ARHEOLOŠKI LEKSIKON BOSNE I HERCEGOVINE

TOM 1.

SARAJEVO 1988.

Redakcioni odbor:

Dr ĐURO BASLER, AKADEMIK Dr BORIVOJ ČOVIĆ, NADA MILETIĆ, Dr VELJKO PAŠKVALIN

Odgovorni urednik:
AKADEMIK Dr BORIVOJ ČOVIĆ

Pripremu i štampanje ove edicije omogućili su materijalnom i moralnom podrškom: Izvršno vijeće Skupštine SR Bosne i Hercegovine, Samoupravna interesna zajednica nauke Bosne i Hercegovine i Samoupravna interesna zajednica za kulturnoistorijsko i prirodno nasljeđe Bosne i Hercegovine.

Izdavač: ZEMALJSKI MUZEJ BOSNE I HERCEGOVINE, SARAJEVO
Vojvode Putnika br. 7, tel. (071) 35-322

Tiraž: 1.000 primjeraka

Autori crteža:
Nada BAGARIĆ, Nedžad ČMAJČANIN, Slobodan KUDRA, Jelena RADOJEVIĆ

Autori fotografija:
Zoran DRAGOLJEVIĆ, Miodrag RADOVANOVIĆ, Ćirilo RAJIĆ, Marija SEVER, Miloš TADIĆ, Lazar VUČIĆ, Enes ZAHIĆ

Grafička obrada: Nedžad ČMAJČANIN

Lektor: Milojka SAVIĆ

Korektor: Slobodanka MARKOVIĆ

Štampa: GORENJSKA — BIRO ZA PUBLICISTIKU SARAJEVO

Za štampu: Dragoljub JOVANOVIĆ

S A D R Ž A J

PREDGOVOR — — — — — — — — 5

UVOD — — — — — — — — — — 7

ABECEDNI INDEKS OPŠTINA — — — — — 11

BOSNA I HERCEGOVINA U PRAISTORIJI, ANTICI I SREDNJEM VIJEKU — arheološko-istorijski osvrt — — — 15 — 49

OPŠTI LEKSIKOGRAFSKI DIO — — — — — 53 — 190

IZVORI — — — — — — — — — — 193

BIBLIOGRAFSKI DIO — — — — — — — 197 — 242

PREDGOVOR

U vrijeme obilježavanja stote godišnjice osnivanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu naučna i kulturna javnost ove zemlje dobiva jedno izvanredno i dugo očekivano djelo Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine. *Sasvim je sigurno da sadašnje generacije arheologa nisu mogle na bolji način da se uključe u tu proslavu; dale su vjerovatno svoj najljepši prilog ovom značajnom jubileju Zemaljskog muzeja i naučne misli u Bosni i Hercegovini. Tim djelom se, u određenoj mjeri, obilježava i sto godina sistematskog rada u oblasti arheološke nauke u Republici, jer je zapravo tek osnivanjem Zemaljskog muzeja počeo taj rad na naučnoj osnovi.*

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine *je konačno koncipirao i uredio Redakcioni odbor ove publikacije, ali podaci koji se u njemu pojavljuju rezultat su rada čitavog niza stručnjaka od kraja 19. vijeka do današnjih dana.*

Za vrijeme austrougarske uprave izvršena su istraživanja nekih udarnih lokaliteta, kao što su tumuli na glasinačkom području, sojenice u Donjoj Dolini na Savi, nekropole u Jezerinama i Ribiću kod Bihaća, neolitska stanica u Butmiru kod Sarajeva, velika antička vila u Mogorjelu kod Čapljine, rimske aglomeracije u Ilidži i u Domaviji kod Srebrenice, svetilište u Gorici kod Gruda itd. Bili su to veliki arheološki zahvati, koji su pružili vrlo značajan doprinos izučavanju praistorije i antičkog doba na Balkanu. U Arheološkom leksikonu *ti lokaliteti, kao i veliki broj pojedinačnih nalaza dobili su dostojno mjesto. Već tada je, među ostalim, bilo pokušaja da se napravi i objavi jedna arheološka karta Bosne i Hercegovine, naravno s ograničenim brojem podataka, ali ta ideja nije ostvarena.*

Između dva svjetska rata nije bilo ovako velikih iskopavanja na teritoriji Bosne i Hercegovine pa ni manje obimnih terenskih zahvata koji bi dali važnije podatke i izazivali veći interes naučnika (izuzev, možda, iskopavanja ostataka nekoliko kasnoantičkih bazilika — u Brezi, Halapiću kod Glamoča, Lepenici kod Kiseljaka). Ne treba, međutim, zaboraviti da je u ovom razdoblju obavljen veći broj rekognosciranja terena i da je tom prilikom sakupljeno dosta podataka o arheološkim lokalitetima, koji su našli svoje mjesto u Leksikonu *i pridonijeli njegovoj cjelovitosti.*

Poslije drugog svjetskog rata i oslobođenja zemlje naglo je porastao interes za kulturnu baštinu, novi polet je zahvatio stručne i druge radnike u Zemaljskom muzeju, u Bosni i Hercegovini je osnovano više muzejskih ustanova i zavoda za zaštitu spomenika, počela je nova, plodna faza arheoloških istraživanja. Na osnovu ranije postignutih rezultata, a još više na osnovu razvoja moderne arheologije u svijetu, ta istraživanja su okrenuta naročito u dva pravca: ka usmjeravanju terenskih istraživanja prema potrebama određene naučne problematike i ka intenziviranju rada na sakupljanju podataka iz perioda srednjeg vijeka, odnosno terenskih istraživanja odgovarajućih srednjovjekovnih nalazišta. Takav sistem rada i takvo usmjerenje dali su čitav niz vrlo pozitivnih rezultata, pronađeni su i istraživani mnogi izuzetno važni lokaliteti iz svih perioda, riješene su neke ranije nepoznanice, a kulturna kretanja u Bosni i Hercegovini u ranom i kasnom srednjem vijeku ocrtavaju se u novom svjetlu. Prikupljen je, naravno, i veoma velik broj novih terenskih podataka relevantnih za izradu Leksikona. *Ako tome dodamo i sistematsko rekognosciranje terena od 1958. do 1967. godine, u kojem su učestvovale kombinovane ekipe arheologa od po tri člana, sasvim je evidentno da je tokom stogodišnjeg rada na terenu Bosne i Hercegovine prikupljeno pravo obilje arheoloških podataka. Bila je to solidna baza za izradu ovog* Arheološkog leksikona *sa njegovim kataloškim i sintetskim dijelom i Arheološkom kartom.*

Danas je sasvim jasno da su kulturna kretanja na teritoriji Bosne i Hercegovine u praistorijskom i ranijim istorijskim razdobljima imala specifičan značaj na području Jugoslavije i ovog dijela Balkana. Preko

ovih teritorija išla su kulturna strujanja od Jadrana prema Panoniji, odnosno od zapadnog prema srednjem Balkanu. To se prvenstveno odnosi na pojedina praistorijska razdoblja, u kojima se ovdje stalno susreću elementi mediteranskih i kontinentalnih kultura i »etničkih« strujanja. Rimska osvajanja sjevernijih dijelova Balkana i Panonije išla su preko teritorija Bosne i Hercegovine, od Jadrana je ovuda kretala nova putna mreža, ovdje su formirani važni punktovi za širenje rimske civilizacije od zapada prema istoku. Tek pokorenjem ilirskih i panonskih plemenskih saveza na području Bosne i Hercegovine (posebno Delmata i Desitijata) Rimljanima je bilo omogućeno širenje njihove Imperije prema panonskim krajevima. Zbog toga je izuzetno važno sagledavanje mnogih vojnih i društveno-političkih aspekata rimske dominacije na ovim područjima, a posebno posljedica susreta nove civilizacije s autohtonom tradicijom. Konačno, Bosna i Hercegovina je doživjela specifičan kulturni i društveno-politički razvoj u postantičkom periodu i u srednjem vijeku. Tek poslijeratna arheološka istraživanja su omogućila bar djelimičan uvid u taj razvoj, iako predstoji još dugotrajan i uporan rad da se dođe do tačnijih podataka o nekim pitanjima i o nekim problemima.

Vrlo su impozantni podaci o sadržaju Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine. *U njemu se mogu naći podaci za preko 6.300 leksikografskih jedinica, odnosno arheoloških lokaliteta i nalaza. Preko 400 jedinica je posvećeno obradi odgovarajućih leksikografskih pojmova i biografsko-bibliografskoj obradi stručnjaka koji su radili u ovoj naučnoj oblasti. U izradi* Leksikona *sudjelovalo je više od 40 saradnika, što znači uglavnom sve stručne snage koje danas djeluju u institucijama Bosne i Hercegovine. Zbog toga nije bez osnova konstatacija da je* Leksikon *zajedničko djelo svih današnjih generacija arheologa u Republici. Ta zajednička želja za saradnjom i osjećaj potrebe ovakve arheološke publikacije najbolji je pokazatelj naučne svijesti i savjesti današnjih generacija arheologa.*

A šta znači ovaj Leksikon *i čemu će on poslužiti?*

On znači, prije svega, sumiranje rezultata istraživačkog rada svih arheologa, koji su u proteklih sto godina posvetili svoj život osvjetljavanju starije prošlosti Bosne i Hercegovine. Neki od njih su istraživali najvažnije lokalitete i proučavali ključne probleme pojedinih perioda, drugi su postigli skromnije rezultate, treći su zaslužni za prikupljanje osnovnih podataka na terenu, ali Leksikon *je ostvaren unošenjem podataka i rezultata svih generacija arheologa i svih pojedinaca. Na ovaj način se današnja, savremena, nauka časno odužuje tim generacijama. No,* Arheološki leksikon *je prvenstveno izrađen za potrebe budućeg rada i za što pravilniju istraživačku orijentaciju budućih generacija arheologa. Oni će u* Leksikonu *naći podatke o istraženosti pojedinih krajeva, a posebno o nivou istraženosti pojedinih važnih problema. Na osnovu toga će moći da vrše izbor problema kojima u budućnosti treba posvetiti više pažnje, da dopunjuju postojeće podatke i da se oslobode lutanja i svaštarenja koja pogubno djeluju na rad pojedinaca i ustanova. Da je ovakav leksikon postojao 1945. godine, možda bi neka poslijeratna istraživanja dobila drugačiji pravac i možda bi se postigli još bolji rezultati. U svakom slučaju,* Leksikon *će blagotvorno uticati na budući rad.*

Ostaje nam prijatna dužnost da se na ovom mjestu srdačno zahvalimo odgovornim istraživačima, rukovodiocima projekta, kao i svim članovima Redakcionog odbora — u ime ranijih, sadašnjih i budućih arheoloških stručnjaka — za uložen besprimjeran trud u koncipiranju djela i angažovanju saradnika, za veliki doprinos koji su tim djelom dali bosanskohercegovačkoj i jugoslavenskoj nauci. Svojim učešćem u radu, svi saradnici na izradi Leksikona *su iskazali dostojno priznanje Zemaljskom muzeju i dali izvanredan doprinos njegovom velikom jubileju. Uvjereni smo da će naša naučna i kulturna javnost pozitivno primiti ovo djelo, da će se složiti sa našom ocjenom i da će sa svoje strane podržati buduće napore u ovoj naučnoj oblasti.*

Akademik Alojz Benac

U V O D

Prvi pokušaj da se izradi jedan *arheološki leksikon Bosne i Hercegovine,* zamišljen prvenstveno kao popis nalazišta s osnovnim kulturno-hronološkim podacima sređen po abecednom redu, pripada još vremenu prve, pionirske generacije arheologa Bosne i Hercegovine, tačnije rečeno — jednom od najsistematičnijih istraživača tog vremena, Vaclavu Radimskom. Rukopis njegovog leksikona (koji, najvjerovatnije uslijed nagle i neočekivane smrti ovog sjajnog naučnog radnika i pregaoca, 1895. g., nije bio posve dovršen ni pripremljen za štampu) ostao je sačuvan u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, a prilikom osnivanja Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine predat je toj ustanovi.

U vremenu poslije drugog svjetskog rata, u neuporedivo povoljnijim uslovima, razvio se ponovo rad na arheološkom istraživanju Bosne i Hercegovine, kao i ostalih dijelova Jugoslavije, dobijajući sve organizovaniji i sistematičniji karakter. Ne malu ulogu u tome imalo je Arheološko društvo Jugoslavije, a kasnije Savez arheoloških društava. U tom okviru nastala je i ideja da se pristupi izradi jedne opšte, zajedničke *Arheološke karte Jugoslavije,* pa je bio osnovan i odgovarajući Međuakademijski odbor za AKJ. Nažalost, kasniji razvoj sistema organizovanja i finansiranja naučnog rada u SFRJ nije išao na ruku ostvarenju te ideje, mada su neki, početni, rezultati već bili ostvareni. Težište rada bilo je prebačeno na republike i republičke institucije. U Bosni i Hercegovini je već i prije toga bio učinjen odlučan korak: desetogodišnji projekt *Arheološka karta Bosne i Hercegovine* (1958—1967) omogućio je sistematsko rekognosciranje znatnog dijela Bosne i Hercegovine i otkrivanje više od hiljadu dotad nepoznatih arheoloških nalazišta. Dragocjene, nove podatke dala su i manja, specijalna rekognosciranja u organizaciji Zemaljskog muzeja, Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Republičkog i regionalnih zavoda za zaštitu spomenika kulture, a posebno zavičajnih i regionalnih muzeja u svim dijelovima Bosne i Hercegovine. Na toj osnovi sazrijevala je i ideja da se — ne čekajući očito veoma udaljeno rješenje problema izrade *Arheološke karte Jugoslavije* — priđe sistematizaciji svih raspoloživih podataka, kako onih iz stručne literature, tako i onih neobjavljenih, evidentiranih u kartotekama i drugoj dokumentaciji muzeja i zavoda za zaštitu — da bi se stvorila osnova za izdavanje *Arheološke karte Bosne i Hercegovine.* Podstrek da se taj rad ubrza bilo je i pojavljivanje fundamentalne publikacije *Arheološka najdišča Slovenije* (Ljubljana 1975), koja je sadržavala arheološku kartu Slovenije s popratnim tekstovima za nalazišta i regije, sintetski dio i literaturu. Postalo je očigledno da bi i Bosna i Hercegovina, u kojoj je arheološka istraženost takođe dostigla zavidan nivo, mogla prići izdavanju sličnog djela, te da bi nas takva publikacija još za jedan korak približila davno zamišljenom cilju: *Arheološkoj karti Jugoslavije.*

Pripremajući osnove za raspravu o takvom djelu za Bosnu i Hercegovinu, izradili smo nacrt publikacije koja bi po sadržaju bila veoma bliska *Arheološkim najdiščima Slovenije.* U raspravama koje su potom vođene o pojedinim dijelovima edicije prvobitni koncept je proširen i modifikovan tako da, pored *arheološke karte,* osnovnih podataka o kartiranim *nalazištima* i *bibliografije,* obuhvati i *arheološko-istorijski osvrt o starijoj prošlosti Bosne i Hercegovine,* te dosta opsežan *Opšti leksikografski dio,* izrađen po principima uobičajenim za leksikone ove vrste i sređen abecednim redom. Samoupravna interesna zajednica nauke Bosne i Hercegovine prihvatila je prijedlog Zemaljskog muzeja da se osnova za tu publikaciju izradi u okviru trogodišnjeg projekta pod nazivom *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, a* značajnu finansijsku pomoć pružilo je i Izvršno vijeće Skupštine SR Bosne i Hercegovine. Imenovan je Redakcioni odbor projekta u sastavu: dr Đuro Basler, dr Borivoj Čović i Nada Miletić, a poslovi sekretara Redakcionog odbora povjereni su Zilki Kujundžić. Odgovorni istraživač bio je najprije Đ. Basler, a nakon njegovog odlaska u penziju, početkom 1984. godine, tu dužnost preuzeo je B. Čović. U realizaciju projekta, pored stručnjaka Zemaljskog muzeja, uključili su se praktično svi arheolozi Bosne i Hercegovine. Veoma obimne stručno-tehničke poslove na izradi podloga za 25 osnovnih i 75 posebnih karata preuzeo je Odsjek za dokumentaciju Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja.

Pošto je sredinom 1985. projekt dovršen i zamišljena osnova edicije stvorena, pristupili smo konačnom uređivanju edicije pod već usvojenim naslovom *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine.* Imenovan je Redakcioni odbor edicije, u koji je, pored ranijih članova, ušao i dr Veljko Paškvalin, te Julijana Sušnik, kao tehnički urednik. Redigovanje je trajalo do kraja 1986. godine.

Nakon iznenadne smrti J. Sušnik, sredinom 1987. g., dužnost tehničkog urednika preuzeo je M. Alić, a korektora S. Marković.

U konačnom obliku edicija se sastoji od tri toma tekstova i četiri mape arheoloških karata. U sadržajnom smislu nju sačinjavaju: arheološko-istorijski osvrt o starijoj prošlosti Bosne i Hercegovine, od praistorije do kasnog srednjeg vijeka, opšti leksikografski pojmovi, bibliografski podaci, tekstovi o arheološkim nalazištima i arheološka karta. Izdvajanje leksikografskih jedinica o arheološkim nalazištima u posebnu cjelinu bilo je neophodno radi jasnog i preglednog povezivanja tih tekstova s *Arheološkom kartom.*

Prvi tom edicije obuhvata, osim Predgovora i Uvoda, arheološko-istorijski osvrt pod naslovom *Bosna i Hercegovina u praistoriji, antici i srednjem vijeku,* zatim *Opšti leksikografski dio* i *Bibliografski dio.* Arheološko-istorijski osvrt, izrađen po periodi-

ma, od paleolitskog doba do kasnog srednjeg vijeka, nema pretenziju da bude sinteza o tim periodima, ni u arheološkom, a pogotovu u istoriografskom pogledu. On služi zato da čitaocu kojeg to interesuje, pruži osnovnu orijentaciju o tim periodima. U *Općem leksikografskom dijelu* obrađeni su (po uobičajenom, abecednom, redu) različiti pojmovi kao što su: arheološke kulture i kulturne grupe, neki posebni pojmovi tipa »burgus«, »gradina«, »stećak«, zatim tzv. zbirni pojmovi kao što su »arhitektura«, »grobovi«, »umjetnost«, pa antička topografija i etnografija današnje Bosne i Hercegovine, te antička božanstva čiji su spomenici nađeni na ovom tlu. *Bibliografski dio* sastoji se od »Bibliografije radova citiranih u leksikonu« kao cjelini (dakle u sva tri toma), te od popisa različitih djela bibliografskog karaktera (bibliografijâ, pregledâ sadržaja pojedinih časopisa i sl.) koja obuhvataju građu relevantnu za arheologiju Bosne i Hercegovine. U vezi s bibliografijom nužno je dati još jedno objašnjenje. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* objavljuje se na srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku i namijenjen je prvenstveno domaćem čitaocu. Stoga su, od radova objavljenih u periodičnim izdanjima Zemaljskog muzeja, navođeni prvenstveno oni objavljeni u »Glasniku Zemaljskog muzeja«, a samo izuzetno i radovi objavljivani na njemačkom ili nekom drugom svjetskom jeziku u staroj i novoj seriji časopisa »Naučna saopštenja...« (»Wissenschaftliche Mitteilungen...«) i to u slučajevima kada rad objavljen u toj ediciji sadrži neke podatke kojih nije bilo u verziji prethodno objavljenoj u »Glasniku«.

Kad je riječ o *Općem leksikografskom dijelu*, valja reći da je on uređen po uobičajenim principima za ovu vrstu edicija, s osnovnim ciljem da se u što kraćem tekstu pruži što više osnovnih informacija. On obuhvata samo važnije odrednice; tipovi pokretnih arheoloških objekata nisu zastupljeni kao posebne jedinice. Literatura je svedena na nužni broj i data u skraćenicama (puni naslovi nalaze se u *Bibliografiji);* pri tome smo nastojali da se što više citiraju novija djela, a naročito ona sintetskog karaktera u kojim čitalac može naći opširnije navedenu ostalu literaturu o datom pojmu (ako takva postoji). Taj dio obuhvata i leksikografske jedinice o ličnostima važnim za arheološko istraživanje Bosne i Hercegovine, a osnovni princip u odabiranju bio je da se, prvo, uzmu u obzir ličnosti koje su duže ili kraće vrijeme aktivno djelovale kao arheolozi u Bosni i Hercegovini, a od ostalih one koje su izvorno (prvi put) obradile i objavile određene nalaze, odnosno nalazišta, ili definisale pojedine kulture (kulturne grupe) ili važnije pojave u arheologiji ovih zemalja. Iz razumljivih razloga, u tim slučajevima naglašen je doprinos tih ličnosti arheologiji Bosne i Hercegovine, a u *Bibliografiji* su navedeni samo radovi relevantni za arheologiju ovih zemalja, dok su ostali podaci o njima dati posve sažeto (uz pretpostavku da ih je moguće naći u drugim leksikonima, enciklopedijama i sličnim edicijama). U leksikografskim jedinicama o ličnostima izostavljeno je (inače uobičajeno) skraćeno nabrajanje njihovih najvažnijih radova, pošto se — u najvećem broju slučajeva — — njihovi radovi dosta iscrpno navode u *Bibliografiji,* gdje ih čitalac bez teškoće može pronaći, ili, pak, u drugim publikacijama navedenim u *Bibliografskom dijelu.* Od ostalih jedinica obuhvaćenih u *Općem leksikografskom dijelu,* izvjesno objašnjenje zahtijeva još grupa obimnijih odrednica — tzv. zbirni pojmovi. Tu se, pod istim naslovom, a po hronološkom redoslijedu, pojavljuje više članaka različitih autora (označenih sa A), B), C) itd), a po potrebi i s još užom podjelom unutar članka (1, 2, 3. itd). U tim jedinicama literatura je data za svaki članak posebno.

Drugi i treći tom sadrže *leksikografske jedinice o arheološkim nalazištima,* s pomoćnim tekstovima (popisi). To bi, dakle, bio »posebni leksikografski dio«, mada ne nosi takav naziv. Organizacija građe je u ovom slučaju, kako je već rečeno, bila podređena potrebi direktne povezanosti tekstova o nalazištima s *Arheološkom kartom.* Izrada detaljnih arheoloških karata na koje je moguće, s potrebnom preciznošću, nanositi lokalitete (izabrane su karte razmjera 1:100.000) zahtijevala je da se teritorij SR Bosne i Hercegovine podijeli po nekom određenom principu. Od više mogućih, odlučili smo se za princip današnje podjele na teritorijalno-političke zajednice (opštine), grupišući nekoliko susjednih opština u jednu cjelinu — *regiju.* Nastojali smo (koliko su to tehnički zahtjevi, kao što su oblik, veličina i usvojeni razmjer karata, dopuštali) da to budu i zokružene geografske cjeline. Osnovni razlog za takvu odluku bilo je naše uvjerenje da *Arheološki leksikon* treba, između ostalog, da posluži i za praktične potrebe prostornog planiranja, zaštite spomenika kulture i za drugi slične poslove u organima i službama društvenopolitičkih zajednica. Tako smo dobili podjelu teritorija SR Bosne i Hercegovine na 25 regija, i to:

Regija 1. s opštinama: Velika Kladuša, Cazin, Bihać, Bosanska Krupa
Regija 2. s opštinama: Bosanski Novi, Bosanska Dubica, Prijedor
Regija 3. s opštinama: Bosanska Gradiška, Srbac, Laktaši, Prnjavor
Regija 4. s opštinama: Bosanski Brod, Derventa, Doboj
Regija 5. s opštinama: Odžak, Bosanski Šamac, Orašje, Modriča, Gradačac
Regija 6. s opštinama: Brčko, Bijeljina, Lopare, Ugljevik, Zvornik
Regija 7. s opštinama: Gračanica, Srebrenik, Lukavac, Tuzla, Banovići, Živinice, Kalesija
Regija 8. s opštinama: Teslić, Tešanj, Maglaj, Žepče, Zavidovići
Regija 9. s opštinama: Banja Luka, Čelinac, Skender-Vakuf, Kotor-Varoš
Regija 10. s opštinama: Sanski Most, Ključ, Mrkonjić-Grad
Regija 11. s opštinama: Bosanski Petrovac, Titov Drvar, Bosansko Grahovo
Regija 12. s opštinama: Šipovo, Jajce, Donji Vakuf, Kupres, Bugojno, Gornji Vakuf
Regija 13. s opštinama: Travnik, Zenica, Pucarevo, Vitez, Busovača
Regija 14. s opštinama: Kakanj, Vareš, Visoko, Breza, Fojnica, Kiseljak, Kreševo
Regija 15. s opštinama: Ilijaš, Vogošća, Sarajevo--Centar, Sarajevo-Stari grad, Sarajevo-Novi grad, Novo Sarajevo, Hadžići, Ilidža, Pale, Trnovo
Regija 16. s opštinama: Olovo, Kladanj, Šekovići, Vlasenica, Han-Pijesak, Bratunac, Srebrenica
Regija 17. s opštinama: Rogatica, Rudo, Sokolac, Višegrad
Regija 18. s opštinama: Čajniče, Foča, Goražde, Kalinovik

Regija 19. s opštinama: Nevesinje, Gacko
Regija 20. s opštinama: Bileća, Ljubinje, Stolac, Trebinje
Regija 21. s opštinama: Prozor, Jablanica, Konjic
Regija 22. s opštinama: Glamoč, Livno
Regija 23. s opštinama: Duvno, Posušje
Regija 24. s opštinama: Ličtica, Mostar, Čitluk
Regija 25. s opštinama: Grude, Ljubuški, Čapljina, Neum*

Po ovoj podjeli svaka regija postala je samostalna cjelina za obradu leksikografskih jedinica o nalazištima i za kartiranje tih nalazišta. Unutar svake regije leksikografske jedinice o nalazištima svrstavane su po abecednom redu i obilježavane dvočlanom cifarskom oznakom (npr. 02.124), pri čemu prvi član označava regiju, a drugi—broj koji tom nalazištu pripada unutar te regije. To je istovremeno i broj kojim je nalazište označeno na arheološkim kartama te regije. Radi lakšeg pronalaženja, ispred jedinica o nalazištima dati su njihovi popisi: opšti i po epohama (praistorijsko doba, doba rimske vladavine, srednji vijek). Termin »doba rimske vladavine« (sa podjelom na doba »principata« i »dominata«) primijenjen je ovdje za razdoblje od definitivnog ulaska teritorija današnje Bosne i Hercegovine u sastav Rimske Imperije, početkom n. e., pa do kraja kasnoantičkog perioda, što nije posve korektno, a ni precizno. Međutim, i termin »antičko doba« uzet za to razdoblje ne bi bio adekvatan, ako imamo u vidu npr. razvoj u južnoj Hercegovini, posebno obrađivan i kao »helenističko« doba. U popisima nalazišta po epohama za svako nalazište su označene i njegove koordinate na odgovarajućoj arheološkoj karti. U leksikografskim jedinicama o nalazištima sadržana je i osnovna literatura (ako takva postoji), data po principima i na način kako je naprijed izloženo.

Regije 1. do 13. obrađene su u tomu 2, a regije 14. do 25. u tomu 3. *Arheološkog leksikona.*

Arheološka karta Bosne i Hercegovine sastoji se od po tri karte za svaku regiju (praistorijsko doba, doba rimske vladavine i srednji vijek), dakle od ukupno 75 karata razmjera 1:100.000. Kako je već rečeno, brojevi kojim su na kartama obilježena nalazišta odgovaraju onim iz tekstualnog dijela (tom 2. i 3). Arheološko-topografske oznake su pretežnim dijelom one međunarodno usvojene i one koje su preuzete iz arheoloških karata edicije *Arheološka najdišča Slovenije,* mada je uvedeno i nekoliko novih. Legende su date na svim kartama.

Radi lakšeg rukovanja karte su smještene u 4 mape. Mape 1. i 2. obuhvataju karte regija 1. do 13, pa odgovaraju tomu 2, a u mape 3. i 4. smještene su karte regija 14. do 25, te idu uz tom 3. tekstualnog dijela *Leksikona.*

Kao i u svim poslovima ove vrste, bilo je neophodno odrediti krajnji rok uključivanja podataka o nalazištima i literature. To je, u pravilu, kraj 1984. godine. Izuzetno, uključena su i neka arheološka nalazišta otkrivena sistematskim rekognosciranjem terena, uglavnom u Hercegovini, tokom 1985. i 1986. godine, a u jedinicama iz *Opšteg leksikografskog dijela* uvršten je u literaturu manji broj djela, uglavnom sintetskog karaktera, objavljenih u vremenu između 1985. i 1988. godine.

*

Predajući ovaj leksikon javnosti, svjesni smo da u njemu ima još dosta praznina i nedostataka, a vjerovatno i grešaka i nepreciznosti. Sigurno je da postoje stotine i stotine lokaliteta na koje još nije stupila noga arheologa (naročito u nekim dijelovima centralne i istočne Bosne, pa i Hercegovine). A i u onim krajevima koji su sistematski, ponekad i u više navrata, obilaženi, još ima dosta neotkrivenih nalazišta: buduća istraživanja, pa i slučajna otkrića, stalno će povećavati njihov broj. Kod djela ove vrste to je zakonita pojava, pa se stoga, nakon određenog vremena, pojavljuje potreba za objavljivanjem suplementarnih tomova ili dopuna i ispravki druge vrste.

Treba, također, imati u vidu i ograničenost naših mogućnosti da u svakom pojedinom slučaju s dovoljno preciznosti odredimo hronologiju, kulturnu pripadnost, pa i opšti značaj lokaliteta koji su ušli u ovaj leksikon, naročito kad se radi o nalazištima o kojim su zabilježena samo dosta štura opažanja nakon površinske opservacije — a takvih nije mali broj. Tako su, npr., u odrednicama za brojne gradine ili tumule, navedeni »bronzano ili željezno doba«, ili »bronzano i željezno doba« da bi se označio *mogući* širi okvir kojem pripadaju ta nalazišta. Slično je postupljeno i u odrednicama o mnogim neispitanim nalazištima iz ostalih epoha (npr. »rimsko doba, 1—4 st« također je samo oznaka šireg mogućeg okvira). Valja, također, uzeti u obzir i to da su podaci o geografskom položaju nalazišta crpljeni iz više različitih izvora, starijih i novijih, te da ti podaci nisu uvijek mogli biti provjereni. Stoga su u određenom broju slučajeva moguće manje greške u kartiranju.

Pa i neka krupna pitanja u arheološkoj nauci još su otvorena i ne može se očekivati da ćemo na njih uskoro dobiti zadovoljavajući odgovor. I to je bio, u određenim slučajevima, ograničavajući faktor u našem nastojanju da čitalac u ovoj ediciji nađe što više odgovora na pitanja koja ga interesuju, razumije se u onom primarnom, informativnom vidu koji je svojstven svakom leksikografskom djelu.

Ipak, nadamo se da će ovo djelo, uz sve lakune i uz sve naše ograde, ispuniti jednu veliku naučnu i kulturnu potrebu, da će postati koristan i trajan priručnik ne samo stručnjacima i studentima arheologije već i svima onim koji vole i cijene baštinu što su nam je ostavile stotine pokoljenja i desetine populacija koje su prije nas živjele i stvarale na ovom tlu.

Željeli bismo, najzad, da se *Arheološkim najdiščima Slovenije* i *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* što prije pridruže slične edicije o arheologiji i arheološkim nalazištima u drugim republikama i pokrajinama naše zemlje i tako ostvari zadatak koji su, prije gotovo četvrt stoljeća, sebi bili postavili arheolozi Jugoslavije.

REDAKCIONI ODBOR

* V. abecedni indeks opština koji čitaocu omogućuje da lako pronađe opštinu koja ga interesuje u određenom tomu leksikona.

ABECEDNI INDEKS OPŠTINA

OPŠTINA:	REGIJA:	TOM:	STRANA:
Banovići	7	2	103 — 109
Banja Luka	9	2	125 — 133
Bihać	1	2	9 — 27
Bijeljina	6	2	83 — 99
Bileća	20	3	157 — 197
Bosanska Dubica	2	2	31 — 39
Bosanska Gradiška	3	2	43 — 55
Bosanska Krupa	1	2	9 — 27
Bosanski Brod	4	2	59 — 69
Bosanski Novi	2	2	31 — 39
Bosanski Petrovac	11	2	155 — 166
Bosanski Šamac	5	2	73 — 80
Bosansko Grahovo	11	2	155 — 166
Bratunac	16	3	61 — 82
Brčko	6	2	83 — 99
Breza	14	3	9 — 28
Bugojno	12	2	169 — 187
Busovača	13	2	191 — 206
Cazin	1	2	9 — 27
Čajniče	18	3	113 — 132
Čapljina	25	3	313 — 338
Čelinac	9	2	125 — 133
Čitluk	24	3	283 — 309
Derventa	14	2	59 — 69
Doboj	4	2	59 — 69
Donji Vakuf	12	2	169 — 187
Drvar	11	2	155 — 166
Duvno	23	3	253 — 279
Foča	18	3	113 — 132
Fojnica	14	3	9 — 28
Gacko	19	3	135 — 154
Glamoč	22	3	229 — 250
Goražde	18	3	113 — 132
Gornji Vakuf	12	2	169 — 187
Gračanica	7	2	103 — 109
Gradačac	5	2	73 — 80
Grude	25	3	313 — 338
Hadžići	15	3	31 — 58
Han Pijesak	16	3	61 — 82
Ilidža	15	3	31 — 58
Ilijaš	15	3	31 — 58
Jablanica	21	3	201 — 226
Jajce	12	2	169 — 187
Kakanj	14	3	9 — 28
Kalesija	7	2	103 — 109
Kalinovik	18	3	113 — 132
Kiseljak	14	3	9 — 28
Kladanj	16	3	61 — 82
Ključ	10	2	137 — 151
Konjic	21	3	201 — 226
Kotor Varoš	9	2	125 — 133
Kreševo	14	3	9 — 28
Kupres	12	2	169 — 187
Laktaši	3	2	43 — 55
Lištica	24	3	283 — 309
Livno	22	3	229 — 250
Lopare	6	2	83 — 99
Lukavac	7	2	103 — 109
Ljubinje	20	3	157 — 197
Ljubuški	25	3	313 — 338
Maglaj	8	2	113 — 122
Modriča	5	2	73 — 80
Mostar	24	3	283 — 309
Mrkonjić Grad	10	2	137 — 151
Neum	25	3	313 — 338
Nevesinje	19	3	135 — 154
Odžak	5	2	73 — 80
Olovo	16	3	61 — 82
Orašje	5	2	73 — 80
Pale	15	3	31 — 58
Posušje	23	3	253 — 279
Prijedor	2	2	31 — 39
Prnjavor	3	2	43 — 55
Prozor	21	3	201 — 226
Pucarevo	13	2	191 — 206
Rogatica	17	3	85 — 109
Rudo	17	3	85 — 109
Sanski Most	10	2	137 — 151
Sarajevo—Centar	15	3	31 — 58
Sarajevo — Novi grad	15	3	31 — 58
Sarajevo — — Novo Sarajevo	15	3	31 — 58
Sarajevo — Stari grad	15	3	31 — 58
Skender Vakuf	9	2	125 — 133
Sokolac	17	3	85 — 109
Srbac	3	2	43 — 55
Srebrenica	16	3	61 — 82
Srebrenik	7	2	103 — 109
Stolac	20	3	157 — 197
Šekovići	16	3	61 — 82
Šipovo	12	2	169 — 187
Teslić	8	2	113 — 122
Tešanj	8	2	113 — 122
Travnik	13	2	191 — 206
Trebinje	20	3	157 — 197
Trnovo	15	3	31 — 58
Tuzla	7	2	103 — 109
Ugljevik	6	2	83 — 99
Vareš	14	3	9 — 28
Velika Kladuša	1	2	9 — 27
Visoko	14	3	9 — 28
Višegrad	17	3	85 — 109
Vitez	13	2	191 — 206
Vlasenica	16	3	61 — 82
Vogošća	15	3	31 — 58
Zavidovići	8	2	113 — 122
Zenica	13	2	191 — 206
Zvornik	6	2	83 — 99
Žepče	8	2	113 — 122
Živinice	7	2	103 — 109

BOSNA I HERCEGOVINA U PRAISTORIJI, ANTICI I SREDNJEM VIJEKU

Arheološko-istorijski osvrt

Đuro BASLER

PALEOLITSKO I MEZOLITSKO DOBA

Prva paleolitska stanica u Bosni i Hercegovini otkrivena je u augustu 1949. g. na brežuljku Kamen* u Makljenovcu kod Doboja. Nalazište je, međutim, u tom trenutku bilo već praktično razoreno radom kamenoloma. No, i kao takvo ono je pružalo dovoljno podstreka da se u sličnim uvjetima na nekom drugom mjestu potraže istorodni objekti. Tako je do 1984. g. u porječjima Ukrine, Usore, Bosne, Vrbasa i Save otkriveno oko 80 lokaliteta, na kojima se, sudeći po specifično okresivanim kremenicama, kriju ostaci prebivališta paleolitskih ljudi. Iskopavanja su poduzeta do sada na dvadesetak mjesta. Za neka nalazišta može se već danas tvrditi da su erozijom u prošlosti i novijem vremenu uništena do neznatnih ostataka.

Radovi na *istraživanju* paleolitskih kultura odvijali su se do sada u tri etape:

a) faza otkrivanja i prvih terenskih saznanja (1949—1958)

b) rani sistematski zahvati (1959—1968)

c) istraživanja s razrađenom tehnikom iskopavanja i kabinetske obrade (1969—).

U početku su radovi odmicali vrlo sporo jer za to nije postojala potrebna tradicija i tehničko iskustvo. To je bila tipična faza traženja optimalnih metoda rada, specifičnih za nalazišta u sjevernoj Bosni. U tome traženju znatnu ulogu odigrala je suradnja s istraživačima iz oblasti prirodnih nauka, kao što je geologija, paleopedologija, paleontologija, paleobotanika i druge. Iskopavanja do 1958. g. imala su, prema tome, pretežno informativni značaj. Paralelno sa prvim iskopavanjima vršen je intenzivan pregled terena u široj okolici, pa je oko ušća Usore u Bosnu otkriveno nekoliko vrijednih nalazišta, osobito onaj na Londži. Revizijom nalaza sa Luščića* u Kulašima, otkrivenih slučajno prilikom gradnje željezničke pruge 1951. g. utvrđeno je da se i na tom mjestu nalaze ostaci paleolitske stanice. Sondažni zahvati na Luščiću* i Visokom brdu* u Lupljanici, izvedeni u kasnu jesen 1958, pružili su zadovoljavajuće rezultate, sa kojima se moglo pristupiti sistematskim zahvatima i tako otpočeti nova etapa u istraživačkom radu.

Prvi iskopi sa razrađenim metodama rada i određenim ciljem izvršeni su odmah slijedeće, 1959. g. na Luščiću u Kulašima i na Visokom brdu u Lupljanici. U isto vrijeme iskopavanja su vršena i na Danilovića brdu* (1959), pa Grabovca brdu* (1960) u Podnovlju, te na Krndiji* u Potočanima. God. 1962—63. istraživana je Mala gradina* u Kulašima, zatim Hendek* u Makljenovcu kod Doboja i Krčevnica* u Popovićima. Znatan uspjeh predstavljalo je otkriće na Kadru* (1965) kod Odžaka, gdje su u narednim godinama, sve do 1976, vršena obimna iskopavanja. Rezultati radova izvedenih do 1963. g. sakupljeni su u jednom prikazu koji je objavljen prilikom proslave 75. godišnjice Zemaljskog muzeja, a 1966. g. prikazani su na Međunarodnom kongresu za prahistorijsku arheologiju u Pragu. God. 1980. izvršeni su obimniji radovi na lokalitetu Zobište* u Detlaku kod Dervente.

Otkrićem nekoliko artefakata u Bijambarskoj pećini* kod Olova 1967. g., srednja Bosna je ušla u krug zanimanja arheologa kao region koji obećava bogate nalaze. Slično je, naime, i sa Rudom glavicom* kod Trnova, gdje su 1980. g. otkriveni predmeti paleolitske provenijencije. Revizijom nalazišta Marinkova pećina* u Rogoušićima, na istočnoj periferiji Sarajeva, otkrivenog još 1892. g., ustanovljena je mogućnost da se i u ovom gotovo zaboravljenom nalazištu fosilne faune otkriju tragovi djelatnosti pračovjeka.

Posebno vrijednu prinovu za arheologiju paleolitika u Bosni i Hercegovini predstavlja otkriće paleolitskog prebivališta u Badnju* kod Stoca, gdje je, osim bogatih slojeva sa kulturom kasnog epigravettiena, otkrivena gravura na stijeni. Time je ujedno otpočela i serija otkrića u području jadranskog klimatskog regiona, gdje se s pravom mogu očekivati novi važni nalazi.

Najvažnije skupine paleolitskih nalazišta u Bosni i Hercegovini raspoređene su na njena dva suprotna kraja: jedna se nalazi u panonskoj regiji Bosne, a druga na mediteranskom jugu Hercegovine. Nalazi u centralnom dijelu za sada su škrti i pokazuju više tendencija prema jugu nego prema sjeveru.

Panonski dio Bosne obuhvaća oko 100 km širok pojas sjeverne Bosne. To je pretežno ravnica, dijelom i barovita, iz koje se izvijaju ne odviše visoka brda: od Prosare i Kozare na zapadu, preko Ljubića i Vučjaka do Majevice na istoku. Nalazišta su situirana na niskim brežuljcima pored rijeka, a sastoje se od slojeva kvartarne ilovače svjetlosmeđe boje. To su tipična kisela tla iz kojih je, pod utjecajem padavina, izapran kalcijumov karbonat, a sa njime su uništeni svi organski ostaci od nekadašnjeg obitavanja, pa tako i kosti životinja. Jedino su se sačuvale peludi biljaka, koje ukazuju na činjenicu da je okoliš pračovjeka činila vlažna tundra sa divljom travom i patuljastim frigorifilnim drvećem: brezom, johom, vrbom i sličnim vrstama. Starost nalazišta se kreće između 60.000. i 10.000. g. prije našeg vremena.

Geološki i paleopedološki dio poslova vrlo uspješno je do 1960. g. vodio Đuro Janeković, tada profesor na Poljoprivrednom fakultetu u Sarajevu. On je svojim radom udario temelje kolaboraciji sa prirodnjačkim disciplinama toliko uspješno da se na tim osnovama mogao nesmetano nastaviti posao kada je te radove nastavio Karl Brunnacker, stručnjak za geologiju kvartara na Univerzitetu u Kölnu. Palinološka istraživanja povjerena su Aleksandru Gigovu iz Beograda, petrografska Jakobu Pamiću iz Sarajeva, sada u Zagrebu, a paleontološka se vrše na tri strane: kod V. Ložeka u Pragu, M. Maleza u Zagrebu i B. Sale u Ferrari.

Neki istraživački projekti izvode se u saradnji Zemaljskog muzeja sa odgovarajućim ustanovama u svijetu, naročito sa Univerzitetom Massachussets u Ann Arboru i Univerzitetom Kansas u Lawrence-u, oba u Sjedinjenim Američkim Državama.

[*Tom 2:* Tab. 1 (1—10); Tab. 2 (1—32); *Tom 3:* Tab. 1 (1—10)]

LIT.: *Đ. Basler* 1976 a; *Đ. Basler* 1979; *Đ. Basler* 1979 a; *Đ. Basler* 1981; *Đ. Basler* 1983.

Brunislav MARIJANOVIĆ

NEOLITSKO DOBA

Dosadašnja istraživanja neolitskih naselja i neolita kao perioda na tlu Bosne i Hercegovine odvijala su se u tri faze. Prva od njih odgovara vremenu austrougarske okupacije, druga periodu između dva rata, a treća traje od oslobođenja zemlje do danas. Kroz sve ove faze nosilac istraživačkog rada bio je Zemaljski muzej u Sarajevu, a u novije vrijeme su aktivnost u tom pogledu ispoljili i drugi muzeji u Bosni i Hercegovini, zavodi za zaštitu spomenika kulture i Centar za balkanološka ispitivanja u Sarajevu.

Prvu fazu istraživanja karakteriše, u prvom redu iskopavanje neolitskog naselja u Butmiru* kod Sarajeva, izvršeno u periodu između 1893. i 1896. g. Pokretni arheološki materijal prikupljen tom prilikom i danas predstavlja jednu od osnova za poznavanje i proučavanje butmirske kulture. Drugi značajan zahvat ove faze istraživanja predstavljalo je iskopavanje na neolitskom nalazištu u Kraljevinama* kod Novog Šehera, izvršeno u vremenu 1906—1908. g.

Drugu fazu karakteriše znatna stagnacija u istraživanju, što je rezultiralo otkrivanjem samo dva neolitska nalazišta. Prilikom izgradnje pruge za rudnik Kakanj 1933. g. otkriveno je naselje na ušću Zgošćanskog potoka u rijeku Bosnu, ali se istraživanje ograničilo samo na sakupljanje nalaza. Nešto kasnije — 1942. g. — izvršeno je probno sondiranje na lokalitetu Crkvina* u Turbetu kod Travnika.

Nakon oslobođenja zemlje započinje *treća*, po obimu i važnosti iskopanih lokaliteta najznačajnija, faza u istraživanju neolita u Bosni i Hercegovini. Brojnost istraženih lokaliteta i sistematičnost u radu omogućili su prikupljanje ogromnog fonda nalaza i drugih dokumenata, koji su poslužili kao osnova u definiranju etapa u razvoju ovog perioda s odgovarajućim kulturama, uspostavljanju njihovih međusobnih hronoloških odnosa, kao i odnosa s odgovarajućim pojavama u susjednim oblastima i razrješavanja niza drugih pitanja.

Po hronološkom redu u trećoj fazi su izvršena sljedeća istraživanja:

— Od 1948. do 1951. g. izvršeno je sistematsko iskopavanje naselja butmirske* kulture Nebo* u dolini Bile kod Travnika.

— Paralelno s iskopavanjem naselja Nebo izvršeno je i probno sondiranje još jednog naselja butmirske kulture na lokalitetu Mujevine* (Travnik).

— Od 1952. do 1954. g. izvedeno je sistematsko iskopavanje naselja hvarsko-lisičićke* kulture na lokalitetu Čiševine u Lisičićima* kod Konjica.

— Probno iskopavanje na lokalitetu Plandište* u Kaknju izvršeno je 1954. g.

— God. 1955. izvršeno je prvo iskopavanje jednog nalazišta impresso-kulture* u Bosni i Hercegovini — — Zelene pećine* iznad izvora Bune kod Mostara.

— Od 1956. do 1958. g. izvršeno je sistematsko istraživanje naselja starčevačke* i vinčanske* kulture u Gornjoj Tuzli*.

— God. 1957. izvršena su sondažna iskopavanja na nekoliko naselja vinčanske kulture*: na Gradini* u Grbači kod Bosanskog Šamca, Gradiću* u Matiću kod Orašja i na Varoši* kod Koraja (Lopare).

— U 1963. i 1964. g. izvedeni su veći sondažni radovi na neolitskom naselju kakanjske* kulture u Arnautovićima kod Visokog.

— U periodu od 1963. do 1965. g. izvedena su prethodna iskopavanja na dva nalazišta starčevačko-impresso i kakanjske, odnosno butmirske kulture u selu Obre* kod Kaknja. Na istim naseljima je tokom 1967—1968. i 1970. g. izvedeno najobuhvatnije sistematsko istraživanje neolitskih naselja u Bosni i Hercegovini.

— U 1969. g. je izvršeno probno sondiranje na lokalitetu Okolište* kod Moštra, u okolini Visokog.

— Od 1973. do 1975. g. izvedeno je zaštitno iskopavanje naselja impresso i danilske kulture u Čairima* kod Stoca.

— 1975. i 1977. g. su izvršena manja iskopavanja na nalazištima impresso-kulture na lokalitetu Vukove njive* kod Posušja i u Žukovičkoj pećini* u Viru kod Posušja.

— Konačno, od 1978. do 1980. g. izvršeno je sistematsko iskopavanje višeslojnog naselja Ravlića pećina* u Peć Mlinima na izvoru Tihaljine, u okolini Gruda. Pored mlađih praistorijskih perioda, na ovom nalazištu su ispitani slojevi sa nalazima impresso i hvarsko-lisičićke kulture.

Dobra istraženost neolita na teritoriji Bosne i Hercegovine omogućava da se ova praistorijska epoha sagleda u nizu aspekata, počevši od teritorijalnog rasporeda neolitskih kultura, njihovog relativnohronološkog položaja, ekonomske strukture, socijalnih odnosa i sl.

Geografski položaj Bosne i Hercegovine na prelazu između istočne jadranske obale i centralnog Balkana, te njene geomorfološke odlike bili su jedan od onih faktora koji su tokom niza milenija u dobroj mjeri predodređivali tokove kulturnoistorijskog razvoja, a tokom neolita je to, možda, najviše izraženo. Naime, prostor Bosne i Hercegovine nije jedinstvena geografska cjelina i premda ga ne odlikuju oštre i nagle promjene reljefa, međusobne razlike pojedinih regionalnih cjelina su i brojne i izrazite, a usklađene s odlikama različitih dijelova Balkana kojima gravitiraju. U strogo geografskom smislu, na ovom prostoru se izdvajaju sljedeće cjeline: središnji prostor, dinarsko-krško područje, Hercegovina, istočnobosanski prostor i bosansko rubno pobrđe sa nizinom. Sasvim je jasno da je gravitiranje i prirodna povezanost ovih regionalnih cjelina sa različitim oblastima Balkana imala i vidnog odraza na ukupan kulturnoistorijski razvoj i na formiranje različitih kulturnih zona sa jasno izdiferenciranim odlikama i međusobnim razlikama. Međutim, potpuno je prirodno da se ti razvojni procesi nisu idealno i u punoj mjeri podudarali sa strogo geografskim kriterijumima, pa se ni kulturne zone ne poklapaju sasvim sa geografskim cjelinama. Potpuno podudaranje kulturnih zona sa geografskim regijama može se konstatirati samo za središnji prostor i Hercegovinu, mada se sasvim oštra podjela ni tu ne može postaviti. Naime, središnji prostor je upravo zbog svog položaja bio izložen uticajima sa različitih strana, uticajima koji su davali ton kulturnom razvoju. Nešto drugačija je situacija s istočnobosanskom oblašću i sjevernom Bosnom. Iako

su ove oblasti vezane za centralni Balkan, odnosno Panoniju, sjeveroistočna Bosna je u cjelini vezana za oblast centralnog Balkana, dok je sjeverna Bosna u užem smislu arheološki slabo poznata da bi se granice kulturnih zona mogle sasvim jasno povući. Slična je situacija i sa dinarsko-krškim prostorom, na kojem nije utvrđeno prisustvo neolitskog stanovništva.

U ovakvoj podjeli *središnji prostor* imao je, bez sumnje, najveći značaj, u prvom redu, zbog svog položaja zbog kojeg je predstavljao sponu između primorskog i centralnobalkanskog, odnosno panonskog prostora, i raskrsnicu najvažnijih uzdužnih i poprečnih puteva. Okružuje ga planinski okvir kao granični pojas prema susjednim regijama. Na jugoistoku i jugu ističu se pristranci bjelašničkog masiva (Igman, Trebević, Jahorina), na istoku ga okružuje Romanija, a na sjeveroistoku Ozren i planina Ravan. Zapadno od Vranduka uzdižu se Vlašić i Manjača, dok zapadni i jugozapadni okvir čine Dimitor, Raduša i ogranci Bitovnje. Unutar ovog planinskog okvira nalazi se područje bujnog zelenila i guste mreže vodenih tokova, čiju najvažniju arteriju čine rijeka Bosna i njene pritoke. Ovaj prostorni okvir, idealan za svestran razvoj neolitskih aglomeracija, naseljen je već tokom starijeg neolita. Neobična, ali za dalji kulturni razvoj presudna simbioza starčevačke i impresso-kulture, ostvarena u samom središtu ovog prostora, predstavlja najstariju neolitsku manifestaciju na ovom tlu i čini osnovu na kojoj je, tokom daljih procesa, ostvaren osoben kulturni razvoj. Starčevačko-impresso osnova predstavlja okosnicu u razvoju prve originalne pojave ostvarene tokom srednjeg neolita na ovom prostoru — kakanjske kulture. Vezana prvenstveno za srednji tok rijeke Bosne, kakanjska kultura predstavlja najraniji izraz stvaralačkog potencijala neolitskih stanovnika središnjeg prostora. Vrhunac daljeg samostalnog razvoja ostvaren je tokom mlađeg neolita, čiji su nosioci predstavnici butmirske kulture. Kao direktan nasljednik kakanjske evolucije, butmirska kultura zahvata isti, mada nešto širi, prostorni okvir sliva rijeke Bosne u kojem dvije krajnje tačke čine Turbe kod Travnika i Butmir kod Sarajeva. Originalnost, visok umjetnički domet i inventivnost u iznalaženju novih formi i ukrasa predstavljaju njenu glavnu karakteristiku.

Hercegovina je najviše individualizirano područje Bosne i Hercegovine. Južno od najvišeg dijela savsko-jadranske razvodnice (Bjelašnica, Treskavica, Lelija, Maglić), odijeljen višim krškim ravnjakom crnogorskih Banjana na istoku, hercegovački se krški prostor spušta prema moru dvama većim pregibima i mnogim manjim, u dinarskom smjeru izduženim poljima i depresijama. Čitav je ovaj prostor povezan dolinom Neretve i njenih pritoka. Prirodno gravitiranje Hercegovine istočnoj jadranskoj obali ostalo je trajna odrednica razvojnih procesa tokom neolita; razvoja koji je najuže povezan s odgovarajućim tokovima na Jadranu. Tokom starijeg neolita Hercegovina je vrlo živo uključena u stvaralačke napore nosilaca impresso-kulture, čija su naselja na tom prostoru utvrđena na istoku od Berkovića kod Stoca do Vira kod Posušja na zapadu.

Povezanost s istočnim Jadranom ostaje bitna karakteristika kulturnoistorijskog razvoja i tokom sljedećih faza, pa srednji neolit karakteriše danilska, a mlađi neolit hvarsko-lisičićka kultura. Međutim, dok srednji neolit, sudeći prema malobrojnosti nalazišta, i to samo u užem području Neretve, karakteriše izvjestan zastoj u dinamici razvoja, mlađi neolit sa hvarsko-lisičićkom kulturom ne samo da je usklađen sa razvojem na obali već i obogaćuje ukupan izraz ove kulture. Potrebno je, ipak, naglasiti da su nalazišta ove kulture u Hercegovini, bar prema dosadašnjim saznanjima, koncentrirana uglavnom u njenom zapadnom dijelu.

Istočnobosanski prostor nije tako izrazito odvojen od susjednih krajeva. Njegov južni dio, tj. planinsko područje razvođa Gornje Drine, Neretve i Bosne, čini se kao dio hercegovačkog rubnog prostora. Čitav ovaj prostor je po svom prirodnom položaju vezan za odgovarajuće procese na centralnobalkanskom prostoru. Već od starijeg neolita to su područje, posebno sjeveroistočnu Bosnu, zaposjeli nosioci starčevačke kulture, a do kraja neolita taj je prostor pripadao nosiocima vinčanske kulture, čija se naselja koncentriraju približno na istok od linije Odžak — Goražde.

Konačno, *sjevernu Bosnu*, ili bosansko rubno područje, karakteriše vezanost za slavonsku nizinu. No, u kojoj su mjeri razvojni tokovi vezani za oblast sjeverno od Save, može se suditi samo na osnovu skromnih ostataka tek s kraja neolita, kada se u ovim krajevima javljaju nosioci sopotsko-lengyelske kulture. Koliko se na osnovu tih ostataka može sagledati, izgleda da su nosioci ove kulture zaposjeli samo uski pojas južno od Save sa krajnjim tačkama na istoku kod Odžaka, odnosno na zapadu do Prnjavora i Banjaluke.

Dosadašnja istraživanja i prikupljeni podaci omogućavaju da se u dobroj mjeri rekonstruiraju i *ekonomske osnove* neolitskih populacija na ovom tlu. Gledano u cjelini, neolitska privreda u Bosni i Hercegovini je u potpunoj saglasnosti s odgovarajućim ostvarenjima drugih neolitskih populacija na Balkanu i određena je poznavanjem dviju najvažnijih grana neolitske privrede — zemljoradnje i stočarstva. Neolitski stanovnici gajili su tri vrste pšenice (triticum monococcum, dicoccum i compactum) te ječam, dok se od domaćih životinja najčešće javljaju kosti govečeta, svinje i ovce. Kao dopunska djelatnost najvažniji je bio lov, a među lovljenim životinjama najčešći su jelen i vepar. Skupljačka djelatnost je također dokumentovana. Ovo je, razumljivo, samo opšta ocjena razvijenosti poljoprivrede koja ne obuhvata razlike u prevaliranju jedne grane nad drugom, kako između pojedinih kultura tako i između pojedinih nalazišta iste kulture. Ipak, potrebno je naglasiti da su neolitski stanovnici Hercegovine u cjelini glavni ekonomski oslonac nalazili u stočarstvu i lovu, pa tek onda u zemljoradnji, dok Bosnu karakteriše srazmjerno uravnotežen odnos sve tri ove grane privrede. Ove razlike su posljedica geomorfoloških, pedoloških i klimatskih odlika podneblja.

Kada je riječ o *društvenoj strukturi* neolitskih populacija, uobičajeno shvatanje o rodovskom uređenju, životu u okviru porodice i matrijarhatu svoje potvrde dobija i u zapažanjima s istraženih nalazišta u Bosni i Hercegovini. Tako, npr., jedna velika zemunica iz Kaknja — zajednička kuća — ukazuje na veću društvenu zajednicu rodovskog tipa. Raspored u grupama oko slobodnih prostora u Butmiru i Nebu ukazuje, također, da su u ovim grupama živjele manje društvene jedinice, vjerovatno istog roda. Na organizaciju rodovskog tipa ukazuje i centralno ognjište i zajednička ishrana stanovnika Lisičića.

S druge strane, dvodijelne kuće, kao u Obrama II, pokazuju da su pojedine porodice vodile odvojenu privrednu djelatnost, što istovremeno znači i individualizaciju porodice u okviru roda. Na orga-

nizaciju života u okviru porodice parova ukazuje i veličina kuća u naselju vinčanske kulture u Varoši.

Ipak, najvažnija karakteristika društvene strukture neolitskih stanovnika je, čini se, vrlo dobro usklađen odnos individualnog i kolektivnog, ličnog i zajedničkog. Svako naselje je sadržavalo neke objekte od zajedničkog interesa, bilo da su to slobodni prostori, odnosno moguća mjesta okupljanja pripadnika roda, ili radionička mjesta, zajednička ognjišta, žrvnjišta i sl.

Duhovna kultura neolitskih stanovnika, koja se najbolje reflektira u religijskim shvatanjima i umjetnosti, spada u onu grupu aspekata čija je interpretacija veoma teška i u mnogim pojedinostima hipotetična. To je, svakako, jednim dijelom posljedica raznovrsnosti arheološke građe koja je dokumentuje i različitih uticaja na njeno uobličavanje, ali još više međusobne isprepletenosti umjetnosti i religije, što je trajno obilježje neolitskog doba. Izvori za saznanja o duhovnom životu zastupljeni su sljedećim kategorijama ostataka: nekropolama i grobovima (posebno ritualnim ukopima), te kultnim predmetima, tj. figuralnom plastikom, žrtvenicima i sl.

Na teritoriji Bosne i Hercegovine do danas nije otkrivena nijedna neolitska nekropola. Već sama ta okolnost upućuje na razmišljanje o uzrocima tog nedostatka, koji se ne može pravdati tezom o nedovoljnoj istraženosti. S druge strane, u sferi hipotetičnog je i mogućnost da se radi o sasvim specifičnom odnosu prema pokojnicima, i ta mogućnost, u ovom trenutku, ipak izgleda prihvatljivija. Nasuprot tome, neolit Bosne i Hercegovine karakterišu pojedinačni nalazi dijelova skeleta odraslih individua i djece (Zelena pećina, Lisičići, Ravlića pećina), te posebno ritualno sahranjivanje djece u okviru samog naselja (Obre I i II). Dok se kod pojedinačnih nalaza, naročito odraslih individua, može pomišljati na određenu vrstu odnosa prema precima ili religijskim statusom izdvojenim pripadnicima zajednice, kod dječijih sahrana, posebno ritualnog karaktera, moramo računati sa radnjama koje stoje u direktnoj vezi sa žrtvovanjem u okviru kulta plodnosti.

Među kultnim predmetima najveći broj je, nesumnjivo, povezan također sa kultom plodnosti. Među ovim predmetima najveću pažnju privlači figuralna plastika — posebno antropomorfna. U početnim fazama neolita malobrojna i vezana samo za starčevačku kulturu, antropomorfna plastika je, shodno shvatanjima neolitskog čovjeka, modelirana krajnje stilizirano s osnovnom namjerom da se istakne bitno, a izostavi suvišno. Neolitskog umjetnika zanimaju isključivo ženske predstave, što je u intimnoj vezi s osnovnom namjenom uspostavljanja posredne veze između plodnosti žene i prirode. Antropomorfna plastika mlađeg neolita i kvantitetom i kvalitetom znatno nadmašuje svoje starije uzore, a poseban pečat joj daje plastika butmirske kulture. Modelirana u rasponu od krajnje shematiziranih do visoko realističkih predstava, butmirska plastika predstavlja poseban fenomen u neolitu Jugoslavije ne samo zbog svog dometa već i zbog velike koncentracije u svom eponimnom nalazištu. Ova okolnost ostavlja mogućnost za zaključak o postojanju centara kulta u okviru neolitskih kultura.

Ornamentalni sistem na keramici Lisičića sa vrlo izraženim motivima solarno-lunarnog karaktera, te odgovarajući pojedinačni nalazi u Obrama I i II upotpunjavaju sliku o duhovnim preokupacijama neolitskog stanovništva Bosne i Hercegovine. Ako se ovome dodaju i nalazi ritona na četiri noge, te upotreba crvene boje za ukrašavanje posuda u tehnici pastoznog slikanja, postaje jasno da duhovni život neolitskog stanovništva na ovom prostoru karakteriše simbioza dvaju različitih religijskih sistema. Prvi od njih, vezan za istočne i sjeverne oblasti Balkana, vezan je istovremeno za vjerovanja u plodnost zemlje i ispaše, dok drugi — karakterističan za primorske oblasti — u svojoj osnovi reflektira poseban odnos prema prirodnim elementima i fenomenima.

Neolit Bosne i Hercegovine, koji zahvata vremenski okvir od VI do početka III milenija, odražava postupnost kulturoistorijskog razvoja započetog u prethodnim epohama. Prvi poticaji u razvoju jednog novog doba dolaze iz područja centralnog Balkana i s istočne jadranske obale. Kasniji razvoj ima karakter evolucije, koja rezultira formiranjem originalnih etnokulturnih manifestacija. Međutim, zbog svog geografskog položaja kulturnoistorijski razvoj na ovom tlu nije nikada ostao zatvoren u uske lokalne okvire, već je slijedio sva ostvarenja koja su od početka pa do kraja perioda davala osnovni ton svim razvojnim procesima na ovom tlu.

[*Tom 1:* Sl. 2, 9, 10, 23, 25, 47, 48, 49, 52; Tab. 8 (1—2); Tab. 17 (1—2); *Tom 2:* Tab. 3 (1—8); *Tom 3:* Tab. 2 (1—15)]

LIT.: *Č. Truhelka* 1914, 47—67; *A. Benac* 1964 a, 28—130; *A. Benac* 1971; *A. Benac* 1973; *A. Benac* 1979 a; *S. Batović* 1979; *S. Dimitrijević* 1979 b, 263—303; *M. Garašanin* 1979, 115—143, 191—193; *B. Marijanović* 1979; *B. Marijanović* 1981.

Brunislav MARIJANOVIĆ

ENEOLITSKO DOBA

Istraživanje eneolita i eneolitskih nalazišta odvijalo se, također, u tri faze. Premda je prvo eneolitsko nalazište — Debelo brdo* kod Sarajeva — otkriveno i istraživano još 1893. g., prvu fazu — doba austrougarske okupacije — ne karakteriše veći zamah u istraživanju. Pored Debelog brda, istraživanja su vršena 1899. i 1912. još samo na Velikoj gradini* u Varvari (Prozor), koja će se tek znatno kasnije iskazati i kao značajan eneolitski lokalitet. U međuvremenu, 1906. g., konstatirano je još samo naselje u Donjoj Mahali*.

Ni druga faza istraživanja — period između dva svjetska rata i u početku drugog svjetskog rata — — ne donosi veće interesovanje za istraživanje eneolita. Tako su istraživana samo tri nalazišta, i to: Gradina* u Alihodžama (Travnik) 1926, Hrustovača* (Sanski Most) 1939, te Crkvina* kod Turbeta (Travnik) 1942. g.

Puni interes za istraživanje i proučavanje eneolita počinje poslije oslobođenja zemlje i traje i danas. Najprije je 1947—48. g. obnovljeno istraživanje u Hrustovači, a zatim je uslijedila čitava serija manjih ili većih istraživačkih akcija na drugim lokalitetima. Tako je već 1948. g. izvršeno istraživanje na Gradini u Alihodžama, a zatim 1954. i 1956. g. na Gradini u Zecovima* kod Prijedora. God. 1960. istraživan je jedan od najznačajnijih lokaliteta kostolačke kulture — Pivnica* (Odžak) — te Velika gradina u Varvari, koja je još uvijek tretirana prvenstveno kao nalazište bronzanog doba. Tokom 1961. g. vršena su istraživanja na Vinogradinama* (Doboj), a 1962. i 1964. na Zemunici* kod Banjaluke. U periodu 1963, 1967. i 1978. g. obnovljena su istraživanja na Velikoj gradini u Varvari, koja se tek tada, a posebno u kampanji 1978. g., iskazala kao vrlo značajan lokalitet eneolita jadranskog tipa. Konačno, u periodu 1978—80. g. izvršeno je istraživanje na višeslojnom nalazištu Ravlića pećina* (Grude).

Geografski položaj Bosne i Hercegovine, koji je tokom neolita imao jednu od najznačajnijih uloga u čitavom procesu kulturnoistorijskog razvoja i presudnu ulogu u formiranju kulturnih zona, tokom eneolita nije više imao takav značaj. Naravno, sasvim je prirodno da određene razlike u karakteru materijalne kulture i razvojnih procesa uopšte stoje u određenoj sprezi sa prirodnim gravitiranjem pojedinih regionalnih cjelina različitim dijelovima današnje Jugoslavije. Međutim, tako oštre granice između pojedinih kulturnih zona kakve su evidentne tokom neolita u eneolitu više ne postoje. Moguće je izdvojiti samo dvije osnovne kulturne zone, i to Hercegovinu i dinarsko-krško područje s jedne, i Bosnu, s druge strane. Prva od njih je, kao i tokom neolita, ostala pod uticajem kulturnoistorijskih procesa na istočnom jadranskom prostoru, dok je Bosna u cjelini uključena u razvojne procese na centralnobalkanskom i panonskom prostoru. Unutar ove dvije osnovne kulturne zone smjenjuju se različite, hronološki odvojene kulture i kulturne grupe. Pri tom je potrebno napomenuti da je razvoj na tlu Hercegovine obilježen prvenstveno evolutivnim procesima, koji zahvataju autohtonu osnovu hvarsko-lisičićkog tipa, a zatim se kontinuirano odvijaju sve do početka ranog bronzanog doba. Istina, u ovom trenutku je teško precizirati sve postupnosti u tom razvoju, čiji je početak obilježen pojavom kanelirane keramike kao novog dekorativnog izraza, a kraj protocetinskim formama, koje će svoj puni razvoj doživjeti tokom starije faze ranog bronzanog doba. Nasuprot tome, čitav razvoj na tlu Bosne sveden je na smjenu različitih etnokulturnih tvorevina, koje u svom već potpuno oformljenom obliku prodiru iz sjevernih dijelova današnje Jugoslavije. Kao najranije manifestacije ovih prodora iskazuju se lasinjska* i badenska* kultura, od kojih prva zauzima prostor u sjevernoj Bosni između donjeg toka Bosne i srednjeg toka Save, dok je druga ograničena na prostor istočno od rijeke Bosne. Za obje ove kulture prostor današnje Bosne predstavlja perifernu oblast rasprostiranja, jednako kao što i one same u ukupnosti razvojnih procesa predstavljaju perifernu pojavu na ovom prostoru, bez većeg značaja za kasniji razvoj.

Prvu značajnu eneolitsku pojavu u Bosni predstavlja kostolačka* kultura, ograničena na uski pojas oko rijeke Bosne, pretežno njenog donjeg toka. Naselje Pivnica* predstavlja jedno od najznačajnijih nalazišta ove kulture.

Znatno dinamičniji razvoj obilježava kasni eneolit, koji je u Bosni okarakterisan prisustvom vučedolske* kulture. Njena naselja koncentrirana su u zapadnoj Bosni oko rijeke Sane, te u južnim dijelovima centralne Bosne, pretežno u sarajevskoj regiji. Prema odlikama materijalne kulture ove dvije grupe nalazišta se istovremeno iskazuju i kao dvije varijante, odnosno dva posebna tipa — zapadnobosanski i južnobosanski — u okviru vučedolske kulture.

Populacione promjene na kraju neolita i u toku eneolita nosile su istovremeno i niz promjena na planu duhovne i materijalne kulture, a svakako i u karakteru privrede. Na žalost, vrlo skromni podaci o karakteru *privrede* ovog doba na tlu Bosne i Hercegovine ne omogućavaju preciznije rekonstrukcije. Izvjesni podaci prikupljeni na Zecovima dozvoljavaju pretpostavku o relativno ujednačenom odnosu zemljoradnje i stočarstva. Osim toga, i neki posredni pokazatelji (izbor mjesta podizanja naselja, sjedilački način života i dugotrajnije zadržavanje na jednom mjestu) ukazivali bi na isto, jednako kao što to govore znatno obimniji podaci iz oblasti van današnjih granica Bosne i Hercegovine. Međutim, mnogo značajnije promjene dešavaju se izvan ovih tradicionalnih grana privređivanja. Uvođenje bakra u upotrebu nužno je podrazumijevalo i postupan razvoj novih, potpuno stranih, djelatnosti, kao što su praistorijsko rudarstvo i metalurgija bakra. Premda su ove privredne grane u Bosni i Hercegovini dokumentirane tek na kraju eneolita i vezane su za nosioce vučedolske kulture, sasvim je jasno da je njihov razvoj nužno podrazumijevao vrlo usku specijalizaciju, istina uskog kruga nosilaca ovih djelatnosti. S druge strane, uvođenje metalurgije bakra i produkcija bakarnih predmeta nužno podrazumijevaju i određene promjene u karakteru trgovinskih odnosa, u okviru kojih na prvo mjesto izbija razmjena bakarnih predmeta. Metalurška znanja poznata do-

sta uskom krugu nosilaca te djelatnosti iskazuju se istovremeno i kao jedan od značajnih činilaca u lancu uzroka važnih promjena i u socijalnoj strukturi. Nagovještaj ovih promjena uočava se, istina, već krajem neolita. Individualizacija porodica u okviru roda, koja se u neolitskim kulturama manifestira postojanjem višedijelnih kuća ili kuća čija je veličina prilagođena životu u okviru porodice parova, predstavlja prvi korak u raspadu hiljadugodišnjeg matrijarhalnog uređenja i prelasku u patrijarhat. S druge strane, uska specijalizacija u različitim privrednim granama, posebno u produkciji bakarnih predmeta, nužno je dovodila i do stvaranja viška vrijednosti, koje se iskazuju kao glavni uzrok socijalnih raslojavanja i oštrije diferencijacije među članovima jedne populacije. Sasvim egzaktni podaci o socijalnom raslojavanju tokom eneolita na teritoriji Bosne i Hercegovine nisu brojni, ali su, sudeći prema podacima i analogijama sa drugih eneolitskih nalazišta izvan Bosne i Hercegovine, dovoljno indikativni. U tom smislu ističu se centralna kuća na Zecovima, koja je, vjerovatno, pripadala poglavaru naselja, te ovalna građevina u Pivnici, koja, ako i nije pripadala nekoj statusno izdvojenoj ličnosti u naselju, sasvim sigurno ima posebnu namjenu.

Ništa manje značajne promjene ne dešavaju se ni na planu *duhovne kulture*. Svestraniji privredni razvoj, znatno manja ovisnost o zemljoradnji doprinosili su da čovjek eneolitskog doba iz svoje svijesti potisne ona uvjerenja koja su plodnost zemlje kao sveopšte roditeljice poistovećivala s plodnošću žene. Najočitiji pokazatelj takvih promjena shvatanja je potpuni nedostatak figuralne plastike, a gledano u cjelini, potpuno odgovara i sasvim izmijenjenim shvatanjima o ulozi žene. Druge promjene više su rezultat populacionih smjena nego razvojnih procesa. One se ogledaju prvenstveno u sasvim novom odnosu prema pokojnicima, pa ovo vrijeme prvi put donosi grobne nalaze u pravom smislu riječi. Iako još uvijek malobrojni (što treba posmatrati prvenstveno kao rezultat nedovoljne istraženosti), ovi nalazi se ne iskazuju samo kao nova forma sahranjivanja, već grobove pod tumulima treba posmatrati kao dio ukupnog religijskog sistema.

Ukrašavanje posuda, odnosno umjetnost, ovog vremena više ne karakterizira tako tijesna isprepletenost sa religijskim sistemom, već prvenstveno tendencija za dekoracijom.

U *istorijskoj interpretaciji* eneolita, odnosno vremena koje u Bosni i Hercegovini zahvata uglavnom treći milenij, treba naglasiti da je to doba koje donosi potpun i definitivan raskid sa neolitskim dobom. Ovaj proces je uslovljen postepenom degeneracijom neolitskih kultura, koja se osjeća u svim oblastima života. Međutim, mnogo značajniji uzrok tih promjena je postepena ali jasno izražena populaciona smjena, koja zahvata sve dijelove Balkanskog poluostrva, smjena koja dovodi do indoeuropeizacije ovih oblasti. Neolitske kulture ni u fizičkom ni u duhovnom pogledu nisu mogle izdržati snažan pritisak s Istoka. Jedan njihov dio je potpuno preslojen i ostao je gotovo bez ikakvog udjela u kasnijem razvoju (butmirska kultura), dok se drugi dio samo kraće vrijeme uspijevao biološki održati i djelimično održavao kontinuitet svog razvoja u periodu samog prelaza iz neolita u eneolit (hvarsko-lisičićka kultura). Već razvijenije eneolitske faze ne posjeduju ništa od neolitske tradicije.

[*Tom 1:* Sl. 38; Tab. 7 (1); Tab. 17 (3—5); *Tom 2:* Tab. 4 (1—8); Tab. 5 (1—7); Tob. 6 (1—6); *Tom 3:* Tab. 3 (1—13)]

LIT.: *Ć. Truhelka* 1914, 68—70; *A. Benac* 1964 a, 131—168; *S. Dimitrijević* 1979, 308—310; 321—324; *S. Dimitrijević 1979* a; *N. Tasić* 1979; *B. Marijanović* 1981; *B. Marijanović* 1982; *B. Čović* 1983 i.

Borivoj ČOVIĆ

BRONZANO DOBA

Prva naselja i grobovi bronzanog doba u Bosni i Hercegovini otkriveni su već krajem 19. i početkom 20. st. na Debelom brdu* kod Sarajeva, u izvjesnom broju tumula glasinačkog područja*, na dvije glasinačke gradine, te na Velikoj gradini* u Varvari na vrelu Rame. U istom razdoblju nađeno je i nekoliko značajnih ostava* kasnog bronzanog doba (Šumatac*, Mačkovac*, Peringrad*, Drenov dô*, Motke*, Veliki Mošunj* i dr.). I pored toga, neuporedivo veći broj, kao i bogatstvo nalazišta željeznog doba istraženih u isto vrijeme, naveli su Č. Truhelku da u prvom sintetskom radu o praistoriji ovih krajeva (1914) zaključi kako je »bronzano doba u Bosni bilo kratkog trajanja«. Period između 1914. i 1945. bio je uopšte obilježen stagnacijom rada na arheologiji u Bosni i Hercegovini, pa značajnijih iskopavanja novih nalazišta nije bilo. Ipak, i u tom razdoblju prispjelo je u Zemaljski muzej u Sarajevu i u Muzej Bosanske krajine u Banjaluci dosta novog materijala iz bronzanog doba, uglavnom ostava i pojedinačnih nalaza (Novi Grad*, Blatnica*, Medeno polje*, Brezovo polje*, Debelo brdo* i dr.).

Najveći napredak u *istraživanju* bronzanog doba učinjen je u periodu nakon II svjetskog rata. Pored serije ostava dospjelih u razne muzeje (Kostel*, Osredak*, Pašalići*, Boljanić*, Monj*, Lukavac*, Brgule*, Ometala* i dr.), te mnogih pojedinačnih nalaza, izvršena su brojna sistematska iskopavanja naselja i grobova. Istražena je čitava serija gradina* (gradinskih naselja*): Alihodže*, Zecovi*, Kekića glavica*, Vis*, Pivnica*, Varvara*, Pod*, Korita*, Veliki gradac* u Privali, Savići* u Šekovićima, Nečajno* kod Posušja, Trostruka gradina* u Sovićima, Kreća* kod Višegrada, a u toku su nova istraživanja gradina na Glasincu, u jugoistočnoj Bosni i u Hercegovini. Istraživana su ili sondirana i ravničarska naselja u sjevernoj Bosni (Starije naselje u Donjoj Dolini*, Doboj* i druga), a važne nalaze dale su i neke od hercegovačkih pećina (Ravlića*, Sunićka*, Hateljska*). Nova istraživanja grobova nisu bila tako brojna, ali su dala važne rezultate. Pored slučajnih nalaza grobova iz Donjeg Vakufa* i nekoliko novih grobova pod humkama u Kusačama* (Glasinac), suštinski nove rezultate dale su dvije grupe nalazišta: nekropole sa humkama u donjem Podrinju (Roćević*, Pađine*, Jezero i dr.) i nekropole sa spaljivanjem u sjevernoj Bosni (Barice*, Grabovica*, Podnovlje*, Dvorovi* i dr.). Posebno za rano bronzano doba od značaja je bilo iskopavanje grobova pod humkama (tumulima*) u istočnoj Hercegovini (Čepelica*, Orah*, Ljubomir*). Na toj osnovi bilo je moguće dati jednu širu sliku razvoja tokom bronzanog doba u ovim krajevima, mada još uvijek s brojnim lakunama i nepoznanicama.

Osnovne *geografsko-kulturne zone* u bronzano doba Bosne i Hercegovine su: sjeverna Bosna, centralna Bosna, istočna Bosna i Hercegovina. Nastala još početkom bronzanog doba, ta podjela ostaje jedna vrsta konstante čitav milenij, tokom cijelog bronzanog doba, ma koliko ono bilo ispunjeno krupnim događajima i promjenama. U *sjevernobosanskoj zoni* rano i srednje bronzano doba su slabo poznati, ali ono malo podataka kojima raspolažemo ukazuje na prirodnu povezanost s Podunavljem (ravničarsko otvoreno naselje na lokalitetu Barice* u Lamincima-Jaružanima (Bosanska Gradiška), povezano s tipom Donja Bebrina u Slavoniji, mač tipa Apa iz Donje Doline). Tokom srednjeg bronzanog doba na prostoru južno od Save razvija se južni ogranak kuturne grupe Barice—Gređani*, rasprostranjene i u odgovarajućem dijelu Slavonije. Tu grupu karakteriše ritus spaljivanja sa specifičnim postupkom: izgorene kosti i pepeo polažu se u plitku jamu pokrivenu zdjelom. Nekropole mogu biti ravne ili u obliku niskog tumulusa. Ta grupa nastavlja svoj razvoj i početkom kasnog bronzanog doba (Br. D — Ha A1). Kao tipični predstavnici njene starije faze mogu se uzeti nekropole u niskim tumulima iz Laminaca—Jaružana i iz Podnovlja, a mlađe faze ravne nekropole iz Barica i Dvorova. U okviru ove, očigledno autohtone, grupe osjećaju se, tokom njene mlađe faze, snažni uticaji iz kulturnog kruga Baierdorf — Velatice; isti uticaji primjetni su i u sadržaju najstarijih ostava u sjevernoj Bosni. Krajem 2. i početkom 1. milenija st. e. došlo je, najvjerovatnije, do snažnog priliva nosilaca kulture polja s urnama iz krajeva preko Save u sjevernu Bosnu. Oni su preslojili i apsorbovali nosioce starije grupe Gređani-Barice. U navedeno vrijeme pada osnivanje Starijeg naselja u Donjoj Dolini, kao i većeg broja drugih naselja u sjeverozapadnoj Bosni, uglavnom gradinskog tipa. U istu fazu spadaju i odgovarajući slojevi mlađeg naselja na gradini Zecovi* (Zecovi III), kao i najstariji horizonti gradina Kekića glavica* i Čungar*, te sojeničkog naselja u Ripču*. Iz istog razdoblja je i serija najstarijih grobova nekropole Jezerine*. U vremenu koje odgovara srednjoevropskom Ha B (posebno B2) nastaje izrazita razlika između sjeverozapadne Bosne (od Une do porječja Vrbasa), u kojoj još traje kultura polja s urnama u svom izvornom obliku (možemo govoriti o grupi Zecovi—Donja Dolina* kulture polja s urnama*), i istočnog dijela sjeverne Bosne (od Ukrine do Drine). U tom dijelu sjeverne Bosne razvija se grupa Vis—Pivnica*, nesumnjivo povezana s kulturom polja s urnama u užem smislu, ali isto tako i srodna s južnovojvođanskom bosutskom grupom ovog perioda, a u izvjesnoj mjeri i sa srednjobosanskom* kulturnom grupom kasnog bronzanog doba.

Istočna Bosna, tačnije rečeno glasinačko područje i Podrinje, u bronzano doba gravitira prema centralnom Balkanu i prema istočnom dijelu srednjeg Podunavlja. Dvije su osnovne karakteristike te oblasti: sahranjivanje pod tumulima i gradinski tip naselja. Najstarija naselja i grobovi (rano bronzano doba) ispitani su, zasad, samo na Glasincu* (Gradina* u Košutici, Gradac* u Kusačama i neke druge gradine, tumuli iz Kovačeva dola*, Vrlazja*, Rusanovića*, Rudina* i Županovića*). Većina ih pripada široko shvaćenoj kulturi ranog bronzanog doba centralnog Balkana (u koju treba ubrojati i grupe Belotić — Bela Crkva u zapadnoj Srbiji i Bubanj — — Hum III u Podunavlju), ali je karakteristična i pojava tumula s keramikom cetinske* kulture u Rusanovićima i Vrlazju. Teže je pratiti kontinuitet naseljenosti ovog područja u srednje bronzano doba, prvenstveno usljed nedostatka pouzdano potvrđenih naseobinskih slojeva, mada je vjerovatno da

su neke od gradina istočne Bosne mogle biti naseljene bar krajem tog perioda (Br. C). Grobovi srednjeg bronzanog doba, i dalje pod tumulima, s dominantnom inhumacijom i uz manji procenat incineracija, mogu se podijeliti u dvije grupe: 1. južnu (Glasinac i gornje Podrinje s većim brojem lokaliteta: Gučevo*, Osovo*, Rusanovići*, Parževići*, Štrpci*); ta grupa je, vjerovatno, dio jedne šire rasprostranjene unutarbalkanske kulture srednjeg bronzanog doba, i 2. sjevernu (srednje i donje Podrinje), s grupama tumula u Tegarama*, Podčaušu*, Krčevini*, Šundinovači*, Karavlaškim kućama* i dr., koja je dio podrinjske grupe*, bronzanog doba, poznate pod nazivom »zapadnosrpska varijanta vatinske kulture (kulturne grupe)«. Kasno bronzano doba donosi značajne promjene. Dok se početkom ovog doba (Br. D i Ha A) u donjem Podrinju još zadržava podrinjska* grupa (sa sahranjivanjem pod humkama), a zatim iščezava, glasinačka* grupa kasnog bronzanog doba doživljava svoj puni razvoj šireći se od Romanije do Lima i prodirući na jugoistok i dalje, do Peštera. Ona osniva veliki broj novih gradinskih naselja, od kojih će veći dio egzistirati i kasnije, tokom željeznog doba. Tumuli ovog područja (Gradac* u Sokocu, Bandin Odžak*, Taline*, Luburić polje*, Mlađ*, Maravići*, Planje*, Brezje*, Borovsko*, Plješivica*, Osovo*, Sjeversko*, Živaljevići*, Štrpci* i dr.) pokazuju snažan i kontinuiran razvoj jedne kulturne cjeline zapadno-centralnobalkanskog porijekla u dugom intervalu od 13. st. (Glasinac IIIa) do kraja 9. st. (Glasinac III c). Ona ima izgrađenu individualnu kulturno-etničku fizionomiju (tip naselja i način stanovanja, keramičke forme, način sahranjivanja, nakit-nošnju, ornamentalni sistem u okviru šireg — zapadnobalkanskog — geometrijskog stila). Bez ikakve cezure ona urasta u glasinačku* kulturu starijeg željeznog doba.

Centralna Bosna sa sjevernom Hercegovinom (Rama i gornja Neretva) čini cjelinu za sebe, pa je i u rano i u kasno bronzano doba definisana kao prelazna zona, ne samo zbog svog geografskog položaja već i zbog višestrukih veza s Podunavljem, na jednoj, centralnim Balkanom, na drugoj, i Mediteranom, na trećoj strani (B. Čović 1983.). Dominantna karakteristika te zone je život u naseljima gradinskog tipa: naseobinski kompleks Debelo brdo* — — Zlatište — Soukbunar, te Gradac (Kotorac*) kod Sarajeva, Pod* kod Bugojna, Grad Prusac*, Gradina* u Alihodžama u dolini Bile i Velika gradina u Varvari na vrelu Rame kao višeslojna, te veći broj mlađih, jednoslojnih gradinskih naselja u centralnoj Bosni i sjevernoj Hercegovini. U rano bronzano doba Pod A, Varvara (A-2 i A-3), Debelo brdo i Alihodže pokazuju dosta zajedničkih osobina, prije svega u dominantnoj vrsti grube keramike ukrašene trakama i udubljenjima, zatim u nekim oblicima finije keramike i u tipovima ukrašavanja (tehnika namotane niti, vrpčasto ukrašena keramika, ljestvičasti motiv), ali i određene razlike, pa ne može biti govora o jednoj definisanoj kulturi ili kulturnoj grupi. Iz srednjeg bronzanog doba poznat je samo sloj na Velikoj gradini u Varvari (B-1 i B-2), koji pokazuje određenu bliskost s istovremenim razvojem na sjeverozapadnom Balkanu (Lika, Istra), a djelimično i u Podunavlju i koji potvrđuje kontinuitet života i kulture od ranog do u kasno bronzano doba. Tokom kasnog bronzanog doba (Br. D — Ha B) nastaje izvjesna diferencijacija. Na jednoj je strani Varvara (slojevi C-1 do C-3) i gradine oko Sarajeva (Debelo brdo, Kotorac, Fortica), povezani međusobno, a i sa glasinačkom kulturnom grupom na istoku, te s jugozapadnom Bosnom (srednjodalmatinska* grupa) i Hercegovinom. Na drugoj strani, oko gornjih tokova Vrbasa i Bosne, razvija se srednjobosanska* kulturna grupa kasnog bronzanog doba (kraj Ha A— — Ha B3), sa snažnim gradinskim naseljima, razvijenom arhitekturom, izrazitim oblicima i sistemom ukrašavanja keramike (kao dijelom zapadnobalkanskog geometrijskog stila). Najvažniji dosad istraženi centri ove grupe su Pod* kod Bugojna i Kopilo* kod Zenice.

Hercegovina (s jugozapadnom Bosnom, tj. Livnom, Glamočom, Duvnom i Buškim blatom) čini četvrtu geografsko-kulturnu zonu u bronzano doba. U ranoj fazi dominantna je posuška* kultura, s velikim brojem suhozidom utvrđenih gradina (Veliki gradac* u Privali (Duvno), Nečajno* i druge gradine oko Posušja, Trostruka gradina* u Sovićima (Grude) i druge gradine oko Gruda, Ljubuškog i Mostara, Prenjska*, Jasočka* i brojne druge gradine u istočnoj Hercegovini). Osim gradina, poznato je i nekoliko pećinskih staništa nosilaca ove kulture: Ravlića* (Ljubuški), Sunićka*, Hateljska* (Stolac) i druge pećine, kao i mnoga vangradinska, otvorena naselja koncentrisanog ili razbijenog tipa. Karakteristično je sahranjivanje mrtvih u zgrčenom položaju, po pravilu u kamenim sanducima, pod tumulima kamene ili kamenozemljane konstrukcije. U isto vrijeme u čitavoj Hercegovini egzistira, nešto ranije nastala, cetinska* kultura, poznata za sada samo iz dva naselja (gradina Krstina* kod Posušja i Ravlića pećina), te iz nekoliko tumula u istočnoj Hercegovini (Orah*, Ljubomir*). Srednje bronzano doba je u ovoj zoni praktično neistraženo, a i kasno bronzano doba je slabo poznato, osim u zapadnom dijelu, u kojem se ponovo podižu brojna gradinska naselja (zapadna Hercegovina i kraška polja jugozapadne Bosne); utvrđeno je da se radi o ranoj fazi srednjodalmatinske kulturne grupe, koja će svoj puni razvoj dostići tokom željeznog doba. I iz istočne Hercegovine poznato je nekoliko grobova i više gradinskih naselja ovog perioda, ali je njihovo kulturno opredjeljenje još neizvjesno; može se samo pretpostaviti da bi ti krajevi mogli u ovo doba postepeno ulaziti u areal rasprostiranja glasinačke* grupe kasnog bronzanog doba.

Osnovu privrede tokom ranog i srednjeg bronzanog doba činilo je stočarstvo i poljoprivreda. U kasno bronzano doba pridružuje im se u dosta značajnom obimu i metalurgija, a možda i rudarstvo. Izvjestan prioritet moralo je imati stočarstvo, ne samo iz ekoloških razloga (u bronzano doba intenzivno se naseljavaju planinski i kraški predjeli) već i kao jedina privredna grana koja je mogla dati značajnije viškove proizvoda nužne za razmjenu dobara, posebno za pribavljanje bronze, u obliku gotovih proizvoda ili sirovine. Proizvodnja metalnog oružja, oruđa i nakita egzistirala je, makar i u minimalnom obliku, i tokom ranog, odnosno srednjeg bronzanog doba, jačajući postepeno, ali tek u jednoj relativno kasnoj fazi (prva stoljeća 1. milenija st. e.) osniva se veliki broj samostalnih radioničkih centara (Ripač, Donja Dolina, Pivnica, Varvara, Debelo brdo i druga naselja). Ovim, najvažnijim, granama valja dodati i druge djelatnosti: lov kao dopunski izvor prehrane, lončarstvo, izradu tekstila i druge pomoćne radinosti.

U oblasti *duhovne kulture* dominantne su dvije grane: kult mrtvih, kao najuočljiviji i najizrazitiji religijski fenomen, i likovna umjetnost, izražena prvenstveno u keramici i na metalu. Manifestovan u više vidova i pojava (tumuli i ravni grobovi, inhumacija i incineracija, prilozi u grobovima, od simboličkih do vrlo bogatih, obredi-daće, vršeni tokom sa-

hrane i kasnije, u određenim prilikama, nad grobom) — kult mrtvih u ovo doba sadrži širok kompleks religijsko-magijskih komponenti. Likovna umjetnost* manifestuje se, početkom bronzanog doba, prvenstveno na keramici, i to jednim eklektičnim, kompilatornim manirom, karakterističnim kako za srednjobosansku, prelaznu, tako i za mediteransku zonu (posuška kultura); konzistentan i svojstven likovni izraz izgradila je u to vrijeme na ovom prostoru jedino cetinska kultura. Treću pojavu, tipičnu za rano bronzano doba (u nekim krajevima ona ostaje dominantna i kasnije) čini tzv. anornamentalni stil. U srednje bronzano doba stilovi i tehnike ukrašavanja tipične za rano bronzano doba brzo iščezavaju, značajnijih pojava umjetničkog karaktera jednostavno nema; tek krajem ovog perioda, u donjem Podrinju oživljava dekorativna umjetnost u metalu. Tokom kasnog bronzanog doba, najprije na metalnim proizvodima, a zatim i na keramici, razvija se zapadnobalkanski geometrijski stil sa značajnim centrima u istočnoj (Podrinje, Glasinac) i u centralnoj Bosni (srednjobosanska kultura). Veoma strog, apstraktno-geometrijski, taj stil dominira na ovom tlu više od 5 stoljeća (od 13. do 8. v. st. e.) šireći svoj uticaj prema sjeveru, zapadu i jugu. Krajem kasnog bronzanog doba pojavljuje se i sitna antropomorfna glinena plastika (Ripač,, Kekića glavica, Varvara).

Društvena i politička organizacija, kao i način života bronzanodopske populacije u Bosni i Hercegovini mogu se prikazati zasad samo u obliku dosta uopštenih pretpostavki. Ako se nomadsko ili polunomadsko stočarenje kao osnovni oblik privrede i način života uzme kao realna pretpostavka za rano i srednje bronzano doba, moralo bi se računati s relativno malim zajednicama, dosta pokretnim i bez čvrsto omeđenih teritorija. Ipak, neke pojave (npr. snažno utvrđene gradine s dvostrukim ili trostrukim suhozidom, gradine s nekom vrstom akropole — Veliki gradac na Privali, Trostruka gradina — kao i pojedini bogatiji ili s posebnom pažnjom opremljeni tumuli) ukazuju na postojanje društvene discipline i određene hijerarhije unutar tih zajednica, a i na držanje, bar u toku života nekoliko generacija, određenih teritorija u posjedu. Kasno bronzano doba, tokom kojeg se formiraju dosta jasno omeđene veće teritorijalne cjeline (koje poznajemo pod nazivom određenih kultura ili kulturnih grupa), vjerovatno je vrijeme u kojem se začinje proces obrazovanja većih plemenskih zajednica od kojih će neke, u toku željeznog doba, izrasti u složene političke i etnokulturne organizme (npr. Japodi, Delmati, Mezeji, Desitijati i drugi). Na čelu tih zajednica je već dosta snažan sloj rane rodovsko-plemenske aristokratije, čije postojanje reflektuju npr. ostava iz Velikog Mošunja ili neki od izrazito bogatih glasinačkih grobova kasnog bronzanog doba.

[*Tom 1:* Sl. 3, 4, 8, 14, 15, 18, 27, 28, 39, 40, 41; Sl. 45 (1—10); Sl. 46 (1—7); Tab. 8 (3—7); Tab. 13 (1, 2); Tab. 17 (8—11); Tab. 18 (1—3, 5); *Tom 2:* Tab. 7 (1—9); *Tom 3:* Tab. 4 (1—14); Tab. 5 (1—9)]

LIT.: *Ć. Truhelka* 1914, 70—75; *B. Čović* 1983; *B. Čović* 1983 c; *B. Čović* 1983 d; *B. Čović* 1983 e; *B. Čović* 1983 g; *I. Marović—B. Čović* 1983; *K. Vinski-Gasparini* 1983; *K. Vinski—Gasparini* 1983 a, 617—637; *M. Garašanin* 1983, 736—753; *B. Čović* 1984 a, 105—131; *M. Kosorić* 1976.

Borivoj ČOVIĆ

ŽELJEZNO DOBA

Istraživanja nalazišta željeznog doba u Bosni i Hercegovini otpočeta su već u prvim godinama austrougarske okupacije, i to nestručnom eksploatacijom tumula na Glasincu. Nakon osnivanja Zemaljskog muzeja preduzimaju se na tom nalazištu stručno vođena iskopavanja velikih razmjera (1888—1897). Pored Glasinca* istražuju se i nekropole glasinačke kulture* na širem području jugoistočne Bosne. Paralelno s tim iskopavaju se i nekropole ravnih grobova u centralnoj Bosni (Srijetež* kod Kaknja) i, osobito, u sjeverozapadnoj Bosni (Jezerine* kod Bihaća, Sanski Most*, Ribić* kod Bihaća). Istražuju se i naselja: naseobinski kompleks Debelo brdo* — Zlatište — Soukbunar kod Sarajeva, glasinačke gradine, gradina Čungar* (Cazin), ravničarsko naselje u Sanskom Mostu*, sojeničko u Ripču* kod Bihaća. Ova istraživanja dostižu kulminaciju krajem 19. i u prvoj deceniji 20. st. velikim kampanjama na otkrivanju sojeničkog naselja u Donjoj Dolini* i njegove nekropole, kao i objekta u Gorici* (Grude), svetilišta (koje je Ć. Truhelka objasnio kao krematorij). U isto vrijeme otkriveno je i više manjih, ali značajnih lokaliteta (Vrućica* kod Tešnja, Donji Laminci* kod Bosanske Gradiške, Petrović*-Rakitno Posušje, Mahrevići* kod Čajniča) a sistematskim radom na terenu evidentirano je i opisano više od 300 gradina, pretežno iz željeznog doba. Od završetka iskopavanja Donje Doline, pa do iza 2. svjetskog rata na istraživanju željeznog doba veoma malo se radilo: mala dopunska iskopavanja u Donjoj Dolini i Sanskom Mostu, u Hadžićima* i na još nekoliko naselja, uglavnom gradina; nešto intenzivnije bilo je evidentiranje i opisivanje gradina, posebno u jugozapadnoj Bosni, a u muzeje u Sarajevu i Banjaluci prispjelo je i nešto pojedinačnih nalaza, uglavnom iz razorenih grobova. I u periodu poslije 2. svjetkog rata istraživanju željeznog doba bilo je posvećeno nešto manje pažnje nego onim starijih praistorijskih perioda koji su bili slabije poznati. Ipak, sistematski istraživački rad obuhvatio je i ovaj period: u Donjoj Dolini je obavljeno više dopunskih i zaštitnih iskopavanja, vršena su reviziona iskopavanja grobnih humki na Glasincu i sojeničkog naselja u Ripču, otkriveno je više manjih nekropola ili pojedinačnih grobova iz raznih faza željeznog doba: Golubić*, Gradina* u Ripču kod Bihaća, Pod-Kuduzovići* (Cazin), Petkovo brdo* Radosavska (Banja Luka), Donja Dolina*, Gračanica* kod Kaknja, Dvorovi* (Bijeljina), Breza*, Vratnica* kod Visokog, Vir* kod Posušja, Gubavica* (Mostar), Ljubomir* (Trebinje), Vašarovine* (Livno), Pod Stražnicom* i Ritke Liske* (Crvenice, Duvno) i dr). Posvećena je puna pažnja evidentiranju i sondiranju gradinskih naselja, a zatim i sistematskim iskopavanjima: Zecovi* kod Prijedora (stratum II i I), Kekića glavica* (Bosanska Krupa), veći broj gradina na glasinačkom području, te oko Glamočkog, Livanjskog i Duvanjskog polja; najdugotrajnija su bila sistematska iskopavanja gradine Pod* kod Bugojna.

Uzima se da je početak 8. st. granica između bronzanog i željeznog doba, mada valja imati na umu da je eksploatacija željeznih rudača i *proizvodnja željeza* u centralnoj Bosni počela najkasnije u 9. v. st. e. Proces usvajanja željeza u proizvodnji oruđa i oružja bio je postepen, a postepen je bio i razvoj kultura željeznog doba, koje kontinuirano izrastaju iz svojih prethodnica (iz kasnog bronzanog doba). To je razlog što se i osnovne geografsko-kulturne zone u željezno doba većim dijelom podudaraju s onim iz prethodnog razdoblja: sjeverna Bosna, istočna Bosna, centralna Bosna; izuzetak je Hercegovina, koja se u starije željezno doba oštro dijeli na zapadni dio, kulturno blisko vezan s jugozapadnom Bosnom (i srednjom Dalmacijom), i istočni dio, koji najprije ulazi u krug glasinačke kulture, a zatim biva izložen snažnoj helenizaciji.

Za *sjevernobosansku zonu* karakteristično je da se u željezno doba produžuje život iste populacije kojoj je pripadala kultura polja s urnama kasnog bronzanog doba. To je vidljivo iz kontinuiteta mnogih naseobina (osobito na području grupe Donja Dolina — Sanski Most i inače u sjeverozapadnoj Bosni), kao i u snažno izraženoj tradiciji incineracije u kultu mrtvih (mada se tokom željeznog doba odvija i proces prelaska na inhumaciju). Razvija se proizvodnja željeza na čitavom području oko Vrbasa, Sane i Une, intenzivira se trgovina, ali i određena kulturna i etnička diferencijacija: u Pounju tokom željeznog doba nesumnjivo žive Japodi, područje oko Donje Doline se pripisuje Oserijatima*, područje od Sane do Vrbasa Mezejima*, a sjeveroistočna Bosna pretežno Breucima*. Od 4. st. snažni su keltski uticaji, koji se ogledaju importovanim ili preuzetim dijelovima nakita i nošnje, pojavi keltskog oružja i, naročito brojne, sive keltske keramike. Krajnji sjeveroistok (Semberija) možda su i zauzeli keltski Skordisci*. Relativno mali broj nalazišta u istočnoj polovini sjeverne Bosne govori o određenoj stagnaciji u razvoju, možda i o depopulaciji, čiji je uzrok nepoznat.

Na drugoj strani, *jugoistočna Bosna*, od Romanije do Drine, pa i dalje na jugoistok, postaje u ovo doba važan centar u kojem se intenzivno razvija glasinačka kultura* starijeg željeznog doba (koja, inače, obuhvata i znatne dijelove jugozapadne Srbije, Crnu Goru i istočnu Hercegovinu, a na jugu se na nju nastavlja srodna Mati-kultura u Albaniji). Gradine kao osnovni oblik naselja i sahranjivanje pod tumulima, s raznovrsnim ritusom i često bogatim prilozima (posebno u tzv. kneževskim grobovima) karakteristike su ove kulture, čiji se jedan dio, nesumnjivo, može pripisati Autarijatima*, a ostali drugim srodnim plemenima. Nakon kulminacije u 7, 6. i 5. st., glasinačka kultura u 4. st. slabi, da bi početkom 3. st. posve iščezla ostavljajući prazan prostor, što se dovodi u vezu s poznatim seobama Autarijata. Tek krajem mlađeg željeznog doba pojavljuju se ponovo grobni nalazi s ovog područja (Mahrevići), ali bez kontinuiteta s glasinačkom kulturom. U istočnoj Hercegovini nema ovog hijatusa, ali je kultura mlađeg željeznog doba okarakterisana snažnom helenizacijom, posebno u onom dijelu (od Stoca do donje Neretve) koji je pripadao Daorsima*.

Centralnobosanska zona pokazuje, naprotiv, punu stabilnost, te postepen, trajni uspon i razvoj. Naseljenost se postepeno povećava, a osnovicu stanovništva čini ista ona populacija koja je bila nosilac

srednjobosanske* kulturne grupe u kasno bronzano doba, tako da govorimo o daljem razvoju te grupe tokom željeznog doba kao hronološke cjeline. Naselja su gradinskog tipa, neka od njih su i važni zanatski i trgovinski centri. Kontinuitet je očigledan i u pogrebnom ritusu (ravni grobovi s inhumacijom) koji vlada do u 3. st. kada, kako izgleda (Kamenjača*, Breza), preovlađuje incineracija. Geografski položaj ove zone omogućavao je kontakte kako s Panonijom tako i s Mediteranom, a u starije željezno doba određena bliskost postoji i s glasinačkom kulturom. Za posljednja stoljeća st. e. može se sa sigurnošću računati da populacija koja je nosilac srednjobosanske grupe željeznog doba ulazi u veliki plemenski savez Desitijata*.

Jugozapadna Bosna, s kraškim poljima: Glamočkim, Livanjskim, Duvanjskim i planinskim prostorima između njih, zajedno sa *zapadnom Hercegovinom* i srednjom Dalmacijom čini jednu cjelinu, označenu kao srednjodalmatinska* kulturna grupa. Pretežan dio populacije tih područja tokom razvijenog željeznog doba sačinjavao je veliki plemenski savez Delmata*, a ostali je pripadao manjim, srodnim plemenima. Tipična za ovu zonu su gradinska naselja i utvrđenja oko većih kraških polja: evidentirano ih je više od 400. Neka od njih bila su veoma snažno fortificirana, a izvjestan broj imao je i podgrađa. Sahranjivanje je također karakteristično: ravni grobovi, isključivo s inhumacijama. Tipične su manje nekropole ili pojedinačne, ali veće (vjerovatno porodične) grobnice, s više sukcesivnih sahrana. Nakit ima specifične oblike, karakteristične pretežno ili isključivo za ovo područje. Ipak, uočljive su bliske kulturne veze sa srednjobosanskom* grupom, pa i sa »mezejskom« grupom u dolini Sane, odnosno grupom Donja Dolina — Sanski Most* u cjelini. Od 4. st. primjetno jačaju mediteranski, helenistički uticaji. Ovom području pripada i svetilište u Gorici, u čijem su tezauru sačuvani, uz oružje, tipični primjerci nakita ove grupe od 7. do 1. v. st. e.

Privreda željeznog doba bila je nesumnjivo razvijenija i raznovrsnija nego u prethodnom razdoblju, a i razlike među pojedinim zonama ili užim područjima bile su veće. Nakon stabilizacije određenih grupa na određenim područjima (koja je nastala već krajem prethodnog perioda) te prestanka nomadskog stočarenja, zemljoradnja je, vjerovatno, dobila na važnosti. Podaci za sjevernu i centralnu Bosnu govore o više vrsta pšenice i ječma, zobi, prosa i nekoliko mahunjača; možda su neka područja imala i viškova za trgovinu ili razmjenu. I stočarstvo je i dalje imalo važnu ulogu, pogotovo u izrazito planinskim i, uopšte, u kraškim područjima. Nova privredna grana je željezarstvo (siderurgija), koje se razvija u mnogim manjim i većim centrima, posebno u centralnoj i sjeverozapadnoj Bosni. Na toj osnovi razvija se, u mnogo većoj mjeri nego ranije, proizvodnja oružja, što je imalo višestruke socijalne i političke posljedice. Vrlo je vjerovatno da se iz nekih krajeva željezo i izvozilo, bilo u obliku ingota, bilo gotovih proizvoda. Obrada metala, pored željeza, obuhvata i bronzu, u manjoj mjeri i srebro, i ograničena je, uglavnom, na izradu nakita, metalnih dijelova odjeće, defanzivnog oružja i, možda posuđa. Razvijaju se i ostali zanati i kućne radinosti: lončarstvo, obrada kosti i rožine, razne vrste tkanina, obuća. Lov je, nesumnjivo, već posve sporedan izvor namirnica. Višak proizvoda, koji, pored stočarstva, sada daju i metalurgija, zanati, dijelom i zemljoradnja, omogućava znatno veći obim trgovine i u lokalnim i u širim okvirima. Razmjena se vrši i između bližih, susjednih, naselja, između susjednih oblasti, ali i s udaljenim krajevima (Italija, Makedonija, Grčka). Uvozi se nakit, metalno posuđe, dijelovi bojne opreme, fina keramika. Neka od naselja ovog doba (Ripač, Donja Dolina, Sanski Most, Pod, Debelo brdo) razvijaju se u snažne proizvođačke i trgovinske centre, nastaju prva protourbana naselja autohtonog tipa (Pod). Razumije se, postojali su i brojni manji radionički i trgovinski centri u okviru svake teritorijalne ili političke cjeline (to se reflektuje i u lokalno, plemenski obojenim tipovima nakita). Vrlo vjerovatno je svako naselje imalo bar minimalni broj zanatlija, među njima i livaca i kovača, neophodnih za izradu i popravku metalnog oruđa za rad, kao i oružja.

Društveni i politički razvoj tokom željeznog doba vodio je od jačanja lokalnih (rodovskih i užih plemenskih) zajednica do stvaranja većih, natplemenskih zajednica, od kojih su nam mnoge već poznate iz antičkih pisanih izvora (Japodi*, Mezeji*, Oserijati*, Breuci*, Desitijati*, Delmati*, Autarijati*). Taj proces se, bar jednim dijelom, dobro reflektuje u okviru glasinačke kulture pojavom i postepenim rastom moći vodećeg aristokratskog sloja (kneževski grobovi na Glasincu, zatim bogatiji u istočnom dijelu: Atenica, Novi Pazar). Sličan proces odvijao se i u drugim navedenim zajednicama: on, npr. ima svoj odraz i u monumentalnoj grobnoj plastici Japoda, u razvijenoj instituciji principa i prepozita koje, kao ostatak iz doba samostalnosti, zatičemo još početkom rimske vladavine, zatim u sistematskoj izgradnji fortifikacija oko kraških polja u okviru delmatskog plemenskog saveza i sl.

O elementima *duhovne kulture* populacija željeznog doba znatno smo bolje informisani nego o onim prethodnog doba. U oblasti religije nesumnjivo i dalje značajnu ulogu ima kult mrtvih. U prvim stoljećima željeznog doba još postoji ona dosta oštra podjela u osnovnom ritusu: u sjevernim krajevima dominira incineracija, u južnim inhumacija. U razvijenom željeznom dobu situacija se mijenja: u sjeverozapadnoj Bosni (Jezerine, Sanski Most, Donja Dolina) može se pratiti postepeni prodor inhumacije, mada incineracija i dalje ostaje jedan od dva osnovna ritusa. Na glasinačkom području od kraja 6. st. incineracija postepeno jača potiskujući inhumaciju, u centralnoj i jugozapadnoj Bosni i u Hercegovini situacija je, doduše, dugo stabilna (s dominantnom inhumacijom), ali i tu najzad dolazi do preokreta: nekropola Kamenjača* u Brezi pokazuje brz prelaz na spaljivanje u posljednja tri stoljeća st. e., a u isto vrijeme incineracija se vrlo snažno probija i u istočnoj Hercegovini. Očigledno je da ritus prestaje imati etničko-regionalno obilježje i da se određena religiozna shvatanja i postupci probijaju i šire, van plemenskih granica. Izbor priloga u grobovima, raznovrsni obredi tokom sahrane i kasnije, nad grobom, odražavaju i dalje postojanje čvrste veze pokojnika i njihovih srodnika, ali se čini da simbolika priloga u određenim slučajevima (tzv. kneževski grobovi) dobro reflektuje i jačanje kulta pokojnika-herosa, posebno tokom ranog i razvijenog željeznog doba. Van ove sfere imamo također važnih podataka o religiji i vjerovanjima. Sitna glinena plastika, nastala krajem kasnog bronzanog doba, razvija se i dalje, a njoj se pridružuju i tzv. stubasti idoli (Pod). I po svojim ikonografskim osobinama, a (u slučaju Poda) i po arheološkom kontekstu, to su objekti kulta, mada su moguća različita tumačenja njihove konkretne namjene i značenja. Važan podatak za rekonstrukciju religijskog sistema populacija željeznog doba u ovim krajevima čine brojni nalazi votivnih darova, pretežno nakita,

»ilirskog« obilježja u mnogim starim grčkim svetilištima (Dodona, Delfi, Hera Limenija i Akraja kod Koritna, Artemida Ortija u Sparti, Olimpija i dr.). Bez obzira na činjenicu da li potiču iz užeg glasinačkog područja ili uopšte iz (šireg) areala rasprostranjenosti glasinačke kulture, ti nalazi svjedoče o poslanstvima »ilirskih« plemena koja su posjećivala ta poznata svetilišta (i proročišta), što je bilo moguće samo pod pretpostavkom postojanja sistema božanstva sličnog onom u Helena. Dalji važan podatak o religijskom životu dalo je otkriće dvaju svetilišta. Jedno od njih otkriveno je u sloju iz vremena oko 600. g. st. e. na Podu kod Bugojna i posve je svojevrsnog, autohtonog, »barbarskog« tipa s oltarom—»žrtvenikom« i posebnom vrstom kultne plastike (»stubasti idoli«). Drugo svetilište (otkrio ga je 1899. Ć. Truhelka i pogrešno protumačio kao krematorij) nalazi se u jugozapadnoj Hercegovini, u Gorici. Po tlocrtu, to je mali hram, s predvorjem i naosom podijeljenim u dva dijela, od kojih je stražnji bio riznica s brojnim votivnim darovima. To svetilište stajalo je osamljeno, na rubu polja i imalo je, nesumnjivo, širi značaj, vjerovatno za više plemena te regije. Po tipu ono je nesumnjivo mediteransko, a i vrijeme osnivanja (7. st.) podudara se s vremenom poleta u gradnji ranih arhajskih hramova u Grčkoj (kao i u Etruriji).

Druga važna sfera duhovne kulture je likovna umjetnost. Osnovna konstatacija je da u ovoj sferi tokom čitavog željeznog doba vlada izrazita stagnacija, ne samo u odnosu na visoku umjetnost koja se u isto doba razvija u Grčkoj i Italiji već i na umjetnost nekih »barbarskih« sredina ovog doba, npr. na tzv. situlsku umjetnost istočnoalpskog kruga. Krajem 7. st. ugasio se i zapadnobalkanski geometrijski stil kao zatvorena cjelina (mada pojedini njegovi dekorativni elementi preživljavaju, na metalu, keramici i kosti, do kraja praistorijskog doba). U posljednjoj razvojnoj fazi (8. i 7. st.) u okviru ovog stila javili su se i pokušaji uvođenja figuracije (jeleni na ukrasnom dugmetu iz Krehina Graca* i jedne glasinačke knemide i, posebno, predstave brodova na oklopima za prsa, prerađenim u knemide, takođe sa Glasinca), ali tu daljeg razvoja nije moglo biti. Figuracija se, doduše, probija i na drugom planu, na sitnoj glinenoj plastici, kao i na antropomorfnoj plastici u bronzi, ali ostaje, ipak, okovana još živim duhom geometrizma ili ograničena upotrebnom, kultnom, namjenom. Nešto je životnija sitna teriomorfna plastika ovog vremena, koja, osim na samostalnim figuricama (najčešće privjescima), nalazi primjenu i u vajanju pojedinih detalja (naročito životinjskih glava) na drugim objektima (fibule, igle, pojasne kopče). Visoka umjetnost — u obliku kamene plastike i reljefa — razvila se jedino u mlađe željezno doba na području plemenskog saveza Japoda*, s najjačim centrom oko Bihaća. Po svom duhu ona je dio cirkumadrijatičke grobne plastike (stele, sarkofazi, urne), a u stilskom pogledu dobrim dijelom zavisna od zrele grčke arhaike. Mada su neka od djela ove umjetnosti već iz doba rimske vladavine, ona po svom porijeklu i duhu pripadaju predrimskoj epohi, a stela iz Golubića, a vjerovatno i neki drugi od tih spomenika nesumnjivo su i nastali u doba japodske samostalnosti.

[*Tom 1:* Sl. 11, 16, 18, 24, 30; Sl. 45 (11—29); Sl. 46 (8—31); Tab. 6 (1); Tab. 7 (7—9); Tab. 8 (8—11); Tab. 12 (1, 2); Tab. 13 (3—5); Tab. 18 (4); Tab. 19 (1—7); Tab. 20 (1—6); *Tom 2:* Tab. 8 (1—8); *Tom 3:* Tab. 6 (1—9)]

LIT.: *Ć. Truhelka* 1914, 75—136; *Z. Marić* 1963; *B. Čović* 1984 a, 132—178; *B. Čović* 1987; B. *Čović* 1987 a; *B. Čović* 1987 b; *B. Čović* 1987 c; *R. Drechsler—Bižić* 1987.

Brunislav MARIJANOVIĆ

HELENIZAM

Istorijat istraživanja helenizma i helenističke kulture na području Bosne i Hercegovine u potpunosti se podudara s istorijatom istraživanja ilirskog plemena Daorsi* i njihovog plemenskog i gradskog središta na Gradini* u Ošanićima kod Stoca. Iako je nalazište evidentirano već 1892. g., kada su K. Hörmann i W. Radimsky objavili prve podatke, početkom istraživanja se može smatrati tek 1955. g., kada je Đ. Basler načinio djelimičan geodetski snimak i prikupio nešto vrednijeg arheološkog materijala. Istraživanje je ponovo potpuno stagniralo sve do 1963. g., kada pod rukovodstvom Z. Marića počinje dugogodišnji sistematski rad. Najprije je 1963. g. izvršeno iskopavanje nekoliko grobnih humki, od kojih je jedna, pored ostataka skeleta, dala i bogat pokretni materijal mlađeg željeznog doba. Također su istraženi i ostaci građevine, koja je protumačena kao hram. Sljedeće istraživačke kampanje izvedene su 1967—68, 1970—72, te 1976—84. g. Rukovodilac istraživanja je bio Z. Marić, a u periodu 1981—84. g. rukovođenje je preuzeo B. Marijanović. U navedenim periodima izvršeno je kompletno istraživanje akropole, svih dijelova fortifikacionog sistema, objekata unutar akropole, stambenog dijela na grebenu i manji dio zanatsko-trgovinskog i stambenog dijela na prostoru ispred akropole.

Izvršena istraživanja i prikupljeni podaci sasvim sigurno opredjeljuju *Ošaniće* (Gradina*) kao najznačajnije nalazište helenističkog doba na teritoriji Bosne i Hercegovine. Pored Ošanića, helenističke odlike materijalne kulture pokazuju i druga nalazišta sa područja Daorsa, a u ovom trenutku se značajnijim od ostalih čine Martinovića gomila* u Hodovu kod Stoca, Zvonigrad* kod Pologa (Mostar) te Prenjska* (Opličićka*) gradina kod istoimenog sela u blizini Stoca. Istraživanje ovih nalazišta ograničeno je, međutim, samo na prikupljanje površinskih podataka i nalaza.

Izrazito helenistički karakter pokretnog arheološkog materijala i arhitektonskih podataka sasvim jasno ukazuje da Ošaniće, odnosno Daorse u cjelini, treba smatrati dijelom ukupne helenističke kulture istočne jadranske obale.

Blizina grčkih kolonija na jadranskoj obali uslovila je da prve vijesti o Daorsima grčki autori zabilježe već dosta rano — najkasnije početkom 5. st. p. n. e. — o čemu svjedoči Hekatejev podatak, sačuvan u Stefana Bizantinca, o ilirskim plemenima duž jadranske obale. Prema ovom autoru, Daorsi su »ethnos Thrakion«.

Kasniji izvori koji na posredan ili neposredan način pominju i Daorse rezultat su pojačanog interesa Rima za istočnu jadransku obalu. Tako Apijan na početku svoje knjige o Iliriji (Historia Romana) obrađuje legendu o postanku ilirskih plemena i navodi Daorse*, koji potiču od Iliriosove kćeri Daortho. Daorsi se spominju i u podacima koji se odnose na rimske ratove protiv Gencijeve države Ilira*, a donosi ih Livije i na osnovu njih se može utvrditi šira oblast koju kontroliraju, kao i da se u to vrijeme već nalaze u sklopu ilirske države. Prema podacima koje donosi Polibije u svojoj Historiji, Daorsi su se zajedno sa stanovnicima Isse žalili Rimu na Delmate* koji pustoše njihovu zemlju, na osnovu čega se njihov teritorij može preciznije definirati. Indirektna potvrda ovih podataka nalazi se kod Plinija, koji prenosi Varonovu vijest da Daorsi pripadaju naronitanskom konventu. Najbolje podatke o Daorsima i njihovoj teritoriji donose Kl. Ptolomej, prema kojem Daorsi drže unutrašnjost Dalmacije (uz popis njima susjednih plemena), te Strabon, koji Daorse, zajedno sa Ardijejima* Plerejima*, locira oko Neretve.

Vrijeme u kojem se Daorsi i ovo područje najčešće spominju u izvorima obilježeno je, u prvom redu, ilirskim ratovima, u kojima se Daorsi iskazuju kao značajan faktor ne otpora rimskim pohodima protiv Gencijeve države, već, naprotiv, kao jedno od uporišta njihovog napredovanja. Budući da su već u prvom ilirskom ratu otvoreno stali na stranu Rima, njihova je uloga porasla nakon propasti ilirske države 167. g. p. n. e., kada su, kako to Livije navodi, dobili imunitet, a s njim i određene privilegije.

Izvjesno vrijeme mirnog života i razvoja, koje je Daorsima omogućilo njihovo savezništvo s Rimom, bilo je polovinom 2. st. narušeno učestalim napadima Delmata, kojima se ni Daorsi ni isejske naseobine Tragurij i Epetij nisu mogli sami suprotstaviti pa, kako to saopštava Polibije, i jedni i drugi traže zaštitu od Rima 158. g. p. n. e.

Neuspjeh poslanstva upućenog Delmatima iz Rima rezultirao je kaznenom ekspedicijom 156. g. p. n. e., koja se, međutim, pretvorila u dugotrajan rat s Delmatima završen tek 9. g. n e. Promjenljivi ratni uspjesi jedne i druge strane nisu mimoišli ni Daorse, koji su i ovaj put bili na strani Rima, što je Delmatima bio vrlo jak razlog za jake napade na njihovo glavno središte. U jednom od tih napada, polovinom 1. st. p. n. e., ono je definitivno uništeno, a od tada Daorsi prestaju biti značajan vojni i etnički faktor.

Blizina grčkih kolonija, a kasnije i privilegiran položaj nakon propasti ilirske države, uticala je ne samo na opšti kulturni već i na privredni razvoj Daorsa. Blizina tih kolonija i vjerovatno neke ingerencije u samoj Naroni, koje su kao rimski eksponenti dobili, uslovili su da trgovina postane jedna od najvažnijih ekonomskih grana. Robnonovčani karakter trgovine, kao jedinstven fenomen među svim ilirskim plemenima, uslovljavao je ne samo uspostavljanje takvih odnosa koji su omogućavali lakše komuniciranje sa razvijenim centrima već je i predodređivao ukupnost privrednog i društvenog razvoja. Tradicionalni zanati kao što je kovanje i livenje pod uticajem ovih centara preobražavaju se u umjetničke zanate u pravom smislu riječi. Na taj način se zlatarstvo i proizvodnja nakita iskazuju kao vrlo važna privredna grana. Helenističkim karakterom odiše i duhovna kultura Daorsa. Postojanje niza predmeta kultnog karaktera ili instrumenata za njihovu izradu, ostaci objekta koji vjerovatno predstavlja hram, te nalazi dijelova jedne monumentalne skulpture nesumljivo dokazuju da su Daorsi u potpunosti prihvatili klasičnu grčku, odnosno helenističku religiju i mitologiju.

Helenistički karakter odlikuje i društveno-političko uređenje. Na osnovu antičkih izvora i predstava na novcu jasno je da je na čelu Daorsa stajao kralj. Također, nema sumnje da je pored kralja postojao još i jedan uži sloj vladajuće aristokratije, uz koje treba dodati i svećenstvo. Pitanje je, međutim, da li su Daorsi, u svemu slijedili obrasce helenističkog područja ili su uz osnovne odlike ove vrste unijeli i neke tradicionalne specifičnosti.

[*Tom 1:* Sl. 34; Tab. 12 (3, 4); *Tom 3:* Tab. 7 (1—7)]

LIT.: *Z. Marić* 1973 a; *Z. Marić* 1973 b; *Z. Marić* 1977 a; *Z. Marić* 1979.

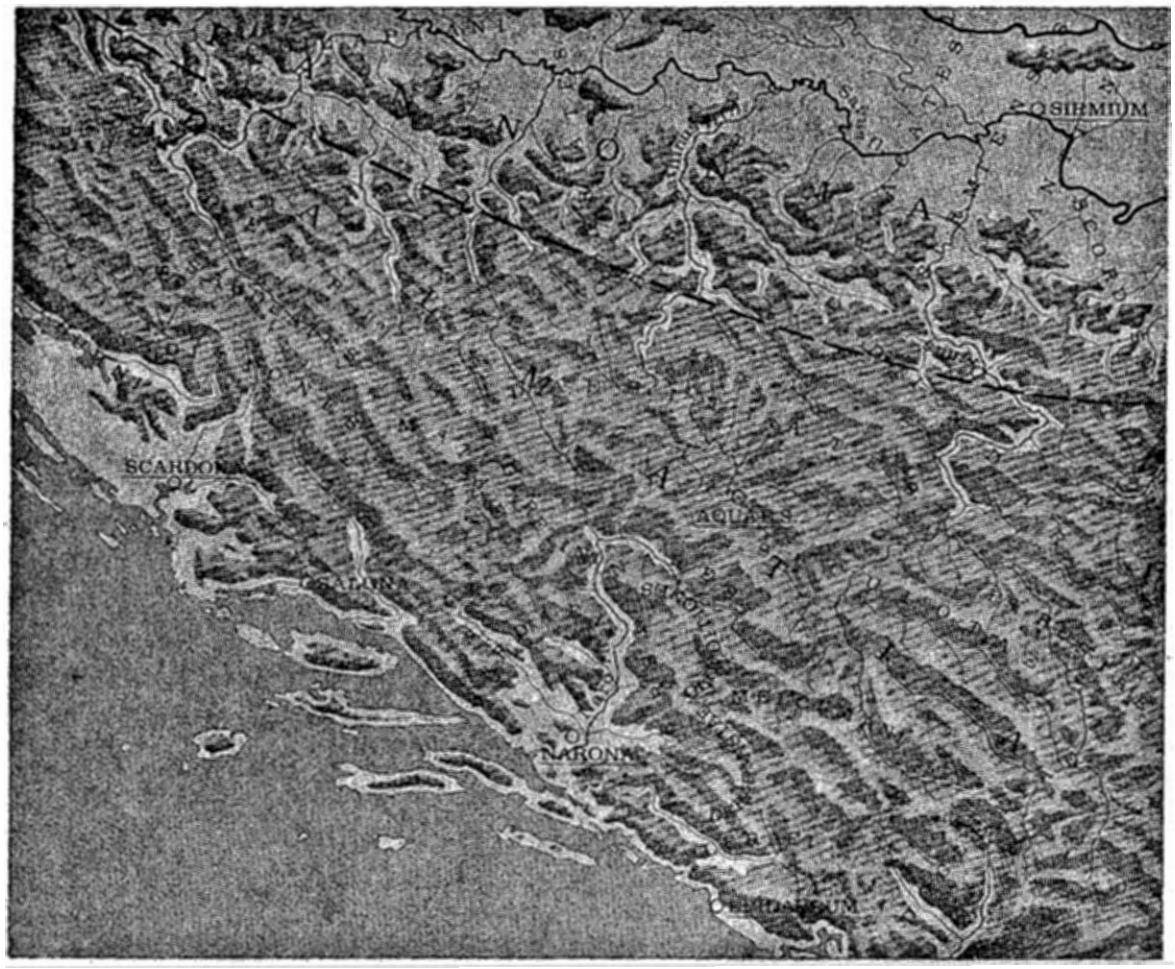

Sl. 1: Raspored epihorskih plemenskih zajednica početkom carskog doba

Ivo BOJANOVSKI

DOBA RIMSKOG CARSTVA (PRINCIPAT)

Historijat istraživanja. Istraživanja arheoloških objekata iz vremena Rimskog Carstva u Bosni i Hercegovini usko su povezana za osnivanje Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu (1888. god.). To, dakako, ne znači da i prije toga nije bilo pokušaja pojedinih istraživača da se opišu zgode i prilike, ili prouče pojedini nalazi (naselja, građevine, putovi, natpisi i sl.) koji su potjecali iz rimskog doba. Takve pokušaje dali su I. Fr. Jukić, M. Nedić, S. Kosanović, S. Trifković, L. Zore, V. Vuletić-Vukasović i drugi. Iz toga su vremena i radovi stranih istraživača O. Blau, A. Evansa*, E. Sainte-Marie, M. Hoernesa* i J. Asbotha*. Prvu sistematsku historiju Bosne, s osvrtom na rimsko doba, dao je Vj. Klaić (1882, njemački prijevod 1885). Međutim, organizirana istraživanja i u okvirima za to osnovanih institucija započela su tek formiranjem Zemaljskog muzeja, koji je dugo ostao jedina naučna ustanova u zemlji. Na tom su polju ponešto učinile i neke vjerske ustanove koje su na inicijativu brojnih pregalaca pokretale akcije na prikupljanju spomeničkih predmeta. Iz jedne takve zbirke se razvio i franjevački muzej na Humcu kod Ljubuškog, (1884). No, Zemaljski muzej je dugo ostao jedina naučna ustanova u Bosni i Hercegovini, koja je razvijala i muzeološke i naučne aktivnosti. Rezultati tih istraživanja, koja su i na arheološkom planu imala mnogo širi dijapazon od proučavanja antike, objavljivana su — počevši od 1899. g. — u Glasniku Zemaljskog muzeja. Iako ta istraživanja nisu uvijek bila sistematskog karaktera, iako bismo ih ponekad mogli nazvati i akcidentalnim i spasavalačkim, njihovi nam rezultati s bogatim podacima pružaju čvrstu osnovu za arheološka proučavanja Bosne i Hercegovine kroz sve kulturne epohe. Naime, ni ova zemlja kao ni druge nije uvijek raspolagala takvim sredstvima, pa ni kadrovima da bi se istraživanja mogla organizirati po nekom sistemu i podjednako po cijeloj zemlji rasporediti, što, uostalom, nije polazilo za rukom ni bogatijim ni naprednijim zemljama.

U novije doba, pogotovo nakon oslobođenja, situacija se u mnogo čemu popravila, jer je osnovan niz zavičajnih muzeja u većim gradovima (Banja Luka, Tuzla, Bihać, Mostar). U najnovije vrijeme formirani su zavičajni muzeji i u nekim manjim centrima (Bosanska Gradiška, Bosanski Novi, Prijedor, Doboj, Travnik i dr); manjih zbirki ima i u privatnom vlasništvu (manastiri, škole), te uz iskopine na Mogorjelu i Gračinama. Poslije oslobođenja se toj mreži muzejskih ustanova, kojim je zadatak da arheološka i druga nalazišta istražuju, te čuvaju, izlažu i proučavaju nalaze, pridružio i Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine u Sarajevu (s područnim zavodima u Mostaru, Banjoj Luci i Tuzli) kao ustanova specifičnog profila, upravnog i konzervatorskog karaktera, te Centar za balkanološka ispitivanja u Sarajevu. Rezultati velikog napretka ogledaju se i u činjenici što danas u Republici izlazi sedam specijaliziranih časopisa (Sarajevo 3, Banja Luka, Tuzla, Mostar i Trebinje).

Jedno od prvih istraženih nalazišta iz rimskog carskog doba bila je rudarska varošica Domavia* u Gradini kod Sasa, nedaleko od Srebrenice, u antičkoj Argentariji. Do otkrića rimskog grada Domavije došlo se 1881. g. prilikom rudarskih prospekcija starih rudišta koje je obavljao nadrudar Lj. Pogačnik* (Pogatschnig). U Gradini su, u toku nekoliko godina, otkopani značajni ostaci rimske urbane aglomeracije, kao što su: gradska vijećnica *(curia)*, tribunal i terme, a uz njih i tragovi samog naselja s ostacima talionica olova i srebra. Veliku vrijednost imaju i bogati pokretni nalazi, među kojima je i veći broj natpisa. Sve je to omogućilo da dobro upoznamo ne samo organizaciju i tehnologiju tadašnje metalurgije nego i razvitak grada, koji je iz rudarskog sela *(vicus)* ubrzo prerastao u municipium (kr. 2. st), a nešto kasnije i u rang kolonije (3. st). Rezultate istraživanja je već 1891, 1892. i 1894. g. V. Radimsky objavio u Glasniku i njegovom izdanju na njemačkom jeziku »Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herzegowina«.

Jednom tako uspješno započeta istraživanja nastavljena su nekad s manje a nekad s više intenziteta sve do današnjih dana. Tokom nepunih stotinu godina istraženi su brojni objekti arhitekture iz carskog doba (brojne zgrade i vile, utvrde i hramovi, te djelomično putovi i naselja) i prikupljen bogat fond izvornog arheološkog materijala koji danas ispunjava zbirke naših muzeja (v. 1, c). Ti su nalazi vrlo korisni za upoznavanje i proučavanje rimske provincijalne kulture carskog doba, te za razumijevanje materijalne i duhovne kulture toga vremena. U taj fond spadaju i sitniji (pokretni) nalazi, kao što su razne vrste keramike, od grube do luksuzne (terra sigillata); ravno i šuplje staklo raznolikih formi; metalni predmeti od bakra, bronce i željeza (oruđe, oružje, nakit, novci, sitna plastika itd). Dosta su česti i predmeti od zlata i srebra, u prvom redu nakit ali i novac (dukati). Najveći je broj ovih nalaza naučno publiciran.

Historijski događaji i izvori. U doba kada su rimske legije, nakon pobjede nad Samnićanima (305. g.), prvi put prešle Apenine i išle na zapadnu obalu Jadrana, u današnjoj su Hercegovini, u svojim etničkim zajednicama, živjela brojna ilirska plemena, koja su (dosta) žive trgovinske veze održavala s grčkim trgovcima na Mediteranu. Ilirske su plemenske zajednice, što ih kasniji rimski izvori nazivaju *civitates*, međusobno bile nezavisne, pa čak i u povremenim međusobnim sukobima.

Prva (i jedina) ilirska državna organizacija formirala se u priobalnom pojasu između Vojuše u Albaniji i srednjodalmatinskih otoka. U njezin su sastav ulazila i ilirska plemena iz južne Hercegovine, od kojih se u savremenim izvorima spominju samo Daorsi*. Kada su Iliri*, kao saveznici makedonske države, pokušali spriječiti Rimljane da se upliću u događaje na istočnoj obali Jadrana, došlo je do sukoba. Rimljani su kao povod ratu uzeli širenje ilirske države prema jugu i njihovo gusarenje po Jonskom i Jadranskom moru. Tako su neki ilirski krajevi, nakon 2. ilirskog rata (završen je 168. g. st. e.), došli pod vlast Rima *(sub deditione populi Romani*, Liv. XLV, 8), dok je dio Hercegovine pao pod njihov utjecaj. Nakon pobjede nad ilirskim Plerejima i Ardijejcima (135. g. st. e.), anektirana je i pripojena rimskoj Iliriji *(Illyricum*)* i zapadna Hercegovina (Strab. IV, 5, 6, Liv. Epit. XLI, App. Ill. 10, Plin.

III, 143. Usp. *Zippel,* 95 i *Novak,* VD 1952, 29). Ne zna se tačno što je tada bilo s Daorsima, koji su u 2. ilirskom ratu prešli Rimljanima.

U to protohistorijsko doba Rimljani, koji su uskoro bili uvučeni i u borbe s ilirskim Delmatima, nisu pokušavali da zavladaju i unutrašnjošću Ilirije, današnje sjeverne Hercegovine i jugoistočne Bosne. To će im poći za rukom stotinjak godina kasnije, kada su već bili učvrstili »mostobrane« u Epidauru, Saloni i Zadru, u koje su doveli i svoje koloniste.

Temelje rimske ekspanzije na istočnoj jadranskoj obali udario je Gaj Julije Cezar, koji je planirao da pokori i Iliriju, kao što je pokorio Galiju (Gall. II, 35, III, 7 i V, 1; civ. III 9 opsada Salone od Pompejevaca). Uspjelo mu je da svoju vlast u primorskim krajevima Ilirije učvrsti za vrijeme građanskog rata što ga je vodio s Pompejem, u kojem su uzeli učešća i neki Iliri (Delmati) iz primorja, većinom opredijeljeni za Pompeja. Cezaru su ostali vjerni njegovi kolonisti u Epidauru, Saloni i Lješu, organizirani u *conventa (oppida) civium Romanorum,* što ih je Cezar formirao još prije 57. g. st. e. u Saloni i Lješu *(Lissos),* a vjerojatno i drugdje, a koji su ostali odani i njegovu pranećaku i posinku Oktavijanu, kasnijem caru Augustu (Bell. Alex. 43, 2). Jedan od posljednjih odjeka njihove podrške Oktavijanu potječe upravo s obala Neretve, iz Nereza* (Tasovčići kod Čapljine): *Imp(eratori) Caesari divi f(ilio)/ /Sicilia recepta C(aius) Papius Celsu(s)/M(arcus) Papius Kanus fratres* (CIL III, 14625) iz 36/35. g. st. e. Iz natpisa braće Papija je vidljivo da je već tada počela penetracija Italika u dolinu Neretve i njenih pritoka. Izgleda da su se na nekim ilirskim gradinama iz tih vremena sačuvali i dijelovi objekata zidanih u rimskoj tehnici i strukturi krečnim malterom.

Unutrašnjost zemlje zauzeta je, čini se tek privremeno, u Oktavijanovu Ilirskom ratu 35. do 33. g. st. e. Moguće je da su neki krajevi, kao Duvanjsko polje, dolina Une i dijelovi Posavine, i prije upoznali Rimljane kao osvajače i okupatore. Još prije toga su ih upoznali kao trgovce, koji su sve više potiskivali grčke.

Oktavijan je udario na Iliriju s jakim snagama. (Dio Cass. XLIX 38. 1). Neka su se plemena predala bez borbe, druga pružila slabiji, a samo najjača veći otpor (App. Ill. 16, 17). Oktavijanovo pokorenje Ilirije ipak nije bilo trajno, jer su najupornija plemena stalno dizala ustanke, naročito Delmati* i Panoni*. Pa, iako je u tim borbama Augustov pastorak Tiberije imao značajnih uspjeha, narodni se otpor završio velikim ustankom 6—9. g. u kojem je učestvovala većina plemena između mora i Drave. Rimljani su ovaj rat nazvali jednim od najtežih poslije punskih ratova (Suet. Tib. 16). Rat se završio potpunim slomom Ilira (Vell. II 110—116).

Ustanak je poznat i kao Batonov rat *(Bellum Batonianum)* po jednom od prvaka Desitijata* *(Daesitiates),* plemena koje je živjelo u dolinama Bosne i Vrbasa, a koje je — uz Breuke*, Piruste* i Delmate* *(Pirustae, Delmatae)* — spadalo među najmoćnija u Iliriji. Ustanak je izbio u zemlji Desitijata, kojima su se pridružili Pirusti, Delmati, Mezeji* *(Maezei* Plin. III, 142), Breuci *(Breuci* Vell. II, 110 ss.) i ostali nezadovoljni načinom prikupljanja danka i novačenjem njihove omladine u rimsku vojsku van domovine. Vodeću ulogu u ustanku imali su Breuci i Desitijati. Zna se pouzdano da su borbe vođene s obje strane Save *(Savus),* u područjima između Sremske Mitrovice *(Sirmium)* i Siska *(Siscia),* koje su Rimljani za sve vrijeme rata čvrsto držali. U srednju i istočnu Bosnu, u zemlje Desitijata i Pirusta (gornje Podrinje), borbe su prenesene u proljeće 9. g. U njima je učestvovao i sam Tiberije (Vell. II 114, 115). Posljednja se epizoda rata odigrala oko utvrde Ardube*, koja zasad nije lokalizirana (Dio Cass. LVI, 15). Nešto su kasnije (19/20. g.) Rimljani izgradili putove do desitijatske utvrde *Hedum* (Hedum castellum Daesitiatium;* CIL III 3201=10159 koja se locira negdje oko Breze i Visokog, i do rijeke *Bathinus* (Bosna), na kojoj su 8. g. doživjeli slom panonski Breuci.

Pokorenu su zemlju Rimljani pacificirali odvođenjem u ropstvo, raseljavanjem stanovništva, masovnim novačenjem i konfiskacijama zemlje i prirodnih dobara. Represivne mjere bile su tako temeljite da se ilirska i panonska plemena nikad više nisu bunila. Ona su posebnim ugovorima priznala rimsku vlast, a zauzvrat dobila plemensku autonomiju *(civitates peregrinae),* ali bez rimskog građanskog prava. Radi lakšeg nadzora Rimljani su zemlju 10. g. podijelili u dvije provincije (neki misle da je do podjele došlo još 8. g.), na Dalmaciju i Panoniju. Veći je dio današnje Bosne i Hercegovine pripao Dalmaciji (Plin. III, 139—145), dok je Panoniji priključen široki pojas južno od Save. Podignuti su vojni logori i putovi za nadzor domaćeg stanovništva. Sve do odlaska legija iz Dalmacije oko 70. g. rimska se vlast oslanjala na vojsku (to je doba tzv. prefekturalne uprave), ali je od početka surađivala i sa plemenskim starješinama *(principes, praepositi.* Proces romanizacije tekao je sporo, najveći dio stanovništva u unutrašnjosti zemlje dugo je ostao u statusu peregrina, bili su slobodni, ali bez građanskih prava. S liberalnijim dijeljenjem građanskog prava počeli su carevi Flavijevci, pa se po njima novi građani nazivaju *Flavii.* Na tome je najviše uradio Hadrijan i njegovi nasljednici, pa se ovaj sloj građana po njima naziva *Aelii.* Svim slobodnim stanovnicima Carstva građanska prava podijelio je 212. g. M. Aurelije Antonim, zvani Karakala. Po Karakalinoj konstituciji izjednačeni su svi slobodni građani, dok su stare plemenske župe prerasle u municipije ukoliko to nisu postale ranije. Ovaj sloj građana imao je gentilicij *Aurelii.* Pomalo se nakon toga gube i plemenska imena, a svi slobodni građani postaju *cives Romani.* Na račun plemenskih imena sve više preteže ime provincije, odnosno etnonim *Delmati,* kako su nazvane i brojne vojne jedinice. Svojom službom u vojsci Delmati i Panoni postaju značajan faktor u Carstvu, pa iz njihovih redova potječu i neki tzv. vojnički carevi, kao što su Klaudije Gotski (270), Dioklecijan (284) i drugi.

Kao izvori za poznavanje političkih, društvenih i historijskih kretanja u doba ranog Carstva na prvom su mjestu pisani podaci antičkih pisaca. Posebnu vrijednost imaju i epigrafski spomenici, koji se najčešće odnose na domaće ljude. Dosad je iz Bosne i Hercegovine poznato oko hiljadu raznih natpisa (v. Epigrafija).

Druga, i najveća, grupa izvora su materijalni nalazi otkriveni slučajno ili u toku arheoloških istraživanja. Obično ih nazivamo materijalnim (arheološkim) izvorima, odnosno arheološkom izvornom građom, a čuvaju se u muzejima i zbirkama. I ovi su nalazi opisani, analizirani, valorizirani, po mogućnosti i datirani, u stručnim radovima.

Najvažnija nalazišta. Jedno od značajnijih nalazišta što ga je istražio V. Radimsky bile su japodske nekropole kod Bihaća (predrimske, a dijelom i rimske): Jezerine* i Ribić*. Obilje grobnih priloga i dobra dokumentacija omogućili su izradu arheološke sinteze o kulturi protohistorijskih Japoda i njihovu

posmrtnom kultu od početka mlađeg željeznog doba pa do kraja 1. st. (Z. Marić, 1968).

Ovo prvo razdoblje rada Zemaljskog muzeja (dalje ZM) bilo je plodno i za antičku arheologiju carskog doba. Tijekom desetak godina istražen je veći broj relevantnih nalazišta, što je mnogo doprinijelo poznavanju materijalne kulture toga doba, napose arhitekture. Djelatnost se uglavnom odvijala u Hercegovini, gdje je istraženo prostrano nalazište rimskog grada u Stocu* *(Diluntum*)*, jedne od najstarijih urbanih aglomeracija kod nas (Ć. Truhelka). Istraživanja u Stocu dovršio je F. Fiala. On je djelomično ispitao i značajno nalazište u Gracu kod Posušja (Gradina*, Kulina*), rimsko utvrđenje koje je kasnije preraslo u naselje. U Potocima kraj Mostara (Gračine*) djelomično je istražen mitrej s naseljem (V. Radimsky). Osim toga su istraženi i objekti na Dračevici* u Donjim Radišićima, u Grudama i Proboju (F. Fiala), te manji dijelovi prostranog naselja u Vitini (danas već iskrčenog), koje je, čini se, pripadalo Tiberijevim veteranima (Ć. Truhelka). U Bosni su tih godina istražena nalazišta u Šipragama i Podbrđu (1892), nalazište oko kastruma u Doboju (Gradina*) s natpisima koji su se odnosili na ovaj logor, te rimske zgrade u Laktašima (Zidine*, 1890) i Novom Šeheru (Gromile*, 1896). Vrlo su značajni rezultati, što ih je dalo ispitivanje banjskog lječilišta na Ilidži* kod Sarajeva *(Aquae S...*)*, koje je također istraženo samo djelomično (I. Kellner*).

U ovoj fazi temeljitije su rekognoscirana i tri u rimsko doba napredna područja: Bišće polje kod Mostara, visoravan Rakitno i dolina Sane s brojnim antičkim nalazištima. Ove su tri studije i do danas ostale temeljne za poznavanje tih regiona u rimsko doba (V. Radimsky, 1891).

Druga faza istraživanja, koja je trajala do pred kraj 1. svjetskog rata, karakteristična je po tome što nije bilo toliko većih iskopavanja, jer je C. Patsch, vrsni epigraf, glavnu pažnju usmjerio na epigrafska istraživanja koja je protegnuo na cijelu pokrajinu. To nas je uvelo u dublje poznavanje političkih, društvenih i kulturnih prilika u carsko doba na našem području. Od većih su nalazišta istražena: mitrej u Konjicu*, rimska urbana aglomeracija u Duvnu (Crkvina*) i objekti Mogorjela* kod Čapljine. Na žalost, Patsch nije nikad objavio izvještaj o iskopavanju Mogorjela, a što se tiče centralnog objekta u Duvnu, smatrao je da je otkrio forum rimskog Delminiuma, dok je predrimski Delminium locirao oko 9 km istočnije na Gradinu na Libu u Borčanima*. Iskopavanja mitreja u Konjicu dala su značajne naučne i muzeološke rezultate: otkopano je svetište s reljefnim kultnim slikama tauroktonije i zajedničke ritualne gozbe mista, što je pružilo i nove elemente za dublja proučavanja mitrijačke teogonije, teologije i eshatologije. C. Patsch je svoja proučavanja proširio i na južne dijelove Hrvatske (Imotsko polje, Narona, te Lika i kninsko područje). Rezultate svojih epigrafskih izučavanja s mnogobrojnih nalazišta objavio je u više od 30 bibliografskih jedinica (Janj, Ljubuški, dolina Lašve, Pecka, Crvenice, Duvanjsko i Livanjsko polje, Goražde i Konjic itd.). Objavio je i brojne izvještaje o nalazima grčkih i rimskih novaca u Bosni i Hercegovini. U PW RE je obradio brojne članke o plemenima i naseljima rimske Dalmacije, o njenoj topografiji i prošlosti. Sintezu svojih istraživanja Hercegovine dao je u radu »Die Herzegowina einst und jetzt« (1922), u kojem je obradio sva dotad poznata rimska nalazišta u ovoj nekada naprednoj pokrajini. U ovo su vrijeme djelovali kao istraživači antike i A. Hoffer (1893, 1895) i I. Kujundžić (1916). Obojica su istraživali antička nalazišta na Travničkom polju.

Između dva rata (i dugo poslije rata) djelovao je D. Sergejevski*, koji je naslijedio C. Patscha u antičkom odsjeku Zemaljskog muzeja. On je nastavio Patschevim putom, pa je još više proširio broj nalazišta iz antike. I ovo razdoblje karakterizira izvjesna stagnacija iskopavanja većih objekata zbog pomanjkanja financijskih sredstava, pa se D. Sergejevski uključio i u aktivnost »Društva prijatelja starina« u Jajcu. U okviru ove saradnje istraženo je više objekata u dolini Vrbasa i Plive: mitrej u Jajcu*, kasnoantičke bazilike u Čifluku* kod Šipova i u Mujdžićima*, te više manjih nalazišta u Šipovu i oko Jajca. D. Sergejevski se uglavnom orijentirao na istraživanje manjih objekata koji su se mogli ispitati skromnijim sredstvima. Stoga će nešto kasnije usmjeriti svoja istraživanja najvećim dijelom na kasnoantičke bazilike i rimske komunikacije. Temu o rimskim cestama inicirao je Ph. Ballif (1893), a sistematski nastavio D. Sergejevski. Njegova glavna preokupacija i dalje je bilo prikupljanje rimskih natpisa i otkrivanje novih arheoloških nalazišta, pa je na tu temu objavio preko 25 radova s velikim brojem nalazišta (Glamočko i Livanjsko polje, Podrinje, dolina Neretve, Ilidža kod Sarajeva, Konjic, Bihać, Bosanski Novi, Ljubija itd.). Napose je potrebno istaći njegova proučavanja rimskih rudišta željeza oko Ljubije i Domavije, što je rezultiralo objavljivanjem brojnih natpisa, na kojima se zasniva naše poznavanje rimskog rudarstva i metalurgije u Bosni i Hercegovini, a napose manufakture željeza *(officinae ferrariae)* oko Ljubije u zapadnoj Bosni. S njim je i započeo sistematski rad na proučavanju rimskog rudarstva i metalurgije u Bosni i Hercegovini, u kojem su nešto kasnije uzeli učešća E. Pašalić*, Đ. Basler*, I. Bojanovski* i S. Dušanić.

Kao istraživači antike u to međuratno doba djelovali su još G. Čremošnik* koji je istražio rimsku vilu rustiku na Stupu*, i Vl. Škarić*, koji je ispitivao rimska nalazišta oko Banje Luke (1924) i Sarajeva (1926), te u Lepenici (1932) i Maloj Rujiškoj kod Bosanskog Novog (1928). Nalazišta s Petrovačkog polja skicirao je P. Rađenović (1925), a ona sa Travničkog i Bugojanskog polja J. Petrović* (1931, 1953). Natpise iz Lepenice objavio je K. Misilo*, a M. Mandić neke nalaze sa Glamočkog polja.

U poslijeratnom razdoblju dolazi do izvjesne renesanse i u istraživanju antičkih (ranocarskih) nalazišta. Bilo je i većih zahvata u kojima je učestvovalo i više ustanova. Zemaljskom muzeju su se pridružili zavičajni muzeji osnovani u ovom razdoblju i zavodi za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu i Mostaru. Do novih nalaza dolazilo je i prilikom građevinskih radova, posebno izgradnje velikih elektroprivrednih akumulacija u dolinama Neretve, Trebišnjice, Rame, Buškog blata i Drine. No, glavni pečat razdoblju daje sistematsko istraživanje rimskih poljoprivrednih zaselaka *(villae rusticae)*, kojih je otkriven veliki broj po cijeloj Republici. U tome je znatne rezultate postigla I. Čremošnik*, koja je istražila vile na Ćiševinama* kod Lisičića u Neretvi, u Mušićima na Drini, zatim luksuznu U-vilu u Paniku kod Bileće (Dračeva strana*). Još prije toga I. Čremošnik je otkopala luksuznu vilu suburbanu (s njenim manufakturama) u Višićima kod Čapljine (Kućišta*), veliku rustičnu vilu u Ljusini kod Krupe (Gromile*), vilu u Žabljaku kod Tešnja (Crkvina*), te vile u selima Tutnjevac (Kaldrma*) i Brodac (Prekaje*) u Semberiji posljednje u saradnji s Muzejom istočne Bosne u Tuzli. Od fortifikacionih objekata istražila je kastrum u Doboju (Gradina*) i rimsku

utvrdu u Zecovima* kod Prijedora (1956), te neke druge objekte. I. Čremošnik je dala značajan prilog poznavanju provincijalne stambene, prvenstveno ladanjske arhitekture, te rimske keramike.

Dopunsko istraživanje termalnog naselja na Ilidži* kod Sarajeva s njegovim termalnim i hospitalnim dijelom vodio je E. Pašalić, te otkopao nove ugostiteljske objekte ukrašene mozaicima i fresko-slikarijama. Iskopavanje je bitnije dopunilo naše poznavanje rimskog banjskog grada na Ilidži. Pašalić je dao i značajan prilog istraživanju rimskih komunikacija (v. Saobraćaj). Više nalazišta uveo je u literaturu i V. Paškvalin*. Značajno nalazište svakako je desitijatska nekropola u Brezi (Kamenjača*), indikativna i za praćenje procesa romanizacije. Isti je autor istražio i nalazišta u Putovićima kod Zenice (Dvorišta*, Ograja*), u Karauli kod Kaknja (Gromile*), u Šepku kod Zvornika (Kućište*) i Bihovu kod Trebinja (Mirine*), sve rustične vile. Đ. Basler* je zajedno s E. Pašalićem istražio rimski metalurgijski pogon *(officina ferraria)* u Blagaju na Japri kod Bosanskog Novog (Crkvina*), gdje se nalazi veliko rimsko troskovište. Basler je u svojim topografskim radovima otkrio i više nalazišta na Ivanjskom polju kod Dervente, na Kupresu, te oko Kreševa, Kiseljaka i Fojnice, oko Kalinovika i u dolini Neretve. Veću rimsku vilu na lokalitetu Podmočilo* u Tišini (Zenica) otkrili su i istražili D. i Č. Trajković.

Među značajna nalazišta ranocarskog doba spadaju i ostaci rimskog vojnog logora na Gračinama* kod Ljubuškog, poljoprivrednog imanja s pretorijem *(praetorium fundi)* u Suvaji kod Bosanske Dubice (Kamenik*) i metalurgijskog pogona u Starom Majdanu na Sani, sjeverno od Sanskog Mosta, što ih je djelimično istražio I. Bojanovski (1979, 1980, 1983). U sva se tri slučaja radi o većim nalazištima koja zahtijevaju dalju pažnju. Isti je autor u »Prilozima za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji« (1973, 1977, 1978, 1981, 1984. i 1987) obradio i veći broj novih nalazišta širom Bosne i Hercegovine. U najnovije doba antičkom su se topografijom još bavili P. Anđelić* — Neretva (1960—61) i Lepenica (1963), i E. Imamović* — područje Fojnice, Kiseljaka i Kreševa (1972), te Ilidža (1979).

Najnovije nalaze iz Stoca* (antičkog Diluntuma*) i Trebimlje ispitala je V. Atanacković-Salčić (1979), koja je objavila i nekoliko natpisa iz okolice Humca *(Bigeste)* (1981). L. i Z. Žeravica istražili su slabije ostatke antike u Kastelu* u Banjoj Luci (1984), a B. Raunig opekarsku peć u Ljusini kod Otoke (1974).

Društveno-političko uređenje. Rimska okupacija dovela je do značajnih promjena u političkom i društvenom životu ilirskog i panonskog stanovništva. Dotad slobodna plemena morala su se obavezati na plaćanje danka *(tributum)* i na službu u rimskim pomoćnim jedinicama *(auxiliarii)*. Morala su priznati tuđinsku vlast, čime su izgubili političku slobodu; da bi se održala, morala su se prilagođavati rimskom društvenom poretku i načinu života. Između rimskog i epihorskog društva postojale su, naime, velike razlike i suprotnosti. Rimska je civilizacija imala izrazito gradska obilježja *(urbanitas)*, a njihovo je Carstvo urbanizirana zajednica raznih naroda. Iliri i Panoni (kolektivna imena za raznorodna plemena) su, međutim, u času okupacije još uvijek živjeli u predurbanoj i protourbanoj fazi društvenog razvitka u okvirima svojih većih ili manjih etničkih zajednica (plemena i savezi plemena), koje su se dijelile na rodovske *(pagi)* i teritorijalne *(civitates)* zajednice, sa središtem u utvrđenim gradinskim naseljima *(castella, oppida)*, tj. središtima rodovskih i teritorijalnih zajednica. Nisu poznavali (ni) pismo, (izuzev, donekle, Daorsi), a ni centraliziranu državnu organizaciju. Privreda im je bila naturalna, trgovina s putujućim trgovcima (u prvo doba grčkim, kasnije rimskim) vršila se razmjenom, jer je novčana privreda bila tek u začecima. Među plemenima je često dolazilo do sukoba zbog međaša. Pašnjaci i šume su pripadali rodovskim zajednicama, dok je obradiva zemlja bila u privatnom vlasništvu, ali se kod Strabona sačuvala vijest (VII, 5) da su Delmati svake osme godine dijelili zemljište prema njegovu bonitetu, kao što su se donedavno dijelili sjenokosi na Buškom blatu i Duvanjskom polju.

U momentu okupacije glavno je pitanje bilo kako premostiti ponor koji ih je dijelio od njihovih etničkih zajednica do autonomnih gradskih zajednica rimskog tipa, a upravo je u tome pogledu epihorsko stanovništvo dijelila (velika) provalija od nekoliko stotina godina (200—300) društvenog razvitka, koju je valjalo ubrzano prevladati. Kako je pokazao historijski razvitak jedina poluga, koja je mogla prevladati taj ponor bila je romanizacija. Rimljani su kao vrsni političari i ovdje primijenili stara iskustva. Dali su im peregrinski status unutar njihovih etničkih zajednica *(civitates peregrinae)*. Kao peregrini *(peregrinus,* stranac, negrađanin) bili su slobodni ljudi, ali bez posebnih prava rimskog građanina. Sa svakom *civitas* su sklopili sporazum o zajedničkim odnosima, po kojem im je unutar njihovih zajednica ostavljena samouprava. Smatra se da je te sporazume sa svakim plemenom posebno sklopio već Oktavijan u toku svog ilirskog rata (35—33. g. st. e.). Pri tome su lošije prošla jača plemena, u stvari plemenski savezi Breuka, Pirusta, Desitijata, Delmata, Mezeja i drugih, koja su Rimljani rasformirali i podijelili u manje zajednice. Živu su snagu djelomično odvukli u ropstvo, a djelomično regrutirali u svoje čete. Rim je sa svoje strane pružao razoružanim plemenima zaštitu u slučaju međusobnih neprijateljstava, garantirao slobodu kretanja, rada i trgovanja, dok su se pojedine zajednice, što ih Plinije Stariji naziva *civitates* (III 139, 142, 143), obavezale na političku pokornost, plaćanje danka i redovitih poreza, na službu u rimskim alama i kohortama itd. Takvo je uređenje konačno provedeno na cijelom ilirskom području nakon sloma velikog ustanka 6—9. g. O vojnoj službi pripadnika pojedinih plemena sačuvalo se više potvrda na diplomama o otpustu iz vojske i na nadgrobnim spomenicima. Moguće je bilo i takvih *civitates*, posebno onih manjih, što se nisu zakrvile s Rimljanima, koje nisu davale vojnike u augzilijarne jedinice, ili su ih davale samo za službu unutar provincije, bar u početcima. Sve ostalo je ovisilo o tempu romanizacije kako pojedinaca tako i čitavih zajednica. Taj je proces kod nekih bio brži, a kod drugih sporiji. Neke će se *civitates* već u 1. st. izjednačiti (bar u pravima, ako i ne u stvari) s rimskim municipalnim (gradskim) zajednicama, a neke tek početkom 3. st. Autonomni municipalni status najprije su dobile zajednice na Drini *(mun. Malvesiatium** u Skelanima*) i na Vrbasu *(mun. Bistuensium** u Bugojnu), već za Vespazijana oko 70. g., zahvaljujući bogatim rudnim resursima. Vjerojatno je tada osnovan i municipij *Raetinium** na Uni (Golubić kod Bihaća). *Civitates* (župe) oko Sarajeva i Rogatice* će taj status steći tek sredinom 2. st. a neke istom početkom 3. st. Karakalinom reformom *(Constitutio Antoniana)*. Neke mezejske župe nisu nikad postigle taj status, jer su njima upravljale centralne vlasti kao carskim

rudarskim domenima, odnosno posebnim teritorijama *(territorium metalli* i dr.).

Najkompletnije podatke za poznavanje etnografije Ilirika* (Dalmacije*) u ranocarsko doba dao je Plinije Stariji:

»... *Conventum Scardonitanum petunt Iapudes et Liburnorum civitates* XIIII...« (III 139).* Japodi*(Iapudes) živjeli su oko Bihaća, a Liburni u Hrvatskom primorju.

»*Petunt in eam* (sc. Salonam coloniam secundi *conventus) iura viribus discriptis in decurias CCCXLII Delmatae XXV Deuri, CCXXVIIII Ditiones, Maezei, LII Sardeates« (III 142).*

»*Narona colonia terti conventus (...). Nunc soli prope noscuntur Cerauni decuriis XXIIII, Daversi XVII, Desitiates CIII, Docleates XXXIII, Deretini XIIII, Deraemistae XXX, Dindari XXXIII, Glinditiones XLIII, Melcumani XXIIII, Naresi CII, Scirtari LXXII, Siculotae XXIIII, populatores quondam Italiae Vardaei non amplius quam XX decuriis«* (III 143).

Ako se iz ovog popisa, što ga je Plinije uzeo iz službene državne statistike, izuzmu Delmatae, južno od Dinare, i dio plemena Ditiones koji je živio u južnoj Hrvatskoj, te dijelom Scirtari, koji su nastavali u Crnoj Gori, sve su ostale *civitates* zauzimale područja današnje Bosne i Hercegovine: Delmatae*: Duvanjsko, Livanjsko i Glamočko polje, *Deuri**: Petrovačko polje (??), *Ditiones**: Bosansko Grahovo s okolicom, *Maezei**: područje sjeverno i sjeveroistočno od Grmeča prema Savi, *Sardeates:* dolinu Unca, *Daversi* (Daorsi*): Stolac i okolicu, *Daesitiates**: doline gornje Bosne i Vrbasa, *Deretini**: dolinu Rame (?), *Deraemistae**: područje oko Bileće (?), *Dindari**: područje na srednjoj Drini, *Glinditiones**: Nevesinjsko polje, *Melcumani:* Gatačko polje (?), *Naresii:* gornju i srednju dolinu Neretve, *Scirtari* (Skirtones Ptol. II, 16, 5): na istočnoj granici rimske Dalmacije, po Ptolomeju »prema Makedoniji«, *Siculotae:* gornje Podrinje s dolinom Čehotine i *Vardaei* zapadnu Hercegovinu, u primorju zapadno od donje Neretve, ali i poluotok Pelješac sa susjednim kopnom. Svako od ovih »plemena« (većina *civitates* nisu plemena u klasičnom smislu, nego dijelovi 606 razbijenih — rasformiranih — tradicionalnih plemena — A. Mocsy, 1959), dijelilo se na manje, rodovske (krvne) zajednice zvane *decuriae* (v. Plin. III 142 d) Sve su civitates u sudskom, ali i u poreskom pogledu (čini se da su se porez i druge daće sakupljali na nivou dekurija) pripadale jednom od tri juridička konventa, što ih je osnovao Oktavijan August — skardonitanski, salonitanski i naronitanski. Peregrinske zajednice *(civitates peregrinae)* i dalje su živjele po institucijama svog tradicionalnog običajnog prava.

Plinijeva etnografija Dalmacije reflektira situaciju kakva je bila u početima okupacije, za julijevaca i klaudijevaca. No, u to najstarije vrijeme, neposredno nakon okupacije zemlje, veliku je ulogu imala vojska sa svojim posadama razmještenim po gradinama i važnijim prometnim punktovima. Na nekim gradinskim naseljima nalaze se i ostaci rimskih utvrda građeni u malteru, tako oko Trebinja, Bileće, Visokog, ali i drugdje po cijeloj Iliriji. Tada su nadzor nad peregrinskim zajednicama vršili *praefecti*, rimski oficiri iz legija i pomoćnih jedinica *(alae, cohortes),* kakav je bio i *Marcellus centurio LEG VII CL P F,* koji je posljednjih godina Neronove vladavine u svojstvu prefekta upravljao zajednicama Mezeja i Desitijata (ne zna se da li istovremeno simultano ili uzastopce), a nešto kasnije (čini se) i Melkumana (CIL IX 2564) Bovianum Undecimarum). Vojni prefekt se oslanjao i na domaće prvake, koji se u izvorima spominju pod latinskim nazivom *princeps* i koji su, u stvari, bili njegovi savjetnici, a u svojim rodovskim i teritorijalnim zajednicama i izvršioci upravnih mjera. *Principes* (prvaci, knezovi) najčešće su pripadali plemenskoj aristokraciji (pojam »plemenski« je i ovdje upotrijebljen uvjetno), koja je uskoro počela sarađivati s okupatorskim vlastima. Principes se spominju kod Delmata, Japoda, Dindara, te kod Desitijata, kod posljednjih relativno kasno. Iz njihova su kruga i prvi nosioci rimskog građanskog prava, bilo da su ga postigli nakon službe u vojsci bilo saradnjom u upravi. Tako Tito Flavije, prvak Japoda *(princeps Iapodum),* s ponosom ističe da ga je negdje oko 70. g. civitetom obdario car Vespazijan (CIL III 14324, Privilica* kod Bihaća). Negdje je u to vrijeme stekao civitet i djed (pradjed?) Tita Flavija Valensa, princepsa Desitijata iz Breze* (2. st.), jer i on nosi rodovsko ime *(nomen gentile, gentilicium)* po caru Vespazijanu, ili po jednom od njegovih sinova. U to vrijeme ni Desitijati u dolini Bosne (Rimljani su i Desitijate podijelili, koliko se može nazrijeti, u tri *civitates)* još nisu imali svoj municipalni centar, nego su živjeli u peregrinskoj zajednici. Naime, njihovi se pripadnici u rimskim augzilijarnim jedinicama i floti još oko 100. g. navode pod etnikom *Daesitias,* a ne po municipalnoj pripadnosti, što znači da u gornjoj Bosni tada još nije bilo grada municipalnog ranga. Spominju se *Nerva Laidi f. Daesitias* (CIL III D. VI, Herculaneum) i *Temans Platoris Daesitias* (CIL III 9739, Gardun), obadva bez civiteta, oba s domaćim imenima.

Vjerovatno su i nakon odlaska legija iz Dalmacije (do 69. g.) još jedno vrijeme centurioni iz augzilijarnih jedinica (spominju se *Ala Claudia Nova* Bihać, *Cohors III Alpinorum* Humac, *Cohors I Belgarum* Humac i Doboj, *Cohors I Delmatarum, Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* Humac itd.) nadzirali peregrinske civitates. Kod Japoda na Uni (Japodi su jedini pripadali skardonitanskom konventu) spominju se i *praepositi (princeps et praepositus Iapodum* bio je i već spomenuti Tito Flavije iz Privilice). Vjerojatno su i prepositi bili savjetnici prefekata, ali nam je ova funkcija, koja je možda imala i upravni karakter, poznata jedino kod Japoda.

Rimske su se vlasti dugo zadovoljavale spontanom romanizacijom (naročito kroz službu u vojsci) i progresivnom urbanizacijom, ali se taj proces odvijao sporo, naročito u planinskoj unutrašnjosti. Istom su Hadrijan i njegovi nasljednici energičnije prišli sistematizaciji uprave u unutrašnjosti kako davanjem civiteta širem krugu domorodaca tako i naseljavanjem kolona tamo gdje nije bilo uslova za formiranje municipija, što je pospješilo i hod romanizacije. Novi rimski građanin najčešće je dobijao ime po caru od kojeg je primio civitet (stoga brojni *Flavii, Alpii, Aelii,* kasnije *Aurelii)* ili po nekom rimskom građaninu koji mu je pomogao da dođe do civiteta (npr. *Sura Mucius Super,* I. Bojanovski, 1982, 23 — — Vrba na Glamočkom polju). Ta nam onomastička praksa i pruža mogućnost da pratimo kronološki proces romanizacije, odnosno politiku romanizacije pojedinih careva. Najširokogrudniji je u tome bio P. Aelius Hadrianus (117—138), pa su zato kod nas najčešći *Aelii.* Hadrijan je u rang municipija podigao i više peregrinskih centara, kao što su Delminium, Salvium i dr. Ipak je najveći broj peregrina stekao civitet 212. g. ediktom cara M. Aurelija Antonina, zvanog Karakala, po kojem se novi građani nazivaju *Aurelii* (brojni su u Lepenici, ali i drugdje).

Istim aktom *(Constitutio Antoniana)* dobili su status municipija (ili kvazimunicipija, kako neki misle) i svi oni peregrinski centri koji to još nisu bili postigli. U drugoj se polovici 2. st. javljaju i *Aurelii* s predimenom *(praenomen) T(itus)*, tako nazvani po Marku Aureliju (161—180). Takav je *T. Aurelius Saturninus* iz Pazarića (CIL III 13863). Čini se da je od Marka Aurelija i rimski grad na Ilidži kod Sarajeva stekao municipalni status, jer se javlja kao *res publica Aqu(arum) S...*)*.

U razvitku političkog i društvenog sistema poslije Karakaline reforme (212) nije bilo bitnijih promjena. Izvjesne je promjene proveo Dioklecijan pred kraj 3. st. Proces romanizacije, jednom započet, sve je više napredovao, pa su se sve više gubile »plemenske« specifičnosti. Sve više se napuštaju i domaća imena, tako da je potpuno prevladala rimska onomastička shema, koja je i sama bila u stalnom razvoju. U rimskoj vojsci sve više dominiraju Iliri iz Dalmacije, Panonije i Mezije. Pred kraj 4. st. spominju se brojne jedinice Dalmatinaca, pretežno konjičke *(cuneus equitum Dalmatarum — Teutoburgo, equites Dalmatae Novae, equites Dalmatae Albano* itd., Not. dign. occ. XXXII). Na carsko prijestolje dolaze brojni »ilirski« carevi iz vojničkog staleža, među njima i car Dioklecijan. I domaće se stanovništvo potpuno u pravima izjednačilo s ostalim stanovništvom Carstva.

Opći pogled na privredu i kulturu. Jak politički, društveni i kulturni utjecaj Rima imao je snažne posljedice. Moćna centralizirana država donijela je stanovništvu Dalmacije i Panonije izvjesnu pravnu sigurnost i društvenu ravnopravnost, dok je višestoljetni mir u zemlji *(pax Romana)* stvorio uvjete za miran razvitak i dao ljudima neki osjećaj zadovoljstva, te oslobodio pritajene potencijalne snage. I prikupljanje poreza i nameta, što je u najranijem Carstvu često dovodilo do nezadovoljstva u masama, doživjelo je značajne promjene nabolje. Oduzeto je iz zakupa privatnih korporacija *(societates publicanorum)* i uvedeno izravno ubiranje pod nadzorom carskih službenika, prokuratora, kako to pokazuju spomenici iz rudnika Ljubije. Postupno se u privrednu djelatnost uključivalo i domaće stanovništvo, bez obzira na njegov građanski status.

Navedeni su faktori stvorili povoljne preduvjete i za privredni napredak, pa se opravdano može govoriti o ekonomskom procvatu naših pokrajina već od 2, a posebno u 3. st. Jak poticaj tome dala je i ničim ograničena sloboda kretanja, što dovodi do snažnijeg razvitka zanata, manufaktura i trgovine, a naročito do snažnog procvata rudarstva i metalurgije. Rimljani su iskoristili tradicionalne sklonosti Ilira, što je napose bilo tipično za Desitijate, Piruste i Mezeje, da kopaju rude iz žila (Flor. epit. II, 25), i razvili snažnu rudarsku djelatnost oko Srebrenice na Drini, te oko Foče i Pljevalja, u srednjobosanskom rudarskom bazenu oko planine Vranice, te u sjeverozapadnoj Bosni, napose između Grmeča i Kozare. Proizvodilo se zlato, olovo, cink, srebro i drugo, a u velikom dijelu današnje Bosne i željezo (v. 4 d i 6 c.). Iz Drine i drugih rijeka vadio se kvarcit za proizvodnju stakla, a razne vrste kamena za građevinarstvo (Dardagani, Sapna, Gaštica na Savi itd.). Opekarske proizvode — opeku, crijep, opeke za *hypocausis* i druge — izrađivale su brojne manufakture, a keramičarske peći lonce, zdjele i razne recipijente (među njima amfore) za vino, ulje, žito itd. Proizvodili su se i prehrambeni proizvodi i izvozilo svježe i sušeno meso, sir, povrće i voće, a u južnim krajevima ulje i vino. Snažna privredna grana bila je i sječa drveta za građevinarstvo i rudnike, manjim dijelom i za ogrev, što je dovelo i do intenzivne trgovine drvetom i drvnom građom. Sve to i mnogo drugog što nije navedeno potaklo je jak promet robama razne vrste, tako da je i transport činio značajnu privrednu granu. Osim komunikacija koje su Rimljani izgradili odmah po okupaciji, građene su i nove, pa je cijela zemlja bila povezana gustom mrežom cesta i putova. Pa i pored zamaha privrede, ekonomika većine stanovništva ostala je i dalje pretežno stočarska, na što je utjecao i reljef. Žito se proizvodilo uglavnom za domaće potrebe, a za izvoz (eventualno) na veleposjedima *(villae rusticae)* u rječnim dolinama i u Posavini.

S napretkom romanizacije dolazi do ubrzanijeg razvoja urbanih naselja, a paralelno s tim i do emancipacije peregrinskih sela i zaselaka, izgrađenih na gradinama i njihovim pristrancima od drveta, lijepa i blata, a na jugu i od kamena u suho. Indigena se naselja spuštaju sve bliže cestama i gradovima; sve se više grade od trajnijeg materijala (što nije nikad prevladalo) i na rimski način. Međutim, i na tom je stupnju razvitka veći dio stanovništva i dalje živio po starom običaju, jer proces romanizacije i urbanizacije nije bio u svim krajevima ravnomjeran, pogotovo ne u brdskim i planinskim krajevima, u kojima se Italici nisu naseljavali zbog klimatskih razloga, pa se i dalje u tim krajevima živjelo na patrijarhalni način. Za takva civilna naselja koja nisu bila ničim arhitektonski ukrašena i u kojima se živjelo na starinski ruralni način dugo se sačuvao naziv *castella* (Isid. orig. XV 2, 11, cfr. RE III s. v. castellum, 2, col. 1756). No, i u takvim su se područjima tu i tamo formirale stočarske farme s rustikalnim vilama, koje su proizvodile i za tržište (Panik, Ljubomir, Ošlje itd.), što još nije dovoljno istraženo.

Od 2. st. razvio se i poseban vid privredne djelatnosti u banjskim lječilištima. Bosna je bogata kiseljacima i termalnim vrelima, napose u rudarskim bazenima. No, o toj privrednoj grani, ako se izuzme Ilidža* kod Sarajeva, dosad prikupljena dokumentacija vrlo je oskudna. Najveći je broj banja radio za lokalne potrebe (Laktaši, Gata, Banja kod Višegrada, Guber u Srebrenici, Fojnica, eventualno i Kiseljak u Lepenici). Izuzetak čini sumporna banja na Ilidži kod Sarajeva *(Aque S...*)*, gdje se u 2. i 3. st. razvio značajan i atraktivan balneološki centar, što su ga koristili putnici i vojnici, ali i agrarni posjednici i ostali iz makroregije. Nešto veći značaj imala je i banja u Laktašima zahvaljujući svom položaju na prometnoj cesti.

Ovaj privredni polet, uočljiv osobito u 3. st., u kojem su učestvovali i domaći ljudi, podigao je životni standard imućnijeg sloja domorodaca, što se odrazilo i na njihovim umjetničkim preokupacijama. Tada se pokazalo da, i pored nivelirajućeg naleta romanizacije i importirane italske i provincijalne kulture, još uvijek nije bio posve zatrt njihov kulturni identitet, ni uništen njihov autohtoni umjetnički izraz, što najjače dolazi do izražaja u kamenoj plastici. No, ta nam pojava skulpture u kamenu daje za pravo da pomišljamo na opći kulturni preporod domaćeg stanovništva. Kamen je, naime, jedini materijal koji se sačuvao, dok je sve ostalo propalo. U domaćoj se umjetnosti u 3. i 4. st. javljaju votivni i sepulkralni spomenici (stele), prvi s ikonografskim likovima Silvana, Dijane i nimfi, a drugi s likovima pokojnika, koji tehnikom i stilom podsjećaju na duborez, arhajsku umjetnost pastirskih naroda. Na njima se gubi realizam portreta, a dominira težnja ka tipizaciji, shematizaciji, stilizaciji i plošnosti likova u reljefu. Ista pojava izbija

i u obradi ornamenta. Pa, iako su domaći klesari bili školovani na rimskim uzorima, ili su kao samouci klesali po predlošcima rimske standardizirane provincijalne umjetnosti, ipak nisu mogli zatomiti ni naslijeđena autohtona shvaćanja, manire i ukus. Preporod je zahvatio (manje ili više) sve krajeve i u brdovitoj unutrašnjosti Dalmacije, a bio je izrazit kod Delmata na kraškim zadinarskim poljima, posebno na Glamočkom. (Slična se pojava, vjerojatno, zbivala i u makroregiji bosanske Posavine, na što upućuju analogije iz ostale Panonije, ali o tome na našem panonskom području nema dokumenata).

Kako potvrđuje crkveni otac sv. Jeronim (rođen oko 348. g. u Stridonu, na granici ondašnje Dalmacije i Panonije) *(Hieronymus natus patre Eusebio, oppido Stridonis, quod a Gothis eversum Dalmatie quondam Pannoniaeque confinium fuit,* Hier. vir. i 11., ed. Lipsiae 1879, p. 65), Iliri su još u drugoj polovici 4. st. govorili svojim (ilirskim) jezikom *(gentilis barbarusque sermo,* Hier. comm. ad *Isei.* VII, cap. 19. v. 5), te navodi ilirsku riječ *sabaium,* neka vrsta domaćeg piva.

[*Tom 1:* Sl. 1, 5, 26, 31, 34, 44; Tab. 5 (1—5); Tab. 6 (2); Tab. 9 (1—7); Tab. 12 (5, 6); Tab. 14 (1—9); Tab. 15 (1—2); Tab. 16 (1—4); Tab. 21 (2—10); *Tom 2:* Tab. 9 (1—4); Tab. 10 (1—6); *Tom 3:* Tab. 8 (1—7); Tab. 9 (1, 2, 3, 7)]

LIT.: *G. Alföldy* 1965; *G. Alföldy* 1969; *A. Betz* 1938; *I. Bojanovski* 1968 a; *I. Bojanovski* 1974; *I. Bojanovski* 1977 b; *I. Bojanovski* 1978; *I. Bojanovski* 1981 c; *I. Bojanovski* 1984; *I. Bojanovski* 1988; *A. Budrovich* 1969; *N. Cambi* 1980; *O. Cunz* 1929; I. *Čremošnik* 1959 b; *I. Čremošnik* 1965 a; *I. Čremošnik* 1970 a; *I. Čremošnik* 1976; *I. Čremošnik* 1984; *I. Čremošnik* 1984 a; *S. Dušanić* 1980; *A. Graf* 1930; *A. Jagenteufel* 1958; *R. Katičić* 1964; *R. Katičić* 1965; *A. Mayer* 1957; *J. Medini* 1982; *K. Miller* 1916; *A. Mocsy* 1959; *G. Novak* 1918; *F. Papazoglu* 1969; *V. Paškvalin* 1963; *V. Paškvalin* 1970; *V. Paškvalin* 1980; *V. Paškvalin* 1984; *E. Pašalić* 1960; *E. Pašalić* 1975; *E. Pašalić* 1984; *D. Rendić—Miočević* 1948; *D. Rendić—Miočević* 1951; *D. Rendić—Miočević* 1955; *D. Rendić—Miočević* 1960; *D. Rendić—Miočević* 1964; *D. Rendić—Miočević* 1948; *J. Schnetz* 1940; *D. Sergejevski* 1940 a; *D. Sergejevski* 1962; *D. Sergejevski* 1962 *a; D. Sergejevski* 1963; *D. Sergejevski* 1965; *D. Sergejevski* 1965 a; *A. Šašel—J. Šašel* 1963; *A. Šašel—J. Šašel* 1978; *N. Vulić* 1933; *N. Vulić* 1948; *J. J. Wilkes* 1969; *M. Zaninović* 1966; *M. Zaninović* 1967[1]).

1) V. i »Bibliografski dio«.

Veljko PAŠKVALIN

DOBA KASNE ANTIKE (DOMINAT)

Istorijat istraživanja. Arheološka istraživanja, obavljena od osnivanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu (1888) do danas, stvorila su dobar osnov za buduća uspješnija arheološka izučavanja antičkog doba na području Bosne i Hercegovine. Unutar ovih iskopavanja otkriven je i veći broj arheoloških nalazišta iz *kasnoantičkog doba,* koje obuhvata period od kraja 3. (ili doba Dioklecijana — 284—305) do 6. st. Na osnovu ovih ostataka mogu se prepoznati tragovi naselja, utvrda, odnosno refugija, kultne građevine nekršćanskog i kršćanskog karaktera. Ovom kulturno-historijskom razdoblju pripada još manji broj sepulkralnih spomenika, stela i mauzoleja. Međutim, daleko više ima zidanih grobnica, posebno onih na svod. U istraživanjima ovih nalazišta od 1888. g. do danas učestvovao je i veći broj istaknutih i poznatih arheologa.

Arheolozima Bosne i Hercegovine do sada još nije pošlo za rukom da u cjelini otkriju i istraže jedno gradsko-urbano naselje *(municipium)* ili seosko *(pagus, vicus),* iz perioda kasne antike. Iskopane su i istražene samo zgrade stambenog karaktera koje su doživjele ovaj period ili su sagrađene u tom razdoblju. Neke su istražene već u vrijeme prije 1. svjetskog rata. Među prvima je poznato Mogorjelo* (C. Patsch, 1899—1903). Najveći broj sličnih građevina iskopan je u periodu poslije 2. svjetskog rata. To su arhitektonski objekat na Crkvini* u Blagaju, u dolini Japre (E. Pašalić, 1962—1967), na Čiševinama* u Lisičićima kod Konjica (I. Čremošnik, 1952), na Palačištu* u Rankovićima kod Travnika (I. Čremošnik, 1954) na Gromilama* u Čavkićima kod Bihaća (I. Čremošnik, 1954, 1957), na Dračevoj strani* u Paniku kod Bileće (I. Čremošnik, 1959, 1960, 1967) itd.

Utvrđenja, odnosno refugija *(castra, castella* i *burgus),* kasnoantičkog doba slabo su istražena. Među prvim je iskopano Debelo brdo* kod Sarajeva (F. Fiala 1894, 1896), a na kastelu kod Doboja (Gradina*) pokusno iskopavanje obavio je V. Radimsky (1893). U razdoblju između dva rata otkrivena su utvrđenja ili refugija u Podgradini* i Halapićima* kod Glamoča (D. Sergejevski, 1926—1936). Poslije rata istraženi su kastelum iz Gradine* Vrbljani na Sani (I. Bojanovski, 1966) i Gradine* kod Doboja, koji je nastavila istraživati I. Čremošnik (1959—1960; 1965—1967. i 1968—1969).

Na samom početku kasne antike koegzistiraju kršćanstvo i mitraizam. O tome govore istraženi hramovi boga Mitre*, iskopani u Konjicu* (C. Patsch, 1897) i u Potocima* kod Mostara (V. Radimsky, 1882. i 1890). Između dva rata je otkriven speleum u Jajcu* (D. Sergejevski, 1931), a poslije drugog svjetskog rata onaj u Dardaganima kod Zvornika (Sige* — M. Kosorić, 1965). Iz početnog perioda kasne antike još nam nisu poznati starokršćanski hramovi ili crkve.

Iz razdoblja kasne antike otkriveni su i tragovi grobne — sepulkralne arhitekture. Jedni bi pripadali pretkršćanskom, a drugi kršćanskom periodu. U pretkršćansko doba spada mauzolej iz Šipova* (Ć. Truhelka, 1892). Ovom periodu kasne antike pripadaju također i zidane grobnice koje se pokrivaju kamenim pločama, otkrivene u Jajcu* (V. Paškvalin, 1959) i Bugojnu (Grudine* — V. Paškvalin, 1959—1960, 1961. itd.). Kršćanskom dobu pripadaju zidane grobnice na svod i konstrukcija grobnica u formi krova na dvije vode. Neke su iskopane u periodu austrougarske vladavine. To su grobovi na dvije vode iz Mogorjela* (C. Patsch, 1899—1903) i u Bilimišću* kod Zenice (Ć. Truhelka, 1891), a isti tip grobnica otkriven je u poslijeratnom periodu u Bugojnu (Grudine — V. Paškvalin, 1959—1961), Kućetine u Višićima (I. Čremošnik, 1957). Grobnice na svod, otkrivene i većinom istražene, nađene su širom Bosne i Hercegovine, uglavnom, unutar starokršćanskih crkava i u njihovom krugu (V. Paškvalin, 1959. i I. Bojanovski, 1961) u Bugojnu (Gradine*), Mujdžićima*, Vrtočama*, Oborcima* itd.

Kulturnopovijesnom periodu kasne antike pripada i tip groba — sarkofag. Nađen ih je mali broj, a najviše u fragmentima. Jedni pripadaju pretkršćanskom, a drugi opet kršćanskom periodu. Iz pretkršćanskog doba kasne antike su, najvjerovatnije, oni iz Bačevića*, otkriveni još krajem 19. st. (V. Radimsky, 1894). U novije vrijeme nađeni su fragmenti sarkofaga u Crvenicama* kod Duvna i u Šipovu* kod Jajca (I. Bojanovski, 1979). Brojniji su oni iz kršćanskog doba, nađeni u Mujdžićima* kod Šipova (D. Sergejevski, 1930), na Mogorjelu* (Đ. Basler, 1972), Čerinu* kod Mostara (Đ. Basler, 1972), Vinjanima* kod Posušja (T. Anđelić, 1977) i u Šargovcima* (V. Nikolić, 1960).

Arheološka iskopavanja su potvrdila da postoje i kasnoantičke stele*. Takav tip sepulkralnih spomenika otkriven je prilikom kopanja Bilimišća (Ć. Truhelka, 1892) kod Zenice, u Višnjici kod Kiseljaka (K. Misilo, 1936), u Putičevu kod Travnika (A. Hoffer, 1895) i u Gornjem Ribniku kod Ključa (D. Sergejevski, 1928).

Na području Bosne i Hercegovine istražen je i veći broj starokršćanskih crkava (bazilika), uglavnom iz posljednjih stoljeća kasne antike. Prvi tragovi kršćanstva, prije 4. st. ili u periodu vladavine cara Dioklecijana (284—305), do sada nisu otkriveni u Bosni i Hercegovini, što nije slučaj i u drugim našim krajevima (Salona, Sirmium itd.). U doba austrougarske vladavine iskopana je crkva u Majdanu* kod Mrkonjić-Grada (V. Radimsky, 1891—1892), na Bilimišću* kod Zenice (Ć. Truhelka, 1891), Skelanima* (C. Patsch, 1896—1898), Turbetu* kod Travnika (Ć. Truhelka, 1893), na Gradini* u Dabravinama kod Vareša (K. Fitzinger, 1891; reviziono iskopavanje D. Sergejevski 1954) i u Varvari* kod Prozora (C. Patsch, 1905). Jedna kasnoantička bazilika iskopana je između dva rata na Gracu* u Homolju kod Kiseljaka (V. Skarić, 1931—1932), druga na Crkvini* u Brezi kod Sarajeva (G. Čremošnik—D. Sergejevski, 1930; u cjelini istražio D. Sergejevski, 1958—1961). Poslije rata bilo je također iskopano i istraženo više starokršćanskih crkava. To su: bazilika na Crkvini* u Blagaju, u dolini Japre (Đ. Basler), na Gromilama* u Čavkićima kod Bihaća (I. Čremošnik, 1954—1955), na Crkvini* u Žitomislićima* (T. Anđelić), na Mogorjelu* (Đ. Basler), na Crkvini* u Mokrom kod Ličtice (D. Sergejevski), na Crkvinama* u Cimu kod Mostara (T. Anđelić, 1966), na Grudinama* u Bugojnu (V. Paškvalin, 1959—

—1967), na Crkvini* u Oborcima (Đ. Basler, 1956—1959) itd.

Historijski događaji. Prvi značajniji historijski događaj ovog doba je podjela Rimskog Carstva među četvoricom suvladara (tetrarhija). Tim činom je car Dioklecijan *(Caesar C. Aurelius Diocletianus Augustus,* 284—303), došavši na kormilo oslabljenog Rimskog Carstva, želio zaustaviti njegovo propadanje. U toj podjeli Dioklecijan je uzeo upravu nad Istokom (Nikomedija), Galerije nad Ilirikom *(Sirmium),* Maksimijan nad Italijom *(Mediolanum,* a kasnije vlada iz Ravene), a Konstancije Klor Galijom i Britanijom *(Augusta Trevororum,* Trier). Ovako organizirana politička vlast fundirala se isključivo na Dioklecijanovom autoritetu. To se, naime, pokazalo odmah poslije njegovog odstupanja s vlasti i povlačenja u Salonu, u njegovu palaču, jer su među suvladarima počele borbe za vlast. Među prvima sukobio se Konstantin *(Constantinus I,* 306—337) s Maksencijem *(Maxentius,* 307—312) na Milvijskom mostu kod Rima (312), a s Licinijem kod Cibale (Vinkovaca) 314. g. Zatim je u drugom pokušaju s više reformi (vojnom, poreskom i financijskom, posebno ediktom o cijenama) Konstantin želio povratiti ekonomsku moć Rimskog Carstva, u čemu također nije uspio.

U vezi s navedenim ratnim okršajima među carevima treba spomenuti da su se oni odvijali izvan današnjeg teritorija Bosne i Hercegovine, pa su ovi krajevi bili pošteđeni od razaranja. Kako je želja ovih careva za vlašću bila velika, znali su veće grupe barbara iskoristiti za svoje ciljeve, pa su im za protuuslugu odobravali naseljavanje unutar granica Rimskog Carstva. Sada su državne granice postale još nesigurnije pošto pod ovakvim okolnostima regularne rimske čete i odredi nisu bili više u stanju da osiguravaju narušene granice. Trzavice među carevima i velika nesigurnost granica odrazili su se i na području Dalmacije. God. 375. u Panoniju su provalili Huni, a Zapadni Goti spuštaju se istovremeno na južni Dunav. Pošto je 378. g. osvojena Mursa (Osijek), postojao je otvoren put u krajeve južno od Save. Sada u ovim nesigurnim vremenima s područja Panonije seli stanovništvo u Dalmaciju i Italiju i državi prave poteškoće, jer im ona mora osigurati egzistenciju.

God. 395. dođe i do definitivne podjele Rimskog Carstva. Podjela velike imperije pala je u veoma nezgodno vrijeme, jer su tada kroz već probijene granice na Dunavu nadirale, poredi Dunava, velike mase barbara, a Zapadni Goti su krenuli u pohod prema Grčkoj, Dalmaciji i Italiji. Ove pohode pratile su pljačke i razaranja. Da bi se u ovakvoj situaciji Zapadno Carstvo lakše branilo, Gala Placidija ustupi 437. g. Istočnom Carstvu cjelokupnu Dalmaciju, a 448. g. Hunima preostali dio Panonije. Nekoliko godina kasnije, tj. 459. g., provale Istočni Goti u Prevalitanu, današnju Crnu Goru.

Propašću Zapadnog Rimskog Carstva 476. g. Dalmacija dolazi pod vlast Odoakra, zapovjednika germanske vojske u Italiji. Tako istočni car postaje i zapovjednikom Dalmacije, a 480. g. tu vlast preuzima i sam Odoakar. Teško socijalno stanje i velike nepravde podstaknu cara Zenona (474—491) da nagovori Istočne Gote na rat protiv Odoakra. Taj rat poveo je kralj Teodorih 488. g. pa je 490. g. osvojio Dalmaciju i Panoniju, a god. 493. i Italiju. Ovim je naše područje ušlo u sastav Istočnogotske države, u kojoj su stanovnici živjeli mirnim životom. U ovom povijesnom razdoblju počinju ponovo raditi rudnici (metalurgija i zanati), a u vezi s tim oživljavaju saobraćaj i trgovina.

God. 535. među Istočnim Gotima dolazi do velikih nesuglasica, pa Istočno Carstvo osvaja ponovo jedan dio Dalmacije i uključuje ga u zajednicu Carstva. Sad se, na osnovu ovog političkog stanja, sužuje i geografski pojam Dalmacije, jer se granica pomjera s Drine na Bosnu, a u 8. v. ostat će u njoj samo gradovi na moru. Dolaskom na vlast cara Justinijana 527. g. gradi se limes u blizini lijeve obale Neretve.

Provalom južno od Save, Avari, pomiješani sa Slavenima, 602 g. narušavaju kratki period mira i prekidaju zadnje ostatke antičke državne organizacije u našim krajevima.

Izvori. Pisanih historijskih izvora koji bi, za razliku od arheoloških, govorili o svim ovim događajima, gotovo i nema. Te događaje mogao je opisati njihov savremenik Euzebije Jerolim (396). Međutim, on je prije ovih zbivanja napustio Dalmaciju i svoj rodni grad Stridon, pa se samo u pismima, što ih piše prijatelju Heliodoru u domovini, prisjeća pustošenja i stradanja ovih krajeva od strane barbara (Gota, Sarmata, Kvada, Alana, Huna itd.). Ostali historijski izvori iz ovog razdoblja kasnoantičke povijesti su također oskudni. U njima se govori o istim stradanjima o kojima govori E. Jerolim (sv. Jerolim, naučitelj Crkve).

Za izučavanje ovih krajeva kao historijski izvori mogu poslužiti geografsko-topografske karte iz perioda kasne antike. To je, npr. Tabula ili Kastorijeva karta, koja je nastala u drugoj polovici 4. v. Također mogu poslužiti Itinerarium Antonini i Tabula Peutingeriana, nastala u razdoblju od 4—6. v., jer se ni ceste ni naselja iz ranijih stoljeća u doba kasne antike nisu bitno izmijenili. Zato će najpouzdaniji i najznačajniji izvori za izučavanje naših krajeva u periodu kasne antike ostati arheološki nalazi, pomoću kojih ćemo najsigurnije saznati kulturno-povijesne i druge manifestacije koje nastaju u društvu toga vremena.

Nalazišta. Jedno od najznačajnijih nalazišta iz kasnoantičkog doba na području Bosne i Hercegovine je Mogorjelo* kod Čapljine. To je veliki arhitektonski kompleks izgrađen početkom 4. st. na mjestu gdje se nalazila villa suburbana (Narona) iz 1. st. Pripadao je naronitanskom ageru i, uz poljoprivredni karakter zgrade (fundus), imao je također i obrambeni. Građevina je bila utvrđena zidovima pravokutnog tlocrtnog oblika, ugaonim kulama i s troja vrata, koja su isto tako bila ojačana s kulama. Tlocrt Mogorjela otkriva osnovnu shemu *castrum-a* tj. unutar arhitektonske kompozicije ima dvije glavne komunikacije. Jedna je dekumana *(decumanus),* a druga kardine *(cardinus),* koje su, prema tragovima, bile *porticatae.* Po tome bi bio sličan palači cara Dioklecijana u Splitu i približavao bi se tipu građevine *castron,* koji je, po svom strateškom položaju na Neretvi, imao zadatak da brani Naronu u slučaju barbarskih provala.

Analogan arhitektonski kompleks kastronu na Mogorjelu vidimo u nedavno otkrivenom manjem dijelu građevine na Gromilama* u selu Karauli kod Kaknja. Građevina je iz 4. st. Imala je na uglovima četvrtaste kule, čija je funkcija bila obrana u slučaju barbarskih najezda. Analogna je Mogorjelu i po nizu prostorija, koje su se mogle konstatirati uz obrambene zidove. Ona, je kao i Mogorjelo, uz obrambeni značaj, imala poljoprivredni karakter. U to doba trebalo je za civilno stanovništvo osiguravati velike količine hrane i za vojsku.

U 4. st., iako se naši krajevi nalaze daleko od granica rimske države, počinju se, zbog ratne situacije, i tu podizati nove utvrde *(castella),* obnavlja-

jući stare iz doba pacifikacije (1—3. st.) i podizati refugija (utočišta, zbjegovi) za narod. U ovu kategoriju značajnih arheoloških lokaliteta iz kasnoantičkog doba ubrajamo Gradac* u Homolju (sa starokršćanskom crkvom) kod Kiseljaka, Gradinu* u Dabravinama kod Vareša (s tragovima arhitekture i starokršćanskom crkvom), Gradinu (Gradac*) u Karauli kod Kaknja na kojem su, uz kasnoantičku arhitekturu (obrambene zidove) s kraja 3. i početka 4. st., konstatirani ostaci naseljavanja iz bronzanog i željeznog doba. Ovo je utvrđenje u periodu kasne antike bilo najuže povezano s kasnoantičkim kompleksom na Gromilama u selu Karauli. Ono je najvjerojatnije u to doba predstavljalo utvrdu — *castellum* i *refugium*. Slično utvrđenje i refugij smješteno je na padinama Trebevića, u neposrednoj blizini samog Sarajeva, na starijoj praistorijskoj gradini na Debelom brdu*. Ovdje su konstatirani ostaci utvrđenja i utvrđenog mjesta — refugija iz 4—5. st. Osim toga, treba spomenuti da je u to doba unutar ovog utvrđenja i naseljenog mjesta radila lončarska radionica za potrebe lokalnog stanovništva.

Na Livanjskom, Duvanjskom i Glamočkog polju bilo je također utvrda i utvrđenih naselja, samo se o tim utvrđenjima i refugijima malo zna, jer sistematskih iskopavanja dosad nije bilo. U njihove zidove (kao spolija) ugrađuju se kultni i drugi kameni spomenici od 1. do 3. st. To su Gradina* u Podgradini Kamenskoj i Gradac* u Halapićima. U zapadnoj Bosni istražen je kastel na Gradu* u Vrbljanima kod Ključa. On, uz utvrđenje iz kasnoantičkog doba, ima i karakter refugija; na to upućuju arheološki nalazi: ostaci kuća za boravak i razni predmeti, posebno keramika. Iz drugih krajeva Bosne treba također spomenuti utvrđenja: jedno od njih je Gradina kod Srebrenice na području antičke Domavie*, koje je imalo zadatak da brani domavijske rudnike i njezine metalurške pogone u periodu kasne antike.

Značajna arheološka nalazišta predstavljaju rudnici željeza i metalurgijske radionice toga doba. To je područje sjeverozapadne Bosne (Crkvina* u Blagaju kod Bosanskog Novog i Majdanište* u Maslovarama i dr.). Za ovu djelatnost imamo i pisane izvore, odnosno epigrafske potvrde, koje dosežu sve do kraja 3. st. Međutim, drugi arheološki nalazi s ovog područja govore da su rudnici željeza i metalurgija, koja prati rudarsku djelatnost, radili i u 4. st., pa čak i kasnije, o čemu svjedoči pjesnik Klaudijan podsjećajući da su ove djelatnosti imale veliki značaj i važnost i u 5. st. To znači da su dočekali i najezde Avara i Slavena. U ovom su razdoblju povijesti rudnici i metalurške radionice, najvećim dijelom radili za vojsku, pošto je sve bilo podređeno obrani Rimskog Carstva.

Za ovaj historijski period značajne su kasnoantičke stele. One su, u prvom redu, važne zbog izučavanja duhovne kulture toga doba u našim krajevima. Naime, one ukazuju i na umjetnost i na ritus sahranjivanja. Osim jedne iz Donjeg Ribnika kod Ključa, sve pripadaju centralnoj Bosni: Zenica (Bilimišće*), Višnjica (Pod Gracem*), Putičevo*. Reljefe na ovim stelama karakteriziraju posebni likovni elementi, kao što su vertikalne i horizontalne linije, bez finog oblikovanja, što tim predstavama daje naročitu likovnu dimenziju, koja se odražava u velikoj ukočenosti prikazanih osoba. Ovu umjetnost prati izrazita simetričnost i pojava aproporcionalnosti pojedinih udova tijela itd. Tako se u razdoblju kasne antike posve izgubila osnovna likovna karakteristika rimskog portreta, *realizam* koji je dominirao u doba principata. Ovu umjetnost D. Sergejevski pripisuje jakom uticaju s Bliskog istoka (Sirija) i povezuje ga još i s pojavom kršćanstva. U vezi s upotrebom stela 4. st. potrebno je istaknuti da one ukazuju da incineracija, kao način sahranjivanja, u našim krajevima postoji još i u 4. st., iako je već, s obzirom na pojavu sarkofaga, mauzoleja, zidanih grobnica na svod i drugih grobnih konstrukcija, očito da je inhumacija osvojila ovo područje. Tako od 4. st. pa dalje na području Bosne i Hercegovine ne nalazimo stelu kao glavnog nosioca obreda incineracije.

Unutar kategorije sepulkralnih spomenika kasne antike značajni su ostaci mauzoleja iz Šipova* (timpanon i sačuvani titul). Ovaj nalaz ukazuje na arhitektonsku djelatnost, ekonomsku i financijsku moć Rimskog Carstva, a posebno na likovnu umjetnost na početku 4. st.; ta umjetnost se još ne nalazi pod uticajem orijentalne umjetnosti, kao što je slučaj sa stelama iz centralne Bosne (Zenica itd.). Mauzolej iz Šipova predstavnik je ritusa inhumacije, kao što su to i grobne konstrukcije koje se pokrivaju pločama (Jajce*, Grudine* u Bugojnu, Sarajevo*). Osim toga, veoma značajan sepulkralni spomenik ovog doba je i sarkofag (Šipovo*, Duvno-Karaula*, Zenica-Bilimišće* itd), koji je u našim krajevima vjesnik obreda inhumacije. Stoga se ne može utvrditi da ritus inhumacije u naše krajeve dolazi sa kršćanstvom, već pod uticajem Orijentalaca (Salona), a kršćani samo podržavaju ovaj način sahranjivanja.

Krajem 3. i na početku 4. st. na području Bosne i Hercegovine postoji i mitraička religija. Ona je bila i državna, pa se još s ilegalnom religijom kršćanstvom nalazila u stalnom sukobu, dok kršćanstvo 313. g. nije postalo slobodna religija, a malo kasnije i religija Rimskog Carstva. U ovom povijesnom razdoblju ne susrećemo više rimske kultove, što znači da se ugasila rimska religija, a s mitraizmom i kultovi Orijenta.

Sada, u kršćanskom razdoblju od 4. do 6. st, umjetnici svoje kreacije ne izvode više na stelama i drugim spomenicima, nego na internom namještaju crkava u svim većim naseljima (stupovi, kapiteli, parapetne ploče, tranzene). Crkve su brojne, što bi govorilo o brzom širenju kršćanstva u našim krajevima. Ono je naišlo na dobru podlogu u društvenom uređenju, socijalnim prilikama i u većem broju orijentalaca naseljenim u ovim krajevima. Stoga bi brojne crkve na području Bosne i Hercegovine u razdoblju kasne antike, u pogledu izučavanja arhitekture i likovnog stvaralaštva, predstavljale najznačajniji nepisani arheološki izvor.

Društveno-političko uređenje. Autokratsku vlast počela je provoditi još dinastija Antonina (96—192), a ona je naročito ojačala u doba Septimija Severa (193—211). Takvu politiku nastavili su provoditi i tzv. ilirski carevi, naročito Aurelijan (270—275). Međutim, dolaskom Dioklecijana (284—305) na prijestolje Rimskog Carstva, prekida se s političkim sistemom *principata*, koji je uveo car August (27. g. st. e.), a po kojem je car senator i prvi građanin Rimskog Carstva s najvećim autoritetom, a osniva se *dominat*. U njemu je car *dominus*, tj. gospodar svima podanicima bez obzira na njihov rang i položaj. Na odluku Dioklecijana i njegovih nasljednika da se uspostavi i održi sistem dominata najviše je uticao politički poredak istočnih monarha, posebno kraljevski dvor Sasanida. Slično istočnim kraljevima, sad se car Dioklecijan i njegovi nasljednici drže inkarnacijom božanstva (bog na zemlji, Augustus, Jupiter), pa im se kao bogovima prinose božanske počasti *(adoratio)*. Sad se dolazak cara-gospodara drži kao vjerska svečanost. Od svoje okoline on se odvaja i vanjskim izgledom, posebno svojom carskom od-

jećom, koja je od svile i purpurne tkanine, ukrašene zlatom i dragim kamenjem.

U političkom sistemu dominata razvija se vlast četvorice careva (tetrarhija), među kojima je, do svog odlaska s prijestolja, Dioklecijan bio najveći autoritet i imao znatniji uticaj na sve poslove. Formirana je carska obitelj, u kojoj su Augusti bili braća, a cezari njihovi sinovi. Sve je to bilo privid no. Sve do Dioklecijana senat je imao izvjestan uticaj, a i senatori, kao najviši stalež. Međutim, u doba dominata senat gubi ono značenje koje je imao u razdoblju principata. Sad se bavi manje važnim pitanjima. Priređuje zabave i bavi se sličnim obavezama, pa čak i to car mora sankcionirati. Dominat je sačuvao samo magistraturu konzulata, pretora i kvestora, i to kao počasna zvanja.

Podjela carstva bila je neminovna. Car Dioklecijan nije bio više u stanju da prati sve događaje vanjskog i unutarnjeg političkog života Rimskog Carstva, pa pokušava administrativnim, ekonomskim, financijskim i drugim reformama osigurati stabilnost Carstva. Uvodi se nova administracija. Država se dijeli na 12 dijeceza, a dijeceze na provincije, koje nisu odgovarale ranijim provincijama. Današnje područje Bosne i Hercegovine pripalo je Zapadnom Carstvu, provinciji Prevalitani. Nova administracija težila je vojnoj diktaturi pošto je trebalo gušiti česte pobune eksploatiranih robova i dr., a naročito zbog obrane granica Rimskog Carstva. Zbog toga je došlo do vojne reforme, pa je, pored dobrovoljaca, uveo obavezno služenje vojske, a vojsku je tražio među robovima i kolonima na imanjima veleposjednika. Vojnu obavezu su morali služiti i barbari koji su prešli pod vlast Rimskog Carstva.

Da bi sačuvao rimsko društvo, bolje rečeno državu, car Dioklecijan je odlučio da protiv kršćanstva, koje je masovno počelo prihvatati i rimsko društvo, naročito vojnici, pa i oni najniži, izda 4 edikta. Najžešći progoni bili su oni na Istoku, gdje je upravo on upravljao. I kao inkarnacija Jupitra, htio je spasiti već gotovo ugašenu rimsku religiju. Međutim, ipak se dogodilo nešto drugo. Konstantin I (Veliki), nakon pobjede nad Maksencijem kod Malvijskog mosta (312), Milanskim ediktom 313. g. odobrava slobodno propovijedanje kršćanstva, što je uveliko uticalo na kasniji razvoj rimskog društva, u kojem je Crkva imala vidnu ulogu. U crkvenim poslovima, a naročito onda kad su nastale dogmatske borbe, koje su uticale i na samo rimsko društvo, u njima učestvuje i sam car. Reforme koje su zadirale u društvene odnose provodio je sam Konstantin Veliki. Tako je odvojio civilnu vlast od vojne, kolone je vezivao za zemlju, a zanatlije u kolegija. On je, također, 332. g. izdao konstituciju u kojoj je izričito zabranjivao prelaženje kolona sa jednog imanja na drugo, a o tome je vlasnik imanja morao voditi brigu.

Promjene koje su se od 4. do 6. st. događale u Rimskom Carstvu imale su velikog odraza na antičko društvo toga doba u cjelini. U poljoprivredi se formiraju velika dobra — latifundije (Mogorjelo, Suvaja). Tako je robovlasnički sistem nestajao postepeno, pa se već u doba Septimija Severa u 3. st. na njega gledalo blago, a prihvatanje kršćanskih ideja o moralu doprinijelo je konačnom nestajanju robovlasničkog sistema, odnosno robova, ali se zato fundirala osnova za drugi sličan sistem u srednjem vijeku, *feudalizam*.

Opći pogled na privredni i kulturni razvoj. Pokušaji cara Dioklecijana i Konstantina Velikog da reformama rimskoj državi povrate ekonomsku i vojnu pomoć, dokaz su o sveopćoj krizi u koju je zapalo Rimsko Carstvo. Krize su počele već u 3. st., a razlog je tome, u prvom redu, obrana i spas Rimskog Carstva od strane barbara (plemena), koji su najozbiljnije počeli ugrožavati oslabljeno Rimsko Carstvo upadajući u granična područja. K tome su još dosta doprinijele i društveno-političke prilike, posebno nesuglasice vladara. Stoga je u 4. i 5. st. sva privreda Rimskog Carstva morala biti podređena odbrani, tj. uzdržavanju vojske, koja je bila brojna, naročito na Limesu. U našim krajevima ova situacija odrazila se na sličan način kao i u drugim krajevima Rimskog Carstva.

U 4. i 5. st. privredu Rimskog Carstva karakteriziraju velika gazdinstva-latifundije, koja nastaju od individualnih i sitnih gazdinstava radi održavanja vojske, za koju treba proizvoditi mnogo žita i stoke. Država je organizirala latifundije, jer su u to doba društveni odnosi, uzrokovani i ratnim prilikama, pogodovali rastu siromaštva, pa su se zemljoradnici (koloni) stavljali pod zaštitu veleposjednika, što je država iskoristila formirajući državna imanja. Kod nas su to Mogorjelo* i Suvaja Kamenik* kod Bosanske Dubice, te Gromile* u Karauli kod Kaknja.

Ovo povijesno razdoblje karakterizira i podizanje utvrđenja i refugija, koje je također otežavalo ekonomsku situaciju. Sav taj teret nosio je, naime kolon na imanju gospodara, rudar u rudarskim jamama i kovač u radionicama, radeći svi za naoružanje brojne vojske. Na to upućuju arheološki nalazi na području zapadne (dolina Une, Japre-Sane) i centralne Bosne (dolina gornjeg Vrbasa, Lašve, Bosne), kao i nalazi iz istočne Bosne u Domaviji (Srebrenica). Brojna su utvrđenja i revitalizirane utvrde iz 1. i 2. st. (Gradac kod Kaknja, Debelo brdo kod Sarajeva, Dabravine kod Vareša itd.).

Posljedice ratnog stanja odrazile su se i u građevinarstvu, odnosno u arhitekturi. Osim monumentalnosti, koja se očituje u podizanju poljoprivrednih zgrada toga doba, latifundija — carskih imanja, koje se podižu i kao utvrde-kastron *(castron)*, nema više onih arhitektonskih zdanja punih luksuza *(villa rustica)* iz 1. i 2. st. i terma. Sad se u ekonomskoj krizi, koja se reflektirala i na ovom planu, podižu zgrade skromnih dimenzija i bez luksuza (mozaika, portika itd.). Veliko siromaštvo tog doba reflektiralo se i u izgradnji hramova i mauzoleja (Mitrin hram u Konjicu i mauzolej u Šipovu).

I na planu kulturnog razvoja kasnoantičko doba, naročito 4. st., očitovalo se na poseban način, i to u *likovnom izražavanju* i u obradi samog kamena-spomenika. To je doba likovne dekadense, koja je vjerojatno najvećim dijelom uvjetovana i navedenim kulturno-historijskim prilikama. O tome najilustrativnije govore malobrojne stele 4. st. (Zenica, Višnjica, Putičevo i dr.), malobrojni sarkofazi i drugi arheološki nalazi. Osim toga, treba istaknuti da se sve to odvijalo pod uticajem orijentalne umjetnosti iz Sirije i njenog novog umjetničkog gledanja, prožetog duhovnim vrednotama što ih je donosilo kršćanstvo. Ovdje prestaje realistički rimski portret, a namjesto njega javlja se u izrazu lica i u odjeći ukočenost, linearnost i aproporcionalnost pojedinih udova tijela.

Međutim, što se tiče 5. i 6. st., kad je u pitanju starokršćanska umjetnost, treba istaknuti činjenicu kao da se sva umjetnost toga doba prenijela na crkveni interni namještaj, na izradu i obradu elemenata starokršćanske simbolike, parapetnih ploča i stupova-bazamenata, tranzena i drugih crkvenih objekata, kao što su kapiteli-imposti, podni mozaici i dr. To bi, u smislu kulturnog razvoja ovoga doba, koje

je također zahvatilo opće siromaštvo, govorilo da se umjetnost antike počinje vraćati boljim vremenima, dok se, s druge strane, to ne bi moglo reći za građevinarstvo, o čemu govore i crkve skromnijih dimenzija. Ovo je, prema tome, kulturno razdoblje u kojem se počinje razvijati starokršćanska sakralna umjetnost.

[*Tom 1:* Sl. 6, 7, 34, 44; Tab. 9 (7); Tab. 12 (7); Tab. 15 3—5); *Tom 2:* Tab. 11 (1—7); *Tom 3:* Tab. 10 (1—9)]

LIT.: *C. Patsch* 1897 a; *C. Patsch* 1914; *D. Sergejevski* 1937; *D. Sergejevski* 1951; *D. Sergejevski* 1952; *D. Sergejevski* 1956; *D. Sergejevski* 1965, 126—138; *Đ. Basler* 1958; *V. Paškvalin* 1959; *I. Bojanovski* 1964 c; *I. Bojanovski* 1969 a; *V. Paškvalin* 1970 a; *V. Paškvalin* 1970 b; *T. Anđelić* 1976; *Đ. Basler* 1980; *I. Bojanovski* 1980; *V. Paškvalin* 1983; *E. Pašalić* 1984; *Đ. Basler* 1984 a.

Nada MILETIĆ

RANI SREDNJI VIJEK

Istorijat istraživanja. Arheološki spomenici ranog srednjeg vijeka (okvirno vremensko razdoblje od 6. do sredine 12. v.), bilo oni koji pripadaju dobu seobe naroda ili ranoslovenskom periodu, najslabije su bili istraženi u toku dugih decenija sistematskih arheoloških istraživanja u Bosni i Hercegovini. Kada su u sklopu iskopavanja kompleksnih lokaliteta ili kao slučajni nalazi i bili otkriveni, nisu, sem rijetkih izuzetaka, adekvatno analizirani niti tipološki i hronološki determinirani. Svrstavani su među praistorijske i antičke nalaze, sasvim rijetko među srednjovjekovne, uglavnom bez bližeg određenja, čak i bez detaljnijih podataka o okolnostima nalaza. Sistematska ispitivanja naselja, arhitektonskih spomenika, skulpture ili nekropola sasvim su izostala. Samo povremeno pojedini slučajni nalazi, uglavnom nakit i skulptura, bili su na odgovarajući način obrađeni i publicirani (V. Radimsky: Vrba* — Potoci kod Mostara; M. Maslić: Varošluk* — Gornje Turbe kod Travnika; D. Sergejevski: Glamoč i okolina; M. Mandić: Groblje* — Rapovine kod Livna). Tek u posljednjoj etapi sveukupnih arheoloških istraživanja, počev od pedesetih godina, ovom materijalu posvećuje se dužna pažnja. Iz praistorijske i antičke zbirke izdvojen je srednjovjekovni materijal i djelomično obrađen (I. Čremošnik), započelo se s iskopavanjima crkvenih građevina (I. Čremošnik: Crkvina* — Rogačići kod Sarajeva, Crkvina* — Lisičići kod Konjica) i zaštitnim iskopavanjima nekropola (N. Miletić: Varošište* — Mihaljevići kod Sarajeva), kao i sa sistematskim registriranjem u okviru planskih rekognosciranja počev od 1958. g., kada su otkriveni ne samo brojni novi lokaliteti nego i potpuno nove vrste spomenika, kao što su naselja u vidu gradišta ili zemunička naselja. Postepeno, pored zaštitnih, istraživanja su usmjerena na osnovu programskih zadataka na ispitivanju *naselja* (I. Čremošnik: Kršće* — Mušići kod Višegrada, Crkvina* — Žabljak kod Tešnja, Oraščići* i Jazbine* — — Batković kod Bijeljine, Kastel* u Banjaluci), *nekropola* (N. Miletić: Bošnjića voće* — Rakovčani i Baltine bare* — Gomjenica kod Prijedora, Luke* — — Mahovljani kod Laktaša, Gradina* — Korita kod Duvna; Z. Žeravica: Bagruša* — Petoševci kod Laktaša) i *sakralne arhitekture* (M. Vego: Crkvina — — Zavala kod Trebinja; M. Popović: Crkvina* — — Panik kod Bileća i Crnač* — Čičevo kod Trebinja; M. Gavrilović: Crkvenjak* — Haljinići kod Kaknja, Crkvina* — Vruci kod Ilidže), uz obradu mnogih pojedinačnih nalaza otkrivenih na lokalitetima starijih epoha ili izolirano, čime su i spomenici ovog razdoblja dobili odgovarajuće mjesto unutar arheoloških istraživanja u Bosni i Hercegovini.

Istorijski događaji i izvori. Burni događaji vremena seobe naroda odrazili su se u Bosni i Hercegovini u kratkom prodoru Zapadnih Gota 401. g. pod Atalarihom kroz njen južni pojas, u prodoru Istočnih Gota 459. g. prema provinciji Praevalis, u uključenju u istočnogotsku državu pod Teodorikom u sklopu provincije Dalmacije, sa sjedištem u Saloni (493—536/540), u vizantijsko-istočnogotskom ratu 535/536, nakon čega ovi krajevi ostaju u sklopu Istočnorimskog Carstva i Dalmacija postaje vizantijska tema. Slijedi upad Slovena i stvaranje prve Sklavinije na Balkanu 550/551. g. u istočnoj Bosni, upad Kutrigura 568. g. u sjeveroistočnu Bosnu, rušilački prodor avaro-slovenskih hordi 597. g. kroz zapadnu Bosnu i pad Salone oko 610. g. Može se pretpostaviti izvjesno prisustvo Gepida u sjeveroistočnoj Bosni u toku prve polovine 6. v. i kraći boravak Langobarda oko 568. g. u krajnjim sjevernozapadnim krajevima Bosne i njihovom putu prema Italiji, ali ovo nije potvrđeno ni pisanim izvorima ni arheološkim nalazima.

Pad Salone smatra se prekretnicom ka novom dobu, koje je obilježeno procesom stalnog naseljavanja Slovena i asimilacijom sa zatečenim starosjediocima. Slovenska plemena Hrvati i Srbi, s dozvolom vizantijskog cara, naseljavaju čitavu oblast nekadašnje provincije Dalmacije, sem utvrđenih vizantijskih gradova na obali, a tokom 9. i 10. v. dolazi do postepenog formiranja prvih državnih zajednica u našim krajevima. Između Raške i Hrvatske prostiralo se područje čije se ime ni u 9. v. ne spominje. Prvi spomen naziva Bosna javlja se u spisu De administrando imperio Konstantina Porfirogeneta sredinom 10. v. U okviru zemalja u provinciji Dalmaciji, ovdje se Bosna spominje kao dio Srbije, dok su ostali krajevi današnje Bosne i Hercegovine obuhvaćeni kao zemlje Neretljana, Zahumljana i Travunjana ili se navode u Hrvatskoj. Prvobitna Bosna prostirala se u gornjem toku rijeke Bosne i njenih pritoka u ovom dijelu, da bi se do sredine 12. v. proširila do granica Hrvatske na zapadu i Drine na istoku, obuhvatajući Donje krajeve oko Sane i Vrbasa, Usoru, Soli i Podrinje. U 10. v. Bosna je samo dio srpske države kneza Časlava koji je, poslije njegove pogibije u borbi s Mađarima, zauzeo hrvatski kralj Krešimir II. Nakon kraćeg osvajanja od strane makedonskog cara Samuila krajem 10. v. i njegovog poraza, Bosna je, uz ostale balkanske zemlje, ponovo potpala pod vrhovnu vlast Vizantije. U 11. v. Travunija i Zahumlje, a vjerovatno i dio Bosne, bili su jedno vrijeme pod vlašću dukljanske države. Pri kraju 11. v. došlo je do formiranja snažne ugarske države, na čijem se udaru, poslije priključenja Hrvatske 1102. g. našla i Bosna. U trajnom sukobu između Vizantije i Ugarske, već oko sredine 12. v. Bosna je pod vlašću Ugarske, na čijoj se strani borio i prvi po imenu poznati ban Borić. U novom ratu s Ugarskom 1166. g. Vizantija je ponovo zavladala Bosnom, uz Srem, Hrvatsku i Dalmaciju.

Pisani izvori za ovo razdoblje potiču od rimskih, odnosno vizantijskih i djelomično ugarskih pisaca i savremenih zabilježaka, među kojima su kao najvažniji: Prokopije *(De bellis, Bellum Gothicum),* Jordanes *(De origine actibusque Getarum),* Cassiodor *(Variae, Opera),* Isidor Hispalski *(Historia Gothorum),* Pavle Đakon *(Historia Langobardorum)* i Menandar, za ranije razdoblje, spisi Teofilakta Simokate *(Historia),* podaci Jovana Kinama, a za kasnija stoljeća naročito spis *De administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta. Jedini domaći izvor predstavlja *Barski rodoslov* popa Dukljanina iz 12. v.

Najvažnija nalazišta iz vremena seobe naroda, ako apstrahiramo lokalitete s ostacima ranohrišćanskih bazilika i njihovog arhitektonskog ukrasa, uz runski natpis u Brezi II, predstavljaju istraženi gro-

bovi i nekropole. Prije svih, istočnogotski grobovi u rimskim sarkofazima otkriveni na lokalitetu Vrba* u Potocima kod Mostara (V. Radimsky, 1890) sa zlatnim nakitom (par fibula, ogrlica, naušnice, dio narukvice, bula), datiranim u prve decenije 6. v., i slučajni nalaz iz istog vremena i iste etničke pripadnosti iz Gornjih pećina* kod Travnika (A. Hoffer 1893; par fibula, naušnice s kockom, perla od kalcedona). Zatim grupa grobova na kompleksnoj nekropoli na Varošištu* u Mihaljevićima kod Sarajeva, s karakterističnim načinom sahranjivanja uz drvene zaštite okvire i nalazima istočnogotskog i kasnoantičkog, odnosno vizantijskog obilježja, datiranim u prvu plovinu 6. v. (N. Miletić 1954—1958; par fibula, prsten, pršljen od gorskog kristala, perle, različiti tipovi kopči, privjesak); nekropola u Rakovčanima, datirana u isto vrijeme, sa sahranjivanjem uz drvene zaštitne okvire i izdubljena stabla, s pojavom artificijelno deformiranih lobanja i prilozima kasnoantičke i istočnogotske pripadnosti (fibule, naušnice s kockom i korpicom, stilusi, perle, narukvice, kopče, lukovi torbice, bojne sjekire, noževi). Nešto kasnijim decenijama pripada nekropola u Koritima (Gradina*) kod Duvna, ukopana u slojeve praistorijske gradine, sa sahranjivanjem uz kamene zaštitne okvire i prilozima izrazito kasnoantičkog, odnosno vizantijskog obilježja, uz primjerke kasnoantičkog nakita. (Z. Marić 1968; N. Miletić 1970, 1976; fibule, kopče, naušnica, stilusi, narukvica, luk, torbice, nož). Nabrojani lokaliteti, uz one s pojedinačnim nalazima ovoga vremena (narukvica: Sarajevo*, fibule: Debelo brdo*, umbo: Breza II*, kopče, stilus: Crkvina* — Oborci*), svojim brojem i raznovrsnošću nalaza, od kojih su se mnogi ovdje pojavili prvi put, obogatili su naše poznavanje materijalne i duhovne kulture ovog razdoblja u Bosni i Hercegovini i doprinijeli argumentiranijoj analizi sveukupnog fonda ovog materijala u našoj zemlji i šire.

Među najvažnija nalazišta ranoslovenskog perioda spadaju novootkrivena naselja, spomenici sakralne arhitekture i nekropole. U grupi naselja posebno mjesto pripada prostranom poluzemunicikom naselju Jazbine* u Batkoviću kod Bijeljine (I. Čremošnik 1969—1974), s bogatim ostacima kuća i radionica i bogatim fondom keramičkog materijala, datiranim u raspon od sredine 7. do sredine 9. v. Ono je ujedno prvo istraženo naselje ovoga tipa i opsega i najstarije među poznatim kod nas. Među dosada otkrivenim naseljima tipa gradišta, najimpozantnijoj varijanti pripada naselje Berek* u Mahovljanima kod Laktaša, čija je upotreba, na osnovu materijala dobijenog u sondi (N. Miletić 1960), trajala od 9—12/13. v. Pojedinačni manji objekti ili slojevi otkriveni u novije vrijeme dopunjavaju dosada sasvim oskudno poznavanje ranoslovenskih naselja u Bosni i Hercegovini i našoj zemlji uopšte.

Brojni su spomenici sakralne arhitekture ovoga vremena, čije je istraživanje od izuzetnog, višestrukog značaja za poznavanje složene problematike crkvenih prilika u Bosni i Hercegovini, kao i za analizu ukrštanja različitih stilskih strujanja. Crkva na Crkvini* u Rogačićima kod Sarajeva, šestorolisne osnove, s ostacima bogatog i zrelog pleternog kamenog ukrasa, datiranoj u 11/12. v. (I. Čremošnik 1950), pridružuje se crkva na Crkvini* u Vrucima kod Sarajeva, izdužene osnove s pravougaonom apsidom i fragmentima pleterne dekoracije (Š. Bešlagić 1960—1961; M. Gavrilović 1975), datirana u 9/10. v., čije je trajanje zabilježeno i kasnije. Crkva na Crkvini* u Zavali u Popovom polju, s osnovom istog tipa i bogatim fondom arhitektonske plastike s pleternim i figuralnim ukrasom (M. Vego 1957), datirana je u raspon 9/10—12. v., a tom periodu pripada i crkva u Crkvini* u Lisičićima kod Konjica, s istom, nešto razrađenijom osnovom (I. Čremošnik 1952). Grupi s ovom jednostavnom osnovom uobičajenog vizantijskog tipa pripada i manja crkva na Crkvini* u Paniku kod Bileće (M. Popović 1967), u kojoj su otkrivene i dosada najstarije poznate freske u Bosni i Hercegovini, potekle iz vizantijskog kruga oko sredine 12. v. Složenije tipove vizantijskog porijekla otkriva kompleks crkava u Crnču* kod Trebinja (M. Popović 1967—1968), jedna s osnovom u vidu upisanog krsta, druga trikonhosa, datirane u sredinu 11, odnosno sredinu 12. v., s konstrukcionim detaljima poznatog benediktinskog graditeljstva. Brojni pojedinačni nalazi fragmenata pleterne skulpture iz Glamoča i njegove okoline iz Livna (Perkuša džamija* i Rapovina kod Livna (Groblje*) s latinskim natpisima, iz Bugojna (Gradine*), iz Humca* s ćirilskim natpisom, kao i mnoge ranije ili nedavno otkrivene crkvene građevine čija definitivna analiza i revalorizacija tek predstoji, upotpunjuju dosada nezapaženu raznovrsnost i značaj ove vrste spomenika u Bosni i Hercegovini.

Među ranoslovenskim nekropolama posebno ističemo kompleksnu nekropolu otkrivenu uz ruševine antičkog kastruma u Mogorjelu* kod Čapljine (C. Patsch 1901—1903), s nalazima koji se datiraju u raspon od 6—14/15. v. (naušnice, prsteni, uglavnom dalmatinskohrvatske* grupe, pojasna garnitura, mač, koplja, mamuze franačkog porijekla); grupu grobova na kompleksnoj nekropoli u Mihaljevićima* ovoga razdoblja (ogrlica, naušnice, prsteni dalmatinskohrvatske i bjelobrdske grupe) i nekropolu u Gomjenici kod Prijedora (Baltine bare*) s prebogatim fondom nakita pretežno bjelobrdske*, a zatim ketlaške* i dalmatinskohrvatske grupe*, datiranim u 10—11. v. (Z. Marić 1963; N. Miletić 1964 i naušnice, ogrlice, privjesci, prsteni, mamuze). Istom tipu i vremenu pripada i nekropola u Lukama* — Mahovljani kod Laktaša s nakitom bjelobrdske i ketlaške grupe (N. Miletić 1969—1971; naušnice, prsteni, privjesci) i nekropola Bagruša* u obližnjim Petoševcima s nalazima bjelobrdske i dalmatinskohrvatske grupe (Z. Žeravica 1976; keramika, naušnice, prsteni, privjesci, nož, mamuze), kao i nalazi iz uništenih grobova u Kočićevu (Junuzovci) kod Bosanske Gradiške (Tučić*), uglavnom bjelobrdskog tipa (naušnice, ogrlica, narukvica, privjesci, prsteni, koplje). Sasvim posebno mjesto u ovom nizu pripada kompleksnoj nekropoli Grudina* u Bugojnu s grobovima s različitim tipovima zaštitnih okvira i grobne konstrukcije i izuzetno bogatim fondom nalaza, uglavnom nakita i mamuza, čije je trajanje moguće pratiti od 9—15. v. Ranoslovenski nalazi pripadaju uglavnom dalmatinskohrvatskoj grupi, a povremeno se pojavljuju bjelobrdski ili ketlaški tipovi (P. Anđelić 1959; N. Miletić 1960—1981; naušnice, prsteni, privjesci, narukvice, rani tipovi mamuza). Sva ova nalazišta, uz brojne pojedinačne nalaze na lokalitetima starijih epoha, naročito na praistorijskim tumulima ili uz antičke ruševine i ranohrišćanske bazilike (npr. zlatni nakit iz Višića (Kućetine*) i jezičac pojasa s natpisom iz Gradine* — Vrbljani kod Ključa), svrstali su Bosnu i Hercegovinu u jedno od područja s najbogatijim, ujedno i najraznovrsnijim fondom ove vrste arheološkog materijala kod nas.

Društveno-političko uređenje. Nema podataka u pisanim izvorima o društveno-političkom uređenju u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima ovog razdoblja, sem da je na čelu istočnogotske uprave bio comes i da su za istočni dio države bila ustanovljena dva upravna centra — Salona, za provinciju Dal-

maciju, u koju je spadala i Bosna i Hercegovina, i Sirmium za Panoniju Secundu. Vrlo je vjerovatno da su i dalje zadržane zatečene administrativne institucije antičkog doba i rimske uprave. Gema s monogramom Teodorika, nađena davno u Sarajevskom polju, ukazuje na ličnost najvišeg ranga ove uprave i na Sarajevo kao središte u ovim krajevima. Nakon vizantijsko-istočnogotskog rata provincija Dalmacija postaje vizantijska tema, kojom upravlja strateg iz Zadra. U ranoslovenskom periodu, vrlo je vjerovatno društveno uređenje počivalo na sistemu župa, pod upravom župana. U prvobitnom plemensko-rodovskom sistemu, pod uticajem novih istorijskih i društveno-ekonomskih promjena proizašlih iz franačkog prisustva u neposrednom susjedstvu, tokom 9. v. i dalje osjećaju se impulsi i postepen razvoj ranofeudalnih odnosa. Dok su na čelu većih oblasti stajali arhonti, titula knez i ban pojaviće se tek pri kraju ovog perioda. Među župama su već u spisu K. Porfirogeneta navedene župa Pesenta (Pset — Bosanski Petrovac) i Pleba (Pliva), a i mnogi naseljeni gradovi, vjerovatno utvrde i centri pojedinih župa (danas na teritoriji Bosne i Hercegovine), npr. Trebinje, Vrm, Lukabetai u Travuniji, Bona i Hum, Dobriskik, Galumainik i Mokriskik u Zahumlju, Rastoka i Dalen kod Neretljana, Hlebena u Hrvatskoj, Salines u Srbiji, a u Bosni samo dva grada: Katera i Desnik. Ovi spomenici nisu sistematski istraživani, mada sačuvani arhitektonski ostaci na mnogima od njih potvrđuju podatke istorijskih izvora.

Opšti pogled na privredni i kulturni razvoj. U toku istočnogotske uprave zabilježeni su napori za održanjem i poboljšanjem ekonomskih prilika. Gotskim stanovnicima dodijeljena je jedna trećina plodnog zemljišta, a 508. g. u provinciju Dalmaciju dolazi comes Simon radi unapređenja rudarstva, pri čemu je rudonosno područje Bosne moralo biti od izvjesnog značaja. Zna se da su postojale i kovnice novca, čiji je opticaj, mada sasvim sporadičnim nalazima, potvrđen i na području Bosne i Hercegovine, a takođe, sasvim normalno, i opticaj vizantijskog novca. Salona i Sirmium postaju razvijeni upravni i trgovinski centri, sa široko razvijenom zanatskom proizvodnjom. U prvim stoljećima ranoslovenskog perioda može se pretpostaviti usmjerenost ka poljoprivrednom razvoju u novoj postojbini, razvoj primitivnije gradnje u novim uslovima i tradicionalnog lončarstva, da bi postepeno došlo do šire proizvodnje, koja je uključila i izvjestan stepen talioničarstva, kovačkog zanata, primitivnijeg rudarstva, vjerovatno i zlatarstva, čime su stvoreni uslovi i za određenu robnu razmjenu i trgovinske kontakte i s udaljenijim proizvodnim centrima.

U kulturnom pogledu, u prvim stoljećima osjetan je uticaj prvog talasa hristijanizacije, a arijanska pripadnost Istočnih Gota, u opštoj toleranciji njihove politike, nije predstavljala smetnju prodoru određenih uticaja s obje strane Jadranskog mora u okviru jedne države, i vizantijsko-mediteranskog, prisutnog u svim kulturnim i umjetničkim strujanjima na ovom području. I spomenici arhitekture i skulpture, i sitni zlatarski proizvodi ovo uveliko potvrđuju. Nema pisanih podataka o kulturnim prilikama među doseljenim Slovenima u ovo područje u toku 7. i 8. v., kao ni podataka o tome kada je izvršeno njihovo pokrštavanje, ali se zna da je ovaj proces započeo odmah nakon doseljenja i da je dolazio iz Rima i preko gradova u primorju, vjerovatno i preko franačkih misionara u zapadnijim krajevima. Obično se smatra da su Hrvati pokršteni oko 800. g., dok se hrišćanska imena u srpskoj vladarskoj porodici javljaju tek u drugoj polovini 9. v. Misionarski rad Ćirila i Metodija i njihovih učenika bio je od izuzetnog uticaja na dalji proces pokrštavanja i u ostalim dijelovima Balkana. Tragove prve pismenosti u Bosni i Hercegovini srećemo već u 9. v. (Livno i Rapovine, latinsko pismo), odnosno u 10/11. v. (Humac, ćirilsko pismo), kao i začetke graditeljske djelatnosti, naročito sakralnih građevina, skulpturalnog ukrasa i fresko-slikarstva, zlatarske produkcije i dr. U bogatom fondu nalaza ovog vremena smjenjuju se refleksi uticaja različitih kulturnih sredina, od trajne prisutnosti, u većoj ili manjoj mjeri, vizantijskih kulturnih i umjetničkih strujanja do povremenih, koji su dolazili iz franačkog kulturnog kruga, iz kruga preromaničkog stvaralaštva na našem primorju uz jake impulse benediktinskog graditeljstva, ili iz karpatskog bazena. Svi ovi uticaji stapali su se sa zatečenim tradicijama i formirali specifičan kulturni stratum, koji će u kasnijim stoljećima, prirodnim razvojem, dostići i svoj najoriginalniji izraz.

[*Tom* 1.: Sl. 13, 19; Sl. 29 (1—28, 33, 34); Sl. 32; Sl. 33 (1—5, 7); Sl. 34, 35, 36, 42, 50, 53, 55; Tab. 1 (1—17); Tab. 2 (1—6); Tab. 10 (1—18); Tab. 11 (1—8); Tab. 22 (1—7); *Tom 2:* Tab. 12 (1—8); *Tom 3:* Tab. 11 (1—8); Tab. 12 (1—4)]

LIT.: *V. Corović* 1914, 12—13; *C. Truhelka* 1914 a, 221—252; *I. Cremošnik* 1950 a, 383—395; *I. Cremošnik* 1951 a, 241—270; *I. Cremošnik* 1977, 227—308; *N. Miletić* 1978, 97—110; *N. Miletić* 1980, 287—306; *N. Miletić* 1983, 217—224; *N. Miletić* 1983 a, 231—237; *N. Miletić* 1984, 375—430.

Pavao ANĐELIĆ

KASNI SREDNJI VIJEK

Proučavanjem bosanskog srednjeg vijeka bavila su se zadnjih sto godina tri glavna centra: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Srpska akademija nauka i umetnosti u Beogradu i Zemaljski muzej u Sarajevu. Odmah treba napomenuti da su spomenute akademije pretežno obrađivale političku, a Zemaljski muzej kulturnu istoriju. Tome treba dodati da je kod obiju akademija proučavanje srednjovjekovne prošlosti Bosne i Hercegovine spadalo u periferne i usputne zadatke, a Zemaljskom muzeju to je bio jedan od glavnih ciljeva. Prema tome, sve do 50-tih godina ovoga stoljeća Muzej je bio jedina institucija koja je u osnovnom programu svoje djelatnosti imala i proučavanje srednjovjekovne prošlosti Bosne i Hercegovine.

Djelatnost Muzeja u sferi medievalističkih istraživanja odvijala su se u nekoliko pravaca i kroz više osnovnih metodoloških postupaka.

Glavni nosioci i organizatori ovoga posla bili su muzejski stručnjaci. Međutim, odmah treba napomenuti da oni, sve do novijeg vremena, nisu bili specijalizirani za srednji vijek, nego su se bavili i drugim disciplinama koje su se obrađivale u Muzeju. U starije doba, u prvoj fazi rada Muzeja, jedino se za Ć. Truhelku može reći da se bio razvio u stručnog medievalistu. Reorganizacijom rada Zemaljskog muzeja poslije oslobođenja, već 1948. g. predviđena je i kasnije uvedena specijalizacija, tako da su se pojedini stručnjaci ubuduće imali baviti srednjovjekovnom arheologijom kao svojim osnovnim radnim zadatkom.

U periodu do prvog svjetskog rata značajni saradnici Muzeja bili su i brojni amateri: učitelji, svećenici, inženjeri i činovnici, pa i žandarmi, koji su ne samo prikupljali slučajno nađene arheološke predmete i slali pismene izvještaje o novim arheološkim nalazištima nego često i pisali kraće priloge u Glasniku Muzeja (Stevan Delić, Tomo Dragičević, Tomo Bratić i brojni drugi).

U isto vrijeme Zemaljski muzej je uspio zainteresirati veći broj priznatih stručnjaka iz ostalih južnoslavenskih i drugih zemalja. Tako se među saradnike Muzeja ubrajaju i velika imena tadašnje istorijske nauke, kao što su: V. Jagić, F. Bulić, K. Jireček, Lj. Thallóczy, I. Ruvarac i F. Šišić.

Kako se vidi, stručna baza medievalističkih istraživanja razvijala se od muzealaca sa širokim krugom djelovanja koji angažiraju veliki broj amatera i okupljaju saradnike, preko istoričara koji se bave svim granama istorije srednjega vijeka, do stručnjaka specijaliziranih za arheologiju srednjovjekovne Bosne i Hercegovine. Razumije se, ovakav razvoj nije uvjetovan samo unutarnjim razvojem Zemaljskog muzeja nego i sticajem mnogih drugih okolnosti.

Evoluciju sličnu kadrovskoj doživjela je i osnovna metodologija, odnosno tehnologija rada na prikupljanju i obradi dokumentacije o srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini. Pojedinačno prikupljanje predmeta i građe (slučajni nalazi, otkupi, pokloni, obavijesti i dr.) u prvim decenijama rada Zemaljskog muzeja imalo je relativno veliki uspjeh i dalo niz značajnih rezultata. Tim putem je npr. u Muzeju prikupljena vrijedna zbirka oružja, zatim kolekcija bosanskog i drugog srednjovjekovnog novca, nabavljena poznata ploča Kulina bana, a u »Glasniku« objavljen veliki broj članaka o pojedinačnim pitanjima srednjovjekovne bosanske povijesti. Ovakav način rada tokom vremena sve više gubi na svom značaju i on se primjenjuje samo povremeno.

Sistematsko prikupljanje naučne građe daleko je efikasniji i suvremeniji metod znanstvenog rada. Za prvih 25 godina rada Zemaljskog muzeja jedino je prikupljanje epigrafske građe sa stećaka, kojim se bavio Ć. Truhelka, imalo širi i sistematski karakter. Pred sam početak II svjetskog rata Đ. Mazalić počinje i kasnije nastavlja sa detaljnom arheološko-topografskom i istorijskom obradom srednjovjekovnih gradova. Poslije oslobođenja nekoliko značajnih akcija ima izrazito sistematski karakter: paleografska obrada bosanskih i humskih povelja (G. Čremošnik), nedovršena akcija kataloške obrade stećaka (A. Benac, D. Sergejevski, M. Vego, N. Miletić, Š. Bešlagić), rad na pripremi i izdavanju Zbornika srednjovjekovnih natpisa na stećcima (M. Vego), te brojne akcije rekognosciranja koje su se kanalizirale u rad na izradi Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine.

Arheološko iskopavanje je, bez sumnje, najznačajniji metod za prikupljanje naučne građe o kulturnoj istoriji starijih epoha. Čitav niz okolnosti utjecao je na to da se, sve do unazad 30 godina, iskopavanjima srednjovjekovnih nalazišta pristupa rijetko i sporadično. Prije svega, srednjovjekovna arheologija kao naučna disciplina sporo je probijala sebi puteve (kod jugoslavenskih naroda naročito). Raspoloživi kadrovi bili su već angažirani na praistorijskoj i antičkoj arheologiji, koje su se već odavno afirmirale u naučnom svijetu; pored toga, austrougarskom režimu nije išlo u prilog intenzivno i široko ispitivanje nacionalne kulture. U vrijeme između dva svjetska rata sredstva za muzejski rad bila su nedovoljna za bilo kakve značajne zahvate. Pa i nakon oslobođenja prošao je gotovo čitav jedan decenij prije nego što su stvoreni uslovi za nešto značajnije zahvate u srednjovjekovnoj arheologiji.

Prvo arheološko iskopavanje jednog srednjovjekovnog lokaliteta u Bosni i Hercegovini obavio je Ć. Truhelka. To je iskopavanje tzv. »kraljevskog groba« u Jajcu, koje nikada nije u cjelini objavljeno. Kasnije je Ć. Truhelka obavio još nekoliko manjih, uglavnom zaštitnih iskopavanja, među kojima je najznačajniji mauzolej tepčije Batala u Turbetu kod Travnika. Prvo veće iskopavanje izveo je C. Patsch, stručnjak za antičku arheologiju. On je 1909. i 1910. g. otkopao ruševine kraljevske crkve u Arnautovićima kod Visokog, ali iz nepoznatih razloga ni ovaj izvještaj nikada nije bio objavljen. Slijedeće kopanje obavio je V. Čorović 1912. g. (crkva sa manjom nekropolom u Brezi — Sran, a od tog vremena pa sve do 1948. g. ako zanemarimo noviju determinaciju pojedinih spomenika (Gradac u Lepenici*, Breza II*), nije obavljeno nijedno iskopavanje na arheološkim nalazištima srednjeg vijeka. Počevši od 1948. g. I. Čremošnik poduzima iskopavanje nekoliko srednjovjekovnih lokaliteta (Zgošća, Rogačići, Lisičići, Golubić i dr.); u periodu od 1954 do 1961. g. M. Vego otkopava crkvu u Zavali i groblje porodice

Sankovića u Biskupu kod Konjica (Grčka glavica*), te još tri crkvice u okolini Konjica, N. Miletić obavlja zaštitna iskopavanja u Mihaljevićima kod Sarajeva 1954—1958. i Potocima kod Mostara 1959, a 1959—1967. g. P. Anđelić vrši iskopavanja na starim gradovima i dvorovima (Borač, Bobovac*, Kraljeva Sutjeska (Dvori*), Jajce i Blagaj).

Objavljeni naučni radovi imali su u najvećem broju slučajeva karakter građe. Manjim brojem su zastupljene rasprave pojedinih problema, a još manjim monografije i sinteze. Tako, karakter malih monografija imaju pojedini radovi Ć. Truhelke i Đ. Mazalića, zatim publikacije o stećcima A. Benca, D. Sergejevskog, M. Vege, Š. Bešlagića.

Kao zaokružene sinteze užeg obima, ali ipak cjelovite mogu se navesti samo: bosanske i humske povelje G. Čremošnika i Zbornik srednjovjekovnih natpisa M. Vege. Ostali radovi općega značaja više su pokušaji nego zaokružene i cjelovite sinteze.

Ako bismo htjeli dati približnu ocjenu naučnih rezultata Zemaljskog muzeja na području medievalistike, onda bi stanje izgledalo otprilike ovako: U Glasniku Zemaljskog muzeja objavljen je velik broj članaka i rasprava istorijskog sadržaja, rađenih na temelju pisanih izvora. Neki od njih imaju trajnu vrijednost, kao što su radovi Ć. Truhelke, I. Ruvarca, V. Skarića, Lj. Thallóczya, F. Šišića, V. Čorovića i G. Čremošnika. Izuzetnu vrijednost ima rad G. Čremošnika o bosanskim i humskim poveljama srednjega vijeka, gdje je data kompletna paleografska analiza originalnih srednjovjekovnih isprava. Ovdje treba napomenuti i to da je samo jedan dio ovih radova potekao iz pera muzejskih stručnjaka; drugi dio pisali su vanjski saradnici, a Muzej je u njihovu stvaranju odigrao ulogu organizatora i izdavača. Počevši od 1955. g. Glasnik više ne objavljuje tzv. čiste istorijske radove ako nisu vezani za građu arheološkog karaktera. Ovakva orijentacija, odnosno specijalizacija Muzeja i Glasnika, došla je kao logična posljedica razvoja drugih institucija koje se bave istorijom srednjovjekovne Bosne.

Daleko je značajniji doprinos Muzeja u onim ograncima istorijske nauke koji se temelje na materijalnim spomenicima kulture. Tako je npr. pregled bosanske numizmatike I. Renđea u stvari zaokružena sinteza, kao što je u domenu ćirilske epigrafike Zbornik srednjovjekovnih natpisa M. Vege, ili Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine P. Anđelića. Široku djelatnost razvio je Muzej u proučavanju *srednjovjekovne umjetnosti* Bosne i Hercegovine. Taj rad se odvijao u nekoliko pravaca. Bez sumnje, najviše rada je uloženo u proučavanje originalne umjetnosti bosanskohercegovačkih stećaka. Na ovoj tematici radio je, gotovo sto godina, veliki broj muzejskih stručnjaka i vanjskih saradnika. Muzej je bio inicijator novih metoda proučavanja, koje su kasnije prihvatile i neke druge institucije i pojedinci, a svojim publikacijama i izložbama, te saradnjom sa pojedinim naučnim i javnim radnicima postigao je da umjetnost stećaka upozna i široka kulturna javnost Evrope, pa i Amerike.

Otkrivanje i proučavanje spomenika arhitekture i arhitektonske plastike također je široko područje rada u ovoj oblasti. I ovdje je prve rezultate postigao Ć. Truhelka (Jajce i dr.), a novija iskopavanja I. Čremošnik, M. Vege i P. Anđelića otkrila su djela neočekivane ljepote i originalnosti. Iskopavanje većeg broja srednjovjekovnih nekropola (C. Patsch, I. Čremošnik, N. Miletić, M. Vego, Š. Bešlagić, L. Fekeža i dr.), dalo je bogat fond predmeta primijenjene umjetnosti, uglavnom nakita, koji predstavlja odraz kulturnog karaktera onoga vremena.

Arheološka metodologija i veliki broj predmeta nađenih novijim iskopavanjima omogućavaju da se na temelju arheološkog materijala otkriju i brojni drugi za istoriju važni podaci, kao što su: etničko-antropološki, društveni i ekonomski odnosi, kulturni uticaji, tehnička kultura, nošnja itd. U tome pogledu Muzej je učinio prve ozbiljne korake, a glavni dio posla tek predstoji.

Historijski razvitak. Sredinom 12. st. Bosna postepeno jača, osamostaljuje se i izgrađuje svoju državnu organizaciju. Od tada pa do 15. st. bosanska se država gotovo neprestano bori za svoju samostalnost. Najveća opasnost prijetila joj je sa sjevera, od Ugarske, a u 15. st. nametnuta joj je i borba protiv silovite turske ekspanzije s istoka.

Najstariji po imenu poznati bosanski vladar bio je knez Stjepan s kraja 11. st., koji je bio štićenik dukljanskog kralja. Sredinom 12. st. Bosnom vlada ban Borić, a krajem 12. i početkom 13. st. ban Kulin. Za Kulinova banovanja Bosna doživljava snažan uspon na političkom, ekonomskom i kulturnom planu. U njegovo vrijeme znatno su proširene državne granice. Trinaesto stoljeće ispunjeno je dinastičkim, i posebno vjerskim previranjima, koja su rezultirala formiranjem samostalne crkve bosanske, koja će u slijedećim stoljećima ostaviti duboke tragove u gotovo svim sferama života. Na vanjskopolitičkom planu ovo stoljeće karakteriziraju česte vojne i političke intervencije Ugarske. U 15. st. Bosna doživljava ponovni snažan uspon. Već je Stjepan II Kotromanić (1322—1353) mogao navesti u jednoj povelji da on »držaše od Save do mora, od Cetine do Drine«. Njegov nasljednik Tvrtko Bosnu proglašava kraljevinom 1377. g., a sebe kraljem Srbije, Bosne, Primorja, Humske zemlje, Dalmacije, Hrvatske, Donjih krajeva, Zapadnih strana itd. U to doba Bosna je najsnažnija južnoslavenska država.

Poslije Tvrtkove smrti nastaju dugotrajne borbe za prijesto, koje slabe centralnu vlast, a jačaju moć oblasnih gospodara. Hrvatinići u Donjim krajevima, Kosače u Humu i Pavlovići u Podrinju vladaju svojim velikim teritorijima kao pravi suvereni. Kraljevi Dabiša, zatim njegova žena Jelena, Ostoja i Tvrtko II nisu bili u stanju slomiti njihovu moć, niti osigurati sebi nasljednike. Krupni feudalci sve češće smjenjuju kraljeve i postavljaju svoje kandidate na bosansko prijestolje.

Kraljevska vlast postaje stabilnija posljednjih decenija bosanske samostalnosti, za vlade posljednjih kraljeva, Tomaša i Stjepana Tomaševića. Bila je to posljedica opadanja moći Hrvatinića i Pavlovića i sve većeg izdvajanja oblasti Kosača iz državne zajednice, zatim smirivanje vlastele usljed sve jačeg turskog pritiska. Proces postepene unutrašnje konsolidacije bosanske države prekinula je turska invazija, koja se završava konačnim padom Bosne 1463. g. Humska zemlja održala se do 1482. g., a posljednje značajnije uporište, Jajce, koje je držala ugarsko-hrvatska posada, palo je u turske ruke 1528. g.

Sredinom 12. st., nastankom državne organizacije u Bosni, nastaju i nove ekonomske, društvene i političke prilike, koje će u svom daljem toku, između ostalog, uticati na pojavu i razvoj novih urbanih centara. Jačanje feudalnog društveno-ekonomskog sistema dovodi do razvoja privrednih grana neagrarnog karaktera, prije svih trgovine, što se direktno odražava na formiranje naselja gradskog tipa. Već od druge polovine 12. st. postoje državni ugovori koji reguliraju trgovinske odnose Bosne sa susjedima, kao i konkretni podaci o trgovinskoj razmjeni, ali nema podataka o mjestima gdje

se ta djelatnost odvijala. Na osnovu izvorne građe ne može se ustanoviti da je u Bosni do dvadesetih godina 14. st. postojalo bilo kakvo naselje ili utvrđeni grad. Tu konstataciju uglavnom potvrđuje i arheološka situacija.

Proširenjem bosanskog državnog teritorija za vladavine Stjepana II Kotromanića, u granice Bosne ulaze utvrđeni *gradovi**: Ključ u župi Banjici i Kotor u župi Vrbanji. U novoosvojenim oblastima Usori i Soli bili su gradovi Srebrenik i Kušlat. Gradovi u centralnoj Bosni, među kojima su najznačajniji Visoki i Bobovac, javljaju se nešto kasnije, u drugoj polovini 14. st. Svakako da su utvrđenja u Bosni mnogo brojnija nego što to pokazuje izvorna građa. Od tridesetih godina 14. st. javlja se u Bosni više gradova. Smatra se da ih je tokom srednjeg vijeka izgrađeno oko 350, od čega je danas moguće topografski ubicirati oko 200 takvih objekata. Većina tih gradova podignuta je u 14. st. za vladavine bana Stjepana II i kralja Tvrtka I. U 15. st. izgradnja je nastavljena nesmanjenim intenzitetom, a ogledala se u proširivanju i učvršćivanju postojećih, te u izgradnji velikog broja novih gradova. U razvoju bosanskih gradova mogu se razabrati dva faktora: vojnoobrambeni, kada se grad razvija prilagođavajući se ratnim tehnikama, i naseobinski, kada on postaje značajna komponenta stvaranja gradskih i varoških naselja. Ovaj drugi faktor je važniji i zanimljiviji. Razvojem grada u prostornom smislu, fortifikacijama se počinju obuhvaćati i stambeni kvartovi, a u podnožjima tih gradova niču naselja trgovaca i obrtnika (Visoki*, Kušlato, Borač itd.). Proces urbanizacije intenzivira se sredinom 14. st., a podstaknut je naglim razvojem rudarske proizvodnje i djelatnostima vezanim za tu proizvodnju. Osim u podnožjima utvrđenih gradova, gradska naselja se formiraju i u blizini gotovo svih bosanskih rudnika. Jedno od najstarijih takvih naselja je Ostružnica u centralnoj Bosni koja se u izvorima javlja 1349. g. U drugoj polovini 14. st. naselja uz rudnike su: Srebrenica, Fojnica, Busovača, Kreševo, Olovo, i dr. Osim uz rudnike, formiraju se naselja i uz važne saobraćajnice. Takvo naselje je trg Drijeva, koja su nastala još u drugoj polovini 12. st., a u granice Bosne ušla u prvoj polovini 14. st. Prijepolje i Foča su također formirani prije nego su ušli u sastav bosanske države za vladavine Tvrtka I. Osim ovih, značajna trgovačka naselja su: Prača, Goražde, Černica, Novi, i dr. Neki srednjovjekovni gradovi postali su u 14. i 15. st. sjedišta vladara i feudalaca, administrativni centri države ili pojedinih oblasti.

Izvorna građa spominje *dvorove* bosanskih vladara u Bobovcu*, Kraljevoj Sutjesci, Podvisokom, Moštrima, Kreševu, Neretvi i Jajcu. Vladarske rezidencije u Bobovcu i Jajcu, vjerovatno i u Kreševu, nalazile su se u okviru gradskih bedema, a ostale su bile samostalni objekti. Od svih vladarskih sjedišta, najistaknutije mjesto zauzima Bobovac, koji je smatran glavnim i najtvrđim gradom bosanske države. U njemu se čuvala i bosanska kraljevska kruna. Značaj Bobovca je i u tome što je on jedini u potpunosti arheološki istražen državni centar srednjega vijeka na čitavom južnoslavenskom području. Uz Bobovac, otkopani su i ostaci vladarske rezidencije u Sutjesci. Rezidencije feudalaca bile su smještene na feudalnim imanjima po selima, kakav je bio dvor Sankovića u Zaboranima kod Nevesinja, ili u podgrađima utvrđenih gradova, kakav je bio dvor gospodara Huma u Podgrađu kod Blagaja na Buni. Rezidencije u utvrđenim gradovima imali su, uglavnom, viši feudalci. Borač je stolni grad porodice Pavlovića, Jajce Vukčića-Hrvatinića, a Samobor i Soko, oba na Drini, i Blagaj na Buni Hranića-Kosača. U velikom broju drugih gradova stanovali su odgovarajući funkcioneri koji su upravljali samim gradom ili širim prostorom (kaštelani, knezovi i sl.).

Najnovija arheološko-topografska istraživanja pokazala su da je gotovo svako naseljeno mjesto u srednjovjekovnoj Bosni imalo *crkvu*, a u većim gradovima, kakvi su bili Jajce, Bobovac, Srebrenica i dr., bilo je po više takvih objekata. Za razliku od drugih južnoslavenskih zemalja, u Bosni i Hercegovini je malo očuvanih sakralnih objekata. Manjim ili većim dijelom takve su crkve u Ošanićima kod Stoca, Sopotnici kod Goražda, Dobrunu kod Višegrada ili Podmilačju kod Jajca. Crkve u Srebrenici, Bihaću i Jajcu pretvorene su u džamije. Do sada je arheološki istraženo oko petnaestak srednjovjekovnih crkava. Crkvene građevine podizali su vladari, pojedini feudalci, te društveno-političke zajednice (župe, gradovi i varoši), zatim crkvene organizacije. Prema historijskim, arheološkim i topografskim podacima, vladari su podizali crkve po gradovima i varošima. Arheološkim putem mogu se dosta pouzdano identificirati vlasteoske crkve, jer su u njima sahranjivani sami ktitori i članovi njihovih porodica. Podizane su pretežno po selima i vlastelinstvima, a služile su za potrebe vlastelinske porodice (crkva Miloradovića-Hrabrena u Ošanićima kod Stoca i Vlađa Bijelića u Vlahovićima kod Ljubinja). Ponekad feudalac podiže crkvu za potrebe šire zajednice. Takve su crkve župana Pribila u Dobrunu kod Višegrada i hercega Stjepana u Sopotnici kod Goražda. Najbrojnije su crkve koje su pripadale seoskim općinama. Oko njih su, po pravilu, velike nekropole sa stećcima i s većim brojem grobova bez stećaka. One su obično malene i siromašne ukrasima. Gradske i varoške crkve nije uvijek moguće arheološki identificirati zbog kasnijeg razvoja naselja, ali je to ipak učinjeno u Jajcu, Bobovcu i Srebrenici, ili Bokševcu i Črešnjevu kod Konjica. Po svjedočanstvima pisanih izvora zna se da je takvih građevina bilo i u drugim gradovima (Vranduku, Tešnju, i dr.). Njih su podizali vladari, ali i sami građani zajedničkim sredstvima.

Najveći broj crkava građen je od kamena u krečnom malteru. U šumovitim krajevima upotrebljavana je i drvena građa. Arheološka istraživanja pokazuju da je bilo dijelom kamenih, a dijelom drvenih građevina (Biskup i Gornja Bijela kod Konjica). U Bosni i Hercegovini još nije registriran slučaj sakralne građevine podignute od opeke. Zajednička karakteristika svih srednjovjekovnih bosanskih crkava jeste da, s rijetkim izuzecima, predstavljaju jednobrodne građevine. Većina ih je imala polukružnu, a samo neke četvrtastu apsidu. Crkvica u Podmilačju kod Jajca imala je poligonalnu apsidu, dok je u grobnoj kapeli na Bobovcu prvobitno pravougaona apsida naknadno iznutra zaobljena. Tri polukružne apside imala je jedna crkva na Bobovcu i crkva u Gornjoj Bijeloj kod Konjica. Konstruktivno-dekorativne dodatke imaju građevine u Lisičićima kod Konjica (lezene s vanjske strane), Sopotnici i (slijepe arkade iznutra), te u Dobrunu i Arnautovićima kod Visokog (zidane pilastre). Može se konstatirati da duge korove imaju uglavnom građevine sa pravougaonom apsidom.

Posebnu vrstu sakralnih građevina predstavljaju *grobne crkve ili mauzoleji*, koje se u građevinskom pogledu ni po čemu ne razlikuju od ostalih crkava. Razlike su samo funkcionalne prirode, jer su one, prije svega, nadgrobni spomenici. U Bosni je poznato više takvih objekata, a podignuti su u XIV

i XV st. To su: grobna kapela bosanskih kraljeva na Bobovcu, podzemna crkva (tzv. katakombe) u Jajcu, »mauzolej« tepčije Batala u Turbetu kod Travnika, crkva kneza Vlađa Bijelića u Vlahovićima i mauzolej u Crkvini* kod Goražde. Nije isključeno da je crkva u Biskupu kod Konjica podignuta kao mauzolej porodice Sankovića, a vjerovatno je i nad grobnicom kaznaca Nespine u Malom Čajnu kod Visokog stajala crkva.

Namještaj i dekoracija srednjovjekovnih crkava rađeni su u kamenu i u drvetu. Nama je poznat samo rad u kamenu, jer je sav drveni namještaj propao. Osim toga, naše jednostrano poznavanje je i nepotpuno jer su dosadašnja arheološka istraživanja vršena na seoskim crkvama, koje su redovno malene i siromašne. Iskopavanja manjeg broja gradskih i varoških crkava (Jajce i Bobovac) pokazala su djela visokih umjetničkih dometa.

Bosanska srednjovjekovna sakralna arhitektura i skulptura po stilskim osobinama pripadaju romanici i gotici, te bizantsko-srpskim stilovima. Pod uticajem bizantsko-srpske arhitekture izgrađena je crkva u Dobrunu, te crkva u Razićima i Lisičićima kod Konjica.

Uticaji *romanike* na sakralnoj arhitekturi i skulpturi Bosne i Hercegovine mogu se pratiti u pojedinačnim detaljima. Najcjelovitiji objekat te vrste jeste crkva u Crnču kod Trebinja i crkva Sv. Luke u Jajcu. Ova posljednja je sagrađena kao izrazito romanička građevina, sa čisto romaničkim portalom ukrašenim tordiranom trakom, te profiliranim simsovima i skulpturama, od kojih je sačuvana figura lava koji je nosio stup, ali je kasnije crkva dobila čisto gotičku opremu. Romanički detalji na njoj se ponovo javljaju u 15. st., kada se na zvoniku postavljaju tri reda romaničkih bifora. U ovu grupu spada vjerovatno i crkva u Koluniću kod Bosanskog Petrovca. Ovom periodu pripada i dio reljefnog ukrasa iz Zavale, reljefna ploča iz Carevog Polja kod Jajca, a možda i romanička glava iz Čaplji kod Sanskog Mosta.

Gotičke sakralne građevine locirane su obično po gradovima i varošima. Pripadaju zrelijim fazama ovog stila. Podignute su od sredine 14. do sredine 15. st., i spadaju u najbolja ostvarenja sakralne arhitekture i skulpture u Bosni. Dobar dio ovih građevina podigli su dominikanci i franjevci, često uz samostane. Do sada je otkriveno više takvih objekata (Čavkići, Golubić, Jajce, Olovo, Bakići, Arnautovići, Bobovac, i dr.). Osim ovih tzv. propovjedničkih crkava sa dugim korom, gotičke karakteristike (svod s oštrim lukom) ima i hercegova crkva u Sopotnici. Sličan svod ima i današnja Bijela džamija u Srebrenici. Čiste i cjelovite gotičke forme (portal, prozori, svod i dr.) ima kapelica Sv. Ive u Podmilačju kod Jajca. Crkve u Lisičićima i Sv. Luka u Jajcu dograđivane su pod uticajem gotike. Prezbiterij crkve Sv. Luke je u prvoj polovini 15. st. produžen i ukrašen kamenom plastikom u raskošnom gotičkom stilu. Pri tom je trijumfalni luk dobio dva reda kamenih ukrasa. Nalaz fragmenta skulpture s prikazom ruke sa svijećnjakom ukazuje na postojanje umjetničkih djela izrađenih u punoj plastici, o čemu svjedoči i fragmentirano raspelo sa Glamočkog polja. Grobna kapela bosanskih kraljeva na Bobovcu također ima izrazito gotičke detalje (dijelove portala ukrašene motivom žaoke, zaglavni kamen gotičkog rebrastog svoda, ukras s ljiljanima, vjerovatno sa kapitela, itd.).

O *slikarstvu* u srednjovjekovnoj Bosni znamo relativno malo, jer su sačuvane vijesti fragmentarne i oskudne. Na osnovu njih ipak je moguće odrediti centre iz kojih su dolazile slike, slikari i umjetnički uticaji u Bosnu. To su Dubrovnik i Split, te pojedine slikarske škole iz Italije i srednje Evrope.

Ako se izuzme minijaturno slikarstvo, sačuvano je vrlo malo slikarskih djela. Sada postoji svega nekoliko slika koje su dospjele u Bosnu, ili su tu u srednjem vijeku rađene. Tri potiču iz franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci (sada u Galeriji JAZU u Zagrebu). Dvije od njih (Krist na križu i Krunisanje Bogorodice) slikane su temperom sa pozlatom na drvetu, a rađene su oko 1400. g. u duhu štajerske škole. Treća slika (Krist donator) rađena je uljem na drvetu u duhu venecijanske slikarske škole 15. st. Triptih iz Mostaća pripada Dubrovačkoj slikarskoj školi iz sredine 15. st.

Svega su dva podatka pisanih izvora koji govore o zidnom slikarstvu. Da nije sačuvano nekoliko fresaka u srednjovjekovnim crkvama, teško bismo išta znali o ovom vidu slikarstva. Krajem 14. st. nastale su freske dobrunske crkve (danas, na žalost, većim dijelom uništene) sa prikazom, između ostalog, crkvenih sabora i portreta historijskih ličnosti, ktitora i srpske vladarske porodice. Zbog ovog tematskog kompleksa i svoje arhaičnosti, ove freske predstavljaju značajna ostvarenja u perifernom krugu srpskog fresko-slikarstva 14. st.

Freske iz crkve Sv. Luke u Jajcu predstavljaju rad različitih umjetnika u različito vrijeme. Najstarije su one sa rustično izvedenim vegetativnim motivom, rađenim crvenom bojom, na sjevernom zidu crkvene lađe. Ovom bojom premazana je i sva kamena romanička plastika u crkvi. Mnogo bolji rad predstavlja fragment freske sa glavom anđela kojeg je radio nepoznati, ali školovani slikar. Treći je slikar radio ulomak freske sa geometrijskim motivom.

Unutrašnjost grobne kapele bosanskih kraljeva na Bobovcu, kao i trijem ispred nje, bila je sva oslikana freskama. Prilikom arheoloških istraživanja pronađeno je preko 1000 fragmenata, koje na žalost, nije moguće složiti u određene cjeline. Velik broj ulomaka aureola pretpostavlja veći broj svetačkih likova. Česte su i predstave arhitekture, dok je vegetativnih motiva vrlo malo. Velik izbor boja i njihovo nijansiranje ukazuju na rad vrsnog umjetnika. U ruševinama kraljevskog dvora na Bobovcu otkriveni su ostaci primitivnog zidnog slikarstva u crvenoj i zelenoj boji. Sličan, primitivan, moleraj otkriven je i na grobnici tepčije Batala u Turbetu kod Travnika. Skromni ostaci fresaka iz Arnautovića, Olova, Sopotnice, Đurđevice, Crkvine, dopunjuju ovaj fond.

Bosansko-humsko *minijaturno slikarstvo* predstavlja specifičan pravac južnoslavenskog sitnoslikarstva. Po stilskim osobenostima, koje imaju i kronološku vrijednost, minijature bosansko-humskih rukopisa mogu se podijeliti u četiri glavne grupe.

Prvu grupu čine Evanđelje kneza Miroslava s kraja 12. st. i tzv. Gligorovič-Giljferdingovi odlomci iz sredine 13. st. Minijature Miroslavljeva evanđelja sadrže mnoštvo životinjskih i ljudskih likova, koji su slikani pod uticajem umjetničkih pravaca s Istoka i iz Bizanta, s jedne, i romanike, sa druge strane. Minijature Gligorovič-Giljferdingovih odlomaka odražavanju uticaje staroslovenskih rukopisa, ali se već naziru elementi po kojima će kasnije bosanska minijatura postati prepoznatljiva.

U drugu grupu spadaju rukopisi iz prve polovine 14. st. — Mostarsko ili Manojlovo evanđelje i Evanđelje Divoša Tihoradića. Minijature oba ova rukopisa pokazuju osnovne osobine romanike, ali se osje-

ćaju i uticaji ornamentike staroslavenskih rukopisa, kao i gotički uticaji.

Treću grupu čini veća skupina rukopisa iz kraja 14. i prve polovine 15. st. (Beogradsko četveroevanđelje, Kopitarovo, Čajničko, Pripkovićevo, Nikoljsko i Daničićevo evanđelje, Mletački zbornik i dr.), sličnih karakteristika kao i Divoševo evanđelje, s tim što se repertoar motiva proširuje i ustaljuje, a uticaji gotike dolaze do jačeg izražaja.

Četvrta grupa rukopisa, Hrvojev misal i Hvalov zbornik, nastaje pod uticajem dalmatinske i sjevernoitalijanske zrele gotike.

U minijaturama bosanskih rukopisa naziru se uticaji staroslavenske minijature, bizantske umjetnosti i nekih sitnoslikarskih škola s Istoka. Po stilskim karakteristikama, najveći broj minijatura pokazuje osobine romanike uz koju se, ponekad, primjenjuje i zrela i kasna gotika. Zajednička odlika bosanskih minijatura sadržana je u sklonosti ka dekorativnosti i specifičnim motivima — zastavice sa dva upisana kruga ili romba, palmete, inicijali sa prepletenim stupićima ili u vidu zmaja, orao i četveronožna životinja — i izrazitoj arhaičnosti u koncepciji i izvedbi.

Prva *pismenost** na području Bosne i Hercegovine (latinska, glagoljska i ćirilska) razvijala se isključivo u crkvenim okvirima. Formiranje države u 12. st., i s tim u vezi pojava državne administracije stvorili su potrebu za daljim razvojem pismenosti. Određen stupanj pismenosti zahtijevao je i sam feudalni sistem, u kojem su se feudi dodjeljivali i potvrđivali pismenim putem. Na dvorovima bosanskih vladara i humskih knezova, a kasnije i na dvorovima oblasnih gospodara, organiziraju se latinske i ćirilske kancelarije, iz kojih izlazi velik broj akata pravnog karaktera pisanih latinskim i ćirilskim pismom. Glagoljica je i dalje, sve do kraja srednjeg vijeka, ostala u domenu crkvenog života. Osim kancelarija, žarišta pismenosti i dalje su ostale crkvene prepisivačke radionice, kojih je bilo i po nekim »kućama« bosanskih krstjana, u kojima se prepisuju crkvene knjige.

Veliku ekspanziju pismenost doživljava za vrijeme banovanja Stjepana II i Tvrtka I, a vezana je za razvoj rudarstva, trgovine i zanatstva. Razvojem ovih privrednih grana stvara se potreba za vođenjem poslovnih knjiga, sklapanjem ugovora i dr. Kao posebno organiziran faktor pismenosti pojavljuju se i kolonije dubrovačkih trgovaca.

Glavni nosioci pismenosti u Bosni i Hercegovini u srednjem vijeku bili su funkcioneri sve tri crkvene organizacije, kojima je knjiga bila sastavni dio vjerskih obreda, zatim dijaci (pisari, gramatici, logoteti), kojima je pisarska djelatnost bila osnovno zanimanje. Oni se javljaju kao pisari pravnih spisa, crkvenih knjiga i natpisa. Na dvorovima vladara i oblasnih gospodara postojali su skriptoriji, koji su obavljali redovne kancelarijske poslove. Pismom su se služili i pojedini vladari i feudalci. Po bosanskim varošima 15. st. bilo je dosta pismenih građana, trgovaca i zanatlija, ali o tome nema nikakvih bližih podataka.

Zahvaljujući široko rasprostranjenoj pismenosti od 12. do 15. st., od koje su se sačuvali malobrojni ali vrlo vrijedni ostaci, ova vrsta spomenika danas je glavni izvor za upoznavanje opće i kulturne historije i za proučavanje jezika u Bosni i Hercegovini u srednjem vijeku.

Groblja 12—15. st. više su poznata po svojim nadgrobnim spomenicima — stećcima* nego po samim grobovima*. Na osnovu registracije stećaka do sada je identificirano oko 3 000 nekropola sa gotovo 70 000 spomenika. Na osnovu broja i rasporeda grobova mogu se prepoznati: a) groblja pojedinih porodica, b) čitavih rodova i c) velikih seoskih općina. Kraljevi i istaknuti feudalci, kao i članovi njihovih porodica sahranjivani su u posebnim grobnim crkvama — mauzolejima. Spomenuli smo više takvih objekata koji potiču isključivo iz 14. i 15. st.

Naše poznavanje srednjovjekovnih nekropola oskudno je i fragmentarno. Stariji istraživači su samo izuzetno istraživali pojedine grobove ispod stećaka. U novije vrijeme ovom problemu prilazi se sa više sistematičnosti i s namjerom da se nekropole istražuju kompleksno i u cijelosti. (Grborezi kod Livna, Bugojno, Dolina Trebišnjice, Pavlovac kod Sarajeva). Takav pristup rezultirao je bogatim i dragocjenim naučnim materijalom.

Privredne prilike u Bosni od 12. do prve polovine 14. st. razvijale su se uglavnom u okvirima agrarne sredine. Od prve polovine 14. st. naglo se razvijaju privredne grane neagrarnog karaktera, čiji je uspon uzrokovan snažnim razvojem rudarske proizvodnje. Rudarstvo je ubrzo postalo glavna privredna grana koja je stvorila sirovinsku bazu za brži razvoj ostalih grana privrede, prije svih zanatstva. U blizini rudnika niču topioničarske radionice za proizvodnju metala, a u 15. st. i livnice za topove. Bosanski majstori su po vještini izrade velikih topova bili poznati i van granica svoje zemlje. Ostale vrste oružja izrađivali su kovači. Oni su svojim proizvodima podmirivali i ostale potrebe stanovništva. Vremenom je došlo do odvajanja pojedinih majstora oružara: mačara, štitara, tulara i dr.

Rudarska proizvodnja (rudarstvo*) stvorila je i uvjete za prelazak na robno-novčanu razmjenu i, svakako, podstakla kovanje domaćeg novca. Kovnice novca mogle su biti u razvijenim rudarskim centrima, gdje su se okupljali i zlatari, koji su se između ostalog, bavili i kovanjem novca. Zna se da je jedna kovnica bila u Srebrenici, a druga vjerovatno u Fojnici. Prvi domaći vladar koji je kovao svoj novac bio je Stjepan II Kotromanić. Osim njega, novac su kovali Tvrtko I i Tvrtko II, te Tomaš i Stjepan Tomašević.

Nagli procvat privrede uticao je i na ukupna kulturna kretanja. Od sredine 14. st. nastaju mnoga umjetnička djela iz oblasti zlatarstva, klesarstva, drvorezbarstva itd. Zlatarstvo je u srednjovjekovnoj Bosni bilo jedna od najvažnijih zanatskih i umjetničkih djelatnosti. Predmet rada zlatara bili su ukrasni i funkcionalni predmeti, zatim izrada pečatnih matica i kalupa za novac. Osim zlatara stranaca u Bosni su radili i domaći ljudi koji su izučili zanat u primorskim gradovima. Tamo se odlazilo zbog izučavanja klesarskih, slikarskih, drvorezbarskih i drugih vještina.

Klesari su ostavili najvidniji trag u stilskoj kamenoj plastici još od druge polovine 12. st. kojom je bila ukrašena unutrašnjost crkava. Zanimljivo je da iz vremena od sredine 13. st. pa sve do kraljevskog doba nije sačuvano nijedno klesarsko djelo u Bosni. U doba kraljevstva klesarska djelatnost doživljava procvat. Bobovac i Jajce su najistaknutiji centri gdje se njegovala ova grana umjetnosti. Majstori klesari rade na dvorovima vladara i visokih feudalaca, crkvenim građevinama, nadgrobnim spomenicima, kamenim stolicama i dr.

Drvorezbarska djelatnost također je bila rasprostranjena, o čemu svjedoče nalazi alata i rezbarskih proizvoda rađenih od kosti, zatim podaci pisanih izvora, kao i mnogi indirektni izvori (stećci, pečati, novac i dr.). Proizvodi rezbara po umjetničkoj vri-

jednosti, izgleda, nisu zaostajali za najboljim klesarskim ostvarenjima.

Umjetničko oblikovanje i ukrašavanje predmeta od keramike prošlo je od 12. do 15. st. kroz dvije etape. U prvoj, koja traje do druge polovine 14. st., u pogledu tehnike, oblika i ornamenata, održale su se isključivo staroslavenske tradicije. Ova se keramika zadržala sve do kraja srednjeg vijeka. Druga etapa započinje općim procvatom kulture u doba kraljevstva, kada u Bosnu sve više dopiru nove tehnologije, novi oblici i načini ukrašavanja. Novine se sastoje u široj upotrebi ocakljivanja, izradi keramičkih peći s umjetnički oblikovanim pećnjacima, izradi keramičkih svjetiljki i raznih varijanti vrča, te povećanom uvozu keramičkih proizvoda iz srednje Evrope i Italije.

Nalazi srednjovjekovnog *oružja** vezani su za nekropole i pojedinačne grobove, a nisu rijetki slučajevi pronalaska ovih predmeta i na srednjovjekovnim gradovima. Nalazi oružja uglavnom se svode na pojedinačne primjerke. *Nakit** *i ukrasni dijelovi nošnje** potiču iz grobova. Posebno se izdvajaju nekropole iz Ališića kod Sanskog Mosta, Bihaća, Grboreza kod Livna, Bugojna, Arnautovića kod Visokog, Mogorjela, Biskupa i Lisičića kod Konjica i dr. Keramički proizvodi karakteristični su za sva srednjovjekovna nalazišta, ali u pogledu novih tehnologija, oblika i ukrasa, treba izdvojiti Kraljevu Sutjesku i, posebno, Bobovac. Ova dva nalazišta značajna su i po nalazima raznih vrsta oruđa i stakla. Nalazi *stakla* česti su i u srednjovjekovnim grobovima (Sarajevo, Panik kod Bileće, Ljubomir kod Trebinja, Veličani u Popovom polju, Biskup kod Konjica i dr.). Ostaci luksuznog *tekstila* pronađeni su u grobovima u Biskupu, Arnautovićima, Grborezima, Biloj kod Travnika. Za srednjovjekovne grobove vezani su i pojedinačni nalazi *novca*, koji su nalaženi i na ostalim srednjovjekovnim lokalitetima. Međutim, najznačajniji nalazi potiču iz ostava kakve su otkrivene u dva navrata u Ribićima kod Konjica, zatim u Gajevima* kod Bosanskog Šamca i Lamincima kod Bosanske Gradiške.

[*Tom 1:* Sl. 12, 17, 20, 21; Sl. 29 (29—32); Sl. 33 (6, 8); Sl. 34, 35, 37, 43, 54; Tab. 3 (1—19); Tab. 4 (1—6); Tab. 6 (3, 4); Tab. 23 (1—9); *Tom 2:* Tab. 13 (1—6); Tab. 14 (1—6); *Tom 3:* Tab. 13 (1—6); Tab. 14 (1—3)]

LIT.: *I. Renđeo* 1944, 237—292; *I. Čremošnik* 1951 a, 241—270; *N. Miletić* 1954, 281—297; *S. Ćirković* 1964; *M. Wenzel* 1965; *I. Nikolajević* 1969, 249—254; *M. Vego* 1962 a; 1964 b, 1964 c, 1970; *P. Anđelić* 1970; *Š. Bešlagić* 1971; *Z. Kajmaković* 1971; *P. Anđelić* 1973; *H. Kuna* 1974; *P. Anđelić* 1975; *D. Kovačević—Kojić* 1978; *Z. Kajmaković* 1981, 141—177; *N. Miletić* 1982 a; *Š. Bešlagić* 1982 a; *V. J. Đurić* 1982, 343—370; *P. Anđelić* 1984 a, 435—587.

OPŠTI LEKSIKOGRAFSKI DIC

A

AD BATHINUM (flumen), v. Saobraćaj, B), 8.

AD DRINUM (flumen), v. Saobraćaj, B), 8.

AD FINES, *v.*: a) Saobraćaj, B), 8; b) Tom 2, Reg. 3, br. 146

AD LADIOS, v.: a) Saobraćaj, B), 8; b) Tom 2, Reg. 3, br. 33

AD LIBROS, v.: a) Saobraćaj, B), 8; b) Tom 3, Reg. 23, br. 102

AD MATRICEM, v.: a) Saobraćaj, B), 8; b) Tom 2, Reg. 12, br. 22

AD PRAETORIUM, v. Saobraćaj, B), 8.

ADRION OROS, montes (Dalm.). Izvori: *Adrion oros* Strab. VII, 5, 5, cfr. Alpeon, ore dysbata App. Illyr. 17=**dinara**, Dinarske Alpe (Dinaridi) v. Mayer 1957; Bojanovski, ovdje 8/2 br. VI i dr.

AD TURRES, v. a) Saobraćaj, B), 8; b) Tom 3, Reg. 25, br. 193, 232, 316.

AD ZIZIO, v.: a) Saobraćaj, B), 8; b) Tom 3, Reg. 20, br. 211, 508.

AEMATIS, v.: a) Saobraćaj, B), 8; b) Tom 2, Reg. 9, br. 19

ALPERIUM, v.: Saobraćaj, B,) 8

ALPES DELMATICAE. Plin XI, 240 *Albion oros*, Strab IV, 6, 1, *Albia* (pl.), Strab. VII, 5, 2, to Albanon oros, Ptol. II, 14, 1=Velika i Mala Kapela, odnosno Dinaridi. I. Bojanovski

AMPELUS (grč. Ampelos) predstavlja grčki mit o postanku vinove loze. U najužoj je kultnoj vezi s bogom Dionizom, začetnikom vina i grčkog teatra. Spominje ga grčki pjesnik 4. st. n. e. Nonnus (Dionisiaca). Postanak (mit) vinove loze prikazan je u reljefu na cipusu iz Starog Broda* kod Rogatice i na jednom drugom cipusu iz istog nalazišta u vidu ukrasne bordure. Datiran je u 3. st.
LIT.: *D. Sergejevski*, 1934, 21—23, sl. 6, 8. V. Paškvalin

ANĐELIĆ, *Pavao*, pravnik i arheolog (Sultići kod Konjica 29. 2. 1920—7. 8. 1985). Studij pravnih nauka završio je u Zagrebu 1946. g., a doktorirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1972. g. Najprije sudija u Konjicu, zatim kratko vrijeme saradnik Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu, a od 1956. do 1985. u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Glavno mu je područje rada bila arheologija i istorija srednjeg vijeka u Bosni. Obavio je veliki broj topografskih istraživanja i evidentirao značajan broj novih arheoloških nalazišta u široj okolini Konjica, u centralnoj Bosni i u Hercegovini. Višegodišnjim sistematskim istraživanjem grada Bobovca*, kao i iskopavanjem drugih gradova (Blagaj* kod Mostara, Borač* kod Rogatice, Visoki*) bitno je unaprijedio poznavanje srednjovjekovnih gradova u Bosni i kao fortifikacija i kao vladarskih i vlasteoskih sjedišta. Ova istraživanja dopunjena su iskopavanjem ostataka dvora (lokalitet Dvori*) u Kraljevoj Sutjesci. Značajna su mu i istraživanja sakralnih objekata kasnog srednjeg vijeka: temelja velike crkve i grobne kapele Kotromanića unutar grada Bobovca, crkva Sv. Luke u Jajcu*, a posebno crkve u Arnautovićima* kod Visokog, za koju pretpostavlja da je sadržavala grob Tvrtka I i da je bila krunidbena crkva bosanskih kraljeva. P. Anđelić se dosta intenzivno bavio i pitanjima srednjovjekovne heraldike, sfragistike, paleografije i diplomatike, a veći broj studija i rasprava posvetio je pitanjima teritorijalno-političke organizacije srednjovjekovne Bosne i Huma. Pored temeljnog djela o Bobovcu i Kraljevoj Sutjesci, objavio je i monografiju o srednjovjekovnim pečatima iz Bosne i Hercegovine, dvije obimne regionalne monografije o Konjicu i Visokom (sa saradnicima), te veći broj izvještaja, rasprava i studija.
Važniji radovi: v. Bibliografija.
LIT.: *B. Čović*, Pavao Anđelić, GZM n. s. A 40/41, 1986, 7—9; *T. Glavaš*, Izbor iz bibliografije dr Pavla Anđelića, GZM n. s. A 40/41, 1986, 10—12. B. Čović

ANĐELIĆ, Tomislav, historičar i arheolog (Sultići, 20. 3. 1937—). Filozofski fakultet završio u Sarajevu (1964), a magisterij stekao na Filozofskom fakultetu u Zadru (1977). Od 1965. g. arheolog u Muzeju Hercegovine u Mostaru. Obavio dva veća i više manjih istraživanja (bazilike na Crkvini* u Cimu, Žitomislićima*, Vinjanima* i u gradu Borku* kod Ličtice, te još nekoliko praistorijskih, rimskih i srednjovjekovnih nalazišta. Objavio je više izvještaja, rasprava i studija.
Važniji radovi: v. Bibliografija. Đ. Basler

APEVA, v.: a) Saobraćaj, B), 8; b) Tom 2, Reg. 12, br. 110

APOLON *(Apollo, Apollon)*. Pored većeg broja kultnih svojstava, koja su mu pripisivali njegovi štovatelji u Grčkoj i u helenističkom svijetu, Apolon je došao u Rim u svojstvu boga-liječnika. Taj atribut, koji mu pripisuju u Rimu njegovi štovatelji, potvrđuju također njemu posvećeni spomenici-are (žrtvenici). Jedan takav je ulomak žrtvenika iz Lužana (Ilidža* kod Sarajeva), drugi, također fragment, potječe iz Podgradine* (kod Livna), a to njegovo svojstvo posebno ističe žrtvenik njegove kultne zajednice Apollin(us)-Tadenus sa Ilidže kod Sarajeva (Aquae S*.), jer je nađen u blizini samih terma, koje su služile za liječenje bolesnika.

Tadenus, koji se poistovećuje s grčkim Apolonom sigurno nije ni grčko ni rimsko božanstvo. Čak se ne može govoriti ni o ilirskom bogu liječenja. Obično se smatra da je Tadenus tračkog porijekla, pa bi, kao takav, mogao doći s nekim bolesnikom porijeklom iz Tracije ili potječe od malog broja Tračana naseljenih u rimsko doba na području Sarajeva.

U Bosni i Hercegovini u rimsko doba Apolonov kult štovao se i u Vršanima* kod Prnjavora gdje je nađena bronzana statueta, u Šuici* kod Duvna odakle imamo njegov žrtvenik i u Prisoju* kod Duvna gdje je također nađena njemu posvećena ara. Još se zna za njegovu gemu iz Mrkonjić-Grada (Doba: 2—3 st).
[*Tom 1:* Tab. 21 (5)]
LIT.: *C. Patsch* 1906, 168, Sl. 16; *C. Patsch* 1914, 179, Sl. 58; 205, Sl. 102—103; *V. Skarić* 1926, 101—104; *D. Sergejevski* 1940 a, 140, Sl. 9. V. Paškvalin

AQUAE, S... v.: Saobraćaj, B), 8; b) Tom 3, Reg. 15, br. 176.

ARDIJEJI=Ardijejci *(Ardiaei, Ardiaion)*. Nosioci ilirske državnosti u 3. i 2. v. st. e, kasnije pleme u naronitanskom konventu; *populatores quondam Italiae Vardaei non amplius XX decuriis* Plin. III, 143, Cic. ad fam. 5, 9, 2, Liv. XXVII, 30. *Ouardaioi* Strab. VII, 5, 6 (=kasnije zvani *Ardiaious*). Ptol. II, 16. *Ardiaioi* Polyb. II, 11, 10; 12, 2, App. Illyr. 10, Dio frg. XLIX, 2, 3 itd. U carsko su doba živjeli u ageru Narone, preseljeni u neplodnu unutrašnjost uz lijevu obalu Neretve prema Cetini, a naprama Hvaru (Strab. VII, 5, 6). Pripadao im je i Pelješac.

Usp. *C. Patsch*, 1922, 42—53. I. Bojanovski

Arheološki nalazi željeznog doba iz područja koje K. Zippel, C. Patsch i drugi pripisuju Ardijejima (npr. Drinovci, Grude i dr.) tipološki se ne razlikuje od onog s pouzdano delmatskog područja (v. srednjodalmatinska grupa*). F. Papazoglu smatra da su Ardijeji živjeli u današnjoj Crnoj Gori, dakle van teritorija današnje Bosne i Hercegovine.

LIT.: *F. Papazoglu* 1963; *F. Papazoglu* 1969, 71—78. *B. Čović*

ARDUBA, kaštel što ga je 9. g. osvojio Germanik, Dio LVI, 15, 1. Lokacija: neodređena. W. Tomaschek (1880) je predložio Vranduk kod Zenice, ali iskopavanja na Vranduku* 1968. nisu dala ni prethistorijskih ni antičkih nalaza *(B. Raunig* 1973). O. Hirschfeld 1890, 25, 357 ga izjednačuje s *Anderba* Itin. Ant. 338, 7=*Sanderva* Tab. Peut., danas Nikšić u Crnoj Gori, što nije prihvaćeno.

Literaturu i lokacije v. *E. Imamović* 1978, 337—347.

I. Bojanovski

ARGENTARIA, v.: Saobraćaj. B), 8.

ARHITEKTURA. *A) Paleolitsko doba.* Paleolitski čovjek se podjednako koristio za stanovanje pećinama i pripećcima, a na otvorenim prostorima gradio je zaklone od vremenskih nepogoda. Nije poznato da li je u pećinama izgrađivao šatore kako bi se zaštitio od hladnoće, odnosno racionalnije iskorišćavao vatru. Na otvorenim prostorima, na brežuljcima u sjevernoj Bosni, podizani su šatori, koji se, istina vrlo rijetko, primjećuju kao ulegnuća u fertilnim horizontima. To je osobito primijećeno na Visokom brdu* u Lupljanici (Derventa) i Kadru* kod Gornjeg Svilaja (Odžak). Šatori su bili građeni od drvenih greda prekrivenih kožama životinja, a stabiliziranih pri zemlji kamenjem i velikim kostima. Ukopavanje nastambi u zemlju vršeno je u hladnim periodima s namjerom da se izbjegnu trajno zamrznuti površinski slojevi zemlje. U Bosni i Hercegovini nisu se sačuvali tragovi šatora, pa se njihov izgled može samo pretpostaviti na temelju nalaza u drugim krajevima i sličnim prilikama.

LIT.: *Đ. Basler* 1979. Đ. Basler

B) Neolitsko doba. Arhitektonski ostaci iz neolitskog doba, pod kojima, osim stambenih objekata, podrazumijevamo još i ostave, peći, ognjišta i radionička mjesta, konstatirani su na sljedećim nalazištima: Obre I*, Kakanj (Plandište*), Arnautovići* (Visoko), Obre II* (Kakanj), Butmir* (Ilidža), Nebo* (Travnik), Varoš* (Lopare) i Lisičići* (Konjic). Prema sačuvanim ostacima, stambeni objekti kao najznačajniji oblik neolitske arhitekture grupišu se u okviru dva osnovna tipa: zemunice i nadzemne kuće. Samo u jednom slučaju (»Donja« Tuzla*) zabilježene su kuće sojeničkog tipa, ali precizniji podaci nedostaju.

Stambeni objekti zemuničkog tipa prisutni su isključivo u najstarijim stambenim horizontima pojedinih naselja (Kakanj*, Butmir, Nebo, Lisičići). Njihov tlocrt se uglavnom kreće u okviru približno kružnog ili ovalnog oblika, a dubina ukopavanja varira od objekta do objekta. U najvećem broju slučajeva radi se o jednodijelnim zemunicama, ali je zabilježeno postojanje dvodijelnih (Nebo) i višedijelnih objekata (Kakanj). Gornja konstrukcija se, sudeći prema odgovarajućim nalazima u Kaknju, Nebu i Lisičićima, sastojala od pruća ili pletera oblijepljenog glinom.

Ostaci nadzemnih kuća, očuvani u većoj ili manjoj mjeri, utvrđeni su u Obrama I, Arnautovićima, Obrama II, Nebu, Lisičićima i Varoši. U pravilu, kuće imaju oblik izduženog pravougaonika različitih dimenzija, a samo je u jednom slučaju konstatirana osnova kružnog oblika (Nebo). Daleko najveći broj ovih objekata ima samo jednu prostoriju, ali je utvrđeno i postojanje dvodijelnih kuća (Obre II). Podnice su, u pravilu, građene od debljih ili tanjih naboja gline, ali je na dva nalazišta utvrđena i znatno kvalitetnija gradnja. Jedna kuća u Varoši je imala pod od dvostrukog naboja pečene gline, a između naboja se nalazio red oblica, dok je u Obrama II konstatirano djelomično popođavanje glinene podnice daskama. Gornja konstrukcija kuća je, u osnovi, vrlo slična na svim nalazištima, ali najbolje podatke u tom pogledu nalazimo u Obrama II. Stubovi nosači, učvršćeni oblucima, međusobno su povezani i pleterom, odnosno horizontalnim ili vertikalnim oblicima ili poluoblicama, a cijela konstrukcija je oblijepljena glinom. Dekoracija unutrašnjosti izvođenjem plastičnog ukrasa ili bojenjem zida zapažena je samo u jednom slučaju (Obre II).

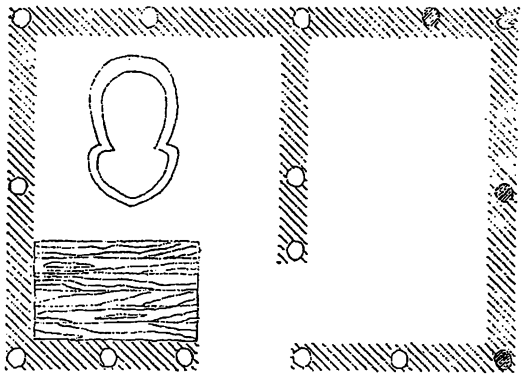

Sl. 2: Osnova kuće butmirske kulture (Obre II)

Ostali arhitektonski ostaci konstatirani su na svim istraživanim naseljima. U najvećem broju slučajeva radi se o ognjištima smještenim u okviru pojedinih stambenih objekata ili na prostorima ispred njih. Pri njihovoj izgradnji upotrebljavani su uglavnom kamen i glina. Kalotne peći su nešto rjeđe i smještene isključivo unutar stambenih objekata, dok se jame-ostave i radionička mjesta nalaze na prostorima između kuća.

LIT.: *A. Benac* 1964 a, 109—114; *A. Benac* 1971, 19—54; *A. Benac* 1973, 11—20. B. Marijanović

C) Eneolitsko doba. O arhitekturi eneolitskog doba se može govoriti na osnovu malobrojnih ostataka i to na ukupno 4 nalazišta: Obre II* (Kakanj), Alihodže* (Travnik), Zecovi* (Prijedor) i Pivnica* (Odžak). Osnovna podjela na zemunice i nadzemne

kuće je prisutna i u ovom periodu neovisno o kulturnoj i hronološkoj pripadnosti naselja. Zemunički objekti su konstatirani (Gradina*) u Alihodžama i Zecovima, a tu ulaze i kostolačke jame ukopane u neolitski sloj Obra II. Njihova gradnja je okarakterisana istim principima kao i kod neolitskih objekata iste vrste. Najbolje očuvani ostaci nadzemnih kuća vezani su za Zecove i Pivnicu*. Radi se o četvrtastim kućama manjih dimenzija građenim u tehnici uobičajenoj još u neolitu. U Zecovima se ističe jedna velika kuća, vjerovatno posebne namjene. Sličnog karaktera je, vjerovatno, i velika ovalna kuća iz Pivnice, koja je uz unutrašnje rubove imala banak sa posebno ugrađenim kultnim mjestom.

LIT.: *A. Benac* 1950, 15; *A. Benac* 1959 a, 20—22; *A. Benac* 1962, 22—26; *A. Benac* 1971, 28—29. B. Marijanović

D) Bronzano i željezno doba. Ostaci kuća otkrisu na nekoliko nalazišta, od kojih su najvažnija: Gornja Tuzla I*, Pod kod Bugojna*, Varvara kod Prozora (Velika gradina*) i Zecovi* kod Prijedora, a za željezno doba još i Ripač* kod Bihaća i

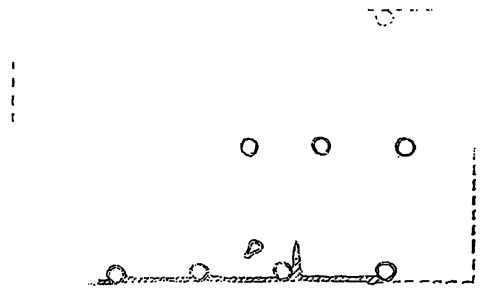

Sl. 3: Osnova kuće ranog bronzanog doba (Varvara A—2)

Donja Dolina* kod Bosanske Gradiške. U rano bronzano doba još je dominantan arhaični konstruktivni sistem s debljim vertikalnim stupcima pobijenim u zemlju kao osnovnim nosivim elementima. Zidovi su bili od greda i oblica ili pletera, oblijepljeni glinom miješanom s pljevom. Krovne površine su mogle biti od talpi ili slame. Veličina kuća varira, ali se u cjelini radi o manjim objektima (dužine 6—8 m, širine oko 4m). Upotrebljavana su otvorena ognjišta, a i kalotne peći. Pod kuće je bio od obične zemlje ili od nabijene gline. Opisani tip kuće održava se u sjevernoj Bosni do početka željeznog doba. U centralnoj Bosni i u sjevernoj Hercegovini u srednje bronzano doba (Varvara B) nastaje važna promjena: uvodi se novi konstruktivni sistem s četiri horizontalne grede-temeljače, postavljene na tlo (ponekad djelimično ukopane ili položene na niski kameni sokl; na tim gredama počiva ostala konstrukcija — vertikalne grede, vjenčanice, krov. Popuna zida je od gredica, oblica i lijepa. Tokom kasnog bronzanog doba taj tip se dalje razvija, kuće postaju veće (dužine 9—12 m, širine 5—8 m). Obično su dvodijelne, s glinenim klupama uz jedan ili uz oba podužna zida, te s jednom većom i nekoliko manjih kalotnih peći. Neki dijelovi građevina bili su ukrašeni plastičnim geometrijskim ornamentima u tehnici kućnog lijepa. Tokom željeznog doba u tim krajevima tip kuće ostaje isti. Karakteristična je tendencija daljeg povećavanja dimenzija. Dužina kuća u pravilu prelazi 10 m, a ima ih i veličine 16x10 m. U osnovi su dvo i trodijelne, a u nekim objektima na Podu konstatovane su i manje prostorije s pregradnim zidovima u tehnici pletera. U sjeverozapadnoj Bosni u sojeničkim naseljima (Ripač, Donja Dolina) postojali su posebni oblici kuća izgrađenih samo od drvenih greda, dok je glina služila za po-

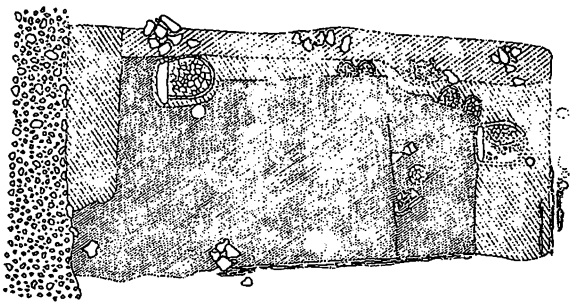

Sl. 4: Osnova kuće kasnog bronzanog doba (Pod B)

punjavanje fuga, te (ponekad kombinovana sa šljunkom) za izradu podnica. U Donjoj Dolini kuće su prosječno bile veličine 7,5x5,5 m i u pravilu su bile dvodijelne. U većoj prostoriji nalazilo se ognjište, a manja je pregradnim zidom bila razdijeljena na dvije male izbe. Postojala su dva tipa ognjišta: nepokretno, vezano za glineni naboj poda, i prenosno.

[*Tom 1:* Sl. 18, 30]

LIT.: *Ć. Truhelka* 1903, 143—152; *Ć. Truhelka* 1904 b, 91—98; *Ć. Truhelka* 1906 d, 99—102; *A. Benac* 1959 a, 22—28; *B. Čović* 1961 a, 106—107; *B. Čović* 1978, 33—34; 41—44, 65—68; *B. Čović* 1983 d, 143, 174; *B. Čović* 1983 e, 437—438; *B. Čović* 1987, 268—270; *B. Čović* 1987 b, 509—510. *B. Čović*

E) Helenizam. O arhitekturi iz vremena helenizma i rimske republike može se govoriti isključivo na osnovu nalaza u Hercegovini, i to najvećim dijelom zahvaljujući ostacima u gradskom centru ilirskog plemena Daorsi na Gradini* u Ošanićima kod Stoca. Istina, izvjesni podaci potiču i iz istovremenih naselja Martinovića gomila* u Hodovu kod Stoca i Zvonigrad* u Gornjem Pologu kod Mostara.

Unutar arhitektonskih ostataka ovog vremena izdvajaju se dvije osnovne grupe: objekti fortifikacionog karaktera i objekti stambenog, sepulkralnog, zanatsko-trgovačkog karaktera i prateći objekti.

Objekti fortifikacionog karaktera su najbolje očuvani na Gradini u Ošanićima. Njih čine cikcak i lučni grudobrani, »kiklopski« zid, sjeverni bedem i tri četvorougaone kule podizani u različitim fazama razvoja naselja. Svi spomenuti objekti su građeni od krupnih ili izrazito velikih blokova kamena u tehnici suhog zidanja. Dobro obrađenim blokovima kamena građeni su »kiklopski« zid i kule, pri čemu je naročita pažnja posvećena obradi dodirnih površina i bridova kamenih blokova. Ostali objekti su izgrađeni od sasvim neobrađenog ili grubo klesanog kamena. Vidljivi ostaci na neistraženim nalazištima — Martinovića gomila i Zvonigrad — ukazuju da su i u ovim naseljima fortifikacioni objekti građeni istom tehnikom kao i na Ošanićima.

Ostaci stambene arhitekture poznati su samo s Ošanića. Svi stambeni objekti su podignuti izvan akropole, bilo na grebenu ispod nje ili na prostoru ispred »kiklopskog zida«. Broj ovih objekata nije ni približno poznat. Koliko se na osnovu istraženih zgrada može zaključiti, podizani su od jednostavnije obrađenih manjih blokova kamena pretežno bez upotrebe maltera. Za pokrivanje ovih zgrada služio je crijep.

Objekti zanatsko-trgovačkog karaktera podignuti su, izgleda, samo na prostoru ispred akropole. U najvećem broju slučajeva su očuvani u najnižoj temeljnoj zoni građenoj od neobrađenog kamena, ali se može pretpostaviti da su gornje partije građene u istoj tehnici kao i stambene zgrade.

Od građevina sepulkralnog karaktera poznat je samo jedan hram (?) unutar Akropole sa djelimično sačuvanim temeljima od fino klesanog kamena i podnicom od maltera.

Prateće objekte čine dvije cisterne, ukopane u živu stijenu, obzidane fino klesanim kamenom i omalterisane, zatim veći broj stepeništa, komunikacija i potpornih zidova. Stepeništa i komunikacije su uklesane u živu stijenu ili građene od dobro obrađenih blokova.

[*Tom 3:* Tab. 7 (1—3)]

LIT.: *Z. Marić* 1973, 176—178; 183—184; *Z. Marić* 1977, 5—38.

B. Marijanović

F) Doba Rimskog Carstva (Principat). Glavne su osobine ranocarske arhitekture funkcionalnost i monumentalnost, te sklonost ukrasu: stupovi (s kapitelima raznih stilova, pretežno kompozitnim), arhitravi, korniši, frizovi, profili, arkade, portali, statue itd. Neki su od tih elemenata imali i konstruktivnu ulogu, a preuzeti su iz grčke i helenističke arhitekture. Od Etruščana su Rimljani naslijedili upotrebu polukružnog luka i svoda, pa je umjesto vodoravnog arhitrava prevladao polukružni luk, koji je imao konstruktivnu i dekorativnu funkciju. Upotreba luka i svoda omogućila je gradnju čvrstih, smjelih i monumentalnih građevina kakve Grci nisu gradili, poput hramova i slavoluka, teatara i amfiteatara, terma i akvadukta, tržnica i bazilika. Ponešto od svega toga, ali u skromnijem obliku, prenijeli su i u naše zemlje.

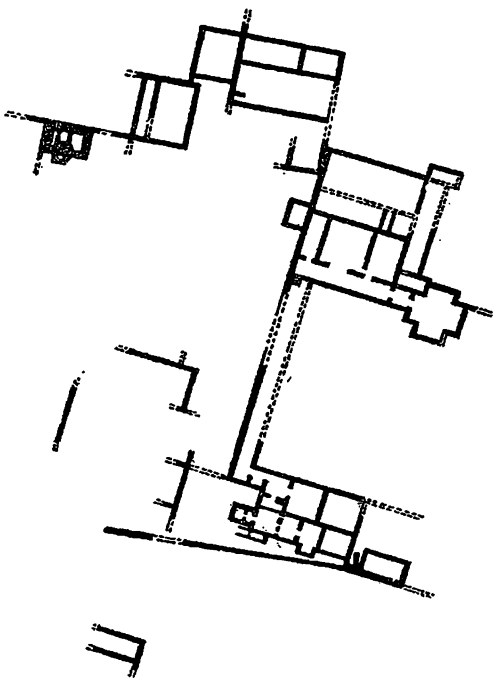

Sl. 5: Rimsko naselje Crkvina u Paniku kod Bileće (detalj)

Rimska arhitektura svojim strukturama, tehnikama i materijalima označava potpun prekid sa tradicionalnim ilirskim građevinarstvom. Iliri su svoja utvrđena gradinska naselja *(castella, oppida)* štitili zemljanim, a u južnim, kraškim krajevima kamenim zidovima građenim »u suho«. Ova je megalitska tehnika, bez upotrebe maltera, ponekad izvedena i s dosta pravilno pritesanim blokovima (Dupci-gomila u Hodovu), ali najčešće od kamena složenog u suho (Zidak u Krtinju), zajednička baština svih protohistorijskih kultura uz obale Mediterana.

Kuće domorodaca, po obliku zemunice i bajte, građene, već prema prirodnim uslovima, od drveta, lijepa, ćerpiča ili kamena, nisu se sačuvale.

U vrijeme kada su Rimljani zauzeli primorske dijelove Hercegovine (oko 135. g. pr. n. e.), već su kao vezivno sredstvo poznavali malter od kreča (paljenog krečnjaka) i pijeska (u Italiji *pozzolana),* što su ga preuzeli od helenističkih zemalja. Početak te nove tehnike u samom Rimu bio je obilježen izgradnjom Emilijeva mosta *(Pons Aemilius,* danas *Ponte rotto)* iz 179. g. pr. n. e. Novu su tehniku u Ilirik prenijele legije. Njihove najranije građevine bile su manje utvrde podignute na dominantnim položajima od kamena vezanog malterom. Teoretski gledano, već tada su i tamošnji Iliri mogli preuzeti novu tehnologiju građenja. Možda bismo mogli u tu fazu ubrojiti objekte na Ošanićima zidane u malteru, nešto starije od polovine 1. st. pr. n. e., kada je ovaj daorski grad uništen. Možda je već pod kraj 1. st. p. n. e. takvih građevina bilo u Stocu* *(Diluntum)* i Tasovčićima *(Ad Turres)* koje su podigli rimski trgovci i kolonisti. Rimski zidani objekti nađeni su i na nekim gradinama oko Trebinja, na Timoru u Slivnici, Meterizima blizu Glavske, Gracu u Turanima; na Lukavcu u Dolama (Korita) i Kaštrumima (Planska gradina*) u Plani, oba kod Bileće i dr.

Prvi stambeni objekti zidani u novoj rimskoj tehnici i rimskim građevinskim materijalom podignuti su negdje na prelazu dviju era prilikom formiranja prvih »urbanih« naselja rimskog tipa, a osnivači su im bili vojska i kolonisti, na Humcu (Gračine*), Posuškom Gracu, Krehin-Gracu, Stocu*, Duvnu* i dr. Od 1. st. n. e. i kasnije takva naselja postaju sve brojnija i veća, a razvijaju se po cijeloj zemlji. Neka su od njih bila usputnog tipa (Skelani, Rogatica, Sarajevo i dr.), a sličila su jedno drugome kao jaje jajetu. Rijeđa su ona zbijenog tipa, što su se razvila oko centralnog trga *(forum)* s hramom i bazilikom, te obaveznim termama, kakva su mogla biti ono u Stocu, na Ilidži kod Sarajeva (2—3. st.), eventualno u Duvnu *(Bistue Vetus),* Vrbi na Glamočkom polju *(Salvium*)* i još poneko. Među najstarije objekte valja ubrojiti i vojni logor na Gračinama kod Ljubuškog, po svjedočanstvu nalaza (novci, pečati na crijepu, među kojima i pečat Q. C. P. PANSIANA iz 43. g. st. e., /Bojanovski 1985, 78, br. 2/ i dr.), podignut još za Augusta. U raniju fazu spada i utvrda u Posuškom Gracu, koja je kasnije postala naselje. Starijem vremenu pripada i tzv. forum u Duvnu (potvrđen natpisom 18/19. g.), zidan od manjih kvadera u pravilnoj strukturi *(opus quadratum)* i sa crijepom iz uvoza *(Pansiana).* U to ranije doba spadaju i objekti u Stocu: mauzolej, dvoje terme i kuće, jedna s mozaicima u crno-bijeloj i višebojnoj tehnici. Objekti su bili pokriveni crijepom iz uvoza (Solones, Q. Clodius Ambrosius, QCP Pansiana, pojedinih careva, C. Titi Hermerotis i dr.). U drugoj polovini 1. st. se već i crijep izrađuje u zemlji, pa uvoz prestaje.

Istovremeno s razvitkom gradova u ruralnim su područjima podignuti i brojni objekti ekonomskih zaselaka *(villae rusticae)* kao centri poljoprivrednih imanja *(fundi)* doseljenih Italika i veterana. Razlikovali su se po veličini i po arhitekturi, a oponašali su arhitekturu italskih poljoprivrednih imanja. Neki od njih su u 2. i 3. st. prerasli u veće i složenije komplekse, koji su se sastojali od manje ili više raskošnog stana gospodara i njegove familije (u familiju spada i služinčad), tzv. *pars habitatoria,* obič-

no ukrašena mozaicima i fresko-molerajem, snabdjevena etažnim grijanjem *(hypocaustis)*, banjom, bazenom i manjim hramom, te od različitih depandansa proizvodnog karaktera s magazinima *(horrea, cellae)*. Takve su vile u Višićima i Paniku, na jugu, te one u Ljusini, Suvaji, te brojne u Posavini i Semberiji. Najveći dosad otkopani kompleks čini banjsko lječilište na Ilidži *(pars balnearia)*.

Brojni arhitektonski objekti u planinskoj unutrašnjosti (Bosna) dosta su mlađi od onih u Hercegovini, jer je unutrašnjost okupirana istom početkom nove ere. Među njima su značajni objekti vojni logor u Doboju, neistraženi urbani centar u Šipovu, pa terme i kurija u Domaviji (Sase*), banjski objekti na Ilidži kod Sarajeva ukrašeni mozaicima, freskama i štukaturom, te brojni drugi.

Od sakralne arhitekture istraženi su mitreji u Konjicu i Jajcu*, dok su od hramova rimskim bogovima poznati samo elementi Jupiterova hrama iz Jajca i Voljevice (Bratunac). Sepulkralna arhitektura zastupljena je raznovrsnim oblicima s bogatom ornamentikom. Na navedenim i mnogim drugim nalazištima otkopani su brojni elementi karakteristični za rimsku provincijalnu arhitekturu, kao što su: arhitravi, arkade, girlande, kapiteli, korniši, lukovi; mozaici, protome; apside i dr., često ukrašeni reljefima i ornamentom.

U isto vrijeme stambena arhitektura se i dalje razvijala u okvirima domaćih tradicionalnih formi.

[*Tom 1:* Sl. 26, 31; *Tom 2:* T. 10 (1)]

LIT.: *U. E. Paoli,* Vita romana, Firenze 1958. *A. Deroko,* Arhitektura starog veka, Beograd 1962. *E. Pašalić* 1966, 227—249. *C. Patsch* 1914, 141—219. *I. Bojanovski* 1980 a, 41—72; Od izvora usp. *Vitruvii de architectura libri decem* (Augustova epoha), prev. *M. Lopac,* Sarajevo 1951. I. Bojanovski

G) Doba kasne antike (Dominat). Arhitekturu doba dominata predstavljaju zidani objekti koji su nastali unutar ovog razdoblja, opterećenog političko-ekonomskim i socijalnim odnosima, naročito ratovima, što su ih upadima na granicama (limes) Carstva izazivala barbarska plemena (Germani, Goti itd.). To je, u stvari, historijski period cara Diokle cijana (284—305) i njegovih nasljednika do cara Teodozija (379—395) i kraja 6. st., uključujući i period vladavine Istočnih Gota (490—535). Pisani izvori iz ovog perioda malobrojni su i sadrže samo propise *(Teodozijev zakon,* knj. 15, i *Justinijanov Korpus,* knj. 8). Zato su arheolozi koji se bave ovim problemom najviše upućeni na arheološka istraživanja.

Već na samom početku ovog kulturnog razdoblja kasne antike ističe se arhitektura utvrda i refugija, koja je slabo istražena i zbog toga je slabo poznajemo. Uglavnom, može se govoriti o obrambenim bedemima ili zidovima, koji su grubo zidani u malteru, ojačani na pristupačnoj strani i s unutarnjim prostorijama za vojnu posadu ili za zaštitu stanovništva: Grad* Gornji Vrbljani kod Ključa, Zidine*, Kopčić (Bugojno), Gradina* u Karauli, Kakanj. Drugi tip obrambene arhitekture kasnoantičkog doba predstavljaju zgrade poljoprivrednog karaktera. Najizrazitiji primjer takve arhitekture je građevina na Mogorjelu* (Čapljina). Ona ima oblik kvadrata, s kulama na uglovima i uz vrata, dvije glavne aksijalne komunikacije SZ—JI i SI—JZ, sa središnjim dvorištem i trijemom na sjeveroistočnoj, te gospodarskim dijelom na sjevernoj strani i odvojenim traktom za stanovanje uz jugozapadni koridor. Tako bi ovaj arhitektonski kompleks tlocrtom i unutarnjim rasporedom bio najbliži građevini u formi *castruma*. Zbog toga se ovakve građevine nazivaju *castron*. Analogan tip ovoj arhitekturi (palača-kastrum)

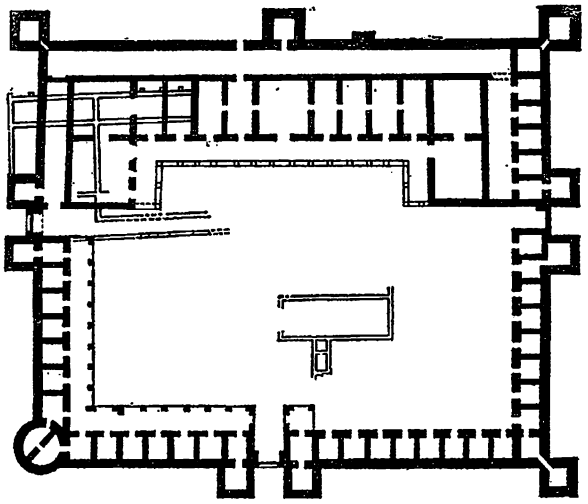

Sl. 6: Mogorjelo

jeste djelomično istražena poljoprivredna građevina na Gromilama u Karauli (Kakanj). Na temelju sondažnih zaštitnih iskopavanja saznalo se da je imala na uglu četvrtastu kulu, brojne prostorije i da je bila većih dimenzija. Iz istog je stoljeća kao i Mogorjelo, pa bi najvjerovatnije, uzor imala u palači cara Dioklecijana, koja također nosi iste karakteristike obrambene arhitekture (Split).

Od objekata sakralne kasnoantičke arhitekture izdvajamo hram skromnih dimenzija boga Mitre (Mithreum) kod Konjica*. Nisu iskopani dijelovi arhitekture stupova ili kapitela, nego skromni temelji četvrtaste forme. U Šipovu* su nađeni dijelovi sepulkralne arhitekture zidanog mauzoleja. To je timpanon s poprsjem pokojnika i titul u obliku tabule ansate. Ovo je arhitektura s kraja 3. i početka 4. st.

Mora se priznati da nam je kasnoantička stambena arhitektura isto tako slabo poznata. Ono što je poznato pokazuje da ne posjeduje veliki luksuz. Zgrade su skromne, manjih dimenzija, s jednostavnim unutarnjim rasporedom prostorija (Crkvina* — — Blagaj u dolini Japre, vila II i III u Lisičićima kod Konjica (Čiševine*), Rankovići kod Travnika (Palačište*). Iz ovog doba veoma su oskudni i elementi arhitekture kao što su kapiteli i stupovi, a da se ne spominju gesimsi itd.

Pored objekata arhitekture starokršćanskih crkava, koje su najbrojnije iz ovog razdoblja (kršćanstva) ili kasne antike, postoje i starokršćanski mauzoleji (Crkvine* — Turbe kod Travnika) i memorije (Grudine* — Bugojno, Crkvina* — Žitomislići (Mostar). To su također veoma skromna arhitektonska zdanja bez kapitela, stupova i drugih dijelova arhitekture. U tom pogledu, osim unutarnjeg arhitektonskog namještaja — parapetnih ploča, stupova, imposta i kapitela — vanjski izgled crkava ostao je veoma skroman, posebno po svojim malim dimenzijama, s jednostavnom četvrtastom osnovom i apsidom na istoku. Iz ovog povijesnog razdoblja ističu se svojim unutrašnjim arhitekturnim elementima bazilike u Zenici (Bilimišće*), Dabravinama kod Vareša (Gradina*) i Homolju kod Kiseljaka (Gradac*).

Uz arhitekturu kasnoantičkog doba treba pomenuti i tehnike, kao i materijal kojim se zidalo. Poznato je više načina zidanja: opus incertum, mixtum, spicatum, quadratum, a upotrebljava se kamen različitih oblika i stupnja obrade, zatim opeka, glina,

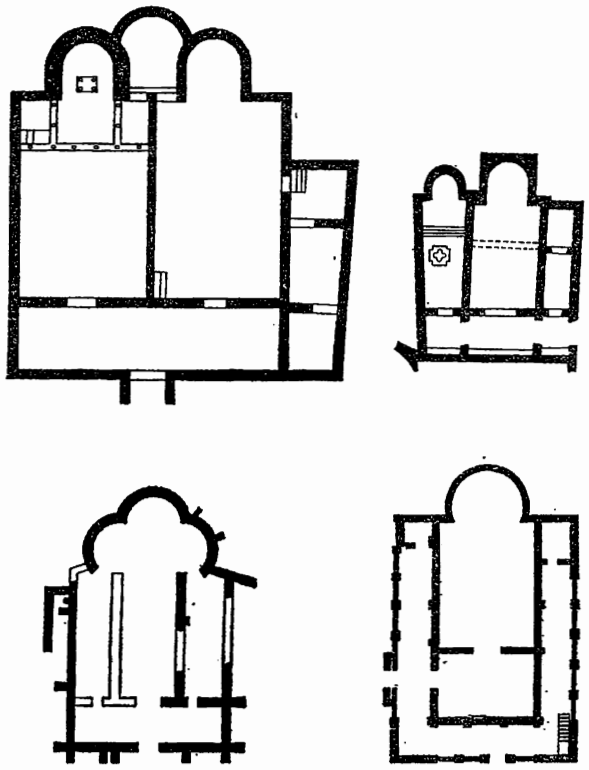

Sl. 7: Tipovi osnova kasnoantičkih bazilika

ćerpič. Zida se s krečnim vapnom. Ako je trebalo obraditi površinu kamena, to se činilo u tzv. tehnici ferrum dentatum.

[*Tom* 1: Sl. 6; *Tom 2:* Tab. 11 (2, 6, 7)]

LIT.: *Đ. Sergejevski* 1952; *Đ. Basler* 1972; *Đ. Basler* 1984 a; *M. Suić* 1976, 227—251; *V. Paškvalin* 1970 b; *V.Paškvalin* 1983.

V. Paškvalin

H) Rani srednji vijek. U spisu Konstantina Porfirogeneta De Administrando Imperio, pisanom oko 950. god., spominju se na današnjoj teritoriji Bosne i Hercegovine kao naseljeni gradovi, vjerovatno utvrđeni centri župa: Glamoč, Livno, Mokro, Vrm, Trebinje i dr. Osim rijetkih izuzetaka (Blagaj* kod Mostara) arheološki nisu istraživani, mada neki arheološki lokaliteti ukazuju na njihovo postojanje. Drugu vrstu spomenika predstavlja sakralna arhitektura ranoslovenskog perioda (za period seobe naroda definitivna atribucija pojedinih spomenika još nije izvršena); od njih su sačuvani ili ostaci crkvenih građevina: Crkvina*—Rogačići i Crkvina*—Vruci (Ilidža), Crkvina*—Lisičići (Konjic), Crkvina*—Zavala i Crnač* (Trebinje), Crkvina*—Panik (Bileća) — — ili fragmenti arhitektonske plastike i natpisa koji upućuju na njihovo postojanje: Groblje*—Staro Selo, Vrba* i Crkvina*—Dolac (Glamoč), Perkuša džamija* i Groblje*—Rapovine (Livno), Bugojno*, Gorica* (Grude), Humac* (Ljubuški) i dr. Njihove osnove i uglavnom pleterni ukras odaju preplitanje vizantijskog, s jedne, i uticaja ranoromaničke* umjetnosti 9—12. v., s druge strane.

[*Tom 1:* Sl. 19, 32, 42, 50; Tab. 2 (1—3); Tab. 22 (1—7); *Tom 2:* Tab. 12 (1); *Tom 3:* Tab. 12 (1—3)]

LIT.: *N. Miletić* 1984, 397—405. N. Miletić

I) Kasni srednji vijek. Arhitektonske spomenike srednjovjekovne Bosne čine: utvrđeni gradovi, vladarski i vlastelinski dvorovi, crkvena arhitektura, gradska i seoska kuća i poslovne i gospodarske zgrade.

Gradovi—tvrđave u Bosni nastali su u razdoblju od 13. do 15. st. Zbog očuvanosti i brojnosti predstavljaju najvažniju grupu spomenika srednjeg vijeka. Osnovni građevinski i funkcionalni elementi grada su bedemi i kule. Oni zatvaraju unutrašnji prostor različitog opsega. Forma grada je obično nepravilan poligon i maksimalno je prilagođena uslovima terena. Od ostalih građevinskih objekata namijenjenih obrani treba spomenuti: usjeke, jarke i pokretne mostove. U svakom gradu bila je jedna ili više cisterni. Razvoj grada—utvrde u Bosni tekao je u više pravaca. Prije svega, grad je rastao prostorno, a to je podrazumijevalo drugačiju organizaciju unutrašnjeg prostora. Umjesto jedinstvenog prostora malih gradova, proširivanjem su se velike površine raščlanjivale u građevinske komplekse, s tendencijom da se izgradi više obrambenih zona. Urbanistički razvoj tekao je uporedo sa razvojem grada kao naselja. U prvoj etapi, kada grad postaje upravno-politički centar, u okvirima bedema podižu se i kuće za funkcionere i drugi objekti. U drugoj etapi bedemi obuhvataju i posebne naseobinske kvartove, pa prvobitni grad kao posebna arhitektonska cjelina dobiva funkciju akropole. Veliki građevinski stilovi, posebno romanika i gotika, odrazili su se i na arhitekturi bosanskih gradova.

Vladarski dvorovi podizani su unutar gradskih bedema: Bobovac*, Jajce*, ili na slobodnom prostoru: Dvori*, Kraljeva Sutjeska, Podvisoki, Moštre kod Visokog, Neretva. Arheološki su istraženi dvorovi na Bobovcu i u Kraljevoj Sutjesci. Dvor na Bobovcu zauzima najistaknutiji strateški položaj. Kroz pet građevinskih faza može se vidjeti kako je malo utvrđenje adaptacijama i dogradnjom preraslo u prostrani dvor (dvije palače, radionice, spremišta za žito, kovačnica, štala, dvije cisterne) s obrambenim objektima: kulama i bedemima. Unutrašnjost dvora je imala bogatu dekoraciju u gotičkom stilu.

Vlastelinski dvorovi podizani su u gradovima i u selima. Arheološki su identificirani samo u Travniku* i na Borču* kod Rogatice. Dvor u Travniku je uklopljen u gradsku obrambenu arhitekturu. Veličinom i rasporedom prostorija podsjeća na gornju palaču dvora na Bobovcu.

Za gradske i varoške kuće karakteristično je usijecanje terena, čak i kad ono nije neophodno. Osnova kuće je, u pravilu, četverokut, ali se susreću građevine poligonalne i nepravilne osnove. Građevinski materijal je najčešće drvo; kamen je rjeđi, a često su kao zidovi iskorištene žive stijene. Velik broj kuća ima samo jednu prostoriju, a kuće na kat su rijetke. Seoske kuće se nisu puno razlikovale od gradskih.

Sakralna arhitektura u Bosni i Hercegovini slabo je istražena. Od velikog broja objekata podignutih u razdoblju od 12. do 15. st. istraženo je svega petnaestak. Sve su istražene građevine, s rijetkim izuzetkom, uzdužne i jednobrodne. Centralnu konstrukciju imala je samo jedna (šestoapsidalna) crkva građena najkasnije u 12. st. Umjetnički stilovi koji se zapažaju na srednjovjekovnim crkvenim građevinama u Bosni i Hercegovini jesu: predromanika, romanika* i gotika*, te donekle utjecaji građevinskih stilova iz susjedne Srbije (tzv. raška i moravska škola). Za bosansko-hercegovačko tlo karakteristična je istovremena egzistencija više stilova. Rijetki su objekti čisto romaničkog istorijskog građevinskog stila. Najbolja ostvarenja sakralne arhitekture u Bosni

pripadaju gotici. Bosanska crkvena gotika pripada općenito zrelijim fazama ovoga stila.

[*Tom 1:* Sl. 12, 17, 20, 43; Tab. 4 (1—3); Tab. 23 (1—6, 8, 9); *Tom 2:* Tab, 13 (1); Tab. 14 (1—6); *Tom 3:* Tab. 13 (5, 6); Tab. 14 (1—3)]

LIT.: *P. Anđelić* 1984 a, 451—482. T. Glavaš

ARNISTIJ *(Arinistae, var. Armistae),* Plin 143 (Dalm.), ilirsko pleme u naronitanskom konventu. A. Mayer (1957) ga dovodi u vezu s hidronimom *Arion.*

I. Bojanovski

ARMAT *(Armatus).* Božanstvo koje nije poznato u rimskom Panteonu. Posvećene su mu dvije are iz Karaule* (Duvno), datirane u 2—3 st. Jedna nosi posvetu Armato S(acrum), a druga Armato Aug(usto) s(acrum). Pripisuje mu se epihorski karakter, tj. Armatus bi vjerojatno bio prijevod na latinski jezik imena nekog domaćeg božanstva, zaštitnika rata. Na takvu interpretaciju upućuju i dedikanti navedenih ara: to su žene čiji se muževi ili sinovi nalaze u rimskoj vojsci, van zemlje, u nekim od ratova.

LIT.: *C. Patsch* 1897 b, 230—231, Sl. 6, 7; *E. Imamović* 1977, 177—179. V. Paškvalin

ASAMUM, v.: a) Saobraćaj; B), 8; b) Tom 3, Reg. 20, br. 10, 431, 507

ASBÓTH, JÁNOS (Johann), političar i publicist (Szatumikon, 7. 6. 1845 — Budimpešta 1911). Diplomirao studij tehnike, a zatim neko vrijeme radio u ministarstvu finansija i vanjskih poslova; bio je i dopisnik nekoliko listova. Objavio u dvije knjige veliku reportažu iz Bosne i Hercegovine sa mnogo podataka o prošlosti zemlje i spomenicima kulture.

Đ. Basler

ASKLEPIJE, v. Eskulap.

ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, *Vukosava,* arheolog (Beograd, 15. 10. 1931—). Diplomirala arheologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1956. g. Kustos u Muzeju istočne Bosne u Tuzli 1955—1956, zatim konzervator u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Mostaru. Izvršila veći broj zaštitnih istraživanja u Hercegovini (antička nekropola Pješevac, praistorijski i rimski lokalitet Čairi* u Stocu, tumuli u Ukšićima*, Ljubomir, nekropole sa stećcima u Drežnici* i Raškoj Gori*, kasnoantička bazilika u Sutini*; učestvovala u sistematskom iskopavanju rimskog kastruma Gračine* kod Ljubuškog). Objavila veći broj izvještaja i članaka.

Važniji radovi: v. Bibliografija. Đ. Basler

ATIS. Spada među maloazijska božanstva. Najbliži je kultu Magnae Matris (Cybela). Na području Bosne i Hercegovine, a i inače, Atis nije epigrafski potvrđen kao samostalni kult, ali se zbog nalaza njegovih bronzanih statueta to ipak može pretpostaviti. Jedna njegova bronzana statueta nađena je u Fojnici. Atis bi se, prema sačuvanim bronzanim statuetama i predstavama na cipusima i stelama, posebno na području istočne Bosne, pa i u drugim našim krajevima, očitovao ikonografski u potpasanoj kratkoj haljini, s frigijskom kapom na glavi, ogrtačem (hlamis) skopčanim na desnom i lijevom ramenu, te s prekriženim nogama. U jednoj ruci drži štap, a druga je savijena u laktu; na nju oslanja glavu i odmara tijelo. Na nogama su cipele i uske hlače (anaksirede). Zbog toga što ovaj kult nema i epigrafsku potvrdu, koja bi ga uvrstila među samostalne kultove, a ikonografski je analogan Mitrinim dadoforima, Lj. Zotović negira njegovo postojanje kao samostalnog kulta, te njegove prikaze poistovećuje s dadoforima Mitre. Prema prikazima, za koje držimo da su likovne predstave Atisa, a susrećemo ih na cipusima, posebno na području Podrinja, a manje u zaleđu Salone, pretpostavljamo da je ovaj kult, kao samostalan, ipak postojao. Na području Podrinja vjerojatno su ga širili vojnici i veterani iz VII legije Cl(audiae) p(iae) f(idelis), jer je u njoj bilo najviše pripadnika iz Male Azije, iz grada Pessinunta provincije Frigije, u kojem se posebno štovao kult Magnae Matris s Atisom. Ikonografiju koja se poistovećuje s predstavom Atisa u istočnoj Bosni susrećemo na cipusu iz Rogatice*, Crvice kod Srebrenice (Rašće——Ljubina*) Misajlovina*, Vel. Gostilje*, Štitareva* i Rudog*.

Atis se izjednačuje s Dionisom, Adonisom, Ozirisom i, na kraju, s Mitrom. Ovaj sinkretizam poznat je već u 3. st. Likovna pojava Atisa na cipusima vezana je za vjeru u zagrobni život, odnosno pokojnikovu pripadnost kultu Atisa (Kibele).

LIT.: *Ć. Truhleka* 1892, 342, Sl. 2 i 8; *C. Patsch* 1907, 465, Sl. 88; *R. Marić* 1933, 73; *D. Sergejevski* 1934 a, str. 14, br. 15, 16, str. 16, br. 19; *M. Suić* 1965, 114—115; *I. Bojanovski* 1968 a, 242, Sl. 4; *Lj. Zotović* 1969, 431—437; *J. Medini,* 107—125. V. Paškvalin

AURIGNACIEN. Izraziti aurignacien zastupljen je na do sada istraženim paleolitskim nalazištima u sjevernoj Bosni samo na lokalitetima Kamen* i Londža* u Makljenovcu (Doboj), te Luščić* i Mala Gradina* u Kulašina (Prnjavor). To je najstarija, morfološki jasnije ocrtana kultura mlađeg paleolitika na ovom terenu. Zastupljenost tipova je, međutim, općenito nedostatna, pa je identifikacija kulture na pojedinim mjestima opterećena dvoumicama. Osim alatki tipičnih za ovu kulturu, javljaju se najčešće i oblici koji su tipični za srednji paleolitik, osobito odbici sa talonom u obliku ptice u letu, zatim diskoidalna jezgra, strugalice i grubo obrađeni riječni obluci slični alatkama tipa »Chopping tool«. Oni, možda, indiciraju najstariju fazu aurignaciena, iako se ovi posljednji (gigantoliti) javljaju i u mlađim fazama ove kulture.

Napredniju, dakle, nešto mlađu fazu aurignaciena predstavljaju horizonti s ubadalima sa konveksnom zarubom i njuškastim strgalima na Luščiću, Kamenu i Maloj Gradini. Za ove dvije vrste alatki nije tačno fiksirana pozicija u odnosu na cjelokupni horizont ove kulture. Slojevi na Luščiću i Maloj Gradini su izolirani kao pojava, a Kamen je u doba otkrivanja bio već poremećen. U sjevernoj Bosni nema, dakle, nalazišta na kojemu bi se mogao promatrati slijed oblika, a prema njemu i razvojne faze unutar same kulture. No, to promatranje nije bilo omogućeno ni na Londži, gdje je bogati mlađepaleolitski sloj ostao neporemećen pa ipak nejasan u svom unutrašnjem razvitku.

U sjevernoj Bosni najbliže analogije za aurignacien pruža nekoliko nalazišta u širem prostoru Panonije, tako nalazišta u okolici Vršca, u rumunjskom dijelu Banata, u Slavoniji i Slovačkoj. Horizonti s ovom kulturom nalaze se bliže dnu sloja ilovače svijetle oker boje, prošarane okomitim žilicama svijetlosive prašinaste mase. Taj sloj se datira u Würm IIIa stadijal, možda interstadijal Tursac, ili, pak, u dio Würm IIIb interstadijala. Datiranje je otežano zbog činjenice da je veliki dio slojeva, od Hengelo do Stillfried interstadijala, a to znači od 42.000 do 26.000 godina prije našeg vremena (BP), erodiran. Jedini sačuvani nanos (već spomenuti Würm IIIa), datiran u vrijeme između 26.000 i 24.000 godina BP, sadrži vjerojatno nalaze koji su prvobitno ležali u

starijim slojevima zemlje, ali su uslijed erozije tla danas dospjeli u položaj koji ne odgovara prirodnom toku stvari.
LIT.: Đ. *Basler* 1979 a, 338—343. Đ. Basler

AUFUSTIANA, v. Saobraćaj, B), 8.

AUTARIJATI *(Autariatae, Autariâtai).* Ilirsko pleme (narod) u unutrašnjosti, od Romanije do zapadne Morave, iz predrimskog doba. Izvori: *Autariâtai* Arr. Anab. I, 5, 4, Ps.-Skyl. 24, Agatarch. 59, GGM I, 151, Diod. III, 30, XX, 19, Strab. VII, 5, 1, 6, 7, 11, *Autarieis* App. Illyr, 2—5; *Autariatas* Iustin. 15, 2, *Audaristenses* Plin. IV, 35.
LIT.: *F. Papazoglu* 1979, 71—100. I. Bojanovski

Autarijati se mogu dovesti u vezu s glasinačkom kulturom željeznog doba, najvjerovatnije s onim plemenima koja su bila nosioci sjevernog ogranka te kulture: u jugoistočnoj Bosni, sjevernoj Crnoj Gori i u zapadnoj Srbiji. Uspon te kulture krajem 6. i u prvoj polovini 5. v. st. e. odgovarao bi vremenu kad su Autarijati bili »najjači i najugledniji« među Ilirima (Strab. VII, 5, 11). U veliki plemenski savez na čelu s Autarijatima bila su, kako izgleda, uključena i druga ilirska, pa i tračka i neka druga plemena (Tribali). Slabljenje glasinačke kulture tokom 4. v. st. e. i potpuna depopulacija velikog područja u jugoistočnoj Bosni i zapadnoj Srbiji koja potom nastaje može se dovesti u vezu sa seobama Autarijata prema jugoistoku i istoku, zabilježenim u više izvora (App. Illyr. 4, Iustin 15, 2 i dr.).
LIT.: *B. Čović* 1967 a; *M. Garašanin* 1973, 505—507; *F. Papazoglu* 1979, 71—100; *B. Čović* 1987, 642—643. B. Čović

AVGUST I ROMA *(Augustus et Roma).* Kult careva i božice grada Rima postojao je i na području Bosne i Hercegovine (Šipovo).
LIT.: *D. Sergejevski* 1938 a, 102, br. 6; *E. Imamović* 1977, 191—194. V. Paškvalin

AZIDIUM, v. Saobraćaj, B) 8, s. v. Ad Zizio.

B

BADENSKA KULTURA. U Bosni i Hercegovini vrlo je slabo zastupljena i ograničena samo na sjevernu Bosnu, koja predstavlja južnu periferiju njenog areala rasprostranjenosti. Badenskoj kulturi u cjelini pripadaju samo dva naselja: Brdo* u Dvorovima kod Bijeljine i Vinogradine* kod Doboja. Izvjesni elementi badenske kulture zapaženi su i u Alihodžama kod Travnika (Gradina*), Hrustovači* (Sanski Most), Debelom brdu* (Sarajevo), Varvari (Velika gradina*), međutim, na svim tim nalazištima badenski elementi dolaze u zajednici sa drugim eneolitskim kulturama. Izuzetak u tom pogledu, izgleda, predstavljaju Alihodže, gdje treba računati sa starijim badenskim i mlađim vučedolskim naseljem.

Badenska kultura prodire u Bosnu i Hercegovinu u svom već oformljenom obliku, a izgleda da treba računati sa dvije njene razvojne faze na ovom prostoru. Starijoj fazi bi pripadalo naselje u Dvorovima, a mlađoj Vinogradine i badenski elementi na ostalim nalazištima.

Relativnohronološki položaj badenske kulture u Bosni i Hercegovini, za sada, nije sasvim jasan. To se prvenstveno odnosi na njen početak. Izvjesne mogućnosti u tom pogledu danas pružaju samo Alihodže, na kojima je, pod pretpostavkom da na tom nalazištu postoji samostalan badenski sloj, moguće uspostaviti hronološki dodir sa retardiranim neolitskim supstratom, vjerovatno butmirskog tipa.
LIT.: *A. Benac* 1964 a, 134—136; *B. Čović* 1965 a, 66—68; *A. Benac* 1979, 16—17. B. Marijanović

BAJO, *Ivona,* arheolog (Sarajevo, 27. 5. 1938). Diplomirala je arheologiju i povijest umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Bavi se muzeologijom i arheologijom kao kustos u Muzeju grada Sarajeva, u kojem je realizirala veći broj izložbi. Na području grada vršila je rekognosciranja, manja sondažna i zaštitna iskopavanja. U objavljenim radovima uglavnom tretira srednjovjekovnu problematiku stećaka na bližem teritoriju grada, te arheološku topografiju.
Važniji radovi: v. Bibliografija. V. Paškvalin

BAKULA, *Petar,* franjevac (Batin, 14. 5. 1816 — Mostar, 2. 10. 1873). Studije teologije završio u Lucci, Toskana, gdje je nakon toga i sam predavao filozofiju. Od 1849. živio i djelovao kao župnik u nekoliko mjesta Hercegovine, a od 1862. u Mostaru. U svom »Shematizmu«, izdatom u Splitu 1867, objavio je mnogo podataka o arheološkim spomenicima na tlu Hercegovine.
Đ. Basler

BALLIF, *Philipp,* građevinski inženjer (Eggenberg kod Graza, 1847 — Beč, 6. 10. 1905). Nakon završenih studija tehnike u Grazu (1868) radio na izgradnji željeznica, a od 1879. je u službi bosansko-hercegovačke Zemaljske vlade za organizaciju meteorološke službe. Godine 1892. osnovao je Meteorološki zavod u Sarajevu, 1894. Opservatorij na Bjelašnici, 1899. u Mostaru, pa 1902. u Sarajevu. Snimao i proučavao ostatke rimskih cesta i naselja po Bosni i Hercegovini, o čemu je napisao monografiju.
Relevantni radovi: v. Bibliografija. Đ. Basler

BALOIA v.: a) Saobraćaj, B), 8; b) Tom 2, Reg. br. 24, 93, 101, 137, 237, 238.

BARICE—GREĐANI — Kulturna grupa. Ova grupa definisana je u novije vrijeme. Važnija nalazišta su joj u sjevernoj Bosni i u susjednim dijelovima Slavonije (Gređani i druga). Od bosanskih nalazišta važnija su: naselje i nekropola Barice u Donjim Lamincima (Bosanska Gradiška), nekropole Greda u Podnovlju i Bare u Grabovici (Doboj), naselje u Doboju, te nekropola Barice u Gornjoj Orahovici (Gračanica), Crkvina i Silajet u Dvorovima (Bijeljina). Geneza joj još nije jasna, ali izgleda da se razvija iz autohtonog supstrata ranog bronzanog doba, da bi se kristalisala već u srednjem i dalje razvijala u kasnom bronzanom dobu. Zasad se mogu uočiti dvije osnovne faze: starija, koja obuhvata srednje i sam početak kasnog bronzanog doba (Br. B, C i početak faze D po srednjoevropskoj shemi), i mlađa, koja uglavnom odgovara drugoj fazi kulture polja s urnama u međurječju Save i Drave po definiciji K. Vinski—Gasparini (kraj Br. D i Ha A-1 po srednjoevropskoj shemi). Za ovu grupu karakterističan je specifični pogrebni ritus. Ostaci spaljenih pokojnika polažu se u plitku jamu ili na tlo, dodaju se prilozi (uglavnom jako oštećeni vatrom), pa se preko toga stavlja veća zdjela, s otvorom okrenutim prema tlu, kao poklopac. U starijoj fazi ukopavanje se obavlja u niskim zemljanim tumulima, u kojim je

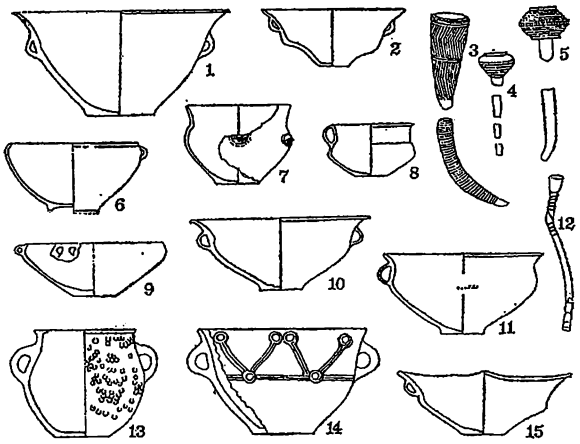

Sl. 8: Kulturna grupa Barice — Gređani (1—12: iz grobova; 13—14: iz naselja)

obično po nekoliko desetina grobova, a metalni prilozi su veoma rijetki (igle s glavom u obliku pečata ili s malom kuglastom glavicom, šolje i pehari, ponekad s bradavičastim ili ovalnim ispupčenjima); zdjele-poklopci po pravilu su bikonične, sa široko razvraćenim obodom. U mlađoj fazi se tumulus postepeno napušta, pa se oblikuju manje nekropole ravnih grobova. Osnovni ritus je isti, ali je nešto više priloga u grobovima: igle, prstenje, dugmad, šolje i pehari, ponekad ukrašeni kanelurama; pored starijeg oblika zdjela, kao poklopci grobnih jama služe i zdjele s uvučenim obodom. I u oblicima keramike i u tipovima bronzanih priloga primjećuje se snažan uticaj klasične kulture polja s urnama* (faze Baierdorf—Velatice). Porijeklo ove grupe je, po svoj prilici, autohtono: ona je nastala iz starijeg, ranobronzanodobnog supstrata. Tek u mlađoj fazi ova grupa se postepeno stapa s kulturom polja s urnama čiji se nosioci infiltriraju i u sjevernu Bosnu krajem 13. i u toku 12. v. st. e.

LIT.: *B. Čović* 1958; *B. Belić* 1964; *M. Kosorić* 1965; *B. Belić* 1966; *B. Belić* 1966 a; *B. Belić* 1966 b; *M. Kosorić* 1967 a; *B. Čović* 1983 g; *K. Vinski—Gasparini* 1983 a, 622—624; *K. Minichreiter* 1983. B. Čović

BARIDUUM, v.: a) Saobraćaj, B), 8; B) Tom 3, Reg. 22, br. 176.

BARIŠIĆ, fra *Rafo* franjevački sveštenik (Očevja kod Visokog 1796 — Široki Brijeg 1863). U franjevački red stupio je u manastiru Sutjesci. Po povratku sa visokih škola u Italiji boravi u Bosni od 1830. do 1846, kada je prešao u Hercegovinu, gdje ostaje do smrti. On je boraveći u Sutjesci registrovao ruševine na lokalitetu dvora u Kraljevoj Sutjesci.

Relevantni radovi: v. Bibliografija.

LIT.: *J. Jelinić*, Kultura i bosanski franjevci, II, Zagreb 1915, 24—25. L. Fekeža

(BASAS?), BASANTIS, v. Saobraćaj, B), 8.

BASLER, *Đuro*, arheolog (Sijekovac kod Bosanskog Broda, 6. 3. 1917—). Studij arheologije završio je u Zagrebu, a doktorsku disertaciju odbranio na Filozofskom fakultetu u Zadru. Od 1950. do 1959. u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture, a od 1960. do 1983. u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Osnovno područje naučnog djelovanja Đ. Baslera je paleolit: 1949. otkrio je prvu paleolitsku stanicu u Bosni (Crkvina* u Makljenovcu), a u sljedeće dvije i po decenije utvrdio, a dijelom i istražio nekoliko desetina nalazišta srednjeg i gornjeg paleolita u dolinama Usore, Ukrine, Bosne, Spreče i Save (Kamen*, Crkvina* i Londža* u Makljenovcu kod Doboja, Luščić* i Mala gradina* u Kulašima, Visoko brdo* u Lupljanici, Zobište* u Detlaku, Kadar* kod Donjeg Svilaja i dr.), utemeljivši time istraživanja paleolita u ovom dijelu jugoistočne Evrope. I u mediteranskom području Jugoslavije Đ. Basler je obavio obimna višegodišnja iskopavanja u Crvenoj Stijeni kod Petrovića (Crna Gora), a zatim u Badnju* kod Stoca. Rezultate istraživanja paleolita objavio je u većem broju izvještaja, rasprava, studija, te monografskih djela (1979, 1979a, 1983); bio je redaktor I knjige »Praistorije jugoslavenskih zemalja«, posvećene paleolitu i mezolitu. — Đ. Basler se dosta intenzivno bavio i drugim oblastima arheologije. Značajan je njegov rad na ispitivanju helenističkog doba u zaleđu južnog Jadrana: istražio je veliku nekropolu na Velim Ledinama u Gostilju (Crna Gora), a započeo je i istraživanje Gradine* u Ošanićima kod Stoca. Bavio se istraživanjem rimskog rudarstva i kasnoantičke arhitekture (1972, 1977), kao i nekim pitanjima srednjovjekovne arheologije. Radeći na arheološkoj topografiji obišao je gotovo sve krajeve Bosne i Hercegovine, evidentirao i opisao nekoliko stotina nalazišta. U periodu od 1950. do 1960. intenzivno se bavio i problemima konzervacije praistorijskih, rimskih i srednjovjekovnih objekata; između više zahvata iz tog područja ističe se rekonzervacija Mogorjela* kod Čapljine. Kao redaktor i autor dao je veliki prilog prezentaciji arheoloških nalazišta i spomenika iz Bosne i Hercegovine u »Enciklopediji likovnih umjetnosti« i »Likovnoj enciklopediji Jugoslavije«.

Važniji radovi: v. Bibliografija. B. Čović

BATHINUS, v.: Saobraćaj, B), 8.

BATIJATI *(Bathiatai)*. Ilirsko pleme(?) Izvori: *Bathiatai* App. Illyr. 16, *Banthiatai* Steph. Byz(?). G. Alföldy (1965, 35, 38) ih locira na rijeci *Bathinus*, što bi značilo u današnjoj Bosni 35, 38). A. Mayer (1957, 75) pozivajući se na podatak Steph. Byz., povezuje ih s naseljem *Bantia* Polyb. V 108,8, i lokalizira ih na Lihnidsko jezero u zemlju Dasareta (dan. Albanija).

I. Bojanovski

BAUM, *Milica*, historičar umjetnosti (Simićevo—Žabari, 9. 3. 1924 —). Nakon završenog studija na Filozofskom fakultetu u Beogradu radi kraće vrijeme na Arhitektonskom fakultetu u Sarajevu, zatim u Muzeju istočne Bosne u Tuzli, duže vrijeme kao direktor. Pokrenula je časopis »Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne«. Zaslužna je za organizaciju zaštite i sistematskih istraživanja nekoliko značajnih nalazišta u širem području Tuzle i Srebrenice. Objavljivala je pretežno radove iz područja historije umjetnosti, a sa D. Srejovićem objavila rezultate istraživanja velike rimske nekropole u Sasama* kod Srebrenice.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. Đ. Basler

BEBIA *(Biblia)*, planinski vijenac (Pann. Sup?). Izvori: *Benia ore* Ptol. II, 14, 1, Chrest. Strab. 6, 41. Po Mayeru, 1957, planinski vijenac istočno od *Albion oros* (Alpes delmaticae*) između Kapele i Kozare(?). Var. Biblia ore ed. O. Cuntz 1923: *dia tou Albanou orous mehri ton* Biblion oreon, linija granice između Dalmacije i Gornje Panonije (II, 14, 1). Možda Grmeč, Srnetica, Lisina, Vlašić (I. Bojanovski 1988). Usp. i TIR L, 33 (Trieste) s. v. Biblini m. s podacima A. Grafa, A. Pavana i dr.

I. Bojanovski

BECK—MANNAGETTA *Günther*, botaničar (Bratislava 25. 8. 1856 — Prag 23. 6. 1931). Studij prirodnih nauka završio je u Beču. Kustos Prirodoslovnog muzeja u Beču, profesor univerziteta u Beču i Pragu, autor velikog broja monografija, studija i rasprava, između ostalog i o flori Bosne i Hercegovine. Obradio plodove i sjemenje iz slojeva sojeničkog naselja u Ripču kod Bihaća (1895).
Relevantni radovi: v. Bibliografija.
LIT.: *R. Zaplata*, Dr Günther Beck-Mannagetta, GZM, XLIII, I, 1931, 1—3. B. Čović

BELOŠEVIĆ, *Janko*, arheolog (Krapina 5. 10. 1929—). Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, 1957. Doktorirao 1975. g. u Zagrebu. Najprije saradnik Arheološkog muzeja, a od 1977. g. profesor na Filozofskom fakultetu u Zadru. Glavna oblast istraživanja mu je srednjovjekovna arheologija, prvenstveno rani srednji vijek u Dalmaciji. Objavio je monografski rad o ranosrednjovjekovnim nekropolama sjeverne Hrvatske, te veći broj izvještaja, rasprava i studija. Vodio iskopavanje grobova pod stećcima na području Bileća i Trebinja 1967. g. (Mistihalj i dr. nalazišta).
B. Čović

BENAC, *Alojz*, arheolog (Plehan kod Derventе, 20. 10. 1914 —). Diplomirao klasičnu filologiju i arheologiju u Beogradu 1937. Doktorirao u Ljubljani 1951. Od 1947. do 1967. u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine (1957—1967. kao direktor), profesor arheologije i istorije starog vijeka na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, osnivač i direktor Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu (od 1962. g). Osnovna oblast djelovanja A. Benca je praistorija Balkana, posebno zapadnog. Izveo je veliki broj sistematskih istraživanja: neolitska i eneolitska nalazišta u dolini Bile (posebno Nebo* i Alihodže* kod Travnika), neolitska naselja u centralnoj i sjevernoj Bosni (Arnautovići* kod Visokog, Kakanj*, Obre I* i II* kod Kaknja, Varoš* u Koraju kod Lopara, Gradić* u Matiću (Orašje), Gradina* u G. Slatini, Grbača* (Bos. Šamac; u Hercegovini: Lisičići* (Konjic) i Zelena pećina* (Mostar), u Crnoj Gori (Crvena Stijena), naselja vučedolske i kostolačke kulture u sjevernoj Bosni: Hrustovača* i Zecovi* (Sanski Most) i Pivnica* (Odžak). Organizovao je početak rada na Arheološkoj karti Bosne i Hercegovine i aktivno učestvovao u sistematskom rekognosciranju Bosanske krajine, sjeverne i jugozapadne Bosne. Pokrenuo je sistematski rad na evidentiranju i ispitivanju praistorijskih gradina; izveo je sistematsko istraživanje gradina jugozapadne Bosne (Livno, Duvno, Buško Blato i Glamoč) i obradio ih monografski. Otpočeo je sistematsko iskopavanje tumula bronzanog doba na Kupreškom polju. U nekoliko monografija i u većem broju studija, izvještaja i rasprava (više od stotinu radova) pretresao je i definisao hronologiju neolitskog i eneolitskog doba sjeverozapadnog Balkana, dao rekonstrukciju geneze i faza razvoja neolitskih i eneolitskih kultura te oblasti (posebno impresso*, hvarsko-lisičićke*, butmirske* i kakanjske* od neolitskih, te kostolačke* i vučedolske* od eneolitskih), definisao odnose tih kultura prema balkansko-podunavskoj i mediteranskoj oblasti. Znatan dio radova posvetio je i problemima bronzanog i željeznog doba. Izradio je (sa B. Čovićem) prvu hronologiju Glasinca, a u više radova raspravljao je pitanja etnogeneze i razvoja Ilira; prvenstveno na temelju arheoloških izvora razvio je tezu o postepenoj genezi te etničke zajednice na tlu zapadnog Balkana od eneolita do željeznog doba. Bavio se dosta intenzivno i proučavanjem stećaka, pokrenuvši i rad na sistematskom terenskom ispitivanju i monografskoj obradi nekropola sa stećcima. A. Benac je izvršio značajan uticaj na razvoj metodologije arheoloških istraživanja, čemu je posvetio i nekoliko posebnih radova. Vidan je i njegov doprinos razvoju muzejske mreže i muzeologije, kao i organizacija rada na arheologiji u Bosni i Hercegovini u godinama poslije 2. svjetskog rata, kao i na unapređivanju saradnje na širim paleobalkanološkim i arheološkim istraživanjima u Jugoslaviji, posebno u okviru Centra za balkanološka ispitivanja (serija od 6 temeljnih simpozija posvećenih pretežno problematici Ilira, nekoliko monografija, te petotomna »Praistorija jugoslovenskih zemalja« 1979—1986).
Važniji radovi: v. Bibliografija.
LIT.: *B. Čović*, Bibliografija Alojza Benca, Godišnjak XIII (11), 11—14. *Lj. Vekić-Čović*, Bibliografija radova Alojza Benca (1948—1975), Godišnjak XIII (11), 15—22. B. Čović

BENZAVATICUM, v. Šaobraćaj, B), 8.

BEREK, v. Gradište.

BERSELUM, v. Saobraćaj, B), 8.

BEŠLAGIĆ, *Šefik*, kulturni istoričar (Gornja Tuzla, 6. 4. 1908—). Završio Višu pedagošku školu u Zagrebu (Istorija umjetnosti i slikarstvo). Od 1952. do 1967. direktor Zavoda za zaštitu spomenika kulture. Najvećim dijelom istraživačka djelatnost Š. Bešlagića usmjerena je na proučavanje srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, stećaka i ranih nišana, ne samo u Bosni i Hercegovini nego i na teritoriji Crne Gore i Hrvatske, uz posebno istraživanje nekropola pojedinih užih regija ili značajnijih spomeničkih cjelina (Kupres, Blidinje, Kalinovik, centralna Bosna, Popovo i dr.). U saradnji sa Đ. Baslerom obavio je arheološka iskopavanja nekropola u Grborezima*. Znatan interes posvećen je natpisima na stećcima, od kojih su mnogi objavljeni prvi put, a takođe i srednjovjekovnim kamenim stolicama. Pored brojnih članaka, kraćih studija i monografija, kao rezultat ovih intenzivnih istraživanja, širinom tretirane problematike, metodološkim pristupom i obimom posebno se ističu publikacije: *Stećci, kataloško-topografski pregled* i *Stećci, kultura i umjetnost*.
Važniji radovi: v. Bibliografija.
LIT.: Biografija i bibliografija Š. Bešlagića, Radovi sa simpozija »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«, Zenica 1973, 511—513. N. Miletić

BIND(O)—NEPTUN *(Bindus—Neptunus)*. Ispod brda Debeljače, pored izvora Privilice, južno od Bihaća, nađeno je nekoliko čitavih, kao i više fragmenata ara posvećenih bogu Bindu—Neptunu, datiranih u 1—2. st. Na jednoj od ara desna bočna strana ispunjena je predstavom Binda—Neptuna: u desnoj ruci drži delfina, a u lijevoj atribut osti. Prikazan je nag, u pokretu, a prostor iznad njegovog lika s atributima ukrašava motiv girlande. I bočna lijeva strana također je ispunjena njegovim simbolima. Tu je mitološki Triton s delfinom u desnoj ruci, a s veslom u lijevoj, dok prostor iznad ove scene ukrašava motiv girlande s vijencem u sredini. Na drugom žrtveniku iznad natpisa prikazana je ara, a sa strana po jedan jarac kako se uspinje na žrtvenik. Ispod natpisa je također prikazan jarac. Izgleda da je među japodskim stanovništvom jarac žrtvena životinja, koja se prinosi na žrtvu ovom božanstvu. Dedikanti su japodski prvaci (prepoziti i principesi).

Osim u Privilici Neptun nema nigdje epitet Bindus. Sama riječ Bindus nema latinskog korijena, što upućuje na epihorsko japodsko božanstvo, koje se po-

istovećuje s rimskim Neptunom ili grčkim Poseidonom. Bindus se pouzdano može držati japodskim božanstvom voda (izvora i rijeka).

[*Tom 2:* Tab. 9 (1)]

LIT.: *C. Patsch* 1896 b, 113—139, Sl. 1—3, 5, 6; *V. Paškvalin* 1963, 136; *E. Imamović* 1977, 95—101. V. Paškvalin

BIGESTE, v. Saobraćaj, B), 8.

BISTUE NOVA, v.: a) Saobraćaj, B), 8; b) Tom 2, Reg. 12, br. 12, 13, 103.

BISTUE VETUS, v.: a) Saobraćaj, B), 8); b) Tom 3, Reg. 23. br. 34.

BJELOBRDSKA KULTURNA GRUPA. Jedna od slovenskih kulturnih grupa, nazvana prema nekropoli u Bijelom Brdu kod Vukovara i karakterističnom nakitu, mada se nekropole i nalazi ovog tipa javljaju na širokom prostoru, s matičnim područjem u Panonskoj niziji. Datirana je u vremenski raspon od kraja 10. do početka 12. v., s mogućim manjim odstupanjima. Nakit bjelobrdske grupe predstavlja simbiozu mađarskih i slovenskih ukrasnih elemenata i oblika, mada je primjetno prisustvo autohtonih tipova i detalja. Elemente ovog nakita čine: torkvesi, niske perli, dvodijelni i lunulasti privjesci, S-naušnice, naušnice s jagodama, lunulaste i grozdolike naušnice brojnih varijanata, prstenje različitih tipova. Iako se javlja u velikom broju, ovaj nakit izrađen je u bronzi ili lošem srebru, grubo je liven i često predstavlja siromašnu kopiju luksuznih vizantijskih uzora i zlatarskih tehnika (grozdolike i lunulaste naušnice, ukrašeno prstenje). Vidljiva je ujednačenost na čitavom području prostiranja, što ukazuje na proizvode namijenjene širokim slojevima, nastale u krugu seoske produkcije, kao i prenošene trgovačkim putovima. U Bosni i Hercegovini su nekropole s izrazitim bjelobrdskim obilježjem otkrivene u Gomjenici kod Prijedora (Baltine bare*), Kočićevu kod Bosanske Gradiške (Tučić*), Mahovljanima (Luke*) i Petoševcima (Bagruša*) kod Laktaša, mada se nalazi bjelobrdskog tipa u manjoj mjeri ili pojedinačno javljaju i na mnogim drugim lokalitetima.

[*Tom 1:* Sl. 29 (5, 7, 16, 18, 19, 21, 24); Sl. 50 (6—7); Tab. 10 (8—10, 12—15, 17, 18); *Tom 3:* Tab. 18 (4)]

LIT.: *N. Miletić* 1967; N. *Miletić* 1980 b; *N. Miletić* 1984, 417—418; *Z. Žeravica* 1986. N. Miletić

BLAU, *Otto,* diplomat i publicist (Nordhausen, Hessen, 21. apr. 1828 — Odessa, 26. feb. 1879). Za vrijeme službovanja u Bosni kao pruski, a kasnije njemački generalni konzul, bavio se istraživanjima iz područja arheologije, historije, geografije i numizmatike, pa izdao nekoliko knjiga na tu temu (1862—1872) u Berlinu, Leipzigu i Görlitzu.

Relevantni radovi: v. Bibliografija.
LIT.: *P. Blau,* Leben und Wirken eines Auslandsdeutschen im vorigen Jahrhundert, Berlin 1928; *H. Krešević,* Dr. Otto Blau, Nastavni vjesnik 1929. Đ. Basler

BOESSNECK, *Joachim,* veterinar i paleoanatom (Glauchau 26. 2. 1925—). Studij veterine završio u Münchenu 1951, a zoologije u Kielu 1953. Asistent i naslovni docent na Veterinarskom fakultetu u Münchenu 1953—1963. Od 1963. profesor na istom fakultetu, a od 1965. i direktor Instituta za paleoanatomiju, istraživanje domestikacije i istoriju veterine u Münchenu. Učestvovao na mnogim arheološkim istraživanjima u Evropi, sjevernoj Africi i na Bliskom Istoku. Objavio veliki broj studija i rasprava iz oblasti paleoanatomije, domestikacije i istorije veterine. Obradio i objavio nalaze životinjskih kostiju iz Gradine* u Koritima kod Buškog blata.

Relevantni radovi: v. Bibliografija.
LIT.: *A. v. d. Driesch—J. Schäffer,* 20 Jahre d. Instituts für Palaeoanathomie, Domestikationsforschung und Geschichte der Tiermedizin der Universität München 1985. B. Čović

BOJANOVSKI, *Ivo,* arheolog i konzervator (Grbavac u Župi Dubrovačkoj, 16. 1. 1915—). Diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gdje je i doktorirao, 1971. g. Sve do dolaska u Republički zavod za zaštitu spomenika kulture u Sarajevo radi kao srednjoškolski profesor. Od tada počinje njegovo intenzivnije zanimanje za antičku (rimsku) i srednjovjekovnu arheologiju. Na teritoriju Bosne i Hercegovine obavlja sondažna, zaštitna i sistematska iskopavanja. Izučavajući antičku topografiju rimske provincije Dalmacije često odlazi na rekognosciranje. Rezultati tih rekognosciranja dali su monografiju »Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji« i brojne druge radove. Kao arheolog-konzervator obavlja niz konzervatorskih zahvata. Na arhitektonskom kompleksu Mogorjelo vrši konzervatorske radove. Također je obavio konzervaciju i zaštitu arhitektonskih objekata iz rimskog doba u Putovićima kod Zenice (hram i terme) i kasnoantičke bazilike u Brezi. Radio je na zaštiti i konzervaciji srednjovjekovnih bosanskih gradova (Maglaj*, Ključ*, Dobor* kod Modriče itd.). Od značajnijih sistematskih iskopavanja koja je izveo jeste iskopavanje rimskog logora na Gračinama* kod Ljubuškog (castra stativa), a iz kasnoantičkog doba su Vrbljani* — kasnoantičko utvrđenje. U njegovom znanstvenom radu, uglavnom, prevladava zanimanje za antičku topografiju rimske provincije Dalmacije (naselja i ceste) i epigrafiku. Pored »Dolabelinog sistema« nastavlja rad na izučavanju rimskih cesta u drugim krajevima provincije Dalmacije, odnosno Bosne i Hercegovine (Hercegovina, istočna i sjeveroistočna Bosna, kao i sjeverozapadna). U nekoliko sintetskih radova pokušava riješiti ili upućuje na problem ubiciranja nekih rimskih naselja, municipija (Bistue vetus i Bistue nova, Salvium, Baloie, itd.). Naročito je prihvatljivo njegovo ubiciranje municipija Malvesiatium* u današnje Skelane*. Novim epigrafskim spomenikom iz Prisoja* postavlja novi pogled na lociranje delmatskog grada Delminium*. Izučavajući epigrafiju bavio se i problemom rudarstva i metalurgije u rimsko doba. Za kasnoantički period, kojim se također zanimao, važno je spomenuti njegov rad o kasnoantičkim grobnicama na svod, te o radovima na kasnoantičkim utvrđenjima (refugijima, Vrbljani i dr.). Isto tako, zapažen je njegov rad na izučavanju starokršćanske arheologije (Prisoje i Crvenica kod Duvna). U okviru svoje djelatnosti nekoliko značajnih priloga dao je i na polju srednjovjekovne arheologije (utvrđenje u Vrbljanima), a krunu njegovog rada čini monografija *Bosna i Hercegovina u antičko doba.*

Važniji radovi: v. Bibliografija. V. Paškvalin

BÖKÖNYLI *Sandor,* veterinar, specijalista za praistorijsku zoologiju (Vallaj, Mađarska 1926—). Osnivač osteološke zbirke Narodnog muzeja u Budimpešti, učesnik u velikom broju arheoloških istraživanja u nekoliko evropskih i vanevropskih zemalja, autor velikog broja studija, rasprava i monografija iz praistorijske zoologije i domestikacije. U Bosni učestvovao u istraživanju neolitskih naselja Obre I* i II* i objavio studiju o fauni kičmenjaka iz slojeva tih nalazišta (1974).

Relevantni radovi: v. Bibliografija. B. Čović

BREUCI *(Breuci, Breukoi).* Panonsko pleme (Pann. Inf.). Izvori: *Breukoi* Strab. VII, 15, 2, Ptol. II, 15, 2, Dio LV, 29, 34. *Breuci* Vell. II, 110 ss., Suet. Tib. 9, *Breucos* Plin III, 147 i više inskripcija. Lokacije: s obje strane Save (Plin. III, 147), zapadno od Sirmiuma, a južno od Andizeta (oko Murse), dobrim dijelom u Bos. Posavini između Oserijata* i Amantina. Usp. I. Kukuljević 1873, 101 d., CIL III, p. 415, RE III, 1889 (Patsch), A. Graf 1936, 15, A. Mócsy, Pannonia, u RE Suppl. IX, 605 d., TIR L, 34 (Budapest), 1968, I. Bojanovski 1974. i 1986. Usp. J. E. Bogaers 1969.

I. Bojanovski

U relativno slabo ispitanoj sjeveroistočnoj Bosni nema arheološke kulture (kulturne grupe) željeznog doba koja bi se mogla dovesti u vezu s Breucima.

B. Čović

BRODAR, *Srečko,* arheolog (Ljubljana, 6. 5. 1893—). Studij prirodnih nauka završio u Beču, a od 1946. predaje arheologiju paleolitika na Univerzi u Ljubljani. Začetnik je sistematskog istraživanja nalazišta starijeg kamenog doba na području Slovenije, a u Bosni je pomogao identifikaciju prvog takvog lokaliteta na Kamenu* u Makljenovcu kod Doboja, pa tako podstakao razvoj ove grane arheoloških istraživanja u Bosni i Hercegovini.

Relevantni radovi: v. Bibliografija.

LIT.: *F. Osole,* Akademik prof. dr Srečko Brodar, sedamdesetletnik, Arheološki vestnik XIII—XIV, Ljubljana 1963.

Đ. Basler

BRUNNACKER, *Karl,* geolog (Castell, Njemačka, 3. 11. 1921—). Diplomirao geologiju na Univerzitetu u Erlangenu 1950, zatim radio u Bavarskom zavodu za geologiju u Münchenu, a od 1963. profesor na Univerzitetu u Kölnu. Obrađivao geološku problematiku na paleolitskim nalazištima u Crvenoj Stijeni iznad doline Trebišnjice, na Visokom Brdu* u Lupljanici kod Dervente i nanosima lesa u dolini Neretve od Hodbine do Čapljine.

Relevantni radovi: v. Bibliografija.

Đ. Basler

BULIĆ, don *Frane* (Vranjic kraj Splita, 4. 10. 1846—Zagreb, 29. 7. 1934). Dugogodišnji direktor Arheološkog muzeja u Splitu. Velikog arheologa za područje Bosne i Hercegovine vežu njegove posjete s arhitektom Dyggveom. Najvažnija je bila 1931, kad je na Crkvini* u Halapićima kod Glamoča obavio arheološko iskopavanje konstatirajući ostatke starokršćanske crkve (6. st.). Bulić obrađuje i epigrafske spomenike iz Srebrenice (Domavia*) i surađuje u Glasniku Zemaljskog muzeja.

LIT.: Enciklopedija likovnih umjetnosti 1; *D. Sergejevski* 1942, 114 i 131.

V. Paškvalin

BULSINIUS, v. Saobraćaj, B), 8.

BURGUS. Upotrebljava se ponekad za označavanje rimskih, pogotovu kasnoantičkih utvrđenja. U srednjovjekovnoj latinštini uobičajen naziv za grad*.

V. Paškvalin

BUTMIRSKA KULTURA, nazvana prema istoimenom i prvom istraženom nalazištu — Butmiru* kod Sarajeva, predstavlja najznačajniju pojavu u mlađem neolitu Bosne i Hercegovine. Pored eponimnog lokaliteta ovoj kulturi pripadaju još i nalazišta: Obre II* (Gornje Polje) kod Kaknja, Okolište* kod Visokog, Brdo* u Kiseljaku, Nebo* u Biloj kod Travnika, Crkvina* u Turbetu i Mujevine* u Alihodžama (kod Travnika), Kraljevine* u Novom Šeheru kod Maglaja. Područje njene rasprostranjenosti je centralna Bosna ili, tačnije, sliv rijeke Bosne. U odnosu na savremene kulture, butmirska kultura se odlikuje originalnim oblicima posuda, specifičnim ornamentalnim sistemom i bogatom i raznovrsnom figuralnom plastikom. Iskopavanja izvršena na spomenutim nalazištima, posebno ona u Obrama II, omogućila su dobro upoznavanje geneze i dalje evolucije ove kulture, te fiksiranje triju faza u tom procesu.

Prva razvojna *faza* (Butmir I) dokumentovana je samo u Obrama II. Osnovnu etnokulturnu bazu na kojoj se formirala butmirska čini kakanjska* kultura i njeni nosioci. Oblici posuda (vaze na visokim šupljim ili polušupljim nogama i razne šolje), a posebno njihova faktura su elementi koji pripadaju autohtonom nasljeđu butmirske kulture. Pored ovih autohtonih elemenata u formiranju butmirske kulture učestvovali su još neki primarni i sekundarni vanjski elementi. Primarne elemente predstavlja: danilska* kultura sa svojom slikanom i urezanom spiraloidnom ornamentikom, crnoglačana keramika sa jugoistoka i srednjoevropska trakasta keramika. Pod uticajem ovih elemenata stvorene su neke važne

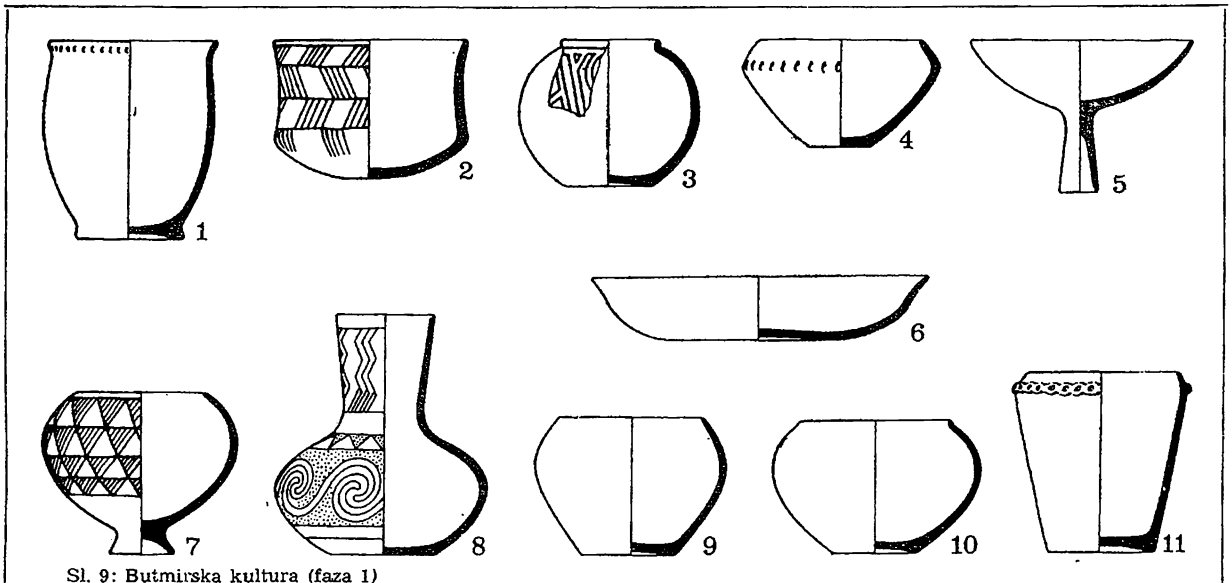

Sl. 9: Butmirska kultura (faza I)

keramičke forme, crnoglačana keramika, spiralna i trakasta ornamentika. Sekundarne elemente predstavljaju mediteranska slikana keramika, lengyelska kultura sa bihromnim pastoznim slikanjem u crvenoj i žutoj boji, te moldavsko-ukrajinski kompleks.

Druga faza (Butmir II), zastupljena na većini spomenutih nalazišta prvenstveno u Butmiru i Obrama II, predstavlja klasičnu butmirsku kulturu. Keramički materijal je njena najizrazitija karakteristika. Specifične piriformne, loptaste i poluloptaste posude, vaze na nozi, brojne varijante koničnih i bikoničnih crnoglačanih posuda definiraju keramografski stil butmirske kulture. Ornamentalni sistem sa geometrijskim motivima grupisanim u dva izraza — spiraloidni (udubljeni i plastični »S« i »C« motivi, te vegetabilna i tekuća spirala) i trakasti (trouglovi, rombovi, trake, šahovska polja i sl.) — — predstavljaju originalnu interpretaciju sličnih motiva preuzetih iz drugih istovremenih kultura i kulturnih kompleksa. Upotreba bijele i crvene inkrustacije na urezanim i punktiranim ornamentima, te crvene pastozne boje u spiralnim međuprostorima ili većim slobodnim površinama upotpunjavaju ornamentalni sistem butmirske kulture. Ornamentalne tehnike i njihova raznovrsnost su druga odlika butmirskog keramografskog stila. Urezivanje i punktiranje su dvije najčešće tehnike, ali u velikom broju se koristi i udubljivanje, izrezivanje i plastično modeliranje .Uz to često se koristi već spomenuto inkrustiranje i bojenje bilo za isticanje primarnih motiva izvedenih nekom drugom tehnikom, bilo za postizanje koloristićkih efekata.

Treća faza (Butmir III) označava opštu degeneraciju butmirske kulture i njenog klasičnog stila. Degenerativni proces se osjeća u cjelokupnoj butmirskoj keramografiji, ali je najizrazitiji u ornamentalnom sistemu. Potpuni nedostatak spiraloidne ornamentike, te osiromašenje i nepreciznost u izvođenju trakastih motiva najočitiji su pokazatelj te degeneracije. Pored toga, treću fazu karakteriše i kvantitativni porast lisičićke keramike. Premda su lisičićki elementi prisutni i u prethodnoj fazi, nji-

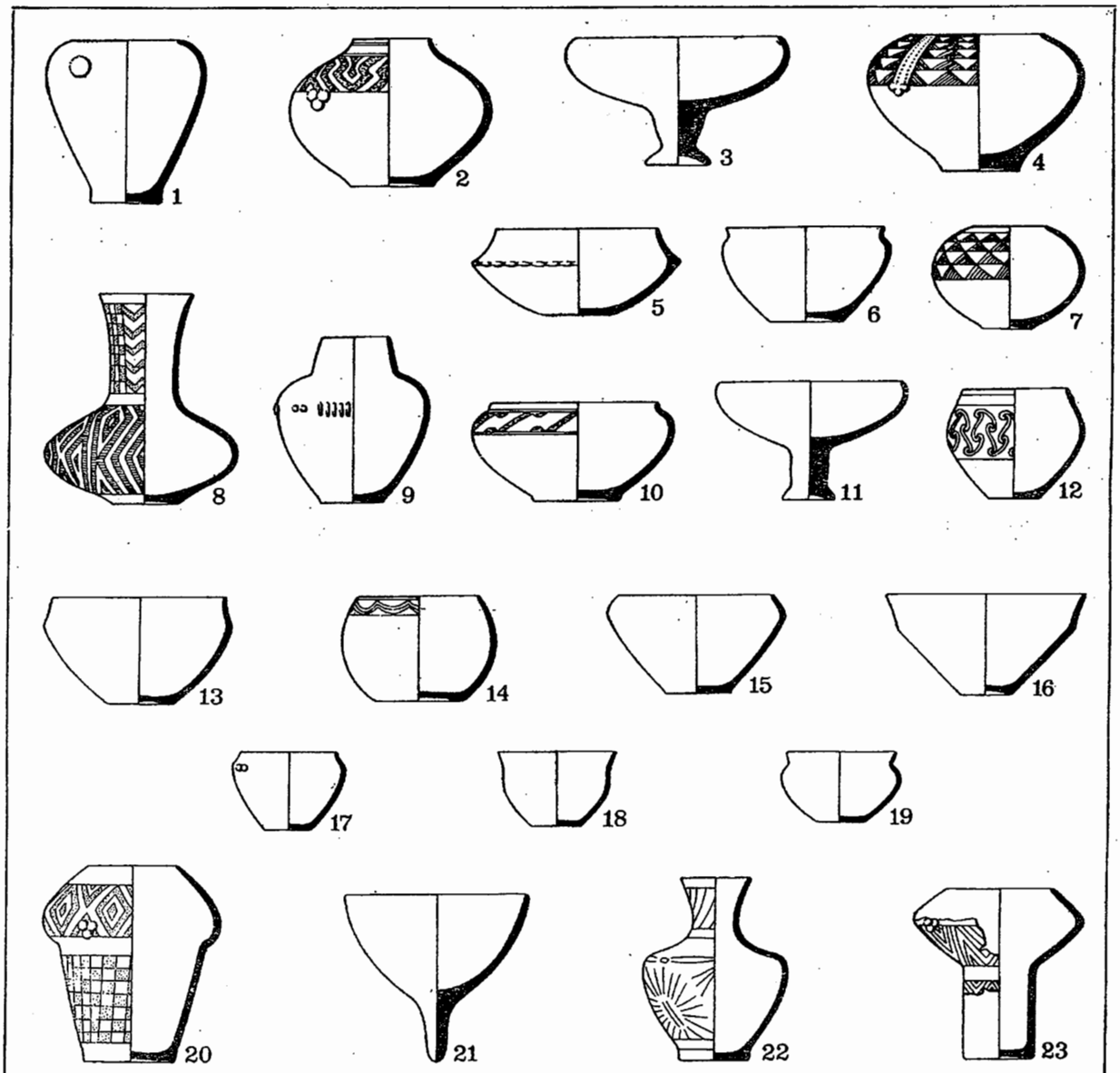

Sl. 10: Butmirska kultura (1—12: faza 2; 13—23: faza 3)

hova brojnost u ovoj fazi ne samo da govori u prilog jačanja kulturnih uticaja iz tog pravca već ukazuje i na razgradnju butmirske kulture i osiromašenje ideja i stvaralačkog duha njenih nosilaca. Ova faza je najizrazitije zastupljena u Obrama II i Kraljevinama, a djelimično u samom Butmiru, odnosno Nebu.

Posebna karakteristika butmirske kulture je njena figuralna plastika. Međutim, nužno je odmah istaći da je najveći dio plastike vezan za sam Butmir te da se ona sporadično javlja još samo u Obrama II i Nebu. Ovakvu koncentraciju tih nalaza u Butmiru, odnosno njihov nedostatak u ostalim nalazištima danas još uvijek nije moguće objasniti na zadovoljavajući način. Inače, uobičajena podjela na zoomorfne figurine prisutna je i u butmirskoj kulturi. Pri tom treba naglasiti da su životinjske figurine znatno rjeđe i, osim rijetkih izuzetaka, izvedene krajnje shematizirano. Što se tiče ljudskih figurina, u pitanju su uvijek predstave žena. Naravno, ova konstatacija se odnosi samo na one figurine kod kojih su spolne karakteristike jasno izražene.

Kada je riječ o modeliranju, butmirske figurine se mogu svrstati u tri stilske grupe: shematizirane, realističke i naturalističke. Među navedenim grupama najveću pažnju zaslužuju figurine realističkog pravca, kod kojih je postignut realizam vrlo visokog stupnja, tako da omogućava razlikovanje i nekih rasnih osobina. Po ovim osobinama izdvajaju se tri glavne skupine statueta: sa negroidnim, sa armenoidnim i sa europeidnim (alpskim) karakteristikama. Figurine realističkog pravca predstavljaju originalnu i sasvim izdvojenu pojavu u evropskom neolitu uopšte. Među shematizirano izvedenim figurinama posebno se izdvaja jedna dosta brojna grupa tzv. »maski«, odnosno statueta kod kojih su glave predstavljene tako da liče na prave maske. U grupi naturalistički modeliranih statueta ističu se predstave adoranata sa rukama podignutim uvis ili prekriženim na grudima.

Sinhronizacija butmirske sa drugim savremenim kulturama daje sljedeću sliku:
Butmir I — Kakanj III — Danilo III — Vinča B_2 — — Sopot-lengyel I B Butmir II — Danilo IV — Hvar/ /Lisičići I — Vinča C — Sopot-lengyel II
Butmir III — Hvar/Lisičići II — Vinča C/D — Sopot-lengyel II/III.
[*Tom 1:* Sl. 49 (3—5, 7—14, 16—17)]

LIT.: *V. Radimsky—M. Hoernes* 1895; *F. Fiala—M. Hoernes* 1898; *A. Benac* 1952; *A. Benac* 1964 a, 47—58; *A. Benac* 1971, 5—300; *A. Benac* 1979 a, 415—455. B. Marijanović

C

CAMBI, *Nenad,* arheolog (Split, 21. 2. 1937—). Diplomirao arheološku grupu na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gdje je i doktorirao 1975. na temi »Sarkofazi na istočnoj Jadranskoj obali (3—8. st.)«. Objavio je veći broj studija i rasprava, pretežno iz antičke arheologije Dalmacije. Učestvovao je na arheološkim istraživanjima u Bugojnu (Crkvina— —Grudine*). S područja Bosne objavio je rad »Sarkofag iz Šipova«.
Relevantni radovi: v. Bibliografija. V. Paškvalin

CANABAE, v.: a) Naselja, G), H); b) Kastrum.

CASTELLUM, v. Kastelum.

CASTRA *(mansio),* v.: a) Saobraćaj, B), 8; b) Tom 2, Reg. 9. br. 4, 56

CASTRUM, v. Kastrum

CEROVIĆ, *Momir,* arheolog (Gučevo kod Rogatice, 18. 7. 1958—). Diplomirao u Beogradu 1983. godine. Učestvovao na istraživanju više lokaliteta u Đerdapu. Od 1985. godine u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.
B. Čović

CETINSKA KULTURA. Rasprostranjena je u Dalmaciji, Hercegovini, južnoj i jugoistočnoj Bosni. Najveća koncentracija nalazišta je u području oko gornjeg toka rijeke Cetine, gdje je ovu kulturu i otkrio I. Marović. Po periodizaciji I. Marovića i B. Čovića dijeli se na tri faze (stupnja). *1. faza* pripada prelazu iz eneolita u rano bronzano doba, *2 faza* je u okviru ranog bronzanog doba (Br. A-1 i A-2 srednjoevropske sheme), a *faza 3.* pripada prelazu iz ranog u srednje bronzano doba (Br. A-2/B-1). Naselja su obično u pećinama, rjeđe na brežuljcima (gradine*). Tumulus* je glavni oblik grobnog spomenika; poznata su oba ritusa: inhumacija (obično u kamenoj cisti) i incineracija. Od priloga se nalaze kameni i bronzani bodeži, bronzane sjekire, poneki bronzani i zlatni nakit, te keramičke posude. Ulomci keramike rasuti po tumulu potiču od raznih obreda. U Bosni i Hercegovini nema kompaktnih područja zaposjednutih nosiocima cetinske kulture. Njena nalazišta rasijana su na većem broju tačaka, često na istom prostoru na kojem i nalazišta posuške* kulture u Hercegovini ili drugih kulturnih cjelina u Bosni. Važnija nalazišta u Hercegovini su: gradina Krstina* kod Posušja, Ravlića pećina* u Tihaljini (Ljubuški), Orah* kod Bileće, Ljubomir* kod Trebinja, Hateljska pećina* kod Stoca, a u Bosni: Gradac u Kotorcu* kod Sarajeva, te neki tumuli glasinačkog područja (Vrtanjak*, Vrlazje*, Rusanovići*).

[*Tom 3:* Tab. 3 (8); Tab. 4 (1—2)]

LIT.: *I. Marović—B. Čović* 1983. B. Čović

CIPUS *(cippus)* je nadgrobni spomenik i predstavnik jedne od zapaženijih kategorija sepulkralnih spomenika u Bosni i Hercegovini. U prevodu bi to značilo četverobridni stup, pilastar ili kolona. U pogledu forme, najbliži je kultnom spomeniku-žrtveniku, pa se u arheološkoj literaturi susreće još izraz grobni ili nadgrobni žrtvenik (Grabara). U Italiji se javlja već u 3. st. pr. n. e., i to u obloj formi. U sjevernim oblastima Italije i Galije javlja se u obliku kocke ili produžene kocke. U Bosni i Hercegovini u rimsko doba javlja se već u 1. st. n. e. također u formi kocke (Stolac). To bi predstavljalo samo njegov centralni dio, dok bi se cipus u cjelini sastojao od postolja, piramidalnog dijela s pinusom na kraju. Ovaj tip nadgrobnog spomenika zapaženiji je u istočnoj nego u zapadnoj i centralnoj Bosni. Ovu kategoriju sepulkralnih spomenika na bočnim stranama karakteriziraju prikazi Atisa i genija, kao i neki drugi likovni i dekorativni motivi (vinova loza, kantarosi itd.). Lice cipusa ispunjeno je natpisom unutar dekorativnog motiva okvira. Predstavnik je ritusa incineracije. U Bosni i Hercegovini upotrebljava se do kraja 3. st.

LIT.: *D. Sergejevski* 1927, 258—259; *D. Sergejevski* 1930, 160— —161; *D. Sergejevski* 1934, 11—41; *N. Cambi* 1967.
V. Paškvalin

CLANDATE, v. Saobraćaj, B), 8.

COLONIA, v. Naselja, G).

Č

ČEČUK, *Božidar,* arheolog (Solin 9. 3. 1929—). Studij arheologije završio u Zagrebu, saradnik Historijskog instituta, zatim Zavoda za arheologiju JAZU u Zagrebu. Obavio veliki broj istraživanja arheoloških nalazišta neolitskog, eneolitskog i bronzanog doba na jadranskim otocima (Hvar, Brač, Korčula) i objavio više izvještaja i studija. U Muzeju Pounja u Bihaću radio kao kustos od 1. 2. 1957. do 31. 7. 1957.

B. Čović

ČOVIĆ, *Borivoj,* arheolog (Sarajevo 24. 10. 1927). Studij arheologije završio je na Filozofskom fakultetu u Beogradu (1954), gdje je i doktorirao (1965). Od 1953. godine je u Zemaljskom muzeju u Sarajevu (1967—1973. kao direktor). Profesor arheologije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu je od 1974. Glavna oblast naučnog rada B. Čovića je prethistorija, uglavnom brončano i željezno, a dijelom i neolitsko i eneolitsko doba. Bavio se i problemima umjetnosti brončanog i željeznog doba, problemom prethistorijske metalurgije, pitanjima etnogeneze i kulturnog razvitka Ilira, te njihovog odnosa prema drugim etničkim skupinama. Pretežan dio terenskoistraživačkog rada B. Čovića posvećen je istraživanju gradina: Kekića glavica* kod Bosanske Krupe, Zemunica* u Radosavskoj (Banjaluka), Velika gradina* u Varvari (Prozor), Trostruka gradina* (Sovići, Grude) i Nečajno* kod Posušja, a posebno Pod* kod Bugojna (1959—1983). Iskopavao je i prethistorijske tumule: Podilijak* u Sjeverskom, Ljeskova glavica* u Ljubomiru (Trebinje), Orah* kod Bileće, Pac-polje kod Nikšića, Gubavica kod Mostara. Od neolitskih nalazišta istraživao je višeslojno naselje u Gornjoj Tuzli. Dosta intenzivno se bavio i arheološkom topografijom: kartirao je i opisao nekoliko stotina nalazišta u sjeverozapadnoj, jugozapadnoj i jugoistočnoj Bosni, dijelovima centralne Bosne, te zapadne i istočne Hercegovine. B. Čović je s A. Bencom (1956, 1957) dao prvu kronologiju glasinačkih nalaza, a problemima glasinačke kulture vraćao se u više rasprava, studija i monografskih djela, posebno u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja,* u kojoj je dao novu obradu glasinačkih nalaza, kao i definiciju glasinačke kulture željeznog doba*. Postavio je osnov stratigrafije i kronologije prethistorijskih gradinskih naselja u Bosni, a njegova istraživanja Poda kod Bugojna omogućila su uvid u organizaciju jednog razvijenog naselja te vrste, u njegov urbanistički koncept, oblike stambenih i drugih objekata. U više radova obradio je različita pitanja duhovne kulture brončanog i željeznog doba, napose umjetnosti i religije: definirao je zapadnobalkanski geometrijski stil, otkrio svetilište u naselju Pod kod Bugojna i pokazao da je objekat u Gorici* kod Gruda bio svetilište mediteranskog tipa, a ne krematorij, kako je to nalazište svojedobno objasnio Ć. Truhelka. U više sintetskih radova u ediciji *Praistorija jugoslavenskih zemalja* definirao je kulture i kulturne skupine brončanog i željeznog doba u Bosni i Hercegovini. Dugo godina je glavni urednik arheološke sveske *Glasnika Zemaljskog muzeja,* te »Naučnih saopštenja« *(Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums),* časopisa koji je pokrenuo (1971). Bio je redaktor IV knjige edicije *Praistorija jugoslavenskih zemalja.*

Važnija djela: v. Bibliografija.

Đ. Basler

ČREMOŠNIK, *Gregor,* historičar (Lošica kraj Celja, 24. III 1890 — Ljubljana, 12. XI 1958). Gimnaziju učio u Celju i Mariboru, a diplomirao na Filozofskom fakultetu u Grazu, gdje je 1915. g. promoviran u doktora historijskih nauka. Nakon specijalizacije kod K. Jirečeka u Beču, 1915—1917. bio je suplent na realci u Trstu, a potom premješten u Sarajevo u Institut za ispitivanje Balkana. Od 1919. do 1930. je u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, a zatim profesor historije srednjeg vijeka na Filozofskom fakultetu u Skoplju. Od 1946. g. do smrti predavao je isti predmet na Filozofskom fakultetu u Ljubljani. Osnovna naučna preokupacija G. Čremošnika bila je srednjovjekovna paleografija i diplomatika, te prikupljanje i izdavanje arhivskih izvora. Posebno su ga zanimali odnosi Dubrovnika prema susjedima, u prvom redu prema Bosni. Najznačajniji njegov rad u ovom pravcu bila je paleografska obrada bosanskih i humskih povelja srednjega vijeka. Vidan doprinos postigao je i na polju sigilografije, a nije ostao nezapažen ni rad iz oblasti srednjovjekovne numizmatike. Objavio je i nekoliko rasprava o organizaciji i tehnici rada dubrovačke kancelarije. Njegov dugogodišnji, uglavnom specijalizirani, rad učinio ga je našim najboljim poznavaocem ćirilske diplomatike i paleografije srednjega vijeka, kada je riječ o tzv. vanjskim osobinama listina.

Zaštitna iskopavanja rimske stambene zgrade na Stupu* obavio je 1929, a iskopavanja bazilike u Brezi II* 1930. g.

Relevantni radovi: v. Bibliografija.

LIT.: *D. S., In memoriam* D-ru Gregoru Čremošniku, GZM(A), n. s., XIV, 1959, 7—8.

T. Glavaš

ČREMOŠNIK, *Irma* arheolog (Arad, Rumunija, 12. 1. 1916—). Diplomirala je u Beogradu, a doktorirala u Ljubljani. Do 1945. radi u Centralnom zavodu za čuvanje starina u Beogradu, a od 1946. do odlaska u penziju (1976) u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, gdje najprije preuzima srednjovjekovnu zbirku. U tom periodu objavila je nekoliko radova iz srednjovjekovne problematike, a također i terenska istraživanja na srednjovjekovnim lokalitetima (Crkvina* u Rogačićima kod Sarajeva i dr.). Pretežan dio radnog vijeka posvetila je radu na antičkoj arheologiji. Obavila je veliki broj istraživanja u raznim dijelovima Bosne i Hercegovine: rekognosciranja, probna i sistematska iskopavanja. Od važnijih nalazišta koja je istražila i obradila ističu se rimski i kasnoantički objekti u sjeverozapadnoj Bosni: Gromile* u Čavkićima (Bihać), Gromila* u Ljusini (Bosanska Krupa), Crkvina* u Golubiću (Bihać), rimsko naselje na Čiševinama* u Lisičićima kod Konjica, te rimska vila Kućišta* u Višićima kod Čapljine. Također su zapaženi njezini rezultati na istraživanju rimskog naselja u dolini Trebišnjice — Dračeva Strana* u Paniku (rimskom Leusinium-u). Istraživala je i rimska utvrđenja: kastrum na Gradini* u Makljenovcu kod Doboja i utvrđenje na Gradini* u Biogracima kod Mostara. Vršila je iskopavanja rimskih objekata i u Mušićima kod Višegrada (Kršće*) i u Žabljaku kod Tešnja (Crkvina*). Značajan doprinos antičkoj arheologiji čine njeni brojni radovi na izučavanju rimske keramike, kako one iz kasnoantičkog doba (Mogorjelo*) tako i one iz perioda principata (Višići i dr.). I. Čremošnik je dala značajan doprinos poznavanju japodske kamene plastike (Založje), te nakita i nošnje antičkog doba u Bosni i Hercegovini, o čemu je također objavila više studija. I. Čremošnik se dosta intenzivno bavila i antičkom umjetnošću, posebno mozaicima i zidnim slikarstvom rimskog doba u Bo-

sni i Hercegovini, koje je obradila i monografski. Kao zreo istraživač I. Čremošnik se vraća staroslavenskoj arheologiji, naročito istraživanju naselja (Mušići, Žabljak, Batkovići) dajući vidan doprinos poznavanju ranoslavenske materijalne kulture u Bosni.

Važniji radovi: v. Bibliografija. V. Paškvalin

Ć

ĆOROVIĆ, *Vladimir,* istoričar (Mostar 1885 — vjerovatno aprila 1941. u avionskoj nesreći). Studirao je slavistiku i istoriju na Bečkom univerzitetu, gdje je 1908. promovisan za doktora filozofije. Poslije usavršavanja u Münchenu dolazi na rad u Zemaljski muzej u Sarajevu i bavi se, pored ostalih, problemima srednjeg vijeka. Vršio je epigrafska istraživanja, a obavio je i arheološko istraživanje lokaliteta Srđ* u Brezi. Ostao je u Sarajevu do 1914, a ponovo se vratio u Zemaljski muzej 1918. Ubrzo odlazi u Beograd, gdje nastavlja karijeru kao univerzitetski profesor.

Relevantni radovi: v. Bibliografija.

LIT.: Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1984, s. v. Ćorović.

L. Fekeža

ĆURČIĆ, *Vejsil,* arheolog (Sarajevo, 17. 12. 1868 — 29. 11. 1959). Historiju umjetnosti i prethistorijsku arheologiju studirao je u Beču, a nakon toga radio u Zemaljskom muzeju (1891—1924) i s V. Radimskim istraživao nekropolu Japoda u Ribiću* kod Bihaća (1898), bronzanodobno naselje na Velikoj Gradini* u Varvari kod Prozora (1899—1900. i 1912), te neolitsko naselje na Kraljevinama* u Novom Šeheru (Maglaj), a sudjelovao u mnogim velikim poduhvatima kao što su nekropole na Glasinc u*, neolitsko naselje u Butmiru* kod Sarajeva (1893—1894), sojenička naselja u Ripču* kod Bihaća (1894—1895) i u Donjoj Dolini* kod Bosanske Gradiške (1901—1906). Obavio je više arheološko-topografskih istraživanja (Bosanski Petrovac i dr.), a posebno se bavio topografijom stećaka. Pisao je i o praistorijskom rudarstvu i metalurgiji. Konzervirao je nekoliko starih gradova: Doboj*, Maglaj* i Blagaj* na Buni kod Mostara (1910—1912). Sa Ć. Truhelkom postavio izložbu u novim zgradama Zemaljskog muzeja (1913), osobito Etnografsku zbirku i Zbirku stećaka. Sakupljao etnografsku građu, posebno predmete drvorezbarstva, oružje, nošnju i pribor za privređivanje, a monografski je obradio starinsko oružje i narodno ribarstvo u panonskom i kraškom području Bosne i Hercegovine.

Važniji radovi: v. Bibliografija. Đ. Basler

D

DALMATIA *(Delmatia)* »zemlja Delmata«, rimska provincija osnovana vjerojatno 8. g. Izvori: *Dalmatia* Vell. II 90, 1, Tac. hist. I, 76. Strab. VII 5, 3. Ptol. II 16, 5, 9. *Delmatia* Vell. II 96, 3. Plin. III 142, 147. Tac. hist. II 32. Flor. II 21, 25. Ranije je bila u sastavu provincije *Illyricum**, već tada podijeljena u tri sudska, upravna i fiskalna konventa, sa centrima u Skradinu *(Scardona),* Saloni *(Salona)* i Naroni *(Narona).* Podjela Ilirika na provincije Dalmaciju i Panoniju* zbila se uskoro poslije poraza Breuka na rijeci *Bathinus** (3. VIII 8. g. n. e. kao *praepositus Illyrico* (Vell. II 112, 2) se spominje M. Valerius Messalinus, a 9. g. kao *praepositus Dalmatiae* (Vell. II 116, 2) C. Vibius Postamus, prvi namjesnik Dalmacije. Granica između Dalmacije i Panonije vodila je negdje sjevernim padinama dinarskih Alpa, ali na terenu još nije tačno određena, kao ni granica prema Meziji (I. *Bojanovski* 1968, 1988). Dalmacijom je do kraja 3. st. kao vojni i civilni guverner upravljao carski namjesnik *(legatus Augusti pro praetore).* Prvi se *praeses Dalmatiae,* kao njen civilni guverner (CIL III 8707), spominje 277. g., dok su vojni poslovi i obrana pripali zapovjedniku Norika i Panonije *(dux militis).* Dioklecijan je prilikom reorganizacije carstva područje istočno od Drine odijelio od Dalmacije i formirao novu pokrajinu *Praevalitana** (Not. dign, ed. Seeck, Or. I 123) odnosno *Praevalis* (Acta Alb. I 7 a. 412) pod upravom posebnog praesesa. Još od republikanskog doba metropola Dalmacije bila je Salona.

LIT.: *B. Saria,* RE Suppl. VIII, 1956 s. v. Dalmatia. *A. Jagenteufel,* 1985, 9—11. *G. Alföldy,* 1965, 26—28. *D. i M. Garašanin,* 1967, 241 i d. (Praevalis). I. Bojanovski

DALMATINSKOHRVATSKA KULTURNA GRUPA. Jedna od ranoslovenskih kulturnih grupa, karakteristična za izuzetno veliki broj lokaliteta, uglavnom nekropola, na području dalmatinske Hrvatske. Datirana je u razdoblje 9—12. v., s trajanjem pojedinih oblika i do 14—15. v. Glavno obilježje ovoj grupi daju naušnice nekoliko osnovnih oblika i njihovih brojnih varijanata, kao što su: karike, naušnice s koljencima, naušnice s jednom krupnom ili više manjih jagoda i naroskane naušnice. Povremena pojava određenih oblika prstenja, privjesaka, bobaka i ukrasnih pločica dopunjava ovaj fond. Pored bronzanih, otkriven je i veliki broj primjeraka izrađenih od srebra, rjeđe i od zlata, izvedenih često u luksuznim zlatarskim tehnikama, filigranu, granulaciji i proboju, ili njihovoj imitaciji. Mnogi od ovih tipova nastali su prema uzorima iz luksuznog vizantijskog i uopšte orijentalnog nakita, razvijeni često i u sasvim originalne varijante, prvobitno, vjerovatno, u vizantijskim zlatarskim radionicama primorskih gradova, kasnije u okviru domaće zlatarske produkcije. Nakit ove grupe otkriven je u velikom broju na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine, naročito na nekropoli u Bugojnu (Grudine*), Mogorjelu* kod Čapljine i Gomjenici kod Prijedora (Baltine bare*). Posebnu vrijednost ovim nalazima daju zlatni primjerci iz Višića kod Čapljine (Kućišta*), Mogorjela*, Grboreza kod Livna (Mramorje*) i Bugojna (Grudine*).

[*Tom 1:* Sl. 29 (10, 11, 15, 20, 22, 30); Sl. 51 (3, 5, 7); Tab. 3 (4, 6—8); Tab. 10 (2—7); *Tom 2:* Tab. 12 (6, 7); *Tom 3:* Tab. 11 (6); Tab. 13 (3a, (b)]

LIT. *N. Miletić,* 1983; *N. Miletić* 1984, 416-417; Sl. 141-145;

N. Miletić

DANILSKA KULTURA srednjeg neolita — rasprostranjena najvjerovatnije samo na prostoru Hercegovine — najslabije je istražena neolitska kultura u Bosni i Hercegovini. Ne uzimajući u obzir danilske nalaze u okviru drugih kultura (npr. kakanjske* i butmirske*), koji su tamo odraz kulturnih uticaja,

ova kultura je poznata samo na osnovu nalaza iz Čaira* kod Stoca i Zelene pećine* kod Mostara. Na osnovu raspoloživog materijala ne mogu se izvoditi određeniji zaključci o karakteru ove kulture u Hercegovini. Za sada se može konstatirati samo potpuni nedostatak slikane keramike, dok se ostali nalazi kreću u okviru keramografskih karakteristika ove kulture na njenom matičnom području. Ove razlike su, možda, uslovljene i činjenicom da Hercegovina predstavlja perifernu oblast njene rasprostranjenosti.
LIT.: *A. Benac*, 1975a, *Š. Batović*, 1979, 524—574.
B. Marijanović

DAORSI *(Daorsii, Daorsei, Daorsoi).* Ilirsko pleme iz naronitanskog konventa (Dalm.). Izvori: *Daorsoi* Polyb. XXXII, 18, 2. *Daorsei* Liv. XLV, 26, 14. *Daorizoi* Strab. VII, 5, 5. *Daoursioi* Ptol. II, 16, 8. *Darsioi* App. Illyr. 2. *Duersi* Plin. III, 143; *Davers/o/* (dat.) CIL XVI, 38, Salona (a. 93). *Daverzus* CIL XIII, 7507. *Daorson*, Đ. Basler, GZM 1971, 334 (novčići). Ubikacija: lijeva obala Neretve od Bijelog polja do Gabele sa Bišće poljem, Dubravama i Popovim poljem, te Stolac sa širom okolicom, s izlazom na more kod Slanog. Centar im je bio na Gradini u Ošanićima kod Stoca.
LIT. *C. Patsch, RE* IV, 2231; *C. Patsch* 1922, 41 ss; *Z. Marić* 1973 b; *I. Bojanovski* 1988. I. Bojanovski

Materijalna i duhovna kultura Daorsa u predrimsko doba dosta je dobro poznata. Pripada im naseobina mediteranskog gradskog tipa na Gradini* u Ošanićima kod Stoca, kao i više drugih nalazišta u istočnoj Hercegovini koja su dala materijal iz doba helenizma* (Tom 3, reg. 20).
LIT : *Z. Marić* 1973; *Z. Marić* 1973a; *Z. Marić* 1973b; *Z. Marić* 1975; *Z. Marić* 1979; *B. Čović* 1984a, 144—147. B. Čović

DELMATI *(Delmatae, Dalmatae, Dalmatai).* Ilirsko pleme u salonitanskom konventu (Dalm.). Izvori: *Delmatae* Plin. III, 142, 147, Vell. II, 96, 3, Tac. hist. II, 32, Flor. 21, 25. *Delmatai* App. Illyr. 11, 17. *Dalmatae* Tac. hist. III, 12, 50, Caes. B. G. III, 9, Suet. vir. ill. 5 itd. Ubikacija: Duvanjsko polje sa glavnim centrom u Delminiumu*, odakle su se širili prema moru (do Salone). Na zapadu su dopirali do Krke, a na istoku do linije Vran — veliko koljeno Cetine. U Bosni su držali Duvanjsko eventualno i Kupreško, te Livanjsko i Glamočko polje.
LIT.: *G. Zippel*, 1877, 129; *C. Patsch, Delmatae*, RE IV, 2448 ss; *F. Bulić* 1920, 67 ss; *M. Zaninović* 1966; 1967.
I. Bojanovski

Od arheoloških nalaza predrimskog doba s Delmatima bi se mogla dovesti u vezu srednjodalmatinska* kulturna grupa željeznog doba, rasprostranjena u jugoistočnoj Bosni (Glamoč, Livno, Duvno), u zapadnoj Hercegovini i u srednjoj Dalmaciji. Osim Delmata, nosioci te grupe mogla su biti i neka susjedna, Delmatima srodna plemena.
LIT.: *B. Čović* 1976c, 239-267; *B. Čović* 1987c. B. Čović

DELIĆ, *Stevan*, učitelj i kulturni radnik. Djelovao u Gornjem Podrinju početkom 20. vijeka, a kasnije u Trebinju i okolini. I u jednom i drugom kraju bavio se ispitivanjem srednjovjekovnih starina (Samobor na Drini, Ključ u Cernici*, Petrov manastir kod Trebinja, natpis u Policama), kao i narodnim običajima i predanjima, o čemu je detaljno pisao i izvještavao.
Relevantni radovi: v. Bibliografija N. Miletić

DELMINIUM, v.: a) Saobraćaj, B), 8; b) Tom 3, Reg. 23, br. 14, 126, 248, 370.

DERBANI *(Derbani, Derbanoi).* *Izvori:* App. Illyr. 28, pleme u Dalmaciji. G. Alföldy, 1965, 38, 53 i J. J. Wilkes, 1969, 155, 170 identificiraju ih s *Deuri* Plin. III, 142 odnosno *Derrioi* Ptol. II, 16, 5 i lociraju »u dolinu gornjeg Vrbasa, južno od Jajca«. W. Tomaschek, 1880, 23, 559, E. Swoboda, Octavian und Illyricum, 1932, 72 d. i N. Vulić, 1934, 16, 23 dd. Derbane lociraju u gornju Neretvu. A. Mayer, 1957 s. v. *Anderva* se koleba između *Anderba* Rav. IV, 16, 19 (211, 11 i 218, 5) i panonske *Derva* Rav. IV, 19, 25 (218, 3) i oslanjajući se na C. Patscha, RE V, 237, skloniji je da prihvati njihov sjeverniji položaj. Derbanoi su se predali Oktavijanu tek nakon poraza Delmata 33. g. st. e. (App. Illyr. 28). I napokon, I. Bojanovski (1988) Deure — *Derbanoi* stavlja na Petrovačko polje, što bi se podudaralo s Ptolemejevim podacima o njihovu susjedstvu s Mezejima.
I. Bojanovski

Malobrojni nalazi iz željeznog doba s Petrovačkog polja i iz Drvara pokazuju srodnost s japodskom* kulturom željeznog doba (Tom 2, Reg. 11).
B. Čović

DEREMISTI *(Deraemistae).* Ilirsko pleme u naronitanskom konventu (Dalm.). Izvori: *Deraemistae* (var. Deraemeste) Plin. III 143. Imali su 30 dekurija... *peditі, Veneto Diti f(ilio), Davers(o), et Madenae Plarentis filiae, uxori eius, Deramist(ae)* CIL XVI, 38, Salona (93. g.). Lokacija: Dabarsko polje ili Bilećke rudine sa centrom u Plani ili Orahovicama, dakle istočno od Daorsa (I. Bojanovski, 1985a). Ponekad ih identificiraju s *Armistae** (var. *Arinistae* Plin. III 143).
I. Bojanovski

Područje Plane i Bilećkih rudina u starije željezno doba pripada glasinačkoj kulturi. Od 4. st. materijalna kultura se mijenja, a dosta su izraziti grčki uticaji (Plana, Kačanj — Tom 3, Reg. 20).
B. Čović

DERETINI *(Deretini, Derriopes?).* Ilirsko pleme u naronitanskom konventu sa 14 dekurija (Dalm.). *Derriopes kai Derrioi* Ptol. II, 16, 5. Ako se izjedih izjednačuju s Ptolemejevim *Derriopes* (II 16, 5).
LIT.: *C.Patsch* RE V, 1903, 240, 244; *G. Alföldy*, 1965, 53; *J. J. Wilkes*, 1969, 170; cfr. *I. Bojanovski*, 1988, V *Deriopes*.
I. Bojanovski

DERIJI *(Derrioi, Deuri).* Pleme u Dalmaciji. Izvori: *Derriopes kai Derrioi* Ptol. II, 16, 5. Ako se izjednače s *Deuri* Plin. III, 142, onda ih valja locirati na područje salonitanskog agera, moguće na Petrovačko polje (I. Bojanovski, 1988), što bi ih približilo Mezejima (Ptol. II, 16, 5); »u dolini Vrbasa, južno od Jajca« (G. Alföldy, 1965, 101, pozivajući se na C. Patsch, RE V, 244, 280); »u području Bugojna i Gornjeg Vakufa« (J. J. Wilkes, 1969, 170); »u sjeverozapadnoj Bosni« (A. Mayer, 1957, 120). V. *Deretini** i *Derbanoi**. Lokacije u gornji Vrbas (G. Alföldy, J. J. Wilkes) bi otpale jer je to područje ulazilo u naronitanski konvent.
I. Bojanovski

DERVA Rav. IV 19 p. 57 (218, 3) civitas na putu *Sapua, Bersel(l)um, Ibisua* (Bistua?), *Derva, Citua* (Situa?), *Anderba* (Rav. IV 19 (218, 5). W. Tomaschek, 1880, 559 i E. Swoboda, 1932, lociraju Dervu u gornju Neretvu. A. Mayer, 1957, 44 razlikuje dvije Anderbe (Anderva): *Andarba* Itin. Ant. 338, 7 = *Sanderva* Tab. Peut., danas Nikšić u Crnoj Gori = Anderba Rav. IV 16 (211, 11) i *Anderba*

Rav. IV 19 (218, 5) nedaleko Derve, pa upućuje na sjeverniji položaj kao i Patsch. Naprotiv, G. Alföldy, 1965, 38, 53 i J. J. Wilkes, 1969, ubiciraju Dervu u dolinu gornjeg Vrbasa. A. Mayer Dervu vezuje za etnik *Derbanoi* (»šumski ljudi«) App. Illyr. 28. I. Bojanovski, 1988 ih veže za Deure* i locira na Petrovačko polje. Deuri su po Patschu RE IX col. 280 (1903. g.) identični s *Derrioi* Ptol. II 16, 8.

I. Bojanovski

DESITIJATI *(Daesitiates, Daisitiâtai).* Ilirsko-panonsko pleme (Dalm.). Izvori: *ad He/dum?/ c/astel(lum) Daesitiatium* CIL III, 3201=10159, v. M. Abramić BD, XLIX, 151, i više inskripcija. *Daisitiâtai* Strab, VII, 5, 3, App. Illyr. 17, *Dësidiatou* Dio LV, 29. *Desitiates* Plin. III, 143, Vell. II, 115 (tradirano korumpirano *De Siciales).* Na osnovu natpisa iz Breze, na kojem se spominje jedan *princeps Desitiati(um),* (G. Čremošnik — D. Sergejevski 1930; D. Sergejevski 1940a, 141—143 lociraju se Desitijati u dolinu gornje Bosne. Pružali su se do doline gornjeg Vrbasa na zapadu i Rogatice na istoku.

I. Bojanovski

S Desitijatima bi se mogla dovesti u vezu srednjobosanska* kulturna grupa koja se tokom kasnog bronzanog i željeznog doba prostirala u krajevima oko gornjih (djelimično i srednjih) tokova rijeka Bosne i Vrbasa, te u poriječju Lašve, mada bi nosioci te kulturne grupe mogla, uz Desitijate, biti i neka druga, susjedna plemena. U posljednjim stoljećima st. e. Desitijati su se mogli proširiti i na susjedne dijelove jugoistočne Bosne koji su, nakon iščezavanja glasinačke* kulture (v. Autarijati*), ostali nenaseljeni.

LIT.: *B. Čović* 1976c, 187-237; *B. Čović* 1987d. B. Čović

DICIONI *(Ditiones, Ditiones).* Ilirsko-panonsko pleme (po Strabonu) salonitanskog konventa (Dalm.). Izvori: *Ditiones* Plin. III, 142. *Ditiones* Strab. VII, 5, 3., Ptol. II 16, 5. *mons Ditionum Ulcirus* (v. s. v. Ulcirus) CIL III, 3198. Natpisi: C. I. Rhen. 741: *Ditio* i CIL V, 541: *nat(ione) Diti/onis/.* Ubikacija: tromeđa Dalmacije, Hrvatske i Bosne (Grahovo polje).

LIT.: *C. Patsch,* RE V, 1230 i d; *A. Bauer,* AEM XVII, 138; *F. Bulić* 1920, 77; *M. Abramić* 1926—27, 151; *B. Saria* 1929, 137 ss; *D. Rendić-Miočević* 1955, 33; *A. Mayer* 1957, 124; *E. Pašalić* 1960, 14; *G. Alföldy* 1965, 52; *J. J. Wilkes* 1969, 139; *A. Evans,* Ilirska pisma, 49; *I. Bojanovski* 1988

I. Bojanovski

DIJANA *(Diana, Artemis)* je najprije božica svjetlosti, a kasnije mjeseca i lova. Na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba Dijana se štuje samostalno ili u zajednici sa Silvanom ili s drugim božanstvima. Dedikanti joj podižu votivne spomenike i reljefe. Štovana je u Duvnu* odakle imamo dva žrtvenika i jedan reljef. Štuje se kao *Augusta.* Na ulomku reljefa iz Blažuja* u natpisu se spominje kao Silvia. Dijana se, osim uz Silvana*, javlja u zajednici sa ženama—pratiljama što bi odgovaralo nimfama. Reljefe ove kultne zajednice nalazimo u Opačićima (Draga*) kod Glamoča. Treba istaknuti da Dijanu štuje i domaće epihorsko stanovništvo, a ne samo italsko, odnosno doseljenici. Od epihorskog elementa božicu Dijanu posebno štuju Delmati, pa se smatra da se radi o »interpretatio romana« nekog starijeg autohtonog ženskog božanstva nepoznata imena.

[*Tom 1:* Tab. 14 (2, 4, 5)]

LIT.: *C. Patsch* 1897b, 228-230; *D. Rendić-Miočević* 1955.

V. Paškvalin

DILUNTUM, v.: a) Saobraćaj, B), 8. b) Tom 3, Reg. 20, br. 75, 484, 540

DINDARI *(Dindari, Dindaroi).* Ilirsko pleme naronitanskog konventa (Dalm.). Izvori: *Dindari* (XXXIII dec.) Plin. III, 143. *Dindaroi* Ptol. II, 16, 5. *pri[nceps civitatis)] Dinda[roir(um)]* C. Patsch 1907, 446, Skelani. Ubikacija: s obje strane srednje Drine, južnije od Domavije*. (I. Bojanovski 1968 a, 241 i d.) — centar *Municipium Malvesiatium* u Skelanima (ibidem).

I. Bojanovski

DIONIS, v. Liber

DIOSKURI *(Dioscures, Dioskuroi).* Kastor i Poluks su sinovi blizanci Zeusa i Lede, pa su stoga Dioskuri (Dioskuroi). Štovani su u Rimu gdje su na Forumu dobili i hram. Izgleda da je na području Hercegovine kult Dioskura bio štovan već u predrimsko doba, o čemu bi govorio reljef s prikazom dvojice mladića, odjevenih u hlamide, s kopljem u ruci, uklesan u živu stijenu kraj obale rijeke Krupe u Dračevu* kod Čapljine. S obzirom na ikonografiju vjerojatno je da se radi o grčkim Dioskurima, zaštitnicima moreplovaca i trgovaca. Žrtvenik iz Majdaništa* kod Bosanskog Novog (3. st.) sačuvao je posvetu Dioskura u zajednici s Jupitrom Dolihenom, pod imenom Cas(toribus), te njihove likove s labrisom u ruci. Ta kultna zajednica sigurno je vezana za helenizirane naseljenike orijentalnog porijekla koji su se bavili trgovinom, što je uopće karakteristično za rudarske i metalurške centre ovog doba.

LIT.: *D. Sergejevski* 1965b; *V. Paškvalin* 1970b; *V. Paškvalin* 1974; *J. Medini* 1982. V. Paškvalin

DOLIHEN *(Dolichenus).* Sirijsko božanstvo koje se izjednačilo s Jupitrom *(Jupiter Optimus Maximus Dolichenus).* Na području Bosne i Hercegovine poznat je samo u Majdaništu* (Bosanski Novi) po nađenoj ari—žrtveniku. Na osnovu natpisa saznaje se da je u tom rudarskom području u rimsko doba (3. st.) postojao svećenik, pa prema tome i hram ovog božanstva, odnosno da je postojala religiozna općina ovog kulta s pristalicama iz Sirije, provincije Komagene, iz grada Doliche. Ovo božanstvo bilo je mnogo rašireno po zapadnim provincijama Rimskog Carstva.

[*Tom 2:* Tab. 9 (3)]

LIT: *D. Sergejevski* 1965b, *V. Paškvalin* 1970b; *J. Medini* 1982. V. Paškvalin

DOMAVIA, v.: a) Saobraćaj, B), 8; b) Tom 3, Reg. 16, br. 16, 49, 55.

DONJA DOLINA — SANSKI MOST — KULTURNA GRUPA. Ova grupa željeznog doba definisana je tek u novije vrijeme. Rasprostranjenost joj još nije u cjelini utvrđena. Pouzdano je da joj pripada dio bosanskog Posavlja između ušća Une i ušća Vrbasa, s pobrđima i masivom Kozare i Prosare, kao i porječje Sane. Vjerovatno je da se pružala i dalje prema istoku i jugoistoku, prema Usori i Ukrini, obuhvatajući i krajeve oko srednjeg toka Vrbasa. Važnija nalazišta su: Donja Dolina*, Sanski Most*, Zecovi* kod Prijedora (stratum II i I), Brdašce* u Laktašima, Otok* u Vrhpolju kod Sanskog Mosta, Petkovo brdo* u Radosavskoj kod Banjaluke i Čarakovo* kod Prijedora.

Najstariji (1) period u razvoju ove grupe, dokumentovan u D. Dolini, Zecovima, Brdašcu i Petkovom brdu, zauzima vrijeme od početka 8. do sredine 6. v. st. e. Karakterišu ga snažne tradicije kulture polja s urnama* (iz koje se ova grupa i

Sl. 11: Kulturna grupa Donja Dolina — Samski Most (1—5: faza 1; 6—8: faza 2a; 9—18: faza 2b; 20: faza 2c; 19, 21—32: faze 3a—3c)

razvila), izražene i u pogrebnom ritusu i u nekim oblicima keramike. Ipak, pojavljuju se i tipovi nakita i posuđa, kao i ornamenti na metalu i keramici, koji ukazuju na povezanost s centralnom Bosnom (srednjobosanska* grupa) i s drugim područjima (bosutska grupa u Sremu). Vodeći tipovi su: zdjele s turbanskim obodom, zdjele s izvraćenim, facetiranim obodom i pehari-amforice s »X« drškama i inkrustiranim urezanim ukrasom, zatim fibule Golinjevo tipa, treće generacije (Ivanjska*), igle sa strehastom i koničnom glavicom, okrugle pojasne kopče najstarijih varijanti, kalotna dugmad-toke ukrašena graviranim geometrijskim motivima, te prvi primjerci željeznog oružja (koplja, noževi). *Srednji (2) period,* podijeljen u tri faze (2a: 650—575, 2b: 575—525. i 2c: 525—500. g. st. e.) jeste klasično razdoblje u razvoju ove grupe. Nju obilježavaju, često veoma bogato opremljeni, ženski i muški grobovi iz D. Doline, uz nekoliko grobova iz S. Mosta i naseobinske slojeve u D. Dolini, S. Mostu, Otoku u Vrhpolju i nekim drugim nalazištima. Karakterističan je raznovrstan nakit domaćih i stranih formi, ofanzivno oružje (koplja, mačevi i bojni noževi), defanzivno oružje (šljemovi, štitovi), keramika autohtonih oblika, pretežno ukrašena kaneliranjem, te uvozno bronzano posuđe istočnoalpskog i grčkog porijekla. Za ranu fazu (2a) posebno su karakteristične fibule s nogom u obliku beotskog štita, višeglave igle starijih tipova, čvoraste i tordirane bronzane ogrlice, sljepoočni kolutovi, te kompozitni pojasevi; za srednju (2b) donjodolinske kolutaste fibule, čunaste fibule, donjodolinske diskaste bronzane igle s željeznim jezgrom, kompozitni pojasevi s mlađim elementima; za mlađu (2c) zmijolike i krestaste fibule, te glasinačke fibule s dva otvora na četvrtastoj nožnoj ploči. *Mlađi period (3),* također podijeljen u tri faze (3a—1: 500—450, 3a—2: 450—350, 3b: 350—300. g. st. e.), zastupljen je na većini nabrojanih nalazišta, a osobito u D. Dolini, S. Mostu, Zecovima (stratum I) i Čarakovu. Obilježen je upotrebom Certosa-fibula, pa su rane, srednje i kasne varijante tih fibula (uz još neke elemente) i poslužile kao osnova za podjelu na navedene faze. Uz Certosa-fibule karakteristične su još višeglave bronzane igle mlađih varijanti, dvojne igle sa sva tri osnovna tipa (»omega«, dvopetljaste i krstaste), istočnoalpske fibule sa nogom u obliku životinjske glavice, sljepoočni kolutovi tipa S. Most, raznovrsne staklene perle, bronzane narukvice s jagodama, šljokice i drugi sitni nakit; među keramičkim proizvodima, uz autohtone forme, ističu se šolje i pehari ukrašeni krupnim ispupčenjima na ramenu i stilizovanim životinjskim glavicama na drškama. Ima dosta uvozne robe: apulska keramika, šljemovi grčko-ilirskog tipa (mlađe varijante), knemide grčkog tipa. *Najmlađi period (4)* još nije detaljnije proučen. Pouzdano je da postoji kontinuiran razvoj do rimskog osvajanja, što je osobito dobro dokumentovano u D. Dolini, donekle i u drugim nalazištima. Keltski* uticaji su vrlo snažni (siva keltska keramika, mačevi, štitovi, koplja, pojasne kopče, fibule i narukvice), ali se još drže i autohtone forme.

Većina *naselja** ove grupe je gradinskog tipa, ali je konstatovano i nekoliko otvorenih ravničarskih naselja (S. Most, Otok u Vrhpolju, Brdašce u Laktašima). Eponimno naselje u D. Dolini je u starijim fazama sojeničkog tipa, a u mlađim postaje i ono ravničarsko naselje. U sojeničkoj fazi D. Doline kuće su nešto manje (prosječna veličina je 7,5x5,5 m.), izgrađene u cjelini od drveta, obično dvodijelne; u mlađim fazama kuće su znatno veće (ponekad i do 15 m dužine).

Privreda je razvijena. Pored poljoprivrede* — — zemljoradnje i stočarstva (više vrsta pšenice i ječma, proso, grašak, bob, leća, razno voće; od domaćih životinja svinja, goveče, ovca, koza, konj), i lov* je još imao važno mjesto u ishrani (najviše jelen i srna), a uz rijeke se razvijao i ribolov (udicom, mrežom i ostima). Posebno se ističe razvijena metalurgija* željeza, a i trgovina*, kojoj je, vrlo vjerovatno, naselje u D. Dolini prvenstveno dugovalo svoj prosperitet.

Od elemenata *duhovne kulture* najbolje poznajemo kult mrtvih. U ranim fazama dominira spaljivanje, ali od sredine 6. v. st. e. inhumacija postaje važnija, mada se i spaljivanje još praktikuje, da bi od 3. v. ponovo steklo vodeću ulogu. Grobovi su obilježavani kamenim pločama ili na neki drugi način; prilozi su bogati, a svojim sastavom odražavaju i socijalni status pokojnika. Nad grobovima, i na nekropolama uopšte, obavljani su različiti obredi (daće). Posebne forme su dvojni grobovi, grobovi pod sojenicama i grobovi konja s opremom, svi dokumentovani u D. Dolini. Od ostalih podataka o religiji* i kultovima valja pomenuti manifestacije sunčevog kulta (različiti simboli tog kulta na nakitu, ognjištima i sl.). Taj kult je nasljeđe iz religijskog sistema bronzanog doba. U umjetnosti* preovlađuju dekorativne grane (ukrašavanje različitih upotrebnih predmeta), s dominacijom geometrijskih motiva, izvođenih raznim tehnikama. Sitna bronzana i glinena plastika također je pretežno primijenjena kao ukras na različitim predmetima (nakit, keramika), rjeđe se javlja u obliku samostalnih figurina.

Društveni odnosi unutar zajednica koje su bile nosioci ove kulturne grupe uslovljeni su snažnim privrednim razvojem. Podjela rada morala je biti dosta izražena. Vjerovatno je da su rudari, ljevači željeza, kovači, kujundžije, lončari i trgovci činili već izdvojene socijalne grupe, a već u prvoj polovini 6. v. izdvojio se i sloj ratnika. U okviru tog sloja nastala je i rodovska aristokratija kao vodeći društveni sloj.

Grupa Donja Dolina — Sanski Most pokazuje blisku srodnost s grupama željeznog doba zapadne Panonije i jugoistočnoalpskog prostora, ali i sa srednjobosanskom* i srednjodalmatinskom* grupom. U 7. i 6. st. postoje dosta bliski kontakti i s glasinačkom kulturom željeznog doba*. — U *etničkom* smislu nosioce grupe D. Dolina — S. Most možemo smatrati dijelom šire panonske zajednice. Po mišljenju Z. Marića, stanovnici D. Doline i okolnog područja pripadali bi panonskim Oserijatima*, dok bi južni dio teritorija ove grupe mogao pripadati Mezejima*, koji se također ubrajaju u Panone*.

[*Tom 1:* Tab. 7 (6, 7); Tab. 13 (3, 5); Tab. 20 (1, 5); *Tom 2:* Tab. 8 (4—8)]

LIT.: *Z. Marić* 1964; *Z. Marić* 1964a; *B. Čović* 1987b.

B. Čović

DRECHSLER—BIŽIĆ, *Ružica,* arheolog (Bosanska Dubica 5. 2. 1921—). Diplomirala na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1950. g. Od 1950. do 1952. u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, zatim u Arheološkom muzeju u Zagrebu, do mirovine (1986). Glavna oblast istraživanja su joj Japodi*. Objavila je veliki broj izvještaja, studija i rasprava. 1950—1952. g. učestvovala u istraživanjima u Bosni i Hercegovini (Sanica, dolina Bile, dolina Neretve, Zecovi i Čarakovo kod Prijedora).

Relevantni radovi: v. Bibliografija. B. Čović

DRINUS, rijeka Drina, pritoka Save (Dalm., Pann. Inf.), usp. C. Patsch, RE V, 1708 s. *Drinus* Hier.

Presb. dimens. prov. 18: Pannonia ab oriente flumine Drino, oko 4. g. n. e. *Drinius* Rav. IV, 16. *Dreinos* Ptol. II, 16, 4. G. Alföldy, 1964, 110—111, donji dio Save identificira sa *Noaros* za koji je Strabon (VII, 5, 2) smatrao da je produženje Drine.

LIT.: *A. Graf*, 1936, bilj. 4, *F. Papazoglu*, 1969, 277 ss. I. Bojanovski

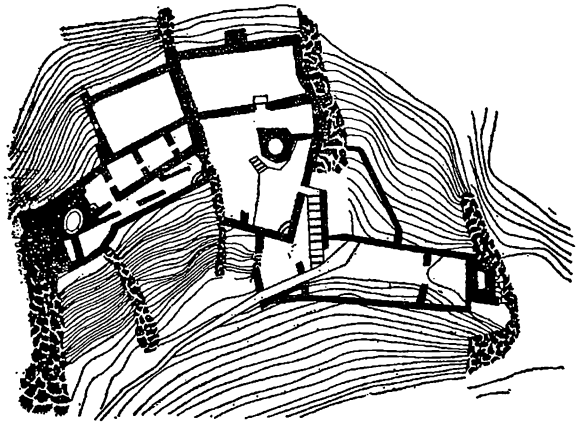

Sl. 12: Osnova dvora na Bobovcu

DVOR. To je građevina ili arhitektonski sklop u kojem živi i djeluje nosilac visokih društvenih funkcija. U srednjovjekovnoj Bosni dvorove su imali vladari i visoki feudalci, ali su se dvorovima nazivale i raskošnije građene kuće vlastele nižega ranga. Zna se da su po više dvorova imali: vladarska obitelj Kotromanića, a zatim i velikaški rodovi Hrvatinića, Kosača i Pavlovića. Arheološki su ispitani samo vladarski dvorovi na Bobovcu* (Vareš) i u Kraljevskoj Sutjesci (Dvori*). U oba slučaja dvorovi su se sastojali od više palača, pomoćnih gospodarskih zgrada i predvorja, a svaki dvor je imao i svoju kapelicu. I dvorske palače i kapelice bile su umjetnički opremljene kamenom i drugom plastikom. Dvor na Bobovcu bio je smješten unutar gradskih zidina, dok je onaj u Sutjesci bio na slobodnom prostoru, bez posebnog fortifikacionog sistema.

LIT.: *P. Anđelić* 1973; *P. Anđelić* 1984a, 458—466. P. Anđelić

DYGGVE, *Ejnar,* arhitekt i arheolog (Liepaja, Letonija, 17. 10. 1887 — Kopenhagen, 6. 8. 1961). Osobito se posvetio istraživanju starokršćanskih spomenika u Saloni, a 1931. je u saradnji sa Rudolfom Eggerom izvršio snimanje, opis i rekonstrukciju ostataka kasnoantičke utvrđene vile Mogorjelo* kod Čapljine.

LIT.: *R. Egger,* Ejnar Dyggve, Almanach der Oesterr. Akad. der Wiss., 111, Wien 1961. Đ. Basler

Đ

ĐURĐEVIĆ, *Milan,* arheolog (Vrbaška kod Bosanske Gradiške 14. 3. 1948—). Diplomirao arheologiju u Beogradu 1974. Kustos u Zavičajnom muzeju u Bosanskoj Gradišci od 1975. Učestvovao na istraživanjima u Donjoj Dolini. Obavio sistematska rekognosciranja na području Bosanske Gradiške, sondažna iskopavanja na nekoliko lokaliteta i sistematsko iskopavanje naselja i grobnih tumula bronzanog doba na lokalitetu Barice* u Lamincima—Jaružanima.

Važniji radovi: v. Bibliografija. B. Čović

E

EMANIUM, v. Saobraćaj, B), 8.

EPIGRAFIJA. *A) Predrimsko doba.* Natpisi na kamenim spomenicima iz ovog doba dosad nisu nađeni. Otkriven je manji broj natpisa na utilitarnim predmetima. Najstariji je natpis na keramičkoj zdjeli, nađenoj na gradini Pod* kod Bugojna, u sloju koji se datira oko 600. g. st. e. Po R. Šalabalić radi se o kopiji (prepisu) s metalne vaze, a natpis je umbro-etrurski. Iz mlađih slojeva Poda potiče još jedan, kraći, natpis na keramici, te nekoliko slovnih znakova na prsljenku za vreteno. Slični slovni znaci postoje i na jednom zrnu jantara iz Jezerina. Drugu grupu predrimskih natpisa čine natpisi grčkim alfabetom s Gradine* u Ošanićima kod Stoca: natpis PIN. na kacigi grčko-ilirskog tipa, te više grafita na keramici, uglavnom na amforama. U grčke natpise ovog doba spadaju i oni na novcima; od njih su domaći samo oni plemena Daorsa, s natpisom DAORSON.

[*Tom 1:* Tab. 12 (1—4)]

LIT.: *B. Čović* 1964a; *D. Rendić-Miočević* 1965, 87—88; *R. Šalabalić* 1967; *Đ. Basler* 1971; *Z. Marić* 1973a; *B. Čović* 1979; 207—208; *B. Čović* 1987 d, 498—494, 523. B. Čović

B) Doba rimske vladavine. U Bosni i Hercegovini najbrojniju kategoriju epigrafskih spomenika ovog doba predstavljaju sepulkralni spomenici (stele, urne, sarkofazi i tituli), zatim kultni (arе-žrtvenici), počasne baze, spomenici građevinskog karaktera i miljokazi. Osim na kamenu natpise nalazimo i na keramičkim posudama (amforama i dr.), te na metalu (kacige).

Grčki natpisi, za razliku od latinskih, malobrojni su. Konstatirani su na steli iz Bijače (Domavia*) i na zemljanim posudama (žigovi).

Najveći broj epigrafskih spomenika čuva se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, a manji broj u zavičajnim muzejima (u Bihaću, Livnu, Mostaru, Tuzli i Trebinju) i u muzejima franjevačkih samostana (Humac, Gorica u Livnu, Jajce i Visoko).

Za epigrafsko nasljeđe antičkog doba iz Bosne i Hercegovine nije se znalo sve do osamdesetih godina 19. st. (I. F. Jukić). Ti se spomenici spominju u putopisima i izvještajima, a podstrek za prikupljanje, sistematizaciju i izučavanje antičkih, odnosno latinskih natpisa izvršilo je pokretanje velike edicije CIL (Corpus inscriptionum latinarum), u čijoj se 3. svesci i njezinim suplementima objavljuju natpisi iz ovih krajeva. Osnivanjem Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu (1888) i pokretanjem njegovih časopisa (»Glasnik«, od 1889. i Wissenschaftliche Mitteilungen, od 1893), intenzivira se rad na sakupljanju i izučavanju epigrafske građe. U tome prednjači C. Patsch brojnim radovima o arheološko-epigrafskim istraživanjima rimske provincije Dalmacije. Uz C. Patscha s manjim intenzitetom na ovom planu rade Ć. Truhelka, V. Ra-

dimsky, F. Fiala, te O. Blau (CIL), U ovom periodu izlazi zapaženo djelo Ph. Ballifa o rimskim cestama u Bosni i Hercegovini (1893), u kojem se objavljuju miljokazi s natpisima. Tu je i publikacija C. Patscha o povijesti i topografiji Narone, u kojoj se objavljuju natpisi i sa područja Hercegovine (1907). U periodu između dva rata intenzitet rada je manji, ali je dosta novih natpisa otkrio i objavio D. Sergejevski. Nakon drugog svjetskog rata »Glasnik« nastavlja objavljivati antičke epigrafske spomenike, a oni se objavljuju i u drugim časopisima. To je »Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku« (VAHD, Split), »Starinar« (Beograd), »Glas« i »Spomenik SAN« (Beograd). U ovom razdoblju u izučavanju antičke epigrafije i objavljivanju rezultata ističe se D. Sergejevski, objavljujući ih u »Glasniku« kao i u drugim naučnim publikacijama (»Spomenik SAN«, 1934, 1938. i 1940). Treba spomenuti i rad na izučavanju epigrafskih spomenika I. Bojanovskog. Objavljuje u »Glasniku« i u »Našim starinama« u Sarajevu, kao i u »Godišnjaku« Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Natpisi objavljeni između 1940—1960. prikupljeni su u djelu »Inscriptiones latinae Iugoslaviae I«, Ljubljana 1963, a oni između 1960—1970. u »Inscriptiones latinae Iugoslaviae II«, 1978, obje u redakciji. A. i J. Šašel. Oni su ih prikupili, revidirali i valorizirali. Jedan »Corpus inscriptionum latinarum« iz Bosne i Hercegovine priredio je D. Sergejevski; obuhvata objavljene natpise do 1945. godine, a čuva ga u rukopisu JAZU. Epigrafsku građu sa područja Bosne i Hercegovine objavljuju još V. Paškvalin, E. Imamović i I. Marijanović.

[*Tom 1:* Tab. 5 (1, 3, 5); Tab. 12 (5—7)]

LIT : CIL III i Supl; AEM, IV 1880; AEM VIII, 1884; AEM XV 1892; AEM XVI, 1893; AEM XVII, 1894; *C. Patsch* 1890—1922; *C. Patsch*, RE 9, 1893; *D. Sergejevski* 1927—1965; *I. Bojanovski* 1965—1984; *E. Imamović* 1972—1979; *V. Paškvalin* 1958—1983; *I. Marijanović* 1986. V. Paškvalin

C) Rani srednji vijek. Sasvim su rijetki do sada poznati epigrafski spomenici ranog srednjeg vijeka u Bosni i Hercegovini. Među njima je najstariji jezičac pojasa iz Vrbljana, datiran u kraj 8. v., na kome je u ligaturi sačuvan liturgijski tekst na jednoj, i potpis majstora Tetgis-a na drugoj strani. Jezičac je dospio iz franačkih radionica karolinškog kruga. Ostala tri natpisa su na fragmentima kamene plastike; dva su pisana latinskim (Rapovine, Livno), a jedan ćirilskim pismom (Humačka ploča). Sva tri su posvećena podizanju crkava i potiču sa crkvenih građevina, čiji ostaci nisu otkriveni. Latinski natpisi datirani su u 9. v. i pripadaju nizu natpisa poznatih sa mnogih lokaliteta duž dalmatinske obale, dok je natpis iz Humca svojom specifičnošću pružio mogućnost za različita datiranja u rasponu od 10/11. do 13. v.

[*Tom 1:* Tab. 1 (14); Tab. 22 (1, 2); *Tom 3:* Tab. 12 (4)]

LIT.: *I. Bojanovski* 1976a, 245-256; *Z. Vinski* 1977-78, 143-208; *N. Miletić* 1980, 297 (sa starijom literaturom); *N. Miletić* 1980 a, 45; *B. Fučić* 1982, 200; N. Miletić

D) Kasni srednji vijek. Epigrafski spomenici od 12—15. st. potiču uglavnom s nadgrobnih spomenika i crkvenih građevina; natpisi na kamenim (sudačkim) stolicama i na živim stijenama su mnogo rjeđi: zabilježen je samo jedan natpis koji je stajao na kamenu ugrađenom u zid jednog srednjovjekovnog grada; sačuvani natpisi na drugim vrstama materijala (metal, keramika i dr.) predstavljaju iznimnu pojavu.

Srednjovjekovni epigrafski spomenici Bosne i Hercegovine pisani su: bosanskom varijantom ćirilice — bosančicom, zatim latiničkim pismom i glagoljicom. Najveći broj spomenika pripada ćirilici (bosančici). Među njima, brojem i značajem, izdvajaju se natpisi na stećcima. Do sada je registrirano preko 300 takvih natpisa, koji su značajan izvor za proučavanje pisma i živog narodnog jezika. Ćirilski natpisi su i najstariji pouzdano datirani spomenici te vrste u Bosni i Hercegovini u kasnom srednjem vijeku. Najstariji među njima datirani su u drugu polovinu 12. st.

Latinski natpisi su daleko malobrojniji, ali su najraznovrsniji. Osim na kamenim spomenicima (nadgrobnim pločama, crkvenim građevinama i dr.), ovo se pismo susreće i na zvonima, pećnjacima, kalupima za novac, pečatnim matricama itd. Najranije datiran latinski natpis potiče iz prve polovine 13. st.

Glagoljske epigrafske spomenike predstavlja svega nekoliko natpisa na nadgrobnim pločama ili crkvama, od kojih je većina nepotpuna. Najcjelovitiji je natpis sa srednjovjekovnog grada Bužima koji je pisan na samom kraju 15. st. Ostali natpisi su široko datirani u 14—15. st., osim jednog, koji se datira u 11. ili 12. st.

Razumljivo je da su sve tri vrste pisma na epigrafskim spomenicima Bosne i Hercegovine primijenjene u svom standardnom uncijalnom (ustavnom) obliku. Zanimljivo je da je na nekim glagoljskim natpisima 15. st. registrirana upotreba polukurziva i kurziva bez obzira što se radi o kamenim podlogama, gdje se obično upotrebljava ustav.

[*Tom 1:* Tab. 6 (3); *Tom 3:* Tab. 13 (1)]

;LIT.: *M. Vego*, 1962a; *M. Vego* 1964b; *M. Vego* 1964 c; *M. Vego* 1970. T. Glavaš

EPIGRAVETTIEN, v. Gravettien.

ESKULAP *(Aesculapius, Asklepios).* Bog zdravlja. Kult mu nalazimo u Skelanima — municipium Mal (vesiatium). Javlja se u zajednici s Higijom (grč. Hygieia), pa bi predstavljali grčku kultnu zajednicu. Higija je Eskulapu srodno, ali po rangu niže božanstvo i držala se za njegovu kćer. U Hodbini kod Mostara nađena je bronzana figura ovog božanstva. Datira se u 2—3. st.

LIT.: *V. Radimsky* 1891, 168; *D. Sergejevski* 1940a, 168. V. Paškvalin

EVANS, *Arthur John,* engleski arheolog (Nash Mills, 8. 7. 1851, Oxford, 2. 7. 1941). Poznat po arheološkim iskopavanjima u Knososu na Kreti. U Zagreb je stigao 1875, a iste godine u jesen krenuo je preko Doboja, Usore, Travnika, Sarajeva, Mostara i Metkovića u Dubrovnik. U Dubrovniku ostaje do 1892, odakle preduzima arheološka putovanja po bližoj i široj okolici (Trebinje). U svojim putovanjima stigao je do zapadne Bosne i Hercegovine, a obilazio je i Sarajevo i njegovu okolicu. Najviše su ga zanimali klasični spomenici, naročito rimski, natpisi i ostaci rimskih cesta. Objavio je više od stotinu natpisa, a mnogi arheološki objekti koje je Evans obrađivao kasnije su propali.

Relevantni radovi: v. Bibliografija.

LIT.: Enciklopedija Jugoslavije 3, s. v. Evans. V. Paškvalin

F

FEKEŽA, *Lidija, arheolog* (Cetinje, 23. 8. 1947—). Diplomirala 1970. g. na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gdje je i magistrirala 1976. g. Od 1973. do 1976. u Banjaluci, a od 1980. do 1985. g. u Gradskom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu. Od 1986. u Zemaljskom muzeju u Sarajevu Bavi se arheologijom srednjeg vijeka. Važnija terenska istraživanja: Kastel* u Banjaluci, Gradac* kod Hadžića, Gradac* (Ilinjača) u Kotorcu i Pavlovac* kod Lukavice (Sarajevo).
Važniji radovi: v. Bibliografija. T. Glavaš

FIALA, *Franjo*, botaničar i arheolog (Brno, 14. 4. 1861 — Sarajevo, 28. 1. 1898). Studij prirodnih nauka završio je na Tehničkoj visokoj školi u Brnu. U Sarajevu je od 1886, a u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine od 1892. do 1898. kao kustos, dijelom i za botaniku. Njegova glavna preokupacija je arheologija, posebno praistorijska. U relativno kratkom vremenu obavio je veoma obimna istraživanja na nekoliko najznačajnijih praistorijskih nalazišta u Bosni: vodio je istraživanja tumula na glasinačkom području* i u Štrpcima* od 1892. do 1897, istražio je naseobinski kompleks Debelo brdo* — Zlatište — Soukbunar na periferiji Sarajeva, japodsku nekropolu u Ribiću* kod Bihaća, naselje i nekropolu u Sanskom Mostu*, s M. Hörnesom i V. Radimskim neolitsko naselje u Butmiru* kod Sarajeva, rimske objekte u Gracu kod Posušja i još nekoliko lokaliteta. Uz botanički rad obilazio je i evidentirao arheološka nalazišta u mnogim krajevima Bosne i Hercegovine. Objavio je opsežne izvještaje o istraživanju na glasinačkom području, na Debelom brdu i u Sanskom Mostu, te nekoliko desetina manjih priloga o pojedinim područjima, lokalitetima ili nalazima. Uz Č. Truhelku, V. Radimskog i C. Patscha, F. Fiala je utemeljio bogate arheološke zbirke Zemaljskog muzeja i bitno unaprijedio poznavanje praistorijskog doba u Bosni i Hercegovini.
Važniji radovi: v. Bibliografija.
LIT.: *K. Hörman*, Franjo Fiala, Glasnik Zemaljskog muzeja X, Sarajevo 1898, 1—3. B. Čović

FILIPOVIĆ, *Milenko*, etnolog i antropogeograf (Bosanski Brod, 8. 11. 1902 — Beograd, 22. 4. 1969). Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1925, a doktorirao iz etnologije 1928. U prebogatoj i raznovrsnoj istraživačkoj djelatnosti u mnogim krajevima Jugoslavije određeni interes poklonio je i ostacima srednjovjekovnih kulturnih spomenika, ruševinama gradova (Dubrovnik), starih crkava (Olovo, Bakići), posebno nekropolama stećaka u pojedinim regijama Bosne, o čemu svjedoče brojni članci ili obimne studije.
Relevantni radovi: v. Bibliografija.
LIT.: *E. A. Hammel, R, Ehrich, R. Fabijanić-Filipović, J. Halpern, A. Lord*, Among the people, Ann Arbor 1982 (sabrana djela M. Filipović, sa Biografijom, Bibliografijom i literaturom o njemu). N. Miletić

FINES, v. Ad Fines; Saobraćaj, B), 8).

FORTUNA. U Bosni se ova božica udesa i sreće štuje, vjerojatno, već od 1. st. i to kao rimsko, a ne domaće božanstvo. Izgleda da su Fortunu najviše štovali vojnici: njena ara nađena je na području Ljubuškog, gdje su stacionarale razne vojne jedinice.
LIT.: *C. Patsch 1914*, 165—166; *V. Paškvalin* 1963, 142; *E. Imamović* 1977, 158—159. V. Paškvalin

FRANAČKI KULTURNI KRUG. Pod uticajem franačkog prisustva u susjednoj Hrvatskoj, u Bosni i Hercegovini se, u prvoj polovini 9. v. javljaju predmeti koji pripadaju franačkom kulturnom krugu ranokarolinškog doba. Najstariji, ujedno i najizrazitiji među njima su pojasna garnitura iz Mogorjela* (Čapljina) i jezičac pojasa i mamuza iz Vrbljana kod Ključa (Grad*), datirani u kraj 8. v. Daleko brojniji su primjerci oružja i vojne opreme

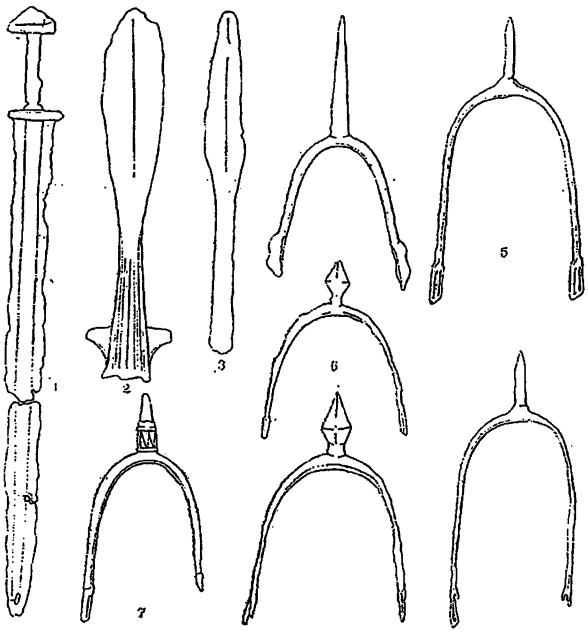

Sl. 13: Franački kulturni krug

mačevi, jednostavna i koplja s krilima, različiti tipovi mamuza), datirani u 9—10. v. Jedan dio ovih nalaza predstavlja import iz franačkih radionica u alpskom području ili Porajnju, dok su ostali proizašli iz domaćih radionica dalmatinskog područja prema franačkim uzorima.

[*Tom 1:* Sl. 36 (1, 5, 7); Sl. 55 (1, 2); Tab. 10 (1); Tab. 11 (1—8); *Tom 2:* Tab. 12 (2, 8); *Tom 3:* Tab. 11 (8a, b)]

LIT.: *N. Miletić* 1984, 409—410, 421—422, Sl. 139, 140. N. Miletić

FRESKA, v. Umjetnost, F)—I).

FUSCIANA, v. Aufustiana, Saobraćaj, B), 8.

G

GABRIČEVIĆ, *Branimir*, arheolog (Podgora kod Makarske, 8. 8. 1915—). Studij klasične filologije završio na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gdje je i doktorirao 1952. Bio je profesor na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, pa direktor Arheološkog muzeja u Splitu i profesor na Filozofskom fakultetu u Zadru. Objavio je više studija i rasprava. Za teritorij Bosne i Hercegovine veže ga kultna problematika (reljef boga Mitre iz Konjica* i medaljon s prikazom Tračkog konjanika iz Sarajeva*).
Relevantni radovi: v. Bibliografija. V. Paškvalin

GABRIČEVIĆ, *Đorđina*, istoričar umjetnosti i konzervator (Beograd, 12. 6. 1928 — 14. 1. 1987). Istoriju umjetnosti završila u Beogradu. Konzervator Narodnog muzeja u Beogradu i učesnik u mnogim većim iskopavanjima. U Bosni i Hercegovini sarađivala s Muzejom istočne Bosne (Tuzla) u istraživanju nekropola s humkama u Podrinju i objavila dva rada o primijenjenim metodama konzervacije i prenosa grobnih konstrukcija.
Relevantni radovi: v. Bibliografija. M. Kosorić

GABRIČEVIĆ, *Martin*, diplomat i arheolog (Trogir 29. 2. 1920 — Studenica, 10. 7. 1985). Diplomirao arheologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Pretežan dio radnog vijeka proveo u diplomatskoj službi, stalno se interesirajući i za arheologiju. S područjem Bosne i Hercegovine veže ga istraživanje starokršćanske bazilike (Crkvina*) u Nikolićima kod Vlasenice. Objavio je i olovnu pločicu s prikazom dunavskih konjanika, nađenu u okolici Bijeljine.
Relevantni radovi: v. Bibliografija. V. Paškvalin

GAIUM. Luka rimske riječne flote (classis secundae Flaviae Graio, Not. dign. occ. 32, 51); negdje na Savi između Sirmija (Sremska Mitrovica) i Brčkog, vjerojatnije na desnoj obali.
I. Bojanovski

GARAŠANIN, *Draga*, arheolog (Pariz, 6. 4. 1921—). Diplomirala na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1946, a doktorirala u Ljubljani 1953. g. Od 1950. u Narodnom muzeju u Beogradu. Dala prvu monografsku obradu starčevačke kulture i objavila veliki broj izvještaja, studija i rasprava, pretežno iz praistorije Srbije (neolit, bronzano i željezno doba). Od nalaza iz Bosne objavila ostavu iz »Tešnja« (mjesto nalaza nije pouzdano, možda Stanari).
Relevantni radovi: v. Bibliografija. B. Čović

GARAŠANIN, *Milutin*, arheolog (Beograd, 11. 9. 1920—). Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1946, a doktorirao 1950. g. u Ljubljani. Najprije naučni saradnik Arheološkog instituta, a od 1957. g. profesor arheologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Dao prvu monografsku obradu vinčanske kulture. Objavio je nekoliko monografija, te veliki broj izvještaja, studija i rasprava, većim dijelom iz praistorije Srbije, ali i onih koji se tiču praistorije jugoistočne i srednje Evrope. Publikovao je ostavu kremenih noževa iz »Lastve« (Boškova Greda*, Orahovac) kod Trebinja, a u dva sintetska rada obradio je neke probleme eneolita i ranog bronzanog doba u Bosni.
Relevantni radovi: v. Bibliografija. B. Čović

GAVRILOVIĆ, *Margita*, arheolog (Sarajevo, 29. 1. 1945—). Arheologiju i istoriju umjetnosti diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1968. g. Od 1969. do 1974. radila je u Zemaljskom muzeju kao kustos za kasni srednji vijek. Istraživala Crkvinu* u Vrutcima (Ilidža).
Važniji radovi: V. Bibliografija. L. Fekeža

GENIJ, *(Genius)*. Pouzdane tragove kulta genija vidimo u zajednici s Jupitrom i drugim božanstvima. U natpisima votivnog karaktera s Jupitrom spominje se kao Genius loci. Na području Bosne i Hercegovine nema tragova ovog kulta da bi se spominjali geniji careva, provincija, gradova itd. Kult Genija u kultnoj zajednici s Jupitrom štovao se u Halapićima (Crkvina*) na Glamočkom polju, te u Šipovu (Gromile*) u zajednici s Jupitrom i Junonom. Datira u doba 2. st.
LIT.: *E. Imamović*, 1977, 171—174; V. Paškvalin

GERDIS, v. Municipium Malvesatium.

GERMANI, v. Arheološko-istorijski osvrt, Rani srednji vijek.

GIMBUTAS, *Marija*, arheolog (Vilnus, Litvanija, 1921—). Studirala najprije u Kaunasu, a zatim u Vilnusu, gdje je i diplomirala, 1942. g. Doktorirala je u Tübingenu 1946. Od 1949., radi u USA, u Peabody muzeju i drugim naučnim institucijama, a od 1964. g. je profesor na Kalifornijskom univerzitetu u Los Anđelesu. Bavi se praistorijom Evrope. Objavila je nekoliko monografskih djela, te veliki broj studija i rasprava. U Bosni je, s A. Bencom, bila rukovodilac istraživanja neolitskih naselja Obre I* i Obre II* (Kakanj).
Relevantni radovi: v. Bibliografija.
LIT.: *J. Filip*, Enziklopädisches Handbuch zur Ur-und Frühgeschichte Europas 1, Prag 1966, s v. Gimbutas.
B. Čović

GLASINAC (Glasinačko područje). Visoravan istočno od planine Romanije (jugoistočna Bosna). Sastoji se od Glasinačkog i još nekoliko manjih polja i udolina, izdijeljenih i okruženih većim i manjim brdima. Na tom prostoru koncentrisan je veliki broj praistorijskih gradina i nekropola s tumulima. Nakon otkrića čuvenih kultnih kolica u jednom od tumula (1880) i drugih nalaza u još nekoliko nestručno prekopanih tumula, izvedena su sistematska iskopavanja, najprije na Glasincu (Č. Truhelka, Đ. Stratimirović, F. Fiala — 1888—1892); istraživanja su zatim proširena na susjedne terene prema Prači i Drini (F. Fiala 1892—1897), pa je tako obuhvaćen dosta kompaktan prostor (glasinačko područje u širem smislu). Zahvaljujući bogatstvu i raznovrsnosti nalaza iz preko 1.200 istraženih tumula (gradine su uglavnom samo evidentirane, uz nekoliko malih sondaža), Glasinac je još krajem 19. st. ušao u evropsku arheološku literaturu kao zbirni pojam za sva na tom području istražena nalazišta. To je nerijetko izazivalo zabunu, jer su nedovoljno upućeni taj pojam tretirali kao jedinstvenu ogromnu nekropolu, mada se, u stvari, radi o području od preko 1.000 km² s više od pedeset gradina i preko stotinu posebnih lokaliteta s tumulima (nekropola, grupa tumula i pojedinačnih tumula). Van ovog područja istočno od Drine, istražio je F. Fiala grupu tumula u Štrpcima* (Rudo), pa se i materijal iz tamo otkrivenih grobova često ubraja u pojam Glasinac, što je prihvatljivo samo u kulturnoistorijskom, ali nikako i u geografskom smislu. Manja dopunska i reviziona iskopavanja na glasinačkom području obavljana su u više navrata između 1909. i 1975. g., a prikupljeno je i dosta nalaza iz tumula nestručno prekopanih ili razorenih u raznim prilikama (Gradac* u Sokocu i Kusače* kod Sokoca, Kosovo* kod Rogatice i dr.). Sistematsko istraživanje gradina otpočelo je tek u posljednjoj deceniji (B. Govedarica, 1984).

Prvu hronologiju Glasinca (glasinačkog područja sa Štrpcima) dali su A. Benac i B. Čović (1956,1957) podijelivši ukupan razvoj na pet perioda (Glasinac I—V), s više faza (Glasinac I=rano bronzano doba; Glasinac IIa i IIb = srednje bronzano doba; Glasinac IIIa, IIIb, i IIIc = kasno bronzano doba; Glasinac IVa, IVb i IVc = starije željezno doba; Glasinac Va i Vb = mlađe željezno doba). Kasnije je ova hronologija u više navrata revidirana, a samo shvatanje Glasinca kao zbirnog pojma mijenjano u skladu s novim otkrićima u jugoistočnoj Bosni, istočnoj Hercegovini, Crnoj Gori,

zapadnoj Srbiji, sjevernoj i srednjoj Albaniji. Posljednja obrada, data u ediciji »Praistorija jugoslavenskih zemalja« (PJZ), knj. IV i V (1983, 1987), donosi savremeno shvatanje tog pojma, u okviru kojeg razlikujemo: *glasinačko područje* kao geografski pojam s dosta heterogenim naseobinskim i grobnim nalazima iz eneolita, ranog i srednjeg bronzanog doba, *glasinačku grupu kasnog bronzanog doba** kao koherentnu cjelinu, koja već obuhvata područje šire od glasinačkog, i *glasinačku kulturu željeznog doba** kao veliku zajednicu koja se širi od istočne Bosne i zapadne Srbije do Crne Gore i Metohije, te sa Mati-kulturom u sjevernoj i dijelu srednje Albanije čini jedinstvenu kulturu Glasinac-Mati.

Najstariji nalazi potiču iz *eneolita*, a kulturno su dosta heterogeni. Naseobinski slojevi konstatovani su na Gradini Klisuri* u Kadića brdu (Sokolac) i na Gradini* u Vrlazju (Rogatica), a grobovi pod tumulima u Rudinama* kod Rusanovića, u Vrlazju* i u Gosinji planini* (Rogatica). Eneolitu pripadaju i ravni grobovi s urnama iz Tatinice* (Višegrad). Prilozi su: keramičke posude, kameni buzdovani, kremeni nožići, koštane igle i perle.

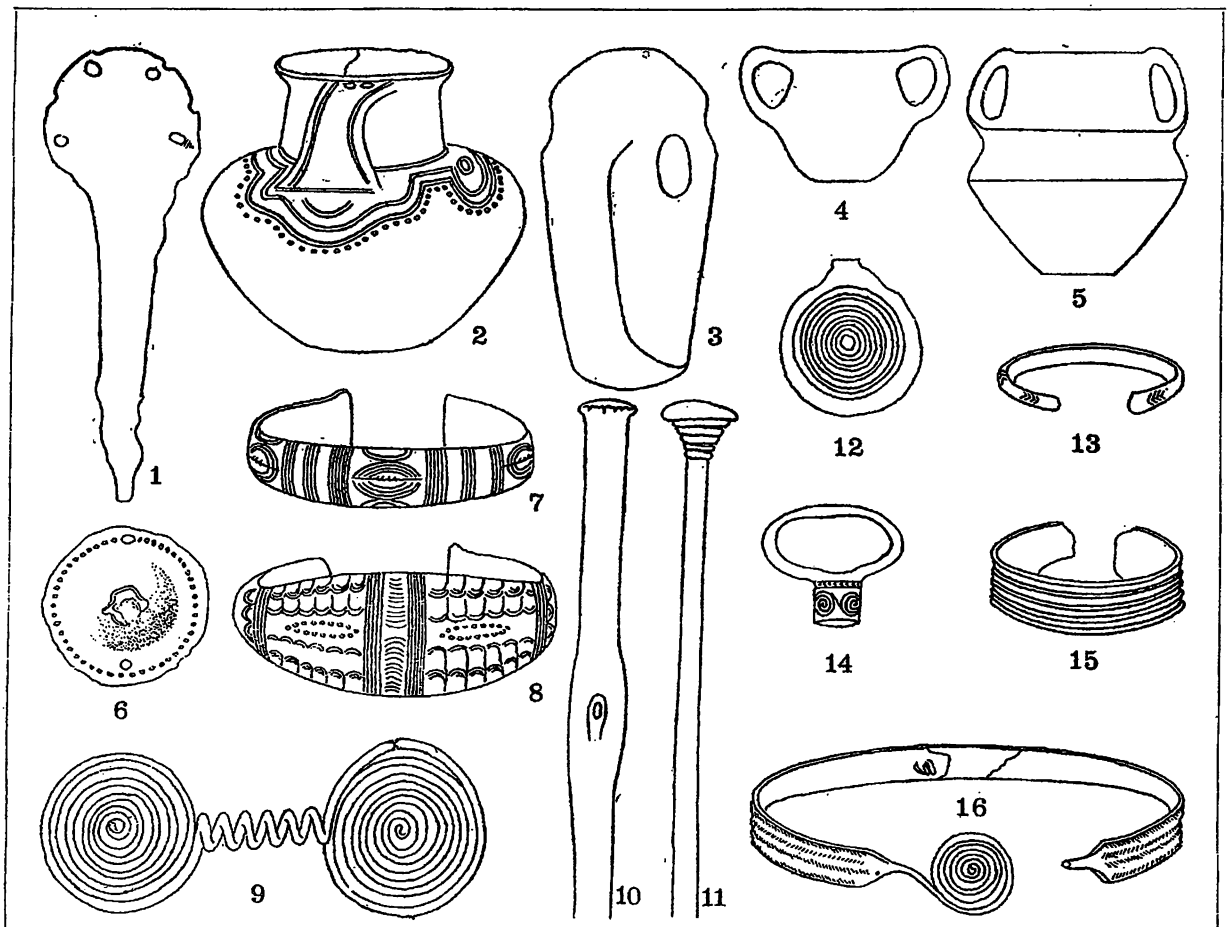

Sl. 14: Glasinac (glasinačko područje) (1—5: Glasinac I, rano bronzano doba; 6—16: Glasinac IIa i IIb, srednje bronzano doba)

U *rano bronzano doba* (Glasinac I) naseljenost je i dalje rijetka, a nalazi takođe kulturno heterogeni (elementi cetinske kulture*, grupe Belotić—Bela Crkva i dr.). Od gradinskih naselja ovom dobu mogli bi pripadati Gradac* u Kusačama i Gradina* u Košutici. Važnija nalazišta su Kovačev do* (Sokolac), Vrtanjak*, Rusanovići*, Borci—Vrlazje* i Županovići* (Rogatica). To su manje grupe ili pojedinačni tumuli, uglavnom sa skeletima. Prilozi su: keramika, kamene bojne sjekire-čekići, bronzani bodeži. U nasipu tumula, kao i u osnovi česti su ulomci keramike (ostaci daća).

Iz *srednjeg bronzanog doba* (Glasinac II) poznajemo dvadesetak tumula sa oko trideset grobova (Parževići*, Rusanovići*, Maravići*, Gučevo*, Osovo*, Županovići*), gotovo isključivo sa skeletima (uz dva slučaja spaljivanja). U grobovima nema oružja. Nakit je relativno brojan: narukvice s krajevima u obliku pečata, obično s urezanim krivolinijskim ukrasima, kupasti tutuli, dvospiralni privjesci i toke, igle, dijademe sa spiralnim završecima; uglavnom se radi o srednjoevropskim (srednjopodunavskim) tipovima. Oružja u grobovima nema, a keramika se nalazi samo u fragmentima, van grobova. Ove nalaze nije još moguće pripisati određenoj kulturnoj grupi, mada je u načinu sahranjivanja očigledna bliskost sa zapadnosrpskom varijantom vatinske grupe, odnosno s podrinjskom grupom* u srednjem i donjem Podrinju.

[*Tom 1:* Tab. 8 (4—6, 10); Tab. 17 (6); Tab. 19 (4, 6); *Tom 3:* Tab. 5 (1—5); Tab. 6 (1—9)]

LIT.: *A. Benac-B. Čović* 1956; *A. Benac-B. Čović* 1957; *B. Čović* 1983 d, 183—190; *R. Drechler-Bižić* 1983, 258-270; 1979; *B. Čović* 1981; *B. Govedarica* 1982; *B. Čović* 1983; *B. Čović* 1983 d, 183—190; *R. Drechsler-Bižić* 1983, 258-270; *B. Govedarica* 1984; *B. Čović* 1987 c. B. Čović

GLASINAČKA KULTURNA GRUPA KASNOG BRONZANOG DOBA. Razvija se na glasinačkom području i u gornjem Podrinju, a u svojoj ranoj fazi (Glasinac IIIa) prodire i na Pešter. Granica prema jugu nije sigurno definisana. Obuhvata hronološki raspon od 13. do 9. v. st. e. sa sljedećim fazama: IIIa (Br. D, 13. v.), IIIb-1 (kraj Br. D, Ha A1, kraj 13. i 12. v.), IIIb-2, (Ha A2, 11. v.) i IIIc (Ha B, 10. i 9. v.). Karakteristike grupe u cjelini su: osnivanje većeg broja gradinskih naselja, naseobinska keramika posebnih oblika, vjerovatno nastala iz starijeg bronzanodobnog supstrata, srodna po formama i (rijetkom) ukrasu keramici Debelog brda* (Sarajevo) i Varvare (Velika gradina*, Prozor) C; sahranjivanje pod tumulima s dominantnom inhumacijom (spaljivanje postoji kao izuzetak); u grobovima nema oružja, već se prilaže samo nakit, a izuzetno i keramičke posude. U fazi IIIa još su dominantne arhaične forme naslijeđene iz srednjeg bronzanog doba: narebrene narukvice od bronzanog lima, tutuli, dugmad, dvospiralni privjesci, a tipičan nakit čine i igle s glavom u obliku makove čahure, igle sa stepenasto profilisanom glavom, s bikoničnom glavom i sl., te široke bronzane ogrlice s bogatim graviranim ukrasom — U fazi IIIb-1 mijenjaju se oblici nakita. Pored malobrojnih naslijeđenih ili arhaičnih formi (bronzana dugmad, kasne varijante narukvica s krajevima u obliku pečata, sljepoočni kolutovi od tordirane bronzane žice), dominantni su oblici preuzeti iz kulture

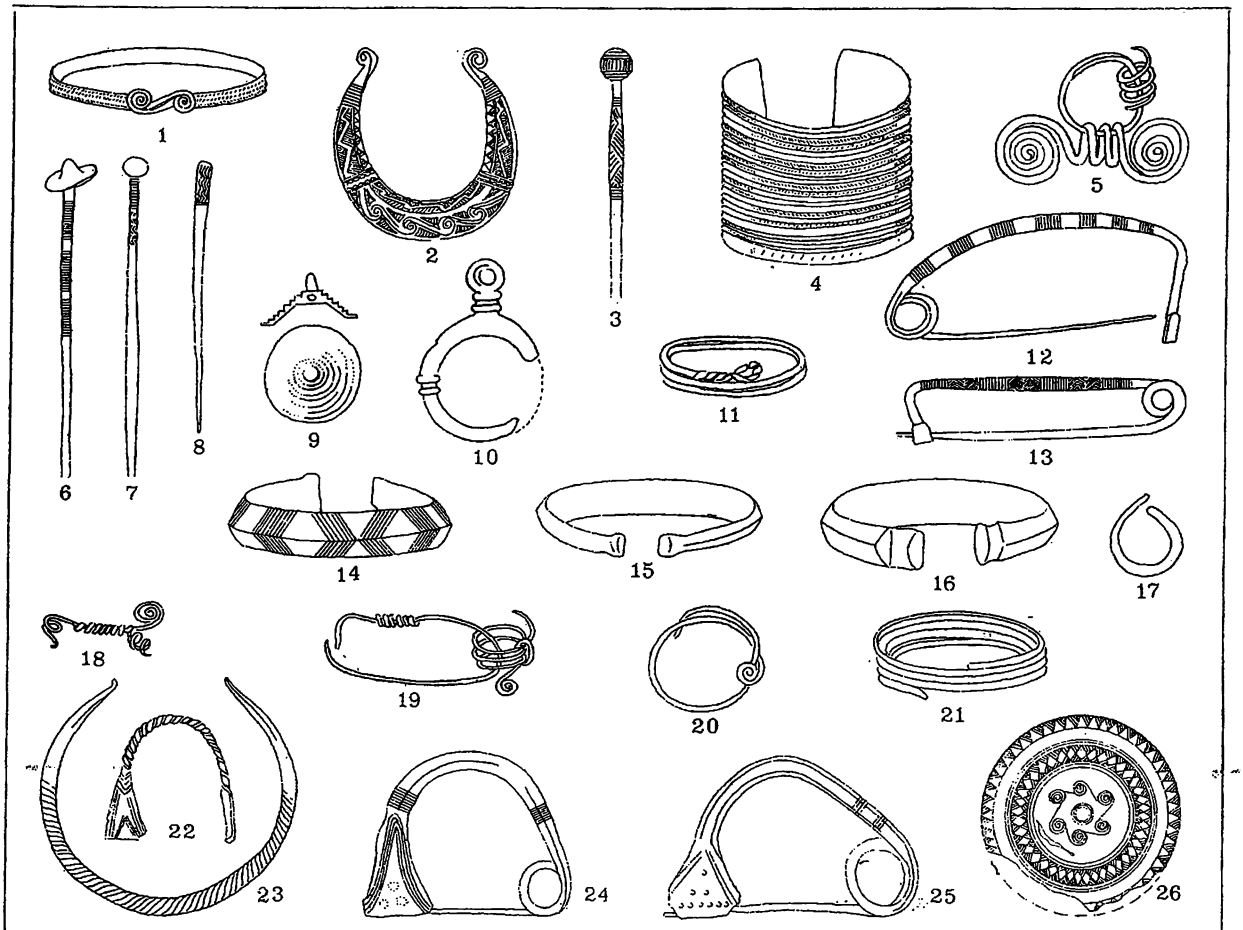

Sl. 15: Glasinačka kulturna grupa kasnog bronzanog doba (1—5: Glasinac IIIa; 6—17: Glasinac IIIb—1; 18—20: Glasinac IIIb—2; 21—26: Glasinac IIIc)

polja s urnama (fibule s lukom u obliku violinskog gudala, igle s kuglastom glavicom, topuzaste igle; karakteristične su i male karičice-naušnice od bronzane žice. Nema promjena u načinu sahranjivanja, niti u keramičkim formama. U fazi IIIb-2, kao i početkom faze IIIc, nestaju tipične forme prethodne faze, a i ukupan broj grobova naglo se smanjuje, što je, vjerovatno, odraz naglog opadanja populacije, prouzrokovanog migracijom dijela stanovništva u okviru podunavsko-balkanske (»egejske«) seobe. Ponovni uspon pada u drugu polovicu faze III c (Ha B 2). Za fazu III c u cjelini tipična je pojava fibula Golinjevo tipa, te njene specifične »glasinačke« varijante, naočarasti bronzani privjesci, te ukrasne ploče (falere) s ugraviranim ukrasom (razvijeni zapadnobalkanski geometrijski stil). Keramičke forme postepeno evoluiraju — pojavljuju se pehari s drškama tipa »ansa bifora« i neke druge, nove forme. U grobovima se nalaze prvi put i željezni objekti: narukvice i prstenje. Najvažnija nalazišta glasinačke grupe su: Mlađ*, Maravići*, Borovsko*, Gradac* u Sokocu, Taline*, Bandin Odžak*, Planje*, Brezje*, Kosovo*, Živaljevići*, Sjeversko* na glasinačkom području, Štrpci* kod Rudog, te Latinsko groblje na Pešteru; u ovom posljednjem nalazištu, glasinačkoj grupi pripada samo najstarija faza sahranjivanja; sljedeća faza pripada grupi Donja Brnjica. — Glasinačka grupa ka-

snog bronzanog doba je jedna od osnova iz koje će se, na znatno širem prostoru, razviti glasinačka kultura željeznog doba.

[*Tom 1:* Tab. 8 (4); *Tom 3:* Tab. 5 (1—5)]

LIT.: *B. Čović* 1983 g. B. Čović

GLASINAČKA KULTURA ŽELJEZNOG DOBA. Mada su i Glasinac* i glasinačko područje*, pa i glasinačka kultura kao opšti pojam, poznati već duže vremena, tek u posljednje vrijeme mogli su se sagledati pravi prostorni i vremenski okviri glasinačke kulture željeznog doba. U periodu svoje najveće rasprostranjenosti ta kultura zauzima veliki prostor: od istočne Bosne i zapadne Srbije do sjeverne Albanije, u kojoj se razvija njen južni ogranak, poznat kao Mati-kultura. U Bosni i Hercegovini pripadaju joj, osim glasinačkog područja (opštine Sokolac, Rogatica i djelimično, Pale), i ostali dijelovi jugoistočne Bosne, te istočna Hercegovina u cjelini. Pored velikog broja nekropola na glasinačkom području (Arareva gromila*, Bandin Odžak* Brankovići*, Brezje*, Crvena lokva*, Čitluci*, Gosinja planina*, Gradac u Sokocu*, Hrastovača*, Ilijak*, Kosovo* kod Rogatice, Križevac*, Kusače*, Mlađ*, Osovo*, Potpećine*, Rusanovići*, Sokolačko polje*, Taline*, Vražići*, Zagrađe* i druge), važni su još lokaliteti u Borajni* kod Čajniča, Štrpcima* kod Rudog, Ždrijelu* kod Goražda u jugoistočnoj Bosni, te u Gubavici kod Mostara (Đulića ograde*), Mazlumima* kod Gacka, Mosku* i Plani* kod Bileće, Ljubomiru* kod Trebinja, Radimlji* i Vidoštaku* kod Stoca u istočnoj Hercegovini. I u novodefinisanoj glasinačkoj kulturi željeznog doba zadržana je ranije uvedena shema periodizacije (A. Benac — B. Čović 1956, 1957), uz određene dopune i korekture, pa se razvoj glasinačke kulture željeznog doba dijeli na ove faze: IVa (800—725), IV b (725—625), IVc-1 (625—550), IVc-2 (550—500/475), Va (500/475—350), Vb (350—300). U kontinuiranom razvoju ove kulture bitne su karakteristike: gradine kao osnovni oblik naselja, sahranjivanje pod tumulima s dosta brojnim prilozima, među kojima je, pored nakita i keramike, dobro zastupljeno i oružje (koplja, mačevi, noževi, defanzivno oružje), ponekad i konjska oprema. U ranijim fazama dominantna je inhumacija, a od faze IVc-2 incineracija postaje sve češća i stiče prevagu na prelazu iz 6. u 5. st.

Za ranu, *IVa fazu* tipične su jednopetljaste i najstarije vrste dvopetljastih fibula, prvi primjerci kolutastih i željeznih naočarastih fibula, grivne s priljubljenim krajevima, naočarasti privjesci. Oružje (željezna koplja) još se rijetko nalazi u grobovima. Za *fazu IVb* tipične su starije varijante dvopetljastih fibula od bronze i željeza, bronzane i željezne naočaraste fibule, razne varijante kolutastih fibula i okruglih pojasnih kopči, dijademe i poramenice od tankog bronzanog lima s graviranim geometrijskim ukrasima, razni privjesci, keramički pehari s jednom ili dvije drške, željezna koplja, mačevi i noževi. U ovoj fazi pojavljuju se najstariji kneževski grobovi (Ilijak*, G. Vinča, Pale) sa specifičnim detaljima pogrebnog ritusa i s bogatim prilozima (dvosjekli mačevi glasinačkog tipa, žezla ili bojne sjekire, bronzane knemide domaće izrade, bronzano posuđe, vjerovatno uvezeno iz južne ili srednje Italije). Ovoj fazi pripada i grob u kojem su nađena čuvena glasinačka kultna kolica. Nalazi iz grobova dokumentuju pojavu sloja ratnika i, posebno, lokalne (vjerovatno rodovske) aristokratije u društvenim zajednicama koje su bile nosioci ove kulture. U fazi IVb glasinačka kultura obuhvata već znatna područja u istočnoj Bosni i Hercegovini, a izvršila je i prodor na Pešter (Latinsko groblje, tumulus I, treći horizont sahrana), a preko Crne Gore povezala se s Mati-kulturom u sjevernoj i jednom dijelu srednje Albanije. Za *fazu IVc-1* karakteristično je preživljavanje nekih tipova nakita, keramike i oružja, ali se pojavljuju i brojni novi oblici, među kojima je hronološki najvažnija fibula s nogom u obliku beotskog štita; uz nju, novi su i neki tipovi igala, privjesaka i drugog nakita, a u naoružanju se, pored dvosjeklog glasinačkog, počinje upotrebljavati i krivi jednosjekli mač. Broj ratničkih grobova je povećan, a od kneževskih grobova ovoj fazi su pribrojeni Ilijak XIII, 1 (Rajino brdo*), Brezje* i Osovo* (Papratnica*). Prilozi tih grobova su i dalje bogati (knemide, žezla, mačevi, koplja, uvezeno bronzano posuđe, raznovrstan nakit, u Osovu i konjska oprema). To je značajna faza u razvoju glasinačke kulture, tokom koje se ona snažno širi prema istoku, zauzimajući centralne dijelove zapadne Srbije. Za *fazu IVc-2* karakteristični su (pored starijih, naslijeđenih) mnogi novi oblici nakita: glasinačke fibule s dva otvora na četvrtastoj nožnoj ploči, glasinačke varijante čunaste fibule, krestaste fibule, male fibule s izduženom trougaonom nogom, prvi primjerci rebrastih i dugmetastih fibula, više tipova igala, prve narukvice od bronzanog lima, privjesci i drugi nakit. Tipično oružje je koplje (ponekad i više primjeraka u grobu) i krivi mač, a u kneževskim grobovima i bojne sjekire (Čitluci, Arareva gromila), kao i defanzivno oružje grčkog tipa (knemide, šljem). Bronzano posuđe, južnoitalskog ili grčkog porijekla, nalazi se i u kneževskim, ali i u običnim grobovima, kao i konjska oprema. U ovoj fazi glasinačka kultura zauzima najveći teritorij: ona ojačava svoje pozicije u centralnim dijelovima zapadne Srbije, kao i u Sandžaku, prodire na sjeverni rub Kosova polja, a jedan ogranak Mati-kulture širi se uz Ibar u Metohiju. U *fazi Va* još je dosta oblika naslijeđenih iz prethodne faze; neki od njih tek sad dolaze do punog izražaja: rebraste i dugmetaste fibule, široke narukvice od bronzanog lima ukrašene iskucanim ornamentom, a od novih formi nakita su tipične fibule tipa Novi Pazar, više varijanti Certosa-fibule, razni privjesci i drugi nakit. Glavno oružje je koplje i krivi mač. Početkom ove faze glasinačka kultura dostiže svoj vrhunac, a njeno središte pomjera se prema istoku. Bogati grobni nalaz iz Novog Pazara pokazuje da se na prelazu u 5. st. razvio novi, moćni sloj plemenske aristokratije, pravih vladara. Najmlađu, *Vb fazu* karakteriše brzo propadanje. Broj grobova se radikalno smanjuje (kao i područje rasprostranjenosti kulture), a umjesto autohtonih, preuzimaju se oblici širokog areala rasprostiranja (fibule »štrbačkog« tipa, granulirane srebrne perle, ranolatenske fibule i slično).

Glasinačka kultura željeznog doba i Mati-kultura u sjevernoj i u dijelu srednje Albanije čine jedinstvenu cjelinu; pa se upotrebljava i naziv Glasinac-Mati kultura. Stoga se s pravom može govoriti i o visokom stepenu srodstva populacija koje su bile nosioci tih kultura, a na osnovu toga i o znatnoj vjerovatnoći da su nosioci glasinačke kulture plemena koja možemo ubrojati u Ilire*, shvaćene u širem smislu. Jedan dio tih plemena, naseljen oko Tare i uopšte u gornjem Podrinju, najvjerovatnije je pripadao plemenskom savezu Autarijata*, a snažno širenje glasinačke kulture, posebno u kasnom 6. i ranom 5. st., možda je u vezi s he-

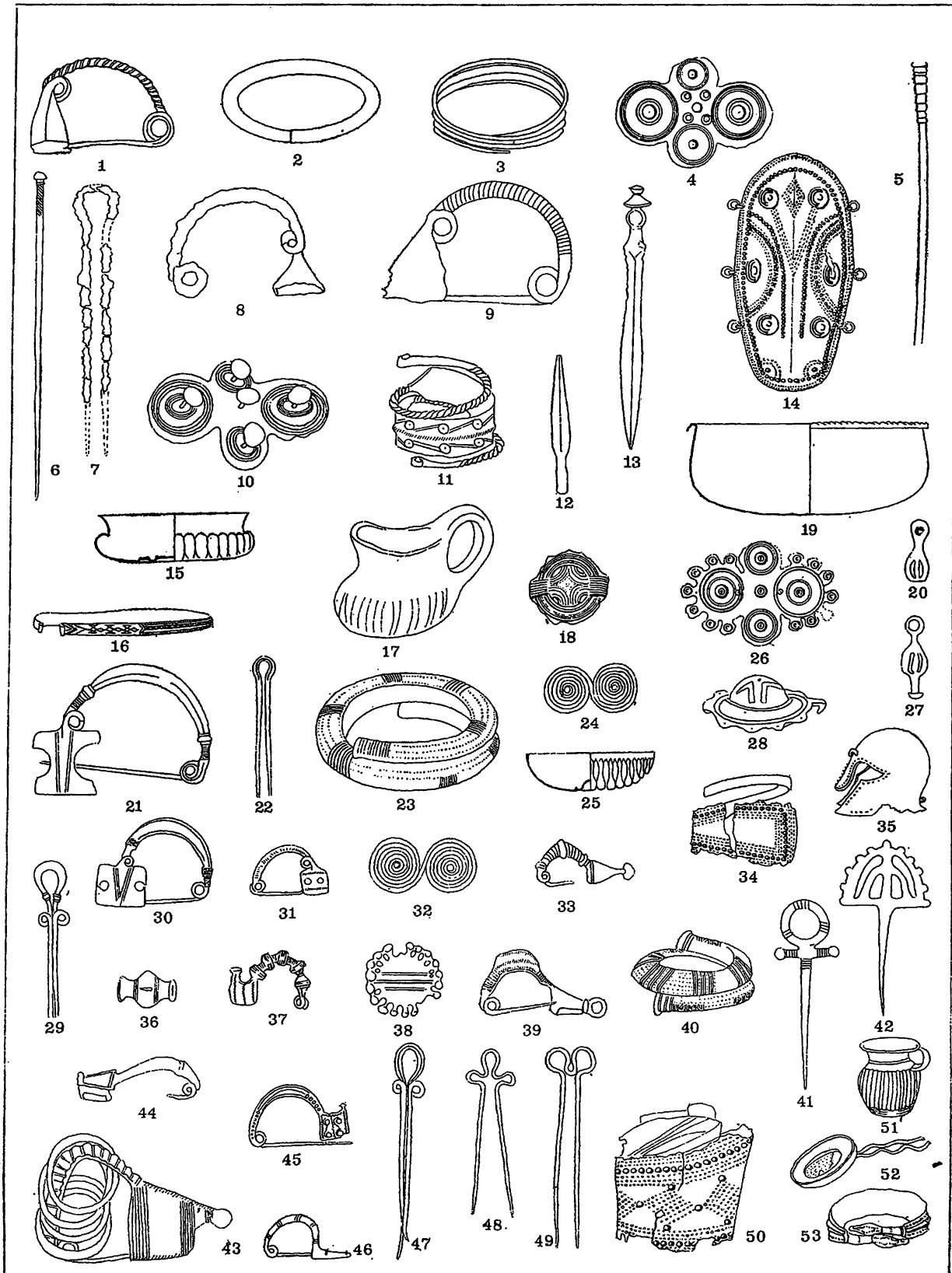

Sl. 16: Glasinačka kultura željeznog doba (1—4: Glasinac IVa; 5—20: Glasinac IVb; 21—27: Glasinac IVc—1; 29—42: Glasinac IVc—2; 43—53: Glasinac Va)

gemonijom Autarijata, kao što se i slabljenje, a zatim i iščezavanje glasinačke kulture tokom 4. st. može dovesti u vezu s poznatim egzodusom Autarijata.

[*Tom 1:* Tab. 8 (10); Tab. 19 (1, 2, 4, 6); *Tom 3:* Tab. 6 (1—9)]

LIT.: *M. Garašanin* 1973, 505-507; *M. Zotović* 1985, 57-133; *B. Čović 1987 c.* B. Čović

GLAVAŠ, *Tihomir*, istoričar i arheolog (Drinovci, 1. 1. 1951—). Studij historije i latinskog jezika završio je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Od 1957. radi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu na mjestu kustosa za kasni srednji vijek. Učestvovao je u istraživačkom projektu »Srednjovjekovne žu pe humske zemlje« te na istraživanju lokaliteta u Vranjevu selu* kod Neuma. Vodio je nekoliko manjih iskopavanja i objavio nekoliko većih i manjih priloga iz srednjovjekovne arheologije.
Važniji radovi: v. Bibliografija. L. Fekeža

GLINDICIONI *(Glindiciones, Glinditiones).* Ilirsko pleme u naronitanskom konventu (Dalm.) Izvori: *Glinditiones* (XLIIII dec.) Plin. III, 143. *Glinditiones* App. Illyr. 16. Ubikacija: Nevesinjsko polje (I. Bojanovski 1988), doline gornje Drine, Pive i Tare (G. Alföldy 1965); zapadno od Pljevalja, oko Foče i na gornjoj Drini (J. J. Wilkes 1969). I. Bojanovski

GLÜCK, *Leopold*, ljekar (Nowy Sacs, Poljska, 1854——Sarajevo, 1907). Studij medicine završio u Krakovu, a specijalizaciju iz dermatologije u Beču. Radio kao ljekar u Bosni i Hercegovini od 1881. g. Od 1901. do 1907. g. bio primarius Zemaljske bolnice u Sarajevu. Bavio se i etnologijom i antropologijom savremenog stanovništva, ali i antropološkom obradom osteoloških nalaza iz arheoloških nalazišta. Obradio ljudske kosti nađene u Ripču, a s A. Weisbachom obradio osteološki materijal iz većeg broja nalazišta (Crania bosniaca).
Relevantni radovi: v. Bibliografija.
LIT.: *Č. Truhelka*, Dr Leopold Glück, GZM XIX, 1907, 427-429. B. Čović

GOMILA (gromila), v. Tumulus.

GOTI, v. Arheološko-istorijski osvrt, Rani srednji vijek.

GOTIKA. U kontekstu kulturnoistorijskih zbivanja, od druge polovine 14. i tokom 15. v. osjećaju se strujanja retardirane i donekle oslabljene gotike, čiji su uticaji dopirali prije svega sa dalmatinskog primorja, a zatim iz srednje Evrope i Ugarske. Oni se ogledaju u osnovama i konstrukcionim detaljima franjevačkih crkava (Podmilačje, Jajce, Sutjeska, Kreševo, Fojnica, Arnautovići, Bobovac, Olovo, Srebrenica i dr.) i ostalih sakralnih građevina (Sopotnica, Lisičići), u njihovom skulpturalnom ukrasu, kao i u kamenoj dekoraciji kraljevskih i vlasteoskih dvorova (Jajce, Bobovac, Travnik), kraljevskim nadgrobnim pločama i u ornamentici stećaka. Dio oskudnog sačuvanog fonda srednjovjekovnog fresko-slikarstva sa teritorije današnje Bosne i Hercegovine pripada zapadnom krugu s karakteristikama dalmatinske gotike, dok o postojanju ikona znamo iz rukopisnih knjiga, prije svega Hvalovog zbornika i Hrvojevog misala. Elementi gotičke umjetnosti vidljivi su i u nošnji visokih feudalaca, u luksuznom nakitu i ukrasnim dijelovima nošnje, u heraldici, sfragistici, oružju, luksuznom posuđu i dr. Mnoga od ovih djela rad su poznatih majstora iz primorskih gradova: Splita, Šibenika, Dubrovnika i dr.,

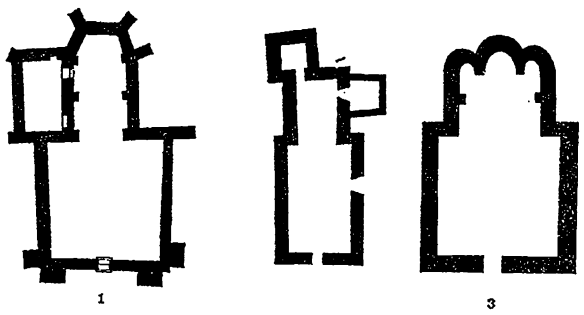

Sl. 17: Tipovi osnova gotičkih crkava

koji su boravili u ovim krajevima (Paskoje Miličević, Juraj Dalmatinac i dr.) na poziv vladara i drugih istaknutih ličnosti, ili su ta djela od njih naručivana. Uticaj radioničkog kruga pojedinih istaknutih primorskih majstora bio je omogućen i školovanjem izvjesnog broja mladih u njima koji su dolazili iz bosanskog zaleđa, dok su uticaji iz Ugarske stizali složenim političkim i državnim komuniciranjem.

[*Tom 1:* Sl. 51 (1, 2, 4, 6); Tab. 3 (5, 9—18); Tab. 23 (3—7, 9); *Tom 2:* Tab. 13 (1, 3—5); Tab 14 (5, 6); *Tom 3:* Tab. 13 (2, 5, 6); Tab. 14 (12)]

LIT.: *V. Đurić* 1982; *P. Anđelić* 1984a. N. Miletić

GOTOVAC, *Vedrana*, arheolog i historičar umjetnosti (Livno, 12. III 1959—). Studij arheologije i historije umjetnosti završila na Filozofskom fakultetu u Zadru. Kao kustos Zavičajnog muzeja u Livnu radila je od 1982 do 1984. God. 1984. prelazi u Sarajevo na mjesto kustosa u Muzeju grada Sarajeva. T. Glavaš

GOVEDARICA, *Blagoje*, arheolog (Bačko Dobro Polje kod Vrbasa, 18. 11. 1949—). Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1973. g, gdje je i magistrirao (1980). Od 1973. g. u Centru za balkanološka ispitivanja u Sarajevu. Radio pretežno na problemima bronzanog i željeznog doba. Posebno se bavio istraživanjem gradina (u jugozapadnoj Bosni i na glasinačkom području), vodio je i reviziona istraživanja tumula na Glasincu (Kusače*, Podilijak*), a otpočeo sistematska iskopavanja glasinačkih gradina (Gradina-Klisura*, Kadića brdo i dr). Monografski je obradio hronologiju i stratigrafiju gradina jugozapadne Bosne, a objavio je i veći broj drugih studija i izvještaja.
Važniji radovi: v. Bibliografija. B. Čović

GRAD. Pod tim terminom u srednjovjekovnoj Bosni se uvijek razumijevao fortifikacijski objekt, bilo da je stalno naseljen, bilo da je služio samo povremeno kao refugijum. Stoga se, s obzirom na njihovu funkciju, susreću tri tipa gradova, koji ujedno označavaju i njihove razvojne faze. Prvi je bedemom ograđeni prostor sa jednom ili dvije kule, koji povremeno ili stalno služi za obranu ili utočište u slučaju opasnosti. Drugi tip predstavlja grad sa stalnom posadom, gdje glavna kula služi kao stalno prebivalište zapovjednika ili vlasnika. U ovom slučaju grad je i politički centar svoje okoline, a utvrđeni prostor dobiva sve veće dimenzije. Treći tip je grad koji svojim utvrdama opasuje i gradsko naselje, gdje stanuje posada, trgovci i zanatlije, a redovno ima i satelitsko naselje izvan gradskih zidina (podgrađe). Po pravilu je to i politički, ekonomski, kulturni i vjerski centar svoje okoline. Sa-

kralni objekti mogu se nalaziti kako unutar zidina tako i u podgrađima. U ovim gradovima su često smješteni i dvorovi političkih gospodara zemlje. Kao svuda po Evropi, i u Bosni se može zapaziti tendencija razvitka prema gradu kao naselju koji ima i svoje fortifikacije, što predstavlja antički pojam grada. Misli se da je u Bosni i Hercegovini tokom srednjega vijeka bilo podignuto oko 300 utvrđenih gradova. Razvoj grada kronološki izgleda ovako: gradovi utvrde u izvorima se javljaju u 13. st., a gradovi politički centri od 14. st. Gradovi sa naseljima su posljednja faza u njihovom razvoju i karakteristični su za 15. st.

[*Tom 1:* Sl. 12, 20; Tab. 4 (1—3); *Tom 2:* Tab. 14 (1—6); *Tom 3:* Tab. 14 (1—3)]

LIT.: *P. Anđelić* 1963, 186-190; *P. Anđelić* 1973; *D. Kovačević-Kojić* 1978; *P. Anđelić* 1984 a, 454-457. P. Anđelić

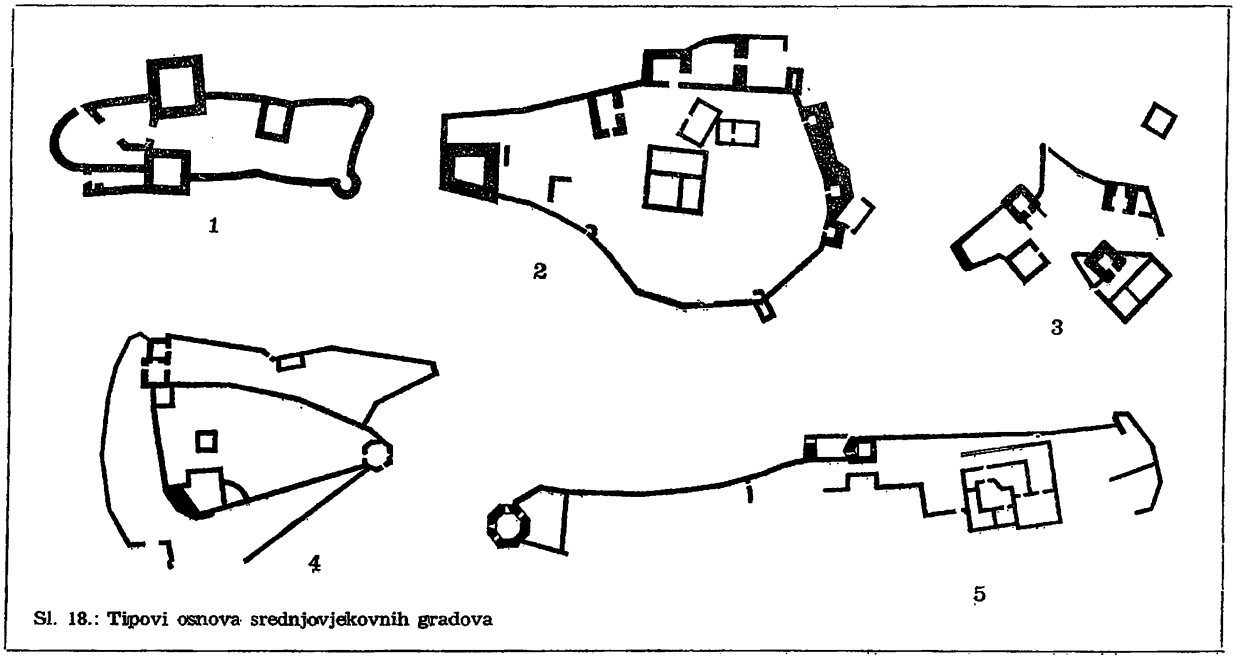

Sl. 18.: Tipovi osnova srednjovjekovnih gradova

GRADINA. Veoma čest kao toponim na srpskohrvatskom jezičkom području, naziv gradina prihvaćen je u arheologiji kao *termin* za jednu vrstu praistorijskih nalazišta. Po definiciji B. Čovića (1965a 29—30), termin gradina u užem smislu obuhvata praistorijske nepokretne objekte s određenim geografskim položajem i određenim tipom fortifikacije, bez obzira na moguće različite namjene tih objekata, dok bi, znatno frekventniji, termin gradina u širem smislu obuhvatao: 1. sva praistorijska nalazišta sa (šire ili uže posmatrano) dominantnim geografskim položajem i s fortifikacionim sistemom izgrađenim od trajnog materijala i 2. sva mjesta trajnijeg boravka manjih ili većih praistorijskih zajednica koja su, samim geografskim položajem, pružala: a) određen stepen bezbjednosti od iznenadnog napada, b) mogućnost sagledanja i kontrole bliže okoline i c) uslove za lako organizovanje odbrane. Ovim terminom obuhvaćeno je, prema tome, veoma mnogo praistorijskih lokaliteta sličnih osobina. Takvih lokaliteta je veoma mnogo u Bosni i Hercegovini, a takođe i u Crnoj Gori, Dalmaciji, Lici, Istri i Sloveniji, mada ih ima i u drugim krajevima. Što se tiče Bosne i Hercegovine, zapaža se koncentracija gradina u planinskim područjima dinarskog sistema, ali ih ima i u sjevernoj Bosni, sve do posljednjih pobrežja neposredno uz Savu. Pored naziva *gradina*, ovakvi lokaliteti mogu nositi i druge nazive, bilo one izvedene iz riječi *grad*, bilo druge, karakteristične za arheološka nalazišta, bilo arheološki neutralne toponime druge etimologije. U hronološkom pogledu gradine su tipične za metalna doba praistorije. Najstarije pripadaju još neolitskoj vinčanskoj kulturi u njenoj završnoj fazi (Vinogradine*, Grad* u Gornjoj Tuzli), zatim slijedi veći broj gradina vezanih za pojedine kulture srednjeg i kasnog eneolita (lasinjska: Zemunica* kod Radosavske, Vis* kod Dervente; kostolačka: Vis*, Pivnica*; vučedolska: Zecovi* V i IV, Pejića gradina* u Svodni, Alihodže*, Gradac* u Lepenici, Gradac u Kotorcu*, Debelo brdo* i dr.; eneolitu pripada i nekoliko kulturno još nedefinisanih gradina na glasinačkom području i u Hercegovini). Novi val osnivanja gradina pada u rano bronzano doba. Nova velika populacijska kretanja u to doba dovode do ponovnog zaposjedanja nekih starijih, eneolitskih gradina (Varvara*, Alihodže*, Debelo brdo*, Gradac u Kotorcu* i neke gradine u Hercegovini), ali je daleko više onih novoosnovanih, na Glasincu*, u centralnoj Bosni i Hercegovini. Izgleda da upravo na prelazu iz eneolita u rano bronzano doba nastaju prve gradine branjene fortifikacijama izgrađenim od trajnog materijala, uglavnom od kamena (u tehnici suhozida), dok su drugi oblici (limitni tumulus, bedem, šanac, nasipi) rjeđi. U srednje bronzano doba nastupilo je naglo napuštanje ovog tipa naselja: veliki broj hercegovačkih gradina definitivno je napušten, a dug naseobinski hiatus pouzdano je utvrđen u stratigrafiji većeg broja višeslojnih gradinskih naselja u Bosni (Zecovi — između stratuma IV i III, Vis i Pivnica — između eneolitskog i kasnobronzanodobnog naselja, što je slučaj i na Podu* kod Bugojna — između naselja A i B itd.). Pouzdan kontinuitet naseobine i populacije stratigrafski je pouzdano dokazan jedino na Velikoj gradini* u Varvari (B—1 i B—2, s prelazom u C — ka-

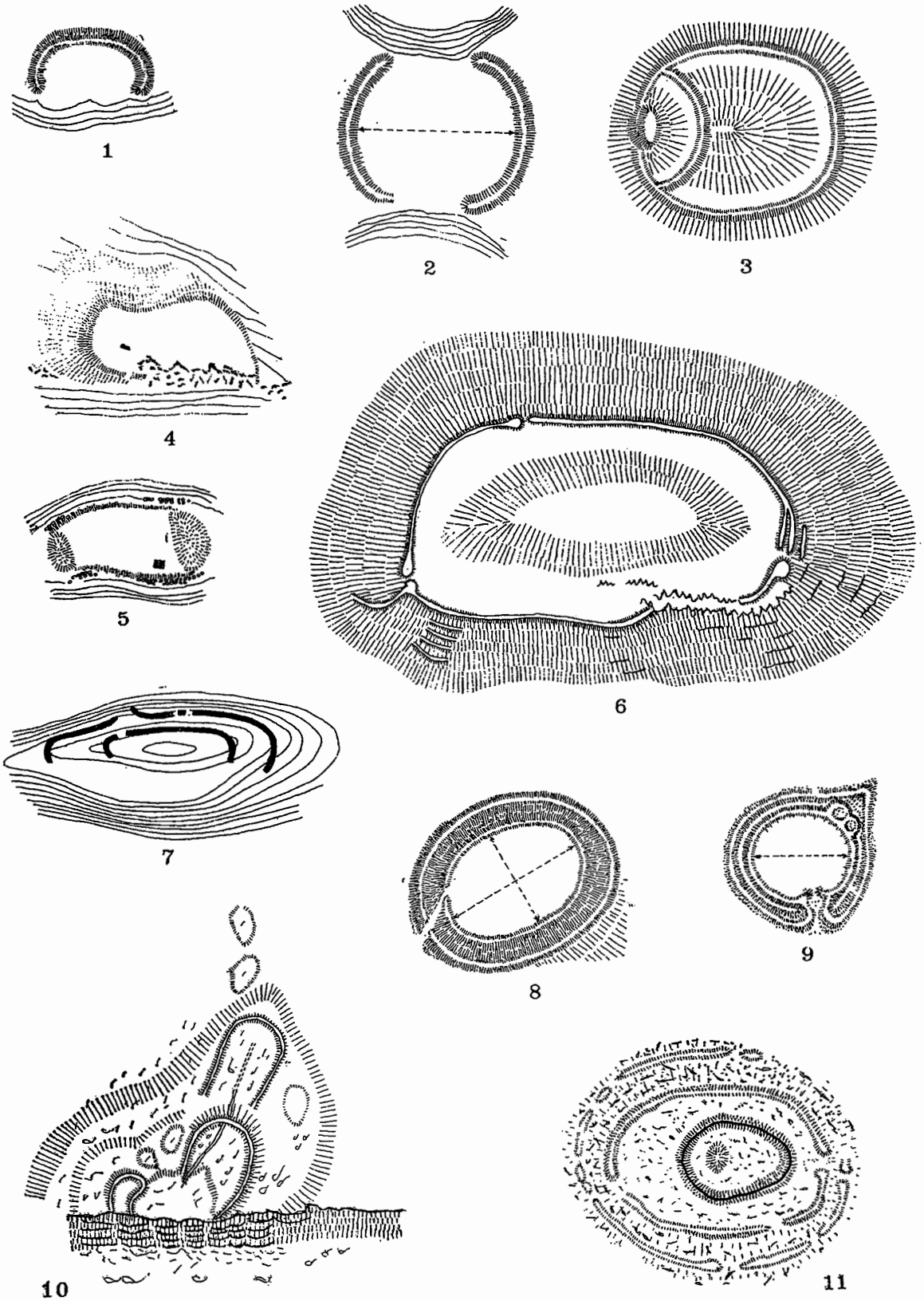

Sl. 19.: Tipovi osnova praistorijskih gradina

sno bronzano doba), a postoje još nedovoljno provjerene indicije o postojanju života tokom srednjeg bronzanog doba na nekim gradinama u istočnoj Bosni, što bi bio izuzetak od pravila. Treći veliki val podizanja gradina nastupa postepeno tokom kasnog bronzanog doba, i to u svim dijelovima Bosne i Hercegovine: krajem 2. i početkom 1. mil. osnovano je više stotina utvrđenih naselja ili utvrđenja različitih dimenzija i s raznim tipovima fortifikacije. Veličine veoma variraju, od gotovo minijaturnih objekata, najvjerovatnije malih utvrda, osmatračnica ili zbjegova (branjenog prostora ispod 100 m²), pa do čitavih kompleksa, koji unutar fortifikacionog sistema obuhvataju površinu od nekoliko ha. Ipak, pretežan dio (oko 80%) gradina kreće se u okviru veličine branjenog prostora između 2.000 i 10.000 m². Odbrambeni objekti su veoma različiti i po tehnikama i materijalu i po oblicima, mada je dominantno pravilo da se fortifikacija prilagođava osobinama terena. Najčešći oblici su: gradine na platou usamljenog (izdvojenog) brda, sa jednostrukim ili višestrukim suhozidom ili bedemom, zatim gradine postavljene na kraju lingule, branjene često kombinacijom suhozida (odnosno bedema) i tzv. limitnog tumula na pristupačnoj strani (ponekad još i usjekom—šancem), rubne gradine uz ivicu terase ili strme stijene, obično s polukružnim suhozidom ili bedemom, gradine smještene na padini masiva, s bedemom potkovičastog oblika, najveće visine na gornjoj strani. Postoji i tip gradine samo s masivnim tumulom—bastionom, ponekad flankiranim kraćim potezom bedema ili suhozida koji brani neki plato ili strmu padinu s najugroženije strane, gradine čija se odbrana sastoji od kraćih poteza bedema koji spajaju rubove dubokih kraških vrtača i mnogi drugi oblici. Takođe su različito riješeni ulazi u gradinu i njihovo flankiranje. Unutrašnji izgled gradinskih naselja nije dovoljno ispitan. Pod kod Bugojna, sa svojom visokom, protourbanom organizacijom prostora, redovima kuća i komunikacija, trgom, podgrađem itd. sigurno da je više izuzetak nego pravilo. Ipak, pošto se radilo o naseljima zbijenog tipa, određena pravila organizacije prostora i načina života morala su postojati. U funkciji zaštite stanovništva i prostora gradine su imale ogroman strateški značaj i kad se radilo o lokalnim sukobima, a posebno u ratnim operacijama šireg obima. Pretpostavka da bi se u nekim slučajevima moglo raditi o cjelovitim gradinskim sistemima izgrađenim za odbranu teritorija jednog ili više plemena, izgleda da bi se mogla dokazati na primjeru sistematski ispitanog kompleksa gradina u jugozapadnoj Bosni (A. Benac 1985).

LIT.: *B. Čović* 1965 a; *M. Suić* 1976, 47-81; *B. Čović* 1983h, 813-816; *B. Čović* 1984a, 138-144; *A. Benac* 1985, 1-6, 189-211; *B. Čović* 1987; 267-268; *B. Čović* 1987a, 459-468; *B. Čović* 1987 b, 506-510. B. Čović

GRADIŠTE. Vrsta ranoslovenskog naselja, karakteristična za nizinske, močvarne predjele, poznata u svim krajevima koje su nastanjivali Sloveni. Predstavlja tipičnu zemljanu arhitekturu u vidu centralnog uzvišenog kružnog dijela, okruženog rovom i utvrđenog nasipom, pojačanim drvenom ili kamenom konstrukcijom i palisadama. Mada sačuvana naselja ovog tipa predstavljaju pravu rijetkost u našoj zemlji, u Bosni i Hercegovini su otkrivena u znatnom broju. Prvo i dosada najsloženije i najimpozantnije gradište otkriveno je 1959. g. na lok. Berek* u Mahovljanima (Laktaši), a kasnije i više naselja ovoga tipa različitih varijanata u okolini Bosanske Gradiške i Dervente. Mnogi od njih nose naziv Berek. Prema materijalu prikupljenom iz probnih sondi na gradištu u Mahovljanima i rijetkim površinskim nalazima s ostalih, ova naselja mogu se preliminarno datirati u razdoblje 9—12/13. v.

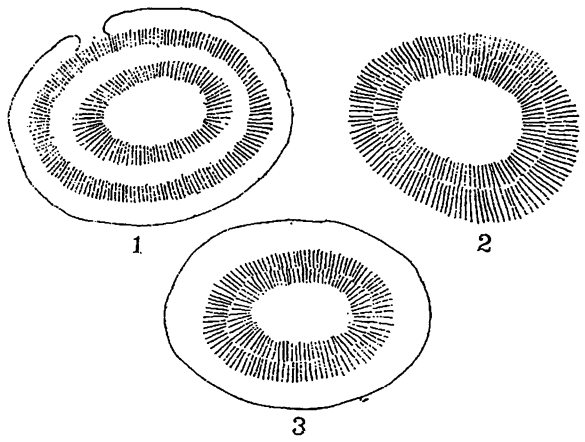

Sl. 20.: Tipovi osnova ranosrednjovjekovnih gradišta

[*Tom 1:* Tab. 2 (1)]

LIT.: *N. Miletić* 1984, 394-395, Sl. 127. N. Miletić

GRALJUK, *Boris,* arheolog (Derventa, 4. 3. 1949—). Po završetku studija arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu kratko radio u Zavičajnom muzeju u Derventi, a zatim u Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Banjoj Luci. Izveo zaštitna iskopavanja na paleolitskom nalazištu Pećine* u Klašnicama (Laktaši), neolitskom nalazištu u Prnjavoru, u banjalučkom Kastelu* i na kasnoantičkom kompleksu Grič—Pauša* u Ramićima kod Banjaluke. Objavio više izvještaja i članaka.

Važniji radovi: v. Bibliografija. Đ. Basler

GRAVETTIEN. Najmlađu fazu u razvoju paleolitika u sjevernoj Bosni predstavlja jedna od kultura iz kruga gravettiena, dok je u Hercegovini zastupljen i epigravettien.

Sjevernobosanski gravettien zastupljen je osobito bogatim izborom alatki na Kadru* kod Odžaka, ali ga u manjem broju ima na Kamenu*, Londži*, i u Makljenovcu (Doboj) i Zobištu* u Detlaku (Derventa). Reprezentiraju ga sve vrste karakterističnih oblika, tako strgala, ubadala, šiljci, alatke sa zarezom, lamine sa porubom i — što je osobito značajno — brojne mikrogravetke. Gravettien sa Kadra, čini se, predstavlja dosta kasnu fazu ove kulture, u kojoj se zapažaju i neki elementi magdaléniena. Oni su ovamo mogli pristizati iz srednje Evrope preko Panonske nizije. Kadar je i inače vrlo srodan sa nekim nalazištima, tako sa kulturom iz sloja 9 u Willendorfu II, sa Ságvárom kod Blatnog jezera i Arkom u sjeveroistočnoj Mađarskoj. Time je još jače naglašena njegova »panonska« pripadnost, kojom je ponešto povezan za krajeve sjeverno i zapadno od ovog regiona.

Početak gravettiena u Panoniji može se datirati u rani Würm II stadijal. On zatim traje kroz cijeli Würm III stadijal, pa ga, s obzirom na tradicije u epipaleolitiku i mezolitiku, nadživljuje trajanjem do u postglacijalno doba. On je dobro datiran u Ságváru i Arki, što se može prihvatiti i za prilike u sjevernoj Bosni. Njegovu donju granicu moguće je zato datirati oko 18.900±100 g. prije našeg vremena BP u Ságváru) do 17.050±350 g. BP (u Arki),

dok je najmlađi datum u Arki dat sa 13.230±85 g. BP. U tome rasponu trebalo bi tražiti i vrijeme naseljavanja Kadra.

U jadranskoj regiji je za sada jedino poznato nalazište Badanj* kod Stoca, u kojemu su istraženi slojevi s kulturom kasnog epigravettiena. Tu kulturu sačinjavaju brojna koštana šila, strugala, mikro-gravete, a u manjoj mjeri odbici uskog tipa, ubadači, strugalice, i primjerci sa zarubom i urezima. Karakteristična je tendencija ka mikrolitizmu kod ubadača i strgala, kao i vrlo upadljivo opadanje broja ubadača na račun strgala, kod kojih se naglo smanjuje učešće lepezastih, noktastih i polukružnih, a povećava procenat kružnih tipova. Očita je tendencija ka šiljcima s otupljenim hrbatom i sa grbinama.

Kasni epigravettien je osobito rasprostranjen u mediteranskim regijama Italije, a njegov prividni izostanak u Albaniji i Grčkoj samo je posljedica nedovoljne istraženosti terena.

Epigravettien u cjelini može se okvirno datirati u raspon od 15.000. do 10.000. g. BP. Prema dosadašnjim saznanjima nalazište u Badnju kreće se u rasponu između 13.000. i 11.000. BP.

LIT.: *Đ. Basler* 1979a, 343—351; *Đ. Basler* 1983, 32—40.

Đ. Basler

GRBOVI, v. Heraldika.

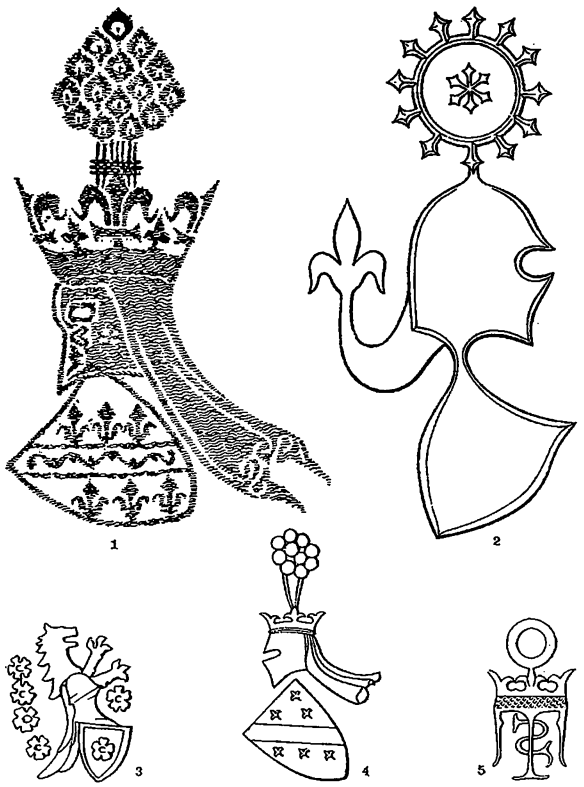

Sl. 21: Srednjovjekovni grbovi

GRĐIĆ—BJELOKOSIĆ, *Luka*, skupljač građe o starinama, narodnim predanjima i običajima, pisac (Mostar, 1857—20. 10. 1918). Osim prikupljanja materijala koji se odnosio na narodni život, naročitu pažnju posvetio je predanjima koja su vezana za stare gradove (u okolini Fojnice) i groblja (okolina Gacka), o čemu je pisao u raznim časopisima, također i u Glasniku Zemaljskog muzeja.

Relevantni radovi: v. Bibliografija.

LIT.: *V. Čorović*, Luka Grđić-Bjelokosić, GZM XXXI, 1919, 181-190.

N. Miletić

GROBOVI. *A) Neolitsko doba.* Na području Bosne i Hercegovine nije do danas pronađena nijedna neolitska nekropola, a uzroke ovog nedostatka još uvijek nije moguće pouzdano definirati. Hipotetična je pretpostavka koja bi računala samo na slučajnost ili nedostatak sistematičnosti u istraživanju, ali isto tako i one pretpostavke koje upućuju na posebnost u shvatanju o zagrobnom životu neolitskih stanovnika Bosne i Hercegovine i odnosu prema njihovim mrtvim srodnicima. Pa, ipak, nalazi ove vrste nisu sasvim nepoznati. Najstariji grobni nalazi u Bosni i Hercegovini vezani su za nalazište Obre I* (Kakanj), gdje je u tamošnjoj II fazi (stačevačko-impresso*-kultura) pronađeno 8 dječijih skeleta pokopanih u okviru samog naselja. Srednjem neolitu pripada nalaz dječijeg skeleta iz III faze u Zelenoj pećini* (Mostar), dok mlađem neolitu pripadaju nalazi 11 dječijih skeleta iz I faze u Obrama II* (butmirska kultura*), sahranjenih također u okviru samog naselja, te jedan dječiji skelet iz IIA faze u Ravlića pećini* kod Gruda* (hvarsko-lisičićka kultura*). Za pojedinačni, možda neolitski, grob odrasle osobe iz Semizovca* (Vogošća) nije moguće utvrditi bližu hronološku i kulturnu pripadnost. Ovdje je nužno podvući da ovi nalazi ne reprezentiraju kult mrtvih, već neke druge kultove.

LIT.: *A. Benac* 1957a 65; *A. Benac* 1971, 67—76; *A. Benac* 1973, 23—38; *B. Marijanović* 1981, 12—13.

B. Marijanović

B) Eneolitsko doba. Na području Bosne i Hercegovine se o grobovima i sahranjivanju tokom eneolita može govoriti samo na osnovu tri takva nalaza. To su tumulus br. I u Orahu* kod Bileće, tumulus Ljeskova glavica* iz Ljubomira kod Trebinja i Glavica-Naklo* u Grabovici kod Duvna. Tumulus u Orahu je sadržavao dva groba, koji se na osnovu karakterističnog nalaza keramike mogu datirati u razvijeni ili kasni eneolit. Tumulus iz Ljubomira je, također, sadržavao dva groba, uz koje su nađeni karakteristični primjerci vrpčasto ukrašene keramike (Schnur-Technik), pa se oni mogu datirati, vjerovatno, u razvijeni eneolit. Na osnovu ovih nalaza i odgovarajućih nalaza sa šireg prostora istočnog Jadrana može se sa sigurnošću tvrditi da se običaj sahranjivanja pod tumulima počinje uvoditi već tokom eneolita. Ovdje je nužno istaći da se ova konstatacija odnosi samo na Hercegovinu, dok za područje Bosne raspolažemo manjim brojem nalaza sa Glasinca*.

LIT.: *B. Čović* 1980 c; *B. Čović* 1982; *B. Čović* 1983 d, 184-187.

B. Marijanović

C) Bronzano doba. U rano bronzano doba dominira inhumacija pod tumulima. Taj ritus je konstatovan u jugoistočnoj Bosni (Glasinac*, Barakovac* kod Foče) i u Hercegovini (Orah* kod Bileće, Ljubomir kod Trebinja, cetinska* i posuška kultura*). Grobovi su većim dijelom tipa ciste, a prilozi oružje (kamene i bronzane sjekire, bodeži), keramičke posude, izuzetno i nakit. U okviru cetinske kulture poznato je i spaljivanje. Srednjem bronzanom dobu pripada dio grobova pod tumulima podrinjske grupe i glasinačkog područja, kao i starije nekropole grupe Barice—Gređani* u sjevernoj Bosni (niski tumuli). U Podrinju i na Glasincu dominantna je inhumacija, uz manji broj incineracija, dok grupa Gređani—Barice poznaje samo spaljivanje. Prilozi su bronzani nakit i keramičke posude, a u podrinjskoj grupi ponekad i oružje (bodež, kratki mač, sje-

kira). U kasno bronzano doba u sjevernoj Bosni još posve dominira spaljivanje (mlađe nekropole grupe Gređani—Barice, zatim kultura polja s urnama), ali se na prelazu u željezno doba (9. i 8. st.) na području između Bosne i Drine javljaju već i ravni grobovi s inhumacijama (Paklenica* u Tešnju, D. Bardačilovac* kod Lopara). Taj ritus je krajem kasnog bronzanog doba karakterističan i za centralnu Bosnu (srednjobosanska grupa*). U Podrinju, u jugoistočnoj Bosni (glasinačka grupa*), te u istočnoj Hercegovini (Rabina* kod Nevesinja) i dalje su tipične inhumacije pod tumulima, uz rijetke primjere spaljivanja. Vrste i količina grobnih priloga mijenjaju se tokom vremena, a postoje i regionalne razlike. U sjevernoj Bosni grobovi spaljenih pokojnika dosta su siromašno opremljeni (keramičke posude i nešto bronzanog nakita u manjem broju grobova), dok su u ostalim područjima nešto bogatiji (nakit od bronze, poneka keramička posuda, a u grobovima podrinjske i srednjobosanske grupe, kao i u istočnoj Hercegovini i oružje). Kratki mač i sjekira nađeni su i u jednom grobu u Paklenici* (Tešanj). U svim fazama česti su raznovrsni tragovi daća i drugih obreda: spališta, životinjske kosti, ulomci razbijenih posuda.

[*Tom 2:* Tab. 7 (2, 4, 8)]

LIT.: *B. Čović* 1983 d, 145—146, 164—166, 183—189; *B. Čović* 1983 e, 517; *B. Čović* 1983 g, 419—421. B. Čović

D) Željezno doba. Sahranjivanje pod tumulima je karakteristično uglavnom za glasinačku kulturu* u jugoistočnoj Bosni i u istočnoj Hercegovini. U toj kulturi se u starijim fazama željeznog doba pojavljuju i rodovski tumuli s većim brojem sukcesivnih ukopa u koncentričnim nizovima, te ratnički tumuli posebnog tipa (Podilijak*, Čitluci*, Mlađ*). Na ostalim područjima dominantne su nekropole ravnih grobova, uz osjetne regionalne razlike u osnovnom ritusu i u pojedinostima kulta. Od 5. st. se i u istočnoj Hercegovini sahranjivanje mjestimično obavlja u ravnim grobovima (Kačanj* kod Bileće, Radimlja* kod Stoca). Odnos inhumacije i incineracije tokom željeznog doba pokazuje raznolike promjene i kolebanja. U glasinačkoj kulturi od sredine 6. st. značajno se povećava broj incineracija, a krajem 6. st. taj ritus postaje dominantan. U sjeverozapadnoj Bosni spaljivanje je dominantno još početkom željeznog doba, ali od sredine 6. st. inhumacija preovladava, mada spaljivanje nije posve napušteno; naprotiv, od 3. st. ono ponovo dominira. U okviru srednjobosanske* i srednjodalmatinske grupe* u centralnoj i jugozapadnoj Bosni i u zapadnoj Hercegovini inhumacija je jedini ritus; tek početkom 3. st. u centralnoj Bosni se prelazi na spaljivanje (Kamenjača u Brezi*); u isto vrijeme spaljivanje se pojavljuje ponegdje i u istočnoj Hercegovini (Ljubomir). U željezno doba su prilozi u cjelini bogatiji i raznovrsniji nego u bronzanom: raznovrstan nakit, naročito bogat u ženskim, ali zastupljen i u muškim grobovima, keramičke, a ponegdje i bronzane posude, te oružje, koje je redovan prilog muških ratničkih grobova u svim područjima, izuzev okoline Bihaća, koja je pripadala japodskoj grupi*. Među ratničkim grobovima neki su posebno opremljeni, što je dobro dokumentovano u Donjoj Dolini* kod Bosanske Gradiške, Sanskom Mostu* i na glasinačkom području, na kojem je izdvojena i serija tzv. kneževskih grobova (Ilijak*, Rajino brdo*, Brezje*, Osovo*, Čitluci*, Arareva gromila*). Poseban običaj sahranjivanja pod kućama sojeničkog naselja zabilježen je u Donjoj Dolini, što je izuzetak pošto je to naselje imalo svoju nekropolu, na tzv. gredama, nedaleko od sojenica. U toj nekropoli konstatovani su i grobovi s dva skeleta (prvosahranjeni, donji u pravilu je muški, a sekundarni, gornji — ženski). Porodične grobnice s većim brojem sukcesivnih sahrana, ponekad u obliku veće ciste, zapažene su u srednjodalmatinskoj grupi (Ritke Liske* kod Duvna). Konjanički grobovi su relativno rijetki. Na glasinačkom području je u više grobova nađena oprema konja, posebno bogata u kneževskim grobovima (Osovo, Čitluci), ali su samo u nasipu tumula u Čitlucima nađene konjske kosti (kao i kosti psa). U Donjoj Dolini otkriveni su i ukopi konja s opremom. Veoma su brojni tragovi obreda vršenih nad grobom, kao i onih obavljanih kasnije, na nekropoli: slojevi ugljenisanog drveta, vatrišta, fragmenti keramičkih posuda u nasipu i po površini tumula, cijele posude ukopane u tumulus ili na ravnoj nekropoli između grobova.

LIT.: *B. Čović* 1963; *Z. Marić* 1968, 52—54; *B. Čović* 1987, 270—273; *B. Čović* 1987a, 469—471; *B. Čović* 1987b, 517; *B. Čović* 1987c, 638—639. B. Čović

E) Helenizam. Vremenu helenizma se na teritoriji Bosne i Hercegovine sa sigurnošću mogu pripisati samo dva groba, oba otkrivena na Gradini* u Ošanićima, mada s još nekoliko nalazišta istočne Hercegovine potiče dosta nalaza koji se mogu pripisati razorenim grobovima ovog vremena. Grobovi su dosta slabo očuvani, ali je bilo moguće utvrditi da su grobne jame ozidane grubo obrađenim kamenom bez vezivnog materijala. Osteološki ostaci su slabo očuvani i nije bilo moguće odrediti položaj skeleta. U samim grobovima i neposredno oko njih nađeno je dosta nakita i drugog materijala: bronzane i željezne fibule srednjolatenske sheme, noževi, koplje, igle, balzamariji, a naročito se ističe jedan zlatni prsten sa poludragim kamenom u obliku skarabeja. Jedna je grobnica datirana između 150. i 100. g. p. n. e., a druga okvirno u 1. st. p. n. e.

LIT.: *Z. Marić* 1973, 175—176. B. Marijanović

F) Doba Rimskog Carstva (Principat). Na području Bosne i Hercegovine u periodu principata ili u prva 3 st. rimske uprave prevladavao je način sahranjivanja *incineracija.* Ovaj način sahranjivanja počela su prihvatati ilirska i panonska plemena (Japodi*, Delmati*, Desitijati* itd.) još prije definitivne okupacije (9. g. n. e.), napuštajući postepeno inhumaciju kao stariji oblik sahranjivanja u periodu bronzanog i željeznog doba. Obred spaljivanja vršio se na otvorenom na mjestu zvanom *ustrinum.*

Na unutrašnjem dijelu područja rimske Dalmacije, odnosno današnje Bosne i Hercegovine, nosioci ritusa incineracije bili su Italici (trgovci, vojnici i dr.). O prodiranju ovog ritusa u kasnorepublikansko i ranorimsko doba ili o postepenom prelazu iz obreda inhumacije u ritus incineracije zanimljivu sliku pružaju nekropole Japoda u dolini Une i nekropola Desitijata u Brezi.

U periodu principata, pod formom incineracije, svjedoci dominantnijeg načina sahranjivanja su sepulkralni spomenici: stele, cipusi i are osuarije. U njih bi išle još i urne, ukoliko bi imale natpis ili pak izrazitu dekoraciju, odnosno kultni prikaz (japodske i delmatske urne), što upućuje na njihov nadzemni karakter. Stele, cipusi i urne, osim ara osuarija, pravile bi, s kamenim cilindričnim, keramičkim ili staklenim urnama, u koje se deponiraju spaljeni ostaci pokojnika i polažu u zemlju, jednu grobnu cjelinu, odnosno grob (sepulcrum). Naime, iznad ovih urni, unutar uokvirenih parcela, stav-

ljale bi se stele i cipusi, a u kamene urne oblika sarkofaga (delmatske i japodske) keramičke ili staklene urne, dok su urne osuarije imale u bazi are recipijent za pepeo pokojnika. Moguće je također da su manje ili pak veće urne u obliku sarkofaga pripadale sepulkralnim objektima arhitekture: mauzoleju (Šipovo) ili monumentalnoj grobnici (edikuli) u Trbušću, iako nije do sada pouzdano utvrđeno, ali na takvo nešto upućuju i tituli sepulkralnog karaktera kojima bi također trebala pripadati monumentalna sepulkralna nadzemna grobnica. Veće urne (delmatske) možda su služile za čuvanje kostiju (ossa), a ne pepela pokojnika.

Stele i cipusi asociraju na grobne parcele ili uređene nekropole (area sepulcri seu locus religiosus). Jedna takva nekropola konstatirana je u Brezi (Kamenjača*), a pripadala je antičkom plemenu Desitijata. Međutim, na njoj nisu nađeni recipijenti: kamene, staklene ili keramičke urne, nego udubljenja u formi ovih objekata. Dokaze o ovako uređenim nekropolama nalazimo na samim sepulkralnim spomenicima. Na njima se, naime, spominju i dimenzije parcela (in fronte..., in fronte pedes ili in agro..., odnosno in agro pedes...). Parcele su se ograđivale kamenjem i međusobno su bile povezane prilaznim puteljcima. Imale su četvrtast oblik i bile različitih veličina.

Kako su izgledale nekropole Japoda (Crkvina* i Dolovi* u Golubiću, Jezerine* u Pritoci, Ribić), na kojima se također susreću sepulkralni spomenici, a posebno kamene urne nije dovoljno poznato. Možda su i one bile uređene poput desitijatske u Brezi s odgovarajućim parcelama samo što se nisu sačuvale. Jedino nekropole na području Gradine (Domavije*), u načinu sahranjivanja na uređenim nekropolama, imaju izvjesne sličnosti s nekropolom Desitijata u Brezi.

Na osnovu iznesenog o postojanju organiziranih nekropola u doba principata, može se pretpostaviti da su stele i cipusi, za razliku od ara ossuaria i urni u obliku sarkofaga (urnae ossuariae), pripadale organizovanijim nekropolama (area sepulcri, odnosno locus religiosus), iako bi i ovim nekropolama mogle pripadati arae i urnae ossuariae. Također je vjerovatno da ovi sepulkralni spomenici mogu predstavljati i osamljene pojedinačne grobove uz kuće (ara ossuaria u Dretelju). Potrebno je, u vezi s ovim, još konstatirati da ovi sepulkralni spomenici i njihovi recipijenti zajedno čine grobnu cjelinu u obredu incineracije pri sahranjivanju pokojnika. Uklapaju se, zatim, u period političkog sistema principata od 1—4. st. ili do perioda političkog sistema dominata, kad počinje prevladavati oblik sahranjivanja inhumacija (Dioklecijan, 284—305). Osim toga, oblici sepulkralnih spomenika imaju formu hrama (aedicula), te bi predstavljali domus aeterna i bili bi u vezi s vjerom u zagrobni život.

[*Tom 1:* Tab. 5 (1—5); *Tom 2:* Tab. 10 (6); *Tom 3:* Tab. 8 (1—3)]

LIT.: *D. Sergejevski* 1934; *D. Sergejevski* 1950; *M. Baum*—*D. Srejović* 1959; *M. Baum* — *D. Srejović* 1960; *V. Paškvalin* 1961 a; *V. Paškvalin* 1975; *I. Bojanovski* 1964 b; *E. Pašalić* 1984, 257—259; *I. Bojanovski* 1983. V. Paškvalin

G) Doba kasne antike (Dominat). U političkom sistemu dominata prevladavalo je, uglavnom, skeletno pokapanje ili inhumacija. Ovaj oblik pokapanja prodire postepeno do njegove prevage u periodu dominata. Inhumacija, kao način sahranjivanja, javlja se sasvim sigurno u Saloni već na početku 2. st. Ovaj oblik sahranjivanja primjenjivan je i na naronitanskom distriktu u zaleđu Narone, a očitovao se u fragmentu nadvratnika mauzoleja s natpisom iz Sajmišta* (Krehin Gradac—Čitluk) perioda cara Hadrijana (117—138). Inače, na unutrašnjem području rimske Dalmacije ne susrećemo brojnijih potvrda ovog načina sahranjivanja.

Međutim, već na početku 3. st. ovaj način sahranjivanja počeo je postepeno prevladavati u Saloni i u Naroni, što se vrlo brzo odrazilo i na bližem području u njihovom zaleđu (u fragmentima sarkofaga iz 3. st.: Prenj, Vrtače* (Bačevići—Mostar) i Crkvina* (Crvenice—Duvno). No, na temelju ovih sepulkralnih spomenika, koji služe obredu inhumacije, ne bi se ipak moglo tvrditi da se proces prevladavanja skeletnog načina pokapanja nad incineracijom širio brzo, jer se na unutrašnjem dijelu područja rimske Dalmacije (ili današnje Bosne i Hercegovine) još u 3. st. najviše susreću nadgrobni spomenici stele, cipusi i urne, koji su upravo svjedoci prevlasti ritusa spaljivanja. Stele iz Zenice (Bilimišće*), područja Travnika (Putičevo*) i Gornjeg Ribnika (Gredice*—Ključ) svjedoče da je ritus incineracije postojao i u 4. st. Tako bi ovi nadgrobni spomenici upućivali da je na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba bilo krajeva u kojima se još u 4. st. zadržalo spaljivanje, a sporadično vjerojatno i kasnije. Pojava inhumacije na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba posljedica je postepene orijentalizacije, ovih krajeva, posebno obalskog dijela, preko kojeg su dolazili Orijentalci naseljavajući ova područja i donoseći običaje i kultove koji su podržavali ritus inhumacije. Ovdje bismo ubrojili kult Magnae Matris*, Izide*, Sabazija* i Mitre*. Ostaje, ipak, otvoreno pitanje da li su pristaše kulta Cybele podržavali kao oblik sahranjivanja inhumaciju, jer bi urne s akroterijalnim lavovima na području Duvna (Karaula*), kao njezinim simbolima, upućivali prije na ritus incineracije nego inhumacije. Ili kult Izide, čije, opet, simbole nalazimo na cipusu (sistra) iz Stoca* (T. Fl. Blodius) i na steli male A. Prokule iz Zenice (Bilimišće*) (izijački križ), koji bi ukazivali na incineraciju kao oblik sahranjivanja. Stoga bismo, na osnovu iznesenog, bili prije mišljenja da je prevladavao ritus incineracije, kao italski uticaj, nego inhumacije, premda se ne bi mogao negirati ni uticaj orijentalnog elementa, odnosno dvojnost uticaja.

S obzirom na činjenicu da kršćani njeguju obred inhumacije, moguće je da su oni na neki način, prije 313. god. uticali na prihvatanje tog ritusa sahranjivanja. Međutim, ukoliko je taj uticaj postojao, nije mogao biti jak, jer su u to doba kršćanske općine Salone i Narone bile brojčano male, pa prije 4. st. kršćanstvo nije moglo bitno uticati na prihvatanje obreda inhumacije, pogotovo ne u 2. i 3. st. Uticaj kršćanstva, u tom pogledu, mogao je doći do izražaja tek nakon milanskog edikta 313. god. Tada je kršćanstvo, kao istočnjačka religija, posve sigurno podržavalo i propagiralo napuštanje obreda incineracije.

Od tipova sepulkralnih spomenika, koji su služili obredu inhumacije u povijesnom razdoblju dominata, pripadaju sarkofazi. Oni su na području Bosne i Hercegovine, kao tip grobnica, rijetki, a posebno oni iz 2. i 3. st.: Prenj (Stolac), Crvenice (Duvno), Zenica i Bačevići (Mostar), koji su samo vjesnici inhumacije, čije doba tek dolazi. Sarkofag iz 4. st. identificiramo na osnovu fragmenta akroterija iz Halapića (Glamoč), a sarkofag iz 4—5. st. vidimo u sarkofagu iz Mogorjela* (Čapljina). Međutim, sarkofazi iz 5—6. st. pripadaju dobu punog kršćanstva i nalazimo ih u Vinjanima (kod Posušja), Šargovcima (kod Banjaluke) i u Mujdžićima (kod Šipova).

U političkom razdoblju sistema dominata mogu se naći i mauzoleji kao spomenici sepulkralne arhitekture. Tom periodu pripada mauzolej iz 4. st. u Šipovu. Ipak su iz razdoblja 4—5. st. najbrojniji sepulkralni objekti zidane grobnice na svod (najčešće uz bazilike) i zidane grobnice 4. st. s ravnom pločom (Jajce). Ovom periodu 4—5. st. pripada starokršćanski mauzolej iz Turbeta sa hipogejem. Uz starokršćanske crkve i na poljoprivrednim imanjima javlja se grobna konstrukcija na dvije vode (Višići, Mogorjelo i Zenica itd.).

U historijskom razdoblju dominata inhumacija postaje dominantan oblik sahranjivanja pokojnika, te u kontinuitetu traje sve do naših dana.

[*Tom 1:* Tab. 5 (6); *Tom 2:* Tab. 11 (1, 3)]

LIT.: *V. Radimsky* 1892 d; *Ć Truhelka* 1892, 318—319; *D. Sergejevski* 1932, 44; *D. Sergejevski* 1934 a, 23—24; *D. Sergejevski* 1951, 135—145; *D. Sergejevski* 1952; *V. Paškvalin* 1959; *I. Bojanovski* 1964 c; *V. Paškvalin* 1970; *Đ. Basler* 1972; 146; *N. Cambi* 1982; *E. Pašalić* 1934, 257—258.

V. Paškvalin

H) Rani srednji vijek. U periodu seobe naroda konstatirano je nekoliko vrsta sahranjivanja. Pored pojedinačnih ukopa u praistorijske tumule (Kovačev do*, glasinačko područje), rimske sarkofage (Grčine*, Potoci, Mostar) i kasnoantičke presvođene grobnice (Crkvina*, Oborci, Krčevine*, Stranjani, Gromilice* kod Konjica, Vrdolje), susrećemo se već oko 500. g. sa pojavom tzv. groblja na redove, karakterističnom za široki evropski prostor. Smještaj ovih grobalja je ili na slobodnom prostoru (Bošnjića voće*, Rakovčani kod Prijedora) ili na praistorijskom naselju (Gradina*, Korita, Duvno) i starijem rimskom groblju (Varošište*, Mihaljevići kod Sarajeva). Orijentacija grobova, prema shvatanjima već prihvaćenog hrišćanstva, teži ka smjeru Z—I. Među ukopima u prostu zemlju pojavljuju se i različiti tipovi grobnih konstrukcija u vidu drvenih zaštitnih okvira (Rakovčani, Mihaljevići), ili složenih od kamenih nepravilnih okvira (Korita). Sem dvije bojne sjekire otkrivene u Rakovčanima, svi ostali grobni nalazi pripadaju nakitu i ukrasnim dijelovima nošnje, uz nekoliko predmeta utilitarnog karaktera.

Običaj sahranjivanja incineracijom, karakterističan za najstarije razdoblje ranoslovenskog perioda, sačuvan je samo u tragovima (urna uz nekropolu Baltine bare* u Gomjenici kod Prijedora, urna na lokalitetu Kamenica* u Mahovljanima kod Laktaša, urna u praistorijskom tumulusu u Krčevinama* (Trnovice, Zvornik), ostaci groblja s urnama u Gornjem Brodcu* i Brodiću* u Dvorovima kod Bijeljine), dok su nalazi iz prostranog groblja s urnama iz Hodbine* kod Mostara sasvim uništeni. Od izuzetnog značaja je pojava tumulusa sa spaljenim pokojnikom iz Sultića kod Konjica (Smreke*), datiranog u kraj 8. v. Svi ostali ukopi pripadaju tipu skeletnog pokopavanja, i takođe grobljima na redove, različitog obima i različito smještenim. Vezanost za lokalitete starijih epoha različitog karaktera, praistorijske i antičke, otkriva i ovdje već zapaženi kontinuitet (Mahovljani, Bugojno, Mihaljevići, Ilidža, Cim, Višići, Mogorjelo i dr.), mada je nekoliko nekropola formirano i na slobodnom prostoru (Gomjenica, Bagruša* u Petoševcima kod Laktaša). Pojedinačni ukopi samo dopunjuju ovu sliku. Težnja ka usmjeravanju Z—I vidna je i na ovim nekropolama, mada je rijetko konsekventno provedena, i odstupanja idu u različitim pravcima. Grobni prilozi u vidu keramičkih posuda sačuvani su sasvim rijetko, uglavnom iz uništenih grobova starije faze, uz tragove ognjišta za daću ili razbijene fragmente keramike u sklopu pogrebnog ritusa. Sav ostali fundus otkrivenih nalaza pripada nakitu i dijelovima nošnje, uz povremenu pojavu dijelova oružja i vojničke opreme.

[*Tom 1:* Sl. 22; Tab. 1 (1); Tab. 2 (5, 6)]

LIT.: *N. Miletić* 1984, 375—423.

N. Miletić

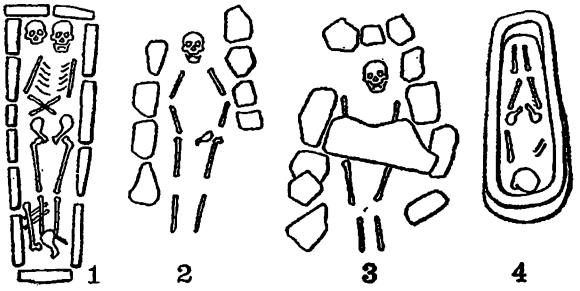

Sl. 22: Tipovi grobova, srednji vijek

I) Kasni srednji vijek. Otkrivanje kasnosrednjovjekovnih grobova najčešće je vezano za istraživanje nekropola sa stećcima. Do sada su istraživani grobovi na preko stotinu lokaliteta u Bosni i Hercegovini, a sistematski nekropole: Mramorje u Grborezima* (Livno), Kraljičin nasip* i Glavica* u Podgradini, te Mašeta* u Bilom polju (takođe Livno), Stećci* u Janjića spili (Mostar), Mistihalj* u Paniku (Bileća), Turbića* groblje u Ćatićima (Kakanj) i, donekle, Pavlovac* u Kasindolu (Sarajevo). Kasnosrednjovjekovni grobovi ispitivani su i u okviru nekropola: Varošište* u Mihaljevićima (Sarajevo, Novi grad), Grudine* i Crkvina* u Čipuljiću (Bugojno), na kojima se u kontinuitetu sahranjivalo od ranog srednjeg vijeka do 15. i 16. st. Kontinuitet sahranjivanja proteže se na mnogim lokalitetima od praistorije do kasnog srednjeg vijeka, kao npr. na praistorijskim tumulima na Glasincu, u Potocima kod Mostara, na tumulima na Kupreškom polju, kao i u okolini Livna, Duvna, u Ljubomiru i na drugim lokalitetima u Hercegovini. Ukopavanje u ruševine sakralnih objekata iz kasne antike ili ranijih perioda srednjeg vijeka vršeno je često u kasnom srednjem vijeku, npr. Srđ* u Brezi, Crkvina* u Vrucima (Ilidža), Crkvina* u Rogačićima (Ilidža), Gradac u Gracu (Hadžići), Grčka glavica u Biskupu (Konjic), Crkvina* u Lisičićima (Konjic), Crkvina* u Cimu (Mostar), Crkvina* u Žitomislićima (Mostar), Mogorjelo* (Čapljina), Crkvina* u Paniku (Bileća) i mnogi drugi lokaliteti.

Kasnosrednjovjekovni grobovi mogu se podijeliti u dvije osnovne grupe: s grobnom arhitekturom i bez nje. U grupu grobova bez grobne arhitekture najrasprostranjeniji je slobodan ukop u prostu zemljanu raku, konstatiran na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, a najčešće na nekropolama na redove uz ruševine sakralnih objekata (Bugojno, Rogačići, Lisičići, Cim, Žitomislići). Na mnogim nekropolama ima slobodnih ukopa uz razne druge oblike sahranjivanja (Mihaljevići, Bugojno, Grborezi). Ponekad zaštitni okvir čini drvena ploča, dvije ploče složene u vidu krova, djelimično izdubljeno deblo ili drveni sanduci pravougaonog oblika i zakovani klinovima.

U grupi grobova sa grobnom arhitekturom najčešći su tipovi grobnica konstruisanih od kamenih ploča raznih veličina i nivoa obrade, od nekoliko nemarno položenih kamenova na uzglavlju i u podnožju, do lijepo oblikovanih i složenih ploča ispod,

oko i iznad pokojnika. Na Radimlji* kod Stoca i drugim nekropolama pokojnici su zaštićeni sa dvije kamene ploče složene u obliku dvoslivnog krova. Viđeniji pokojnici (gost Milutin, sahranjen u Humskom kod Foče) sahranjivani su u zidanim grobnicama u kojima je grobna raka obložena pločama vezanim malterom i prekrivena kamenom pločom, što je česta pojava na nekropolama sa stećcima. U zidanim grobnicama pokojnici su sahranjivani u drvenim sanducima. Visoka feudalna bosanska gospoda sahranjivana su također i u mauzolejima (tepčija Batalo u Turbetu kod Travnika (lok. Crkvina*), nepoznati feudalac u Crkvini* kod Goražda), grobnim kapelama i crkvama (grobna kapela bosanskih kraljeva na Bobovcu kod Vareša), u samim crkvama (grobnica kralja Tvrtka u Arnautovićima kod Visokog), ili specijalno zamišljenim podzemnim odajama (katakombe u Jajcu).

Poseban tip grobnica predstavljaju i monolitni koritasto izdubljeni sarkofazi otkriveni u okolini Sarajeva, Foče, Travnika, Zenice i u Biskupu kod Konjica. Ponekad je unutrašnjost sarkofaga izdubljena u obliku čovječijeg tijela. Ovi grobovi su također pripadali visokoj feudalnoj gospodi, što se moglo odrediti prema prilozima u njima.

Orijentacija grobova je najčešće Z—I uz razumljiva veća ili manja odstupanja, naročito u pravcu SZ—JI i S—J. Pokojnici su, po pravilu, položeni na leđa, sa različitim položajem ruku. Ukopi su u najviše slučajeva individualni, mada se često sreću dvojni ili grobovi sa više ukopa, i do osam pokojnika. Dubina ukopa je veoma različita u zavisnosti od vrste i nagiba terena, ponekad i od konstrukcije samih grobova, koji mogu biti etažni.

Pokojnici su sahranjivani u odjeći i nakitu koji su nosili, tako da su prilozi u kasnosrednjovjekovnim grobovima najčešće dijelovi odjeće (razne trake, zlatotkani dijelovi tkanina, poneki ostatak kože, mnogobrojna dugmad, kopče i igle) i nakit (prstenje i naušnice, a rjeđe dijademe i ogrlice). Nađeni su i dijelovi dva luksuzna pojasa (okolina Tuzle i Glavica* u Han Biloj kod Travnika). Čest prilog u ovim grobovima bili su novčići različitog porijekla, ponekad oružje ili oruđe, a od dragocjenih uvezenih predmeta u nekoliko grobova nađene su staklene čaše.

[*Tom 1:* Tab. 4 (4—6); Tob. 6 (3, 4)]

LIT.: *M. Vego* 1955, 157—166; *N. Miletić* 1956, 9—39; *M. Vego* 1957, 127—141; *N. Miletić* 1961, 249—257; *Š. Bešlagić— — Đ. Basler* 1964; *P. Anđelić* 1980, 183—247; *Z. Kajmaković* 1981, 147—154; *N. Miletić* 1982, 123—165; *L. Žeravica* 1982, 179—205. L. Fekeža

H

HEDUM, v. Saobraćaj, B), 8.

HEMASI *(Haemasi).* Plin. III, 143, pleme u području između Narone i Epidaura, u predrimsko doba; kod G. Alföldy, 36: *Hemasini;* možda identični s *Hippasinoi* App. Illyr. 16 koji su vjerojatno živjeli na jednom od južnojadranskih otoka, jer se spominju u vezi Agripine akcije s mora 35. g. st. e.

I. Bojanovski

HERALDIKA. Kao pomoćna historijska nauka koja proučava grbove heraldika zauzima značajno mjesto i u upoznavanju političke i kulturne historije srednjovjekovne bosanske države. Izučavanje ove discipline usko je povezano sa bavljenjem i drugim pomoćnim historijskim naukama (sfragistikom, numizmatikom, paleografijom i dr.) jer je većina bosanskih i humsko-hercegovačkih grbova sačuvana na pečatima i na novcu. Značajan ali nedovoljno iskorišten izvor za upoznavanje srednjovjekovnih grbova u Bosni i Hercegovini predstavljaju heraldičke predstave na stećcima. Na tlu srednjovjekovne bosanske države mogu se prepoznati tri vrste grbovnih oznaka, odnosno grbova shvaćenih u širem smislu: jednostavni heraldički simbol, odnosno figura, zatim simbol na heraldičkom štitu i potpuni grb sa štitom, kacigom i čelenkom. Ovakav poredak ima i određenu kronološku vrijednost uz izvjesna odstupanja zbog različitih uvjeta razvitka. Potpune grbove, u zapadnoevropskom smislu, imali su vladari i visoki feudalci, dok je niža vlastela imala tzv. nepotpune grbove, u koje spadaju prve dvije vrste, jednostavna figura i simbol na štitu. Ovi posljednji su naročito brojni na stećcima.

Dosadašnja istraživanja na polju bosansko-humske heraldike još nisu dala konačan odgovor na pitanje izgleda državnog grba Bosne, a problem grba Humske zemlje tek je nedavno postavljen.

[*Tom 1:* Sl. 21]

LIT.: *P. Anđelić* 1964; *P. Anđelić* 1965; *P. Anđelić* 1970; *P. Anđelić* 1980, 241—246. T. Glavaš

HERKUL *(Hercules, Herakles).* Zaštitnik je putnika i, uopće, ljudi od svakog zla. Na području Bosne i Hercegovine njegov kult je predstavljen s četiri spomenika (2—3. st.). To je epigrafska ara iz Graca* (Halapić, Glamoč), Grkovaca* (Bosansko Grahovo), Borčana i Zenice (Bilimišće*). Posveta je Augusto Sacrum. Sudeći po onomastici dedikanata izgleda da nema domaće porijekla. Nema tragova ni da je vezan za sinkretizam. Na području jugozapadne Bosne ovaj kult treba poistovetiti s grčkim kultom Herakla.

LIT.: *D. Sergejevski* 1927, 263; *V. Paškvalin* 1963, 142; *E. Imamović* 1977, 152—154. V. Paškvalin

HIGIJA *(Hygia, Hygieia), v.* Eskulap.

HOCHSTÄTTER, *Ferdinand,* geolog, paleontolog i geograf (Beč 30. 4. 1829—18. 7. 1884). Objavio veći broj geografskih i arheoloških radova. Prvi publikovao kultna kolica sa Glasinca*.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. B. Čović

HOERNES, *Moriz* (Beč 29. 1. 1852—10. 7. 1917), arheolog. Kustos, kasnije direktor Prirodoslovnog muzeja u Beču, osnivač katedre za praistoriju u Beču, jedan od vodećih evropskih praistoričara krajem 19. i početkom 20. st. Konsultant i saradnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu od osnivanja (1888) do 1917. Sa V. Radimskim i F. Fialom objavio rezultate istraživanja neolitskog naselja u Butmiru, te još nekoliko studija i rasprava o arheološkim nalazištima i nalazima iz Bosne i Hercegovine. Urednik časopisa »Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina« 1893—1915 (I—XIII).

Relevantni radovi: v. Bibliografija.

LIT.: *Č. Truhelka,* Dr. Moritz Hoernes, GZM XXIX,1917, 301—304. B. Čović

HOFFER, *Aleksandar,* historičar (Sv. Rupert, Slovenija, 25. 2. 1839—Travnik, 4. 9. 1914). Kao profesor gimnazije u Travniku 1882—1914. g. obilazio je i ispitivao arheološka nalazišta u okolini. Osobi-

to je zaslužan za otkriće rimskog natpisa u Fazlićima, na kojem se spominje municipij Bistue*, te drugih arheoloških lokaliteta i nalaza.
Relevantni radovi: v. Bibliografija. Đ. Basler

HOPF, *Maria*, botaničar (Wettin, Halle 13. 9. 1914—). Naučni saradnik u Römisch—Germanisches Zentralmuseum u Mainzu, stručnjak za paleobotaniku. Objavila više monografija i studija o botaničkim ostacima u arheološkim nalazištima Njemačke i drugih evropskih zemalja. Obradila je ostatke žitarica i druge botaničke nalaze iz Lisičića*, Luga* kod Goražda i Gornje Tuzle*.
Relevantni radovi: v. Bibliografija. B. Čović

HÖRMANN, *Konstantin*, upravni službenik i publicist (Bjelovar, 8. 9. 1850 — Beč, 21. 9. 1921). Jedan od najaktivnijih članova Muzejskog društva Bosne i Hercegovine i osnivača Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Od 1888. do 1906. upravnik tog muzeja, a od 1889. do 1907. urednik »Glasnika Zemaljskog muzeja«. Bio je i urednik časopisa »Nada«. Pretežan dio radova K. Hörmanna je iz etnologije i folkloristike, a s dokumentarnog stanovišta važni su njegovi brojni urednički prilozi u Glasniku. Iz arheologije je objavio nekoliko kraćih članaka, ali je kao direktor dosta doprinio razmahu arheoloških istraživanja u Bosni i Hercegovini u prve dvije decenije rada Zemaljskog muzeja.
Relevantni radovi: v. Bibliografija.
LIT.: *Ć. Truhelka*, Kosta Hörmann, GZM XVIII, 1906, 1—3; *B. Ćorić*, »Nada«, književno istorijska monografija, Sarajevo 1978, 709—710. B. Čović

HRONOLOGIJA. *A) Paleolitsko doba.* Prema dosad otkrivenim nalazištima najstariju paleolitsku kulturu u Bosni i Hercegovini predstavlja moustérien,* s nalazom, ručnog šiljka iz Riss-Würm međuledenog doba, koji je otkriven na Velikoj gradini* u Varvari (Prozor). Nalazi tipičnog moustériena u panonskoj regiji Bosne datiraju iz Würm 1. stadijala, približno iz vremena između 50.000. i 42.000. g. BP (prije današnjeg vremena). Odnos prema mlađem paleolitiku je nedovoljno izražen zbog snažnih erozija tla koje su zahvatile nalazišta u sjevernoj Bosni između Hengelo- i Stillfried-kompleksa, oko 42.000. do 26.000. g. BP. Nakon toga, od Würm 3a stadijala javlja se aurignacien*, koji traje do početka Tursac-kompleksa (24.000. g. BP), nakon čega dolaze kulture gravettiena* u njegovoj kasnoj fazi, do formacije predböllinga oko 14.500. g. BP u sjevernoj Bosni, a u Hercegovini do samih krajnjih izdanaka pleistocena, tj. do epohe Dryas 3.
LIT.: *Đ. Basler* 1979 a. Đ. Basler

B) Neolitsko doba. Kako do sada nisu otkrivena nalazišta mezolitske starosti, postoji — vjerovatno prividni — hijatus između kraja paleolitskog (približno 9. mil. st. e.) i početka neolitskog doba (6. mil. st. e. po hronologiji izrađenoj na osnovu radiokarbonskih /C_{14}/ analiza). Kao i u ostalim dijelovima Jugoslavije, i u Bosni i Hercegovini se neolitsko doba dijeli na starije, srednje i mlađe (skraćeno: stariji, srednji i mlađi neolit). Starijem neolitu pripadaju: impresso-kultura*, starčevačka kultura* i mješovita impresso-starčevačka kultura u centralnoj Bosni (Obre I* kod Kaknja). U srednji neolit ubrajaju se: starija vinčanska* i kakanjska kultura*. Kulture mlađeg neolita su mlađa vinčanska*, sopotska*, butmirska* i lisičićka (hvarsko-lisičićka*) kultura. Kako su posljednje faze kultura mlađeg neolita u Bosni i Hercegovini istovremene s kulturama ranog eneolita u nekim susjednim oblastima, završetak eneolitskog doba mogao bi padati u prvu polovinu 3. mil. st. e.
LIT.: *A. Benac — M. Garašanin — D. Srejović* 1979, 635—638. B. Čović

C) Eneolitsko doba. U Bosni i Hercegovini dosad nisu otkrivene eneolitske kulture koje bi odgovarale, npr. Tiszapolgár-kulturi u srednjem Podunavlju ili fazama Bubanj-Hum I—II u Pomoravlju, pa se pretpostavlja da u to vrijeme još traju poznoneolitske faze sopotske*, vinčanske*, butmirske* i hvarsko-lisičićke kulture*. Srednjem eneolitu pripadala bi lasinjska* kultura u sjevernoj Bosni, te jedna kasna faza hvarsko-lisičićke kulture, veoma izložena različitim uticajima u južnoj Hercegovini (Ravlića pećina* IIC). U kasnom eneolitu se, najprije, pojavljuje kostolačka kultura* (u centralnom i istočnom dijelu sjeverne Bosne, dijelom i južnije), zatim vučedolska kultura* u sjeverozapadnoj, centralnoj i južnoj Bosni, jadranski tip ljubljanske kulture* u južnoj Hercegovini, te cetinska kultura* (rana faza). Eneolitsko doba zauzima približno sredinu i drugu polovinu 3. i prva dva stoljeća 2. mil. st. e.
LIT.: *N. Tasić — S. Dimitrijević — B. Jovanović* 1979, 430—442; *B. Marijanović* 1981, 49—52. B. Čović

D) Bronzano doba. Traje približno između 1850/1800. i 800. g. st. e. Podijeljeno je na rano (1850/1800—1550), srednje (1550—1300) i kasno (1300—800) bronzano doba. Podjela je usklađena sa srednjoevropskim (modifikovanim Reinecke-ovim) hronološkim sistemom, s tim da u ovoj periodizaciji kasno bronzano doba, pored bronzanog doba D, obuhvata još i stupnjeve Ha A i Ha B(1—2) tog sistema. *Ranom* bronzanom dobu u sjevernoj Bosni pripadaju Zecovi* (Prijedor) IV, Gornja Tuzla I* i još nekoliko nalazišta, u centralnoj i južnoj Bosni, te u sjevernoj Hercegovini: Pod kod Bugojna (A), Velika gradina u Varvari, Prozor (A—2 i A—3), odgovarajući nalazi sa Debelog brda* kod Sarajeva, kao i sa glasinačkog područja*. U Hercegovini ovom periodu pripadaju nalazišta cetinske i posuške kulture*. *Srednje* bronzano doba je slabije ispitano. Pripada mu dio nalaza iz tumula glasinačkog područja, kao i pretežan dio nalazišta podrinjske* kulturne grupe, a u sjevernoj Bosni starija faza kulturne grupe Barice—Gređani*. *Kasno* bronzano doba najbolje je poznato. Pripada mu mlađa faza grupe Barice—Gređani* u sjevernoj Bosni, kultura polja s urnama*, rasprostranjena na istom području, glasinačka grupa kasnog bronzanog doba*, srednjobosanska kulturna grupa, rana faza srednjodalmatinske* kulturne grupe, pretežan dio ostava* bronzanih predmeta, kao i veliki broj drugih nalaza i nalazišta.
LIT.: *B. Čović* 1983 h, 807—811. B. Čović

E) Željezno doba. Zauzima vremenski raspon od početka 8. v. st. e. do definitivnog uključenja teritorija današnje Bosne i Hercegovine u Rimsku Imperiju (9. g. n. e.). Ranija podjela na *starije* (do 500. g. st. e.) i *mlađe* željezno doba (iza 500. g. st. e.) postepeno se napušta i zamjenjuje istorijskom periodizacijom (apsolutnohronološkim datumima izraženim u stoljećima ili decenijama), a za svaku kulturu (kulturnu grupu) izrađuje posebna periodizacija. Tu spadaju glasinačka kultura*, kulturna grupa Donja Dolina—Sanski Most*, te japodska*, srednjobosanska* i srednjodalmatinska kulturna grupa*. Zbog specifičnog kulturnog razvoja u južnoj Hercegovini govorimo i o posebnom, helenističkom* dobu, koje obuhvata vrijeme od sredine 4. do 1. v. st. e.
LIT.: *S. Gabrovec — B. Čović* 1986, 901—911. B. Čović

F) Doba Rimskog Carstva (Principat). Prva se tri stoljeća Carstva (Rano Carstvo) nazivaju *principat,* kao opozicija dominatu (Kasno Carstvo), što označava prevlast »prvaka« *(princeps)* među sebi ravnima *(primus inter pares).* Sistem je zasnovao Oktavijan 27. g. pr. n. e. nagodbom o diobi vlasti sa senatom. Rimska je država zadržala aspekt aristokratske republike, u kojoj Oktavijan nastupa kao princeps, najotmjeniji i najutjecajniji predstavnik naroda i vojske. Za razliku od Cezara, ne nastupa kao diktator, nego kao zastupnik naroda (tribunus), s nazivom Augustus (uzvišen); ima vlast nad vojskom, ali upravu države dijeli sa senatom. August je u stvari, vještom politikom osnivač monarhije pod vidom republikanskih institucija. Nakon Augusta su se u okvirima pravnog poretka formirale dinastije, u ranijem principatu (od početka do oko 160. g.): Julijevsko-Klaudijevska (27. g. st. e.— 68. g. n. e.), Flavijevska (69—96. g.) i Antonina (96—192. g.); kasnijem principatu (o. 160—285. g.) odgovaraju dinastija Severa (193—235. g.) i vladavina vojnih careva (235—285. g.). Principat je ostvario punu jednakost građana, a u krajnjoj konsekvenci i izjednačenje provincija s Italijom (Imperium Romanum). Bio je to, u stvari, savez municipija. Jedinstvo države osiguravala je jaka carska vlast i Augustov kult (augustales). Padom Severa, glavni je činilac postala vojska. Vojnoj anarhiji stao je na kraj Dioklecijan (285) uvođenjem apsolutizma (v. Dominat). S Klaudijem Gotskim (268—270) počinje era ilirskih careva.

LIT.: PW RE s. vv. Iulius, Claudius etc.; *L. Pareti,* Storia di Roma e del mondo romano, dalle origini a Constantino IV, Torino 1952—1961. I. Bojanovski

G) Doba kasne antike (Dominat). Počinje dolaskom cara Dioklecijana (284—305) na prijestolje Rimskog Carstva. Njegovu vladavinu karakteriziraju administrativne i financijske reforme, kao i edikti protiv kršćana da bi se Rimskom Carstvu vratila vojna i ekonomska moć. Njegov nasljednik je Konstantin I Veliki(306—337) poznat po Milanskom ediktu iz 313. g., koji kršćanstvo proglašava slobodnom religijom. Poslije Konstantina I ističe se car Julijan (361—363), nazvan Apostata (Otpadnik) po pokušaju vraćanja antičkih kultova u svrhu obnavljanja starih tradicija i jačanja Rimskog Carstva. U kronologiji kasnog Rimskog Carstva naročito je važan period nakon smrti cara Teodosija I (379—395), kad dolazi do definitivne podjele Carstva na Zapadno i Istočno (395), a 475. g. i pad Zapadnog Carstva. Podjelom Rimskog Carstva teritorij današnje Bosne i Hercegovine dolazi najprije u sklop Zapadnog Carstva (do 437. g.), a zatim Istočnog Carstva (do 454. g.) kad se provincija osamostalila i ostala u zajednici do Julija Nepota (480). Zatim dolazi do vladavine »barbara« na čelu s germanskim vojskovođom Odoakrom (480—490), pa dolaze Istočni Goti, koji se zadržavaju do 535. g. Nakon svega, dolazi doba cara Justinijana I (527—565), koji pokušava obnoviti Carstvo. To je uspio samo u nekim dijelovima Zapada, a kod nas u većem dijelu zaleđa provincije Dalmacije. To traje do dolaska Slavena ili do prvih godina 7 st.

LIT.: *Đ. Basler* 1927, 7—27; *Đ. Basler* 1984 a, 309—368. V. Paškvalin

H) Rani srednji vijek. U toku ranog srednjeg vijeka izdvajaju se vidno dva razdoblja: period seobe naroda, koji je u Bosni i Hercegovini obilježen prevlašću Istočnih Gota i uključenjem ovih krajeva u njihovu državu (493—536/540), prvim prodorima Slovena i stvaranjem prvih Sklavinija, rušilačkim prodorom avaro-slovenskih hordi prema Saloni i njen pad oko 610; ranoslovenski period, u kome je došlo do konačnog naseljavanja Slovena i postepenog formiranja društveno-političkih zajednica na osnovama ranofeudalnih društvenih odnosa (8. v.—sredine 12. v.).

LIT.: *N. Miletić* 1984, 375—376, 391—392. N. Miletić

I) Kasni srednji vijek. Srednjovjekovna bosanska država nastala je, razvijala se i nestala sa historijske pozornice u vrijeme (sredina 12—prve decenije 16. st.) koje je po osnovnoj periodizaciji evropske političke povijesti i kulture označeno kao doba razvijenog feudalizma. Tursko osvajanje Bosne 1463. g. prekinulo je kontinuitet bosanske državne samostalnosti, ali je srednjovjekovna kultura nastavila život u Hercegovini do 1482. g, zatim u Srebreničkoj i Jajačkoj banovini do 1512. g, odnosno 1528. g. Pokušaj periodizacije kulturnog razvoja u srednjovjekovnoj Bosni dao je P. Anđelić.

LIT.: *S. Ćirković* 1964; *P. Anđelić* 1970. T. Glavaš

HUMKA, v. Tumulus.

HVARSKA KULTURA, v. Hvarsko-lisičićka kultura.

HVARSKO-LISIČIĆKA KULTURA. Rasprostranjena je na području Hercegovine tokom mlađeg neolita, predstavlja kontinentalnu varijantu hvarske kulture, rasprostranjene prvenstveno na području Dalmacije i srednjodalmatinskih otoka, iz čega proizilazi i njihov zajednički naziv hvarsko-lisičićka kultura. Najznačajnija nalazišta hvarsko-lisičićke kulture u Hercegovini su Lisičići* kod Konjica i Ravlića pećina* (faze IIa—c) kod Gruda. Pored njih, ovoj kulturi pripadaju i Zelena pećina* kod Mostara (stratum II), Gradac* kod Konjica i Popov do* kod Goražda, što je ujedno i najdalji prodor ove kulture u unutrašnjost.

Genetska povezanost klasične ili jadranske i kontinentalne varijante hvarsko-lisičićke kulture ogleda se u svim oblicima materijalne kulture, ali varijanta u unutrašnjosti pokazuje i znatnija odstupanja. Ova odstupanja se gotovo isključivo reflektiraju u ornamentalnom sistemu i, kako pri današnjem stanju istraženosti izgleda, idu u dva pravca. Predstavnik jednog pravca su Lisičići, a drugog Ravlića pećina.

Ornamentalne karakteristike hvarsko-lisičićke kulture u Lisičićima ogledaju se, prije svega, u potpunoj dominaciji urezanih nad slikanim ornamentima, koji su svedeni na rijetke primjerke ukrašene crvenom bojom u crusted-tehnici. Među urezanim ornamentima izdvajaju se dvije grupe predstava. Prvu grupu čine predstave simboličkog, a drugu predstave realističkog karaktera. Motivi simboličkog karaktera grupisani su u okviru predstava solarno-lunarnog karaktera i, vjerovatno, stoje u vezi sa odgovarajućim kultom raširenim među stanovnicima ovog naselja. Ornamenti realističkog karaktera predstavljaju pokušaj stanovnika Lisičića da na keramičke izrađevine prenesu scene i motive iz realnog života, a među njima su najizrazitije predstave ptice, stambenih objekata, te jedan ulomak sa scenom lova i širim pejzažem naselja. Spomenute karakteristike ornamentalnog sistema Lisičića predstavljaju jedinstvenu pojavu u neolitu Balkana. Izvan spomenutih odlika, ornamentalni sistem Lisičića karakteriše i dosta često primjenjivana tehnika kaneliranja vinčanskog tipa, koju su stanovnici ovog naselja usvojili, vjerovatno, posredstvom butmirske kulture, sa kojom su imali dosta izražene kontakte

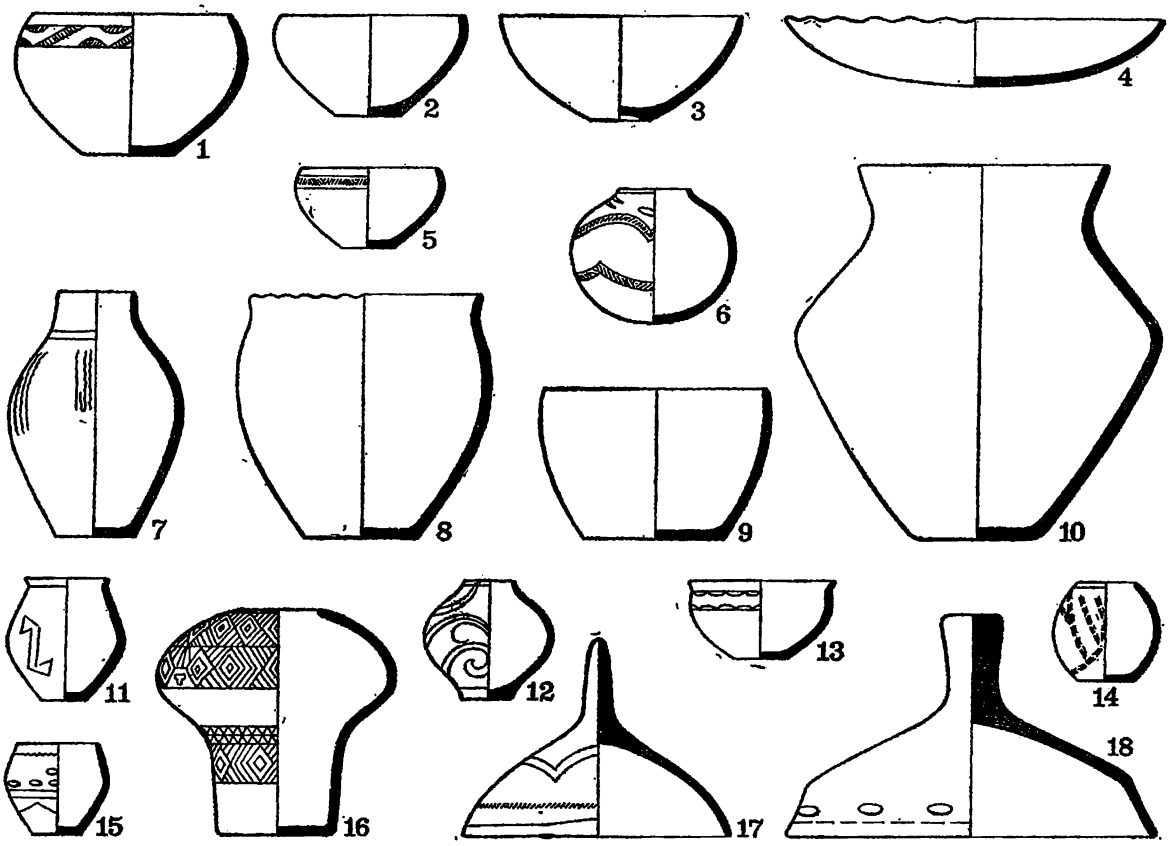

Sl. 23a: Hvarsko-lisičićka kultura (Lisičići, Konjic)

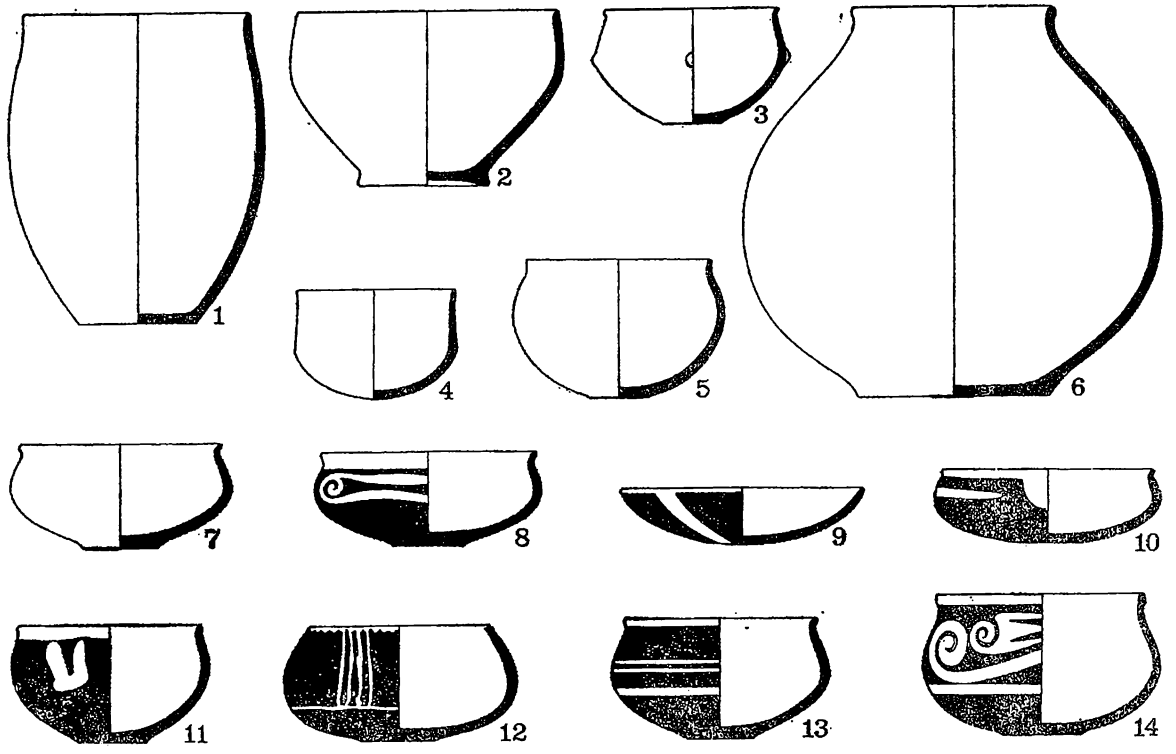

Sl. 23b: Hvarsko-lisičićka kultura (Ravlića pećina, Grude)

kulturnog i ekonomskog karaktera. Po svemu sudeći, naselje u Lisičićima pripada II razvojnom stupnju ili klasičnoj fazi hvarsko-lisičićke kulture, a u relativnohronološkom pogledu može se paralelizirati manjim dijelom sa fazom Butmir II (klasična butmirska* kultura), a većim dijelom sa fazom Butmir III (kasni Butmir), kada je ostvarila i značajniji prodor u područje centralne (Obre II* kod Kaknja) i istočne Bosne (Popov do*).

Hvarsko-lisičićka kultura u Ravlića pećini omogućava da se njen razvoj na tlu Hercegovine prati kroz tri razvojne faze. *Fazu I* (Ravlića pećina IIa) karakterišu tipološki i ornamentalni elementi danilske kulture, koja se tako iskazuje kao etno-kulturni supstrat u razvojnom procesu hvarske kulture. *Faza II* (Ravlića pećina IIb) najzanimljivija je jer se kroz nju reflektira drugi razvojni pravac ornamentalnog sistema hvarsko-lisičićke kulture u Hercegovini. Po osnovnom opredjeljenju u izboru tehnika ukrašavanja, stanovnici ovog naselja se znatno udaljavaju od opredjeljenja stanovnika Lisičića, ali se još uvijek znatno razlikuju i od primorske varijante hvarsko-lisičićke kulture. Naime, stanovnici ovog naselja preferiraju slikanu keramiku, ali isključiva upotreba crvene boje, i to samo u crusted-tehnici, udaljavaju njihovu keramiku od primorske varijante, gdje ovako izvedeni ukrasi predstavljaju samo jednu komponentu ornamentalnog sistema. Konačno, *faza III* (Ravlića pećina IIc) donosi vrlo značajne promjene, koje se ponovo reflektiraju kroz ornamentalni sistem. Radi se o uvođenju kaneliranja, koje postaje najizrazitija karakteristika ukrašavanja. Međutim, ova ornamentalna tehnika više nema nikakve veze sa odgovarajućom pojavom u okviru kasnoneolitskih kultura, npr. vinčanskom i butmirskom, već predstavlja odraz kulturnih promjena koje se dešavaju krajem neolita i početkom eneolita na čitavoj istočnoj jadranskoj obali, a kada kaneliranje postaje vodeća ornamentalna tehnika. Horizont sa kaneliranom keramikom se do sada definisao kao potpuno nova kultura, tzv. nakovanska kultura, ali je vjerovatnije da se radi samo o usvajanju novog dekorativnog stila koji ne podrazumijeva i novu etno-kulturnu strukturu. Na taj način se hvarsko-lisičićka kultura Ravlića pećine IIc, odnosno III faza hvarsko-lisičićke kulture iskazuje i kao nosilac ranog eneolita Hercegovine. U istom pravcu ukazuju i karakteristike retardiranih hvarsko-lisičićkih elemenata u fazi A—1 Velike gradine u Varvari.

[*Tom 1:* Sl. 49 (18—24); Tab. 8 (1—2); Tab. 17 (3); *Tom 3:* Tab. 2 (12—15)]

LIT.: *A. Benac* 1958 a; *A. Benac* 1964 a, 84—89; *Š. Batović* 1979, 574—634; *B. Marijanović* 1981, 22—36, 44—52.

B. Marijanović

I

IBISUA, v. Bistua Nova; Saobraćaj, B), 8.

ILIRI *(Illyrii, Illyrioi).* Pominju se u grčkim izvorima od 6. v. st. e. Prvobitno je to ime, vjerovatno, označavalo manji narod ili grupu plemena naseljenih na području sjeverozapadno od antičke Makedonije i sjeverno od Epira. Već u Herodota (5. v. st. e.) je, međutim, pojam Ilirije (ilirske zemlje) znatno širi i obuhvata dosta veliku oblast u zaleđu Jonskog (Jadranskog) mora. U idućim stoljećima bili su nazivi Iliri i Ilirija (Illyris) postepeno proširivani (u djelima grčkih pisaca), dobijajući i značenje geografske odrednice. Nakon rimskog osvajanja zapadnog Balkana i Panonije naziv Iliri se u nekim izvorima proširuje na sve narode koji su živjeli unutar rimskog Ilirika (Illyricum). Novija istoriografija, lingvistika i arheologija (antička i praistorijska) preuzele su u drugoj polovici 19. st. to prošireno značenje imena Iliri, pa se na toj osnovi u prvoj polovici 20. st. razvio panilirizam. Danas su panilirska shvatanja uglavnom prevaziđena i napuštena, a Iliri se ponovo smještaju na zapadni Balkan, u zaleđe Jadranskog mora, mada su još veoma divergentna mišljenja o tome koji su sve krajevi u toj oblasti stvarno pripadali Ilirima. S odbacivanjem panilirskih shvatanja odbačene su i teze o doseljenju Ilira kao već obrazovanog naroda na zapadni Balkan, pa se proces njihove etnogeneze proučava unutar zapadno-balkanskog razvoja tokom eneolitskog, bronzanog i starijeg željeznog doba.

Na tlu današnje Bosne i Hercegovine ilirskom etničkom stablu najvjerovatnije će pripadati plemenske zajednice koje su bile nosioci glasinačke kulture* željeznog doba (među kojima su bili i Autarijati*), kao i plemena koja se u protoistorijsko i rano istorijsko doba pojavljuju na prostoru oko donje Neretve i u istočnoj Hercegovini (Daorsi*, Plereji*, Deremisti*, Glindicioni*, Melkumani*). O tome da li bi se i neke druge plemenske zajednice, nastanjene dalje na sjeveru i sjeverozapadu, mogle također smatrati Ilirima u širem smislu, nema danas saglasnosti u nauci. To važi i za nosioce praistorijskih kultura (kulturnih grupa) protoistorijskog doba koje se s tim plemenskim zajednicama mogu dovesti u vezu (srednjodalmatinska* grupa u zapadnoj Hercegovini i jugozapadnoj Bosni, srednjobosanska* grupa u centralnoj Bosni).

LIT.: *A. Mayer* 1957; *F. Papazoglu* 1963; *A. Benac* 1964 b; *B. Čović* 1964; *S. Gabrovec* 1964; *M. Garašanin* 1964; *R. Katičić* 1964; *Z. Marić* 1964, 58—74; *Z. Marić* 1964 a; *M. Suić* 1966; *C. de Simone* 1973; *M. Suić* 1976 a; *B.Čović* 1976 c, 111—119; *R. Katičić* 1980; *F. Prendi* 1985; *B. Čović* 1986 a; *Ž. Mikić* 1986; *A. Benac* 1987.

B. Čović

ILLYRICUM Caes. Gall. II 35, 2; III 7, 1; V 1, 5; Liv. XLV 18, 26; Plin. III 21, 139, 147, 149; VI 34 itd., rimska provincija. Manje područje na jugu Ilirije *(proprieque dicti Illyrii* Plin. III 144), nad kojim su Rimljani od 205. g. st. e. (?) imali protektorat (Suićev *aquisto vecchio)* je najstarija njihova tečevina na istočnoj obali Jadranskog mora. Nakon sloma ilirske države (168. g. st. e.), taj je teritorij bio proširen sve do Neretve *(aquisto nuovo).* Poslije dugotrajnih ratova kroz 2. i 1. v. st. e. s ilirskim i panonskim plemenima, August je rimsku vlast proširio sve do Save i Dunava *(Illyricum generatim* Plin. III 139), odnosno na Apijanovu veliku Iliriju (App. Illyr. 7, 9). To je bio *aquisto novissimo.* Ne zna se kad je Illyricum i pravno formiran kao provincija. G. Zippel je smatrao da je samostalna provincija postao 119/118. g. st. e., a Th. Mommsen, što je prihvatio i N. Vulić, da je do Sule bio pod prokonzularnom upravom, a nakon Sule dijelom pripadao provinciji Makedoniji, a dijelom Galiji Cisalpini. Za Cezarova prokonzulata (58—49. g. st. e.) bio je u sklopu gornje Italije *(Gallia Togata).* G. Jagenteufel drži da je Illyricum kao provincija pod jednim namjesnikom (P. Vatinius) formiran tek 45/44. g. st. e. (Bell. Alex. 44—47). G. 27. je Oktavijan predao Illyricum na upravu senatu (po A. Betzu, samo njegov južni dio, ali ga je, zbog vojne

nesigurnosti, 11. god. preuzeo natrag, Dio LIX 34, 4). Zbog velikog prostranstva, Illyricum je između 8. i 10. g. n. e. bio podijeljen na dvije provincije, Dalmaciju* i Panoniju*. Po tumačenju natpisa CIL III 1741, neki istraživači smatraju da se Dalmacija u početku nazivala *Superior provincia Illyricum*, a Panonija *Inferior provincia Illyricum*, ali za to nema pouzdanih podataka (G. Novak); očito je u pitanju samo geografska odrednica.

LIT.: *G. Zippel* 1877, 189, 194; *Th. Mommsen* CIL III p. 279 d; *N. Vulić* RE IX col. 1087; *A. Betz* 1939, 1—6; *A. Jagenteufel* 1958, 9; *G. Novak* 1965, 99 id; *M. Suić* 1976 a, 185 id. I. Bojanovski

IMAMOVIĆ, *Enver*, arheolog (Fojnica, 28. oktobar 1940—). Studij arheologije završio na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a doktorirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Predaje historiju starog vijeka na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Bavi se problemima klasične arheologije i historije starog vijeka, a osobito kultnim spomenicima na području stare rimske provincije Dalmacije.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. Đ. Basler

IMPRESSO KULTURA je najstarija neolitska kultura u Hercegovini i jedna od ukupno dvije komponente najstarije neolitske pojave u centralnoj Bosni — starčevačko—impresso*—kulture. Prema svojim tipološkim i stilskim karakteristikama pripada široko, cirkummediteranskoj pojavi starijeg neolita, a u genetskom i kulturnom smislu je vezana za odgovarajuću manifestaciju na istočnoj jadranskoj obali. U Bosni i Hercegovini ovoj kulturi pripadaju sljedeća nalazišta: Zelena pećina* III (na izvoru Bune u Blagaju kod Mostara), Čairi* u Stocu, Ravlića pećina* u Peć Mlinima kod Gruda, Žukovička pećina* u Viru kod Posušja, Vukove njive* kod Posušja, Jejinovača* kod Berkovića (Stolac), te Ilčinova lazina* i Prataruše* kod Posušja. Konačno, tu spada i zajednički sloj starčevačko-impresso-kulture u Obrama I* — stratumi I i II (Kakanj).

Gledano u cjelini, impresso kultura u navedenim oblastima pokazuje znatne razlike u nekim od osnovnih odlika materijalne kulture, prvenstveno u ornamentalnom sistemu. Prema današnjem poznavanju tih odlika, dvije zasebne pojave predstavljaju Zelena pećina i Obre I, dok se sva ostala nalazišta grupišu u okviru treće, dosta ujednačene cjeline.

U ornamentalnom sistemu Zelene pećine, kao najizrazitijem pokazatelju tih razlika, moguće je razlikovati tri osnovne vrste ukrasa. A) Ornamenti koji su zajednički čitavom cirkummediteranskom prostoru (razni utisci prsta, nokta ili nekog instrumenta). B) Motivi koji su svojstveni samo zapadnomediteranskom području, uključujući i sjevernu Afriku. Tu spadaju žigosani redovi polukrugova, motivi koji imitiraju pletene košare, vrlo gusti žigosani i udubljeni motivi, te motivi koji imitiraju otiske ruba školjke cardium. Ova grupa motiva je najčešća i predstavlja najizrazitiju karakteristiku impresso-kulture u Zelenoj pećini. C) Treću grupu čine ukrasi svojstveni prvenstveno centralnom i istočnom Balkanu (motiv klasa i tehnika štipanja).

Fizionomiju impresso-komponente u Obrama I definiše brojnost à tremolo motiva, dok druge ornamentalne karakteristike, posebno motivi grupe B iz Zelene pećine, nisu zapažene.

Konačno, ornamentalne karakteristike na ostalim nalazištima ove kulture pokazuju približno ujednačen odnos između motiva karakterističnih za čitav cirkummediteranski prostor i motiva karakterističnih za centralni i istočni Balkan. Dakle, potpuno nedostaju à tremolo motivi i motivi grupe B iz Zelene pećine. S obzirom na ovakvu situaciju, vrlo je vjerovatno da se tipskim predstavnicima impresso-kulture u Bosni i Hercegovini imaju smatrati nalazišta treće grupe.

Kada je riječ o tipovima posuda, tu većih odstupanja nema i one se kreću u okviru viših ili nižih zatvorenih formi (visoki cilindrični i trbušasti sudovi, bute i konične posude).

U navedenim oblastima Bosne i Hercegovine, impresso-kultura se javlja kao već formirana tvorevina koja stoji u direktnoj vezi sa razvojnim procesima na istočnoj jadranskoj obali i širenju ove kulture u unutrašnjost. Sva spomenuta nalazišta u periodizaciji impresso-kulture pripadaju njenoj zreloj fazi. U odnosu na jadransku obalu, stilska svojstva impresso-kulture u navedenim oblastima Bosne i Hercegovine pokazuju izvjesne razlike, a one se najizrazitije manifestiraju u nedostatku ornamentike izvedene utiskivanjem ruba školjke cardium. S obzirom na tu okolnost, nju treba tretirati kao jednu regionalnu varijantu impresso-kulture.

LIT.: *A. Benac* 1957 a, 68—79; *A Benac* 1964 a, 73—76; *A. Benac* 1973, 67—80. B. Marijanović

INDOEVROPLJANI. Problem odnosa praistorijskih kultura u Evropi i Indoevropljana kao velike skupine naroda postavljen je u nauci još u 19. st., a njegovo rješavanje prolazilo je kroz nekoliko faza. U novije vrijeme u praistorijskoj arheologiji prevladuje stanovište da su u procesu indoevropeizacije našeg kontinenta važnu ulogu imala kulturna i etnička strujanja i pokreti tokom pojedinih etapa eneolitskog doba*, a posebno širenje stepsko-pontskih elemenata prema zapadu. Ta se kretanja odražavaju i na teritoriju Bosne i Hercegovine, ali se na osnovu današnjeg nivoa istraženosti ne mogu sagledati kao jedinstven proces, niti bi se moglo govoriti o Indoevropljanima kao nosiocima određene kulture (kulturne grupe) eneolitskog doba. Ipak, na prisustvo određenih elemenata koji se povezuju s procesom indoevropeizacije ukazuju nalazi s nekoliko lokaliteta. Najstariji od tih elemenata su dugački kameni noževi otkriveni kao skupni nalaz (ostava) na lokalitetu Boškova greda* u Orahovcu kod Trebinja (objavljeni kao nalaz iz Lastve). Sljedećoj fazi mogli bi pripadati primjerci keramike s vrpčastim (»Schnur-«) ukrasom, nađeni na više lokaliteta u Hercegovini (Ljeskova glavica* u Ljubomiru-Ždrijelovićima kod Trebinja, Zelena pećina* u Blagaju kod Mostara i dr.), a u Bosni elementi Cernavoda III kulture otkriveni u najstarijem sloju gradinskog naselja Gradina-Klisura* u Ketenoviću kod Sokoca. Karakteristično je da se keramika s vrpčastim ukrasom pojavljuje u kontekstu najstarijih sahrana pod tumulima: nad grobovima u obliku jama pod pomenutim tumulom Ljeskova glavica u Ljubomiru. Proces indoevropeizacije nastavljen je novim doseljavanjima i sažimanjem starijih i novijih populacija i njihovih kultura na prelazu iz eneolita u rano bronzano doba i u toku tog doba. Od kraja ranog bronzanog doba nadalje traje na čitavom zapadnom Balkanu neprekinut razvoj, bez arheološki prepoznatljivog priliva novog stanovništva (izuzev u krajevima južno od Save tokom ekspanzije nosilaca kulture polja s urnama*), pa se može smatrati da je u ranom bronzanom dobu proces indoevropeizacije ove oblasti bio, uglavnom, dovršen.

LIT.: *M. Garašanin* 1961; *A. Benac* 1957 a, 82; *A. Benac* 1964 a, 163; *B. Jovanović* 1979; *B. Čović* 1980 c, 35—37; *B. Govedarica* 1985, 21; *B. Čović* 1986 a, 61—66.

B. Marijanović—B. Čović

IN ALPERIO (Tab. Peut.). Putna stanica na cesti Salona-Servitium, odn. na ogranku koji postoji na

Tabuli Peut. Prema udaljenostima na Tabuli, kao i prema trasi ceste, Bojanovski ju smješta na Vaganj, odnosno 3 km južnije. Arheoloških tragova nema, iako je Ballif označio antičke nalaze i spurille u blizini današnje cestarske kuće na Prologu. Većina starijih autora (Hoernes, Alačević, Müler) također smješta ovu stanicu na Prolog.

LIT.: *I. Bojanovski*, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji. Djela ANUBiH, knj. XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2. Sarajevo 1974, 124; *Ballif*, GZM 1891, 397; *E. Pašalić*, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini. Posebno izdanje Zemaljskog muzeja. Sarajevo 1960, 31. I. Marijanović

INDENEA, v. Saobraćaj, B), 8.

IONNARIA, v. Saobraćaj, B), 8.

IUNONA ili **JUNO** je, najobičnije rečeno, Jupiterova žena. Častile su je djevojke i žene kao božicu koja je zasnovala brak. Također se poštovala kao zaštitnica gradova i tvrđava, a kao Moneta je čašćena na Kapitoliju, gdje je imala svoj hram, uz koji su se držale guske posvećene Junoni. Ušla je i u kult Trijade (Jupiter, Minerva, Junona), a njima je bio posvećen i hram na Kapitoliju. Junona se slavila i kao samostalna božica, odnosno kult. Poznat je u Potocima (Grčine*) kod Mostara i u Živaljevićima* kod Rogatice. U votivnim natpisima slavi se kao *sancta* i *regina*. Kao samostalan kult časti se još pod nazivom *conservatrix* i *dea*.

LIT.: *C. Patsch* 1904, 39, sl. 7; *V. Paškvalin* 1963, 139—142; *E. Imamović* 1977, 140—141. V. Paškvalin

IZIDA *(Isis)* je egipatsko božanstvo. Mala metalna statua božice Izide sa područja Fojnice predstavlja pouzdan trag njezina kulta na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba. Pisanih potvrda nema. Međutim, da je na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba bio više zastupljen ovaj kult, govore sepulkralni spomenici. Tako, na primjer, na cipusu iz Stoca*, koji je podignut Titu Flaviju Plasu, nalazimo prikaz *sistruma*, tj. atributa božice Izide. I na glavi Aurelije Prokule na steli iz Zenice (Bilimišće*), koji je analogan onom simbolu na glavi Aurelije Maksimine sa poklopca sarkofaga iz Salone, vidimo dvije trake. Jedna ide preko glave, a druga aksijalno preko tjemena, te se obje spajaju na sredini u kosi iznad čela, gdje visi ukras u formi bršljana. Ovi prikazi, zajedno s pticom u ruci i jabukom, očituju Izidin kult, odnosno pristaše ovog kulta u Zenici. S obzirom na tragove Izidina kulta na cipusu iz Stoca ili, tačnije rečeno, iz Narone, gdje je T. Flavije Plassus bio u upravi kolonije Narone, ukazuje da je kolonija Narona bila centar ovog kulta odakle se širio u unutrašnjost antičke Dalmacije u Fojnicu*, Zenicu itd. Rimsko doba 1—3. st.

LIT.: *D. Sergejevski* 1948, 167—170; *N. Cambi* 1965, 96—97; *P. Selem* 1972, 5—104; *E. Imamović* 1977, 257—260.
V. Paškvalin

J

JADRANSKI TIP LJUBLJANSKE KULTURE. Pripada kasnom eneolitu. S. Dimitrijević ga je definisao kao poseban ogranak ljubljanske kulture koja je dio vučedolskog kulturnog kompleksa. Po S. Dimitrijeviću jadranski tip ljubljanske kulture proširio se brzom migracijom njegovih nosilaca od sjeverozapada prema jugoistoku, duž istočne jadranske obale i njegovog zaleđa, na prelazu iz eneolita u rano bronzano doba. U Hercegovini se keramika tog tipa pojavljuje na nekoliko nalazišta i to u malom broju primjeraka. To su Slime* u Prisoju kod Posušja, Ravlića pećina* u Peć Mlinima kod Gruda (kraj faze IIIA), Badanj* u Borojevićima kod Stoca, Hateljska pećina* u Berkovićima kod Stoca i neki drugi lokaliteti.

[*Tom 3:* Tab. 3 (1)]

LIT.: *S. Dimitrijević* 1979, 321—323; *I. Marijanović* 1981, 36—40, 52—54; *B. Čović* 1983 i, 111—112. B. Čović

JAPODI *(Iapodes, Iápodes)*, panonsko-ilirsko pleme uz Unu kod Bihaća (Dalmatia). Izvori: *Iapodes* Strab. IV 6, 1, 10, VII 5, 2 i 4, 5. App. Illyr. 10, 14, 16—19, 21, 22, Steph. Byz. *Iapodes* CIL III 14324, 14326, 14328, vrelo Privilica kod Bihaća; *Iapudes* CIL I² p. 48, Plin. III 38, 127, 139, 146, CIL XIII 2, 8007; *Iapydes* Ptol. II 16, 5, Dio XLIX 34, 35, LI, 21, 5. *Iapydes* Liv. XLIII 5, epit. LIX 131 i dr. (Cic, pro Balbo 14, 32, Verg. Georg. III 475, Front. strat. II 5, 28). Zemlja: *Iapydia* Dio LI, 21, *Iapudia* Plin. III 129, 140, *praefuit Iapudiai* CIL V 3346 (a. 6—9), Verona. Nastavali su široki prostor od Une na zapad do Alpa i Istre. Pounski Japodi su njihov najistočniji ogranak. I. Bojanovski

Zahvaljujući komplementarnosti pisanih i arheoloških izvora može se teritorij japodske zemlje dosta dobro odrediti. On se pružao od Vinice i Bele krajine na sjeverozapadu, preko Gorskog kotara i Like do koljena Une na jugoistoku. Pripadao im je, prema tome, i mali dio teritorija današnje sjeverozapadne Bosne, s važnim nalazištima oko Bihaća (Crkvina*, Dolovi* i Otoke* u Golubiću, Jezerine* u Pritoci, Ribić* Ripač*, Privilica* i dr.) i oko Bosanske Krupe (Osredak*, Kekića glavica* u Gornjim Petrovićima), možda i grob sa lokaliteta Konaci* u Ostrošcu (Cazin).

Analiza arheoloških nalaza iz brojnih i bogatih nekropola Japoda u Lici i u okolini Bihaća nije potvrdila poznatu Strabonovu vijest da su Japodi bili miješani ilirsko-keltski narod: izuzev nekih tipova keltsko-latenskog nakita (što je bila široko rasprostranjena pojava u to doba), nema značajnijih keltskih elemenata u njihovoj materijalnoj kulturi (v. i: Japodska kulturna grupa).

B. Čović

JAPODSKA KULTURNA GRUPA. Prostire se od Bele krajine, preko Gorskog kotara i Like do u sjeverozapadnu Bosnu (oko koljena Une). Nastala je iz starijeg, autohtonog supstrata uz uticaje kulture polja s urnama* u posljednjim stoljećima 2. milenija st. e., a razvoj joj se može pratiti tokom čitavog 1. milenija st. e. Neke elemente materijalne i duhovne kulture očuvali su Japodi i u prvim stoljećima n. e. Grupu je definisala R. Drechsler-Bižić (1983 a, 1987), a detaljnu hronologiju nalazišta oko Bihaća izradio je Z. Marić (1968).

U fazi 1. japodske grupe (Ha B-1 i B-2 — 10. i 9. v. st. e.) još su dosta izraziti elementi preuzeti iz kulture polja s urnama. Toj fazi pripadaju i najstariji nalazi iz Jezerina* (Pritoka, Bihać). U fazi 2 (Ha B-3, 8. v. st. e.) japodska grupa razvija vlastiti izraz, a to još u većoj mjeri dolazi do izražaja u sljedećim fazama: u fazi 3 (7. v. st. e.), fazi 4 (6. v.

st. e.) i fazi 5 (5. i 4. v. st. e.); u posljednje dvije faze (6. i 7 = 3. do 1. v. st. e.) uglavnom se zadržavaju stare japodske forme, a preuzimaju neki strani oblici nakita, prvenstveno keltsko-latenske fibule, narukvice, srebrni helenistički nakit, keramika južnoitalskih radionica i sl.).

U sjeverozapadnoj Bosni japodskoj grupi pripada nekoliko važnih nalazišta. To su sojenička naselja na Uni u okolini Bihaća: Ripač*, Otoke* u Golubiću, Kralje*, gradinska naselja: Kekića glavica* (Gornji Petrovići, Bosanska Krupa) i brojne druge gradine oko Bihaća i Bosanske Krupe, nekropole u okolini Bihaća: Jezerine* u Pritoci, Crkvina* u Golubiću, Gradina* u Ripču, Ribić*, a možda i grobni nalaz Konaci* u Ostrošcu (Cazin), pa ostave iz Osretka* (Bosanska Krupa) i Kostela* u Brekovici (Bihać), te neka druga nalazišta.

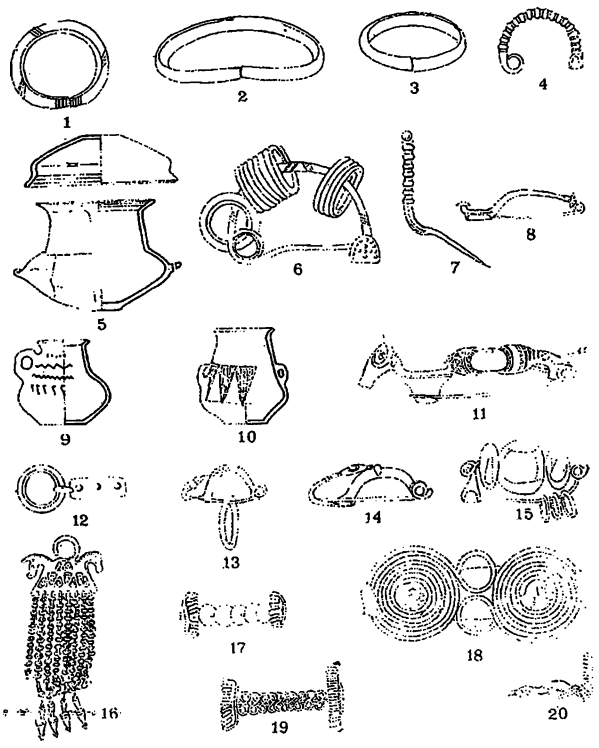

Sl. 24: Japodska kulturna grupa

Za japodsku grupu u sjeverozapadnoj Bosni karakteristične su nekropole ravnih grobova (Jezerine i dr.). U fazi 1. još je vidljiv udio kulture polja s urnama (tipovi urni i zdjela, kaneliranje, spaljivanje kao obavezan ritus), dok je u fazama 2. do 5. inhumacija dominantna; u posljednjim fazama (6. i 7) spaljivanje ponovo preovlađuje. Pepeo se stavlja u urnu zajedno sa sitnim prilozima; urna je ukopana u pliću jamu i obično poklopljena zdjelom ili kamenom pločom. Veći prilozi stavljaju se kraj urne. Inhumacija se obavlja u grobnoj raci, u ispruženom položaju; prilozi su na tijelu (metalni dijelovi odjeće, nakit) ili kraj tijela (posuđe). Orijentacija je različita. U grobove se ne prilaže oružje, kao ni na ostalom dijelu teritorija japodske grupe; samo izuzetno, u grobovima najmlađih faza pojavljuju se željezni mač ili sjekira kao prilog groba. Za sve nekropole japodske grupe, pa i one u okolini Bihaća, karakterističan je bogat bronzani nakit (tordirane ogrlice, narukvice i nožne grivne, razni tipovi fibula, pojasne kopče, privjesci, igle), a od faze 3. i ogrlice i drugi nakit od jantara, koji se u sljedećim fazama javlja u grobovima u znatnoj količini, što je važna karakteristika japodske nošnje.

Japodi naseljeni u Pounju imali su dobre prirodne uslove za razvoj privrede: zemljoradnju (konstatovano je više vrsta žita, mahunjače, možda i vinova loza), stočarstvo, lov i ribolov, te željezarstvo, a geografski položaj im je omogućavao i značajno učešće u razmjeni dobara.

Pounje je bilo i centar izrade monumentalne sepulkralne kamene plastike, tzv. japodskih urni (urne, jedna stela, dio sarkofaga). Oko porijekla i hronologije tih umjetničkih djela vodi se rasprava već oko sto godina. U idejnom smislu, a dijelom i u ikonografskom, ti spomenici pripadaju krugu predrimske cirkummadrijatičke kamene plastike i važan su dio umjetnosti tog doba na našem području.

[*Tom 1:* Tab. 8 (9); Tab. 19 (3); Tab. 20 (4); Tab. 21 (1); *Tom 2:* Tab. 7 (8, 9); Tab. 8 (1—3)]

LIT.: *C. Patsch* 1896; *C. Patsch* 1898; *Z. Marić* 1968; *B. Raunig* 1974; *B. Čović* 1976 c, 133—167; *R. Drechsler-Bižić* 1983 a; *R. Drechsler-Bižić* 1987. B. Čović

JUPITER *(grčki Zeus)* je vrhovno božanstvo svih italskih naroda. Poistovećuje se s grčkim Zeusom. On je najštovanije rimsko božanstvo i na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba. Štovali su ga najviše nosioci rimske vlasti. To su beneficijari i drugi službenici rimske uprave. Štuje se samostalno i u kultnim zajednicama. Žrtvenici nose posvetu I(ovi) O(ptimo) M(aximo). Prema broju spomenika, kao samostalni kult, najviše se štovao u istočnoj Bosni, posebno u većim rimskim aglomeracijama (ili municipijima): Skelani* (Srebrenica), Rogatica* i Sase (Domavia* — Srebrenica). Samostalni kult boga Jupitera štovan je i u zapadnoj Bosni: Velika Gata* (Bihać), Golubić (Crkvina), Mala Ruiška, Japra, Donja Pecka (Mrkonjić-Grad), Harmani* kod Jajca, te u jugozapadnim krajevima Crkvina* u Halapićima, Glamoču* i Crkvina* u Duvnu. Prema nalazima njegovih spomenika, kao da je manje štovan na području Hercegovine. Njegova su nalazišta Stolac*, Krehin Gradac* i Crkvine* (kod Stoca) Trijebanj.

Uz osnovnu posvetu, Jupiter dobiva i razne atribute, koji objašnjavaju njegove kultne specifikacije. Atributi su: Capitolinus, Cohortalis, Conservator, Depulsor, Fulgurator, Fulminator, Inturbator i Victor. Najzastupljeniji su, ipak, Jupiter Co(h)ortalis, pa Jupiter Conservator. Jupiter Depulsor imao je hram na lok. Harmani* kod Jajca, a Jupiter Fulminator u Zenici (Bilimišće*).

Najvažnija Jupiterova kultna zajednica je »Kapitolijska Trijada«. To su votivni natpisi ili reljefi posvećeni Jupiteru, Junoni i Minervi. Na području Bosne i Hercegovine ova kultna zajednica štovala se u Srebrenoj luci* kod Srebrenice i u Šipovu* Na reljefu iz Šipova sačuvan je Jupiter i Junona s Genijem mjesta, dok zbog oštećenosti nedostaje Junona. Njegove kultne zajednice poznate su s božicom Junonom i Marsom (Srebrena luka, Domavia), te s Genijem (Gradac u Halapiću, Kastel u Banjaluci i Domavia). Također je poznata kultna zajednica Jupitera s Liberom i Terra Mater (Vracarevo* kod Prijedora).

Na području Hercegovine Jupitera susrećemo u kultnoj zajednici s T(erra) Hillyric(a) u Hardomilju kod Ljubuškog.

Žrtvenici i reljefi posvećeni Jupiteru i njegovim zajednicama s drugim božanstvima datiraju se u 1—3. st.

[*Tom 1:* Tab. 14 (1); *Tom 2:* Tab. 9 (2)]

LIT. *R. Marić* 1933, 53—56; *V. Paškvalin* 1963, 138—140; *E. Imamović* 1977, 126—139.. V. Paškvalin

JOVANOVIĆ, *Radmila,* arheolog (Svetozarevo, 30. 12. 1930—). Diplomirala na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1956. godine. Arheolog u Muzeju istočne Bosne u Tuzli od 1956. do 1960. godine. Učestvovala u sistematskom iskopavanju u Gornjoj Tuzli*, u zaštitnim iskopavanjima i u rekognosciranju terena na širem području oko Tuzle. Objavila ostave kasnog bronzanog doba iz Boljanića* i Monja* kod Gračanice, kao i praistorijske nalaze iz Soline.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. B. Čović

K

KAJMAKOVIĆ, *Zdravko,* istoričar umjetnosti (Modran kod Bijeljine 10. 10. 1929—). Diplomirao istoriju umjetnosti u Beogradu 1956. god., gdje je i doktorirao 1975. U Zavodu za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine u Sarajevu od 1957, a od 1975. i profesor istorije umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Osim brojnih konzervatorskih radova na mnogim spomenicima kulture, bavio se proučavanjem stećaka i kultnih građevina, zidnog slikarstva, ikona, te objavio jednu monografiju i veći broj studija, rasprava i izvještaja. Istraživao je (sa saradnicima) nekoliko značajnih srednjovjekovnih nalazišta u Gornjem Podrinju u okviru projekta »Gornje Podrinje u doba Kosača«; tim istraživanjima revidiran je ili otkriven veći broj srednjovjekovnih gradova, sakralnih građevina i nekropola stećaka.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. N. Miletić

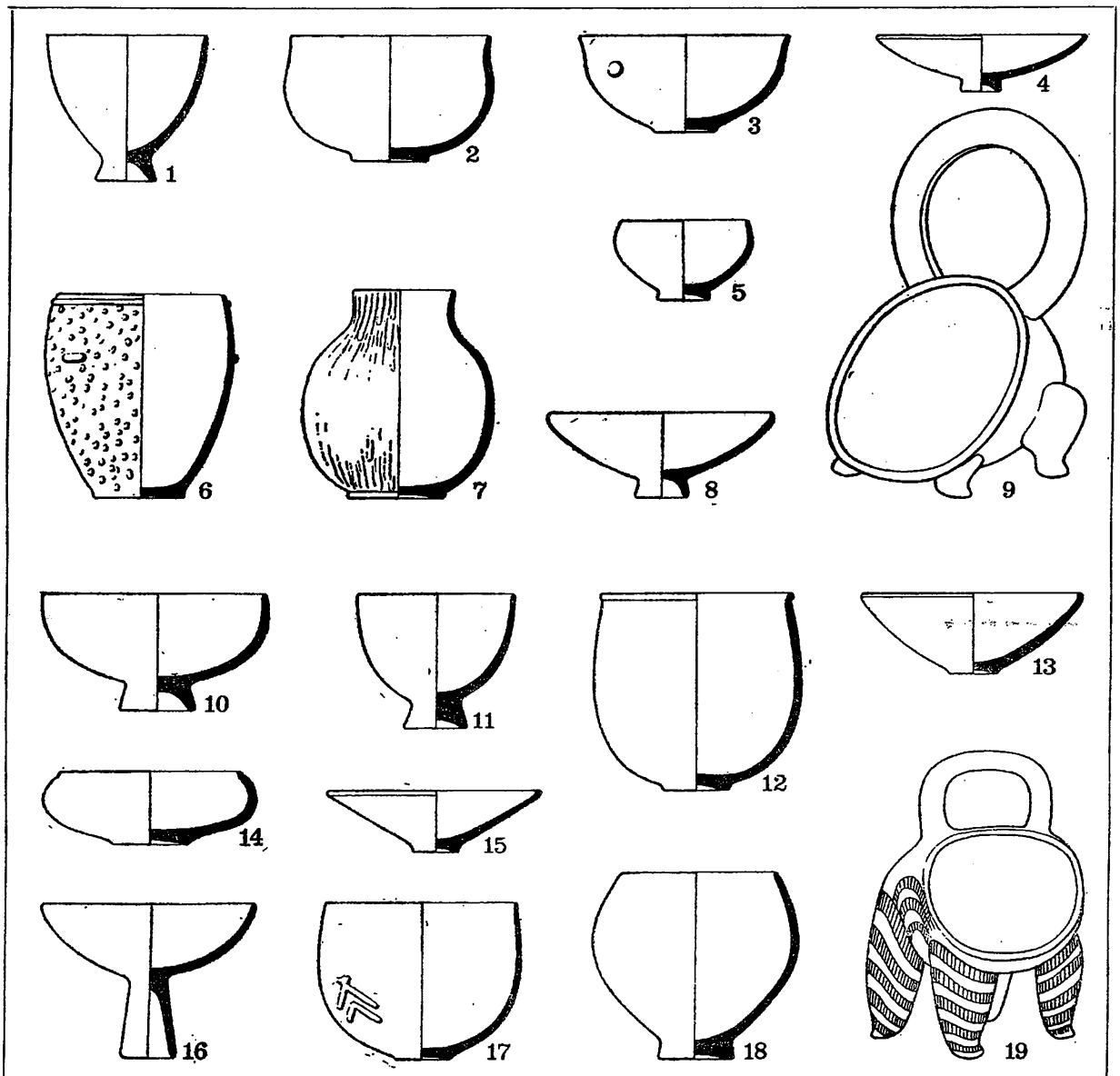

Sl. 25: Kakanjska kultura (1—9: protokakanjska faza; 10—19: kakanjska faza)

KAKANJSKA KULTURA je najizrazitiji predstavnik srednjeg neolita u Bosni i Hercegovini i prva originalna neolitska kultura na ovom prostoru. Pored eponimnog lokaliteta u samom Kaknju (Plandište*) ovoj kulturi pripadaju nalazišta Obre I* kod Kaknja, Arnautovići* kod Visokog, Papratnica i Tuk* kod Zavidovića. Područje njene rasprostranjenosti je centralna Bosna ili, tačnije, sliv rijeke Bosne. Najznačajniji lokalitet kakanjske kulture su Obre I, čijim istraživanjem je razriješen problem njene geneze i dalje evolucije u okviru tri razvojne faze. U genetskom pogledu kakanjska kultura se razvija iz starčevačko-impresso-supstrata, koji predstavlja najstariju neolitsku manifestaciju na ovom prostoru.

Faza I ili protokakanjska kultura poznata je, za sada, samo u Obrama I, gdje joj pripada tamošnja faza III. Fizionomiju ove faze određuju starčevačka i impresso-baza, od kojih je prva u nasljeđe protokakanjskoj kulturi ostavila bogatu barbotino-keramiku, a druga neke tipove monohromne keramike. Uz ove naslijeđene prisutni su i elementi koji obilježavaju klasičnu kakanjsku kulturu — šolje, plitki tanjuri, posude na zvonolikim nogama, ritoni na četiri noge.

Faza II predstavlja klasičnu kakanjsku kulturu, a njen najizrazitiji predstavnik su Obre I (faza IV) i sam Kakanj. Najizrazitije obilježje ove faze je potpuni nestanak bazičnih starčevačko-impresso-elemenata i definitivno uobličavanje jednog novog kulturnog izraza koji definiše novu i nezavisnu kulturnu tvorevinu. U keramografiji ove faze dominiraju tipično kakanjske forme monohromne keramike: šolje, zdjele, tanjuri, posude na zvonolikim nogama, ritoni na četiri noge. Jedna od izrazitih karakteristika ove faze i kakanjske kulture u cjelini jesu rebrasti ukrasi koji se najčešće javljaju na plitkim tanjurima.

Faza III ima svog najboljeg predstavnika u naselju Arnautovići, mada ovoj fazi, manjim dijelom, pripada i sam Kakanj. Pored standardnih keramičkih formi karakterističnih prvenstveno za fazu II, fizionomiju ove faze kakanjske kulture dobrim dijelom određuje prisustvo crnoglačane keramike. Karakteristična prvenstveno za kulture mlađeg neolita, ova keramička vrsta ukazuje na kraj kakanjske kulture.

Sinhronizacija kakanjske sa drugim savremenim kulturama daje sljedeće paralelizme:
Kakanj I — Starčevo III/ Vinča A1 — Danilo I
Kakanj II — Vinča B2/B1 — Danilo II
Kakanj III — Vinča B1/B2 — Danilo III.

LIT.: *A. Benac* 1964 a, 43—47; *A. Benac* 1973, 80—102; *A. Benac* 1979 a, 392—412. B. Marijanović

KASTOR *(Castor)*, v. Dioskuri.

KASTRUM *(Castrum)*. Na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba bilo je više rimskih vojnih logora. Jedan od njih bio je na Gračinama* kod Ljubuškog, a drugi na Gradini* kod Doboja. Pretpostavlja se da bi jedan kastrum mogao postojati u Velikoj Kladuši (Crkvina*). Oba poznata logora zidana su za vojne jedinice reda kohorte. Kastrum na Gračinama je castra stativa (stalni logor). Takvi se javljaju u doba ranog Carstva. Logor na Gračinama imao je pravokutnu osnovu s obrambenim zidom, unutar kojeg su u pravilnom rasporedu bile postavljene zgrade odvojene mrežom unutarnjih komunikacija (cardines i decumani): praetorium, principia (zgrada komande), objekti za boravak vojnika (barake), poredani po alama i centurijama, pa zgrade sa stanovima za centurione i dekurione. Postojalo je i posebno mjesto za hram. Na Gračanima se spominje hram Libera i Libere. U tom logoru su boravile: *coh*(ors) *III Alp*(inorum) *equitata* (iz 1. st.), *coh*(ors) *I Bracaraaustanorum* (87. g.), *coh*(ors) *I Lucensium* (80. g.), *coh. I Belgarum* (2—3. st.), *coh*(ors)

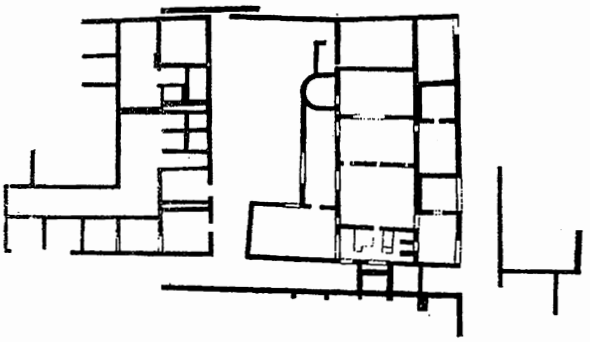

Sl. 26: Kastrum — Gračine, Humac, Ljubuški

VIII voluntariorum, detašmani legija I i II Adiutrix (sredina 3. st.). Na osnovu ovih podataka zaključuje se da je logor na Gračinama bio podignut već na početku 1. st., a možda i ranije, s obzirom na ulogu Narone u osvajanjima ilirskih zemalja.

Sličan logor otkriven je na lokalitetu Gradina kod Doboja. Čini se da je imao raspored analogan kastrumu na Gračinama, samo je bio manji. Unutar obrambenog zida su zgrade: praetorium i principia (zgrada komande) i dr. Na području kastruma u Doboju nađena su tri kamena fragmenta s natpisima koji spominju kohorte. Na jednom, datiranom u drugu polovinu 1. st., spominje se *coh*(ors) *I Flavia Hispanorum*, njen tribun i prefekt. Drugi odlomak čita se različito. Prema G. Alföldyju, spominje se *I miliaria Delmatarum*. Treći spominje *coh*(ors) *I Belgarum*, a pripadao bi veteranu koji je živio u naselju veterana pokraj kastruma *(vicus-canabae)*. Datirao bi se u kraj 2. i početak 3. st. Tako bi se prema ovim malobrojnim podacima kastrum na Gradini kod Doboja datirao u vrijeme od 1. do 3. st., a na temelju ostalih nalaza i do kraja 4. st.

LIT.: *C. Patsch* 1907; *C. Patsch* 1910, 177—182; *A. Betz* 1938; *M. Zaninović* 1967, 63—69, 64—75; *V. Atanacković-Salčić* 1978; *I. Bojanovski* 1979 a; *M. Zaninović* 1980, 173—180; *I. Čremošnik* 1984; *I. Bojanovski* 1985. I. Bojanovski

KECMAN, *Vladimir*, arheolog (Beograd, 12. 7. 1949—). Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1974. g. Arheolog u Muzeju istočne Bosne u Tuzli 1975—1977, a zatim kustos Muzeja »25. maj«, odnosno Memorijalnog centra »Josip Broz Tito« u Beogradu (od 1978). Učestvovao u arheološkim istraživanjima u sjeveroistočnoj Bosni.

B. Čović

KELLNER, *Ivan*, građevinski inženjer (Morbes kod Brna, 18. aug. 1953 — Toplice-Šanov, 27. juli 1924). Od 1880. do 1905. god. građevinski savjetnik pri Zemaljskoj vladi u Sarajevu. U Laktašima otkopao rimsku građevinu (1890), a prilikom izgradnje poljoprivrednog oglednog dobra u Butmiru otkrio poznato neolitsko nalazište. Na Ilidži (u zajednici s arhitektom A. Butschom) otkopao dijelove rimskog naselja sa nekoliko građevina.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. Đ. Basler

KETLAŠKA KULTURNA GRUPA. Jedna od ranoslovenskih kulturnih grupa, nazvana po nekropoli u Köttlachu (Austrija), karakteristična za nekropole istočno-alpskog kruga. Datirana je okvirno od 9. do

poč. 11. v. U karakterističan nakit ove grupe spadaju naušnice s kvačicama, s petljama i privjescima, povremeno s jagodama ili perlama, određene varijante lunulastih naušnica, uz ukras u emajlu, naušnice s bikoničnim jagodama ili spiralnom žicom, kao i prstenje s proširenom i ukrašenom pločicom. Ostali tipovi pokazuju blisku srodnost s nakitom bjelobrdske grupe. Mada jednostavan, u cjelini pokazuje težnju ka boljoj izradi i ukrašavanju. U Bosni i Hercegovini, u većem broju nakit ketlaške grupe, uz specifične varijante, pojavio se među nalazima nekropola Baltine bare* u Gomjenici kod Prijedora i Kamenica* u Mahovljanima kod Laktaša, ali sporadično i na mnogim drugim lokalitetima.

[*Tom 1:* Sl. 29 (8, 9, 14, 17); Tab. 10 (11); *Tom 2:* Tab. 12 (5)]

LIT.: *N. Miletić* 1975; *N. Miletić* 1984, 419. N. Miletić

KNEZ, *Tone,* arheolog (Laško, 26. 3. 1930—). Diplomirao na Univerzi u Ljubljani. Od 1955. do 1958. g. kustos u Muzeju Pounja u Bihaću, zatim u Novom Mestu. Obavio više istraživanja i objavio nekoliko monografija, veći broj studija, rasprava i izvještaja, prvenstveno o željeznom dobu Dolenjske. Za vrijeme rada u Bihaću učestvovao na iskopavanju nekropole u Golubiću* (Bihać), radio na rekognosciranju terena i objavio praistorijsku ostavu iz Osretka* (Bosanska Krupa).

Relevantni radovi: v. Bibliografija. B. Čović

KOJIĆ, *Ljubinka,* istoričar umjetnosti i arheolog (Osijek, 26. 11. 1930—). Istoriju umjetnosti studirala je na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gdje je diplomirala 1956, a magistarski rad odbranila 1979. g. Od 1957. do 1964. g. radila je kao kustos u Zavičajnom muzeju u Trebinju. U tom periodu vršila je istraživanja srednjovjekovnih nekropola u Ljubomiru (1958), Paniku (1959), Ljubovu (1962) i Veličanima.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. L. Fekeža

KOLAPIJANI *(Colapiani, Kolapis),* panonsko pleme u dolini Kupe = *Colapis* Plin. III 148. *Kolapis* Strab. IV 6, 10 i VII 6, 10, VII 5, 2. *Saus per Colapinos Breucosque* (sc. in Danuvium defluit) Plin. III 147. Čini se da su manjim dijelom ulazili dolinom Une i u današnju Bosnu. Njihovo je područje pripadalo Sisciji, usp. *A. Mócsy,* Bevölkerung 1959, 24. Bojanovski 1986. I. Bojanovski

KORNAKATI *(Cornacates, Kornakon),* rimska civitas u Pann. Inf. između Breuka na zapadu i Amantina na istoku. Nazvani su po njihovu glavnom naselju *Cornacum* (Sotin na Dunavu) Rav. IV 20 p. 57. *Cornaco* It. Ant. 243, 3, Tab. Peut. *Kornakon* Ptol. II 15, 1, 3. — Jednim je dijelom njihov teritorij prelazio Savu u Bosnu, v. Mócsy 1959, 76, 1962, 607—608 (karta), TIR L 34 Aquincum, 1968, 49. Ethnikon: *Cornacates* Plin. III 148. *Corniacenses* Not. Dign. occ. V 122, 272, VII 102. *Cornacenses,* vojn. dipl. iz 54. g., sve latinske tvorbe jer nisu staro pleme nego novoformirana rimska civitas, *C. Patsch* RE IV 1246. I. Bojanovski

KOROŠEC, *Josip,* arheolog (Ljubljana, 1909—11. 3. 1966). Diplomirao u Beogradu 1936. godine, a doktorirao 1939. u Pragu. Od 1939. do 1945. arheolog u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, zatim u Mestnom muzeju u Ptuju, a od 1948. g. profesor na Univerzi u Ljubljani. Bavio se pretežno praistorijskom arheologijom i objavio veći broj studija, rasprava i izvještaja. I pored nepovoljnih okolnosti, pa i progona za vrijeme okupacije, J. Korošec je za kratko vrijeme bitno unaprijedio rad na praistorijskoj arheologiji u Bosni i Hercegovini, posebno u pogledu metodologije i nivoa naučnog rada. Pisao je o problemima neolita (vinčanska i köres-kultura, likovna umjetnost Butmira, Crkvina* u Turbetu kod Travnika) i eneolita (problemi vučedolske kulture), o gradinskim naseljima u Bosni (Gradac u Kotorcu* — Ilidža, gradine u okolini Travnika), o plastici iz Ripča* (Bihać); revidirao je nekorektnu Truhelkinu rekonstrukciju fibule iz važne ostave Veliki Mošunj* kod Travnika. U Bosni su mu važnija iskopavanja: Crkvina* u Turbetu kod Travnika i pećina Hrustovača* kod Sanskog Mosta.

Relevantni radovi: v. Bibliografija.

LIT.: *Z. Marić,* Prof. dr Josip Korošec, GZM n. s. A, XXI—XXII, 1966—1967, 183—184. B. Čović

KOROŠEC, *Paola,* istoričar umjetnosti i arheolog (Pula, 18. 8. 1913—). Diplomirala istoriju umjetnosti u Beogradu 1938, a doktorat odbranila u Ljubljani 1968. g. Od 1939 do 1945. g. u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, od 1947. do 1949. u Zavičajnom muzeju u Ptuju. U širokom dijapazonu interesa i rada na polju arheologije, od praistorije do kasnog srednjeg vijeka, s usredsređenošću na problematiku ranog srednjeg vijeka Slovenije i alpskog područja, obradila je i nalaze sa slučajno otkrivene i uništene nekropole iz Tučića* Kočićevo, Bosanska Gradiška) i rekognoscirala i opisala nekropole stećaka u okolini Travnika.

Relevantni radovi: v. Bibliografija.

LIT.: *J. Filip,* Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas 1, Prag 1966, s. v. Korošec, P.

N. Miletić

KOSORIĆ, *Milica,* arheolog (Kučajna kod Požarevca, 27. 7. 1928—). Diplomirala na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1955. god., gdje je i doktorirala (1974). Kao arheolog radila u Narodnom muzeju u Požarevcu (1955—1962), u Muzeju istočne Bosne u Tuzli, gdje je više godina bila i direktor (1962—1979) i u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Obavila je brojna istraživanja na području istočne Bosne, od kojih su najvažnija višegodišnja sistematska iskopavanja praistorijskih tumula u donjem i srednjem Podrinju: Karavlaške kuće* i Šundinovača* u Paćinama (Zvornik), Jezero* u Roćeviću (Zvornik), Krčevine* u Zelinju (Zvornik), Krčevine* u Tegarama (Bratunac), Krčevine u Trnovici* (Zvornik). Dosta intenzivno bavila se i istraživanjem gradinskih naselja: Gradina* u Savićima (Šekovići), Gradina u Kreči* (Višegrad) i druge, a obavila je i brojna rekognosciranja terena u istočnoj Bosni, te sondažna i zaštitna iskopavanja, posebno na području Spreče i Semberije (naselja iz neolita, eneolita, bronzanog i željeznog doba, nekropole sa spaljivanjem Crkvina* i Silajet* u Dvorovima kod Bijeljine i dr.). Povremeno je objavljivala i nalaze iz ostalih arheoloških epoha (spomenik mitraičkog kulta iz Siga* — Dardagani kod Zvornika). U toku dugogodišnjeg sistematskog rada identifikovala je i evidentirala više od stotinu novih arheoloških nalazišta na području Spreče, u Semberiji i u Podrinju. Objavila je veći broj izvještaja i studija, kao i monografiju o praistorijskim tumulima Podrinja.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. B. Čović

KOSTOLAČKA KULTURA je u Bosni i Hercegovini ograničena pretežno na područje donjeg toka rijeke Bosne, ali je prisustvo njenih nosilaca kon-

statirano i u slivu gornjeg toka Bosne. Ova oblast predstavlja jugozapadni, dakle periferni, dio teritorije koju zauzima kostolačka kultura. Najznačajnije nalazište kostolačke kulture u Bosni i jedno od najznačajnijih kostolačkih nalazišta uopšte je Pivnica* u Potočanima kod Odžaka. Pored ovoga, kostolačkoj kulturi pripadaju Vis* u Modranu kod Dervente i Donja Mahala* kod Orašja, te pojedini nalazi iz Obra II* kod Kaknja i Alihodža kod Travnika (Gradina*).

Jedna od najizrazitijih karakteristika kostolačke kulture u Bosni je okolnost da se kostolačka keramika javlja samostalno, bez badenske ili neke druge eneolitske keramike koja bi je pratila. Vodeća keramička forma je bikonična zdjela sa zaobljenim ramenom i izvijenim gornjim dijelom. Neke od ovih zdjela se zbog izvijenog gornjeg dijela približavaju obliku tanjura. Drugi karakterističan oblik je bikonična zdjela s oštrim ramenom i konkavno uvučenim gornjim konusom. Najzad, dolazi oblik visoke šolje sa dobro istaknutim i zaobljenim ramenom i visokim, izvijenim vratom.

Pri ukrašavanju primjenjivane su sljedeće tehnike: brazdasti urez (Furchenstich), žigosanje, ubadanje, udubljivanje i urezivanje, a najčešće se ukrašavaju trbuh, odnosno rame posuda, a onda vrat. Na trbuhu i ramenu su najčešći ukrasi u vidu metopa ili širokih pojaseva, a od ukrasa izvedenih na vratu posebnu pažnju izazivaju gusti ubodi, koji u nekim slučajevima ispunjavaju čitav vratni pojas, dok ostali dio posude ostaje neukrašen. Motivi se uglavnom kreću u okviru geometrijskih formi: rombovi i trouglovi u različitim kombinacijama.

Posebna karakteristika ornamentalnog sistema kostolačke kulture je obilna upotreba bijele inkrustacije, naročito za ispunjavanje ornamenata izvedenih ubodima i Furchenstich tehnikom.

Kostolačka kultura je prva čisto eneolitska kultura u Bosni u okviru koje su pronađene bakarne izrađevine (bakarne igle na Pivnici).

Kostolačka kultura u Bosnu prodire u svom već oformljenom obliku, a u periodizaciji eneolita pripada njegovoj razvijenijoj fazi. Kada je riječ o njenom preciznom relativnohronološkom položaju, izvjesni zaključci se mogu izvesti samo na osnovu stratigrafskih zapažanja na Visu. Na ovom nalazištu kostolačka kultura smjenjuje kasnolasinjski sloj, iz čega proizilazi i njihov hronološki odnos. Vučedolski nalazi u kostolačkom horizontu istog nalazišta dopuštaju pretpostavku i o njihovom hronološkom dodiru, pa i relativnohronološki položaj kostolačke kulture za ovaj prostor određuje kraj lasinjske i početak vučedolske kulture.

[*Tom 1:* Tab. 17 (4); *Tom 2:* Tab. 4 (1—8)]

LIT.: *A. Benac* 1962, 21—40; *A. Benac* 1964 a, 147—154; *A. Benac* 1979, 17 i d.; *N. Tasić* 1979. B. Marijanović

KOVAČEVIĆ *Jovan,* istoričar i arheolog (Pariz, 5. 2. 1920—). Diplomirao istoriju u Beogradu 1945., gdje je i doktorirao 1952. Od 1945. do 1947. u Narodnom muzeju u Beogradu, od 1947. do 1955. g. u Istorijskom institutu u Beogradu, od 1955. do 1985. g. profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu za oblast srednjovjekovne arheologije. U okviru mnogih sintetskih radova posvećenih problematici ranog srednjeg vijeka na širokom prostoru obuhvaćeni su i nalazi sa teritorije Bosne i Hercegovine, a prvi put je objavljen nalaz zlatnih naušnica iz Čobe* (Maglaj).

Relevantni radovi: v. Bibliografija.

LIT.: *J. Filip,* Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas 1, Prag 1966, s. v. Kovačević.

N. Miletić

KRALJEVIĆ, *Gojko,* klasični filolog i numizmatičar (Uzarići kod Ličtice, 20. 10. 1927 — Sarajevo, 5. 8. 1986). Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1946. g. Radio je kao srednjoškolski profesor (latinskog) u različitim mjestima Bosne i Hercegovine (Travnik, Bugojno itd). Dolaskom u Zemaljski muzej počinje rad kao numizmatičar. Najvećim dijelom objavljuje novce rimskog doba, tj. republikanske i novce carskog doba. Članci obuhvataju numizmatičku građu pojedinih regija Bosne i Hercegovine (Hercegovina: Ljubuški, Mostar; ostali krajevi: Travnik; zapadna Bosna: Glamoč i Livno, te sjeverozapadna Bosna: Banjaluka i Bihać), novce pronađene prigodom arheoloških iskopavanja (Panik, Blagaj—Japra itd.).

Važniji radovi: v. Bibliografija. V. Paškvalin

KRSTIĆ, *Dušan,* arheolog (Beograd, 18. 1. 1927—). Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1951. god., gdje je i doktorirao (1965). Kraće vrijeme radio je kao arheolog u Narodnom muzeju u Nišu, a od 1951. do 1952. i od 1956. god. nadalje u Narodnom muzeju u Beogradu. Bavio se pretežno praistorijom (bronzano i željezno doba). Učestvovao je u istraživanju praistorijskih humki u sjeveroistočnoj Bosni: Karavlaške kuće i Šundinovača* u Pađinama* i Jezero* u Roćeviću (Zvornik); rezultate istraživanja objavio s M. Kosorić.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. M. Kosorić

KUČAN, *Ante,* muzejski preparator (Visoko, 18. 6. 1908 — Sarajevo 16. 9. 1985). Po završenoj srednjoj školi stupio je na rad u Zemaljski muzej u Sarajevu i u njemu proveo radni vijek. Kao član ekipe učestvovao je u mnogobrojnim arheološkim istraživanjima, izradio nekoliko stotina gipsanih odliva natpisa i figuralnih motiva sa stećaka, preparirao i konzervirao nalaze sa nekoliko desetina iskopina. Učestvovao je u pripremi i izvođenju nekoliko stalnih i više povremenih izložbi Zemaljskog muzeja, te u pripremi eksponata iz Bosne i Hercegovine za izložbu jugoslovenske srednjovjekovne umjetnosti u Parizu 1950. god. Kao koautor objavio je dva stručna rada.

Važniji radovi: v. Bibliografija.

LIT.: *V. Paškvalin,* Ante Kučan, GZM, n. s. A, sv. 40—41, 1986, 13—14. L. Fekeža

KUJUNDŽIĆ, *Ivan,* gimnazijski profesor (Bosanska Gradiška, 15. 9. 1872 — Zagreb, 9. 12. 1933). Službom vezan za Travnik, obilazio je u slobodno vrijeme okolna arheološka nalazišta. Otkrio je Batalovu grobnicu u Varošluku* kod Turbeta (Travnik) i istražio dio starokršćanske bazilike na Crkvini* u Mošunju. Surađivao je u Glasniku Zemaljskog muzuja u Sarajevu i u Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku u Splitu.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. Đ. Basler

KUJUNDŽIĆ, *Zilka,* arheolog (Bjelovar, 11. 6. 1944 —). Diplomirala na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1973. g. Učestvovala u mnogim arheološkim istraživanjima u Jugoslaviji i Holandiji. Od 1983. g. u Zemaljskom muzeju u Sarajevu kao arheolog za paleolitsko doba. Obavila nekoliko rekognosciranja i sondiranja praistorijskih nalazišta (posebno pećina) u istočnoj Hercegovini. Nastavila sistematsko iskopavanje paleolitske stanice Badanj* u Borojevićima kod Stoca. B. Čović

KULTURA GROBLJA NA REDOVE, v. Grobovi, H)

KULTURA POLJA S URNAMA. U svom ogromnom arealu rasprostiranja ta je kultura obuhvatala

i sjeverne dijelove Bosne šireći otuda svoj uticaj i dalje prema jugu. Danas se širenje i razvoj ove kulture može pratiti u rasponu od preko pet stoljeća, a njeni počeci su sigurno još u srednjem bronzanom dobu. U sjevernoj Bosni se ta kultura (u svom razvijenom, klasičnom, obliku) dâ pratiti tek od faze 2. kulture polja s urnama (žarama) u međuriječju Save i Drave po definiciji K. Vinski—Gasparini. Ta, druga, faza obuhvata vrijeme od posljednjih decenija 13. do kraja 12. v. st. e. Početkom te faze, pod snažnim uticajem kulturnog kruga Baierdorf—Velatice, bitno se mijenja situacija u južnom dijelu srednjeg Podunavlja. U međuriječju Save i Drave dezintegriše se virovitička grupa, a na njenom prostoru nastaje grupa Zagreb, kao rezultat simbioze »virovitičkog« supstrata s novim (Baierdorf—Velatice) elementima. Kultura polja s urnama dobija novi zamah osnivajući svoje grupe u današnjoj Sloveniji, prodirući u Liku i u susjedne krajeve. U sjevernoj Bosni snažni valovi nove populacije koji pristižu iz Slavonije stvaraju posve novu situaciju. Osniva se više naselja: u pećini Hrustovači* kod Sanskog Mosta, u Donjoj Dolini* kod Bosanske Gradiške (tzv. starije naselje), vjerovatno i neka od gradinskih naselja (Zecovi* kod Prijedora, stratum III). Isti valovi zahvatili su i centralne

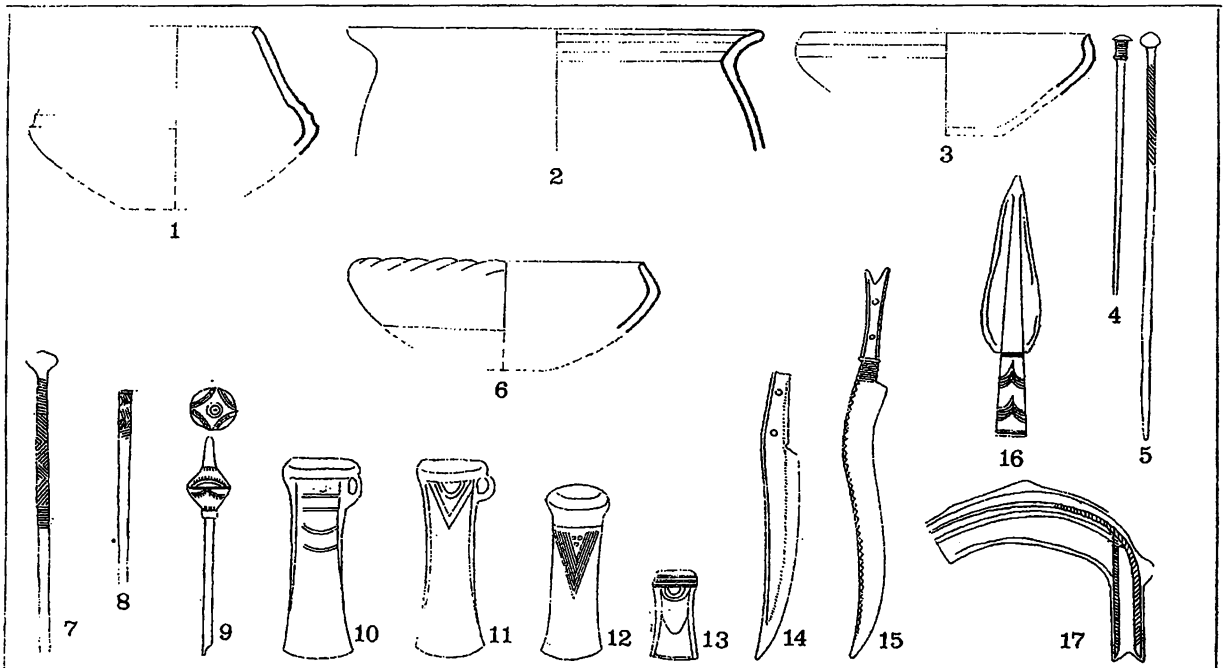

Sl. 27: Kultura polja sa urnama sjeverne Bosne, grupa Zecovi — Donja Dolina

i istočne dijelove sjeverne Bosne dajući novi karakter grupi Barice — Gređani* u njenoj posljednjoj fazi: ona preuzima neke elemente klasične kulture polja s urnama. Snažan pritisak nosilaca kulture polja s urnama i nemiri koji su time izazvani manifestuju se i u pojavi prvih ostava*, koje dijelom pripadaju početku, a dijelom kraju ovog perioda. Ne samo tipovi bronzanog oružja, oruđa i nakita već i neki elementi iz keramografije kulture polja s urnama prodiru dosta duboko u unutrašnjost

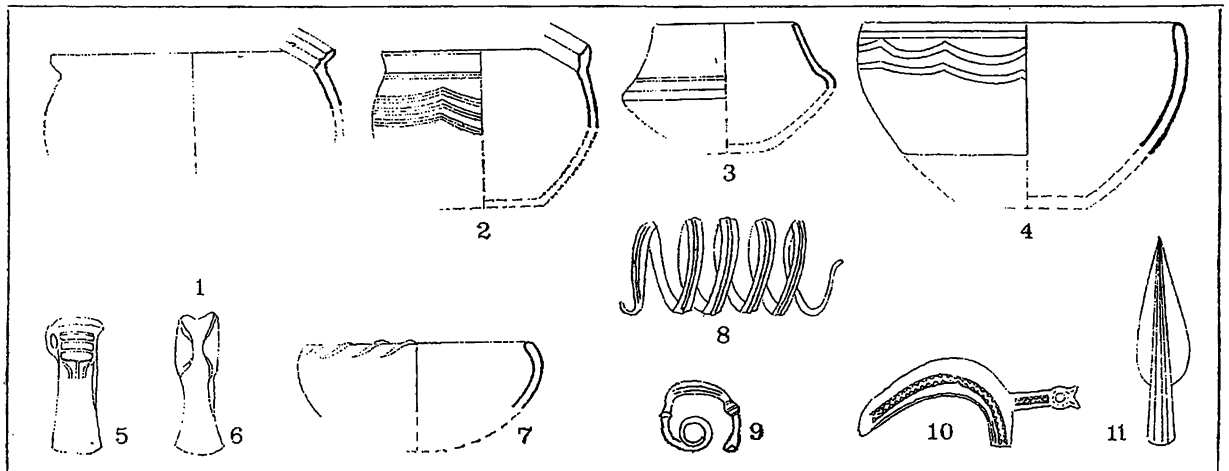

Sl. 28: Kultura polja sa urnama sjeverne Bosne, grupa Vis — Pivnica

(Gradina* u Savićima kod Šekovića, Velika gradina* u Varvari kod Prozora), što bi moglo značiti da je bilo i infiltracije nekih manjih skupina nosilaca ove kulture dosta duboko na jug.

Druga velika faza razvoja kulture polja s urnama obuhvata približno vrijeme između posljednjih decenija 11. i kraja 9. v. st. e. Njen početak obilježen je promjenama koje su dijelom rezultat interne evolucije, a dijelom su izazvane novim populacionim kretanjima. U međuriječju Save i Drave obrazuju se nove grupe: Velika Gorica na zapadu i daljska na istoku. Na jugozapadnom krilu ekspanzija nosilaca kulture polja s urnama zahvatila je Liku i sjeverozapadnu Bosnu, odražavajući s u pojavi spaljivanja mrtvih i u nekim keramičkim i metalnim oblicima u okviru prve faze japodske grupe*. I u područje između Une i Vrbasa vjerovatno su prodrle mase novog stanovništva, što je imalo za posljedicu podizanje većeg broja novih naselja, prvenstveno gradina, u vremenu od kraja 11. do kraja 9. v. st. e. Naselje u Donjoj Dolini je u punom usponu i postaje metalurški centar. Nastaje unifikacija, pa tako možemo govoriti o jedinstvenoj grupi kulture polja s urnama u ovom dijelu Bosne: o grupi *Zecovi — Donja Dolina.*

U centralnom i istočnom dijelu sjeverne Bosne također nastaju promjene. Grupa Barice — Gređani* je iščezla, a na njenom mjestu se razvila grupa *Vis — Pivnica**. Keramografija ove grupe sadrži mnogo elemenata karakterističnih za kulturu polja s urnama, dijelom starije, a u još većoj mjeri mlađe; u tom smislu ova grupa čini dio te kulture. U njoj su, međutim, zastupljeni i drugi elementi koji se jednim dijelom mogu dovesti u vezu sa srednjobosanskom grupom, a drugim (većim) s bosutskom grupom u južnom dijelu Vojvodine. S druge strane, dosta izraziti uticaji kulture polja s urnama primjećuju se u ovo vrijeme u keramografiji srednjobosanske grupe*, kao i naselja »prelazne zone« (Debelo brdo kod Sarajeva, Velika gradina u Varvari, gradine livanjsko—duvanjskog područja), te u tipologiji metalnih objekata, zastupljenih u brojnim mlađim ostavama.

Na početku željeznog doba (8. v. st. e.) kultura polja s urnama još je produktivna u sjeverozapadnoj Bosni: ona tamo čini osnovu razvoja kulturne grupe *Donja Dolina — Sanski Most.*

LIT.: *Z. Marić* 1964, 23—30, 58—61; *Z. Marić* 1964 a, 178—181; *B. Čović* 1965 a, 85—87; *K. Vinski-Gasparini* 1983; *K. Vinski-Gasparini* 1983 a; *B. Čović* 1987, 281—282. B. Čović

KULTURA ZVONASTIH PEHARA. Za sada se ne može govoriti o prodoru nosilaca kulture zvonastih pehara na područje Bosne i Hercegovine. Pri sadašnjem stanju istraženosti čak se ne može govoriti ni o značajnijem uticaju te kulture, s obzirom da je broj njenih elemenata na teritoriji Bosne i Hercegovine isuviše skroman. Među nađenim primjercima najizrazitiji je, svakako, ulomak jedne posude iz Hrustovače* ukrašen pomoću točkića, što je tipična odlika ove kulture. Čak bi i njegove tipološke odlike mogle odgovarati zvonastom peharu. Pored ovoga, ukrašavanje pomoću točkića zabilježeno je na nekim primjercima iz Ravlića pećine* (Peć Mlini, Grude) i Badnja* (Borojevići, Stolac), gdje ovaj način ukrašavanja predstavlja dio ornamentalnog sistema tzv. ljubljanske kulture.

LIT.: *A. Benac* 1948, 16—17; *A. Benac* 1964 a, 154.
B. Marijanović

L

LADII, v. Ad Ladios; Saobraćaj, B), 8).

LAMATIS, v. Aematis; Saobraćaj, B), 8).

LASINJSKA KULTURA je, vjerovatno, najranija čisto eneolitska kultura u Bosni i Hercegovini. Područje njene rasprostranjenosti je sjeverna Bosna, i to pretežno između donjeg toka rijeke Bosne i srednjeg toka Save. Na zapadu je, nešto južnije, dopirala do Banjaluke, a na istoku su samo pojenačni nalazi zabilježeni u Gornjoj Tuzli. U odnosu na matično područje lasinjske kulture, spomenuti dijelovi Bosne i Hercegovine predstavljaju južnu periferiju njene rasprostranjenosti. Lasinjskoj kulturi u Bosni i Hercegovini pripadaju nalazišta: Zemunica* u Radosavskoj kod Banjaluke, Visoko brdo* u Lupljanici kod Doboja, Vis* u Modranu kod Dervente, Donji Klakar* kod Bosanskog Broda, a pojedinačni nalazi zabilježeni su u stratumu I Gornje Tuzle*.

Za proučavanje ove kulture na tlu Bosne i Hercegovine najveću vrijednost ima nalazište Vis, na kojem su izdvojena dva stratuma lasinjske kulture. Međutim, problem relativnohronološkog položaja ovih naselja unutar razvojnih faza lasinjske kulture danas nije moguće sasvim pouzdano riješiti.

Što se tiče stratigrafskih pokazatelja o slijedu eneolitskih kultura, pa prema tome i položaja lasinjske kulture na tlu Bosne i Hercegovine, najvažniji podaci potiču sa Visa, gdje stratume sa lasinjskom preslojava kostolačka kultura. Na taj način se lasinjska kultura, zajedno sa badenskom, iskazuje kao predstavnik ranog eneolita u Bosni.

LIT.: *A. Benac* 1964, 136—139; *B. Čović* 1965 a, 39—40, 69—70, *A. Benac* 1979, 15; B. Marijanović

LEUSABA, v.: a) Saobraćaj), B), 8; b) Tom 2, Reg. 10. br. 8, 125.

LEUSINIUM, v.: a) Saobraćaj, B), 8; b) Tom 3, Reg. 20, br. 32, 57, 107, 383, 442.

LIBER *(Dionis)* je, kao i grčki Dionis, italski bog vina, koji se naročito slavio u vrijeme berbe grožđa. Kod Grka je, kao davalac vina, dobrotvor ljudi, koji razbija brigu i stvara radost i veselje. U Grčkoj je začetnik teatra. Ako se za grčkog Dionisa može reći da je bio štovan svugdje, a posebno tamo gdje se njegovala vinova loza, onda se to može odnositi i na rimsko božanstvo Liber, tj. tamo gdje se štovao Liber, njegovala se i vinova loza. Prema nalazima njegovih spomenika, to je područje istočne, jugozapadne i zapadne Bosne.

Na osnovu njegovih brojnijih tragova, bio je dosta raširen, pa, prema tome, i štovan na području istočne Bosne. Čak bi se moglo tvrditi da je predstavljao najvažnije božanstvo na ovom području. Na to bi, na primjer, upućivala kultna zajednica — Terminus, Liber i Jupiter, epigrafski sačuvana na monolitnoj ari iz Ustikoline (Čelije*), na kojoj se Liber nalazi u sredini između Termina* i Jupitra*. Zatim, na području istočne Bosne česta je pojava njegovih simbola (vinova loza) na sepulkralnim spomenicima (cipusima*), što govori o velikom štova-

nju ovog božanstva među stanovnicima. Posebno je zanimljiv prikaz Ampeleusa — nastanak vinove loze (Stari brod* kod Rogatice).

U jugozapadnoj Bosni nađeno je također nekoliko njegovih reljefa. Najpoznatiji je (najstariji) fragment Dionizijeve (Liberove) glave iz Duvna (Crkvina*). Među najnovije nalaze spada reljef Libera iz Priluke (Vašarovine*) kod Livna i drugi sa Glamočkog polja iz Šumnjaka (Gomile*).

U zapadnoj Bosni kult Libera bio je štovan u Brekavici i u Pritoci (Jezerine*) kod Bihaća.

Također treba spomenuti njegov sinkretizam sa Silvanom među Delmatima (Crkvina* u Duvnu) ili njegovu kultnu zajednicu s Jupitrom i Terra Mater* na području rudarskôg distrikta Japre. Međutim, treba ipak konstatirati da je njegova najprirodnija kultna zajednica sa Silvanom*, namfama i satirima.

Pouzdano se zna da je postojao njegov hram u vojnom logoru na Humcu (Gračine* Ljubuški), što govori da su njegovi štovatelji i širitelji bili vojnici porijeklom iz Grčke, odnosno helenizirani iz Male Azije. Delmati su sigurno još ranije upoznali ovaj kult preko Grka na istočnoj obali Jadrana (Issa itd.), odnosno trgovaca u Naroni. Može se također tvrditi da je rimski Liber imao svoj hram u Priluci (Vašarovine) kod Livna.

Epigrafski votivni spomenici (građevinski natpis sa Humca) pouzdano datiraju postojanje ovog kulta već na početku 1. st., a natpis na njegovom spomeniku iz Priluke (Vašarovine) kod Livna u 2—3. st. n. e.

[*Tom I:* Tab. 14 (6)]

LIT.: *C. Patsch* 1897, 231—233; *R. Marić* 1933, 5859; *V. Paškvalin* 1963, 137—138; *E. Imamović* 1977, 161—163; *V. Paškvalin* 1986 a, 61—69.

V. Paškvalin

LIBER I LIBERA je italska kultna zajednica. Na području Bosne i Hercegovine spomenici ove kultne zajednice poznati su: u Zenici (Bilimišće*), gdje je nađen žrtvenik s likovnim prikazima Libera i Libere, i drugi, građevinski natpis iz Hardomilja, koji spominje hram (templum) ove kultne zajednice. Hram su podigli štovatelji ove kultne zajednice koji je podignut u okviru castruma na Gračinama (Humac* kod Ljubuškog). Hram ove kultne zajednice (Libera i Libere) postojao je i u Zenici, najvjerojatnije u Putovićima (Dvorišta*), gdje su otkopani temelji hrama. Tako bi u Putovićima kod Zenice otkriveni temelji hrama mogli pripadati njegovu Tijasu (Liber, Libera, Silvan i nimfe). Datira 2—3. st.

LIT.: *C. Patsch* 1914, 164, sl. 28; *D. Sergejevski* 1932 a, 38; *V. Paškvalin* 1963, 137; *E. Imamović* 1977, 163—165.

V. Paškvalin

LIBRI, v. Ad Libros; Saobraćaj, B), 8).

LISIČIĆKA KULTURA, v. Hvarsko-lisičićka kultura.

LOV *A) Paleolitsko doba.* Za paleolitskog čovjeka lov je predstavljao jedno od glavnih zanimanja. Sistem lova je prakticiran prema razvoju kultura. Tako je oružje u vrijeme starijeg i srednjeg paleolitika bilo veće i grublje, pa se upotrebljavalo samo za neposredne udarce po napadnutoj životinji. U takvim prilikama preferirane su trome i velike životinje, koje su hvatane u zamke.

Sa nastupom mlađeg paleolitika čovjek razvija lov na hitre životinje, pa ih napada u pokretu iz zasjede kopljem i strijelama. Iskorištene su i neke navike zvjeradi, pa su tako medvjedi obično hvatani za vrijeme zimskog sna u pećinama. Pojava gigantolita u aurignacienu sjeverne Bosne veže se za lov na mamute, nosoroge i medvjede, što je sapientni čovjek prakticirao u prvo doba svog prisustva u ovim krajevima, u doba aurignaciena.

Ribolov je u kasnom paleolitiku uopće bio osobito razvijen, a dokaz su brojni nalazi koštanih harpuna i udica.

LIT.: *Đ. Basler* 1979; *Đ. Basler* 1979 a; *Đ. Basler* 1980.

Đ. Basler

B) Neolitsko doba. O lovačkoj privredi neolitskih stanovnika Bosne i Hercegovine postoje samo parcijalni podaci, pa današnja slika o ovoj djelatnosti nema sasvim realan izgled.

Za stariji neolit postoje podaci samo iz starčevačko-impresso-faze u Obrama I* (Kakanj), gdje su zastupljene kosti jelena, srne i vepra, te iz starčevačkog sloja u Gornjoj Tuzli, gdje su nađene kosti jelena.

Za srednji neolit postoje samo podaci iz kakanjskih slojeva u Obrama I, a oni su istovetni kao i za prethodne faze.

Mlađi neolit je znatno bogatiji dokumentima ove vrste. Stanovnici butmirskog naselja Nebo* (Brajkovići, Travnik) lovili su jelena, srnu, medvjeda i kunu, dok su u samom Butmiru zastupljene kosti jelena. Stanovnici vinčanskog naselja u Gornjoj Tuzli* lovili su jelena, dok su u hvarsko-lisičićkim naseljima u Ravlića pećini* (Peć Mlini, Grude) i Lisičićima* (Konjic) zastupljeni vepar i jelen, odnosno jelen, vepar, divokoza, srna, jazavac, medvjed, vuk, kuna, lisica i divlja mačka.

Sudeći prema sačuvanim udicama,, ribolovom su se bavili nosioci starčevačko-impresso-faze u Obrama I, butmirsko stanovništvo u Obrama II*, (Kakanj), te vinčansko stanovništvo iz Gornje Tuzle.

LIT.: *A. Benac* 1964 a, 114—116; *A. Benac* 1971, 60—66; *A. Benac* 1973, 20—23.

B. Marijanović

C) Eneolitsko doba. Premda je sasvim vjerovatno da je lov i tokom eneolita predstavljao dosta važnu privrednu granu, sasvim egzaktni podaci o ovoj djelatnosti su relativno skromni i ne omogućuju utvrđivanje strukture lovnih životinja, a niti učešća njihovog mesa u prehrani eneolitskih grupa, izuzev za sloj A—1 na Velikoj gradini u Varvari kod vrela Rame (Prozor) u kojem zastupljenost kostiju životinjskih vrsta pokazuje dosta visoko učešće divljači (oko 29%). Lov na jelene, srne i divlje svinje pouzdano je utvrđen u Hrustovači, u Varvari (A—1), te, vjerovatno, i u eneolitskom sloju Ravlića pećine u Peć Mlinima (Grude).

LIT.: *A. Benac* 1948, 8; *B. Marijanović* 1981, 11—12.

B. Marijanović

D) Bronzano i željezno doba. Mada se u ovim periodima zemljoradnja dalje razvija, a stočarstvo dobija posebno važnu ulogu, lov je — a u određenim područjima i ribolov — imao još dosta važnu ulogu u ishrani, a sekundarno i kao izvor sirovina za preradu (kože, rožina, krzna). Statistički podaci za više nalazišta pokazuju da je meso divljači u ukupnoj mesnoj ishrani učestvovalo prosječno sa 10—15%, a u ekstremnim slučajevima (Velika gradina u Varvari* kod Prozora, A-1/A-2; Gradina u Koritima*, Duvno) i 25—30%. Najčešće lovljene vrste su: jelen, srna i divlja svinja, zatim medvjed, pa divlje goveče, dabar, zec, vuk, lisica, ris, kuna zlatica, a od ptica ždral, čaplja, divlja patka, pelikan i golub. Za lov su vjerovatno upotrebljavana standardna oružja: koplje, strijela, možda i praćka i sjekira, a za ribolov udica, harpun i mreža.

LIT.: *J. Boessneck—M. Stork* 1972; *B. Čović* 1986 b, 273—276; *B. Čović* 1986 c, 471—472; *B. Čović* 1986 d, 513—515.

B. Čović

E) Doba rimske vladavine. Antički svijet uopće, pa tako i stanovnici na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba, bavio se lovom i ribolovom. Jedni su ga upražnjavali kao ljubitelji sporta i prirode, pa je to bila privilegija imućnih rimskih građana, drugi iz potrebe za egzistencijom, dok je, opet, za treće imao čin kulta. Arheološke potvrde o lovu su malobrojne. U istočnoj Bosni lov je potvrđen na cipusu iz Rogatice* (lav i zec u trku), a u zapadnoj Bosni su tragovi lova nesigurni (Kamen-Glamoč). Izrazit je prikaz lova na cipusu iz Grebena* kod Višegrada (Crkvice*) i Skelana* (Srebrenica). Na ovim spomenicima, čije predstave nose obilježje tračkog kulta, teško je ocijeniti da li se radi i o običnom lovu. Međutim, nalazi udica i ostiju: Srebrenica, Gradina* (Doboj) i Mogorjelo* (Čapljina), sigurno govore da su se naši stanovnici bavili ribolovom na rijekama Drini, Bosni i Neretvi.

[*Tom I:* Tab. 6 (2)]

LIT.: *D. Sergejevski* 1927, 258—259; *I. Čremošnik* 1970 a, 50—52. V. Paškvalin

F) Kasni srednji vijek. U srednjovjekovnoj bosanskoj državi lov je bio važna grana ekonomske djelatnosti, a za više slojeve feudalnog društva predstavljao je vrstu zabave. U prvoj etapi postojanja države lov je (i ribolov) bio jedno od regalnih prava vladara. To su pravo kasnije prisvojili feudalci.

Prema predstavama sa minijatura nekih srednjovjekovnih kodeksa, kao i kompozicija na stećcima, naročito čestim u Hercegovini i jugozapadnoj Bosni, u lov se išlo na konju ili pješice, ponekad sa lovačkim psima, rjeđe sa sokolom. U najvećem broju predstava to je lov na jelena, zatim medvjeda ili vepra; upotreba sokola pretpostavlja lov na pernatu divljač. Lovi se lukom i strijelom, a naročito, specijalnim lovačkim kopljem.

[*Tom I:* Tab. 6 (1—4)]

LIT.: *M. Wenzel* 1965, 397—398 (sa starijom literaturom); *N. Miletić* 1982 a, 93—95; *P. Anđelić* 1984 a, 552—553. T. Glavaš

LOVRENOVIĆ, *Ivan*, književnik i profesor književnosti (Zagreb, 18. 4. 1943—). Diplomirao jugoslovenske književnosti i etnologiju u Zagrebu 1967. g. Od 1967 do 1976. radio kao srednjoškolski profesor. Od 1976. urednik »Odjeka«, od 1986. g. urednik u izdavačkoj kući »Veselin Masleša« a od 1. V 1987. u izdavačkoj kući »Svjetlost«. Rekognoscirao i objavio nekropole stećaka u okolini Mrkonjić-Grada.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. N. Miletić

LOZIĆ, *Stipe*, kulturni radnik (Travnik, 1921— 17. 3. 1973). Osnivač Zavičajnog muzeja u Travniku i njegov dugogodišnji upravitelj. Proučavao arheološke lokalitete i prikupio značajan materijal za zbirke muzeja. Obradio je dva rimska spomenika iz okolice Travnika i praistorijski nalaz ispod Kalvarije. Mnogo je učinio na zaštiti spomenika kulture grada Travnika, a posebno na starom gradu.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. V. Paškvalin

M

MAGNA MATER *(Cybela)* je maloazijsko božanstvo. Njezin kult je potvrđen u antičkoj Dalmaciji u Saloni, Zadru i Naroni. U unutrašnjim krajevima rimske Dalmacije ili u zaleđu istočne obale Jadrana nije još pouzdano potvrđen ukoliko ulomak reljefa iz Vašarovina* s predstavom žene to, upravo, ne potvrđuje. Međutim, njezin kult, iako nije pouzdano dokazan, čini se ipak nešto pouzdanije dokazuju prikazi Atisa* na sepulkralnim spomenicima i njezini likovni atributi kao što su lavovi i drugi simboli koji su česti u ovom kultu. Posebno je važno istaknuti da je ovaj kult došao preko rimskih vojnika iz Male Azije, provincije Frigije, koji su služili u VII legiji Cl. p. f., pa se zbog toga može očekivati ovaj kult i u našim krajevima, naročito na području Ljubuškog, gdje je bilo vojnika iz navedenih krajeva. Doba 1—3. st.

LIT.: *V. Paškvalin* 1983 b, 167—177. V. Paškvalin

MALVESIJATI *(Malvesiates)*, etnik potvrđen na natpisu: *T. Aurelius Silvanus dec(urio) II vir municipi Malvesiati[u]m)*, Misajlovina (Rudo), I. Bojanovski, ARR VI, 1968, 241 ss. Grad se vjerovatno zvao *Malvesia* (?), a stanovnici *Malvesiates=Municipium Malvesiatium* (usp. Mayer 1957 *Maluese, mun. Malavicum* Papazoglu 1957, 122 *Malua).* Spominje se i kao mun. *Mal..., M(al...).* Ubikacija: Skelani* na Drini *(Bojanovski* 1968); time otpada naziv *Gerd(is?) (Patsch* 1907). *F Kanitz,* Studien, 1892, 131, 138 ubicira mun.M(al...-) u Visibaba (Požega, Srbija), isto *F. Papazoglu,* ŽA 1957, sv. 1, str. 114 ss. Usp. *A — J. Šašel* 1978, br. 621 i uvodni tekst. I. Bojanovski

MARIĆ, *Zdravko*, arheolog (Podravska Slatina, 24. 2. 1930—). Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Ljubljani 1957. g. Doktorirao također u Ljubljani (1964). Od 1951. do 1955. učitelj,a od 1957. do 1981. g. arheolog u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Od 1981. do 1985. g. arheolog i direktor u Muzeju Slavonije u Osijeku.

U periodu između 1957. i 1981. g. intenzivno radi na problemima praistorije Bosne i Hercegovine, posebno kasnog bronzanog i željeznog doba. Učestvovao je na nekoliko sistematskih i specijalnih rekognosciranja u sjevernoj Bosni i u Hercegovini, evidentirao i opisao oko dvije stotine novih arheoloških nalazišta. Vodio reviziona iskopavanja u Donjoj Dolini* kod Bosanske Gradiške i otkrio tamo naselje kasnog bronzanog doba (»Starije naselje«). Iskopavao gradinsko naselje Vis* u Modranu kod Derventa i sondirao još nekoliko gradinskih naselja kasnog bronzanog i željeznog doba u sjevernoj Bosni. Monografski obradio kompleks nalazišta u Donjoj Dolini, kulturu polja s urnama* u sjevernoj Bosni i problem etničke pripadnosti prastanovnika tih krajeva (1964). Tom monografijom i tezama u referatu »Problem sjevernog graničnog područja Ilira« (Sarajevo 1964) bitno doprinio uspostavljanju posve novih pogleda na etničku pripadnost pra- i protoistorijskog stanovništva Panonije i zapadnog Balkana, na odnos kompleksa kulture polja s urnama i panonskih plemena, s jedne, i Ilira i njima srodnih plemena, s druge strane, te na razrješenje dilema koje je izazivao panilirizam i njegov uticaj u arheologiji.

Intenzivno se bavio i istraživanjima u Hercegovini. Pored nekoliko sondažnih i zaštitnih iskopavanja, među kojim se ističe ono na grobnici ratnika iz Kačnja* kod Bileće, vodio je i dva velika istraživačka projekta: »Trebišnjica« (1967—1969) — -multidisciplinarni jugoslovensko-američki projekat- -i »Ošanići«. Istražujući u nekoliko kampanja između 1963. i 1981. g. arheološki kompleks na Ošanićima kod Stoca (Gradina*, Greben, Banje), otkrio je os-

novne elemente akropole tog urbanog centra helenističkog doba, najvjerovatnije plemenskog centra Daorsa, i iznio na svjetlo dana mnoštvo dragocjenih podataka i građe. U nekoliko obimnih izvještaja, studija i referata objavio je osnovne rezultate tih istraživanja i bitno unaprijedio poznavanje razvoja i karakteristika helenističke kulture u zaleđu srednjeg i južnog Jadrana.
Važniji radovi: v. Bibliografija. B. Čović

MARIJAN, *Boško*, arheolog (Priluka kod Livna, 15. 3. 1956—). Diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, grupa arheologija, a magistrirao 1986. g. na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. U Zemaljskom muzeju radi kao kustos od 1981. Učestvovao je na arheološkim iskopavanjima na Ošanićima i u Vranjevu Selu kod Neuma na projektu »Istočna Hercegovina . . .«. Objavio je arheološki materijal iz grobnice željeznog doba iz Vašarovina* kod Livna.
Važniji radovi: v. Bibliografija. V. Paškvalin

MARIJANOVIĆ, *Brunislav*, arheolog (Prozor, 6. 10. 1949—). Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1975. godine, gdje je i magistrirao 1980. g. Od 1975. g. arheolog u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Učestvovao u više sistematskih i zaštitnih iskopavanja u Bosni i Hercegovini (Pod* kod Bugojna, Donja Dolina* kod Bosanske Gradiške, Gradina* u Ošanićima, Nečajno* kod Posušja). vodio iskopavanja na Gradini* u Kopilu kod Zenice, u Ravlića pećini* kod Ljubuškog, te sondažna istraživanja na većem broju drugih nalazišta (Biograd* u Pruscu kod Donjeg Vakufa, Guvnine* u Lokvama kod Čapljine, Džakulina glavica* i druge gradine u okolini Stoca, Hateljska* i Sunićka pećina* i druga pećinska nalazišta u okolini Stoca, Žukovačka pećina* u Viru kod Posušja i dr.). Najvažnije nalazište koje je istraživao je pećinsko naselje u Ravlića pećini sa slojevima srednjeg i kasnog neolita, eneolita i ranog bronzanog doba, značajno za relativnu hronologiju tih perioda u zoni srednjeg i južnog Jadrana, kao i za praćenje procesa razvoja i dezintegracije hvarsko-lisičićke kulture i formiranja novih populacionih i kulturnih stratuma tokom eneolita i ranog bronzanog doba. Objavio je obimnu studiju o tom nalazištu, kao i više drugih radova o neolitu i eneolitu Bosne i Hercegovine.
Važniji radovi: v. Bibliografija. B. Čović

MARIJANOVIĆ, *Ivana*, arheolog (Split, 25. 4. 1956—). Diplomirala je arheologiju i klasičnu filologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1981. g. U Zemaljskom muzeju radi kao kustos od 1983. g. Učestvovala je na istraživanjima u Brezi (nekropola Desitijata, 3. v. pr. n. e. — 3. v. n. e.) i u Vranjevu Selu kod Neuma na projektu »Istočna Hercegovina«. Objavila je arheološki materijal iz groba s incineracijom u Zeniku* kod Rakovice (Ilidža) i žrtvenik posvećen Apolu iz Šuice* kod Duvna.
Važniji radovi: v. Bibliografija. V. Paškvalin

MARS je bog Italaca. Najprije je bilo sunčano božanstvo, kojemu je bio posvećen proljetni mjesec mart (martius) da bi kasnije postao bog rata. Na području Bosne i Hercegovine poznat je jedino u Liješću (Srebrena luka*) kod Škelana (mun. Mal (vesiatium*). Štuje se u zajednici s Jupiterom. Nosi epitet Augustus, a žrtvenik podiže beneficijar nosilac rimske vlasti. Doba 2—3. st.
LIT.: *C. Patsch* 1907, 436—437; *V. Paškvalin* 1963, 142 *E. Imamović* 1977, 146—147. V. Paškvalin

MAŠET, v. Stećak.

MAZALIĆ, *Đoko*, slikar i konzervator (Bosanska Kostajnica, 23. 4. 1888 — Sarajevo, 28. 2. 1975). Završio Visoku školu za likovne umjetnosti u Budimpešti 1914. g., zatim se dugi niz godina bavio slikarskom i pedagoškom djelatnošću u Sarajevu i Travniku. Od 1947. do 1961. g. bavi se i konzervatorskom problematikom, kojom su jednako obuhvaćeni spomenici starijeg slikarstva, spomenici sakralne arhitekture i, naročito, srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini (Hercegova crkva u Sopotnici*, Dobrun*, Borač*, Travnik*, Toričan*, Biograd—Prusac, Jajce*, Tešanj*, Visoki*, Zvonik*, Gradac* kod Hadžića i mnogi drugi), kao i nekropole stećaka i nišani okoline Travnika i u centralnoj Bosni. U širokoj djelatnosti na upoznavanju i propagiranju likovnog života u ovoj sredini sa R. Zaplatom organizirao je otvaranje Galerije slika u Zemaljskom muzeju 1930. g., iz koje se kasnije razvila Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine. Veći broj članaka i studija posvećen je slikarskim tehnikama starijih perioda, konzervatorskoj problematici starih slika, a također i prvim sintetskim pregledima istorije likovnih umjetnosti, prvenstveno slikarstva, i majstora čija su nam se imena sačuvala.
Važniji radovi: v. Bibliografija.
LIT.: Red. Jubilej Đoke Mazalića, Naše Starine IX, Sarajevo 1964, 199—200. N. Miletić

MELKUMANI *(Melcumani, Melkomenoi)*, ilirsko pleme iz naronitanskog konventa (Dalm.). *Melcumani* (XXIIII dec) Plin. III 143. *Melkomenoi* Ptol. II 16, 5. Izjednačuju se sa *Meromenoi* App. Illyr. 16. Nastavali su Gatačko polje *(I. Bojanovski* 1987); »zwischen den Deraemistae und den Narensii« *(G. Alföldy* 1965, 49); »Deramistae on the north, occupying Gačkopolje and Nevesinjepolje, where they would have been the eastern neighbours of the Narensii« *(J. J. Wilkes* 1969, 166). I. Bojanovski

MERKUR je bog trgovine. Primio je sva svojstva grčkog Hermesa. Na području Bosne i Hercegovine tragove štovanja ovog kulta susrećemo u Sopotnici kod Goražda i na Donjem Uncu (Titov Drvar). Međutim on je štovan i preko gema na kojima se urezuje njegov lik (Duvno—Crkvine*). Njegov kult su najprije održavali trgovci. U natpisima se naziva *Augustus*. Teško je, zbog malobrojnih votivnih spomenika, govoriti o interpretatio romana. U Dalmaciji, na primjer, drčki *Hermes* se identificirao s rimskim Merkurom. Datira 2—3. st.
LIT.: *C. Patsch* 1894 d, 54—56, sl. 3, 4; *V. Paškvalin* 1963, 142; *E. Imamović* 1977, 149—151. V. Paškvalin

METALURGIJA *A) Eneolitsko doba.* Premda bakarni predmeti i intenzivni tragovi bakarnog oksida iz III i II stratuma Gornje Tuzle* (Tuzla) ukazuju na mogućnost poznavanja metaluršklh procesa već u mlađim fazama vinčanske kulture, sasvim pouzdane podatke o razvoju metalurgije, nalazimo tek u razvijenom eneolitu. U nalaze koji to dokumentiraju spadaju dvije vrste objekata; kalupi za izlivanje bakarnih predmeta i keramički završeci mijeha, odnosno duhaljki.

Kalupi za izlivanje bakarnih predmeta pronađeni su na Zecovima (Grad*, Prijedor), Debelom brdu* (Sarajevo—Centar), Alihodžama (Gradina* — —Travnik) i Velikoj gradini* u Varvari (Prozor). U najvećem broju slučajeva radi se o kalupima za sjekire. Na Zecovima je pronađen po jedan kalup za izradu trapezastih sjekira i dlijeta, dok sa Debelog brda potiču 3, a iz Alihodža 2 kalupa za sjekire sa jednim sječivom i cilindričnim usadnikom. Na Debelom brdu su pronađena i tri kalupa za izradu bodeža i jedan kalup za izlivanje igala ili šila. Kalup

za izradu tankih bakarnih šipki potiče sa Velike gradine u Varvari, kao i još dva kalupa koje zbog oštećenosti nije moguće definirati.

Keramički završeci mijehova (duhaljki) pronađeni su na Zecovima (3), Debelom brdu (2) i Velikoj gradini u Varvari (2).

Svi dosadašnji nalazi dijelova metalurškog pribora vezani su za nosioce vučedolske kulturne grupe u Bosni i Hercegovini.

[*Tom 1:* Sl. 38; Tab. 7 (1)]

LIT.: *B. Čović* 1976 a, 105—115. B. Marijanović

B) Bronzano doba. Za razliku od dosta razvijene metalurgije kasnog eneolita, početkom bronzanog doba u Bosni i Hercegovini ova djelatnost doživljava dubok pad. Takav razvoj bio je, vjerovatno, prouzrokovan dezintegracijom zajednica vučedolske kulture*, koje su bile nosioci metalurgije bakra, nedostatkom osnovnih sirovina potrebnih za novu tehnologiju u pristupačnim ležištima u Bosni (bakar i, posebno, kositar), a vjerovatno i nekim socio-ekonomskim uzrocima: novo, pretežno stočarsko-nomadsko stanovništvo koje početkom bronzanog doba zauzima ove krajeve vjerovatno nije imalo dovoljno tehnološkog iskustva, a relativno male potrebe pokrivane su uvozom, uglavnom gotovih proizvoda, a djelimično i bronze, prerađivane u domaćim radionicama u oružje i nakit. Ova stagnacija traje tokom čitavog ranog i srednjeg bronzanog doba. Samo na dva nalazišta (Pod* kod Bugojna i Velika gradina u Varvari* na vrelu Rame, kod Prozora) otkriveni su fragmenti posuda koje su služile za taljenje manjih količina bronze, a u sloju Varvara B-2 (srednje bronzano doba) i kalup za izlivanje dlijeta. Situacija se značajno promijenila tokom kasnog bronzanog doba. Znatan broj ostava, većim dijelom sastavljenih od polomljenih objekata prikupljenih za pretapanje, veća količina bronzanih priloga u grobovima, te autohtoni oblici oružja i nakita dokaz su naglog povećanja bronze u prometu, ali i rada domaćih radionica. Nalazima kalupa i drugog metalurškog pribora, ljevačke radionice identifikovane su dosad u 13 naselja ovog doba: Čungar* u Osretku (Cazin), Ripač* (Bihać), Kekića glavica* (Bosanska Krupa), Grad u Zecovima* (Prijedor), Hrustovača* (Sanski Most), Gradina u Radmanićima* (Banjaluka), Donja Dolina* (Bosanska Gradiška), Pivnica* (Odžak), Crkvina u Makljenovcu* (Doboj), Pod* kod Bugojna, Debelo brdo* (Sarajevo), Velika gradina u Varvari* (Prozor) i Gradac u Mokrom* (Ličtica). Od navedenih, najvažniji proizvođački centri bili su, po svoj prilici. Ripač, Donja Dolina, Pivnica, Debelo brdo i, posebno, Velika gradina u Varvari. Tehnikom lijevanja u jednodijelnim i dvodijelnim kalupima proizvođeno je: oružje (mačevi, bodeži, koplja, bojne sjekire), oruđe (sjekire, dlijeta, probojci, srpovi, šila), poluproizvodi za dalju preradu (bronzane šipke, čavli, zakovice), nakit (igle, fibule, privjesci, dugmad), britve i drugo. U posljednjim stoljećima kasnog bronzanog doba (10—9. st.) ove radionice su mogle podmirivati veći dio potreba stanovništva, a neki proizvodi su, razmjenom ili posrednom trgovinom, odlazili i u druge krajeve.

[*Tom 1:* Sl. 39; Tab. 7 (2—5)]

LIT.: *B. Čović* 1978, 76—77; *B. Čović* 1983 d, 178; *B. Čović* 1984, 128—135. B. Čović

C) Željezno doba. Apsolutnohronološka granica između kasnog bronzanog i željeznog doba prema hronologiji koje se pridržavamo u ovoj ediciji pada na prelaz iz devetog u osmo stoljeće, oko 800. g. st. e. Početak proizvodnje željeza u Bosni je nešto stariji od tog datuma. Nalazi željeznog nakita u glasinačkim grobovima faze IIIc (10. i 9. st.), željezni mač s bronzanom drškom i jabučicom čašastog oblika iz ušća Sane* (Bosanski Novi), visoki postotak željeza u bronzanoj leguri iz ostave Osredak* (Bosanska Krupa), nalazi limonita u sloju B naselja Pod kod Bugojna, odnosno željezne troske u sloju C-3 Velike gradine u Varvari* (Prozor), u najmlađem sloju gradine Vis* u Modranu (Derventa), te u svim slojevima gradine Kopilo* kod Zenice — — dokaz su postojanja autohtone metalurgije željeza u tim krajevima već od 9. st. U prvoj fazi (9—7. st.) postoji određeni paralelizam u djelovanju starije, metalurgije bronze i mlađe, metalurgije željeza. Paralelno sa željeznim, još se izrađuje i bronzano oružje (kratki mačevi, koplja), što se vidi iz sadržaja nekih grobova (Tešanj*, Klimenta u Donjem Vakufu*) i ostava (Osredak*, Ometala* kod Prozora, a posebno Kostel* kod Bihaća). U isto vrijeme, željezo se, kao nov metal, rado upotrebljava i za izradu nakita i metalnih dijelova odjeće (narukvice, igle, fibule, ogrlice i sl.). U daljem razvoju specijalizacija je izraženija: u naoružanju se bronza (najčešće bronzani lim) upotrebljava još za izradu defanzivnog oružja (knemide, obloge štitova, možda i šljemovi), ali glavnu primjenu nalazi u izradi nakita, metalnih dijelova odjeće, konjske orme, te sitnog oruđa i pribora (igle, šila, udice i sl.); s druge strane, željezo postaje gotovo isključivi metal za proizvodnju ofanzivnog oružja (koplja, mačevi, bojne sjekire, bojni noževi), donekle i defanzivnog (obloge štitova), kao i oruđa (sjekire, noževi, dlijeta, motike i sl.), a samo u manjoj mjeri još služi za proizvodnju nakita. U razvijeno i mlađe željezno doba (od 6. do 1. st.) metalurgija željeza se razvila na znatnim prostorima centralne i zapadne Bosne, kao i sjeverne Hercegovine (Rama), s najsnažnijim centrima u području Sane, gornjeg i srednjeg Vrbasa, kao i čitavog porječja Bosne u njenom gornjem i srednjem toku. Brojna troskovišta, od kojih dio pripada ovom vremenu, nalazi troske u slojevima većine ispitivanih naselja u navedenim krajevima, te bogati nalazi željeznih objekata u grobovima dokumentuju konstantnu i snažnu proizvodnju, koja je, vjerovatno, davala i znatne viškove za izvoz. — O tehnici taljenja i prerade željeza ne zna se mnogo. Primarna ekstrakcija (svakako primitivna, jer je u trosci ostajalo i preko 50% Fe), vjerovatno se u većem broju slučajeva obavljala u blizini rudnih ležišta (troskovišta), a rafiniranje (uzastopnim žarenjem i prekivanjem) u trajnim naseljima, u kojim je željezo zatim dalje zanatski prerađivano. U nekim slučajevima se i primarna ekstrakcija obavljala u trajnim naseljima: u Sanskom Mostu*, uz veliku količinu limonita u sloju naselja, nađene su i peći, po F. Fiali, za taljenje željeza.

[*Tom 1:* Tab. 7 (6—9); Tab. 20 (1)]

LIT.: *F. Fiala* 1897 b, 302—304; *B. Čović* 1980 b; *B. Čović* 1984, 135—140; *B. Čović* 1984 a, 132—135. B. Čović

D) Doba rimske vladavine (Principat). Kako su pokazala arheološka istraživanja domaći žitelji su još u željezno doba razvili znatnu metalurgijsku vještinu, dakle, mnogo prije rimske okupacije. Međutim, kao manufakturna djelatnost metalurgija se razvila tek u rimsko doba, u okvirima velikih carskih pogona *(officinae ferrariae).* Manje kapacitete i dalje su držali kovači, zanat naslijeđen iz predrimskog vremena, a radili su za potrebe sela i grada. Sudeći po brojnim troskovištima na terenu, manjih pogona bilo je posvuda, naročito na velikim

posjedima *(villae rusticae)*, na kojima su se izrađivali željezni otkivci za izradu raznog alata, okova za kola, građevinskog okova itd. U državnim talionicama i u njihovim kovačnicama proizvodilo se željezo kao poluproizvod (ingoti) i kao finalni proizvod (oružje, alat, okov i sl.) za šire tržište i za izvoz, a napose za vojsku.

Rimska okupacija nije donijela znatnijih poremećaja u aktivnostima seoskih kovača; zapravo je tamo gdje je bilo italskih doseljenika proizvodnja bila i unaprijeđena. Prve, pak, vijesti o radu velikih carskih manufaktura potječu tek iz 2. st. Prve nam vijesti pruža numizmatika, i ona relativno kasno. To su Trajanovi kovovi s legendom *Metalli Ulpiani Delm(atici)* iz 104—110. g. Za te se pogone ne zna na kojem su području ležali, niti o kakvoj se vrsti rudnika i talionica radilo. Simptomatično je što se oko Sarajeva, na Drini i u zapadnoj Bosni, dakle u rudarskim rejonima, relativno često javlja Trajanovo gentilno ime *Ulpius*. Moguće je to bilo u svezi s njegovim nastojanjima na unapređenju rudarstva i metalurgije. Jedna bronca s legendom *Metalli Ulpiani Delm(atici)* otkopana je na Ilidži kod Sarajeva. Kovan je i bakarni novac s legendom *Metalli Ulpiani Pann(onici)*. S kovanjem tih novaca nastavili su i Trajanovi nasljednici, Hadrijan *Metal(lis) Delm(aticis)* a Antonin Pije i Marko Aurelije *Metal(lis) Pannonicis* i dr. Tzv. anonimni kvadransi *(nummi metallorum)* iz Japre u zapadnoj Bosni datiraju se u vrijeme Domicijana pa do Antonina Pija. Prvo epigrafsko svjedočanstvo potječe iz Skelana (158. g.), kada je tamošnji municipium *(Mun. Malvesiatium)* počastio cara M. Antonina Pija počasnom bazom (CIL III 14219), što je očito bilo u vezi s organizacijom rudnika.

Reorganizaciju *metalla* proveo je Marko Aurelije poslije 160. g. U Dalmaciji se kao prokurator tih objedinjenih *argentariarum Pannoniarum et Delmaticarum* spominje Ti. Claudius Xenophon (CIL III 7127, Efez), između 180. i 192. g. *(Pflaum,* Carrières no. 222). Sve do Marka Aurelija bile su argentarije i ferarije organizirane po provincijalnom modelu — *argentariae Delmaticae*, a posebno *Pannonicae*, a tako isto *ferrariae Delmaticae* i posebno *Pannonicae* (CIL III 4809, Virunum).

Iako iz 1. st. nema izravnih vijesti o radu carinskih talionica, može se na osnovu epigrafskih podataka zaključiti da je prve korake u njihovoj organizaciji učinio car T. Flavije Vespazijan (69—79), koji je u rudarskim krajevima osnovao municipalne gradove u Skelanima i Bugojnu *(Mun. Bistuensium)*. Vespazijanova je stranka u borbi za prijestolje slabo stajala s novcem (Tac. Hist. 2, 81, Suet. Vesp. 16, 3), pa je to bio jedan od razloga njegova interventa da dođe do potrebnih metala, ali i izraz političke zahvalnosti, koja se ogleda i u njegovu projektu da u Iliriku, posebno u Panoniji, osnuje niz autonomnih gradova (J. Šašel 1982).

O prosijavanju i kopanju zlata u Dalmaciji ima više podataka (v. Rudarstvo), ali malo o metalurgiji. Više znamo o metalurgiji željeza i srebra. Srebro, olovo, cink i nešto zlata talilo se na Drini (Gradina kod Sasa, Srebrenica), gdje su prilikom izgradnje savremenog pogona uništeni ostaci rimske flotacije. Prema novijim procjenama, iz srebreničkih je brda (Lisac, Mutnjača, Majdanski potok, Suvi rastik, Krivi brijeg, Ajžlica i dr.) u antici izvađeno oko 80 tona srebra i oko 40.000 tona olova (M. Ramović). Rimsku metalurgijsku aktivnost potvrđuju i brojna troskovišta. Srebro se proizvodilo i u distriktu Vranice (v. Rudarstvo).

Najveći željezarski centar *(saltus)* nalazio se u dolini Japre sa centrom u Blagaju, gdje se uz pogon razvilo i veće naselje. Pripadale su mu i talionice u Maslovarama, Čelopeku, Gornjim Agićima i Čelama, te one u Rakanima i Maloj Rujiškoj, s velikim troskovištima. Drugi je pogon bio na Sani, u Starom Majdanu, s oficinama u Šehovcima, Adamuši, Briševu, Vracar-gradu i Staroj Rijeci. Najsjevernija officina radila je u Briševcima kod Bosanske Kostajnice, uz manje pogone oko Prijedora. Relevantnu proizvodnju davale su i oficine oko Sinjakova (Šipovo, Bešnjevo, Čifluk, Mrkonjić-Grad, Majdan, Carevo polje kod Jajca i dr.), te one oko Travnika (Pećine i dr.), Bugojna (Vrse) i Višnjice kod Kiseljaka i Busovače.

Djelatnost metalurških pogona može se po epigrafskim potvrdama (votivne are iz Ljubije, Starog Majdana, te iz Domavije) pratiti sve do pred kraj 3. st. Njihova se aktivnost u 4. st. ogleda kroz rad državnih tvornica oružja (Not. Dign. occ. IX 16—22) i po numizmatičkim nalazima i troskovištima. U 5. st. je proizvodnja opala, naročito nakon pada Zapadnorimskog Carstva, da se nešto obnovi u vrijeme vladavine Istočnih Gota.

[*Tom I:* Tab. 16 (1—4)]

LIT.: *E. Pašalić* 1954, 47—75; *E. Pašalić* 1960, 91—97; *D. Sergejevski* 1963; *Đ. Basler* 1977; *S. Dušanić* 1980; *I. Bojanovski* 1982 b; *I. Bojanovski* 1983 b; *J. Šašel* 1982.

I. Bojanovski

E) Rani srednji vijek. Veoma su rijetki tragovi koji bi bacili više svjetla na metaluršku proizvodnju u toku ranog srednjeg vijeka, mada je sasvim sigurno da se, s obzirom na jaku tradiciju u ovim krajevima, ona i dalje odvijala. Poznato je da je Teodorik 508. g. poslao u provinciju Dalmaciju comesa Simona radi unapređenja rudarstva, a neki tragovi ove proizvodnje naslućuju se i u ovom razdoblju u snažnom metalurškom punktu u dolini Japre (Crkvina*) kod Blagaja (Bosanski Novi). Sigurni tragovi ove proizvodnje u ranoslovenskom periodu otkriveni su jedino u okviru objekata zemuničkog naselja na lokalitetu Jazbine* u Batkoviću (Bijeljina), datiranom u 7—9. v.

LIT.: *Đ. Basler* 1977, 121—216; *I. Čremošnik* 1977, 227—308.

N. Miletić

F) Kasni srednji vijek. Metalurška djelatnost u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini nikada nije potpuno zamrla, a u 2. polovini 14. i početkom 15. st. je intenzivirana i nije opadala do gubitka samostalnosti. Po vrijednosti i obimu na prvom mjestu je proizvodnja srebra, olova i željeza, a u znatno manjim količinama proizvodili su se zlato i neki drugi metali.

Vađenje metala iz rude bio je poseban proces, odvojen od rudarstva i s njim rudari, osim u primitivnim oblicima proizvodnje, nisu imali nikakve veze. Dolaskom saskih rudara u Bosnu, u prvoj polovini 14. st., u znatnoj je mjeri unaprijeđena dotadašnja primitivna tehnologija i organizacija poslovanja.

Iskopanu rudu metalurzi su prenosili u postrojenja za preradu (kolo), koja su bila obično u blizini rudnika. Slijedeći postupak bilo je prženje (roštovanje), kojim se ruda podvrgavala procesu oksidiranja da bi se iz nje odstranili nepotrebni i štetni sastojci, u prvom redu sumpor i arsen. Nakon toga prevozila se u metalurške peći, gdje se pod posebnim uvjetima topila, pri čemu se metal razdvajao od troske. Dobiveni metal lijevao se u kalupe posebnog oblika. Proizvod dobiven topljenjem rude

nije čist metal, nego je sadržavao više različitih metala. Ako se radilo o obojenom metalu, npr. olovu, iz njega je u daljem procesu trebalo izdvojiti srebro ili neki drugi metal. Taj se proces odvijao na posebnom ognjištu (grnu), koje je bilo obično uz peć za topljenje. Po završetku i ovog procesa, gotovi metalurški proizvodi bili su spremni za transport.

Pisani izvori spominju glamsko, bijelo i pliko srebro. Glamsko je bilo posebno cijenjeno jer je sadržavalo veći procenat zlata, bijelo je imalo nešto malo olova, dok je pliko bilo nedovoljno očišćeno srebro s dosta olova. Srebro se proizvodilo u krajevima oko Srebrenice, Fojnice i Kreševa.

Najkvalitetnije olovo proizvodilo se u okolici današnjeg Olova. Bilo je meko i lako topivo, s nešto srebra u svom sastavu, pa ga dubrovački dokumenti spominju kao slatko. Olovo iz Srebrenice bilo je teško topivo, s mnogo srebra i s antimonom. Spominje se pod nazivom tvrdo olovo.

Proizvodnja željeza je u srednjovjekovnoj Bosni bila manje unosna, ali važna grana metalurgije. Vezana je za krajeve oko Kreševa, Fojnice i Sutjeske, te krajeve između Une, Sane i Vrbasa. Za ilustraciju obima proizvodnje željeza navodimo podatak da se u samoj Fojnici, u vrijeme turskih osvajanja, željezo proizvodilo na 28 kola.

Metalurgija je, prema tome, bila razvijena grana privređivanja u srednjovjekovnoj Bosni. Osim vlastitih potreba, bila je u stanju metalurškim proizvodima podmiriti i dobar dio potreba drugih zemalja na Balkanu i u Italiji. To joj je donosilo značajne materijalne prihode i stvorilo solidnu osnovu za opći društveni napredak.

LIT.: *V. Skarić* 1939; *V. Mikolji* 1942, 651—667; *D. Kovačević-Kojić* 1987, 145—150. T. Glavaš

MEZEJI *(Maezei, Mazaioi)*, panonsko-dalmatinsko pleme (Dalm., Pann. Sup.). Izvori: *Maezei* Plin. III 142, *Mazaioi* Strab. VII 5, 3, Dio LV 32, *Maizaioi* Ptol. II 16, 5; na inskripcijama *Maezeius* CIL III 6383, Salona; VIII 9348, 9377, Caesarea Maur. D. VII = = VIII (a. 71). Salona; IX 2564, Bovianum; *Maezaeus* GZM 1910, 180=WM XII, 133, Hardomilje; *Maeseius* CI Rhen. 1518 = CIL XIII 7581, Aquae Mattiacae. Lokacija: između Grmeča i Kozare, istočno od Japoda, podijeljeni na župe (civitates) i teritorije: Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Prijedor, Sanski Most, Ključ, Šipovo, Jajce, Kotor-Varoš, Mrkonjić-Grad i Banja Luka, cfr. *C. Patsch* 1896 b, 1898 = = WM VI, 154—186, *I. Bojanovski* 1980.

I. Bojanovski

Mezejima bi se mogao pripisati južni ogranak kulturne grupe Donja Dolina — Sanski Most*, s gradinskim naseljima (Zecovi* kod Prijedora, stratumi II i I i brojnim drugim u porječju Sane), otvorenim naseljima u rječnim dolinama (Otoka* u Vrpolju kod Sanskog Mosta, Sanski Most*), nekropolama u Sanskom Mostu i Čarakovu* kod Prijedora i nekim drugim nalazištima. Ova se grupa vjerovatno pružala i dalje na jugoistok i istok, prema Vrbasu, ali su ta područja veoma slabo ispitana.

B. Čović

MIKIĆ, *Živko*, arheolog i antropolog (Banatsko Aranđelovo, 28. 5. 1946—). Diplomirao arheologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu (1970), gdje je i doktorirao (1979). Nakon jednogodišnje antropološke specijalizacije u Kölnu (1971) i postdiplomskog studija antropologije u Mainzu (1980—1982) doktorirao iz antropologije u Mainzu. Od 1972. do 1985. g. antropolog u Centru za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti u Sarajevu, zatim profesor antropologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Objavio je nekoliko desetina izvještaja, rasprava i studija iz oblasti antropologije Bosne i Hercegovine, Jugoslavije i Balkanskog poluotoka, u rasponu od ranog neolita do kasnog srednjeg vijeka.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. B. Čović

MILETIĆ, *Nada*, istoričar umjetnosti i arheolog (Prijedor, 12. 5. 1925—). Diplomirala na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1950. god. Od tada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Bavi se istorijom srednjovjekovne umjetnosti, a posebno arheologijom srednjeg vijeka, s težištem na problemima seobe naroda i ranoslovenskog doba. U toku od gotovo četiri decenije veoma intenzivno učestvuje u terenskoistraživačkom radu u Bosni i Hercegovini: na brojnim rekognosciranjima u sjevernoj i centralnoj Bosni i u Hercegovini otkrila i opisala nekoliko stotina novih arheoloških nalazišta svih epoha. Istraživala je sistematski nekoliko najznačajnijih srednjovjekovnih nekropola u Bosni: Varošište* u Mihaljevićima, nedaleko od Sarajeva, Bošnjića voće* u Rakovčanima i Baltine bare* u Gomjenici kod Prijedora, nekropolu na Gradini* u Koritima kod Buškog blata (Duvno), Grudine* u Bugojnu (uz nekoliko drugih). Tim istraživanjima, i studijama koje je o njima objavila. N. Miletić je postavila osnovu arheologije seobe naroda i ranoslovenskog doba u Bosni i Hercegovini i u metodološkom i u sadržajnom pogledu, a odgovarajuće zbirke Zemaljskog muzeja od skromnih početaka dovela u red najbogatijih i najvažnijih u zemlji. Otkrila je i sondirala i prvo slovensko gradište na području južno od Save: Berek* u Mihaljevićima kod Laktaša.

N. Miletić se istovremeno bavila i istorijom srednjovjekovne umjetnosti obrađujući freske u Mostaćima, umjetnost u metalu (posebno nakit), ali je naročito važan njen rad na proučavanju umjetnosti i fenomena stećaka, kojima je posvetila višegodišnji terensko-istraživački rad, nekoliko zapaženih studija i referata na naučnim skupovima, desetine predavanja u toku trajanja izložbe »Umjetnost stećaka« (Beograd, Antverpen, Prag, Pariz, Budimpešta i dr.), te sintetski pogled u monografiji »Stećci« (1982). S referatima i saopštenjima učestvovala je na mnogim nacionalnim i međunarodnim kongresima i naučnim skupovima i bitno unaprijedila poznavanje rezultata jugoslavenske srednjovjekovne arheologije u svijetu. Bila je član nekoliko nacionalnih naučno-stručnih foruma. Urednik je Enciklopedije za ranu istoriju Evrope za Bosnu i Hercegovinu.

Važniji radovi: v. Bibliografija. B. Čović

MILIĆ, *Veljko*, arheolog (Karlovac na Glamočkom polju, 28. nov. 1948—). Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1973. god. Od 1978. g. arheolog u Muzeju istočne Bosne u Tuzli. Pokusna i zaštitna iskopavanja obavio na Ljeskovcu* u Poljacima (Brčko), Polju* u Vidovicama (Orašje), na gradu Sokolu* (Gračanica) i na praistorijskoj nekropoli Donji Bardačilovac* u Jablanici (Lopare).

Važniji radovi: v. Bibliografija. Đ. Basler

MINERVA je božica razuma (ratio), pa je, u vezi s tim, i zaštitnica svih vještina i umjetnosti, a također učenika i učitelja. U votivnim natpisima nosi epitet *augusta i sancta*. Na području Bosne i Hercegovine nisu brojni njezini spomenici. Nađeni su u Šipovu (Gromile*) i u Baricama, a poznata je sa jedne geme iz Duvna. Minerva se javlja i u Kapitolinskoj kultnoj zajednici, a ušla je zbog toga

jer se izjednačila s Paladom Atenom. Datira u 2—3. st.

[*Tom 1:* Tab. 14 (1)]

LIT.: *C. Patsch* 1902 b, 322—323; *D. Sergejevski* 1926, 157—158; *V. Paškvalin* 1963, 139—140; *E. Imamović* 1977, 142—145. V. Paškvalin

MINIJATURE, v. Umjetnost, I).

MISILO, *fra Krunoslav,* franjevac (Kreševo 21. 1. 1903—12. 7. 1971). Službovao je u Visokom kao profesor Franjevačke gimnazije od 1928. do 1942. g. Od tada pa do smrti boravio je u Kreševu, uz kraće prekide, kad je bio župnik u Osovi i Novom Šeheru. Bavio se proučavanjem rimskih spomenika u okolini Zenice.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. L. Fekeža

MITRAS *(Mithras).* Kult nepobjedivog boga Sunca—Mitre *(Deo Soli invicto Mithrae)* su širili zarobljeni vojnici, robovi i trgovci porijeklom iz Orijenta ili vojnici koji su na Istoku došli u kontakt s pristašama ovog kulta. To je bila vjera nižih slojeva društva, koja im je u životu obećavala nešto više socijalne pravde, a i zagrobni život, što je bilo velika zapreka širenju kršćanstva.

Kult je bio raširen po svim provincijama Rimskog Carstva, pa i na području provincije Dalmacije, odnosno na području Bosne i Hercegovine. Ovaj kult prepoznajemo u njegovim votivnim žrtvenicima i reljefima.

Mitrini reljefi na unutrašnjem području rimske Dalmacije odnosno Bosne i Hercegovine, u pogledu ikonografskog sadržaja, predstavljaju Mitrinu scenu tauroktonije jednostavnog tipa. Na dva Mitrina reljefa čin tauroktonije prikazan je u dočaranoj pećini s naglašenim pećinskim svodom, dok na drugim nalazimo luk u formi arhitektonskog svoda.

Reljefi Mitrina kulta nađeni su u Pritoci (Jezerine*—Bihać), u Starom Selu* (Glamoč), u Milama (Jajce), u Lisičićima (Vratnica*—Konjic), Potocima (Grčine* — Mostar) i u Jajcu*, koji je osobito značajan zbog prikaza tauroktonije u živoj pećini, koja bi istovremeno predstavljala njegov hram — mithreum. Od mitreja ipak je, nesumnjivo, najčuveniji i najznačajniji onaj u Konjicu*, i to zbog samog reljefa u kojem je nađen. Naime, to je Mitrina kultna slika s jedinstvenim prikazom na jednoj, a na drugoj strani je slika tauroktonije. Jedinstvenu sliku predstavljao bi obred u religiji Mitre, dok bi tauroktonija na drugoj strani pripadala kompleksnom tipu Mitrine slike u arhitektonskoj kompoziciji hrama, a ne u pećini. Ovaj tip Mitrine slike javlja se u Podunavlju i Germaniji. Zanimljivo je spomenuti da Mitrina kompleksna slika iz Konjica upućuje na uticaj Podunavlja, što bi ukazivalo na živu vezu Podunavlja s istočnom obalom Jadrana preko Narone dolinom Neretve.

U votivnim natpisima ne očituje se ilirski onomastički elemenat. Vjernici ili pristaše Mitrina kulta bili su organizirani u vjerske općine.

Mitrini spomenici na području Bosne i Hercegovine datiraju u 3—4. st., dok bi se spomenik iz Pritoke (Jezerine) mogao datirati u 2. st., pa bi se predstavljao kao najstariji u odnosu na njegovo širenje u našim krajevima u rimsko doba.

[*Tom 1:* Tab. 15 (3—5)]

LIT.: *C. Patsch* 1897 a, 629—656; *C. Patsch* 1894 b, 346—347; *C. Patsch* 1902 b, 318—319; *C. Patsch* 1904, 34—38; *C. Patsch* 1907, 438; *D. Sergejevski* 1933, 7; *D. Sergejevski* 1937, 11—18; *D. Sergejevski* 1939, 7—9; *M. Kosorić* 1965 b, 49—51; *B. Gabričević,* 1953 a, 141—144; *V. Paškvalin* 1963, 146—147; *Lj. Zotović* 1973, 11—139; *E. Imamović* 1977, 277—286.

V. Paškvalin

MONS BULSINIUS. Ovo brdo se spominje na Tabuli kao stanica In monte Bulsinio, na cesti Salona—Argentaria, odnosno na cesti »...a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatum« koju spominju solinski natpisi kao treću koju je sagradio Dolabella, a bila je završena 19—20. g. Kod Georg. Rav. naziva se Montebulsi. I. Bojanovski poistovećuje mnos Bulsinius sa današnjom Tušnicom i ogrankom Privala. Preko sedla na Privali vodila je cesta iz primorja u unutrašnjost zemlje.

LIT.: *I. Bojanovski* 1974, 157—158; *E. Pašalić* 1960, 36.

I. Marijanović

MONS ULCIRUS. Ovo brdo spominju solinski natpisi u vezi sa cestom »ad imum montem Ditionum Ulcirum«. Dakle, ono se nalazilo na području plemena Ditiona, koje je pripadalo salonitanskom konventu (Plin. n. h. III, 142). Bauer je ubicirao brdo Ulcir i plemensko područje Ditiona. Po njegovoj ubikaciji, Ditioni su živjeli oko Bosanskog Grahova i u porječju gornje Une i Unca. Mons Ulcirus jest planina Ilica, na kojoj se nalazi sedlo Grab.

LIT.: *I. Bojanovski* 1974, 203. I. Marijanović

MOUSTÉRIEN. Paleolitska staništa na kojima su otkrivene alatke sa karakteristikama mostériena odreda se nalaze u panonskom dijelu Bosne, i to na slijedećim mjestima: Danilovića brdo*, Grabovica brdo*, oba u Podnovlju (Doboj), Kadar* kod Odžaka, Kamen* i Londža, u Makljenovcu kod Doboja, Mala gradina* u Kulašima (Prnjavor), Markovac* kod Derventе, Veliki Majdan* u Trepču kod Tešnja, Visoko brdo* u Lupljanici i Zobište* u Detlaku (Derventa). Ove kulturne ostatke sadrže slojevi koji su na većini mjesta položeni neposredno ispod slojeva sa kulturama iz doba mlađeg paleolitika. Izuzetno je sloj sa kulturom moustériena na Kadru položen odijeljeno od mlađe kulture, ali je to razumljivo jer su u pitanju dva vremenski znatno odijeljena kulturna perioda.

Moustérien iz nalazišta u panonskoj regiji Bosne prikazuje se uglavnom sa kompozicijom vrsta i oblika alatki koje su karakteristične za definiciju kulture u globalu, ali ne i mnogo više od toga. Pojam »tipičan« u ovom slučaju se može opisati činjenicom da vrste alatki, a unutar toga i oblici, ne prekoračuju opći izbor karakterističan za srednji paleolitik. Dalja osobitost im je i tipološka jedinstvenost alatki, što donekle upućuje na pretpostavku da većina dosad otkrivenih nalazišta može biti porijeklom iz jedne epohe, s izuzetkom Zobišta u Detlaku i Kadra kod Odžaka, čiji mostérien pokazuje nešto naglašenije elemente arhaičnosti.

Izuzetan fenomen predstavljaju nalazi sa Kamena u Makljenovcu, koji je u doba otkrića bio već potpuno razoren. Brojne obrađene kremenice sa toga nalazišta morale su biti sistematizirane po tipološkoj metodi, što je izazvalo poteškoće utoliko što su tu otkriveni i takvi predmeti koji do sada nisu otkriveni na drugim mjestima. To se osobito odnosi na nekoliko primjeraka dvoplošno obrađenih vrškova strelica. Komparacijom sa drugim nalazištima u Panoniji može se pretpostaviti da ti predmeti potječu iz nekog prijelaznog horizonta od moustériena ka aurignacienu, dakle da predstavljaju posljednje izdanke srednjeg paleolitika prema mlađem. Većinu nalaza predstavljaju, ipak, predmeti iz kompleksa moustériena shvaćenog u klasičnim oblicima.

U južnom rubnom području Panonije se, dakle, samo naslućuje mogućnost izdvajanja nekih vremenom uvjetovanih faza u razvoju moustériena. U sjevernoj Bosni nisu otkrivena mjesta na kojima bi se sa sigurnošću mogla provesti takva klasifikacija. Pojava arhaizirajućih oblika u moustérienu, kao — uostalom — i u drugim kulturama paleolitika, nije uvijek znak veće starosti. Tako se, na primjer, levalloiski oblici susreću i tokom mlađeg paleolitika.

Tipični moustérien je ona etapa za vrijeme koje je sjeverna Bosna bila vrlo gusto naseljena. Čini se da su klimatske prilike onoga doba bile osobito povoljne za život. U ambijentu vlažne tundre, uz izobilje kremene sirovine u koritima Usore i Ukrine, a preko njih Bosne i Save, no, možda i mogućnost obilatog lova, pružani su čovjeku optimalni uvjeti za život i razmnožavanje, iako je neandertalski čovjek bio tada pred iščezavanjem. Tipični moustérien u sjevernoj Bosni ne pokazuje inače nikakve regionalne specifičnosti.

Kasni moustérien je, koliko je do sada poznato, zastupljen samo na Kamenu u Makljenovcu. Njemu se mogu pripisati već spomenuti dvoplošno obrađeni vrhovi strelica, a pored njih i alatke u obliku poligonalnih rezala čiji su radni rubovi obrađeni stepenastom retušom. Nadalje su karakteristične alatke sa nazupčanim rubom, kakvih je nekoliko otkriveno na Londži u Makljenovcu i Maloj gradini u Kulašima.

Moustérien je u sjevernoj Bosni moguće samo okvirno datirati u vrijeme Würm I stadijala, no, možda, i u Würm I/II interstadijal. Prema nalazima u Mađarskoj, to je u apsolutnim ciframa moguće staviti u raspon između 50.000 i do 35.000 godina prije našeg vremena.

[*Tom 2:* Tab. 1 (1—10)]

LIT.: *Đ. Basler* 1979 a, 332—338. Đ. Basler

MOZAIK, v. Umjetnost, F), G).

MRAMOR, v. Stećak.

MULABDIĆ, *Enver*, arheolog (Bosanski Novi, 11. 5. 1954—). Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1979. g. Od 1980. g. arheolog u Zavičajnom muzeju u Bosanskom Novom. Istraživao veliku nekropolu starijeg željeznog doba na Mekoti* u Gornjim Rakanima (Bosanski Novi). B. Čović

MUNICIPIUM, v. Naselja, G).

MUNICIPIUM MALVESIATIUM, municipalni grad *civitas Dindariorum* na Drini, danas Skelani* v. *Malvesiates*, usp. F. *Papazoglu* 1957, 114—122 i *I. Bojanovski* 1968, 241—262. Ostale izvore daje *A. Mayer* 1957, 218. V. i: a) Malvesijati; b) Tom 3, Reg. 16, br. 280. I. Bojanovski

N

NAKIT. *A) Paleolitsko doba.* Najstariji nalazi nakita u Bosni i Hercegovini datiraju iz kasnog paleolitika, a otkriveni su u slojevima nalazišta Badanj* (Borojevići, Stolac). Sastoje se od dentalija i sitnih puževa, a u manjoj mjeri od morskih školjki i kanina jelena. Koštani nakit nije se sačuvao u nalazištima sjeverne Bosne, budući da su u uvjetima vlažne klime tokom würmskog glacijala ti predmeti satrunuli prije nego su se pretvorili u okaminu.

[*Tom 3:* Tab. 1 (3)]

LIT.: *Đ. Basler* 1979, 313. Đ. Basler

B) Neolitsko doba. O ukrašavanju neolitskih stanovnika nakitom može se suditi na osnovu relativno velikog broja ukrasnih predmeta. U najvećem broju slučajeva su to različite vrste privjesaka, dok se druge vrste nakita javljaju u manjem broju ili pojedinačnim primjercima i karakterišu pojedine kulture ili čak pojedina nalazišta. Najčešća sirovina za izradu nakita su kost i kamen iz bliže ili dalje okoline naselja, ali se javljaju i predmeti od sirovina nesumnjivo stranog porijekla: školjke Spondylus, cilibar, a izuzetno i bakar.

Važnija nalazišta su: Gornja Tuzla* (vinčanska kultura*), Obre I* kod Kaknja (faza kakanjske kulture*), Obre II* kod Kaknja (butmirska kultura*), Lisičići* kod Konjica i Ravlića pećina* u Tihaljini kod Gruda (hvarsko-lisičićka kultura*). Među ukrasnim predmetima najbrojniji su privjesci od veprovih zuba (nađeni u okviru gotovo svih kultura i nalazišta). Privjesci od kamena nalaženi su u Obrama I, butmirskom naselju Obre II, vinčanskom naselju u Gornjoj Tuzli i u hvarsko-lisičićkom sloju Ravliča pećine. Privjesci od školjke Spondylus pronađeni su samo u starčevačko-impresso fazi Obra I i butmirskom naselju Obre II, dok je jedini primjerak od jantara vezan za starčevačko-impresso sloj Obra I. Narukvice nađene u kakanjskom sloju Obra I i u vinčanskom sloju Gornje Tuzle izrađene su od kamena, a one iz butmirskog naselja Obre II od Spondylusa. Iz Gornje Tuzle potiče, možda, ulomak narukvice od bronzane žice. Ukrasne igle od kosti karakteristične su za butmirsko naselje Obre II, te hvarsko-lisičićka naselja u Ravlića pećini i u Lisičićima kod Konjica. Po jedan primjerak dugmeta od kamena, kosti i spondylusa pripada vinčanskom naselju u Gornjoj Tuzli, Lisičićima i Obrama II. Pojedinačno se javljaju: koštani prsten (kakanjski sloj Obra I), spiralni prsten od bakarne žice i ukrasni predmet tipa saltaleone (vinčanski slojevi Gornje Tuzle). Iz istih slojeva potiče i veći broj bakarnih perli.

[*Tom 1:* Sl. 49 (3, 4); Tab. 8 (1, 2); *Tom 3:* Tab. 2, 15]

LIT.: *A. Benac* 1958 a, 40; *B. Čović* 1961 a, 99, 102—103; *A. Benac* 1971, 96—101; *A. Benac* 1973, 44; *B. Marijanović* 1981, 17. B. Marijanović

C) Eneolitsko doba. Nalazi nakita na eneolitskim nalazištima u Bosni i Hercegovini izuzetno su rijetki. Mada se sav raspoloživi materijal ograničava na privjeske od veprovih zuba, moguće je pretpostaviti i upotrebu ukrasnih predmeta od bakra, analogno situaciji u vinčanskim nalazištima u Gornjoj Tuzli (perle, prsten, narukvica). U tom smislu, izgleda, ukazuju i nalazi bakarnih izrađevina— —vjerovatno dugmadi — iz Pivnice, koji su, u tom slučaju, pored praktične, imali i ukrasnu funkciju.

LIT.: *J. Korošec* 1946, 14; *A. Benac* 1948, 12; *A. Benac* 1962, 28. B. Marijanović

D) Bronzano doba. Kako su grobovi *ranog bronzanog doba* siromašni prilozima, a i ispitano ih je malo (dok ostave posve nedostaju) podaci o nakitu

tog perioda veoma su oskudni. Iz jednog groba na Ljubomirskom polju kod Trebinja (Dolić*, Čvarići, grob 25) potiče sljepoočni kolut od udvostručene bronzane žice, a nakit tog tipa nađen je i u dva groba glasinačkog područja (Rusanovići* i Rusanovići—Rudine* kod Rogatice). Životinjski zubi (vepar, vuk, pas), nalaženi u nekim grobovima glasinačkog područja* zajedno s keramikom ili drugim nalazima ranog bronzanog doba, vjerovatno su, uz ukrasnu, imali i apotropejsku ili neku drugu magijsku funkciju, što se odnosi i na perforirani zub medvjeda iz sloja A—3 Velike gradine* u Varvari kod Prozora. Iz sloja A na Podu* kod Bugojna potiče nekoliko cjevčica od bronzanog lima (tipičan nakit ranog bronzanog doba srednjeg Podunavlja), te zub vepra, perforiran na dva kraja, koji se nosio kao privjesak (možda statusnog značenja); isto značenje najvjerovatnije treba pripisati fino poliranom kamenom privjesku iz Ljubomirskog polja kod Trebinja (Glavice*, Ždrijelovići). — Nešto više se zna o nakitu *srednjeg* bronzanog doba zahvaljujući nalazima iz grobova glasinačkog područja, kao i iz grobnih humki podrinjske* grupe. Najčešći oblici nakita su narukvice, pretežno otvorene i to: tipa s krajevima u obliku pečata, zatim jednostavnije, četvrtastog ili segmentnog presjeka, pa uske, narebrene. Isto su tako važne i igle, raznih tipova i varijanti: s glavom u obliku čavla, pečata, klobuka, ponekad izuzetno velikih dimenzija. Česti su i dvospiralni privjesci s cjevastim srednjim dijelom. Rjeđe se javljaju dijademe s kupastim spiralnim završecima, ukrasne pločice sa šiljkom, tutuli od bronzanog lima, sljepoočni kolutovi i cjevčice od spiralno savijene bronzane žice. — Nakit *kasnog* bronzanog doba poznat je kako iz naprijed pomenutih područja istočne Bosne, tako i iz ostalih krajeva Bosne i Hercegovine. Početkom kasnog bronzanog doba još se pojavljuju dijademe sa spiralnim završecima, a karakteristične su: šire rebraste narukvice, igle s glavicom u obliku klobuka ili makove čaure, te široke bronzane ogrlice s graviranim ukrasom. Na prelazu iz bronzanog doba D u Ha A (Ha A—1) oblici nakita se značajno mijenjaju. Najprije se pojavljuju igle topuzastog tipa i one s kuglastom glavicom, te fibule u obliku violinskog gudala, sljepoočni kolutovi od djelimično tordirane žice, novi oblici dugmadi i tutula, privjesaka i drugog sitnog nakita. Kasnije (u Ha A—2 i Ha B) ulaze u upotrebu drugi oblici, kao što su mlađi tipovi igala (s glavicom u obliku lukovice, posude, čašice itd.), lučne fibule Golinjevo tipa (mjestimično i drugih tipova), novi tipovi narukvica: šuplje, sa »O«, »C« ili »>« presjekom ili masivne, puno livene, obično otvorene i ukrašene graviranim motivima, pa glatke ili tordirane ogrlice, razna dugmad, naočarasti privjesci, falere i drugi oblici nakita.

[*Tom 1:* Sl. 8 (3—5, 12); Sl. 14 (6—16); Sl. 15 (1—26); Sl. 27 4, 5, 7—9); Sl. 28 (8, 9); Sl. 40 (1—5, 12—14); Sl. 45 (6, 8); Sl. 46 (5—7); Tab. 8 (3—7); *Tom 3:* Tab. 5 (1—4)]

LIT.: *Č. Truhelka* 1914, 70—75; *A. Benac—B. Čović* 1956; *Z. Marić* 1964, 23—30; *B. Čović* 1983 c; *B. Čović* 1983 d; *B. Čović* 1983 e; *B. Čović* 1983 g; *R. Drechsler-Bižić* 1983.

B. Čović

E) Željezno doba. Nakit se i dalje, najvećim dijelom, izrađuje od bronze, mada se u 7. stoljeću (posebno u glasinačkoj grupi) pojavljuje i tendencija izrade nakita od željeza, pa i od kositra. Srebrni nakit je rijedak, a zlatni izuzetan. Ukrasni objekti od srebra češći su tek u periodu snažnijih grčkih uticaja (od 4. v. st. e.). U odnosu na bronzano doba nakit je tipološki raznovrsniji, a veoma su uočljive i lokalne razlike, mada ima i tipova širokog areala rasprostiranja. Osnovne kulture i kulturne grupe ovog doba: japodska*, srednjobosanska*, srednjodalmatinska*, glasinačka*, te grupa Donja Dolina — Sanski Most* imaju svoje tipove ili kombinacije nakita, što je posebno izraženo tokom *starijeg* željeznog doba (8—4. v. st. e.). Zajedničke karakteristike su: dosta jasno izdvojen nakit za pojedine dijelove tijela (glava, vrat, prsa, noge, ruke) i istovremeno upotreba više tipova fibula, igala, narukvica i drugih vrsta nakita. Nakit za glavu čine dijademe, sljepoočni kolutovi, privjesci za kosu, odnosno pletenice (zastupljeni u gotovo svim grupama) i naušnice (poznate u srednjodalmatinskoj i srednjobosanskoj grupi, a one helenističkog tipa i u kasnoj fazi glasinačke). Ogrlice su masivne, bronzane s ušicom (tordirane ili glatke), ili sastavljene od bobaka (perli) od bronze, kosti, jantara, stakla, srebra. Nakit za prsa čine pretežno igle i fibule (koje imaju i praktičnu funkciju), zatim različiti privjesci, dugmad i šljokice, a u glasinačkoj i srednjodalmatinskoj grupi i bronzane toke. Poramenice, izrađene od bronzanog lima, poznate su samo u glasinačkoj grupi. Na pojasu se pojavljuju ukrasne kopče različitog oblika; među njima su najdekorativnije okrugle »glasinačke« kopče (poznate i u drugim grupama, izuzev japodske). Ponekad je i čitav pojas ukrašen bronzanim perforiranim okovima, spiralnim cjevčicama, tokama ili dugmetima (Donja Dolina), ili astragalnim šipkama (glasinačka kultura). Redovan nakit ruku su narukvice, najčešće bronzane, različitih tipova i veličine. Početkom željeznog doba veoma su omiljene eliptične nožne grivne od bronze; u kasnijim fazama one su još u upotrebi samo u japodskoj grupi. Pretežan dio nakita željeznog doba potiče iz lokalnih radionica, mada su mnogi tipovi preuzimani sa strane, bilo uticajem jedne, susjedne, grupe na drugu, bilo iz udaljenijih centara (podunavskih, istočnoalpskih, italskih). U *mlađem* željeznom dobu veoma je jak uticaj keltsko-latenske kulture sa sjevera i grčke s juga i zapada, pa nastaje određena unifikacija, naročito u oblicima najvažnijih vrsta nakita kao što su fibule, narukvice, igle i privjesci, mada i dalje traju određeni autohtoni oblici (naročito u japodskoj* grupi).

[*Tom 1:* Sl. 11 (1, 5, 6, 8, 12—15, 17—23, 25, 27, 29); Sl. 16 (1—11, 16, 18, 20—24, 26—34, 36—50, 53); Sl. 24 (1—4, 6—8, 11—20); Sl. 45 (13—16, 20, 22, 23, 26, 29); Sl. 46 (8—31); Tab. 8 (8—11); Tab. 19 (3, 4); *Tom 2:* Tab. 8 (1, 2, 6—8); *Tom 3:* Tab. 6 (5—9)]

LIT: *Z. Marić* 1963; *B. Čović* 1984 a, 159—166; *B. Čović* 1987; *B. Čović* 1987 a; *B. Čović* 1987 b; *B. Čović* 1987 c; *R. Drechsler-Bižić* 1987.

B. Čović

F) Helenističko doba. Najveći dio nakita potiče s Gradine* u Ošanićima kod Stoca, a važnija nalazišta su još Gorica* kod Gruda (najmlađi nalazi iz svetilišta i ostava) i Vir* kod Posušja. Nalazi ove vrste, izrađeni najčešće od bronze, a zatim od srebra, zlata, poludragog kamenja, stakla i školjki, u najvećem broju slučajeva sjedinjuju dvije funkcije — utilitarno-estetsku ili religiozno-estetsku — — dok su predmeti isključivo ukrasnog karaktera srazmjerno rijetka pojava. Druga karakteristika nakita ovog vremena je paralelna upotreba čistih helenističkih objekata ove vrste i nakita karakterističnog za širi centralno-ilirski prostor tokom mlađeg željeznog doba. Prvu grupu ovih objekata (utilitarno-estetskog karaktera) čini relativno veliki broj bronzanih, rjeđe srebrnih, fibula, čije se tipološke

karakteristike kreću uglavnom u okviru srednjolatenske sheme ove vrste predmeta. Druga grupa (objekti religiozno-estetskog karaktera) zastupljena je gotovim izrađevinama (privjesci, obloge pojasnih ploča, prsten sa skarabejom) i priborom za njihovu izradu (kalupi iz poznatog depoa). Teme, motivi i likovi uzeti su iz klasične grčke mitologije (grifoni, Pegaz, Sfinga, Meduza, Afrodita, Dionis, Nike, Helios, Heraklo). Konačno, treću grupu čine narukvice, ukrasne igle, perle i naušnice.

LIT: *Č. Truhelka* 1890; *Z. Marić* 1962 a; *Z. Marić* 1973; 175—176, 182—183; *Z. Marić* 1976; *Z. Marić* 1977 a, 48—49; *Z. Marić* 1979. B.Marijanović

G) Doba rimskog carstva (Principat). Sudeći po predstavama žena na rimskim nadgrobnim spomenicima u Bosni i Hercegovini, nakit je bio veoma omiljen. On je odražavao i društveni položaj nosilaca. Pored ukrasne, nakit je imao i praktičnu funkciju: gemama na prstenju pečatila su se pisma, obilježavala vjenčanja i druge svetkovine, fibule su služile za kopčanje odijela. Većina nakita, nađenog u grobovima pripada kategoriji jednostavnijeg zanatskog rada, a samo neki primjerci su veće umjetničke vrijednosti (npr. gema s likom Germanika). Uz klasični rimski, standardnih oblika (to su najčešće narukvice i fibule) postojao je i autohtoni, narodni nakit koji je u grobovima dosad nađen samo u tragovima, ali je često prikazivan na nadgrobnim spomenicima. Narodni nakit, po svojoj kompoziciji i teškim rustičnim oblicima, razlikovao se od uobičajenog rimskog. Glavni dio predstavljao je prsni nakit — pektoral, sastavljen od ogrlice sa medaljonima ili privjescima, a nekada je vješan na fibule na ramenima. Jedini dobro očuvani primjerak ovog nakita, masivan srebrni lanac sa velikim privjescima u obliku bršljanovog lišća, nađen je u Gornjem Vakufu uz fibule i narukvice. Nekada su fibule sa privjescima vezane za pojas, koji je, dakle, isto sačinjavao dio prsnog nakita. Bilo je, dakle, mnogo varijanata kompozicija ovog narodnog nakita te su sigurno i radionice ovog nakita bile brojne. Porijeklo ovih pektorala pada još u doba halštata. Uzori rimskih pektorala javljaju se od V st. p. n. e. dalje u Bugarskoj i Makedoniji. U rimsko doba nalazi se na nošnji žena i u Noriku i Panoniji. Slične oblike pektorala nalazimo i danas na narodnoj nošnji kod nas, u Bugarskoj i Grčkoj, dakle u predjelima gdje im je bila i kolijevka.

[*Tom 1:* Tab. 9 (3, 5); *Tom 2:* Tab. 10 (4); *Tom 3:* Tab. 9 (2-4)]

LIT.: *C. Patsch* 1914, 206—209; *I. Čremošnik* 1963.
I. Čremošnik

H) Doba kasne antike (Dominat). O oblicima nakita u kasnoantičko doba saznajemo preko likova žena i muškaraca na nadgrobnim spomenicima, a i nalaza u grobovima ovog doba u kojim je bio otkriven nakit. On je različit po formi, veličini, izradi i materijalu od kojeg je napravljen — od zlata, srebra, bronze i staklene paste, pa i željeza. Razlikuje se također i po funkciji, jer ga i žene i muškarci nose na raznim dijelovima poprsja. To su: ukrasne igle, naušnice, ogrlice, narukvice, prstenje, agrafe, fibule, pojasne kopče i dugmad. Među iglama poznata je igla iz Bukovice* (Duvno), kakva se kao tip upotrebljavala i u kasnoantičko doba. Naušnice su manje zastupljene, dok se ogrlice javljaju kao lanac s privjescima u obliku lunula (Gornji Vakuf, torzo iz Bilimišća kod Zenice). Narukvice su također čest dio nakita, a karakteriziraju ih stilizirane zmijske glave na krajevima (Gornji Vakuf* i Jajce*). Najčešći nalaz je ipak prsten. Najpoznatiji je onaj s bistom Serapisa iz Varošluka* (Turbe). U periodu dominata ponovo se javlja i finija tehnika u zlatarstvu, a to je filigran i granulacija.

Jedan od važnijih dijelova nošnje, praktične i ukrasne funkcije u doba dominata, jeste fibula. U 3. st. za Panoniju i Dalmaciju karakteristična je fibula tipa »sidro« (Gornji Vakuf*), da bi je već na početku 4. st. zamijenila fibula s lukovim glavicama (krstasti tip). Nađene su posvuda na teritoriju Rimskog Carstva, pa i kod nas (Donje Vrtoče* kod Titovog Drvara, Gradina* u Bosanskom Grahovu, Mogorjelo* kod Čapljine, Stolac*, Rogatica*). Iz 4. st. mogu se naći i pojasne kopče (Stolac). Javljaju se također i dugmad, ali su ona rijeđa. Jedno takvo dugme nađeno je u kasnoantičkom grobu iz Jajca. I nakit tipa agrafa iz 4. st. nalazimo prikazan na stelama iz Zenice, ali je i on rijeđi kao arheološki nalaz.

Od kršćanskog nakita iz 5. st. poznata je zlatna ogrlica sastavljena od 18 kružnih pločica, na kojima se nalaze prikazi jagnjeta i anđela (Turbe* kod Travnika). Iz ovog perioda nemamo puno nakita s kršćanskom simbolikom (križem). Treba ukazati na prodor germanske nošnje (omega-kopče kružnog oblika) u 4. st., na bizantski uticaj (ogrlica iz Turbeta), a posebno, što arheološki materijal ukazuje, na veliku seobu naroda (kraj 4. do 6. st.), koja se očituje u preplitanju kasnoantičkih i barbarskih elemenata u nakitu.

[*Tom 1:* Tab. 9 (7); Tab. 21 (9); *Tom 2:* Tab. 11 (1, 3, 5); *Tom 3:* Tab. 10 (1—4)]

LIT.: *N. Miletić* 1963 a, 105; *I. Čremošnik* 1963, 117—121; *B. Ilakovac* 1981, 41—49; *E. Pašalić* 1984, 283—284.
V. Paškvalin

I) Rani srednji vijek. Nakit vremena seobe naroda pruža šaroliku sliku dijelova od kojih su sastavljene pojedine cjeline ili nalazi, kojima su obuhvaćeni: stilusi, fibule, naušnice, ogrlice s privjescima, narukvice, prsteni i kopče. Uopšteno, mogu se izdvojiti rijeđi, luksuzni nalazi izrađeni u dragocjenom metalu i luksuznim zlatarskim tehnikama: Varošluk* u Gornjem Turbetu (Travnik), Gornje Pećine* (Pucarevo), Varošište* u Mihaljevićima (Sarajevo), Grčine* u Potocima kod Mostara, Velika Kladuša*, Kablić* kod Livna, Čobe* kod Maglaja i dr.), i brojniji, jednostavniji primjerci, izrađeni uglavnom u bronzi. Svi ovi nalazi u različitom stepenu otkrivaju uticaje kasnoantičkog stvaralaštva istočnogotsko-gepidskog kruga i vizantijskih, odnosno vizantijsko-mediteranskih koncepcija, često međusobno povezane na pojedinim produktima, uz različitu primjenu poznatih zlatarskih tehnika ili njihove imitacije.

Najraniji nakit ranoslovenskog perioda otkriva, mada samo izoliranim nalazom jezičca iz Duvanjskog polja, prisustvo produkata proizašlih iz vizantijsko-avarskih panonskih radionica krajem 8. v., i skoro istovremeno luksuzne primjerke insularnog stila ranokarolinškog kruga u vidu pojasne garniture iz Mogorjela* kod Čapljine i jezičca pojasa iz Grada* u Gornjim Vrbljanima (Ključ) s natpisom i imenom majstora. Ostali fundus do sada otkrivenog nakita, bogat i raznovrstan, uključuje u najvećem broju naušnice i prstenje, a zatim ogrlice u vidu torkvesa, niski perli ili dvodijelnih privjesaka, povremeno uz lunulu. Sav ovaj nakit, prema porijeklu, oblicima i primijenjenim tehnikama, svrstan je u tri glavne kulturne grupe: dalmatinsko-hrvatsku*, ketlašku* i bjelobrdsku*, različito zastupljene u nekropolama Bosne i Hercego-

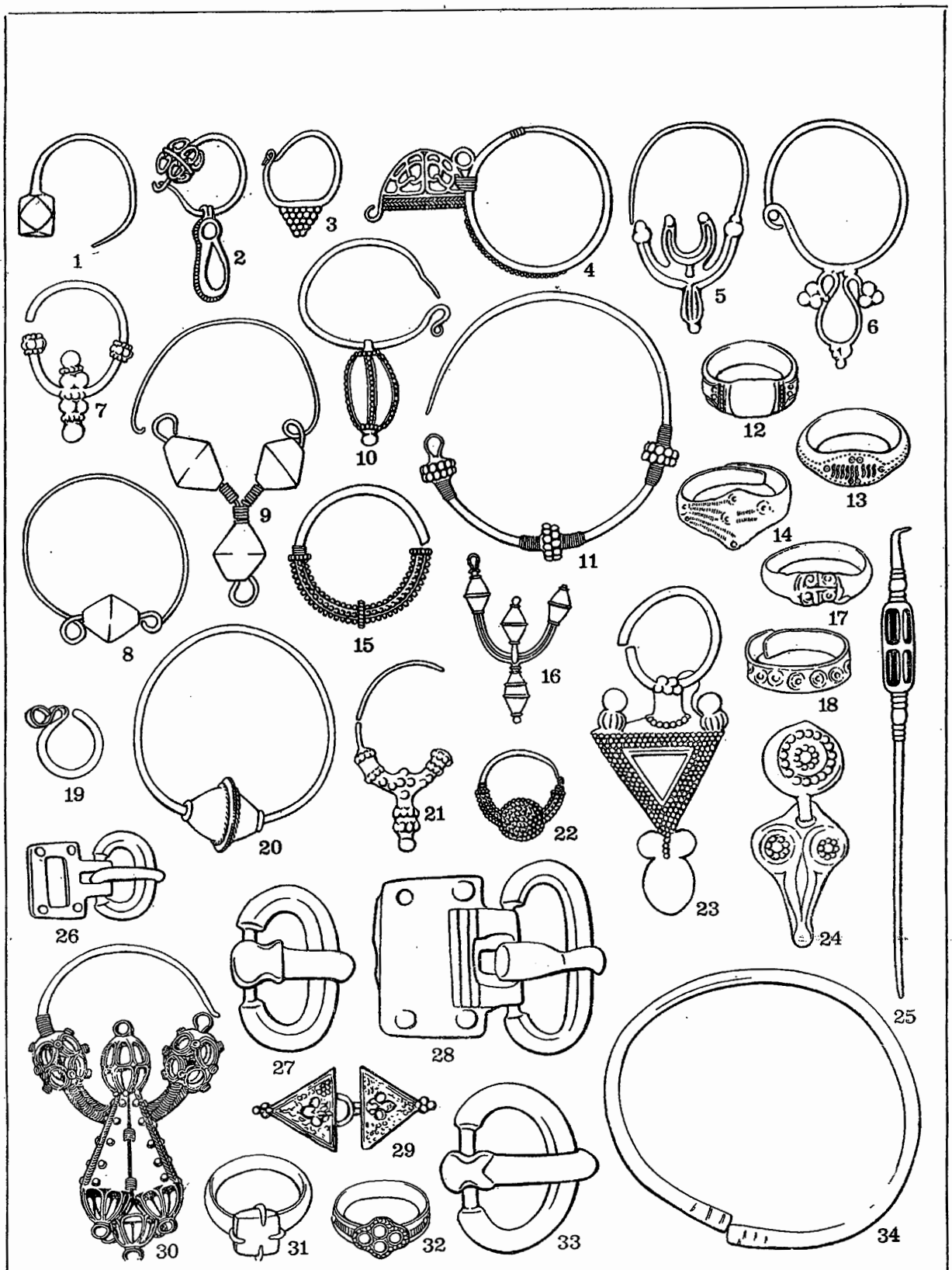

Sl. 29: Nakit, srednji vijek

vine, u čijim se osnovnim koncepcijama reflektiraju snažni uticaji vizantijskog zlatarstva. Sem očigledno importiranih luksuznih primjeraka i onih koji pripadaju radionicama u Primorju ili u Panoniji, jedan dio ovih nalaza predstavlja, svakako, rad i domaćih majstora.

[*Tom 1:* Sl. 33 (1—7); Sl. 55 (1, 2); Tab. 1 (2—13); Tab. 10 (1—18); *Tom 2:* Tab. 12 (2, 4—8); *Tom 3:* Tab. 11 (1, 3—6, 8)]

LIT.: *N. Miletić* 1984, 375—423; *V. Jovanović* 1986, 74—82. sl. 120—135. N. Miletić

J) Kasni srednji vijek. Elementi nakita kasnog srednjeg vijeka pokazuju veću raznovrsnost, a u tipološkom pogledu veću ujednačenost, uslovljenu razvojem feudalnih odnosa, uz analogne društvene i ekonomske odnose na veoma širokom području, političke i kulturne veze sa razvijenim centrima u bližem i daljem susjedstvu, razvoj rudarstva i široke trgovinske veze, razvoj pojedinih grana umjetničkih zanata, među njima i zlatarstva. Pojedini tipovi naušnica karakteristični za prethodni period postepeno iščezavaju, dok drugi poprimaju u svom daljem razvoju bogatije, barokne oblike, kakav je slučaj naročito s naušnicama sa tri jagode i krupnim privjescima, čije su brojne varijante otkrivene na nekropolama Mramorje* u Grborezima kod Livna, Grudine* u Bugojnu ili Mogorjelo* kod Čapljine, uz ostale pojedinačne nalaze. Jedinstven nalaz predstavljaju zrakaste naušnice iz Klisina* u Ališićima kod Prijedora. U širokoj upotrebi je takođe i raznovrsno prstenje razvijenih oblika, luksuzne izrade, s uloškima dragog ili poludragog kamenja, među kojima je često i pečatno prstenje s različitim motivima, među njima i heraldičkim, s izrazitim primjercima otkrivenim u Grudinama* (Bugojno), Crkvini* u Arnautovićima kod Visokog, Momčilov grob* u Vrućici kod Teslića, Varošištu* u Mihaljevićima kod Sarajeva, Crkvini* u Lisičićima kod Konjica ili Đurđevoj crkvi* u Domaševu kod Trebinja. Nekoliko nalaza dijadema, s pločicama ukrašenim različitim motivima (Bihać, Grborezi, Arnautovići), ukazuju na novu modu, što je slučaj i sa dvodjelnim kopčama za odjeću, a posebno sa luksuznim dijelovima bogato ukrašenog pojasa uz uloške emajliranih pločica s figuralnim predstavama iz Nove Bile* kod Travnika i iz okoline Tuzle.

Pored nakita izrađenog u bronzi, veliki dio dosad poznatog bogatog fundusa izrađen je od luksuznog materijala, srebra, zlata i s pozlatom, takođe i luksuznim zlatarskim tehnikama, filigranom, granulacijom, cizeliranjem i niellom, na kojima se odražavaju uticaji romanike, gotike, donekle i renesanse i istočnomediteranskog, mamelučkog kruga. Skupocjeni primjerci svakako predstavljaju import, prirodan u živim vezama sa Dubrovnikom, i u manjoj mjeri sa Splitom, Zadrom ili Kotorom, ali se za brojne nalaze moraju pretpostaviti i domaće radionice i njihovi majstori.

[*Tom 1:* Tab. 3 (1, 2, 4—18); *Tom 3:* Tab. 13 (3, 4)]

LIT.: *N. Miletić* 1963 a, 12—13; *B. Radojković* 1969; *B. Radojković* 1973, 207—234; *M. Wenzel* 1982, 47—78; *P. Anđelić* 1984 a, 435—587. N. Miletić

NARESI *(Narensi), Naresi, Naresioi.* Pleme u naronitanskom konventu. Izvori: *Naresi* (CII dec.) Plin. III, 143, *Naresioi* App. Illyr. 16, *Narensioi* Ptol. II, 16, 5. Nastavali su gornji i srednji tok Neretve *(I. Bojanovski* 1985 a, 9; od gornje Neretve do okolice Mostara *(G. Alföldy* 1965, 47); u i oko doline Neretve *(J. J. Wilkes* 1969, 165). I. Bojanovski

NARÔN, Neretva, rijeka u Hercegovini. Izvori: *Naron* Ps. — Skyl. 24, Strab. VII 5, 5, 9, Ptol. II 16, 3, App. Illyr. 11. *Narone amne* Plin. III 143, *Nar* Mela II 57, *Narenum* Rav. IV 16. p. 55. I. Bojanovski

NASELJA. *A) Paleolitsko doba.* Kao i u drugim dijelovima Evrope paleolitski čovjek služio se za obitavanje podjednako otvorenim prostorima, pećinama i zaklonima pod stijenom (pripećak), abri). U sjevernoj Bosni otkriven je veliki broj staništa na otvorenom, pretežno na nižim brdima i brežuljcima: Kamen i Crkvina u Makljenovcu (Doboj), Kadar u Gornjem Svilaju (Odžak), Luščić u Kulašima (Prnjavor), Visoko brdo u Lupljanici (Derventa). U središnjoj i južnoj Bosni i u Hercegovini otkriveno je više staništa u pećinama ili pripećcima: Gigića pećina* u Resanovcima (Bosansko Grahovo), Bijamare* u Kamenici (Ilijaš), Badanj* u Borojevićima (Stolac).

LIT.: *Đ. Basler* 1979 a; *Đ. Basler* 1983. Đ. Basler

B) Neolitsko doba. Dosta veliki broj neolitskih naselja otkrivenih u Bosni i Hercegovini omogućava njihovu sistematizaciju na osnovu sljedećih elemenata: topografske odlike, vrsta i tip naselja. Danas je poznato ukupno 35 naselja, što svakako, nije i konačan broj. Neka od njih pripadaju samo jednoj kulturi ili jednoj njenoj razvojnoj fazi, a neka su opet višeslojna i egzistiraju tokom nekoliko neolitskih etapa i kultura. Osnovna sistematizacija se može izvršiti prema vrsti naselja i u tom smislu se izdvajaju: pećinska i naselja na otvorenom prostoru. Kontinentalni dio, dakle Bosnu, karakterišu isključivo naselja na otvorenom, dok se u kraškom dijelu, dakle Hercegovini, javljaju obje vrste, i to u približno jednakom omjeru. Ovakva podjela je trajala tokom svih neolitskih etapa i neovisna je o etnokulturnoj pripadnosti naselja.

Kada je u pitanju položaj naselja, imamo sljedeću sliku. Topografske odlike naselja impresso-kulture* različite su već prema tome o kojoj se vrsti naselja radi. Pećinska naselja: Zelena pećina* u Blagaju (Mostar), Ravlića pećina* u Tihaljini (Grude), Žukovička pećina* u Viru (Posušje), Jejinovača* u Potkomu (Stolac) smještena su na višim ili vrlo visokim pozicijama, ali se takvom pozicijom odlikuju i dva naselja na otvorenom: Vukove njive* u Gracu i Ilčinova lazina* u Batinu (Posušje). Blizina većih ili manjih vodenih tokova jedan je od vrlo važnih faktora pri izboru mjesta nastanjivanja, mada se ovaj princip nije poštovao uvijek (Vukove njive, Ilčinova lazina, Jejinovača). Samo jedno naselje je podignuto neposredno na obali rijeke (Čairi* u Stocu). Od dva naselja starčevačke, odnosno starčevačko-impresso-kulture (Gornja Tuzla*, Obre I* kod Kaknja), jedno je smješteno na obroncima Majevice, uz obalu rječice Jale (Gornja Tuzla), a drugo na terasi rječice Trstionice.

Od ukupno dva poznata naselja danilske* kulture jedno je pećinsko, a izrazito visokom pozicijom iznad rječnog toka (Zelena pećina u Blagaju kod Mostara), dok je drugo tipično ravničarsko, na samoj obali rijeke (Čairi u Stocu). Nosioci kakanjske* kulture preferirali su niže terene uz manje ili veće vodene tokove (Obre I* kod Kaknja, Plandište* u Kaknju), ili još češće uz ušća manjih vodenih tokova (Plandište, Arnautovići* kod Visokog, Tuk* kod Zavidovića).

Naselja nosilaca butmirske* kulture redovno su podignuta u poljima uz vodene tokove: Obre II* (Kakanj), Butmir* (Ilidža), Nebo* u Brajkovićima i Mujevine* u Alihodžama (Travnik), Kraljevine* u Novom Šeheru (Maglaj), Okolište* u Donjim Moštrama (Visoko), a od ovog pravila neznatno odstupaju jedino naselje Crkvina* u Turbetu (Travnik) i Brdo* u Kiseljaku, podignuta na blagim uzvišenjima, također uz rječne tokove. Naselja vinčanske* kulture su redovno podignuta uz rječne tokove, ali

im se ostale topografske odlike međusobno dosta razlikuju. Najčešća su naselja podignuta na brežuljcima ili lingulama, pa se po svojim karakteristikama dosta približuju gradinama: Stjenčice* u Šijama (Tešanj), Debelo brdo* u Zobišću (Doboj), Malo brdo* u Kaloševiću (Tešanj), Visoko brdo* u Lupljanici (Derventa). Na rječnim terasama su podignuta naselja Lug* (Goražde) i Vinogradine* u Ševarlijama (Doboj). Po jedno naselje je podignuto na nižim planinskim obroncima uz obalu rijeke (Gornja Tuzla*) odnosno na močvarnom terenu (Donja Tuzla*) i to je možda jedini primjer neolitskog sojeničkog naselja u Bosni i Hercegovini. Tri naselja tipa tel podignuta su u ravnici: Varoš* u Koraju (Lopare), Gradina* u Gornjoj Slatini (Bosanski Šamac) i Gradić* u Matiću (Orašje). Od ukupno četiri naselja hvarsko-lisičićke* kulture, sva su podignuta uz rječne tokove, pri čemu jedno na samoj obali (Lisičići* kod Konjica), jedno na visokoj rječnoj terasi (Popov do* u Goraždu), a dva su pećinska, na izrazito visokim pozicijama (Zelena pećina* i Ravlića pećina* u Tihaljini kod Gruda).

O tipu naselja, odnosno njegovoj organizaciji, može se govoriti u relativno malom broju slučajeva, što ovisi o očuvanosti arhitektonskih ostataka i veličini istražene površine. Najpotpunije podatke u tom pogledu imamo sa naselja butmirske kulture. U zemuničkom stratumu Butmira nastambe su bile poredane u nekoliko grupa oko slobodnih prostora, »trgova«, a samo naselje je vjerovatno imalo kružni oblik. Zemunički stratum Neba je bio organiziran po vrlo sličnom principu. Oko centralne dvojne zemunice prostirao se manji čisti prostor, na čijim su se rubovima redale ostale zemunice. Ne može se reći da li je u pitanju jedan ili više takvih sistema. Oba primjera ukazuju na zbijeni tip naselja. U istom smislu govori i naselje u Obrama II, gdje su kuće bile podignute u redove. U svakom stambenom horizontu isticao se jedan veći slobodni prostor, neka vrsta trga. Izvan butmirske kulture potpunije podatke nalazimo još samo u hvarsko-lisičićkom naselju Lisičići i vinčanskom naselju u Varoši. Oba naselja su koncentričnog tipa, u kome se stambeni objekti grupišu oko centralnog slobodnog prostora.

LIT.: *A. Benac* 1958 a; *A. Benac* 1964 a, 100—109; *A. Benac* 1965; *A. Benac* 1971; *A. Benac* 1973; *B. Marijanović* 1981.

B. Marijanović

C) Eneolitsko doba. Naselja ovog doba, zastupljena u velikom broju, u nekim elementima pokazuju znatne podudarnosti s neolitskim naseljima. To se prvenstveno odnosi na činjenicu da tokom čitavog perioda, neovisno o kulturnoj pripadnosti, postoje dvije vrste naselja: pećinska i ona na otvorenom prostoru. Oba tipa su zastupljena na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine, ali su pećinska češća u njenom južnom dijelu. Dalja podjela je moguća unutar naselja na otvorenom, u okviru kojih se izdvajaju dva tipa: ravničarska i naselja gradinskog tipa. Ovaj drugi tip je znatno brojniji, a po karakteristikama položaja odgovara gradinama bronzanog i željeznog doba. O unutrašnjoj organizaciji naselja se na osnovu raspoloživih podataka ne može određenije govoriti.

LIT.: *A. Benac* 1964 a, 135—136, 148; *B. Čović* 1978, 5—6; *B. Marijanović* 1981, 2—4.

B. Marijanović

D) Bronzano doba. Oblik naselja varira tokom bronzanog doba, a postoje i značajne razlike između pojedinih područja. U *rano* bronzano doba za sjevernu Bosnu su karakteristična otvorena naselja na ravnom terenu (Gornja Tuzla*, Barice* u Lamincima—Jaružanima kod Bosanske Gradiške); u centralnoj i južnoj Bosni i u Hercegovini dominantan je tip naselja smještenog na višim položajima, pogodnim za obranu (Gradina* u Alihodžama kod Travnika, Pod* kod Bugojna, Debelo brdo* u Sarajevu, neke gradine glasinačkog područja*), s tim što su ona u Hercegovini po pravilu branjena jednostrukim ili višestrukim zidovima i drugim fortifikacionim objektima, karakterističnim za gradine* (Nečajno* u Prisoju kod Posušja, Trostruka gradina* u Sovićima kod Gruda, Veliki gradac na Privali* u Stipanićima kod Duvna, Guvnine* u Lokvama kod Čapljine, Džakulina glavica* u Rivinama kod Stoca, Meteriz* u Orašju kod Trebinja i druga). Veličina naselja također varira: prosječno zauzimaju površinu od 3.000—6.000 m^2; postoje i veća, sa 10.000—16.000 m^2 branjene površine. U nekim naseljima (npr. Trostruka gradina i Veliki gradac na Privali) može se zapaziti i podjela na manji, viši, bolje branjeni prostor (akropola) i jedan ili više nižih (vanjskih) dijelova naselja. Uz gradinska, u ovo doba postoje (u kraškim krajevima) i mala, otvorena, tzv. vangradinska naselja, karakteristična posebno za posušku kulturu*. Ona mogu biti i razbijenog tipa (npr. Slime* u Prisoju kod Posušja). Otvorena ravničarska naselja u sjevernoj Bosni su obično veća. Naselja u pećinama poznata su zasada samo iz Hercegovine (Ravlića pećina* u Tihaljini kod Gruda, Hateljska pećina* u Berkovićima kod Stoca i dr.). Podataka o unutrašnjoj organizaciji naselja zasad nema.

O naseljima *srednjeg bronzanog doba* zna se malo. Ispitan je samo naseobinski sloj ovog doba na velikoj gradini u Varvari* kod Prozora (Varvara B-1 i B-2); osim promjene u tipu arhitekture* to se naselje ni po čemu ne razlikuje od onog iz prethodnog doba (A-2/A-3). U ovo vrijeme spada i naselje Crno Polje* u Ljusini kod Bosanske Krupe. Karakteristično je da se početkom ovog doba napuštaju gradinska naselja, pa se može pretpostaviti da su za srednje bronzano doba bila karakteristična otvorena naselja, zbijenog ili razbijenog tipa.

Tokom *kasnog bronzanog doba,* početkom 1. milenija st. e., osnovano je mnogo novih naselja u svim dijelovima Bosne i Hercegovine. To su najvećim dijelom bile gradine*, mada postoje i otvorena ravničarska naselja (tzv. Starije naselje u Donjoj Dolini* kod Bosanske Gradiške), a i pećine su ponekad služile kao povremena staništa (Hrustovača* u Hrustovu kod Sanskog Mosta). Krajem kasnog bronzanog doba osnovano je i sojeničko naselje u Ripču* (Otoke) kod Bihaća. Od brojnih gradinskih naselja ovog doba sistematski su istraživana: Zecovi* kod Prijedora (stratum III), Pod* kod Bugojna (sloj B) i Velika gradina u Varvari kod Prozora (faza C), a manja iskopavanja obavljena su na više nalazišta ovog doba (Čungar* u Osretku kod Cazina, najstariji sloj, Kekića glavica* kod Bosanske Krupe, najstariji sloj, Brdašce* u Laktašima, najstariji sloj, Vis u Modranu kod Dervente i Pivnica u Potočanima kod Odžaka nekoliko gradina na Glasincu, te na područjima oko Livanjskog, Duvanjskog i Glamočkog polja). U ovo vrijeme zapaža se plansko podizanje naselja, s uličicama i kućama građenim po određenom rasporedu (Pod kod Bugojna, sloj B, Velika gradina u Varvari kod Prozora, faza C). Karakteristično je da znatan dio ovih naselja u kontinuitetu živi i tokom starijeg i mlađeg željeznog doba.

LIT.: *Z. Marić* 1964; *B. Čović* 1965 a; *B. Govedarica* 1982; *B. Čović* 1983 c, 394—397; *B. Čović* 1983 d, 140—145, 163—164, 174—175, 189; *B. Čović* 1983 e, 437—439; *B. Čović* 1983 g. 418—419; *R. Drechsler-Bižić* 1983, 259; *R. Drechsler-Bižić* 1983 a, 378—380; *B. Govedarica* 1985; *A. Benac* 1985.

B. Čović

E) Željezno doba. I dalje su najčešća utvrđena naselja (gradine), a u sjevernoj Bosni još i sojenička (Ripač* i Otoke* u Golubiću kod Bihaća, Donja Dolina* kod Bosanske Gradiške), kao i otvorena, ravničarska naselja (Sanski Most*, Otoka* u Vrhpolju kod Sanskog Mosta, Selište* u Zgonu kod Ključa, mlađe faze Donje Doline). I u željezno doba najčešća su relativno mala naselja, površine 2.000 do 10.000 m², mada ima i većih, koja zapremaju prostor od po nekoliko ha (mlađe faze Donje Doline, Velika gradina* u Lastvama kod Bosanskog Petrovca, Oštrik* u Kuliješu kod Kiseljaka, Gradina* na Velikom Obljaju u Vaganu kod Glamoča i neka druga). Slojevi željeznog doba na Podu* kod Bugojna pokazuju razvoj ka protourbanom tipu naselja: snažna fortifikacija, pravilan raster nizova kuća i uličica, održavanih nasipanjem kamena i šljunka, kružna komunikacija uz bedem, zajedničko svetilište, trg u centru naselja i podgrađe u dolini, pod gradinom, od 6. v. st. e. Dosta visok stepen organizacije pokazuje i Donja Dolina, kako u sojeničkoj, tako i u ravničarskoj fazi. Razvijenijih i dobro uređenih naselja bilo je, vjerovatno, i u drugim krajevima, ali je dalji korak ka razvoju urbanog centra mediteranskog tipa učinjen samo u Hercegovini, pod snažnim grčkim uticajima (Gradina* u Ošanićima kod Stoca). Zanatski (ljevački) centri ili radionice postojali su već u nekoliko naselja kasnog bronzanog doba (metalurgija*), a u željezno doba su se razvile i druge grane zanatstva*, kao i trgovina*. Neka naselja željeznog doba postala su važni metaloprerađivački i trgovinski centri (Donja Dolina, Sanski Most, Pod kod Bugojna, Debelo brdo u Sarajevu, Gradina u Ošanićima).

LIT.: *Z. Marić* 1964; *B. Čović* 1965 a; *B. Govedarica* 1982; *B. Govedarica* 1985; *A. Benac* 1985; *B. Čović* 1987, 267—270; *B. Čović* 1987 a, 459—469; *B. Čović* 1987 b, 506—512; *B. Čović* 1987 c, 636—637.

B. Čović

Sl. 30: Dio osnove naselja Pod kod Bugojna, željezno doba

F) Helenističko doba. Naselja helenističkog tipa poznata su isključivo u južnim dijelovima Bosne i Hercegovine, tačnije — u Hercegovini. Najvažnije od njih je Gradina* u Ošanićima (Stolac), a zatim Martinovića gomila* u Hodovu (Stolac), Opličića (Prenjska)* gradina (Stolac—Čapljina) i Zvonigrad* u Gornjem Pologu (Mostar). To nije konačan broj, jer terenska zapažanja i pojedinačni arheološki nalazi ukazuju na postojanje većeg broja naselja ovog doba. Sva spomenuta naselja imaju gradinski položaj i, sudeći prema nalazima, predstavljaju ili novu razvojnu fazu u kontinuiranom životu na jednom mjestu ili, pak, ponovno zaposjedanje ranije naseljavanih pozicija. Druga značajna karakteristika naselja ovog perioda je što najmanje jedno od njih (Ošanići) predstavlja potpuno urbaniziran centar, što se neka ne mogu podvesti pod pojam gradskog naselja (Martinovića gomila i Zvonigrad), dok se neka (Opličića gradina) po svim svojim odlikama mogu uporediti sa praistorijskim naseljima, npr. željeznog doba.

Među navedenim naseljima najveću pažnju zaslužuje ono na Ošanićima. Koliko se na osnovu današnjeg poznavanja može zaključiti, ovo naselje se sastojalo od tri dijela. Centralno mjesto naselja zauzima akropola, pretežno stambeni dio se nalazio na grebenu ispod akropole, dok je zanatsko-trgovinski dio naselja zauzimao prostor na prilaznom platou ispred akropole. Akropola predstavlja sistem odbrambenih objekata i unutar njenog prostora se nalaze samo dva objekta, koja nemaju direktnu vezu sa njenom osnovnom funkcijom: cisterna i jedna građevina koja vjerovatno predstavlja hram. Sistem odbrambenih objekata akropole čine: cikcak i lučni grudobrani, sjeverni bedem i tzv. kiklopski zid, kojem pripadaju i tri kule četvorougaone osnove. Ovi objekti su podizani u različitim fazama razvoja cjelokupnog fortifikacionog sistema. Pretežno stambeni dio naselja, smješten na grebenu, s akropolom je povezan sistemom komunikacija i stepeništa, a i pristup u njega je bio moguć praktično samo kroz akropolu. Pretežno zanatsko-trgovinski centar ispred akropole predstavlja najveći dio naselja sa velikim brojem zgrada različitog karaktera i namjene. O karakteru ovih građevina zasad se ne može određeno govoriti zbog nedovoljne istraženosti. Izgleda da je urbanizacija ovog dijela naselja provedena po principu podjele na kvartove. Druga pomenuta naselja nisu istraživana, pa se osim gotovo istovetnog položaja i sličnosti u izgradnji odbrambenih zidova (Martinovića gomila i Zvonigrad) o drugim karakteristikama ne može određeno govoriti.

LIT.: *Z. Marić* 1973; *Z. Marić* 1975; *Z. Marić* 1977; *B. Marijanović* 1984.

B. Marijanović

G) Doba rimskog carstva (Principat). Rimljani u Bosni i Hercegovini nisu našli gradskih naselja. Autohtono stanovništvo živjelo je pretežno u svojim gradinskim naseljima podignutim na dominantnim tačkama *(castella, oppida),* što ih Strabon i Ptolomej ponekad nazivaju »gradovima« *(poleis),* dakle, u pluralnom obliku što je, u stvari, ekvivalent za civitates. U doba ranog principata razvilo se u provinciji i dosta gradova rimskog tipa. Neki od njih su izrasli u ravnici, pored puta, iz domaćih naselja, čiji zametak valja tražiti u predrimsko doba, a drugi iz vojnih logora ili logorskih sela *(canabae),* banja, rudarskih naselja i sl. Najveći broj takvih gradića je nastao u 2. st. kao rezultat politike urbanizacije i municipalizacije zemlje. Obično su pravilno planirani po rimskom načinu, u ravnici, često ispod svog gradinskog prethodnika (poleis i katoikia, Strab. VII, 5, 5; oppida Cic. Ad fam. V, 10, 3). Ulice im se sijeku pod pravim uglom. U centru gradića je forum, koji sijeku dvije glavne komunikacije (cardo maximus — pravac sjever-jug i decumanus maximus — pravac istok-zapad), a okružen je javnim zgradama: bazilikom (poslovna zgrada), kurijom (upravna zgrada, u kojoj zasjeda ordo decurionum — gradski senat), hramom, termama itd. Takvi su gradovi često pruženi s obje strane glavne ceste (Rogatica*, Skelani*, Banja Luka i dr.). Vrlo su slabo istraženi, osim ponešto Stolac (Diluntum*), Ilidža* (Aquae S*...) i Domavia* kod Srebrenice. U državnopravnom smislu konstituirani su kao autonomni gradovi-municipiji *(municipium),* kojima se ingerencija prostirala i na plemenski teritorij svoje civitas izvan grada. Isti status su dobijala i ona gradska naselja što su se razvila iz plemenskih centara čim bi za to stekla uslove. Kolonije su nastale u 2. i 3. st.: R.P.Aq(uarum) S..., na Ilidži* kod Sarajeva, col. Ris... u Rogatici* i col. Do-

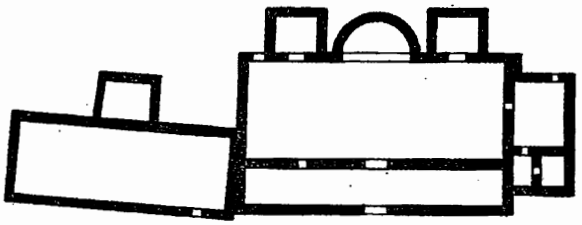

Sl. 31: Domavia, curia

mav(iana?) u Sasama kod Srebrenice. Za njih se smatra da su počasne kolonije, ali se ne može isključiti ni mogućnost dedukcije (na Ilidžu i u Rogaticu) veterana, a u Domaviju rudara. Gradske su kuće većinom građene od tvrdog materijala (kamena i opeka) vezanog krečnim malterom, pokrivene su obično crijepom (tegulae), a zidane rimskim tehnikama. Često su imale hypocausis i vodovod, ponekad bile ukrašene i mozaicima i freskama, inkrustacijom i gipsanim odljevima (Ilidža, Stolac).

Gradovi, kao centri peregrinskih zajednica *(civitates)* i municipalnih teritorija, nastali su najčešće na važnijim raskrsnicama, u rječnim dolinama ili na kraškim poljima. Stara gradinska naselja, središta rodovskih *(castella)* i teritorijalnih *(oppida)* zajednica, ostala su gdje su i dotad bila, ali su se s napretkom romanizacije počela otvarati i spuštati prema ravnici. No, rijetko im se nalaze ostaci, jer su se nastambe i dalje podizale od laganog materijala, koji je propao. Stoga se u ruralnim ambijentima najčešće susreću ostaci rimskih rustičkih vila, koje su bile građene od opeke i kamena, u malteru. Osim vila *(villae rusticae),* kao središta većih poljoprivrednih imanja *(fundi),* često se susreću i metalurgijski pogoni *(officinae ferrariae* i *argentariae).* a poznaju se po manjim ili većim troskovištima.

Kao tipični gradić mogao bi se navesti Salvium* u Glamočkom polju (Crkvina*, Vrba-Borak i Gradina* u Podgradini). Razvio se pod epihorskom gradinom, pored jakog vrela i puta koji je povezivao Livanjsko i Glamočko polje preko Blagodije. Sudeći po očuvanim tragovima imao je svega nekoliko desetaka kameno-drvenih kuća, pokrivenih pretežno drvetom. Ekonomski je centar polja, u njemu je i sjedište municipalne uprave. U naselju je i putna stanica s gostionicom. Stanovnici su majstori i trgovci, posjednici i poduzetnici koji su ujedno i nosioci vlasti u municipiju (dekurioni, duumviri). Pretežno su Aelii (dakle s Hadrijanovim civitetom) i Aurelii. Štuju Jupitera i druga božanstva rimskog

Olimpa, ali i epihorska (Silvana i Dijanu). Sličnih je naselja bilo više. Tako u dolini Une, u Golubiću kod Bihaća, municipalni grad Raetinium i mnogi drugi.

Uz put Knin — Drvar — Petrovačko polje — — Ključ — dolina Sane također se redaju značajna naselja: na Arežina-gradini kod Grahova i na Rustu u Vidovićima; u Donjim Bastasima, u dolini Unca (ostaci municipalnog centra), pa rimski kaštel na Gradini u Koluniću i naselje na Ciglani u selu Bara, oba na Petrovačkom polju. Dalje se uz ovaj put redaju utvrde: na Latinskom vrhu u Kapljuču, na Visokom u Jasenovcu (Bravsko), u Gornjem Budelju i u Prisjeci (Sanica); na ušću Dabra u Sanu kod Krkojevaca, u Ališićima, Begogačanima i na Zecovima u Čarakovu. U Velečevu, na gornjoj Sani iznad Ključa, nalazilo se jedno veće naselje, a na Gradu iznad Ključa kaštel. Na gornjoj Sani, već u području Kozare, bila su naselja u Strigovi (Rosulje), te u Jasenju kod Bosanske Dubice. U dolinama Sane i Une bilo je više metalurgijskih pogona s naseljima i velikim troskovištima, u Blagaju na Japri, u Maloj Rujiškoj i Rakanima; u Starom Majdanu, te oko Ljubije.

U Ličtanima na Livanjskom polju, uz put iz Salone prema Savi, nalazio se epihorski oppidum, a pod njim u polju rimsko naselje (Pelva). Značajna su naselja na Livanjskom polju bila još u Gubinu, Grkovcima i Strupniću, te ono u Livnu kod vrela Bistrice. Na Glamočkom polju po nalazima se ističu Halapić (Salviae*) i već opisana Vrba (Salvium), prvi kao putna i beneficijarska stanica, a drugi kao municipium. Dalje, sve uz put prema sjeveru, leže naselja u Peckoj (Sarnade*) i Mednoj, ali je najznačajnije bilo ono u Bjelajcu kod Mrkonjić-Grada, gdje se, po svoj prilici, nalazila Leusaba. Na Zmijanju, uz put prema Banjoj Luci, relevantnija su naselja u Dobrinji i Radmanićima (Lamatis?*), a još značajnije oko Kaštela (Castra) u Banjoj Luci, dok se sjevernije od Banje Luke, već u posavskoj ravnici, nalaze ostaci brojnih vila i sela u Ramićima (»Grič-Pauša«), Trnu (Ad Ladios*), Laktašima (Ad Fines*), Mahovljanima, Jakupovcima, Glamočanima, Podgracima, Lamincima i brojna druga. Na Berbiru, u Bosanskoj Gradiški, nalazila se rimska ratna luka i putna stanica s naseljem (Servitium*). Na pravcu Livno — Kupres — Šipovo — Mrkonjić-Grad redaju se naselja u Bogdašićima (Šuica), Blagaju (Kupres), vjerojatno Ionnaria, u Mujdžićima na Janju (Indenea*), u Čifluku, ali je najznačajnije ono na Gromilama u Šipovu na Plivi (Baloie*).

Na dijagonalnom putu Salona — Travničko polje veća su se naselja nalazila u Prisoju na Buškom blatu, u Žbanici pod Privalom (In monte Bulsinio*), a najveće u Duvnu (Bistue Vetus*). Na Duvanjskom polju su bila i relevantna naselja u Borčanima (Delminium*), Crvenicama, Kovačima i neka druga. U Otinovce, na Kupresu, locira se putna stanica Ad Matricem s rimskom stražarnicom na Velikim vratima (1384 m), preko kojih je silazio put u Bugojno gdje se nalazio rimski municipijum Bistuensium, odnosno putna stanica Bistue Nova* (Tab. Peut.), s više rudarskih pogona, naročito u području Vranice oko Gornjeg Vakufa (Voljice, Vrse i dr.). Znatnije naselje uz cestu prema Travničkom polju bilo je u Rankovićima, a manja u njegovoj okolici (Čehova, Pećine, Zenepići i dr.). Na Travničkom se polju nalazilo značajno naselje u Malom Mošunju, vjerovatno putna stanica Stanecli* (Tab. Peut.)* a manja u Putičevu i Dolcu, Gornjem Turbetu, Potkraju i Vitezu (Krčevine), te u dolini Bile. Naselje u Luškom polju kod Busovače bilo je vezano za rudarstvo i metalurgiju (Rovna, Jazvine, Kondžilo itd.).

Više značajnijih naselja evidentirano je i uz cestu Salona—Narona: u Tihaljini, Proboju, Donjim Radišićima (Varoš), Vitaljini i druga oko Ljubuškog. Veteransko (?) naselje u Vitini uglavnom je iskrčeno. Na Humcu kod Ljubuškog otkopani su i dijelovi vojnog logora, dok su u Hardomilju i Teskeri bila manja naselja. Značajnija naselja bila su na Župnici u Vinjanima, u Gracu kod Posušja i u Petrovićima na Rakitnom, sve oko Posušja. Značajna su se naselja razvila u Gorici i Sovićima na Imotsko-bekijskom polju, te druga oko Gruda.

I uz Savu i njene pritoke registriran je veći broj znatnijih naselja. Jedno od važnijih bilo je u Suvaji na Uni, uzvodno od Bosanske Dubice, pored kojeg se ubicira stanica Ad Praetorium* (Tab. Peut.). Više naselja i rustičkih vila ležalo je uz cestu južnije od Bosanske Gradiške. Na lokalitetu Cagangrad u Srpcu, kod ušća Vrbasa, nalazilo se neko još neodređeno nalazište (pristanište?, Bojanovski 1974, 126). Ostaci naselja evidentirani su na Pekaruši kod Bosanskog Broda, na Baščurini u Polju kod Dervente, te između Broda i Šamca: u Klakaru (kaštel), Odžaku, Gornjem Skugriću (na Ciglama), Ledenicama i druga. U Trnjacima, istočno od Brčkog, nalaze se neistraženi ostaci kaštela (Gradac), koji je ležao na samoj Savi. Dalje niz Savu ležalo je naselje u Tutnjevcu kod Ugljevika i vila u selu Brodac kod Bijeljine, te brojna druga u Semberiji, od kojih su najznačajnija ona u Dvorovima i u Janji.

U istočnoj Hercegovini, uz put Narona — Leusinium, redaju se naselja u Tasovčićima (Ad Turres) i Višićima; urbano naselje u Stocu (Diluntum*); u Gornjem Gracu kod Ljubinja (Pardua*) i u samom Ljubinju; u Ukšićima u Ljubomiru (Ad Zizio*) i u Paniku (Leusinium*) s luksuznom vilom i ruralnim naseljem. U Trebinju (Asamo*) se nalazilo značajnije naselje s refugijem, a u okolici naselja u Bihovu na Humu i druga. Više naselja bilo je i u Dubravama kod Stoca, uz cestu Narona — Sarajevsko polje — Aladinići, Crnići, Trijebanj, Hodovo i dr. Oko Mostara su relevantna naselja na Buni — —neistraženo Negočino, pa Bačevići u Bišću i Potoci u Bijelom polju, i Cim kod Mostara, sa bazilikom. Na Nevesinjskom polju je najznačajnije nalazište na Drenoviku kod Kifina Sela, velika raskrsnica putova; tragovi manjih naselja evidentirani su u Udrežnju, Postoljanima, Presjeci, Luki (Kruševljani), na Oerkavlju i na Liješću, te u Zaboranima. Dobro je bilo naseljeno i područje oko Konjica; uz put Borci — Konjic dolaze rimska naselja na Borkama, pa u Madeškovcima i Podvrabaču, a nešto manja u Jošanici i Polju, pri ušću Bijele u Neretvu. I antički je Konjic bio relevantno naselje, važna raskrsnica, vjerojatno središte šire plemenske oblasti *(civitas)*, s naseljima u Glavatičevu, Bjelimićima, Brčanima, Čelebićima, Donjem Selu, Lisičićima, Seonici, Ribićima, Neretvici (Solakova Kula, Bare) i druga. Uz magistralni put Narona — Sarajevsko polje značajna su naselja u Podorašcu (nalazište više miljokaza), pa Gradac i Blažuj u dolini Zujevine i, konačno, Ilidža na Sarajevskom polju (Aquae S . . .).

U jugoistočnoj Hercegovini, uz rimski put Trebinje — Gacko — Foča, značajnija su naselja bila u Bileći i Plani, dok je ono u Orahovicama, sudeći po arheološkim ostacima, imalo urbani karakter, kao nastavak ilirskog opiduma na Kačnju. Na Ga-

tačkom polju značajnija su naselja bila u Gračanici, Gacku i Kazancima.

U istočnoj Bosni, koja je pretežno planinsko područje, najbolje je bila naseljena dolina Drine. U gornjem Podrinju relevantnija su naselja bila u Foči (stanica na putu prema Pljevljima), Ustikolini, Kopačima i Sopotnici. Čini se da je i ovom kraju značaj davalo rudarstvo. Na srednjoj Drini oko Srebrenice (antička Argentaria*), s bogatim ležištima olova, srebra i drugih ruda, najmarkantnije je naselje Gradina kod Sasa (Domavia*), centar rimskog rudarstva i metalurgije u Podrinju. U tome su području po nalazima značajna i nalazišta u Mihaljevićima (Bratunac), zatim neistraženi objekat u Voljevici, pa Fakovići, Crvica, Osatica i dr. Vrlo značajno naselje bilo je u Skelanima na Drini, a južno od Domavije, gdje se nalazio grad municipalnog ranga (mun. Malvesiatium*), također poznat po rudarskoj djelatnosti. U zvorničkom kraju je najvažnija aglomeracija bila u Zvorniku (Ad Drinum*), a nizvodno Dardagani, Šetići, Šepak i Branjevo.

LIT.: *E. Pašalić* 1960, 10—78; *I. Bojanovski* 1973 b; *I. Bojanovski* 1973 c; *I. Bojanovski* 1974; *I. Bojanovski* 1977 b; *I. Bojanovski* 1978; *I. Bojanovski* 1981 c; *I. Bojanovski* 1984; *E. Pašalić* 1984, 240—257; *I. Bojanovski* 1987; *I. Bojanovski* 1988. I. Bojanovski

H) Kasnoantičko doba (Dominat). Naselja ovog doba nedovoljno su istražena, pa ne znamo u kojoj su mjeri bila podizana po principima rimskog urbanog graditeljstva, a u kojoj su mjeri to diktirali ekonomski, geografski i drugi prirodni uslovi. Epigrafski spomenici potvrđuju postojanje urbanih centara — gradova *(kolonije, municipiji),* kao i to da su takvi centri, osnovani u doba principata, dočekali i doba dominata. Najznačajniji među tim su: Domavia* (kod Srebrenice), Aquae S...* (Ilidža), Duvno (Crkvina*), Diluntum* (Stolac), Bistue* (Bugojno, vjerojatno Grudine*). Neki izričito urbani elementi očituju se samo u Domaviji *(curia)* i u Duvnu *(forum).* Najveći dio dosad identificiranih naselja iz doba dominata ima karakter seoskih naselja *(vicus, pagus, villa rustica),* sa stambenim i gospodarskim zgradama (npr. Palačišće* u Rankovićima kod Pucareva, Gromile* u Ljusini kod Bosanske Krupe, Crkvina* u Lisičićima kod Konjica). Postojala su i naselja uz rudnike i metalurške pogone, npr. Domavija ili Crkvina u Blagaj—Japri kod Bosanskog Novog.

Sredinom i u drugoj polovici 3. st. usljed političko-ekonomskih promjena i po Rimsko Carstvo nepovoljnih ratnih situacija, dolazi do znatnih promjena u razvoju naselja. Kako je politička situacija postajala težom, a provale barbara sve opasnijim, urbanizacija je stagnirala i okretala se u drugom pravcu. Sve se podređivalo obrani. Gradovi se počinju utvrđivati. Podižu se građevine tipa kastrona *(castron)* koje, po uzoru na Dioklecijanovu palaču u Splitu, posjeduju kule na uglovima i tlocrt sličan *kastrumu* — logoru. Tipičan primjer takvog objekta je Mogorjelo kod Čapljine i, još nedovoljno istražena, Gradina* (Gradac) u Karauli kod Kaknja. Ove, kao i druge slične građevine (Kućište* u Donjem Šepku kod Zvornika) imaju dvojaku namjenu: obranu od neprijatelja i organizaciju ishrane vojske i stanovništva. U ovo doba podižu se brojna refugia — utvrđeni zbjegovi za zaštitu nevojničkog stanovništva u slučaju provale barbara i utvrđenja — castella (Gradac* u Homolju kod Kiseljaka, Gradina* u Dabravini kod Vareša, Gradac* u Karauli kod Kaknja, Grad* u Gornjim Vrbljanima kod Ključa i drugi). Veliki broj napuštenih prethistorijskih gradina sada se revitalizira i služi kao zbjegovi, utvrde ili stražarnice.

LIT.: *E. Pašalić* 1960, 79—102; *Đ. Basler* 1972, 37—46; *E. Pašalić* 1983, 204—223; *Đ. Basler* 1984, 319—322; *V. Paškvalin* 1986, 153—161. V. Paškvalin

I) Rani srednji vijek. Prema dosad poznatom arheološkom materijalu, ništa se pouzdano ne bi moglo reći o naseljima nastalim u vremenu seobe naroda; vrlo je vjerovatno da su i u ovom razdoblju nastavila svoj život starija antička naselja uz određene dogradnje. Tragovi ranoslovenskog naseljavanja ili kraćeg boravka u različitoj mjeri zapažena su na čitavom nizu praistorijskih i antičkih lokaliteta, uglavnom u vidu fragmenata keramike ili uz tragove privremenog prizidivanja. Pećine i čitav niz gradina, antički kompleksi i sakralni objekti podjednako su poslužili u ovu svrhu: Hrustovača* kod Sanskog Mosta, Ravlića pećina* u Tihaljini (Grude), Sunićka pećina* u Berkovićima (Stolac), brojne gradine na čitavom području Bosne i Hercegovine, zatim Grad* u Gornjim Vrbljanima (Ključ), Grudine* (Bugojno), Kućišta* u Višićima (Čapljina). Mogorjelo* (Čapljina), Crkvina* u Paniku (Bileća), Crkvina* (Breza), Crkvina* u Žitomislićima (Mostar) i dr. Među najstarija naselja spada zemunicko naselje otkriveno na lokalitetu Jazbine* u Batkoviću kod Bijeljine, formirano na širokom

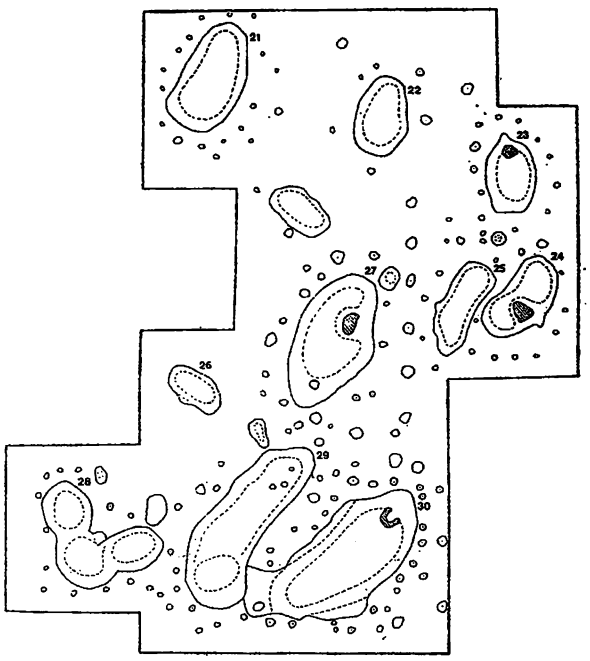

Sl. 32: Ranoslovensko zemunicko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine (osnove objekata)

prostoru po sistemu tzv. gnijezda. Istraženo je oko 50 objekata u vidu poluzemunica za stanovanje, jama za otpatke, objekata za preradu željezne rude i nadzemnih zgrada za stanovanje podignutih na stubovima. Obilan keramički i drugi materijal omogućava izdvajanje starije i mlađe faze, a naselje je datirano u raspon od prve polovine 7. do sredine 9. v. U obližnjem Ostojićevu, na lokalitetu Gradina, otkriveni su također tragovi naselja ovoga tipa.

Drugom tipu naselja pripadaju zemljana utvrđena naselja tzv. gradišta*, podignuta u ravničarskim, sjevernim dijelovima Bosne i Hercegovine, među kojima je najreprezentativnije naselje Berek* u Mahovljanima kod Laktaša, sa centralnim kružnim

utvrđenjem, dvostrukim šancem i sa dva moćna nasipa. Materijal manjih sondi dozvoljava njegovo datiranje u raspon od 9. do 12/13. v. Otkriveno je u ovom području i više naselja ovoga tipa, ali različitog oblika, ali su mnoga najvjerovatnije vremenom uništena.

LIT.: *N. Miletić* 1984, 376, 393—395. N. Miletić

J) Kasni srednji vijek. U srednjovjekovnoj Bosni mogu se izdvojiti tri osnovne vrste naselja: sela i katuni, gradska naselja i gradovi (utvrđenja). Proučavanje naselja na teritoriji koju je obuhvatala srednjovjekovna bosanska država još je dobrim dijelom u fazi prikupljanja građe, podataka o ostacima naselja koji su se do danas sačuvali, pisanih izvora i toponomastike. Arheološkim putem su u većoj mjeri istraženi samo Bobovac* (Dragovići kod Vareša) i Kraljeva Sutjeska kod Kaknja (lokalitet Dvori*), a donekle i utvrđenja Blagaj* (Mostar), Jajce, Bokševac u Kostajnici kod Konjica (Gradina*) i Borač* (Rogatica). Ostala istraživanja srednjovjekovnih gradova svodila su se na opis zatečenog stanja. U pisanim izvorima se opisi gradova ne javljaju. Dosta je urađeno na prikupljanju arhivske građe, koja se u najvećoj mjeri odnosi na gradska naselja. Danas nema ostataka srednjovjekovnih gradskih naselja. Nastavljeno je nastanjivanje na istim mjestima, ali ne i isti način života. Pošto nisu vršena arheološka istraživanja ni u jednom od ove tri vrste naselja, arhivska građa primorskih gradova, naročito iz Dubrovnika, najvažniji je i skoro jedini izvor zahvaljujući trgovinskim vezama Bosne i Primorja u doba razvijenog feudalizma. Rani turski izvori daju sliku zatečenog stanja naselja u Bosni po osvajanju. Iz same Bosne pisani izvori gotovo da i ne postoje. Seoska naselja su skoro u potpunosti neistražena.

Tokom 12. v. polako je ojačao feudalni sistem u Bosni, a država je postepeno izašla iz uskih teritorijalnih okvira. Tada se pojavljuju i podaci o razvoju trgovine, ali ne i o mjestima gdje se obavljala. Na osnovu izvorne građe ne može se ustanoviti da je u periodu od 12. do početka 14. v. došlo do diferenciranja pojedinih naselja koja bi se po strukturi privrede mogla izdvojiti od agrarne sredine. Tek u prvoj polovini 14. v., zajedno sa političkom konsolidacijom, teritorijalnim širenjem, te ekonomskim i privrednim usponom Bosne, diferenciraju se gradska naselja od sela. Gotovo da i nema pisanih podataka za period od 12. do početka 14. v. koji se odnose na utvrđene gradove. U dvije papske povelje iz 1247. i 1264. g. spominje se popravljanje i gradnja gradova i utvrđenja od strane kaločkog nadbiskupa. Arheološkim putem nisu identifikovana bilo kakva utvrđenja iz tog perioda. Zna se za postojanje grada Glaža u Usori, koji u to vrijeme (1244) nije pripadao bosanskoj državi. Mnogi ostaci utvrđenih gradova sačuvanih danas u ruševinama i spominjanih u pisanim izvorima na teritoriji bosanske države potiču iz perioda razvijenog feudalizma u 14. i 15. v. Selo je kao tip naselja bilo najvažnije i najbrojnije naselje u feudalnom periodu, jer je poljoprivreda bila osnovna grana privređivanja. Unatoč tome, izvori za srednjovjekovno selo su veoma malo proučeni.

Pojam feudalnog sela je višeznačan. To može biti kmetovsko selište, feudalni posjed sa dvorom i svim kmetovskim selištima. U kasnom srednjem vijeku u Bosni su se zadržali i stariji tipovi sela, a to podrazumijeva da je selo bilo svaka seoska »kuća«, kućna zadruga ili grupa kuća srodnika. U širem smislu pojam sela, pored kuća i stanovništva, obuhvatao je zemljišne posjede koji su pripadali tim kućama. Zbog karaktera poljoprivredne proizvodnje i njene organizacije u Bosni su u kasnom srednjem vijeku stvarana manja naselja, a sela su bila razbijenog tipa. Seoska kuća iz tog perioda nije sačuvana. Arheološkim putem identifikovana je samo jedna kuća seoskog zanatlije iz 15. v. u Sultićima kod Konjica. Seoske kuće, prema ovom nalazu, prema prikazima sa stećaka u okolini Olova i prema kasnijim analogijama, bile su najčešće građene nasuho, od kamena ili drveta, zavisno od raspoložive građe i klime. Osnovna im je bila četvrtasta, a prostor u većini slučajeva jednodijelan. Uža lokacija kuća zavisila je od društveno-ekonomskih odnosa u seoskoj opštini ili vlastelinstvu. Naselje stočarskih nomada ili polunomada je poseban tip sela i smatra se da srednjovjekovni vlaški katun približno odgovara organizaciji i pojmu seoske opštine. U periodu od 12. do prve polovine 14. v. u Bosni i Humu, u kojima je još prevladavala naturalna privreda, trgovina je bila suviše nerazvijena da bi mogla promijeniti karakter naselja.

Gradska naselja u Bosni počela su se jače razvijati u drugoj polovini 14. v. Njihova privredna osnova bila je zanatlijska i trgovinska djelatnost. Ova naselja su ubrzo postala nosioci ekonomskog i društvenog progresa tako da je tokom prve polovine 15. v. formirano više desetina. Prvo su stvorene prelazne naseobinske vrste naselja zanatlija i trgovaca, tzv. trgovišta, koja se baziraju na trgovini periodičnog karaktera. Iako je ova prelazna naseobinska vrsta bila karakteristična za feudalizam, na teritoriji bosanske države u kasnom srednjem vijeku ona nije dostigla neki veći značaj. No, ova naselja su bila osnov za formiranje gradskih naselja, u kojima su privrednu osnovu sačinjavali stacionarna trgovina i zanatstvo. Za ovu vrstu naselja predlaže se termin varoš. Gradska naselja su nastajala u ekonomskim centrima određenog područja, u blizini značajnih rudnika, uz utvrđene gradove, koji su bili politički centri kraja. U pojedinim naseljima pretežno se obavljala trgovina određenom vrstom robe. Drijeva je bila najveći trg soli, Srebrenica i Visoki su bili trgovi za neprerađeni metal, Foča pretežno trg poljoprivrednih proizvoda, a u Praču se najviše trgovalo olovom.

Najstarije poznato trgovačko naselje na području Bosne i Huma su Drijeva. Spominju se već krajem 12. v. Tokom cijelog srednjeg vijeka Drijeva su bila najživlje trgovinsko mjesto. Već 1336. g. spominje se u istorijskim dokumentima Prača, jedno od prvih naselja trgovinskog karaktera. Za vladavine bana Stjepana II Kotromanića, u prvoj polovini 14. v., počinje intenzivnija rudarska aktivnost u Bosni. Do sada je kao najstariji rudarski trg u Bosni poznat trg u Ostružnici kod Fojnice, koji se spominje 1339. g. Prvi spomen Srebrenice je iz 1352. g. Stvara se novi tip naselja rudara i trgovaca, u kojem se počinje vršiti periodična ili stacionarna trgovina. Za vrijeme Tvrtka I, u drugoj polovini 14. v., nastale su povoljne okolnosti za okupljanje trgovaca u većem broju, ustaljivanje postojećih trgova i obrazovanje novih. U dokumentima se javljaju podaci o djelatnosti dubrovačkih trgovaca u naseljima rudarskih bazena srednje i sjeveroistočne Bosne.

Već 1335. g. u dokumentima se javlja Visoki, političko središte bosanske države. Dobro je bilo povezano s ostalim dijelovima Bosne. Prvi pomen podgrađa Podvisoki javlja se 1362. g. Podvisoki je vremenom postao glavni trg za kupovinu srebra. Tako su u drugoj polovini 14. v. najveći uspon imali

rudarski trgovi koji su bili bliže razvijenijim rudnicima one rude koja je imala dobru prođu na tržištu, a to su u Bosni srebro i olovo.

Krajem 14. v. Srebrenica je postala najvažniji rudnik i najznačajnije gradsko naselje bosanske države. U području gornjeg Podrinja i naselja su se razvijali na bazi povoljnih prirodnih uslova više privrednih grana, a najviše stočarstva, zemljoradnje, trgovine i saobraćaja. Prvi put se Foča spominje kao trg i kao važna karavanska stanica već 1366. g. Prvih decenija 15. v., pored Srebrenice, došlo je do naglog uspona Zvornika i Visokog kao centara bosanske trgovine. Ali oko 1430. g. desile su se velike promjene i počela je nova etapa u razvoju gradskih naselja srednjovjekovne bosanske države. Nastala je nova konjunktura rudarskih proizvoda i još bolji uslovi za trgovinu. Istovremeno, snažno su se u tom periodu razvili Fojnica i Srebrenica, naselja neposredno smještena uz rudnike. Na širem prostoru srednje Bosne stvarali su se samo mali lokalni trgovi. U slivu Drine, osim nekoliko većih trgova, od kojih u bili najvažniji oni u Foči i Goraždu, formiralo se niz podgrađa, carina i karavanskih stanica.

U pogledu razmještaja gradskih naselja pojavljuje se određena zakonitost. Najviše ih je smješteno uz utvrđene gradove, koji su ujedno bili i politički centri kraja, a također je u užoj Bosni najveći broj naselja imao kao privrednu osnovu rudarsku djelatnost. S druge strane, u Srebrenici, Foči, Olovu i Fojnici, gdje su se razvila gradska naselja, najčešće uz rudnike, naknadno se pojavila potreba podizanja fortifikacija za njihovu zaštitu. Formiranje gradskih naselja vršilo se postepeno, u uskoj vezi, prvenstveno, sa razvojem trgovine i privrede. Prvo su, vjerovatno, postojali slobodni prostori, gdje se obavljala sajamska i periodična trgovina. Kasnije se stvaraju dijelovi naselja, trgovine i magacini, a zatim su naselja u cjelini dobila trgovinsko-zanatski karakter. Osim kvartova sa radnjama i otvorenog gradskog trga, u razvijenim gradskim naseljima u 15. v. postojale su kolonije stranih, najviše dubrovačkih trgovaca i zanatlija, kuće domaćih poslovnih ljudi, a u nekim naseljima crkve i samostani, uglavnom franjevački. Posebno treba istaći da gradska naselja u kasnom srednjem vijeku nikad nisu bila smještena unutar zidina.

U pisanim izvorima za trgovinsko-zanatska naselja upotrijebljeni su razni termini: *mjesto, trg, forum, mercatum, varoš*. Ovi termini nisu dovoljno izdiferencirani, te ih treba tumačiti u kontekstu prilika za svako mjesto pojedinačno. Gradska naselja su uživala određene povlastice (vladarske privilegije i milosti). U ovim naseljima, već prema njihovoj razvijenosti, moguće je konstatovati: relativno slobodan lični status stanovnika, određen stepen političke samouprave i čvrstu organizaciju pojedinih etničko-socijalnih grupa. Detaljnije se mogu pratiti pojedine municipalne institucije u Srebrenici i Drijevima, a slabije u Fojnici, Olovu i Jajcu. U Srebrenici i Olovu postojalo je gradsko vijeće sastavljeno od purgara, tri vrste sudova u Srebrenici (bosanski, dubrovački i saski) itd. U svim gradskim naseljima bio je važan položaj carinika, koji su najčešće zauzimali Dubrovčani. U Srebrenici najviši funkcioner bio je knez, koji je ujedno bio i predstavnik centralne vlasti.

Treći tip naselja u srednjovjekovnoj Bosni je grad, čija je osnovna karakteristika da se nalazi unutar gradskih zidina. Veći dio gradova u Bosni predstavlja prvenstveno gradove-utvrde, u kojima nije bilo stalno naseljenog stanovništva. Oni su kao vojni odbrambeni centri jednog područja služili kao refugij ili kao istaknute tačke odbrane. Uža lokacija tih utvrda određena je isključivo odbrambenim ciljevima. U određenom broju gradova počinju se unutar zidova stvarati vojna i činovnička naselja. U nekima su svoje dvorove imali banovi, kraljevi i jake feudalne porodice. Među zidovima se pojedinačno podigla i kuća nekog trgovca ili zanatlije. Ovi gradovi su bili politički centri bosanske države ili njene određene oblasti i nekog manjeg područja. Ispod njihovih zidina počela su se razvijati podgrađa. Podgrađa, prema tipologiji koja se bazira na ekonomici naselja, mogu biti sela ili gradska naselja, zavisno od toga kakvom su se privrednom djelatnošću bavili njihovi žitelji.

Najviši stepen razvoja gradova kao naseobinske kategorije unutar zidina dostigli su Jajce, Bobovac, Borač, kao politički centri šire oblasti u političkom, vojnom i ekonomskom pogledu. Osim utvrde i stambenih objekata za vojne i upravne činovnike, među bedemima se nalazilo posebno naselje u kojem su pored činovnika, čija je aktivnost bila vezana za vojne i upravne djelatnosti, pojedinih feudalaca i sveštenstva, obitavali i trgovci i zanatlije. Njihove radnje su bile van zidina u posebnim naseobinskim kvartovima, varošima. Snažnim razvojem otvorenog naselja ili kvarta van bedema i samog grada došlo je do stapanja grada i varoši. Grad je imao ulogu političkog centra, a naselje van zidina svoju ekonomiku i tako je nastalo jedinstveno naselje.

LIT.: *P. Anđelić* 1959 b, 203—215; *P. Anđelić* 1963 a, 179—194; *D. Kovačević-Kojić* 1978; *P. Anđelić* 1984 a, 451—484; *D. Kovačević-Kojić* 1987, 171—186. L. Fekeža

NEMEZA *(Nemesis)*. Grčko božanstvo zlovolje i osvete. Kult joj nalazimo među rudarima i metalurzima u sjeverozapadnoj Bosni (Stari Majdan* kod Sanskog Mosta), gdje su joj oltar podigli vilici metalurških pogona. Štovatelji su joj vjerojatno bili iz Grčke ili Male Azije.

LIT.: *V. Paškvalin* 1969. V. Paškvalin

NEPTUN v. Bindo

NIKIĆ, *Dušan*, geograf i muzealac (Žepče, 11. 11. 1935—). Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1959. g. Srednjoškolski nastavnik, osnivač i direktor Zavičajnog muzeja u Livnu. Bavio se istraživanjem starijih (praistorijskih, rimskih i srednjovjekovnih) naselja, komunikacija i nekropola na području Livna, Duvna, Glamoča i Kupresa; učestvovao u sistematskom iskopavanju praistorijskih tumula i gradina na području Kupresa i Livna.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. B. Čović

NIKOLAJEVIĆ, *Ivanka*, istoričar umjetnosti i arheolog (Šabac, 21. 5. 1921—). Diplomirala na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1949. g., gdje je i doktorirala 1956. g. Od 1950. do odlaska u penziju 1979. g. radila u Vizantološkom institutu u Beogradu. Učestvovala u mnogim iskopavanjima u Srbiji i objavila veliki broj radova posvećenih kasnoantičkoj arhitekturi i skulpturi, s naročitim interesom posvećenim spomenicima iz Bosne i Hercegovine. Obavila iskopavanje lokaliteta Crkvina* u Prijeđelu kod Foče.

Relevantni radovi: v. Bibliografija.

LIT.: *J. Filip*, Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas 2, Prag 1969, s. v. *Nikolajević-Stojković I.* N. Miletić

NIKOLIĆ-MUTAVDŽIĆ, *Vera*, arheolog (Bugojno, 29. 11. 1929—). Diplomirala na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1956. god. Od 1956. do 1969. god. arheolog u Muzeju Bosanske krajine u Banjaluci; jedno vrijeme i direktor te ustanove. Od 1972. god. bibliotekar u Narodnoj biblioteci Srbije u Beogradu. Učestvovala u više sistematskih arheoloških iskopavanja u Bosni i Hercegovini, rekognosciranju terena u Bosanskoj krajini, s B. Čovićem vodila iskopavanja na lokalitetima: Brdašce* u Laktašima, Petkovo brdo*, Berek* i Zemunica* u Radosavskoj (Banjaluka), a sa Z. Maričem u Donjoj Dolini* (Bosanska Gradiška). Objavila rimski sarkofag iz Šargovca*, ostavu iz Medenog polja* i druge nepublikovane praistorijske nalaze iz zbirki Muzeja Bosanske krajine, te izvještaje o iskopavanju u Donjoj Dolini i Laktašima.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. B. Čović

NIMFE *(Nimphes)*. Božanstva izvora i voda. Kao i Silvan i Dijana, i nimfe su, vjerojatno, porijeklom iz panteona epihorskog stanovništva. U rimsko doba štuju se na području Bosne i Hercegovine u kultnim zajednicama s Dijanom i Silvanom, ili samostalno (na žrtveniku iz Ljubuškog: NIMPHIS SACRUM, na malom žrtveniku iz Bugojna: NIMPHIS). U Putovićima kod Zenice (lokalitet Dvorišta) otkrivena je kultna građevina, objašnjena kao nimfej, a posvećena s jedne strane Silvanu i nimfama, a s druge Liberu i Liberi.

[*Tom 1:* Tab. 14 (9); *Tom 2:* Tab. 9 (4); *Tom 3:* Tab. 8 (6)]

LIT.: *D. Sergejevski* 1940, 160, br. 28; *D. Rendić-Miočević* 1955; *V. Paškvalin* 1980. V. Paškvalin

NOŠNJA. *A) Paleolitsko doba.* Podataka o odjeći paleolitskih ljudi u današnjoj Bosni i Hercegovini nema; stanište Badanj u Borojevićima (Stolac) dalo je veću količinu nakita, kao i igle i šila koja su služila za izradu odjevnih predmeta.

[*Tom 3:* Tab. 1 (3)]

Đ. Basler

B) Neolitsko doba. O nošnji neolitskih stanovnika ovih krajeva ne postoje pouzdani podaci, a izvjesni zaključci se mogu izvoditi samo na osnovu malog broja antropomorfnih figurina, odnosno odjevnih predmeta predstavljenim na njima. Za ta razmatranja najvažnije su figurine butmirske kulture*. Treba naglasiti da su ove interpretacije dosta problematične, jer je teško razlučiti šta leži u osnovi neke predstave: odjeća, ornamenti s odjeće, nakit ili pak ukrašavanje tijela. Pored toga, jedan dio predstava treba posmatrati u kontekstu kultno-magijskog karaktera figurina, odnosno kao odjeću koja se u takvim prilikama nosila. Zbog svega toga samo kod manjeg broja figurina se određenije može govoriti o nošnji ili njenim dijelovima. Najizrazitiji primjerak u tom pogledu je sljedeća figurina iz naselja Nebo* (Brajkovići, Travnik) kod koje je sačuvani dio trupa predstavljen u kratkoj suknji. Vjerovatnu predstavu suknje nalazimo na figurinama iz Butmira* (kod Ilidže) i Obra II* (kod Kaknja) kod kojih je izvedeno plastično pojačanje u visini bedra i u tom kontekstu bi ono ukazivalo na donji dio odjeće. Neku vrstu pregače od pojasa naniže, koja se otraga zatvarala, imamo na jednom primjerku iz Butmira, a možda i na još nekoliko sličnih ali nedovoljno jasnih primjeraka s istog nalazišta. Pojas predstavljen u obliku trake izvedene punktiranjem nalazimo na jednoj figurini iz Butmira, dok je predstava obuće prikazana na jednoj fragmentiranoj nozi s istog nalazišta. Predstavu marame, odnosno ornamenata sa marame, imamo na dvije figurine iz Butmira, dok se predstave nakita nalaze na četiri primjerka. U tri slučaja se radi o prikazu ogrlice izvedene u obliku plastične trake, odnosno urezivanjem i ubadanjem, dok je na jednoj fragmentiranoj ruci urezivanjem prikazana narukvica.

[*Tom 1:* Sl. 49 (3, 4); Tab. 8 (1, 2)]

LIT.: *J. Korošec* 1943; *A. Benac* 1953, 250; *A. Benac* 1971, 101—104. B. Marijanović

C) Eneolitsko doba. Ne postoji ni jedan egzaktan podatak o nošnji ovog doba, a u potpunom odsustvu autohtone antropomorfne plastike moguće je samo za nosioce vučedolske kulture navesti da su mogli imati dijelove odjeće slične onim rekonstruisanim pomoću figurina iz Ljubljanskog barja. Na osnovu nalaza keramičkih pršljenaka i tegova za tkalački stan može se još pretpostaviti da se uglavnom radi o vunenoj odjeći izrađenom tkanjem.

B. Marijanović

D) Bronzano doba. Nalaz iz tumula ranog bronzanog doba u Pustopolju* (Kupres) pokazuje samo postojanje nekoliko tehnika u izradi vunenih tkanina; sam predmet je prekrivač, a ne dio odjeće. Uz vunene, za izradu odjevnih predmeta vjerovatno su služile i lanene tkanine. Dosta se često upotrebljavaju ukrasne igle, a krajem bronzanog doba i fibule; one služe za pričvršćivanje dijelova odjeće na ramenu ili na prsima (spajanje krajeva, pričvršćivanje razreza na košulji, gunju i sl.), dok su dugmad različitog tipa služila uglavnom kao ukras na odjeći. Uz odijevne predmete sastavni dio nošnje čini i raznovrsni nakit* za glavu (kosu), vrat prsa, ruke i noge.

[*Tom 1:* Sl. 8 (3—5, 12); Sl. 14 (6—16); Sl. 15; Sl. 27 (4, 5, 7—9); Sl. 28 (8, 9); Sl. 40 (1—5, 12—14); Sl. 45 (6, 8); Sl. 46 (5—7); Tab. 8 (3—7); *Tom 3:* Tab. 5 (1—4)]

LIT.: *B. Čović* 1984 a, 126—127; *A. Benac* 1986, 66. B. Čović

E) Željezno doba. Direktnih podataka o izgledu odjeće nema. Spomenici likovne umjetnosti predrimskog i ranog rimskog doba (japodske urne, gema Augustea i dr.), metalni dijelovi odjeće, raspored nakita u grobovima i skromni otisci tekstila na željeznom oružju i nakitu sa Glasinca omogućuju samo djelimičnu rekonstrukciju. Za odjeću je služilo više vrsta grublje i finije tkanine od vune ili lana, a vjerovatno (naročito u planinskim krajevima i u zimskom periodu) i od kože i krzna. Obuća je, po svoj prilici, bila slična opancima. Glavni dio odjeće bila je kraća ili duža košulja, potpasana pojasom od tekstila ili kože s pojasnom kopčom, a ponekad i s bogatim metalnim aplikacijama. Muškarci su nosili i duge, niže koljena sužene, gaće ili čakšire. Nošeni su i drugi dijelovi odjeće (jeleci, ogrtači), što se zaključuje po očuvanim metalnim elementima za pričvršćivanje (kopčama, iglama, fibulama) i njihovom položaju na tijelu. Jeleci s metalnim tokama karakteristični su za ratničke grobove, naročito u glasinačkoj kulturi. Nakit* za glavu (kosu), vrat, prsa, ruke i noge dopunjavao je nošnju. Mogu se razlikovati tipovi nošnje karakteristični za pojedine etničke ili geografske grupe: japodske* u Pounju, grupe Donja Dolina — Sanski Most* u sjeverozapadnoj Bosni, srednjodalmatinske* u zapadnoj Hercegovi-

ni i jugozapadnoj Bosni, glasinačke* u jugoistočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini.

[*Tom 1:* Sl. 11 (1, 5, 6, 8, 12—15, 17—23, 25, 27, 29); Sl. 16 (1—11, 16, 18, 20—24, 26—34, 36—50, 53); Sl. 24 (1—4, 6—8, 11—20); Sl. 45 (13—16, 20, 22, 23, 26, 29); Sl. 46 (8—31); Tab. 8 (8—11); Tab. 19 (3, 4); *Tom 2:* Tab. 8 (1, 2, 6—8); *Tom 3:* Tab. 6 (5—9)]

LIT.: *B. Čović* 1984 a, 159—166; *R. Drechsler-Bižić* 1987; *B. Čović* 1987; *B. Čović* 1987 a; *B. Čović* 1987 b; *B. Čović* 1987 c.

B. Čović

F) Helenističko doba. Sasvim fragmentarni podaci, koje čine tri obloge pojasnih kopči, predstave vladara na novcu Daorsa, predstave ženskih božanstava na kalupima iz poznate ostave juvelirskog i kovačkog alata, te dio draperije neke monumentalne skulpture ne omogućavaju značajniju rekonstrukciju nošnje helenističkog doba u Bosni i Hercegovini. Spomenuti podaci bi, istina, mogli ukazivati na podudarnost sa načinom odijevanja na klasičnom helenističkom području, što bi istovremeno odgovaralo i ukupnom helenističkom karakteru materijalne kulture Ošanića i Daorsa u cjelini. Međutim, najveći dio spomenutih podataka (likovne predstave na novcu i kalupima, te draperije monumentalne skulpture) isto tako mogu biti odraz ikonografije sa predstava koje su Daorsima poslužile kao uzori u stvaranju spomenutih djela. Zbog toga se mogućnost podudarnosti u načinu odijevanja s autentičnim helenističkim svijetom ne može bezrezervno prihvatiti, ali se ne može ni potpuno odbaciti. Ipak, najvjerovatnije je da se radi samo o djelimičnom prihvatanju helenističke nošnje, prvenstveno od strane užeg vladajućeg sloja, ali primjereno osjetno drugačijim zahtjevima podneblja i autohtonim tradicijama.

LIT.: *Z. Marić* 1973 a; *Z. Marić* 1973 c; *Z. Marić* 1976; *Z. Marić* 1979.

B. Marijanović

G) Doba rimskog carstva (Principat). Nošnja prikazana na nadgrobnim spomenicima rimskog doba već ranije je pobuđivala pažnju svojim lokalnim osobenostima. Osobito je ženska nošnja autohtonog izgleda. Muška nošnja je u manjoj mjeri lokalnog karaktera, sastoji se od *tunike* i *saguma*, čestih uopće u rimskoj nošnji, dok se *toga* samo dvaput javlja na spomenicima. Umjesto tunike, muškarci, a i žene, najčešće nose dugu košulju sa dugim rukavima, vjerovatno *dalmatiku*, koja je sličnog oblika. Smatra se da je autohtonog porijekla. Košulja je imala nekada purpurne trake, koje idu od ramena ili je bila ukrašena i vezom. Kratku košulju sa kratkim rukavima nose sluge i zanatlije. Iznad košulje muškarci su nosili ogrtač-sagum, koji se kopčao na desnom ramenu i bio iste dužine kao košulja. Sagum, kao i ženski ogrtači, imao je na donjem rubu privjeske ili rese da bi pad bora bio pravilniji. Vojnici u kratkoj tunici i sagumu rijetko su prikazivani na našim spomenicima. Na spomeniku iz Priluke (Vašarovine*, Livno) vojnik nosi duge uske hlače i debele čarape do koljena, slične današnjim tozlucima. Rijeđe je prikazana obuća u obliku čizama ili opanaka. Žene su prikazane u dugoj haljini sa rukavima, preko koje ponekad nose kraću haljinu obično skopčanu fibulama na ramenima. I za ovu dvostruku haljinu smatra se da je bila autohtonog porijekla. Žene su nosile i posebnu vrstu ogrtača ogrnutog preko leđa koji se pridržavao rukama oslonjenim na struk ili je bio prekršten na prsima. Haljina i ogrtač žena bili su ponekad bogato ukrašeni vezom, koji je u nekoliko slučajeva također prikazan na spomenicima, a osobito je bogat na nošnji žene na spomeniku iz Vašarovina* (Priluka, Livno). Javljaju se inače i drugi osamljeni oblici ogrtača, npr. galski ogrtač na spomeniku iz Zenice (Bilimišće*) ili kratka kapuljača koja pokriva samo ramena na pastirici sa reljefa iz Priluke. Rimski ogrtač *pala* javlja se samo u dva slučaja. Dok su muškarci prikazani uvijek gologlavi, žene nose vrlo različita pokrivala kao: marama u obliku vela (u okolici Konjica i Glamoča), zatim marama sa zavrnutim rubom koji liči na dijademu, a krajevi joj se vezuju na potiljku ili se ukrštaju na čelu kao turban (centralna Bosna), pa mala ili velika kapa koja kao kalota prekrivaju glavu (centralna Bosna i Podrinje). Žene su prikazane i gologlave, a u pogledu frizura slijede rimsku modu. Najznačajniji dio autohtone nošnje je nakit, obično teški pektoral na prsima, sastavljen od fibula vezanih lancima. Vrlo raznovrsnih je oblika, a nekada sa pojasom čini jednu cjelinu. Naušnice i prstenje su, međutim, rimskih oblika.

[*Tom 1:* Tab. 9 (1—6); *Tom 2:* Tab. 10 (4, 6)]

LIT.: *C. Patsch* 1914, 209—211; *I. Čremošnik* 1963.

I. Čremošnik

H) Kasnoantičko doba (Dominat). O nošnji, odnosno načinu odijevanja, stanovnika ovih krajeva u kasnoantičko doba saznajemo preko reljefa na nadgrobnim spomenicima s kraja 3. i iz 4. st., naročito onim iz centralne Bosne (Bijele vode* u Višnjici kod Kiseljaka, Bilimišće* u Zenici, Putičevo* i Zukići* kod Travnika), te iz zapadne Bosne (Sredice* kod Ključa, Šipovo*). Drugi izvor podataka o nošnji su predstave na kultnim spomenicima ovog doba koji pripadaju autohtonom stanovništvu, pa dijelom mogu prikazivati i način odijevanja. U nošnji muškaraca na ovim spomenicima uočavamo kao dio odjeće košulju dugih rukava *(tunica manicata)* i plašt *(lacerna).* Ovaj dio odjeće poznat je provinciji u Dalmaciji kao nacionalna nošnja *(dalmatica).* U to doba, izgleda, odijevanje je bilo pod uticajem egzotične orijentalne nošnje, pa je svoju jednostavnost zamijenilo bogatstvom ukrasnih elemenata. Ogrtač koji se uočava kod muškaraca odgovarao bi plaštu (lacerni-hlamidi). Dio nošnje muškaraca bi, kako prikazuje spomenik iz Višnjice, bila i tzv. callicula, poznata na koptskoj nošnji. Na ovim spomenicima kod muškaraca mogu se uočiti i tunike kratkih rukava. Uz ogrtače pojavljuje se ponekad i uski šal, koji dolazi i uz galsku nošnju. Na navedenim nadgrobnim spomenicima iz centralne Bosne, kao na onom iz Gornjeg Ribnika* i Šipova*, prepoznajemo i žensku nošnju iz perioda kasne antike. Ovi reljefi prikazuju i dio ženske odjeće koja se naziva gornja ili dvostruka haljina, a nosila se preko donje haljine. U periodu tetrarhije taj dio se naziva dalmatikom koja se smatra autohtonim dijelom ženske nošnje. Ona se opisuje i kao odjeća bez rukava, pa je po tome slična tunici. Spominje se i u ediktu cara Diokleciјana. Dalmatike su mogle biti ukrašene vezom. Drugi značajan dio ženske odjeće je ogrtač, također poznat sa spomenutih stela. To je elemenat nošnje veoma koristan za zaštitu od zime. Primjećuje se na jednom drugom reljefu iz Višnjice da su ramena žene — — služavke pokrivena palom (himation). Na reljefima žena iz Zenice, posebno kod jedne, vidi se ogrtač sličan galskom ogrtaču s prorezom za ruke. Tako na tom području imamo možda rijedak elemenat ženske nošnje, koji bi ukazivao na doseljenički elemenat. Ogrtači su ukrašavani i resama. Marame i druga pokrivala za glavu, karakteristični

za doba principata, vjerojatno su nošeni i u kasnoantičko doba.

[*Tom 1:* Tab. 9 (7); Tab. 21 (9, 10); *Tom 2:* Tab. 11 (1, 3)]

LIT.: *D. Sergejevski* 1957 a; *I. Čremošnik* 1963. V. Paškvalin

I) Rani srednji vijek. Sasvim je vjerovatno da je u doba seobe naroda, u uzajamnom dodiru rimskog i varvarskog stanovništva u graničnim područjima Carstva, došlo do izvjesnih promjena u detaljima nošnje, i jednih i drugih. O gotskoj nošnji govore nam više pisani izvori vremena, dok na osnovu arheološkog materijala do sada poznatog u Bosni i Hercegovini možemo zaključiti čestu upotrebu stilusa za pridržavanje vela na glavi, fibula za pridržavanje ogrtača, kopči pojasa, malih torbica, kopči za obuću. O slovenskoj nošnji ovog ranog perioda možemo pretpostaviti da je ostala u tradicionalnim okvirima, a skromni ostaci tekstila, traka grubog sukna na koji su pričvršćeni privjesci ogrlice, otkriveni na nekropoli Baltine bare* u Gomjenici kod Prijedora, datiranoj u 10—11. v., samo su neznatan detalj, kao i jezičak pojasa sa Duvanjskog polja, ili brojne, jednostavne naušnice, vjerovatno upletene u kosu.

[*Tom 1:* Sl. 29 (1—28, 33, 34); Sl. 55 (1, 2); Tab. 1 (2—13); Tab. 10 (1—18); Tab. 11 (6—8); Tab. 22 (7); *Tom 2: Tab.* 12 (2, 4—8); *Tom 3:* Tab. 11 (1—6, 8)]

LIT.: *N. Miletić* 1984, 382—383, 408—409. N. Miletić

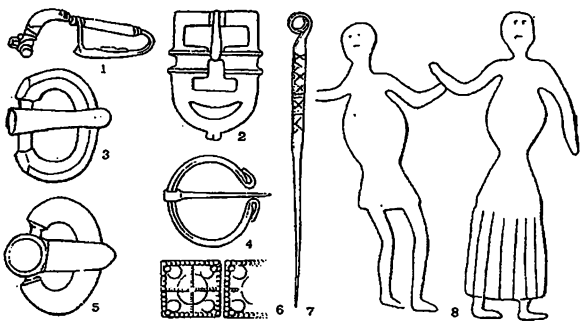

Sl. 33: Nošnja, srednji vijek

J) Kasni srednji vijek. Na srednjovjekovnoj nošnji od 12. do 15. v. u Bosni i Hercegovini mogu se sagledati različiti odnosi i uticaji u društvenim i kulturnim zbivanjima. Podaci o nošnji iz ovog perioda nalaze se u raznovrsnim izvorima: arheološkim, pisanim i likovnim. Kao arheološki izvori za srednjovjekovnu nošnju služe prevashodno nalazi iz grobova. Očuvanih ostataka nošnje nema. Od tekstila sačuvane su brokatne i svilene zlatotkane trake, upletene i lanene vrpce i poneki komadić luksuznije tkanine i kapa. Od metalnih dijelova nošnje sačuvana su brojna dugmad, dijelovi pojaseva, kopče, počelice i igle. Arheološki ostaci daju samo fragmentarnu sliku nošnje, i to prema nalazima, uglavnom plemićke. Iz rasporeda ovih nalaza u grobovima može se naslutiti kroj odjeće, kao i vrsta tkanine od koje je odjeća pravljena. Likovni izvori koji daju podatke o nošnji su mnogobrojni i iz raznih grana likovnih umjetnosti. Prije svega, tu su prikazi na stećcima, freskama, minijaturama, skulpturi, pečatima i novcima. U ovoj vrsti izvora, sem na stećcima, uglavnom su prikazane nošnje vladara i plemstva. Najčešće su to shematski prikazi, stilizovani i uklopljeni u određene ikonografske sheme. Pisani izvori za proučavanje nošnje u Bosni i Hercegovini u ovom periodu su također brojni. Oni su sadržani u arhivskoj građi, prevashodno dubrovačkoj. Preko testamenata, inventara ostava i raznih trgovačkih i drugih ugovora doznaju se nazivi materijala i odjeće, njihova provenijencija. To su imena kupaca, trgovaca i vlasnika odjeće. Što se izgleda nošnje tiče, u pisanim izvorima se spominju neki odjevni predmeti ukrašeni ili krojeni »na slavenski« ili na »bosanski način«, ali još nije otkriveno šta karakteriše taj način u kroju i ukrasu. Izvori nam daju najviše podataka o nošnji višeg feudalnog sloja. Na toj nošnji uočavaju se uticaji sa Zapada i Istoka. Naročito likovni izvori doprinose jasnijem razgraničenju oblasti pod uticajem Zapada, sjeverne i srednje Evrope i Italije, s jedne, i jugoistočnih dijelova Bosne s jačim uticajem Vizantije i Srbije, s druge strane. U kroju nošnje vidljiva je tendencija plemstva i građanstva ka izjednačavanju odjeće u okvirima širih kulturno-geografskih regiona. Prema raspoloživoj građi može se opisati odjeća pojedinih društvenih slojeva: vladara, feudalaca, gradskog stanovništva, seoskog življa, nošnja sveštenih lica i pripadnika bosanske crkve.

Vladarska odjeća sastojala se od kape, plašta, koji je u izvjesnoj mjeri simbol vladarskog dostojanstva, vladarskih haljina i obuće. Uobičajeno je bilo da bosanski vladari na glavi nose krunu kao simbol vlasti. Bosanska kruna bila je u obliku dijademe sa tri zupca, koji se razvijaju u ljiljanov cvijet. Kruna hercega Stjepana bila je niska i lisnata, a po obliku ukrasa slična kraljevskoj kruni. Banske kape su prikazane na nekim novcima banova Stjepana II i Tvrtka. Jedan tip banske kape je u obliku klobuka, s ojačanim rubom, drugi oblik je sferičan sa zadebljanim rubom i ukrasom u obliku trolista iznad ušiju. Na dvjema varijantama novca bana Stjepana II prikazana je kapa koja podsjeća na scuffiu. Plašt, kao simbol vladarskog dostojanstva, bio je obično jednom kopčom pričvršćen pod vratom. Plaštevi su bili rađeni od najboljih tkanina onog vremena. U Crkvi sv. apostola Petra i Pavla u Bijelom Polju na fresci je fragmentarno sačuvan portret humskog kneza Miroslava, koji je vladao u drugoj polovini 12. v. On je odjenut u prostrani plašt izrađen od bogatog vizantijskog aksamita, ornamentisan arhaičnim dvoglavim orlovima u azdijama. Obrub mu je od zlatne bordure sa dragim kamenjem. Prikaz njegovog vladarskog ornata iz minijatura u Miroslavljevom evanđelju na kojima je prikazan car Irod. Irodov plašt je bogato nabran, olako prebačen preko ramena. Na desnom ramenu ima peribrahion. Iz dvadesetih godina 13. v. je zapon humskog kneza Petra, čija ornamentika podsjeća po stilu na romaničku ornamentiku Miroslavljevog evanđelja. Ovaj zapon je mogao biti i kopča za ogrtač, koje su u zapadnoj i srednjoj Evropi bile u upotrebi od 12. do 16. v. U Arnautovićima kod Visokog, u grobnici za koju se pretpostavlja da pripada kralju Tvrtku I (1391), nađeni su, u funkciji pokrova, dijelovi kraljevskog plašta. Za dijelove u vidu kraljevskih grbova vezenih usukanom zlatnom žicom na pojačanoj svilenoj podlozi pretpostavlja se da su se nalazili na obrubima plašta oko vrata i spuštali se do pojasa. Kraljevski plašt od pozlaćenog sukna spominje se u oporuci kraljice Katarine iz 1478. g. Na nekoliko likovnih izvora prikazane su vladarske haljine koje su nošene ispod plašta. Na portretu kneza Miroslava u Bijelom Polju prikazana je do nožnih članaka duga haljina sa širokom bordurom ukrašenom dragim kamenjem i »lampazima« od zlatnih traka. U struku je stegnuta širokim tekstilnim pojasom s aplicira-

nim dragim kamenjem. Na novcima i pečatima banova Stjepana II i Tvrtka prikazano je nekoliko vrsta vladarskih haljina. Jedna vrsta predstavlja dugu haljinu stegnutu u pasu pojasom ili krojem, na donjem rubu ukrašenu bordurom. Široke, bogato ukrašene trake na prsima sežu do pasa. Druga vrsta prikazane haljine je duga, uska do pasa, a u donjem dijelu široka i nabrana. Dugmad je gusto nanizana ili do struka ili po cijeloj dužini haljine. Obuća je bila šiljasta prema gotičkoj modi onog doba u Evropi. Ženska vladarska odjeća poznata je sa prikaza na sudačkoj stolici iz Bukovice i sa nadgrobnog spomenika kraljice Katarine u Rimu iz druge polovine 15. v. Na glavi je kraljica nosila krunu, samu ili na marami, koja u naborima pada na vrat. Haljine su bogato nabrane i stegnute pojasom. Kraljica Katarina je ogrnuta plaštom.

Za nošnju feudalnog sloja posjedujemo dosta raznovrsnih izvora, iz kojih se može zaključiti da se razvijala u dva pravca. Mnogo nam je poznatija nošnja višeg feudalnog sloja, naročito iz perioda 14. i 15. v., koja se razvila pod jakim uticajem Zapada, s izuzetkom istočnih dijelova Bosne. Širi slojevi plemstva ostali su vjerni narodnim tradicijama, pa se njihova nošnja od seljačke razlikovala, vjerovatno, samo po ljepoti i bogatstvu materijala i ukrašavanja. Na formiranje tipova odjeće šireg društvenog sloja u Bosni imali su uticaja oštra socijalna razlika i kulturna autarhija pojedinih krajeva. Prema izvorima, ima nekoliko vrsta stranih i domaćih kapa. Od kapa stranog porijekla poznate su chapelle, scuffia, visoke, gore zaravnjene kape sa dodacima iznad ušiju i klobuk, koji se nosio u Dalmaciji, Panoniji i Srbiji. Sa shematskih prikaza na stećcima poznata su tri oblika domaće kape. Na stećcima istočne Hercegovine prikazane su kape sa dugim šiljatim završetkom zabačenim unazad. Ponegdje se razaznaje i kratki pokrivač za vrat tako da prikaz podsjeća na kapuljaču. Drugi oblik kape predstavlja vuneni ili platneni klobuk opervažen krznenom trakom, dok treća vrsta predstavlja kapu niskog, ovalnog oblika sa jednostavnom čelenkom, češće prikazana na stećcima zapadne Hercegovine i jugozapadne Bosne. Za odijela najvišeg bosanskog plemstva poznato je da su slijedila zapadnu, gotičku modu svog vremena. Iz pisanih izvora doznaju se vrsta tkanina i nazivi odijela. Posredstvom Dubrovčana najveći dio uvoznih tkanina stizao je iz italijanskih gradova. U 12. i 13. v. uvožena je roba iz Vizantije i sa Sicilije. Za ogrtače u pisanim izvorima pominju se nazivi plašt, kontuš (dug kaput) i šuba, dugi široki ogrtač sa kratkim i širokim rukavima, šiveni obično od uvezenih tkanina, ukrašeni skupocjenim ukrasima ili krznom. Domaća vrsta plašta je od grubog domaćeg sukna, neka vrsta kabanice, gunja i biljca. U izvorima se sreću pojmovi »bosanskog ogrtača« i gunjevi »bosanskog kroja«.

Na raci sv. Šimuna u Zadru, koja je izrađena oko 1380. g., nekoliko scena prikazuje bosanskog bana i njegovu najbližu okolinu. U tim scenama prikazana je nošnja ondašnjeg najvišeg bosanskog plemstva. Po kroju njihova nošnja se uklapa u modne tokove druge polovine 14. v. u Francuskoj (kapuljače, trouglasti završeci rukava koji pokrivaju šake, nisko spušteni pojasevi). Žene nose haljine »mipartie« sa šarama po zapadnoj modi. Karakteristična su uska muška odijela sa horizontalnim prugama. Iste pruge sreću se na prikazima sa stećaka u Radimlji iz 15. v. Smatra se da je ovaj način ukrašavanja specifičan za Bosnu u 14. i 15. v., iako se kroj odijela ponešto mijenja. Pojas na prikazima iz Radimlje je već na samom struku, što je karakteristika burgundske mode. Dio zapadne plemićke nošnje su, dakle, haljeci koji sežu do koljena, a zakopčani su nizom dugmeta koja su u velikom broju nalažena i u grobovima, a karakteristična su, pored raznih traka za vezivanje, za gotičku modu u zapadnoj i srednjoj Evropi. Niz dugmeta na grudima i rukavima upotrebljava se također i na haljinama karakterističnog kroja na koji je uticaj izvršila moda iz Vizantije. U crkvi u Dobrunu iz druge polovine 14. v. na ktitorskoj fresci prikazan je župan Pribil sa sinovima. Oni nose duge haljine koje se do pojasa kopčaju nizom dugmeta, a donji dio je prosječen na četiri dijela radi jahanja. To je bila privilegija i moda visokog plemstva u Vizantiji i Srbiji. U jednom grobu u Biskupu kod Konjica, na kneževskoj nekropoli Sankovića, nađeni su ostaci duge muške haljine sa 111 dugmeta. Od ostale svakodnevne odjeće poznati su svite, župani i haljeci. Na svim likovnim prikazima nošnje od 12. do 15. v. pojas je dio muške odjeće. Naročito je u modi u 14. i 15. v. Izvori ga uglavnom spominju kao zlatarski proizvod. U Bosni su nađeni dijelovi dva metalna luksuzna pojasa (jedan kod Tuzle, a drugi na Glavici* u Han Biloj kod Travnika). a kopče i zaponi u grobovima na nekropolama: Mramorje* u Grborezima (Livno), Gradine* u Bugojnu, Pavlovac* u Kasindolu kod Ilidže i dr.). U pisanim izvorima se također spominje luksuzni »bosanski pojas«, ali njegov izgled za sada nije poznat. Obuća feudalne gospode poznata je sa nekoliko minijatura iz Miroslavljevog jevanđelja i Hrvojeva misala, sa ploče kaznaca Nespine iz Zgonova* u Malom Čajnu kod Visokog i sa prikaza na raci sv. Šimuna. Na svim prikazima to je šiljasta gotička obuća, koja je označavala društveni i klasni položaj.

Ženska feudalna nošnja je manje poznata od muške. Osim nošnje najvišeg feudalnog sloja, od ženske nošnje poznat je tip domaće haljine, koju su nosili širi slojevi plemstva. Haljine su duge i zvonaste, neke stegnute u struku. Gornja haljina je bez rukava i navlači se preko donje, koja je uža i sa dugim rukavima. Uz žensku nošnju idu još počelice, mjedene, srebrne ili pozlaćene. Otkrivene su u grobovima u Arnautovićima* kod Visokog, Grborezima i Bihaću. Nosile su se na glavi i pridržavale veo.

U nekropolama u Grborezima i Buškom blatu (Kraljičin nasip* i Glavica* u Podgradini, Mašeta u Bilom Polju) nađene su metalne igle, koje su služile za pričvršćivanje vela kod žena ili za prikopčavanje ogrtača kod muškaraca i žena, te dvostruke kopče za zatvaranje košulje. Odijelo gradskog stanovništva u Bosni iz kasnog srednjeg vijeka nije bliže poznato. Pri velikom miješanju socijalnih i društvenih elemenata u varošima vjerovatno neki poseban varoški tip nošnje nije ni postojao. U seljačkoj nošnji vjerovatno je bilo izvjesnih uticaja, ali se zapaža da u kroju nije bilo velikih razlika između nošnje nižeg plemstva i seljaštva. Uslovi razvoja svešteničke nošnje zavisili su od liturgije i vjerskih centara. Za Bosnu je specifično pitanje nošnje pripadnika bosanske crkve. Međutim, oni ili nisu imali jedinstvenu odjeću, ili su je lako odbacivali i prihvatali odjeću ostalih društvenih slojeva.

[*Tom 1:* Sl. 29 (29—32); Tab. 3 (1, 2, 4—1); Tab. 23 (7); *Tom 3.* Tab. 13 (3, 4)]

LIT.: *I. Čremošnik* 1951 a, 241—270; *I. Čremošnik* 1952, 111—120; *J. Kovačević* 1953; *M. Vego* 1955, 157—166; *M. Vego* 1957, 127—141; *Š. Bešlagić—Đ. Basler* 1964; *B. Radoj-*

ković 1969; *B. Radojković* 1973, 207—234; *P. Vasić* 1973, 245—265; *P. Vasić* 1974; *P. Anđelić* 1980, 214—221; *N. Miletić* 1982, 123—165; *P. Anđelić* 1984 a, 537—548. L. Fekeža

NOVAC, novčarstvo, v. Numizmatika.

NUMIZMATIKA. *A) Predrimsko doba.* Najstariji grčki (srebrni i bakarni) novci kovani u kovnicama matične *Grčke* kao i u njenim kolonijama diljem Mediterana tokom 4. i 3. st. pr. n. e. stizali su u današnju Bosnu i Hercegovinu najčešće preko trgovačkih emporija Salone i Narone, a ponekad i kopnenim putem preko Makedonije i Srbije. Pojedinačni nalazi ovakvih novaca nisu česti, ali dvije velike ostave grčkih novaca potvrđuju da je prisustvo ovih novaca po našim krajevima u predrimsko doba bilo znatno. Naime, 1852. godine otkrivena je u Prači kod Pala velika ostava (oko 2.000 primjeraka) srebrnih grčkih novaca koji su u 2. st. pr. n. e. kovani u kovnicama Neapolisa, Crotona, Agrigentuma, Thasosa, Abdere, Istrosa. U Vrankamenu* kod Bosanske Krupe nađena je velika ostava (170 komada) većih bakrenih novaca među kojima su neki teški i preko 100 grama. Ti su novci kovani u grčkim kovnicama sjeverne Afrike (Karthago, Numidia) tokom 2. st. pr. n. e. Treba spomenuti da se u Bosni i Hercegovini najviše našlo grčkih novaca koji su tokom 3. i 2. st. pr. n. e. kovani u grčkim kolonijama Jadranskog mora i to na otoku Visu (Issa), na Hvaru (Pharos) i na Korčuli (Korkyra Melaina).

Mnogo je više srebrnih novaca kovanih u *grčko-ilirskim* kovnicama Apollonia (danas Pojani u Albaniji) Dyrrhachium (danas Drač u Albaniji). Ove su dvije kovnice bile vrlo produktivne u 2. i 1. st. pr. n. e. Novci iz ovih kovnica nalaženi su vrlo često po cijeloj Bosni i Hercegovini, a kod Dervente nađena je i veća ostava (15 kg) ovog novca. Pojedinačni nalazi novca ilirskog kralja Ballaiosa nađeni su u okolici Bileće, Nevesinja i Bosanskog Petrovca. Veći broj ovih novaca nađen je na Gradini* u Ošanićima kod Stoca 26 komada, te u Berušici* kod Gacka 9 komada. Najviše ovih novaca potječe iz ilirske kovnice Rhison (današnji Risan u Boki Kotorskoj). Veoma su rijetki novčići plemena Daorsa.

Keltski su novci prava rijetkost. Pojedinačni nalazi potječu iz Posavine (Donja Dolina* kod Bosanske Gradiške), iz okolice Tuzle i iz Semberije. Na području Hercegovine nađen je samo jedan keltski novčić u Klobuku* kod Ljubuškog.

Još prije rimske okupacije ovih krajeva počeo je stizati *rimski republikanski* novac i to najprije u krajeve južne Hercegovine, a zatim dolinom Neretve i njenih pritoka dublje u unutrašnjost. Rimski su trgovci preko trgovačkih emporija Salone i Narone dopremali u naše krajeve oružje, oruđe i nakit, a ovdje su kupovali vino, žito i stočarske proizvode. Najstariji rimski republikanski novci najčešće se nalaze u krajevima koji su bliže jadranskoj obali (južna Hercegovina, Duvanjsko, Livanjsko i Glamočko polje). Na lokalitetu Borska Greda* ispod planine Kamišnice (selo Tribić kod Livna) nađena je ostava od stotinjak rimskih republikanskih denara iz 2. st. pr. n. e.

B) Rimsko doba. U našim krajevima nađeno je mnogo rimskog carskog novca, a to je i razumljivo jer je taj novac bio u opticaju. Najviše je ovog novca nađeno na mjestima gdje su bila rimska naselja, rudnici, banje i vojnički logori. Pojedinačni nalazi ovog novca nađeni su i u vrlo nepristupačnim i zabačenim mjestima (obronci Bjelašnice, Treskavice, Visočice, Čvrsnice i Vrana). Novci prvih rimskih vladara nisu nalaženi tako česti kao novci 3. i 4. st. Najviše rimskih carskih novčića iz 1. i 2. st. nađeno je na lokalitetu Gračine* (Humac kod Ljubuškog). To je najpouzdaniji i najjači dokaz da je ovo rimsko vojničko utvrđenje podignuto ubrzo poslije osvajanja naših krajeva. Veći broj rimskih carskih novaca iz prvog stoljeća nađen je na lokalitetu Gradina* (Grad) u Gracu kod Posušja i na Crkvini* u Duvnu.

Znatno je više rimskog novca iz 2. st. Treba spomenuti velike ostave iz tog razdoblja i to: Babin Do kod Stoca 30 bakrenih novaca (sestertiusa), Bijača* kod Ljubuškog — 60 bakrenih novaca (sestertiusa), Bugojno 1 i 2* — 30 sestertiusa i 40 srebrnih denariusa. Veliki broj pojedinačnih (slučajnih) nalaza imamo iz 2. st. Većina je tih nalaza na mjestima kuda su nekada prolazile rimske ceste, ili na mjestima gdje su nekada bila rimska naselja.

Mnogo je više i pojedinačnih i skupnih nalaza (ostava) iz 3. st. Tu treba spomenuti veliku ostavu (790 komada) većih bakrenih novaca (sestertiusa) koji su kovani u kovnici Viminatium (današnji Kostolac u Srbiji), a nađeni su u Sikiriću 1*, kod Srebrenice. Iako je spomenuta kovnica od 239. do 254. godine proizvodila velike količine bakrenog novca, taj je novac slabo nalažen na području Bosne i Hercegovine. Veće ostave rimskog srebrnog novca iz 3. st. nađene su u Fojnici 1 i 2*, Humcu*, Podastinju* kod Kiseljaka, u Oštroj Luci* kod Orašje i Obudovcu* kod Bosanskog Šamca.

Izgleda da je rimska rudarska djelatnost bila vrlo živa u 2, 3. i 4. st. Na lokalitetima Ljubija*, Donja Troska* u Blagaj—Japri, kod Bosanskog Novog, Domavia* u Gradini—Sase (Srebrenica) i Fojnica*, nađeno je mnogo rimskih novaca koji služe i kao najpouzdaniji oslonac za datiranje tih rimskih rudnika.

Dok se numizmatički nalazi iz 1. 2. i 3. st. sastoje pretežno od srebrnih novaca (manje bakrenih), dotle se nalazi iz 4. st. najčešće sastoje od bakrenih novčića i to većinom sitnih. Nemoguće bi bilo nabrojiti sve pojedinačne nalaze, pa ćemo spomenuti samo veće i značajnije ostave ovakvog novca. U Jelašinovcima* kod Sanskog Mosta nađena je ostava u kojoj je bilo 60 kg sitnog rimskog novca iz 4. st. Samo mali broj ovog novca dospio je u Zemaljski muzej i to su novci nasljednika cara Konstantina Velikog, 306—337 (Constantinus II, 337—340, Constans, 337—350, Constanti-

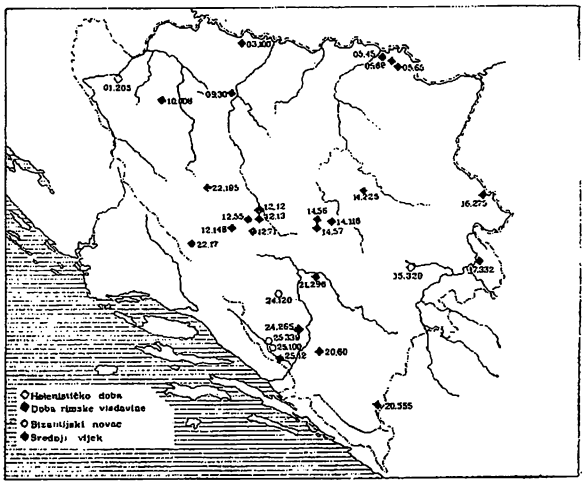

Sl. 34: Važnije ostave novca

us II, 337—361). U Vidovicama* kod Orašja ribari su u rječnom mulju pored rijeke Save našli 1.800 komada sitnog rimskog bakrenog novca (carevi Valens, 364—378 i Valentinianus I, 364—375). U Mokricama* kod Bosanske Gradiške nađena je ostava od 700 komada sitnog rimskog bakrenog novca iz 4. st. (Valens 364—378, Valentinianus I, 364—375, Gratianus, 367—383). Na Crkvinama* u Trijebnju kod Stoca nađena je ostava u kojoj su bili veći bakreni novci (follis) rimskih vladara s početka 4. st. (Galerius, 293 — 311, Constantius I, 293 — —306, Chlorus, 292—306, Maximinus Daia, 305— —313, Licinius, 308—324). Manji dio ove ostave dospio je u Zemaljski muzej u Sarajevu, a veći dio u druge muzeje Jugoslavije. U Gornjem Šeheru* kod Banje Luke nađena je veća ostava (oko 600 komada) sitnog rimskog bakrenog novca koji je rasparčan, tako da ne znamo koji su vladari bili zastupljeni. Manje ostave (ispod 100 komada) rimskog novca nađene su u Mliništu* kod Glamoča, u Višegradu 1*, na Velikim Vratima* na Kupresu i u Hrbljanima* (Dolac kod Glamoča).

Prilikom sistematskih arheoloških istraživanja nađeno je u Mogorjelu* (Čapljina) oko 200 rimskih novčića, a na Kućištima* u Višićima kod Čapljine 40 komada. Svi su novčići iz 2. 3. i 4. st. To je dokaz da su ova oba rimska poljoprivredna imanja (villa rustica) prestala s poljoprivrednom djelatnošću u 4. st. Brojni nalazi rimskog novca iz 3. i 4. st. na Ilidži* i u Gornjem Šeheru* potvrđuju da su se Rimljani vrlo intenzivno koristili ovim ljekovitim banjama u to vrijeme. U toku sistematskog arheološkog istraživanja rimskog Mithrae-uma kod Konjica* nađeno je oko 100 komada rimskih novaca iz 2, 3. i 4. st. To je dokaz da je ovo kultno mjesto napravljeno u 2., a prestalo je s radom u 4. st.

Nije nađena nijedna ostava rimskih novaca iz 5. st. Nađeno je samo nekoliko novčića cara Honorius-a, Theodosius-a II i Valentinianus-a III. Nije nađen nijedan novčić posljednjih careva Julius-a, Nepos-a ni Romulus-a Augustulus-a, a to nije ni čudo, jer su u to vrijeme samo dvije kovnice proizvodile novac (Ravenna i Rim).

Iz 6. st. imamo dva značajna pojedinačna nalaza *istočnogotskog* novca. Jedan novčić istočnogotskog vladara Athalariha (516—534) nađen je u Vinici* kod Duvna, a novčić Theodahada (535—553) u okolici Bihaća. Iz tog razdoblja nađeno je dosta ranobizantijskih novaca (pretežno bakrenih, rjeđe srebrenih i zlatnih). Najčešće su zastupljeni ovi vladari: Anastasius, 491—518, Justinus, 518—527, Justinianus, 527—565, te Mauricius Tiberius, 582—602. *Bizantijski* zlatni novac (solidus) zadržao se u toku cijelog srednjeg vijeka u trgovini za cijelo Sredozemlje i za gotovo cijelu Evropu. Njegov kvalitet i njegova težina (4,54 gr zlata) ostala je stoljećima nepromijenjena. Tek u 10. st. počela se njegova težina smanjivati. Po našim krajevima nađeno je dosta pojedinačnih nalaza bizantijskih zlatnika (solidus-a i tremissis-a). Poznate su i tri velike ostave bizantijskih zlatnika. U Grabovniku* kod Ljubuškog pronađeno je 19 bizantijskih zlatnika iz 6. st. (Justinianus I, Justinus II). U Vitini 3* kod Ljubuškog nađeno je 29 bizantijskih zlatnika iz 11. st. (Romanus III Argyrus), a u Gornjoj Drežnici 2* kod Mostara nađena je najveća ostava, oko 300 zlatnika, istoga cara. Česti su nalazi bizantijskog novca koji je konkavnog (čunjastog) oblika. Ikonografske predstave s bizantijskog novca preuzeli su kovničari venecijanskog, srpskog, dubrovačkog i bosanskog novca. Naši nazivi perper, solad, soldin, potječu od bizantijskih nominala hyperperon i solidus.

C) Srednji vijek. U našim krajevima često se mogu naći (kao pojedinačni nalazi) srednjovjekovni *venecijanski* novci. Mali novčići *talijanskih gradova* (piccoli) najčešće se mogu naći pored zidina srednjovjekovnih crkava i u grobovima. Takve nalaze imamo npr. na lokalitetima Crkvina* u Lisičićima kod Konjica, Nova Bila* kod Travnika, Varošišta* u Mihaljevićima kod Sarajeva, Mramorje* u Grborezima kod Livna, te Crkvina* u Vrutcima (kod Vrela Bosne) na Ilidži. Najveća ostava venecijanskog srebrnog novca (415 komada) iz 13. i 14. st. nađena je u selu Međinama 2* kraj Mostarskog Blata.

Koruški srebrni novci frizatici (nazvani po kovnici u Friesachu) nisu često nalaženi u Bosni i Hercegovini. Poznata nam je samo jedna veća ostava novih novaca sa Kamenja* u Gajevima kod Bosanskog Šamca. Po tome bi se moglo pretpostavljati da su ti novci dopirali u sjeverne krajeve Bosne, ali nema nikakve potvrde da su stizali u srednju Bosnu i Hercegovinu.

Neki pojedinačni nalazi i velika ostava iz okoline Sanskog Mosta potvrđuje da su u nas u toku 13. i 14. st. cirkulirali *slavonski* banovci. Ovi su novci kovani za vrijeme kralja Bele IV, kralja Ladislava IV, bana Ivana Babovića, bana Nikole i bana Mikca Mihaljevića.

Dubrovčani su kovali svoj vlastiti novac od 1337. do 1803. godine. Za cijelo to vrijeme Dubrovnik je održavao vrlo intenzivne trgovačke veze s Bosnom, pa nije čudo što je *dubrovačkih* novaca nađeno više nego svih drugih zajedno. Pojedinačnih nalaza ima iz svih krajeva, a najpoznatije su ostave iz Gornjeg Vukovskog* kod Kupresa (108 komada), iz Vareš-Droškovca* kod Vareša (400 komada), iz Vranjske 1* kod Bileće (185 komada). U svim drugim ostavama srednjovjekovnog novca nađe se i po nekoliko dubrovačkih novčića.

Početkom 14. st. gospodar Bosne bio je Pavao Šubić. On je naredio da se kuje srebrni novac s natpisom DUX PAUL BAN MLADEN. Ovo se smatra prvim *bosanskim* novcem. Promjer mu je 20 mm, a težina oko 2 gr. Za vrijeme njegova nasljednika Stefana Kotromanića (1322—1353) kovano je dvadesetak tipova srebrnih dinara s natpisom STEFANUS BANUS BOSNE. Da bi zaustavio penetraciju dubrovačkog novca u Bosnu on je naredio da se kuju imitacije dubrovačkog novca.

U početku vladavine Tvrtka I kovan je novac s natpisom TVERTCO BAN BOSNE. Ovaj je novac imao promjer 17 mm i 0,85 gr. težine, pa je u konkurenciji s dubrovačkim i venecijanskim bio zapostavljen i potiskivan. Stoga je Tvrtko naredio da se nabave novi i veći kalupi za kovanje novca. Po tim novim kalupima kovan je novac koji je bio težak 1,65 gr., a promjer mu je bio 20 mm. Godine 1377. Tvrtko je postao kralj, pa je na novcu predstavljen u dugoj odjeći, držeći u desnoj ruci sceptar, a u lijevoj jabuku. Naokolo je natpis T(vrtko) REX BOSNE ET RASIE. Ovi su novci kovani u Kotoru i vrlo su rijetki.

Za vrijeme Tvrtkovih nasljednika (Dabiše i Ostoje) nije kovan novac. Kralj Tvrtko II (1420—1443) počeo je 1436. godine kovati novac u tri veličine, tj. groš, dinar i poludinar (grossus, denarius, medius denarius). U tipološkom pogledu njegovi novci predstavljaju novost, jer je napušten stari tip koji je preko venecijanskih i dubrovačkih novaca bio preuzet iz bizantijske numizmatike. Umjesto stereotipnih bizantijskih motiva Tvrtko II je preuzeo s bosanskih pečata grbovni motiv (štit s okrunjenim

inicijalom T, kacigu, krunu i čelenku), naokolo natpis DNS (Dominus) TVRTCO REX BOSNE, a na reversu je lik zaštitnika Bosne sv. Gregorija iz Nazijanza i natpis S GREGORIUS NAZAZENUS.

I kralj Tomaš (1443—1461) kovao je novce kao i njegov prethodnik s tim što na nekim nominalima umjesto latinskih natpisa imamo natpis na našem jeziku GOS TOMAS CRA(lj) BOSNE. I posljednji bosanski kralj Stefan Tomašević (1461—1463) kovao je lijepe srebrne dinare od kojih su neki imali natpis na latinskom jeziku STEFAN REGIS, a neki na našem jeziku STEFAN CRAGL (kralj). Od ovog vladara poznat je i veliki zlatni dukat (30 mm promjer, 14,05 grama težak) s natpisom na aversu MONETA AUREA REGIS STEFANI i na reversu GLORIA TIBI DEUS SPES NOSTRA. Neki eminentni učenjaci sumnjaju u izvornost i vjerodostojnost ovog zlatnika.

Najveće ostave bosanskog novca nađene su u selu Ribićima 1* kod Konjica. Tu je 1904. godine nađen zemljani ćup u kojem je bilo 1400 komada bosanskih srebrnih novaca. Ćup s približno istim brojem novaca nađen je i 1982. godine. Od ukupno 2800 komada oko 2/3 su novci bosanskog kralja Tvrtka II, a oko 1/3 kralja Tomaša. U drugim ostavama koje smo prije spomenuli, zajedno s dubrovačkim i venecijanskim novcima našao se uvijek i po koji bosanski. Samo pet bosanskih vladara kovalo je svoj novac, pa je zato ovog novca mnogo manje nego dubrovačkog i venecijanskog. Veliki nalaz bosanskog novca u Ribićima povod su za pretpostavku da je kovnica bosanskog novca mogla biti u Konjicu (ranije pretpostavke: Fojnica ili Srebrenica).

[*Tom 1:* Tab. 1 (15—17); Tab. 3 (19); *Tom 2:* Tab. 13 (4, 5); *Tom 3:* Tab. 7 (5)]

LIT.: *Ć. Truhelka* 1889; *C. Patsch* 1894 a; *C. Patsch* 1896 d; *Ć. Truhelka* 1897; *C. Patsch* 1900; *C. Patsch* 1902; *Ć. Truhelka* 1902; *A. Makanec* 1906; *Ć. Truhelka* 1906 a; *B. Head* 1911, 313—318; *D. Sergejevski* 1930 a; *I. Renđeo* 1937, 13—15; *D. Sergejevski* 1930 a; *I. Renđeo* 1937, 13—15; *I. Renđeo* 1944; *M. Dinić* 1952; *D. Kovačević* 1952; *J. Petrović* 1955; *J. Petrović* 1955 a; *M. Vego* 1955 a; *J. Petrović* 1956; *J. Petrović* 1957; *J. Petrović* 1958 a; *I. Renđeo* 1959, 67—95; *J. Petrović* 1962; *D. Rendić-Miočević* 1965; *G. Kraljević* 1970; *Đ. Basler* 1971 a; *G. Kraljević* 1972; *G. Kraljević* 1973; *Z. Marić* 1973 a; *Đ. Basler* 1973 b; *G. Kraljević* 1976; *G. Kraljević* 1977; *G. Kraljević* 1978; *G. Kraljević* 1979; *G. Kraljević* 1979 a; *G. Kraljević* 1980; *S. Dušanić* 1980; *G. Kraljević* 1981; *G. Kraljević* 1981 a; *T. Anđelić* 1982; *G. Kraljević* 1983; *G. Kraljević* 1983 a; *G. Kraljević* 1983 b; *G. Kraljević* 1985. G. Kraljević

O

ODAVIĆ, *Đorđo,* arheolog (Dubrovnik, 11. 8. 1945—). Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1972. a magistrirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1987. god. Učestvovao je na mnogim sistematskim i zaštitnim iskopavanjima u Bosni i Hercegovini (Pod kod Bugojna, Donja Dolina i dr.), a vodio zaštitna iskopavanja na srednjovjekovnom gradu u Tešnju*. Na širem području oko Trebinja identifikovao i opisao više od stotinu novih arheoloških nalazišta, posebno gradina i tumula.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. B. Čović

ORUĐE. *A) Paleolitsko doba.* Pored lova i sakupljanja plodova, paleolitski čovjek se bavio i drugim djelatnostima: podizao je skloništa, izrađivao odjeću i obrađivao kamen i kost u oruđa. To su, prije svega, razna rezala, strugalice, svrdla i strgala, a među koštanim alatkama šila, potrebna za šivanje kožne odjeće. Oblikovanje oruđa razvija se postupno: među najstarija spadaju rezala i strugalice, još od starijeg paleolitika, što se usavršava u toku moustériena* (Lonža* i Kamen* u Makljenovcu kod Doboja i druge stanice), da bi u mlađem paleolitiku (aurignacien*, gravettien*) razvoj dostigao vrhunac osvajanjem većeg broja alatki od kamena i kosti (Crkvina*, Londža* i Kamen* u Makljenovcu kod Doboja, Luščić* i Mala* gradina u Kulašima kod Prnjavora, Visoko brdo* u Lupljanici kod Dervente, Badanj* u Borojevićima kod Stoca i druga nalazišta).

[*Tom 2:* Tab. 1 (1—10); Tab. 2 (1—32); *Tom 3:* Tab. 1 (4—10)]

LIT.: *Đ. Basler* 1979 a. Đ. Basler

B) Neolitsko doba. Razvoj privrede i raznovrsne aktivnosti u vezi s njom doveli su tokom neolita do razvoja velikog broja različitih oruđa i sprava. Među najkarakterističnije izrađevine ove vrste spadaju: kamene sjekire i sjekire-čekići, kremeni nožići i razni rezači, strugači i svrdla, koštana šila, glačalice, spatule, udice, harpuni, motike, te kameni brusovi i žrvnjevi. Produkcija ovih izrađevina različita je kako u okviru pojedinih neolitskih etapa tako i u okviru pojedinih kultura i njihovih naselja.

O kamenoj i koštanoj industriji ovog tipa u starčevačkoj* i impresso*-kulturi možemo suditi gotovo isključivo na osnovu nalaza u starčevačko-impresso-sloju Obra I* (Kakanj), gdje su, istina, zastupljeni gotovo svi navedeni tipovi, ali u skromnom broju i dosta slabo obrađeni.

Kremena i kamena industrija kakanjske* kulture ne odlikuje se ni velikim kvantitativnim ni kvalitativnim usponom u odnosu na prethodnu fazu. Glačane kamene sjekire su malobrojne, iako su zastupljena oba tipa, međutim uz apsolutnu dominaciju kalupastih sjekira. Među kremenim alatom prevlađuju sitna oruđa: noževi, strugači, svrdla. Oblici su pravilni, sa sitnijim ili krupnijim retušom. Izrađevine od kosti su znatno bogatije, a među njima se posebno ističu šila sa posebnim spljoštenim oblikom glave. Gledano u cjelini, najraznovrsnije tipove oruđa u okviru kakanjske kulture nalazimo u Obrama I*. Oruđa danilske* kulture u Bosni i Hercegovini su potpuno nepoznata.

Među kulturama *mlađeg* neolita najrazvijeniju proizvodnju alata nalazimo u butmirskoj* kulturi, mada između pojedinih naselja postoje određene razlike. Tako, npr., najviše sjekira-čekića nađeno je u Butmiru* (Ilidža), a najviše okresanih i poluobrađenih sjekira potiče iz Kraljevina* u Novom Šeheru (Maglaj). Butmir* se odlikuje velikom množinom kremenog alata, a jedna od njegovih specifičnosti su noževi s usjecima za vezivanje pri donjem kraju oruđa. Obre II* (Kakanj) imaju najraznovrsniju produkciju strugača. Kremena industrija Neba* u Brajkovićima (Travnik), u cjelini kvalitativno zaostaje za Obrama i Butmirom. Nalazi koštanog oruđa variraju još više. U Butmiru i Kraljevinama se koštane izrađevine javljaju izuzetno rijetko, dok Nebo i Obre II karakteriše obilje takvih nalaza: šila, glačalice, spatule, sjekire od rožine i sl. Pored ovih nalaza Obre II karakterišu i nalazi drvenih oruđa.

Hvarsko-lisičićka* kultura se odlikuje velikom raznovrsnošću kamenog, kremenog i koštanog alata, koji se javlja u svim vrstama i tipovima, ali ta konstatacija važi samo za Lisičiće* (Konjic), dok se u Ravlića pećini* (Tihaljina kod Gruda) i Popovom dolu* (Goražde) oruđa javljaju u zanemarljivom broju.

Vinčanska* kultura u cjelini ima slabo razvijenu produkciju oruđa, naročito u starijim fazama. Međutim, u Gornjoj Tuzli* se prvi put tokom neolita u Bosni i Hercegovini javlja jedno oruđe izrađeno od bakra — šilo.

LIT.: *A. Benac* 1964 a, 94—100; *A. Benac* 1971, 81—96; *A. Benac* 1973, 39—46. B. Marijanović

C) Eneolitsko doba. Oruđe i sprave ovog doba karakterišu dvije odlike. S jedne strane, to je paralelna upotreba bakarnog oruđa i oruđa izrađenog od tradicionalnih sirovina (kamen, kremen, kost), dok, s druge strane, još uvijek postoje izrađevine kod kojih nije moguće posve jasno povući granicu između oruđa i oružja. Gledano u cjelini, upotreba kremenog, kamenog i koštanog oruđa još uvijek prevladava nad bakarnim izrađevinama.

Što se tiče kremenih, kamenih i koštanih izrađevina, treba istaći da jako zaostaju za odgovarajućim neolitskim ne samo po brojnosti nego i po raznovrsnosti i kvalitetu izrade. Od izrađevina koje imaju siguran karakter oruđa javljaju se kremeni nožići i strugalice, te koštana šila i glačalice i sasvim rijetko kalupaste kamene sjekire. Kameni čekići-sjekire i kamene sjekire sa dva sječiva mogli su služiti i kao oruđe i kao oružje, pri čemu je kod ove druge forme više izražena funkcija oružja. Među oruđa i sprave spadaju još i rijetki nalazi keramičkih pršljenaka, tegova i pribor za izradu bakarnih proizvoda.

Među bakarnim izrađevinama sasvim jasnu funkciju oruđa imaju samo igle (poznata samo dva primjerka iz Pivnice* u Potočanima (Odžak) i sjekire s otvorom za nasađivanje i krstasto postavljenim sječivima. Ostale forme sjekira: jezičaste, sjekire-čekići, lepezaste i sjekire sa cilindričnim usadnikom i jednom oštricom, mogle su imati dvostruku namjenu, i kao oruđe i kao oružje. Vrlo je vjerovatno da je kod lepezastih i sjekira sa sjekirom ipak izraženija funkcija oružja. Što se tiče hronoloških odnosa pojedinih tipova sjekira, vrlo je vjerovatno da su jezičaste forme najstarija vrsta sjekira, jer one odlično oponašaju odgovarajuće kamene forme. Analiza skupnih nalaza ovih izrađevina pokazuje da jezičaste sjekire dolaze s onim tipovima koji imaju krstasto postavljena sječiva, dok se lepezaste forme javljaju u zajednici sa sjekirama sa jednim sječivom i cilindričnim usadnikom. To bi bio i prirodan proces u formiranju ovih tipova i njihov hronološki odnos, s tim što pojava mlađih formi ne isključuje i upotrebu starijih tipova.

LIT.: *J. Korošec* 1946, 14; *A. Benac* 1948, 11—12; *A. Benac* 1959 a, 23; *A. Benac* 1962, 27—28; *B. Čović* 1978, 25—26. B. Marijanović

D) Bronzano doba. U *rano* i *srednje* bronzano doba oruđe još nije dovoljno specificirano, pa su sjekire različitih tipova služile i kao oružje i kao oruđe; koštano oruđe, alatke izrađene od rožine, pa i kremeni nožići i strugalice eneolitske tradicije — —još se neko vrijeme upotrebljavaju. U *kasno* bronzano doba, pored sjekira i noževa, sreću se i druge alatke: dlijeta, probojci, sjekači za lim, čekići, pile, mali kujundžijski nakovnji, kalupi i drugi metalurški pribor. Od poljoprivrednih alatki najčešće su motike od jelenske rožine i bronzani srpovi. Najviše nalaza ove vrste dale su ostave (npr. Boljanić* kod Gračanice), a i druga nalazišta: Donja Dolina* kod Bosanske Gradiške, Pod* kod Bugojna, Debelo brdo* u Sarajevu, a za upoznavanje tipova alatki važni su i kalupi iz Velike gradine* u Varvari kod Prozora.

[*Tom 1:* Sl. 27 (7—15, 17); Sl. 28 (5, 6, 10); Sl. 40 (8); Tab. 7 (1—6)]

LIT.: *V. Ćurčić* 1900, 115—118; *Č. Truhelka* 1914, 73—75; *Z. Marić* 1964, 23—31; *B. Čović* 1983 c, 398—399; *B. Čović* 1983 d, 146, 166, 187—188; *B. Čović* 1983 e, 439—440; *K. Vinski-Gasparini* 1983, 654—667. B. Čović

E) Željezno doba. Sjekire različitih tipova služile su i u željezno doba i kao oružje i kao oruđe. Pored njih, nalaženi su čekići, kliješta, dlijeta, žarači, kalupi i drugi metalurški i kovački pribor, a od poljoprivrednog oruđa motike, izrađene od jelenskog roga ili od željeza, i željezni srpovi; u Donjoj Dolini* kod Bosanske Gradiške nađeno je više primjeraka oruđa za ribolov (osti od željeza i kosti, udice, utezi za mreže, igla za pletenje mreža, plovci). Druga važnija nalazišta oruđa ovog doba su Sanski Most*, Ripač* kod Bihaća, Pod* kod Bugojna i Debelo brdo* u Sarajevu.

[*Tom 1:* Sl. 11 (16, 32); Tab. 7 (7, 9)]

LIT.: *Z. Marić* 1964; *B. Čović* 1987; *B. Čović* 1987 a; *B. Čović* 1987 b. B. Čović

F) Helenističko doba. Razvijeno zanatstvo, napose u naseljima Daorsa* u istočnoj Hercegovini, zahtijevalo je, pored standardnog, još i različito specifično oruđe i pribor. To je dobro dokumentovano sadržajem ostave sa Gradine* u Ošanićima kod Stoca. Uz nekoliko primjeraka poljoprivrednih alatki otkriveno je mnoštvo različitog oruđa i sprava: kovački i juvelirski čekići i nakovnji, kliješta, dlijeta, turpije, pile, probojci, punce, sjekači za lim, kalupi i matrice, sprave za izvlačenje žice, juvelirska vaga i dr. Poljoprivredna oruđa ovog doba nađena su i u grobnici na Glavicama* u Viru kod Posušja.

LIT.: *Z. Marić* 1962 a; *Z. Marić* 1979. B. Čović

G) Doba rimske vladavine. Već na početku svoje vladavine Rimljani počinju razvijati intenzivnu privredu na svim nivoima. Tako su, uz rudarstvo* i metalurgiju*, razvijali manufakturnu djelatnost podižući veće i manje pogone-kovačnice, koje su, u prvom planu, proizvodile oružje* za vojsku, a zatim oruđe i sve drugo za potrebe drugih privrednih djelatnosti. Sve ovo odvija se na regionima gdje se eksploatirala ruda (sjeverozapadni, srednji i istočni krajevi Bosne). Na početku su bili uključeni stručnjaci iz redova vojske, a kasnije njihove funkcije preuzimaju Orijentalci. Pogoni-kovačnice (officinae) proizvodili su oruđe i alat za velik broj drugih djelatnosti. Tako su za kovačku djelatnost proizvodili razna veća i manja kliješta i čekiće, kao i drugi potrebni alat, a kovači su izrađivali razno oruđe za potrebe drugih djelatnosti: poljoprivrednu (srpove, kosijere itd.), tesarsku (razna dlijeta, pile i drugo), kožarsku (nož za obradu kože, šilo itd.), klesarsku djelatnost (čekići, dlijeta itd.). Uz proizvode iz domaće radinosti bilo je i importiranog oruđa i alata, kao i drugog pribora za razne djelatnosti, naročito u 1. i 2. st. (panonske, galske i italske radionice). Može se tvrditi da su u kasnije vrijeme oruđe i ostalo pretežno proizvodile domaće radionice-manufakture, koje su najveću djelatnost razvile u 3. i 4. st., a i kasnije, sve do 5. st., kad se također proizvodilo za potrebe vojske i velikih poljoprivrednih fundusa (Mogorjelo* kod Čapljine, Gromile* u Karauli kod Kaknja, Kućišta* u Donjem Šepku kod Zvornika).

Uz oruđe je bilo i različitih sprava koje su služile u privrednim djelatnostima. Tako su u poljoprivredi važnu ulogu imali žrvanj za žito i torkular za cijeđenje ulja i vina. Primjerci žrvnja nađeni su u mnogim vilama i drugim naseljima (Kućište* u Višićima kod Čapljine, Crkvina* u Vranjevom Selu kod Neuma i dr.). Najbolje očuvan primjerak torkulara potječe iz Mirina* u Bihovu kod Trebinja, s gotovo svim elementima (stipites, subsellium, forum, piscina i žljebasti kanal kojim se cijedilo vino ili ulje). Od sprava treba pomenuti i šestar koji je, osim u građevinarstvu, služio i u klesarstvu. Lončarska oruđa su kolo i peć (Oglaja—Dvorište* u Putovićima kod Zenice), ali i kalupi, osobito oni za izradu zemljanih svjetiljki i nakita (Varošluk* u Turbetu kod Travnika, Crkvina* u Blagaj-Japri kod Bosanskog Novog). Kalupi su bili važni i u proizvodnji nakita.

LIT.: *V. Radimsky* 1896, 109—112; *G. Čremošnik* 1930, 211—225; *I. Čremošnik* 1965 a, 198—199; *I. Bojanovski* 1969, 27—54; *B. Raunig* 1974, 203—214; *I. Čremošnik* 1976, 124—128; *V. Paškvalin* 1976, 283—293; *Đ. Basler* 1977, 121—216.

V. Paškvalin

H) Rani srednji vijek. U dosada otkrivenom arheološkom materijalu iz srednjovjekovnih nekropola i naselja kao oruđe mogu se izdvojiti, pre svega, noževi različitih dimenzija, zatim šila, kresiva s kremenjem, turpije i klinovi, koji pokazuju uobičajene oblike antičkog oruđa i pribora, a također i srp (Jazbine* u Batkoviću kod Bijeljine). Druge vrste oruđa za sada nisu poznate.

LIT.: *N. Miletić* 1984, 375—423.

N. Miletić

I) Kasni srednji vijek. Za upoznavanje oruđa i sprava upotrebljavanih u srednjovjekovnoj bosanskoj državi služe materijalni ostaci, likovne predstave i pisani izvori. Od ove tri vrste izvora na prvom su mjestu materijalni, jer nam na najneposredniji način govore o izgledu, vrstama i tipovima raznih oruđa i sprava. Likovne predstave su oskudne: nekoliko prikaza na stećcima i ilustracija u srednjovjekovnim kodeksima gdje su predstavljena pojedina oruđa, posebno iz oblasti poljoprivredne proizvodnje. Pisani su izvori također oskudni, a problem u cijelosti znanstveno neobrađen.

Zna se da je u srednjovjekovnoj Bosni bilo nekoliko desetina raznih vrsta djelatnosti i u svakoj su upotrebljavana posebna oruđa i sprave. Sačuvani primjerci mogu se rasporediti na svega desetak vrsta zanimanja. S obzirom na obim i značaj poljoprivredne proizvodnje u feudalizmu, razumljivo je da je sačuvan najveći broj oruđa koji je pripadao ovoj djelatnosti. To su: motike, trnokopi, kosijeri, srpovi,

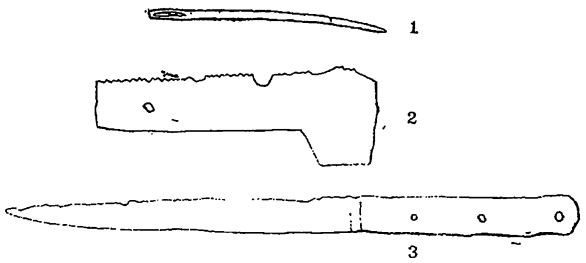

Sl. 35: Oruđe i sprave, kasni srednji vijek

kose, makaze za strižu ovaca itd. Pojedine vrste zanatlija služile su se specifičnim oruđima i spravama. Tako su kožari imali posebne vrste noževa i strugala potrebnih za rad; krojači: makaze, igle, naprstke; podstrigači sukna: posebne makaze; drvodjelje: pile, tesle, djeljala, sječiva, šestar, čekiće; zidari: visak, razne vrste čekića itd.; kovači: čekiće, nakovanj, mijehove, kliješta; kovničari: čekiće i kalupe za novac; rudari: pijuke, klinove, svjetiljke itd.

Sprave na mehaničkom principu upotrebljavane su u raznim granama djelatnosti. Zbog okolnosti da su, pored postojanih, izrađivane i od materijala koji lako propadaju, prvobitni izgled tih sprava nije nam u potpunosti poznat. Od pluga su se, npr., sačuvali samo željezni dijelovi: raonici, crtala i strugala. Zahvaljujući tome što se tehnologije rada, a s tim u vezi i sprave i oruđa, u nekim granama djelatnosti nisu bitno promijenile još od antičkih vremena, nego su se tipizirale i održale sve do naših dana, možemo pretpostaviti njihov izgled i u srednjem vijeku. To se može odnositi i na mlinove (žrvnjeve) na ručni i na vodeni pogon. U rudnicima i metalurškim radionicama svakako su se koristile razne naprave, također na ručni i na vodeni pogon, ali nam izgled tih sprava nije dovoljno poznat. Izvjesno je da se izgled lončarskog kola na ručni i na nožni pogon nije mijenjao stoljećima, i da je u srednjem vijeku upotrebljavano lončarsko kolo kakvo je i sada ponegdje u upotrebi. Slična situacija je i sa još nekim vrstama oruđa i sprava.

T. Glavaš

ORUŽJE. *A) Paleolitsko doba.* Za *srednji* paleolitik (kultura moustériena*) karakteristično oružje je ručni šiljak (Velika gradina* u Varvari kod Prozora, Veliki Majdan* u Trepči kod Teslića i dr.), a koncem te epohe javljaju se i bifacijalno obrađene alatke, upotrebljavane kao vrhovi kopalja (Kamen* u Makljenovcu kod Doboja). Sasvim drugačije tipove oružja razvijaju ljudi u *mlađem* paleolitiku (aurignacien*, gravettien*). Od kamena se izrađuju šiljci za koplja, ubadala i noževi: Kamen* i Londža* kod Makljenovca (Doboj), Luščić* i Mala gradina* u Kulašima (Prnjavor), Kadar* u Gornjem Svilaju (Odžak) i druga nalazišta. U toj epohi oružje je izrađivano i od kosti, ali u specifičnim uvjetima nalazišta sjeverne Bosne predmeti od kosti nisu mogli biti sačuvani.

LIT.: *Đ. Basler* 1979 a.

Đ. Basler

B) Neolitsko doba. Među kamenim, kremenim i koštanim izrađevinama ovog doba nije uvijek moguće povući oštru granicu između oružja i oruđa, jer su neke od njih mogle imati višestruku funkciju. Takav je slučaj s kamenim sjekirama i sjekirama-čekićima koje su bile poznate tokom cijelog neolita i u svim neolitskim kulturama, a osobito u mlađem neolitu. Među nalazima koji imaju izrazit karakter oružja, a stoje prvenstveno u vezi s lovačkom djelatnošću neolitskog stanovništva, ističu se: vrhovi za strijele, bodeži i mlatovi. Najbogatiju i najraznovrsniju produkciju vrhova za strijele imali su nosioci butmirske* kulture, posebno stanovnici naselja Obre II* (Kakanj) i Butmir* (Ilidža). Brojnošću vrhova za strijele odlikuju se i Lisičići* kod Konjica, dok se u ostalim naseljima i u okviru ostalih neolitskih kultura nalaze samo pojedinačno ili posve nedostaju. Veliki koštani bodeži nađeni su u Obrama II* i u Lisičićima*, a identična je situacija i sa mlatovima.

LIT.: *A. Benac* 1964 a, 94—100; *A. Benac* 1971, 81—96; *A. Benac* 1973, 39—46.

B. Marijanović

C) Eneolitsko doba. U dosad istraženim nalazištima ovog doba oružje je vrlo slabo zastupljeno. Pri ovoj konstataciji imamo u vidu prvenstveno oružje od kamena i kosti, naslijeđeno iz prethodnog (neolitskog) doba, kao što su rijetki primjerci kamenih vrhova za strijele (Velika gradina* u Varvari kod Prozora), koštani bodeži i kamene sjekire-čekići (Zecovi* kod Prijedora, Hrustovača* kod San-

skog Mosta). Pored ovih, tradicionalnih, formi u oružje se mogu ubrojati i sve forme bakarnih sjekira izuzev, možda, sjekire s dva krstasto postavljena sječiva. Izraženiju funkciju oružja (bojne sjekire?) imale su vjerovatno sjekire s cilindričnim usadnikom koje pripadaju kraju ovog doba. Istovremeni s njima su i listoliki bakarni bodeži, proizvođeni, sudeći po nalazima kalupa, u okviru naselja vučedolske kulture na Debelom brdu* u Sarajevu.
LIT.: *J. Korošec* 1946, 14; *A. Benac* 1948, 11—12; *A. Benac* 1959 a, 28; *A. Benac* 1964, 138—140; *B. Čović*, 1978, 25—26; *B. Čović* 1984, 119—128. B. Marijanović

D) Bronzano doba. U *rano* bronzano doba upotrebljava se, uz bronzano, još i kameno oružje: kremeni vrhovi za strijele i kamene bojne sjekire (Pod* kod Bugojna, Debelo brdo* u Sarajevu, grobovi glasinačkog područja* i druga nalazišta). Nađeno je relativno malo bronzanog oružja: triangularni bodeži koji su imali koštane ili drvene drške (Donja Dolina* kod Bosanske Gradiške, Kovačev do* u Kuli kod Sokoca, Sopa* u Vinjanima kod Posušja), bodež na palici (Kulen Vakuf* kod Titovog Drvara), krivi nož »egejskog« tipa (Polog* kod Mostara); kraju ovog doba pripadao bi i bodež iz Gnojnice* kod Mostara, možda takođe import iz egejske oblasti. Kao oružje služile su i bronzane sjekire s ojačanim rubovima (Donja Dolina*, Lipa kod Livna, grobni nalaz u tumulu iz Dolića* na Ljubomirskom polju kod Trebinja).

U *srednje* bronzano doba bodeži su tipa s trapezastom pločicom za pričvršćivanje drške (Jezero* u Roćeviću i Karavlaške kuće* u Pađinama kod Zvornika), a pojavljuju se i prvi mačevi (Jezero* u Roćeviću, vjerovatno tipa Sombor). Mlađe forme sjekira s ojačanim rubovima (Crkvina* u Doboju, Šahin Kamen* u Paklenici kod Maglaja), kao i starije forme sjekira s krilcima (Babin potok* u Babinu selu kod Jajca), takođe su mogle ulaziti u naoružanje u ovo doba, što potvrđuje i jedan grobni nalaz iz Karavlaških kuća* u Pađinama).

Neuporedivo je više oružja iz *kasnog* bronzanog doba. Ono potiče iz ostava, u manjoj mjeri i iz grobova, ili se radi o pojedinačnim nalazima. Najvažniji dio naoružanja je mač, a najčešće se radi o mačevima s jezičastom drškom, podunavsko-srednjoevropskih tipova (Sprockhof Ib—IIb, slavonski tip); uglavnom su to pojedinačni nalazi ili ulomci mačeva u ostavama (Busija* u Blagaju kod Bosanskog Petrovca, Vojskova* kod Bosanske Gradiške, Radaljska* ada u Jardanu—Karakaju kod Zvornika, više ulomaka u ostavama). Među mačeve s jezičastom drškom spada i specifično bosanski kratki mač tipa Veliki Mošunj (Veliki Mošunj* kod Viteza, »Paklenica«, navodno na području Bugojna, grob 1 iz Paklenice* kod Tešnja, Klimenta* u Donjem Vakufu, Donja Dolina*); neki primjerci imaju bronzanu oplatu drške, a primjerak iz Velikog Mošunja i bronzane korice. Mačevi s punom livenom drškom su rijetki (Kulen Vakuf* kod Bihaća i Ušće Sane* u Bosanskom Novom). Bodeži takođe nisu česti (Lašva* kod Zenice, Rabina* kod Nevesinja, te ostave Boljanić* kod Gračanice i Lukavac* kod Tuzle). Koplja su nađena u velikom broju, kao pojedinačni nalazi ili u grobovima, odnosno ostavama. Najmlađim fazama kasnog bronzanog doba (Ha B) pripada poseban tip koplja s izrazito facetiranim tulcem (Donja Dolina*, Grapska* kod Doboja, Ometala* u Gmićima kod Prozora); po nalazima kalupa zaključuje se da su koplja tog tipa proizvođena u domaćim radionicama (Pivnica* u Potočanima kod Odžaka, Velika gradina* u Varvari kod Prozora). Bronzani vrhovi za strijele su, naprotiv, izuzetno rijetki (Debelo brdo*). Primjerci defanzivnog oružja ovog doba (šljem, knemide i dr.) do sada nisu nađeni.
[*Tom 1:* Sl. 14 (1, 3); Sl. 27 (10—16); Sl. 28 (5, 6, 11); Sl. 40 (6—8); Sl. 41 (7); Sl. 45 (10); *Tom 2:* Tab. 7 (5)]

LIT.: *Ć. Truhelka* 1914, 74—75; *Z. Vinski* 1961; *Z. Marić* 1964, 23-31; *M. Kosorić* 1976, 31, T. XXVI, 6, T. XXVII, 2; *B. Čović* 1983 c, 398—399; *B, Čović* 1983 d, 146, 166, 187—188; *B. Čović* 1983 e, 439—440; *K. Vinski-Gasparini* 1983, 654—667. B. Čović

E) Željezno doba, Bronzano (ofanzivno) oružje upotrebljava se još kratko vrijeme, paralelno sa željeznim, ali od 7. v. st. e. željezno oružje preovlađuje. Za starije željezno doba karakteristični su mačevi i koplja. Dvosjekli mač glasinačkog tipa ograničen je na područje glasinačke* kulture, a nalazimo ga u grobovima 7. i 6. stoljeća. Toj vrsti oružja pripada i mač iz groba 3. u Sanskom Mostu*, vjerovatno grčki ksifos. Krivi jednosjekli mač pojavljuje se takođe već u 7. v. st. e.; pored, vjerovatno importiranog, primjerka s »T« drškom iz Podilijaka* (Sjeversko kod Rogatice), brojni su primjerci jednostavnijeg balčaka, domaće proizvodnje. Nalazimo ih naročito često u grobovima 6. i 5. stoljeća, u sjevernoj, centralnoj i južnoj Bosni i Hercegovini. Željezna koplja su još brojnija; sudeći po grobnim nalazima iz sjeverne (Donja Dolina* kod Bosanske Gradiške, Sanski Most*) i južne Bosne (nalazišta glasinačke kulture*), koplja su, zapravo, najčešći i najvažniji oblik ofanzivnog oružja ovog doba. Bojne sjekire su, naprotiv, rijetke. U sjevernoj Bosni nalazimo ih samo u ostavi iz Kostela* kod Otoke (Bosanska Krupa) i u grobu 3. iz Sanskog Mosta*, a na glasinačkom području samo u nekim kneževskim grobovima (gdje imaju funkciju statusnog simbola). Željezni i bronzani vrhovi za strijele takođe se rijetko nalaze; uz nekoliko željeznih primjeraka važni su i bronzani primjerci skitskog tipa, nađeni u nekoliko grobova u istočnoj Bosni. Pravih željeznih bodeža nema, a krivi bojni nož je dosta često dio standardne bojne opreme.

Defanzivno oružje (šljem, knemide, oklop i štit) nalazi se najčešće u bogatijim ratničkim ili u kneževskim grobovima. Iz inventara jednog kneževskog groba (iz 7. v. st. e.) u Ilijaku* (Gornja Vinča kod Pala) potiču knemide domaćeg tipa, nastale prepravkom dvaju oklopa za prsa, uvezenim, najvjerovatnije, s južnog Jadrana. Isto nalazište dalo je još dva para knemida istog tipa; tom tipu pripada i par knemida iz Šćepan Krsta* kod Stoca. Iz sredine 6. v. potiče najstariji primjerak knemida grčkog tipa (kneževski grob u Čitlucima* kod Sokoca), a primjerci grčkih knemida iz Sanskog Mosta* i Donje Doline* su mlađi (5. i 4. v.). Istovremeno s knemidama i šljemovima grčkog tipa pojavljuju se i okrugli štitovi koji su mogli imati bronzani umbo ili bronzanu, odnosno željeznu oplatu (Donja Dolina*, Čitluci* kod Sokoca, Vrlazje* kod Rogatice). Šljemovi su najbrojniji. Skoro svi primjerci pripadaju tzv. grčko-ilirskom tipu i to srednjim i (najveći dio) mlađim varijantama, a datiraju se u raspon od 6. do 4. v. st. e. U kneževom grobu iz Arareve gromile* u Kusačama (Sokolac) nađen je šljem korintskog tipa (6. v.), a iz groba otkopanog na gradini Čungar* u Osretku kod Cazina potiče šljem negovskog tipa (vjerovatno 4. v. st. e.).

Mlađe željezno, odnosno helenističko doba (za Hercegovinu) ne donose bitnije promjene u naoružanju. Najbrojnije i najvažnije oružje i dalje je koplje, a ofanzivnom oružju još pripadaju bojni nož i krivi mač koji se pojavljuje u dva osnovna tipa:

autohtoni i grčki (mahajra). Šljemovi grčko-ilirskog tipa još se upotrebljavaju. Kao rezultat keltskog uticaja pojavljuju se (naročito brojno u sjevernoj Bosni) različiti tipovi keltsko-latenskog oružja: koplja (Donja Dolina*, Sanski Most*, Donji Laminci* kod Bosanske Gradiške, Vrućica kod Tešnja i druga nalazišta), mačevi (Donja Dolina*, Brodić* u Dvorovima kod Bijeljine), šljemovi (Vrankamen* kod Bosanske Krupe) i štitovi (Donja Dolina*).

[*Tom 1:* Sl. 11 (5, 7, 9, 10, 16); Sl. 16 (12—14, 35); Sl. 45 (21); Tab. 6 (1); Tab. 19 (1, 2); Tab. 20 (3); *Tom 3:* Tab. 6 (2—4)]

LIT.: *Z. Marić* 1963; *Z. Marić* 1977, 46—48; *B. Čović* 1979; *M. Parović-Pešikan* 1982; *R. Vasić* 1982; *B. Čović* 1987; *B. Čović* 1987 a; *B. Čović* 1987 b; *B. Čović* 1987 c. B. Čović

F) Doba rimske vladavine. U razdoblju pacifikacije i kasnije, do 3. st. na današnjem području Bosne i Hercegovine stacioniralo je više vojnih jedinica. Najaktivniji je bio logor (castrum) na Gračinama* (Humac kod Ljubuškog), gdje su boravile kohorte konjanika i pojedini sastavi legija. U kastrumu kod Doboja (Gradina*) boravilo je također nekoliko rimskih kohorta. Neki dijelovi ovih jedinica ne žive u ovim logorima, nego izmjenama straža na važnijim strateškim mjestima osiguravaju komunikacije i život rimskim građanima u vršenju urbanizacije i romanizacije autohtonog stanovništva. Zbog toga se razno oružje i oprema rimskog vojnika nalazi na mjestima udaljenim od ovih logora. Istraživanja logora na Gračinama otkrila su nalaze koplja, sječiva kratkih mačeva (gladius), strelica i ukrasnih dijelova karakterističnih za opremu vojnika i konja, a iz Vitine kod Ljubuškog (Utvica) potječe mač i dijelovi konjske opreme. U kastrumu kod Doboja (Gradina*) nađen je samo dio svečanog šljema, koji je pripadao nekom od tribuna.

I na raznim drugim lokalitetima nađeno je oružja, a najviše kopalja, što dokazuje da su vojne jedinice osiguravale važna strateška mjesta i komunikacije. Nekoliko takvih kopalja otkriveno je u grobu s incineracijom u Trnovu* kod Sarajeva, a interesantan primjerak koplja nađen je u Zeniku* kod Rakovice (Sarajevo), također u grobu s incineracijom, istraženom u neposrednoj blizini rimske gradine-utvrđenja i komunikacije. Zanimljiv je nalaz oružja (kopalja i drugog) u rimskoj zgradi na Stupu* kod Sarajeva. I Drivuša kod Zenice (Crkve*) je nalazište rimskih kopalja, kao i Mogorjelo* kod Čapljine. Oružje je nađeno i u nekoliko grobova većih nekropola prethistorijsko-rimskih kao što su Crkvina* u Golubiću i Ribić* kod Bihaća, te Kamenjača* u Brezi.

LIT.: *V. Hoffiller* 1911; *V. Hoffiller* 1912; *G. Čremošnik* 1930; *D. Pilетić* 1963; *I. Marijanović* 1984. V. Paškvalin

G) Rani srednji vijek. Iz vremena seobe naroda do sada su otkrivene samo dvije bojne sjekire, izrazito kasnoantičkog oblika, u grobovima nekropole Bošnjića voće* u Rakovčanima kod Prijedora, ukrašeni umbo štita, produkt neke carigradske radionice, u ruševinama Breze II (Crkvina*), i veći broj jednostavnih ili trobridnih, tzv. avarskih vrhova za strijele, uglavnom slučajnih nalaza s različitih lokaliteta.

Oružje ranog slovenskog perioda pokazuje veću raznovrsnost. Osim nekoliko mačeva različitih tipova, datiranih uglavnom u prve decenije 9. v., otkriveno je i nekoliko primjeraka kopalja, jednostavnih ili sa krilima, datiranih kao i mačevi, veći broj strelica različitog oblika, među njima i varijanta u vidu lastinog repa. U širem smislu shvaćene

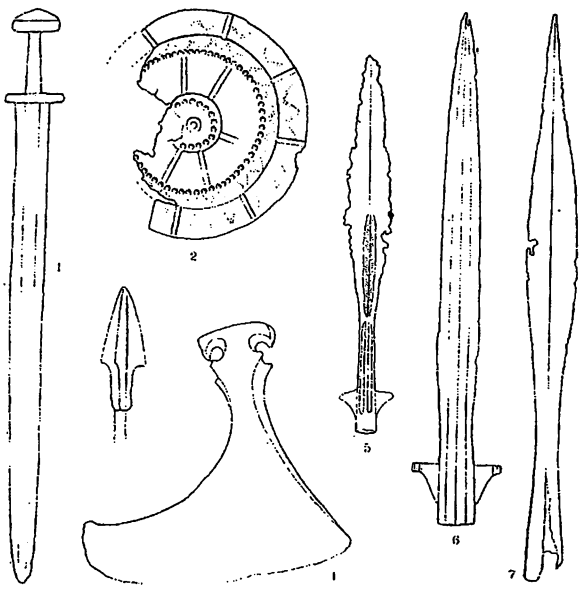

Sl. 36: Oružje, rani srednji vijek

kao oružje (dio ratničke opreme), ovdje spada i srazmjerno veliki broj mamuza, od najranijih do razvijenijih tipova, čija se datacija kreće od kraja 8. do sredine 12. v. Najvećim dijelom ovi komadi predstavljaju ili direktan import iz franačkih radionica srednjeg Porajnja, ili produkte nastale prema njihovim uzorima u domaćim radionicama.

[*Tom 1:* Sl. 13 (1—9); Tab. 11 (1—6)]

LIT.: *N. Miletić* 1984, 375—423. N. Miletić

H) Kasni srednji vijek. Oružje ovog doba, posebno ono iz 14. i 15. st. s teritorije Bosne i Hercegovine dobro je poznato. Znatan broj topova, pušaka, šljemova, pancirnih košulja, mačeva, strijela, bodeža itd. nađen je ili iskopan i deponiran u muzejima u Sarajevu, Beogradu, Budimpešti i Berlinu. Pored ovog prvorazrednog materijalnog izvora, za upoznavanje srednjovjekovnog oružja u Bosni važan je i arhivski materijal Budimpešte i Venecije, a posebno Dubrovnika, gdje se nalaze mnogobrojni podaci o uvozu oružja u Bosnu. Fragmentirani podaci o vrstama oružja, sadržani u testamentu bosanskih velikaša, kao i pojedinačni navodi u privatno-pravnim spisima nalaze se u Dubrovačkom arhivu. Važan izvor za proučavanje tipova oružja jesu predstave oružja na stećcima, pečatima vladara i feudalaca, na novcu i dr. Treba razlikovati dvije etape u razvoju oružja u Bosni. Prva etapa traje od polovine 12. st. do sedamdesetih godina 14. st., kada je u upotrebi hladno oružje naslijeđeno iz ranijih perioda. Druga etapa počinje s prvim godinama kraljevstva kada se, pored hladnog, javlja i vatreno oružje koje ostaje u upotrebi do propasti države 1463. g. Bosna je bila prva slobodna srednjovjekovna balkanska država u kojoj se počelo upotrebljavati vatreno oružje.

Hladno oružje za borbu pojedinaca sastojalo se od napadnih i obrambenih naprava. Za napad su služili: mačevi, koplja, bojne sjekire, noževi, topuzi i buzdovani, a za bacanje: strijele, koplja i praćke. Za obranu su se koristili: štitovi, šljemovi, pancirne košulje, rukavice, puni oklopi i sl. Od težeg hladnog oružja treba spomenuti strijele koje se bacaju usavršenim mehaničkim lukom (samostrijeli) i naprave

za bacanje težih kamenih projektila (petrariae i baliste).

Krajem sedamdesetih godina 14. st. u Bosni se uvodi vatreno, koje zamjenjuje dotadašnje primitivno oružje daleko jačom snagom eksplozije baruta. Primjena novog oružja izazvala je promjene u obrambenoj arhitekturi i urbanizaciji uopće. U primjeni vatrenog oružja (topova — malih, srednjih

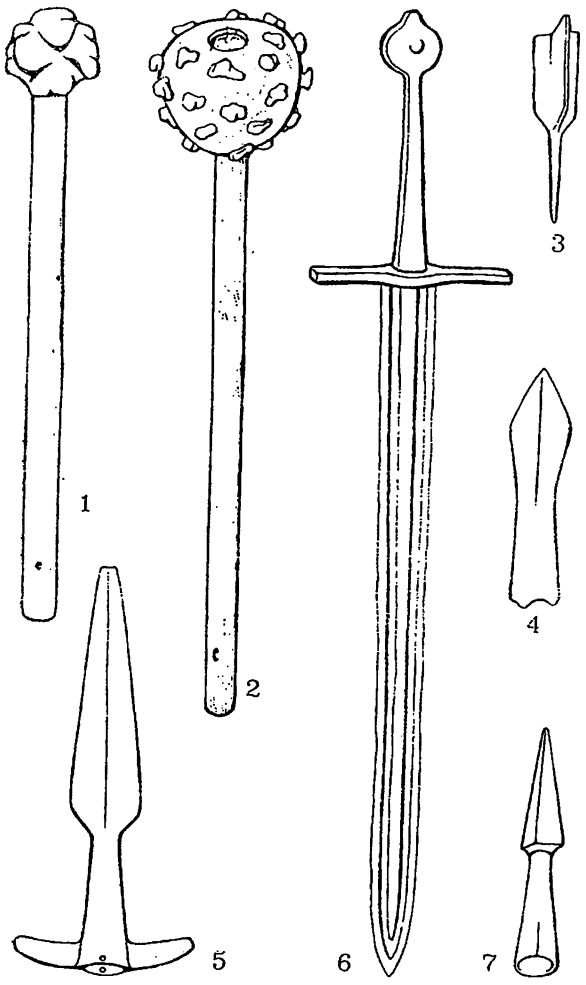

Sl. 37: Oružje, kasni srednji vijek

i velikih, te raznih vrsta pušaka) Bosna nije bila u velikom zakašnjenju za naprednim evropskim zemljama.

Jednostavnije oružje izrađivali su domaći majstori raznih specijalnosti, kao što su: štitari, kopljari, strelari, brnjaci i dr., koji su stvorili i specijalne bosanske varijante nekih vrsta oružja (npr. bosanskog štita i bosanskog mača). Vatreno, kao i neke druge vrste oružja dobavljano je iz Dubrovnika, Italije i srednje Evrope, ili su ga izrađivali putujući majstori — stranci.

[*Tom I:* Sl. 21 (1—4); Tab. 6 (3, 4)]

LIT.: *V. Curčić* 1944; *G. Škrivanić* 1957; *Đ. Petrović* 1976.

T. Glavaš

OSERIJATI *(Oseriates, Oseriates),* panonsko pleme (Pann. Sup.). Oseriates Plin. III, 148; Oseriates Ptol. II, 14, 2. Ubikacije: južno od Jasa, s obje strane Save (A. Mocsy 1959, 26; Alföldy 1965, 326; Z. Marić 1964, 72 i d.; I. Bojanovski 1974, 45, 195). Raniji su autori stavljali Oserijate sjeverno od Drave, a južno od Blatnog jezera (Kiepert, Graf i dr.). U novije vrijeme Polatschek, RE XVIII, st. 1579, i H. v. Petrikovitz, VAHD 2, 1954—57, na mjesto Oserijata stavljaju Varcijane, koji su živjeli na teritoriju mun. Andautoniensium kod Zagreba, cfr. J. Šašel RE, Suppl. XII s. v. Andautonia.

I. Bojanovski

Oserijatima pripisuje Z. Marić naselje u Donjoj Dolini kod Bosanske Gradiške, pa bi im u arheološkom smislu mogao pripadati sjeverni ogranak kulturne grupe Donja Dolina — Sanski Most*. B. Čović

OSTAVE. *A) Eneolitsko doba.* Najstarija ostava iz ovog perioda potiče iz jugoistočne Hercegovine: 15 čitavih i nekoliko polomljenih dugih *kremenih* noževa, nađenih u pukotini stijene na lokalitetu Boškova greda* u Orahovcu kod Trebinja; pripada ranom eneolitu, grupi tzv. pontsko-stepskih nalaza.

Skupni nalazi *bakarnog* oruđa predstavljaju zasebnu manifestaciju u eneolitu Bosne i Hercegovine jer ih nije moguće striktno povezati sa nekom od kultura rasprostranjenih na ovom tlu. Međutim, uprkos relativno velikog broja nalaza ove vrste — — ukupno 16 — samo njih 6 se mogu označiti kao sigurne ostave, dok se u ostalim slučajevima radi o pojedinačnim nalazima ili nalazima bez dovoljno sigurnih podataka. Najveći skupni nalaz bakarnog

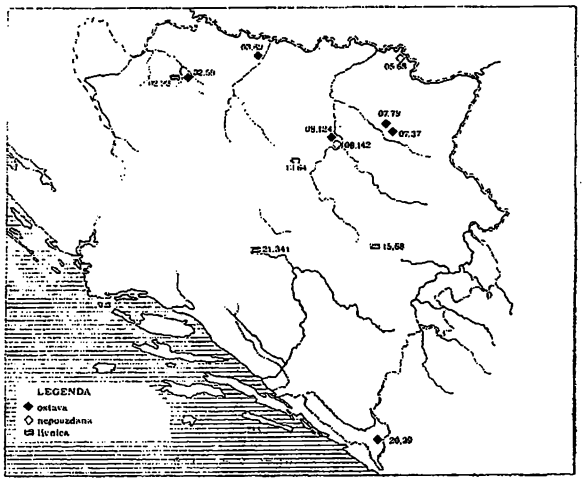

Sl. 38: Ostave i livnice, eneolitsko doba

oruđa potiče iz Griče* u Baljvinama (Mrkonjić-Grad), a sačinjava ga 35 sjekira, od čega 24 lepezastih i 11 sa jednim sječivom i cilindričnim usadnikom. Istu kombinaciju tipova nalazimo i u depou iz Vranovića* (Gračanica) koji čine 12 lepezastih i 4 sjekire sa jednim sječivom i cilindričnim usadnikom. Tačan broj objekata iz ovog depoa nije poznat, ali je, vjerovatno, sačuvan veći dio. Po jedna sjekira oba ova tipa čine ostavu iz Lohinje* (Gračanica). Naime, samo toliko objekata je sačuvano. Kombinaciju sjekira-klinova i sjekira sa krstasto postavljenim sječivom nalazimo samo u ostavi iz Karavide* kod Kladara (Srbac koju čine četiri objekta prvog i jedan objekat drugog tipa. Ostavu iz Kozarca* (Prijedor) čini 9 sjekira sa jednim sječivom i cilindričnim usadnikom, dok su u ostavi iz Popova hendeka* (Tešanj) zastupljene samo sjekire sa krstasto potavljenim sječivima. Iz ovog posljednjeg depoa sačuvana su samo tri primjerka, što, vjerovatno, nije stvaran broj. Pored spomenutih sigurnih, moguće je da se o osta-

vama radi i u slučaju nalaza iz Orašja*, Bočca* (»Tijesno Vrbasa«, Banjaluka), te još jednog nalaza iz Tešnja*.

LIT.: *M. Garašanin* 1961, 14; *A. Benac* 1964 a, 156—160; *B. Marijanović* 1982; *B. Čović* 1984, 119—128.

B. Marijanović

B) Bronzano doba. Dosad nisu otkrivene ostave ranog i srednjeg bronzanog doba. To bi moglo značiti da u krajevima južno od Save u to vrijeme nije bilo većih pokreta, sukoba i drugih uznemirujućih događaja. Osim toga, ukupna količina bronze u prometu i upotrebi bila je realno znatno manja u odnosu prema susjednom karpatskom bazenu. U *kasno* bronzano doba (Br. D—Ha B, 13. do 9. v. st. e.) situacija se mijenja. Prve ostave se pojavljuju odmah početkom tog razdoblja, u vrijeme koje odgovara horizontu 2. ostava, odnosno fazi 2. kulture žarnih polja međuriječja Save i Drave po definiciji K. Vinski—Gasparini (kraj 13. i 12. v. st. e). One su koncentrisane u srednjem dijelu sjeverne Bosne: Novi Grad* (Bosanski Šamac), Kućišta* (Gornja Močila, Bosanski Brod), Blatnica* (Mladikovine, Teslić), a karakteristično je da se pojavljuju i u srednjem dijelu istočne Bosne: Gornji Zalukovik* (Vlasenica), Kik* (Nova Kasaba, Vlasenica); kraju ove faze mogla bi pripadati i ostava iz Boljanića* (Gračanica), a možda i iz Mačkovca* (Bosanska Gradiška). Sve one spadaju u grupu manjih ostava, a sadrže pretežno polomljene i oštećene objekte (mačevi, sjekire-keltovi, bodeži, čekići, dlijeta, pile, zakovice, narukvice, dugmad, toke, krstasto probijene toke i dr.), kao i grumenje sirove bronze, pa bi spadale u kategoriju ljevačkih ostava. Jedino je ostava Kik sadržavala, kako izgleda, neoštećene predmete (trgovinska ostava). Nešto drugačije prilike bile su i u narednom (jedanaestom) stoljeću, pa se i tada po-

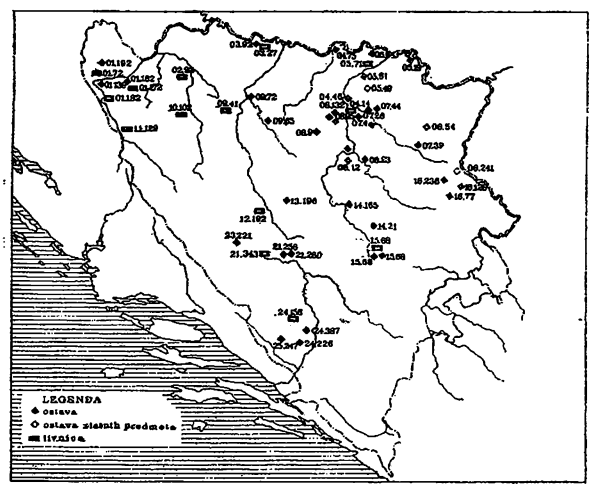

Sl. 39: Ostave i livnice, kasno bronzano doba

javljuju ostave sličnog sastava, ali u znatno manjem broju: najvažnija je Šumatac* (Cazin). Novi val naseljavanja nosilaca kulture polja s urnama, na prelazu iz 11. u 10. v. st. e., reflektuje se i u značajnom povećanju broja ostava. Opet ih je najviše u sjevernoj Bosni: Lukavac* (Tuzla), Monj* (Doborovci, Gračanica), Srpska Varoš* (Tešanj), Medeno polje* (Banjaluka), Peringrad* (Kalabače, Šekovići), Drenov do* (Miladići, Lopare). Karakteristično je da se ostave ove faze (10. i 9. v. st. e.) pojavljuju i južnije, u dolini Bosne i njenih pritoka, sve do Sarajeva: Brezovo polje* (Željezno polje, Žepče), Veliki Mošunj* (Travnik), Motke* (Brnj, Kakanj), Brgule* (Vareš), Debelo brdo I* i II* (Sarajevo), pa i u jugozapadnoj Bosni: Mokronoge* (Duvno). Sadržaj ovih ostava je raznovrstan: mačevi, bodeži, koplja, sjekire-keltovi i sjekire s ušicom, dlijeta, srpovi, ulomci bronzanih posuda, narukvice, tordirane i glatke ogrlice, igle, privjesci; prvi put se u ostavama pojavljuju i fibule, i to Golinjevo tipa (Lukavac i Drenov do). Među ostavama ove faze posebno se ističe Veliki Mošunj s bogatom ratničkom opremom, a pored ostava s polomljenim objektima i sirovom bronzom (ljevačke ostave), nešto je veći broj i onih s čitavim predmetima (Drenov do, Motke, Brgule, Debelo brdo I i II, Mokronoge). Ovom razdoblju pripadaće i ostava zlatnih predmeta Kulino brdo* (Gradačac), a iz istog vremena je i ostava Zvornik, čija je lokacija nepouzdana (Zvornik u Bosni ili Mali Zvornik u Srbiji).

LIT.: *Z. Vinski-Gasparini* 1983; *Z. Vinski-Gasparini* 1983 a; *B. Čović* 1984, 128—135.

B. Čović

C) Željezno doba. Za razliku od kasnog bronzanog, u željeznom dobu su ostave mnogo rjeđe. Nešto ih je više još samo u ranoj fazi željeznog doba (8. v. st. e.). To je serija ostava (uglavnom) bronzanih predmeta, koja po vremenu nastanka ili ukopavanja u zemlju odgovara horizontu 5. ostava u međuriječju Save i Drave, po definiciji K. Vinski-Gasparini. Pri tome treba imati na umu da među njima ima i onih starijih, koje pripadaju kraju 9. ili početku 8. st., a i onih koje idu u sredinu ili drugu polovinu 8. st. Pomenutoj seriji pripadaju: Osredak* u sjeverozapadnoj Bosni (Bosanska Krupa), Grapska* (Doboj), Pašalići* (Gračanica) i Hrge* (Maglaj) u srednjem dijelu sjeverne Bosne, te hercegovačke ostave: Ometala* (Gmići, Prozor), Ponir* (Prozor), Vihovići* (Mostar), Krehin gradac* (Čitluk) i Otok* (Vitina). Za ove je ostave karakteristično to što su pretežno sastavljene od upotrebljivih, čitavih predmeta; radilo bi se, dakle, o trgovačkim ostavama, mada bi ona iz Otoka najvjerovatnije mogla biti votivna. Sadrže nešto oružja — oruđa (sjekire, koplja), brijač (Grapska), a najčešće nakit: narukvice, tordirane ogrlice, dugmad dvospiralne toke, fibule Golinjevo tipa najmlađe (3) generacije, kolutastu fibulu (Krehin gradac). Gotovo bez izuzetka se radi o tipovima oružja i nakita lokalnih radionica. Iz punog željeznog doba poznate su samo dvije ostave: Kostel* (Brekovica, Bihać) i Tarčin* (Hadžići); sadrže oružje, i to bronzana koplja, željezna koplja i krive željezne mačeve u Kostelu, a samo željezna koplja u Tarčinu.

LIT.: *Z. Vinski-Gasparini* 1983; *Z. Vinski-Gasparini* 1983 a; *B. Čović* 1984, 128—137; *B. Čović* 1987 a, 447—449.

B. Čović

D) Helenističko doba. Iz vremena helenizma na teritoriji Bosne i Hercegovine su poznate tri ostave. Najznačajnija je pronađena u stambenom dijelu naselja na Gradini* u Ošanićima kod Stoca. Ostava broji ukupno 244 objekta, a sačinjavaju je kovački i juvelirski alat, te proizvodi tih zanata. Među najznačajnije objekte u ovoj ostavi spadaju: 2 bronzana kalupa za izlivanje metalnih figurica, kutija za nakit, situla, vaga i veliki broj bronzanog i srebrnog nakita. Pored toga, nađen je veći broj turpija za željezo, trnokopi, testera, čekići, probojci, kliješta, juvelirski nakovnji i sl. Deponiranje ove ostave se može okvirno datirati u 2. st. p. n. e. iako su neki objekti izrađeni i znatno ranije, npr. u 4. v. st. e. U selu Štrpci* kod Višegrada nađena je ostava srebrnih šarnirskih fibula tipa »Štrpci«; uz fibule je nađeno i nekoliko rozeta od srebrnog lima i jedno žensko poprsje, izrađeno tiještenjem od srebrnog

lima. Svi objekti ležali su u bronzanoj zdjeli. Deponiranje ostave može se datirati u 4. v. st. e. U Gorici* (Grude) nađena je ostava koja se sastojala od različitog nakita: finijeg, najvjerovatnije importiranog (srebro) i jednostavnijeg, domaće izrade (srebro i bronza). Najvažniji dio su fine, filigranske srebrne naušnice, neke s umetnutom glavom Crnca od poludragog kamena; zastupljene su, zatim, agrafe, te bronzane i srebrne fibule i perle od staklene paste. Ostava se datira u kraj 2. ili početak 1. v. st. e.
LIT.: *Č. Truhelka* 1899, 389—395; *M. Hoernes* 1901, 527—536; *Z. Marić* 1979; *R. Vasić* 1985, 121—135.
B. Marijanović-B. Čović

E) Doba rimske vladavine (Principat-Dominat). Ne računajući ostave novca (v. numizmatika) jedini arheološki nalaz iz doba rimske vladavine koji se može smatrati ostavom nađen je prilikom istraživanja rimske zgrade na Stupu* kod Sarajeva, kraj zapadnog kućnog temelja. Oruđe i posuđe nađeno je uredno složeno. Zastupljeno je kuhinjsko posuđe, gospodarsko oruđe i jedan mač. Ostava se datira u 3. st. Ukopavanje ostave moglo bi se, možda, povezati s nastalim unutarnjim krizama i navalama barbara na granice Rimskog Carstva, do kojih je došlo sredinom i u drugoj polovici 3. st.
LIT.: *G. Čremošnik* 1930 a. V. Paškvalin

F) *Srednji vijek.* Za sada su poznate samo ostave novca (v. numizmatika). T. Glavaš

P

PAGUS v. Naselja, G), H).

PAJONI *(Paiones, Pannónioi).* Generičko ime za panonska plemena (=Panoni). Oblik *Paiones* je vrlo čest u grčkih pisaca, osim u Strabona i Diona koji imaju *Pannoini.* Valja ih razlikovati od naroda istog imena koji je sjeverni susjed Makedonije. Od rimskih pisaca *Paeones* ima Livije (XLII, 51; XLV, 29), a *Pannonii* Svetonije Tib. 17), Tacit (Ann. XV, 10 i 6) itd. Usp. *A. Mayer* 1957, s. v. Paiones i Pannonia. [V. također Panoni]
I. Bojanovski

PALAVESTRA, *Vlajko,* etnolog (Sarajevo, 13. 3. 1927—). Diplomirao 1954. god. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, doktorirao 1965. na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Od 1954. do 1958. u Institutu za proučavanje folklora u Sarajevu, od 1958. u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Bavi se posebno problemima istorijske narodne tradicije. Uz etnološki rad na terenu prikupljao je i arheološku građu, a evidentirao je i opisao veći broj arheoloških nalazišta u Bosni i Hercegovini. U arheološkim istraživanjima učestvovao je u okviru projekata »Trebišnjica« (1967—1969. god.), i »Gornje Podrinje u doba Kosača« (1973—1979. g.). Sa M. Petrićem obradio i objavio srednjovjekovne nekropole sa stećcima u Žepi.
Relevantni radovi: v. Bibliografija. B. Čović

PALEOGRAFIJA. *A) Doba rimske vladavine.* Latinsko pismo ovog doba dijeli se na epigrafsku kapitalu, majuskulni rimski kurziv i knjižno pismo. Od ovih se na području Bosne i Hercegovine najčešće pojavljuje epigrafska kapitala koja je pismo kamenih spomenika javnog karaktera (počasnih, nadgrobnih, kultnih i dr.).

Najljepši primjeri epigrafske kapitale, tzv. capitalis quadrata, potječu pretežno iz 1. i 2. st., a nastali su najvećim dijelom u radionicama većih gradskih centara susjednih krajeva (Salona, Narona, Siscia itd.). U 3. st., kada izrada spomenika, naročito nadgrobnih, postaje masovna, natpisi se klešu po lokalnim provincijskim radionicama, često od slabo pismenog i nevještog lapicide, pa se izgled kvadratne kapitale znatno mijenja. Slova postaju nepravilna i nemarno klesana. Osim epigrafske kapitale, na području Bosne i Hercegovine sačuvano je i nekoliko primjera majuskulnog kurziva, i to uglavnom na mekom materijalu (opeka i keramika prije pečenja). Naročito je značajna keramička posuda pronađena na Debelom brdu, koja na dnu ima natpis majstora lončara pisan majuskulnim kurzivom, a potječe, najvjerojatnije, iz kasnog 5. st.
LIT.: *G. Novak* 1952. I. Marijanović

B) Srednji vijek. Na području današnje Bosne i Hercegovine sreću se u srednjem vijeku četiri sustava: oba slavenska pisma — glagoljica i ćirilica, te grčko pismo i latinica u više varijanata. Sva ova pisma dolaze u obje paleografske varijante: epigrafskoj i knjiškoj.

U Bosni je upotrebljavana tzv. uglata glagoljica, koja je u Hrvatskoj bila raširena već u prvoj četvrtini 10. st. Uglavnom se primjenjivala u svom standardnom uncijalnom obliku (slova su ograničena na prostor između dvije osnovne crte). U 15. st. registrirana je primjena polukurziva i kurziva čak na kamenim spomenicima, gdje je inače uobičajen ustav.

Ćirilsko pismo u Bosni i Humu imalo je razvitak sličan onom u ostalim južnoslavenskim zemljama. Pojavljuje se u sva četiri svoja vida: uncijala (ustav), poluuncijala (poluustav), brzopis i kurziv. U srednjovjekovnoj Bosni ćirilica je zbog dugotrajne upotrebe i intenzivne primjene na širokom prostoru, dobila poseban oblik nazvan bosanskom ćirilicom ili bosančicom.

Latinica poprima već ustaljene oblike gotice, humanistike i kapitale, koji u srednjem vijeku imaju široku primjenu u svim krajevima zapadne Evrope, od prve polovine 13. st do kraja srednjega vijeka. Grčko je pismo zastupljeno na malom broju spomenika.
LIT. *G. Čremošnik* 1940; *G. Novak* 1952; *B. Fučić* 1982.
T. Glavaš

PANONI *(Pannonii, Pannónioi),* stanovnici antičke Panonije. Nema jedinstvenog mišljenja u nauci o tome jesu li Panoni bili šira etnička zajednica, odnosno narod, ili je to samo zbirni naziv za veći broj heterogenih plemena, naseljenih u zapadnom dijelu srednjeg Podunavlja i na rubu istočnih Alpa. Shvatanje, nastalo u okviru panilirizma krajem 19. i početkom 20. st., po kojem bi Panoni bili grupa sjevernih ilirskih plemena u novije vrijeme je uglavnom odbačeno. *Z. Marić* (1964 a) je postavio tezu da su Panoni bili u osnovi jedinstven narod, potomci nosilaca kulture polja sa urnama istočnoalpskog i zapadnopanonskog prostora.

Od pra- i protoistorijskih zajednica, naseljenih u današnjoj Bosni, među Panone bi se najprije mogli ubrojati nosioci kulturne grupe Donja Dolina — — Sanski Most* (vjerovatno su to Oserijati* i Me-

zeji*). Strabon (VII, 5, 3) računa među panonske narode i Desitijate*. To bi značilo da bismo panonskom morali smatrati i srednjobosansku* grupu čiji su nosioci, bar većim dijelom, bili Desitijati; treba napomenuti da ta grupa nije poníkla iz kulture polja sa urnama*, mada je apsorbovala neke njene elemente.
LIT.: *A. Mocsy* 1959; *R. Katičić* 1964, 25—30; *Z. Marić* 1964 a; *G. Alföldy* 1965, 51—54; *B. Čović* 1976 c, 169—185; *B. Čović* 1987, 281—288; *B. Čović* 1987 b, 525—527; *A. Benac* 1987, 795—798. B. Čović

PANONIJA *(Pannonia)*, rimska provincija nastala nakon sloma Breuka na rijeci Bathinus 8. g. n. e. Ime je izvedeno od etnika *Panoni (Pannonii, Pannónioi)*, generičkog imena plemenâ nastanjenih s obje strane Save *(A. Mócsy)*. Izvori: Strab. VII 5, 3. Plin. III 147 dd. Ptol. II 14 1 15. Ime Panonije kao zemlje javlja se od Augustova vremena (Ovid. Trist. III 225, Vell. II 39, 3; 98, 1, Strab. VII 5, 3), a kao službeno ime provincije tek za Flavijevaca (CIL XVI, 14 a. 71., IX, 5363, III, 4013=AIJ n. 479 a. 80—83). Za Trajana (između 103—107. g.) podijeljena je na *Pannonia Superior* i *Pannonia Inferior* graničnom linijom od velikog koljena Dunava na Dravu kod Donjeg Miholjca, pa na Savu na visini Motajice i južno prema Vlašiću. Od Panonije Superior i Panonije Inferior Dioklecijan je poslije 293. g. organizirao četiri provincije (P. Prima, P. Savia, P. Valeria, P. Secunda). Glavni grad Savije bila je Siscia (Sisak), a Sekunde Sirmium (Sremska Mitrovica). Krajem 3. i početkom 4. st. Rimljani su pod pritiskom germanskih i stepskih naroda napustili Panoniju. Ime Panonija održalo se i u srednjem vijeku (rex Pannoniae u tituli ugarskih kraljeva).
LIT. *Th. Mommsen* CIL III, p. 280; *A. Mócsy* 1959; *G. Alföldy* 1965, 51—54 I. Bojanovski

PARDUA v. Saobraćaj, B), 8.

PARTENI *(Partheni, Parthenoi)*. Pleme iz naronitanskog konventa (prov. Dalmatia). Treba ih razlikovati od istoimenog plemena u prov. Makedoniji, južno od Lisosa (Plin. III, 145). Nisu bili autonomna civitas, već su se stopili s nekom većom zajednicom. Izvori: *Partheni:* Plin. III, 143; Mela II, 35; *Parthenoi:* App. Illyr. 2 (ostale v. u: *A. Mayer* 1957, s. v. *Parthinoi)*. Možda stanovnici Pardue* (na cesti Narona—Scodra). Ex vota I. O. Partino CIL III, 8353 iz Mačkata i I. O. Part(into) CIL III, 14613 iz Bioske vežu ih za područje Titovog Užica (možda seoba?).
I. Bojanovski

PAŠALIĆ, *Esad*, historičar i arheolog (Tuzla, 21. 2. 1915 — Sarajevo, 10. 6. 1967). Studij klasične filologije i arheologije završio 1938. god. u Beogradu; potom neko vrijeme bio profesor gimnazije u Beranama, današnjem Ivangradu, ali je uskoro premješten u Sarajevo. Od 1952. god. na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, gdje uskoro preuzima katedru za povijest starog vijeka. Intenzivno sarađuje sa Zemaljskim muzejom, pogotovu u arheološkim radovima na terenu. Na polju antičke arheologije bavi se u početku topografijom rimskih prometnica i naselja, što osobito sagledava sa stanovišta privrede i sociologije. Posebno ga zanimaju problemi društvenih odnosa ljudi zaposlenih u rudarstvu i preradi metala, u čemu se osobito koristi pisanim izvorima koje uspješno uspoređuje sa nalazima na terenu. Vršio je obimna iskopavanja na ostacima banjskog naselja u Ilidži kod Sarajeva (1955—58), a potom na rimskim metalurškim pogonima, naselju i nekropoli u Blagaju (Crkvina*) i Maslovarama (Majdanište*) kod Bosanskog Novog (1960—1966). Objavio više monografskih radova, studija i rasprava iz područja antičke arheologije i historije.
Relevantni radovi: v. Bibliografija.
LIT.: *A. Benac, Prof. dr Esad Pašalić*, GZM n. s. A, XXI—XXII, (1966/1967), 1967, 177—181. Đ. Basler

PAŠKVALIN, *Veljko*, arheolog (Betina, 29. 11. 1926—). Završio gimnaziju u Šibeniku, a 1954. godine diplomirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. God. 1984. doktorirao na Sveučilištu u Zagrebu. Od 1. 12. 1954. stalno zaposlen u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Bavi se antičkom arheologijom.

Od većih terensko-istraživačkih radova valja istaknuti sistematska iskopavanja na lokalitetu Grudine* u Bugojnu (rimsko naselje i kasnoantička bazilika sa memorijom i grobnicama na svod), u Putovićima kod Zenice (rimske terme i nimfej na lokalitetima Dvorišta* i Ograja*), na Mirinama* u Bihovu kod Trebinja (rimska vila rustika sa torkularom), u Brezi (nekropola Desitijata na Kamenjači*) i na Crkvini* u Vranjevu Selu kod Neuma (rimska gospodarska zgrada i kasnoantička bazilika). Osim toga, obavio je i više manjih arheoloških istraživanja zaštitnog karaktera. Na muzeološkom planu učestvovao je u izradi stalne postavke antičke izložbe 1959. i 1960. godine, koju je samostalno preuredio 1977. god. God. 1963. formirao je antički sistematski lapidar. Autor je i nove, suvremene stalne antičke postave, otvorene povodom 100-godišnjice Zemaljskog muzeja.

Najveći doprinos arheološkoj nauci Bosne i Hercegovine dao je proučavanjem kasnoantičkih grobnica na svod (Gornja Višnjica kod Kiseljaka, Vrdolje kod Konjica itd.), antičkih kultova na području Bosne i Hercegovine sistematizacijom i tipološkom obradom rimskih nadgrobnih spomenika sa područja Bosne i Hercegovine, proučavanjem materijalne i duhovne kulture Desitijata na prelazu iz prethistorijske epohe u antiku (nekropola Desitijata u Brezi), kao i kultne problematike Dionisa (Libera) na području unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije.
Važniji radovi: v. Bibliografija. I. Marijanović

PATSCH, *Carl* (Irčin—Prag, 14. 9. 1865 — Beč, 21. 2. 1945). Patsch je porijeklom Tirolac. Završivši srednju školu, upisuje historiju i geografiju na Univerzitetu u Pragu, slušajući usput klasične jezike, latinski i grčki. Doktorirao je februara 1889. Uskoro (1893) prihvata poziv na mjesto profesora gimnazije u Sarajevu, da bi istovremeno preuzeo i brigu o rimskoj arheologiji u Bosni i Hercegovini. Tako je Patsch već kao gotov stručnjak stigao u Sarajevo. Kako je bio skloniji naučnom radu, koji je tražio čitava čovjeka, nakon dvije godine provedene na gimnaziji 1896. g. konačno prelazi na mjesto kustosa u Zemaljski muzej. Sad se mogao čitav posvetiti arheologiji, pa je organizirano obilazio sve krajeve Bosne i Hercegovine, želeći je što bolje upoznati u svrhu naučnih ispitivanja. Svoj djelokrug obilazaka proširio je i na Sandžak (1894. i 1907).

Prvo značajnije nalazište, koje je istražio i naučno interpretirao, bilo je Privilica*, svetište japodskog božanstva Binda—Neptuna* kod Bihaća. To mu je bio povod da Japodima posveti obimnu studiju. Drugo značajnije otkriće je hram Mitre u Konjicu s jedinstvenim prikazom scene iz kultnog obreda. Od arheoloških sistematskih iskopavanja, koja je izvodio, treba dalje spomenuti njegova iskopavanja na Crkvini* u Duvnu, Skelanima* (Srebrenica) i na Mogorjelu* (Čapljina). Nalaze iz Duvna interpretirao je kao forum rimskog Delminija, dok je u Skelanima otkrio veći broj važnih sepulkralnih i kultnih spomenika. Jedno od najvrednijih nalazišta koje je Patsch ispitivao je Mogorjelo kod Čapljine; velika

građevina iz perioda kasne antike za koju je Patsch držao da predstavlja rimski logor, objašnjena je kasnije kao utvrđena poljoprivredna zgrada (castron).

Izuzetan doprinos arheologiji Bosne i Hercegovine C. Patsch je dao na polju antičke topografije; rezultate je objavio u Glasniku Zemaljskog muzeja u seriji radova pod naslovom »Arheološko-topografsko istraživanje o povijesti rimske pokrajine Dalmacije«. Njegov je doprinos i u tome što je udario temelje latinskoj epigrafiji i osnovao grčko-rimsku zbirku Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Osnivač je i Balkanološkog instituta u Sarajevu koji je djelovao do 1918. godine. Patsch je napustio Bosnu 1919. vrativši se u Beč, gdje je 1945. godine umro od posljedica bombardiranja.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. V. Paškvalin

PELVA v.: a) Saobraćaj, B), 8; b) Tom 3, Reg. 22, br. 24, 77, 175, 230, 252

PER RASTICIARUM *v. Benzaviticum* (Saobraćaj, B), 8).

PERIĆ, *Siniša,* arheolog (Suva Reka kod Prizrena, 13. 8. 1938—). Diplomirao arheologiju u Beogradu 1967. g. Od 1968 do 1980. g. radio u Muzeju istočne Bosne, a zatim u Narodnom muzeju u Leskovcu. Pored rekognosciranja u širem području istočne Bosne učestvovao je u iskopavanju bazilike u Nikolićima (sa M. Gabričevićem), naselja u Batkoviću, (sa I. Čremošnik), Ostojićevu, i na Gradovrhu* kod Tuzle, o čemu je djelomično objavio detaljne izvještaje.

Važniji radovi: v. Bibliografija. N. Miletić

PETROVIĆ, *Jozo,* arheolog i numizmatičar (Livno, 13. 3. 1892 — Sarajevo, 29. 5. 1967). Diplomirao je praistorijsku arheologiju i antropologiju u Beču, gdje je i doktorirao, 1921. godine. U Zemaljskom muzeju u Sarajevu radio je u tri navrata: 1921—1926. god. kao arheolog i antropolog, 1941—1942. god. kao direktor i 1954—1964. god. kao numizmatičar. Od 1926. do 1941. boravio je u Beogradu, radeći najprije u Narodnom muzeju, a potom u Muzeju kneza Pavla. U tom vremenu je vršio dosta obimna istraživanja u antičkim Stobima u Makedoniji, objavivši (1942. god.) o tome obiman izvještaj. U toku rada u Sarajevu uredio je Antropološku zbirku Zemaljskog muzeja, bavio se i manjim iskopavanjima (u Gornjem Vakufu i Bugojnu — Grudine, gdje je nađena podna opeka s natpisom »Bistues«), ali je najveći dio vremena posvetio numizmatici, baveći se novcima svih epoha: grčkim, rimskim, bosanskim, srpskim i mađarskim. Iz te je oblasti i objavio najveći broj radova.

Relevantni radovi: v. Bibliografija.

LIT.: *G. Kraljević, Dr Jozo Petrović,* GZM n. s. A, XXI/XXII 1967, 185—186. V. Paškvalin

PILARIĆ, *Georgina,* antropolog (Pregrada kod Zagreba, 23. 4. 1914 — Zagreb, 19. 9. 1986). Diplomirala arheologiju i antropologiju 1948. g. Od tada do odlaska u penziju 1984. g. radila u Biološkom zavodu Medicinskog fakulteta u Zagrebu. Učestvovala u mnogim arheološkim iskopavanjima srednjovjekovnih nekropola, između ostalog i u Bosni i Hercegovini (Bugojno, Rakovčani, Gomjenica, Mahovljani, Buško blato i dr.).

Relevantni radovi: v. Bibliografija. N. Miletić

PIRUSTI *(Pirustae, Peiroustai).* Ilirsko pleme u rimskoj Dalmaciji. Izvori: *Perustae:* Vell. II, 115; *Pirustae:* Caes. Gall. V, 1, Liv. XLV, 26; *Peiroustai:* Strab. VII, 5, 3; *Piroustai:* Ptol. II, 16, 5. Istočni su susjedi *Desitijata* (Vell.). Lokacija: gornje Podrinje i Sandžak. Po *G. Alföldiju* (1965, 56—59) sjeverno od albanskih Alpa, u brdovitom području sjeverne Crne Gore. I. Bojanovski

PISMENOST. *A) Predrimsko doba.* Ako zanemarimo znakove urezane na keramici vinčanske kulture (Gornja Tuzla*) čije porijeklo i značenje još nisu utvrđeni, najstariji poznati slovni znaci potiču iz slojeva željeznog doba naselja Pod* kod Bugojna. U horizontu velikog požara (datiranom oko 600. godine st. e.), nađena je čitava vaza s natpisom, vjerovatno prekopiranim s neke, kasnije izgubljene, metalne posude. Po R. Šalabalić radilo bi se o umbroetrurskom natpisu dešifrovanom kako slijedi: Z(e)RI TERG(i)-TI(o) UR⊖(an)EK(e) ANATUR(na) TURIS(t) (..negotiator fecit Iano Uturnaeque dono /hoc/ vas). Pretpostavka da je do prepisa, odnosno kopiranja, došlo zbog religijskog, odnosno magijskog, značaja pripisivanog natpisu, dosta je vjerovatna, te sam po sebi taj natpis ne bi bio dokaz poznavanja i upotrebe pisma među stanovnicima tog naselja. Ipak, iz mlađih slojeva Poda (faze 5. i 6. srednjobosanske grupe, 450—300. g. st. e.) potiču još mali pehar i pršljenak sa po nekoliko slovnih znakova, te fragment vaze s dijelom natpisa, pa bi se moglo zaključiti da su njegovi stanovnici te znakove mogli upotrebljavati i u njihovoj primarnoj funkciji, odnosno da je, u tom vremenskom okviru, upotreba pisma bila poznata, makar i u veoma ograničenoj mjeri.

Pismo i pismenost su nesumnjivo postojali u Hercegovini u helenističko doba (4. do 1. v. st. e.) posebno među Daorsima* što je dokumentovano natpisima na njihovom novcu (ΔΑΟΡΣΩΝ), na rubu jednog šljema (ΠΙΝ/ΕΣ), te desetinama grafita na keramici, posebno na amforama. Daorsi su se služili grčkim alfabetom.

[*Tom 1:* Tab. 12 (1—4)]

LIT.: *B. Čović* 1961 a, 97, T. IX, 1, 6; *B. Čović* 1964 a, *D. Rendić-Miočević* 1965, 87; *R. Šalabalić* 1967; *Đ. Basler* 1971 a, *Z. Marić* 1977 a, 48, T. XXVI; *B. Čović* 1987b, 523, 87 B. Čović

B) Doba rimske vladavine (Principat—Dominat). Osnovni izvor za poznavanje pisma i pismenosti su epigrafski spomenici koji se javljaju od 1. stoljeća nadalje (v. epigrafija). Osim natpisa o pismenosti govore i prikazi svitka *(testamentum)* u rukama pokojnika na sepulkralnim spomenicima, te pisaljka *(stylus)* koja se nerijetko nalazi u grobovima kao prilog. Pitanje koliko je pismenost bila rasprostranjena ne može se sa sigurnošću riješiti na osnovu ovih izvora. Direktnih arheoloških dokaza o radu škola, kakve su postojale u Rimu ili velikim centrima Carstva do sada nije nađeno. Pismenost je, vjerojatno, bila ograničena na činovništvo i na manji dio romaniziranog autohtonog stanovništva. U kasnim stoljećima Carstva pismenost opada, kamenih epigrafskih spomenika je sve manje, a natpisi i grafiti javljaju se pretežno na dijelovima unutarnje arhitekture sakralnih objekata, na opekama ili zemljanim posudama (Debelo brdo u Sarajevu).

[*Tom 1:* Tab. 12 (5, 6, 7)]

LIT.: *D. Sergejevski* 1947, 39—40; *E. Pašalić 1984,* 204, 231 V. Paškvalin

C) Rani srednji vijek. Iz vremena seobe naroda jedini trag koji otkriva promjene nastale istorijskim događajima predstavlja runski zapis urezan na stubić crkvene građevine u Brezi II, zapravo alfabet futhark, o čijoj pravoj varijanti jezičke pripadnosti i namjeni rasprava još traje.

Pisani spomenici ranog slovenskog perioda potiču tek s kraja 9, odnosno 10—11. v., pisani lati-

nicom (Rapovine*, Livno) i ćirilicom (Humac*), i predstavljaju epigrafske zapise posvećene podizanju hramova, u formulaciji poznatoj sa brojnih epigrafskih spomenika duž jadranske obale.

[*Tom 1:* Tab. 1 (14); Tab. 22 (1, 2); *Tom 3:* Tab. 12 (4)]

LIT. *N. Miletić* 1984, 379, 397, 400—401. N. Miletić

D) Kasni srednji vijek. Pisana riječ iz perioda samostalnosti srednjovjekovne Bosne sačuvala se u: ostacima književnih djela, pravnim spisima i epigrafskim spomenicima. Specifičnost predstavlja pojava četiri pisma sistema na malom prostoru kakva je Bosna. To su: grčko pismo, latinica, glagoljica i ćirilica.

Grčko pismo dolazilo je preko bizantske administracije i grčkih svećenika. Spomenici ovog pisma su više nego oskudni. Sačuvano je svega nekoliko ustaljenih monograma na likovnim predstavama i nekoliko manjih pojedinačnih zapisa.

Latiničko pismo u Bosni ima duge tradicije još od vremena kasne antike, ali se s njegovom nešto širom upotrebom u srednjem vijeku može računati tek nakon kristijanizacije slavenskog stanovništva. Latiničko pismo i latinski jezik u srednjovjekovnoj Bosni upotrebljavali su vladarski dvor i katolička crkva. Humski knezovi 12. st. i bosanski vladari 14. i 15. st. imali su na dvorovima stalne latinske kancelarije, koje su im služile za dopisivanje sa zapadnim državama, primorskim gradovima i dr. Zanimljivo je da je u Bosni tek sredinom 15. st. latiničko pismo upotrijebljeno za jednu srpskohrvatsku riječ. Primjerci ovog pisma sačuvani su na mnogim kamenim spomenicima, novcu, pečatima, pećnjacima i dr., i na kancelarijskim spisima.

Glagoljsko pismo je u ranijim stoljećima bilo rašireno po čitavom teritoriju Bosne i Hercegovine, ali se kasnije povukla i održala samo u zapadnim krajevima. Glagoljica je primjenjivana u domenu crkvenog života, često uporedo sa ćirilicom. Veći broj ljudi istovremeno je poznavao obje ove azbuke. Glagoljsko pismo sačuvalo se na malobrojnim epigrafskim spomenicima 11—15. st., u kodeksima i kratkim zapisima na ćirilskim knjigama. Starije glagoljicom pisane knjige poslužile su kao predlošci sa kojih je prepisana većina sačuvanih ćirilskih knjiga u Bosni.

Ćirilsko pismo je jedino koje je u srednjovjekovnoj Bosni prodrlo u sva područja društvenog života. Dugotrajna i intenzivna upotreba ćirilice dala je ovom pismu posebne forme, zbog kojih je prozvana bosanskom ćirilicom ili bosančicom. Spomenike ćirilske pismenosti predstavljaju: crkvene knjige, pravni spisi i epigrafski natpisi. Sačuvane crkvene knjige pisane u Bosni, poznato ih je oko dvadeset, razasute su po čitavoj Evropi; u Bosni se nalazi samo jedna. Nastale su u vremenu od kraja 12. do prve polovine 15. st. Spisi pravnog karaktera (trgovački ugovori, feudalne darovnice, punomoći, dokumenti finansijskog poslovanja) nastali su u kancelarijama vladara i oblasnih gospodara od druge polovine 12. do 15. st. Epigrafsku građu čine: natpisi na stećcima koji čine ogromnu većinu, zatim natpisi na crkvenim građevinama, na pečatima i dr., a potječu iz vremena od 12. do 15. st.

Na tlu Bosne i Hercegovine nastao je najstariji ćirilski kodeks srpskohrvatske redakcije staroslavenskog jezika i pisma (Miroslavljevo jevanđelje), kao i najstariji ugovor pisan živim narodnim jezikom u čitavom slavenskom svijetu (Kulinova povelja).

[*Tom 1:* Tab. 3 (1—3); Tab. 6 (3); *Tom 3:* Tab. 13 (1)]

LIT.: *M. Vego* 1962 a; *M. Vego* 1964 b; *M. Vego* 1964 c; *M. Vego* 1970; *H. Kuna* 1974; *P. Anđelić* 1984 a, 553—563.

T. Glavaš

PLANA, mjesto u Dalmaciji. Izvor: *C. Marcio Iust. vet ex adoptione nat(ione) Delm(atae) castri Planae* CIL XI 76, Ravenna, možda Plana kod Bileće (istočno od Plane se nalazi Planska gradina* zvana Kaštrumi, *I. Bojanovski* 1988). I. Bojanovski

PLEREJI *(Pleraioi).* Ilirsko pleme u istočnoj Hercegovini, uz more. Izvori: *Pleraioi:* Strab. VII, 5, 5, 7; Palaraioi: App. Illyr. 10; Plaraioi: Steph. Byz. Lokacija: južno od *Daorsa,* a istočno od *Ardijejaca.* S posljednjim 135. g. st. e. pobijeđeni od Rimljana. Kao civitas Plinije ih ne spominje, a nije jasno treba li ih identificirati s *Pyrei.* Plin. III, 144, odnosno s *Piraei:* Mela III, 56, 57.

I. Bojanovski

PLETERNA ORNAMENTIKA v. Preromanika.

PODRINJSKA KULTURNA GRUPA. Ovaj termin je geografski adekvatnija zamjena za naziv »zapadnosrpska varijanta vatinske grupe« *(M. Garašanin 1983)* koji obuhvata istu pojavu istočno i zapadno od Drine. U Bosni toj bronzanodopskoj kulturnoj grupi pripada veći broj nalazišta koncentrisanih uz srednji i donji tok Drine; izgleda da se grupa nije širila dublje na istok u planine istočne Bosne, a ni u Posavinu. Značajan broj nalazišta istražila je *M. Kosorić* (1968—1982. god.). Radi se isključivo o nekropolama ili grupama tumula, ponekad i o pojedinačnim tumulima. Važnija nalazišta su: Jezero* u Roćeviću, Karavlaške kuće* i Šundinovača* u Pađinama, Krčevine* u Trnovici i Krčevine* u Zelinju (sve: Zvornik), Lug* u Tegarama i Međa* u Podčaušu (Bratunac). Ovoj grupi vjerovatno pripada još nekoliko grupa tumula, kao i neki tokom vremena uništeni tumuli na navedenom području. Naselja nisu ni identifikovana, ni istraživana; nedostatak trajnijih naselja u okviru ove grupe u cjelini objašnjava se transhumantnim stočarenjem. Našoj grupi mogla bi pripadati neidentifikovana gradina u blizini Vlasenice (Šadići) na kojoj je V. Ćurčić našao keramiku koja odgovara ovoj grupi.

U tumulima je obično nalaženo više grobova, najčešće u obliku posebno građenih konstrukcija (kamen, većinom šljunak). *Sahranjivanje* je birituálno, a inhumacija je nešto češća od spaljivanja, pa u pojedinim nekropolama posve preovlađuje. Prilozi u grobovima se sastoje od keramičkih posuda i nakita, rijetko i oružja. *Bronzani nakit* pripada većinom poznatim podunavsko-srednjoevropskim formama srednjeg bronzanog doba, u manjoj mjeri onim karakterističnim za početak kasnog bronzanog doba. Naročito su brojne igle: s glavom u obliku pečata, eksera, klobuka, svitka, s malom bikoničnom glavom i narebrenim vratom, s topuzastom i kuglastom glavom; neki primjerci odlikuju se izuzetno velikim dimenzijama. Karakteristične su i narukvice s krajevima u obliku pečata, kao i masivne, otvorene, pa mali tutuli i dugmad s ušicom, naočarasti i lunulasti, odnosno srcoliki, privjesci, te sljepoočni kolutovi. Specifičnu formu čine široke bronzane ogrlice s bogatim graviranim ukrasom, poznate i u glasinačkoj* grupi kasnog bronzanog doba (Glasinac III a). U nekoliko grobova nađeno je oružje: bodeži s trapezastom pločicom za pričvršćivanje drške, sjekira s krilcima, mač; među rijetke nalaze spadaju i pincete s proširenom hvataljkom. *Keramika* (urne, poklopci, pehari, amforice i šolje) odgovara onoj iz grobova ove grupe u zapadnoj Srbiji, odno-

sno grupe Belegiš u Sremu. Podrinjska grupa se razvija tokom srednjeg, a traje još i početkom kasnog bronzanog doba (Bronzano doba B — D po srednjoevropskoj periodizaciji).

[*Tom 1:* Tab. 17 (11); *Tom 2:* Tab. 7 (2, 4, 6, 7)]

LIT.: *B. Čović* 1965 a, 81; T. XIX, 16; *M. Kosorić* 1976; *M. Kosorić* 1979; *M. Kosorić* 1980 a; *M. Kosorić* 1982; *M. Kosorić* 1983; *M. Garašanin* 1983. B. Čović

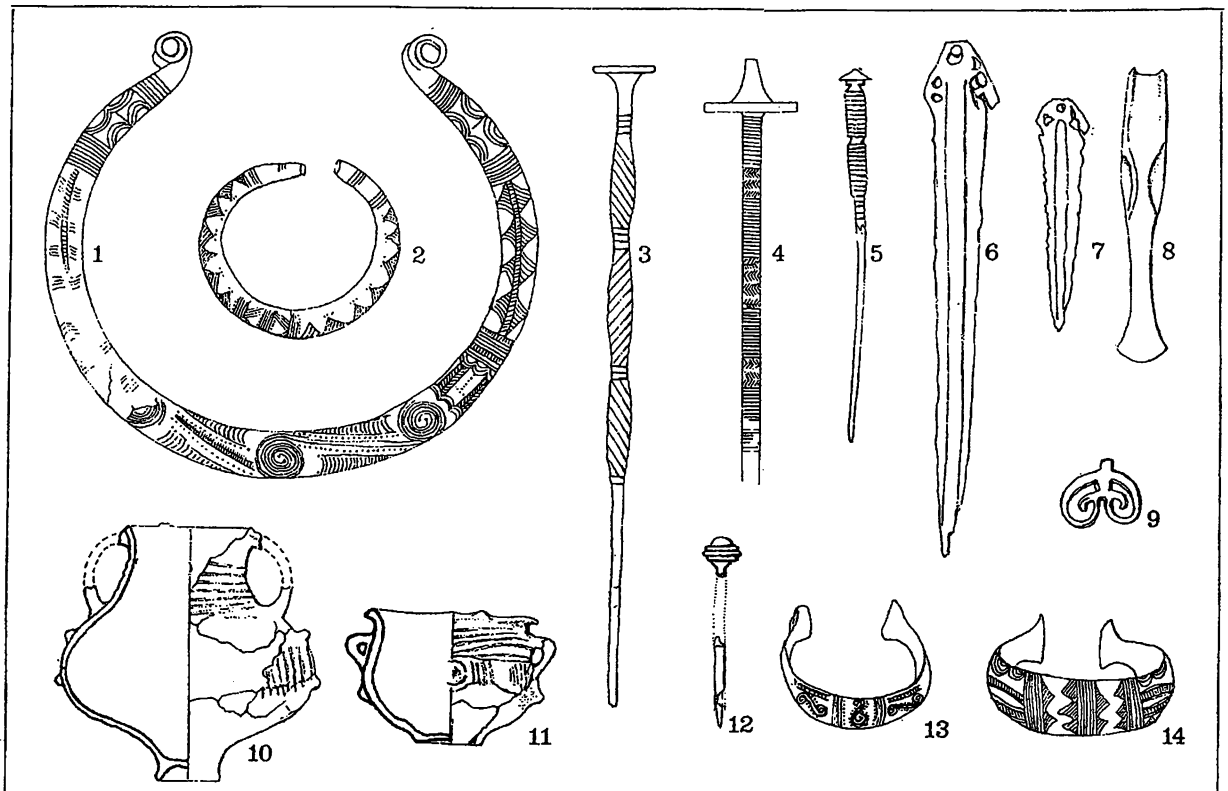

Sl. 40: Podrinjska kulturna grupa

POLUKS *(Pollux) v.* Dioskuri.

POLJOPRIVREDA. *A) Neolitsko doba.* Postepen razvoj zemljoradnje i stočarstva kao temeljnih grana neolitske privrede dokumentiran je i na tlu Bosne i Hercegovine na izvjesnom broju nalazišta. Stepen istraženosti je dosta neujednačen, a s jednog broja nalazišta podaci potpuno nedostaju, što treba imati u vidu. Raspoloživi podaci daju sljedeće sliku.

Zemljoradnja je u većoj ili manjoj mjeri razvijena u svim etapama neolitskog doba. Najstariji podaci o poznavanju žitarica vezani su za naselje starčevačke* kulture u Gornjoj Tuzli* (stratum VI). Nešto određeniji i detaljniji podaci o zemljoradnji potiču iz starčevačko-impresso naselja u Obrama I* (kod Kaknja), gdje su pronađeni ostaci tri vrste pšenice (triticum dicoccum i znatno manje triticum monococcum i compactum), te graška i leće. Podaci o razvijenosti zemljoradnje tokom srednjeg neolita vezani su za fazu kakanjske* kulture u nalazištu Obre I i pokazuju istovetnu sliku kao u starijem neolitu. Slika o razvijenosti zemljoradnje nije izmijenjena ni tokom mlađeg neolita; jedino je nešto veći broj vrsta kulturnih biljaka. Nosioci butmirske* kulture u Obrama II* (kod Kaknja) i u Butmiru* (Ilidža) uzgajali su pšenicu, ječam i leću, a u Lisičićima* (hvarsko-lisičićka kultura) otkriveni su ostaci pšenice, ječma i raži.

Jednako kao i zemljoradnji, i *stočarstvo* je bilo razvijeno u svim etapama neolita. Tokom starijeg neolita stanovnici starčevačke faze u Gornjoj Tuzli (stratum VI) uzgajali su goveče i svinju, a stanovništvo starčevačko-impresso faze u naselju Obre I goveče, ovcu, kozu i (u neznatnom broju) svinju. Razvoj stočarstva tokom srednjeg neolita dokumentovan je samo u kakanjskom sloju Obra I i pokazuje istovetnu sliku kao i tokom starijeg neolita. Struktura uzgajanih životinja ne mijenja se bitno ni tokom mlađeg neolita. Stanovnici Butmira gajili su goveče i svinju, a u druga dva naselja butmirske kulture (Obre II kod Kaknja i Nebo* u Brajkovićima kod Travnika) dokumentirani su goveče, svinja, ovca i koza. Stanovnici vinčanske kulture* u Gornjoj Tuzli gajili su goveče, ovcu i svinju, u naselju hvarsko-lisičićke kulture u Lisičićima* kod Konjica gajena su u malom broju goveda i svinje, a u naselju iste kulture u Ravlića pećini* u Tihaljini (Grude) koza (ili ovca) i goveče. Kosti psa su zastupljene u starčevačko-impresso sloju Obra I, kakanjskom sloju istog nalazišta, butmirskom naselju Nebo, vinčanskim slojevima Gornje Tuzle i u Lisičićima.

Skupljačka djelatnost je dokumentirana nalazima ostataka ploda divlje jabuke i lješnika u Butmiru.

LIT.: *A. Benac* 1955, 83—85; *M. Hopf* 1958; *A. Benac* 1964, 114—118; *M. Hopf* 1967; *A. Benac* 1971, 60—67; *A. Benac* 1973, 20—60; *S. Bökonyi* 1974; *J. M. Renfrew* 1974.
B. Marijanović

B) Eneolitsko doba. Gotovo potpuno odsustvo pouzdanih činjenica ne dozvoljava da se sasvim egzaktno govori o poljoprivrednoj djelatnosti tokom eneolita. Ovu prazninu djelimično ispunjavaju po-

daci iz Hrustovače, gdje su otkrivene debele naslage ječma i dosta veliki broj kostiju govečeta, te nalazi kostiju ovce ili koze iz eneolitskog sloja Ravlića pećine. Pored ovih sasvim sigurnih pokazatelja, o eneolitskoj poljoprivredi se može govoriti i na osnovu indirektnih podataka, premda u ovakvom zaključivanju postoji stalna opasnost od uopštavanja i simplificiranja. Nešto sigurnijim pokazateljima u tom smislu mogu se smatrati: položaj i tip naselja, dugotrajnije ili kratkotrajnije naseljavanje na jednom mjestu i pojedini tipovi oruđa.

Sa dosta vjerovatnosti se može pretpostaviti da u naseljima lociranim u nizinskim oblastima pokraj rijeka *zemljoradnja* ima naglašeniji značaj, što, naravno, ne isključuje ni druge grane privrede, npr., *stočarstvo*. Na određen značaj zemljoradnje ukazuju, istina malobrojne, ali redovno prisutne kalupaste kamene sjekire. Nasuprot tome, vrlo je vjerovatno da u naseljima gradinskog tipa lociranim u brdsko-planinskim oblastima stočarstvo predstavlja najvažniju privrednu granu. O dominantnom značaju stočarstva, i to nomadskog tipa, može se pomišljati i u onim slučajevima kada se, na osnovu debljine kulturnog sloja, može govoriti o vrlo kratkotrajnom naseljavanju.

LIT.: *B. Marijanović* 1981, 11—12; *A. Benac* 1984, 8.

B. Marijanović

C) Bronzano doba. O odnosu dvaju osnovnih grana poljoprivrede, *zemljoradnje* i *stočarstva*, zaključuje se pretežno na osnovu posrednih pokazatelja. Lokacija brojnih naselja na rubovima visoravni i, uopšte, u brdskim krajevima ukazuje na povećanu ulogu *stočarstva*, a relativno tanki i siromašni slojevi na mnogim od tih lokaliteta, te brojna naselja vangradinskog tipa, nesumnjivo veoma kratkotrajna, potvrđuju tezu o pokretnom, nomadskom ili polunomadskom, načinu života većine stanovništva, posebno tokom ranog i srednjeg bronzanog doba. Pa ni određena stabilizacija i osnivanje velikog broja trajnijih naselja tokom kasnog bronzanog doba po svoj prilici nisu bitnije uticali na važnost stočarstva koje je, u bronzano doba, jedino moglo dati značajniji višak proizvoda, neophodan za trgovinu, posebno za nabavku bronze ili sirovina za njenu proizvodnju (bakra i kositra) kojih u zemlji nije bilo dovoljno. Osim toga, stočarstvo je davalo podlogu za mesnu ishranu, za spravljanje mliječnih proizvoda, kao i kožu i vunu za izradu obuće i odjeće. Podaci o strukturi stočarstva zasnivaju se na analizi životinjskih kostiju iz slojeva ovog doba u Gornjoj Tuzli* (stratum I), Podu* kod Bugojna (faze A i B), te Velikoj gradini* u Varvari kod Prozora (faze A-2, A-3, B i C). Ovi slojevi pružaju određeni presjek za čitavo bronzano doba. Zastupljene su ove vrste: govedo, ovca, koza, svinja, konj i pas. U rano bronzano doba uzgoj goveda dominira s preko polovine ukupnog broja životinja, dok je broj svinja i sitnih preživara (ovca i koza) približno isti i iznosi nešto preko 1/5 za obje grupe. Tokom bronzanog doba postepeno opada broj goveda, a raste broj sitnih preživara i svinja. Tako u sloju Poda B (kasno bronzano doba) ovce i koze sačinjavaju 46%, svinje 38,6%, a goveda tek 11,1% ukupnog broja individua. Karakteristično je da sve domaće životinje, a posebno goveda, ovce i koze, pripadaju veoma sitnim pasminama.

O *zemljoradnji* ima manje direktnih podataka. U slojevima dosad istraživanih naselja nađeno je malo ostataka žitarica (uglavnom pšenice i ječma). Dosta su brojni, ipak, indirektni dokazi o postojanju zemljoradnje: motike od jelenskog roga, žrvnjevi, te (u kasno bronzano doba) i srpovi koje nalazimo u većini ostava, što znači da su bili tražen predmet trgovine. S obzirom na relativno rijetku naseljenost može se pretpostaviti da je zemljoradnja zadovoljavala osnovne potrebe u žitaricama.

LIT.: *B. Čović* 1961 a, 106; *M. Sachenbacher-Palavestra* 1986; *B. Čović* 1987 b, 514.

B. Čović

D) Željezno doba. Uzimajući u obzir gustinu naseljenosti planinskih i, uopšte, za stočarstvo posebno pogodnih područja, te ekonomski prosperitet nekih tipično stočarskih areala (područje rasprostranjenosti glasinačke* kulture), može se zaključiti da je uloga stočarstva i u ovo doba bila velika, mada je, po svoj prilici, zemljoradnja bila razvijenija nego u bronzano doba. Podatke o strukturi obje grane dala su iskopavanja naselja od kojih su najvažnija: Ripač* kod Bihaća, Donja Dolina* kod Bosanske Gradiške, Pod* kod Bugojna i Gradina* u Koritima kod Duvna. Domaće životinje su: ovca, koza, govedo, svinja, konj i pas; žitarice su: pšenica (Triticum monococcum, dicoccum, compactum), ječam (Hordeum vulgare), proso (Panicum miliaceum), leća (Lens culinaris), bob (Vicia faba) i grašak (Pisum sativum). Mada nisu nađeni pouzdani tragovi, vrlo je vjerovatno da su gajeni još i lan i konoplja.

Dok je sastav kulturnih biljaka uglavnom ujednačen, struktura stočarske proizvodnje pokazuje znatne regionalne razlike. Tako su na japodskom području u Pounju (Ripač) najbrojnije svinje, zatim ovce i koze, a na trećem mjestu — goveda. U grupi Donja Dolina — Sanski Most* najbrojnije su svinje, pa goveda, a ovce i koze su na trećem mjestu. U srednjobosanskoj* grupi (Pod kod Bugojna) ovce i koze zauzimaju prvo mjesto (oko 49%), svinje su na drugom (oko 29%), a goveda na trećem mjestu (oko 19%). Još je izrazitija prevaga ovaca i koza u srednjodalmatinskoj* grupi (Gradina u Koritima): 62%, u odnosu na po 18% svinja i goveda. Treba reći da se i u željezno doba radi uglavnom o vrlo sitnim pasminama stoke. Kosti psa i konja su također nalažene u slojevima pomenutih naselja, ali njihov broj ne može dati realnu sliku o stvarnoj zastupljenosti tih domaćih životinja, jer se njihovo meso samo izuzetno upotrebljavalo u ishrani. Kosti kokoši i pataka nađene su samo u Ripču, možda zato što su uslovi očuvanja sitnih kostiju u njegovom sloju bili povoljniji nego u drugim nalazištima. Sa stanovišta paleoetnobotanike veoma je zanimljiva pojava znatne količine zrna divljeg ovsa (*Avena sterilis L.*) u sloju Poda kod Bugojna, što bi značilo da je u starije željezno doba tu činjen pokušaj da se Avena sterilis gaji kao kultura; kasnije je ipak zamijenjena s *Avena sativa* (probe iz slojeva 4. v. st. e. na Podu). Neobično je što je jedinu potvrdu gajenja vinove loze dala Donja Dolina, ali treba reći da su dosadašnja istraživanja naseobinskih slojeva željeznog doba u Hercegovini bila veoma ograničenog obima.

LIT.: *G. Beck-Mannagetta* 1896; *J. N. Woldrick* 1896; *J. N. Woldrick* 1903; *K. Maly* 1904; *Č. Truhelka* 1914, 83—84; 92—93; *J. Bonessneck- J. Stork* 1972; *D, Kučan* 1984; *M. Sachenbacher-Palavestra* 1986; *B. Čović* 1987, 273; *B. Čović* 1987 a, 471—472; *B. Čović* 1987 b, 512—515; *R. Drechsler-Bižić* 1987, 429—430.

B. Čović

E) Doba rimskog carstva (Principat). Rimskim pokoravanjem istočne obale Jadrana i njenog zaleđa, današnje Bosne i Hercegovine, u privrednom pogledu uopće, pa i u poljoprivredi, dolazi do velikog napretka. Rimljani primjenjuju u poljoprivredi svoja iskustva, koja su bila sigurno naprednija od obrade zemljišta domaćeg stanovništva. Kao prvo, najvjerovatnije već u 1. i 2. st., primjenjuju intenzivnu obradu zemljišta, kakva je prevladavala na italskom

tlu. U krajevima gdje je bilo plodnog zemljišta podižu se poljoprivredna dobra, vile rustike *(vilae rusticae)*, koja postaju glavni nosioci privrednog, a posebno poljoprivrednog razvoja i predstavljaju istovremeno i prva naselja (Mogorjelo* kod Čapljine, vila iz 1. i 2. st., Kućište* u Višićima kod Čapljine, vila iz 1. i 2. st. itd.).

U primorskom pojasu Bosne i Hercegovine, kao i dublje u unutrašnjosti, gdje god su to klimatske prilike omogućavale, Rimljani nastavljaju i proširuju intenzivno gajenje maslina i vinograda (torkulari na Mirinama* kod Trebinja, u Bihovu, Višićima (Kućište*) i Mogorjelu* (kod Čapljine). Gajenje vinograda prenijelo se i na unutrašnje područje (istočna Bosna, unutrašnji dio područja Delmata, pa i Desitijata u centralnoj Bosni), o čemu svjedoče potvrde kulta boga Libera*-Dioniza (Karaula* u Duvnu, Vašarovine* u Priluci kod Duvna, Šumnjaci* kod Glamoča, Bilimišće* u Zenici), a u istočnoj Bosni Čelije* u Ustikolini kod Foče (Liber), Groblje* u Starom Brodu kod Rogatice (Ampeleus*) i druga nalazišta.

Uz vinogradarstvo, na spomenutom području Rimljani su podizali poljoprivredna dobra intenzivno razvijajući i ratarstvo (Kućišta u Višićima, Mogorjelo kod Čapljine, Crkvine* u Paniku kod Bileće, Gromile* u Ljusini kod Bosanske Krupe i dr.). Svjedočanstva, mada po broju skromna, imamo i u nalazima s navedenih lokaliteta: plugovi, srpovi, motike i drugi poljoprivredni alat. Naši planinski krajevi nisu mogli proizvoditi tako velike količine žitarica kao žitorodni krajevi Panonije i našeg Posavlja. Tu, kao veliko poljoprivredno imanje, navodimo nalazište Kamenik u Suvaji kod Bosanske Dubice, koje još nije detaljno istraženo.

Zemljište je smatrano državnom svojinom, pa su bolje parcele dobivali veterani, isluženi vojnici (Pagus Scunasticus kraj Humca kod Ljubuškog), i drugi rimski kolonisti. Slabiji dio zemlje ostavljan je autohtonom stanovništvu na obrađivanje i za njega je plaćan porez. Na većim ili manjim imanjima — posjedima rimskih vlasnika — radili su uglavnom robovi i slobodni ljudi iz redova domaćeg stanovništva. U pomanjkanju robova na ovim posjedima se već krajem 1. i početkom 2. st. razvio kolonatski odnos, tj. slobodnim seljacima davala se zemlja u zakup, pa je tako slobodan zemljoradnik, seljak, postao ovisan o veleposjedniku. Širenjem kolonata dolazi do krize robovlasničkog načina proizvodnje na poljoprivrednim imanjima. Nestajanjem robova na imanjima se javlja višak radne snage bez zemlje, pa slobodni ljudi odlaze u planine da bi se nastavili baviti starim zanimanjem — stočarstvom, naročito ilirski Delmati, kod kojih se ova grana poljoprivrede praktično nikad nije ugasila.

[*Tom I:* Sl. 5]

LIT.: *I. Čremošnik* 1959, 137—147; *I. Čremošnik* 1965 a, 147—260; *V. Paškvalin* 1976, 283—293; *I. Bojanovski* 1983 c, 211—216; *E. Pašalić* 1984, 212—213. V. Paškvalin

F) Doba kasne antike (Dominat). Za razliku od principata, period dominata karakteriziraju drugačiji agrarni odnosi. U ovo doba već su razvijeniji *kolonatski* odnosi, tj. na većim i manjim poljoprivrednim fundusima umjesto robova radi najamna radna snaga, koloni. Za njih se može reći da su poluslobodni. Veleposjednici su po novoj reformi dužni caru davati određeni broj kolona u vojsku, zavisno od broja robova, kojih tada više nije bilo mnogo. U to doba formiraju se poljoprivredna dobra — latifundije, kao što je Mogorjelo* (kod Čapljine), koje imaju obrambeni karakter *(castron)*. Na ovim imanjima, kao i u doba principata, Rimljani razvijaju poljoprivredne grane kao što su maslinarstvo, vinogradarstvo i uzgajanje južnog voća; posebno se mnogo radilo na proizvodnji žitarica, što bi se više odnosilo na žitorodne krajeve Panonije, odnosno današnje bosansko Posavlje. Tako u Suvaji kod Bosanske Dubice (Kamenik*) imamo veliko dobro — latifundij — sličan onim brojnim u Podunavlju, koji su proizvodili žito, najviše za vojsku. I villa rustica u Donjem Šepku kod Zvornika (Kućište*) najvjerojatnije bi mogla pripadati tom razdoblju, kao i građevina iz 4. st., slična onoj u Mogorjelu, otkrivena u Karauli kod Kaknja (Gromile*). U cjelini za poljoprivredu dominata može se reći da je karakterizira teška ekonomska situacija Carstva, te da je sva okrenuta obrani Carstva u razdoblju provale novih naroda — Germana, Gota i drugih.

[*Tom I:* Sl. 6]

LIT.: *Đ. Basler* 1958, 45—62; *I. Bojanovski* 1969, 27—54; *I. Bojanovski* 1969 a, 137—163; *V. Paškvalin* 1982, 87—88; *E. Pašalić* 1984, 212—213; *Đ. Basler* 1984, 324. V. Paškvalin

G) Rani srednji vijek. Osim podataka iz pisanih izvora, koji govore da je gotskim stanovnicima u vrijeme njihove vladavine u ovim krajevima dodijeljena trećina plodnog zemljišta, nikakvi arheološki ostaci nisu za sada poznati. To isto važi i za ranoslovenski period, s izuzetkom nalaza srpa na lokalitetu Jazbine u Batkoviću (Bijeljina), iako je poznato da su se Sloveni pretežno bavili ovom djelatnošću.

LIT.: *N. Miletić* 1984, 375—423. N. Miletić

H) Kasni srednji vijek. Po obimu i po značaju, poljoprivredna proizvodnja je osnova cjelokupne privrede u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, posebno u vrijeme razvijenog feudalizma (13. i 14. st.). Dominantnu ulogu poljoprivreda je zadržala i u vrijeme kasnog feudalizma (15. st.), ali u to vrijeme su već razvijene i značajnu ulogu dobile druge grane privrede (rudarstvo i metalurgija, zanatstvo i trgovina). Iako dominantna po obimu i sadržaju, poljoprivreda nije ostavila značajnijih materijalnih tragova. Arheološki nalazi svode se uglavnom na pojedinačne primjerke poljoprivrednog alata i oruđa, a arhivski izvori su oskudni i fragmentarni. Nešto malo podataka pruža toponomastička građa i likovni izvori.

Osnovne grane poljoprivrede su *ratarstvo* u ravničarskim predjelima i rječnim dolinama i *stočarstvo* u brdskim krajevima. Nosioci poljoprivredne proizvodnje najvećim dijelom su zavisni kmetovi, koji rade vlastelinovu zemlju, i stočari, organizirani u katune, sa većim ili manjim stupnjem autonomije u okviru vlastelinstva. Poljoprivredno stanovništvo čine i slobodni seljaci, koji predstavljaju ostatke starijih društvenih struktura. Slobodni seljaci bili su malobrojni, jer je srednjovjekovna bosanska država bila jedna od rijetkih država u kojima je feudalna ljestvica bila primijenjena do samog dna. U takvom društveno-ekonomskom sistemu zavisnost poljoprivrednog stanovništva često je bila višestruka.

LIT.: *D. Kovačević-Kojić* 1987, 115—144. T. Glavaš

POMONA. Božanstvo voća — plodova. Jedan natpis 3. st. iz Srebrenice (Domavia*) spominje *flamen pomonalis*, pa se zaključuje da je taj kult italske božice plodova prenesen i u ove krajeve.

LIT. *R. Marić* 1933, 54; *V. Paškvalin* 1963, 142; *E. Imamović* 1977, 175—176. V. Paškvalin

POPOVIĆ, *Marko,* arheolog (Titovo Užice, 7. 2. 1944—). Diplomirao (1966) i doktorirao (1980. god.)

na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Od 1968. do 1976. g. radio je u Zavodu za zaštitu spomenika kulture Beograda, a od 1976. g. radi kao naučni saradnik u Arheološkom institutu u Beogradu. Bavi se srednjovjekovnom arheologijom, a uže interesovanje je usmjerio na gradove i fortifikacije. Objavio je preko 30 naučnih radova. Važnija terenska istraživanja vršio je na Beogradskoj tvrđavi, Smederevskoj tvrđavi, u Rasu, u manastiru u Pavlovcu, na Crkvini u Tutinu, a u Bosni i Hercegovini istraživao srednjovjekovne crkve u okolini Bileće (Crkvina— —Ružica* kraj vrela Trebišnjice, Crkvina* u Paniku, Orah*) i Trebinja (sv. Petar i Pavle na Crnču* u Čičevu).

Relevantni radovi: v. Bibliografija. L. Fekeža

POSUŠKA KULTURA. Ova bronzanodobna kultura identifikovana je u novije vrijeme. Areal rasprostiranja joj je: Hercegovina, dio jugozapadne Bosne (Duvanjsko polje), srednja, a vjerovatno i sjeverna Dalmacija. Ime je dobila po užem području oko Posušja u zapadnoj Hercegovini, gdje je *P. Oreč* najprije otkrio neka njena nalazišta (Veliki Markov brig*, Ilčinova lazina*, Grizeljeva* i Izvanjska* gradina, gradina Nečajno*) i gdje je zabilježena značajna koncentracija njenih aglomeracija (više od dvadeset gradina i otvorenih naselja). Dalji nalazi i nalazišta zabilježeni su sistematskim rekognosciranjem P. Oreča u zapadnoj Hercegovini, iskopavanjem *B. Čovića* na Nečajnu i na Trostrukoj gradini* (Sovići, Grude), *A. Benca* i *B. Govedarice* na Velikom gracu* na Privali (Stipanići, Duvno) i na nekim drugim lokalitetima (oko Duvanjskog polja), te *B. Marijanovića* u Ravlića pećini* (Ljubuški). Revizijom ranije prikupljene građe (sistematsko rekognosciranje Zemaljskog muzeja, neka ranija iskopavanja) bilo je moguće utvrditi osnovne karakteristike ove kulture u zapadnoj Hercegovini i u dijelu jugoistočne Bosne *(B. Čović* 1983 d). Nova istraživanja poduzeta u istočnoj Hercegovini *(B. Marijanović, Đ. Odavić, Z. Kujundžić)* otkrila su značajan broj novih nalazišta ove kulture na prostoru između Neretve i Trebišnjice: Guvnine* (Lokve, Čapljina), Džakulina glavica* (Rivine, Stolac), Aladinsko brdo* (Crnići, Stolac), Hateljska* i Sunićka* pećina (Berkovići, Stolac), Meteriz* i Kamenica* (Orašje, Trebinje), Gradina* u Bihovu (Trebinje), podmeđa* (Dubočani, Trebinje) i dr. Bilo je moguće uključiti i neke ranije otkrivene i istražene lokalitete, posebno iz okoline Stoca i Trebinja.

Najčešći oblik *naselja* posuške kulture su gradine. Veličina naseljenog prostora i tip fortifikacija dosta variraju; pored jednostavnih gradina s jednim prstenastim suhozidom pojavljuju se i gradine s bastionom i bočnim zidovima, kao i objekti s dva ili tri koncentrična suhozida ili s drugim, složenijim elementima utvrđenja. Drugi važan tip aglomeracije su otvorena (»vangradinska«) naselja, obično malog opsega, smještena na nižim kosama iznad polja, uz rub polja, na niskim, zaobljenim glavicama i sličnim položajima (Golovrana*, Ilčinova lazina, Veliki Markov brig i druga kod Posušja, Pojilo*, Pejića Torina* i druga kod Gruda, Aladinsko brdo* kod Stoca itd.). U nekim slučajevima (Slime*, Osoje, Posušje) ova naselja imaju oblik sela razbijenog tipa. Pećine su takođe služile za boravak, možda kao čobanska sezonska skloništa: Ravlića pećina, Hateljska i Sunićka pećina kod Stoca, pećina Jejinovača* (Potkraj, Stolac), Risovačka pećina* (Trebinje).

O *načinu sahranjivanja* ima malo podataka. Prema karakterističnim oblicima posuda, posuškoj kulturi se mogu pripisati tumuli istraženi u okolini

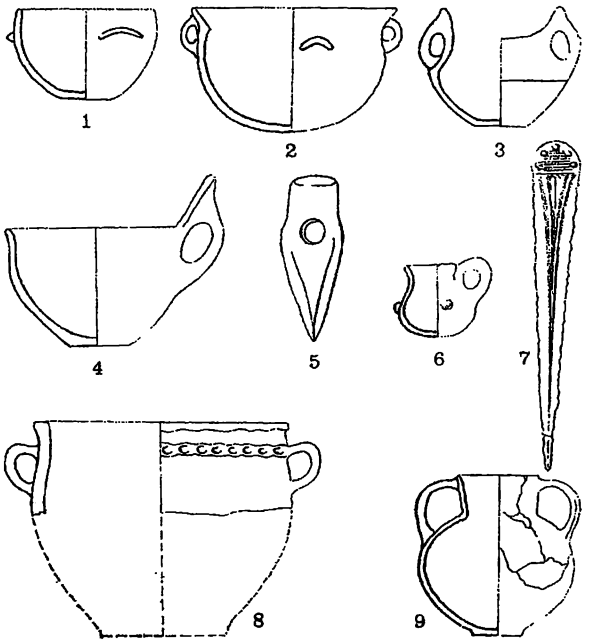

Sl. 41: Posuška kultura

Posušja i Gruda (Hrtova gomila*, Cerov dolac*), kao i nekoliko tumula iz istočne Hercegovine (iz Oraha kod Bileće, Ljubomira kod Trebinja i Klanca u Borojevićima kod Stoca); s velikom vjerovatnoćom može se posuškoj kulturi pribrojati i tumulus iz Sope u Vinjanima (Posušje), te veći broj tumula s inhumacijama u zgrčenom položaju, obično u cisti od kamenih ploča, otkrivenih u raznim prilikama u Hercegovini. Taj način sahranjivanja tipičan je i za posušku kulturu, kao i za njoj savremenu cetinsku kulturu, s kojom dijeli značajan dio teritorija rasprostiranja. Prilozi u grobovima su skromni: vrlo rijetko bronzani bodež (Sopa) ili bronzana sjekira (Dolić, Ljubomir), kamena sjekira (Glavice, Ljubomir), te keramičke posude u grobu ili iznad groba (Hrtova gomila, Cerov dolac); nakit se takođe rijetko nalazi — bronzani sljepoočni kolut iz Dolića* (Ljubomir, Trebinje). U tumulu iz Glavica* — Ljubomir nađen je veći broj pitosa i amfora ukopanih na raznim mjestima u nasip tumula, što je dio nekog rituala obavljanog prilikom sahrane ili kasnije; fragmenti keramike (ostaci daća) takođe se ponekad nalaze u nasipu tumula.

Osim pomenutih kamenih i metalnih priloga u grobovima, *oruđu i oružju* posuške kulture pripadaju i sitniji kremeni artefakti (vrhovi za strijele, nožići, strugalice), kao i okrugle ili prizmatične kugle, obično od gabra, te žrvnjevi za žito, izrađeni od istog ili sličnog kamena.

Keramika je daleko bolje poznata, a u osnovi se dijeli na grubu i finiju. Gruba keramika (pitoci, lonci, amfore, grublje zdjele, veliki, posve plitki recipijenti i dr.) rađena je obično bez primjese mrvljenog kamena ili pijeska i neotporna je. Najčešće je ukrašena utiskivanjem prsta i plastičnim trakama. Osim vertikalnih i horizontalnih trakastih drški, na grubom posuđu su posebno česte koljenaste, jezičaste i potkovičaste ručke. U okviru finije keramike, koja je takođe rađena bez primjese ili s manjom količinom primjese sitno mrvljenog kamena, poznato je nekoliko tipova manjih lonaca, pehara, zdjela i šolja. Važna karakteristika ove keramike su drške, posebno one s produžecima na obodu, iznad drške: sjekirastim (»ad ascia«), u obliku prizme ili pločice,

rožastim i sl. Koljenaste drške se također pojavljuju i u ovoj keramičkoj grupi. Ukrašavanje nije posebno razvijeno, ali su tehnike i motivi dosta raznovrsni: udubljeni, urezani i žigosani ukrasi, plastični ukrasi (bradavice i polumjesečasti naljepci), otisci namotane uzice (»Wickelschnur«) i uske tkanice (»Litzen«-ornamenat); dosta rijetko i kanelirani ukras.

Posuška kultura nastala je u toku složenog procesa sažimanja kasnoeneolitskog substrata s novim talasima naseljenika koji pristižu na zapadni Balkan krajem eneolita i početkom bronzanog doba. Njen razvoj može se, zasada, podijeliti u dvije osnovne faze: stariju, ili Nečajno-fazu, koja počinje u starijem dijelu ranog bronzanog doba (Br. A-1 srednjoevropske periodizacije) i mlađu, ili Sovići-fazu, koja počinje tokom mlađeg dijela ranog bronzanog doba (Br. A-2), a završava se početkom srednjeg bronzanog doba (Br. B-1 srednjoevropske hronologije). O eventualnom daljem životu ove kulture tokom srednjeg bronzanog doba zasad nema pouzdanih indicija.

[*Tom 1:* Tab. 17 (8—10); *Tom 3:* Tab. 4 (9—14)]

LIT.: *P. Oreč* 1978; *Đ. Odavić* 1978; *B. Govedarica* 1982, 115—131, 163—170; *B. Čović 1983* d, *B. Čović* 1986 a, 62—66.
B. Čović

POTUATICO v. Benzavaticum (Saobraćaj, B), 8).

PRAETORIUM v. Saobraćaj B), 8; Reg. 2, br. 54;

PREROMANIKA. Tragovi preromaničke umjetnosti u Bosni i Hercegovini manifestiraju se u ostacima sakralnih građevina s osnovom u vidu izdužene lađe s pravougaonom apsidom: Crkvina* u Koluniću (Bosanski Petrovac), Crkvina* u Vrucima (Ilidža), Crkvenjak* u Haljinićima (Kakanj), Crkvina* u Zavali (Trebinje), Crkvina* u Paniku (Bileća) ili centralnog tipa sa šest apsida Crkvina* u Rogačićima (Ilidža) i njihovog kamenog namještaja s karakterističnim pleternim ukrasom. Fragmenti ove arhitektonske plastike otkriveni su u okolini Glamoča i Livna (Glamoč, Glamočko polje, Crkvina* u Dolac—Prisoju kod Glamoča, Perkuša džamija* u Livnu, Groblje* u Rapovinama kod Livna), u Sokolu na Plivi, u Gorici* kod Gruda, u okolini Sarajeva (Crkvina* u Vrucima, Crkvina* u Rogačićima) i u Zavali; ukrašeni su raznovrsnim motivima pleterne ornamentike, dopunjeni vegetabilnim i figuralnim detaljima i natpisima (rakovice, pletenica, preplet, kružnice i rombovi, vitica, motiv euharistije, kompozicija s pticama i dr.). Spomenici ovog obilježja datirani su različito u rasponu od 9. do 12. v.

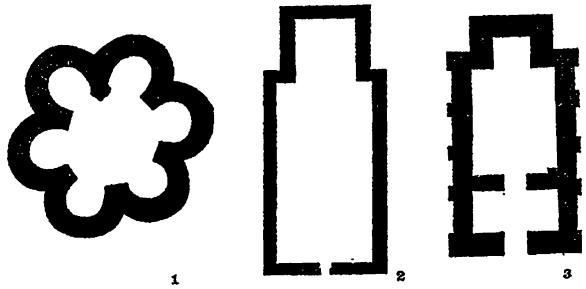

Sl. 42: Osnove preromaničkih crkava

[*Tom 1:* Sl. 50 (1, 2); Tab. 2 (3); Tab. 22 (1—7); *Tom 2:* Tab. 12 (1); *Tom 3:* Tab. 12 (1, 3)]

LIT.: *N. Miletić*, Rani srednji vijek, u: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine (II), Sarajevo 1984, 397—405, sl. 128—130, 132—134 (sa starijom literaturom). N. Miletić

PRIJAP *(Priapus, Priapos).* Božanstvo plodnosti. Bronzana statueta iz Majdaništa u Maslovarama kod Bosanskog Novog ukazuje na štovanje Prijapa u tom metalurškom centru, u kojem je živjelo dosta heleniziranog stanovništva.

LIT.: *Đ. Basler* 1977, 121—126; *E. Imamović* 1980, 97—100.
V. Paškvalin

PUDARIĆ, *Svetozar,* arheolog (Sarajevo, 16. 9. 1959—). Filozofski fakultet završio je u Beogradu 1983. god. Od 1984. g. radi u Republičkom zavodu za zaštitu kulturnoistorijske i prirodne baštine u Sarajevu. Bavi se problemima kasnosrednjovjekovnih nekropola, posebno s aspekta zaštite. L. Fekeža

PUŠ, *Ivan,* arheolog (Šentvid pri Stični, 23. 6. 1930—). Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Ljubljani 1957. g. Arheolog u Muzeju istočne Bosne u Tuzli 1956. i 1957. god; zatim u Skupščini občine Center u Ljubljani, pa u Mestnom muzeju u Ljubljani. Istraživao neolitsko naselje u Tuzli (»Donja Tuzla*«), učestvovao u istraživanju praistorijskih nalazišta u sjeverostočnoj Bosni, kasnije na području Ljubljane obavio više istraživanja.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. B. Čović

R

RADIMSKY, *Vaclav* (Nová Paka u Češkoj, 24. 2. 1832 — Sarajevo, 27. 10. 1895). Studirao mineralogiju, geologiju i rudarstvo na Češkoj politehnici u Pragu (1850—1856), a zatim specijalizirao montanistiku u Přibramu (1855—1856). Uz posao rudarskog stručnjaka u Češkoj i Štajerskoj bavio se dosta intenzivno arheološkim istraživanjima. Objavio je monografsko djelo o praistorijskim nalazištima Wiesa u Štajerskoj i veći broj drugih radova.

U Sarajevo je doselio 1885. godine i preuzeo dužnost šefa rudarske direkcije. Odmah po osnivanju Zemaljskog muzeja uključio se i u rad na arheologiji. Kao već iskusan stručnjak, V. Radimsky je za relativno kratko vrijeme (1889—1895) dao značajan doprinos na tom polju. Obavio je arheološko-topografska istraživanja u mnogim krajevima Bosne i Hercegovine (Bišće polje, Rakitno i Bileća u Hercegovini, Livanjsko polje, područje oko gornjeg Vrbasa, dolina Sane, dolina Une). Evidentirao je i opisao nekoliko stotina nalazišta, pripremajući »Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine« — djelo koje je ostalo nedovršeno i neobjavljeno.

Uz brojna manja istraživanja, Radimsky je organizovao i vodio četiri velika iskopavanja: antičke Domavije* u selu Gradini kod Srebrenice, neolitskog naselja u Butmiru* kod Ilidže, nekropole željeznog i ranog carskog doba na Jezerinama* u Pritoci kod Bihaća i sojeničkog naselja u Ripču južno od Bihaća. Napisao je prvi dio monografije o Butmiru, kao i detaljne izvještaje o iskopavanjima Jezerina, Domavije i Ripča. Pored toga, objavio je veliki broj izvještaja i studija o arheološkim nalazištima i nalazima iz praistorije, antike i srednjeg vijeka iz gotovo svih krajeva Bosne i Hercegovine. Važno je i njegovo djelo o praistorijskim nalazištima, metodu njihovog istraživanja i konzervaciji nalaza, prvo te vrste objavljeno na srpskohrvatskom jeziku (1891 c).

Važniji radovi: v. Bibliografija.

LIT.: *K. Hörmann, Vjenceslav Radimski,* GZM VII, 1895, 479—482. B. Čović

RADIVOJAC, *Milenko,* arheolog (Prijedor, 1. 1. 1949—). Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1974. god. Od 1975. g. arheolog u Muzeju Kozare u Prijedoru. Istraživao praistorijske nekropole s urnama na Klenovcu u Babićima i na Lokvama u Deri kod Prijedora.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. Đ. Basler

RAETINIUM, municipium u zemlji Japoda*. *Raetinio* CIL XIII 7023, Zahlbach, Rheinhessen. *Raitinon* Dio LVI 11. = *Golubić* kod Bihaća *(I. Bojanovski* 1988, *W. Tomaschek* 1880, *O. Hirschfeld* CIL III p. 1639, *A. Bauer* 1894, *A. Kiepert*, FOA XVII i dr.; *C. Patsch* 1898, 335 id.) je revidirao svoje ranije mišljenje o lokaciji u Golubiću (1895, 577).

I. Bojanovski

RATARSTVO v. Poljoprivreda.

RAUNIG, *Branka*, arheolog (Sarajevo, 17. 6. 1935—). Diplomirala arheologiju u Beogradu (1958), gdje je stekla i stepen magistra (1971). Od 1959. do 1963. g. i od 1971. g. — arheolog u Muzeju Pounja u Bihaću, 1963—1971. g. u Muzeju Đakovštine u Đakovu. Učestvovala, kao saradnik, na većem broju istraživanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji. Vodila više samostalnih iskopavanja i sondiranja u Pounju (Golubić*, Ripač*, Crno polje* u Ljusini, Kuduzovići* i još neka praistorijska nalazišta, te srednjovjekovni gradovi Velika Kladuša*, Vrnograč*, Brekovica*, Sokolac* i dr); istraživala, također, srednjovjekovni grad Vranduk* u centralnoj Bosni. Objavila je više od 30 radova: izvještaja, studija i rasprava posvećenih problemima bronzanog, a posebno željeznog doba Pounja, s japodskom tematikom kao osnovnom; u raspravi o japodskim sepulkralnim spomenicima dala reviziju tipologije i hronologije japodske kamene plastike; dio radova posvećen je i problemima rimskog doba i srednjeg vijeka Pounja. U toku višekratnih rekognosciranja bitno dopunila arheološku topografiju sjeverozapadne Bosne (Bihać, Bosanski Petrovac, Bosanska Krupa, Cazin, Velika Kladuša).

Važniji radovi: v. Bibliografija.

B. Čović

RELIGIJA. *A) Paleolitsko doba.* Zasad jedini dokument predstavlja gravura iz Badnja u Borojevićima (Stolac) kojoj se pripisuje magijsko značenje.

[*Tom 3:* Tab. 1 (2)]

LIT.: *Đ. Basler* 1979 a, 352—354.

B. Čović

B) Neolitsko doba. Arheološki nalazi koji dokumentiraju religijska shvatanja neolitskih stanovnika Bosne i Hercegovine bogati su i raznovrsni, jer su religijskim sadržajem prožete gotovo sve aktivnosti tog stanovništva. Njihova religijska shvatanja mogu se posmatrati na keramičkim izrađevinama, plastičnoj umjetnosti, ukrasnim predmetima i osteološkim ostacima. Međutim, interpretacija ovih nalaza je veoma teška i u mnogim pojedinostima hipotetična, što proizilazi iz često teško razumljivog značenja pojedinih manifestacija ili instrumenata kulta, etnokulturnih osobenosti, lokalnih tradicija i modifikacija i sl. No, simplificirana problematika daje sljedeću sliku o religijskim shvatanjima neolitskog stanovništva.

Kult plodnosti je nesumnjivo najraširenija pojava, a javlja se u različitim oblicima. Prinošenje ljudske žrtve, odnosno žrtvovanje djece radi izazivanja plodnosti zemlje i stoke, te opšteg prosperiteta naselja dokumentirano je u starčevačko-impresso* fazi Obra I, butmirskoj* kulturi u Obrama II (faza I), hvarsko-lisičićkoj* fazi Ravlića pećine* (faza IIa), a u istom pravcu govori, možda, i odgovarajući nalaz iz danilskog* sloja u Zelenoj pećini (stratum III). Kao modificiran oblik ovog kulta treba smatrati nalaze antropomorfnih figurina ispod podnice jedne kuće vinčanskog naselja u Varoši (stratum III).

Astralni kultovi, koje vjerovatno treba posmatrati u kontekstu kulta plodnosti, dokumentirani su nalazima »sunčevih diskova« u starčevačko-impresso fazi Obra I, butmirskom naselju Obre II, te brojnim predstavama ove vrste na keramici iz Lisičića.

U vezi sa kultom plodnosti stoje i falusoidne keramičke izrađevine u Butmiru, te ritoni na četiri noge poznati u danilskoj (Zelena pećina-stratum III), kakanjskoj* (Kakanj, Obre I — faza III i IV) i butmirskoj kulturi (Obre II — faza I).

Prinošenje životinjske žrtve prilikom podizanja kuće, dokumentirano u kakanjskoj fazi Obra I, vjerovatno stoji u vezi sa kultom plodnosti.

Najljepšu manifestaciju kulta plodnosti nalazimo u brojnim ženskim figurinama butmirske kulture, naročito u samom Butmiru. U vezi s istim kultom vjerovatno stoje i druge vrste figurina: »maske«, adoranti i sl. Kult predaka izražen kroz poštovanje lobanje dokumentiran je, za sada, samo u Lisičićima, dok »kult kamene sjekire« (Obre II—faza II) i prisustvo glinenih modela ljudskih udova (Obre II—faza I i II) spadaju u nedovoljno jasne pojave.

[*Tom 1:* Sl. 48 (4); Sl. 49 (1—18); *Tom 2:* Tab 3 (8); *Tom 3:* Tab. 2 (1—3)].

LIT.: *A. Benac* 1964 a, 118—127; *A. Benac* 1971, 67—81; *A. Benac* 1973, 23—39; *B. Marijanović* 1981, 12—13.

B. Marijanović

C) Eneolitsko doba. Religija ovog doba predstavlja pravu nepoznanicu jer je o tim aspektima, bar na tlu Bosne i Hercegovine, moguće govoriti na osnovu vrlo skromnih podataka. Prvo, iz domena kulta mrtvih dvije dvojne sahrane pod tumulima (Orah kod Bileće i Ljubomir kod Trebinja) ne dopuštaju uopštenje zaključivanje). Drugo, motiv koncentričnih kružnica na keramici vučedolske kulture (Hrustovača i Zecovi) dopušta mogućnost njegovanja nekog heliolatrijskog kulta, ali je to ipak krajnje neizvjesno. I najzad, u jednoj kući na Pivnici konstatovano je malo svetište, ali je nepoznato kome je posvećeno i kakav je karakter ritusa koji se tu obavljao.

LIT.: *A. Benac* 1964 a, 147; *B. Čović* 1980, 35—36.

B. Marijanović

D) Bronzano doba. Skroman je broj direktnih arheoloških svjedočanstava o religijskim shvatanjima populacija bronzanog doba u ovim krajevima. Malo je vjerovatno da je postojao već izgrađen jedinstven religijski sistem. Sigurno je da su neki osnovni elementi religijskih shvatanja i prakse morali biti zajednički, već i zbog toga što je cjelokupna populacija u ovo doba bila već indoevropska ili indoevropeizirana. Postojale su, svakako, i značajne lokalne razlike, kao i stariji i mlađi slojevi religijske svijesti.

Od pojedinačnih religijskih manifestacija najviše je tragova ostavio *kult mrtvih.* On je ne samo u religioznom već i, uopšte, u društvenom životu zajednica tog doba (porodice, roda, plemena, pojedinačnog naselja) morao imati veliki značaj. Grobovi* različitog oblika (tumuli i ravni grobovi), pojedinačni ili organizovani u grupe ili nekropole, dali su obilje podataka o manifestacijama tog kulta. U rano i srednje bronzano doba dominiraju tumuli, dok se tokom kasnog bronzanog doba situacija mijenja, pa u sjevernoj i centralnoj Bosni, kao i u zapadnoj Hercegovini, preovlađuju ravni grobovi, a sahranjivanje pod tumulima i dalje praktikuju uglavnom nosioci glasinačke* kulturne grupe. Inhumacija (sahranjivanje) i incineracija (spaljivanje) praktikuju se paralelno tokom čitavog bronzanog doba, ali uz mnoge lokalne razlike. Tako je u sje-

vernoj Bosni spaljivanje najvjerovatnije posve dominantan, ako ne i isključiv obred (grupa Barice—Gređani*, a zatim kultura polja sa urnama*). U cetinskoj* kulturi, te u podrinjskoj* grupi, kao i na glasinačkom području* u rano i srednje bronzano doba (odnosno u glasinačkoj* grupi kasnog bronzanog doba) postoje istovremeno oba ritusa, mada inhumacija preovladava. U centralnoj Bosni poznati su samo grobovi kasnog bronzanog doba s inhumacijom. U Hercegovini (izuzevši nekoliko grobova sa spaljivanjem cetinske* kulture) inhumacija posve dominira. Izgleda da je postojao i običaj podizanja tumula kao kenotafa. Grobni prilozi su u rano bronzano doba rijetki, čak i u grobovima ispod tumula značajnih dimenzija. Ako ih ima, to su najčešće objekti simbolično-statusnog obilježja (bojna sjekira, bodež). Tokom srednjeg bronzanog doba broj grobova s prilozima se povećava (nakit, rjeđe oružje), što naročito vrijedi za podrinjsku* grupu i glasinačko* područje u srednje, te glasinačku grupu* u kasno bronzano doba. U sjevernoj Bosni, naprotiv, gotovo da i nema priloga u grobovima iz srednjeg i kasnog bronzanog doba. Nakit i keramičke posude bili su najčešće stavljani na lomaču zajedno s tijelom, pa su u grobnu jamu dospjeli, uz izgorene kosti i pepeo, i ostaci tih predmeta. Samo izuzetno su pojedini čitavi prilozi bili stavljani u grob. Ova razlika ukazuje i na nešto drugačija shvatanja o zagrobnom životu u krugu nosilaca kulture polja sa urnama (kao i grupe Barice—Gređani koja joj prethodi) u odnosu na nosioce drugih kultura (kulturnih grupa) dalje na jugu. Različiti obredi: kultno očišćenje vatrom prostora na kojem će biti podignut tumulus, žrtve paljenice nad grobom ili u blizini groba, ostaci daće (životinjske kosti, razbijene posude u kojim su hrana i piće donošeni na grob) bili su posvuda proširenі; njihovi tragovi dokumentovani su i u grobovima s incineracijom u sjevernoj Bosni i u tumulima, odnosno u ravnim grobovima centralne i južne Bosne i Hercegovine.

Solarni kult je bio jedan od najvažnijih kultova bronzanog doba, ali sigurnije potvrde na ovom tlu srećemo tek u nalazištima kasnog bronzanog doba. To su: sunčeva barka prikazana na jednoj bronzanoj posudi iz ostave Lukavac*, negativ lika vodene ptice na kalupu iz Donje Doline* kod Bosanske Gradiške, bronzana figurica patke iz ostave Boljanić* kod Gračanice. U krug solarne simbolike spadaju i velike ukrasne ploče u obliku točka ili diska nađene u nekoliko ostava (Lauševići* kod Kotor-Varoši, Blatnica* u Mladikovini kod Tešnja), predstava točka na nekom glinenom objektu s Debelog brda* u Sarajevu i glineni »žrtvenik« iz sloja B naselja Pod* kod Bugojna ukrašen utisnutim koncentričnim kružnicama. Koncentrične kružnice kao jedan od likovnih simbola sunčevog diska pojavljuju se i među ornamentalnim motivima srednjobosanske* grupe, na keramičkim i na bronzanim proizvodima. U vezi sa solarnim kultom mogli bi biti i crteži na stijeni u Žlijebu kod Višegrada (Stijena pod pismom*): geometrizovani ljudski likovi u položaju koji najvjerovatnije prikazuje kultni ples i svastike koje su također sunčev simbol.

Kult voda (ili vodenih, obično riječnih božanstava) dokumentovan je nalazima čitavih bronzanih objekata (najčešće oružja, zatim oruđa i nakita) u koritima rijeka u koja su bili bačeni tokom nekih obreda. Pored Donje Doline* kraj koje je (u koritu Save) nađeno najviše takvih predmeta, u tu kategoriju spadaju po svoj prilici još i mač nađen u koritu Drine kraj Radaljske Ade* (Zvornik), mač otkriven u koritu Sane u Bosanskom Novom (Ušće Sane*), a vjerovatno i bogati ženski nakit otkopan (bez tragova groba) u koritu rijeke Mlade u Otoku* kod Vitine (Ljubuški) koji pripada prelazu u željezno doba.

Kultu kućnih božanstava (ili *kultu predaka* koji je s njim u bliskoj vezi) mogli bismo pripisati običaj da se — prilikom gradnje kuće — u jednu od jama za stubove koji drže konstrukciju zgrade ukopaju manje posude, vjerovatno napunjene pićem (Gornja Tuzla I*, Pod kod Bugojna, sloj A). S istim kultom (kultovima) mogla bi biti u vezi i posebna konstrukcija za prinošenje tečnih žrtava, otkrivena u sloju B naselja Pod kod Bugojna.

Krajem kasnog bronzanog doba javlja se i glinena antropomorfna plastika, najvjerovatnije kultne namjene (Velika gradina u Varvari kod Prozora, Ripač kod Bihaća).

[*Tom 1:* Tab. 13 (1, 2)]

LIT.: *B. Čović* 1961 a, 107; *B. Čović* 1963, 41—50; *Z. Marić* 1964, 53; *B. Čović* 1983 h, 818—821; *B. Čović* 1984 b, 127—131; *A. Benac* 1986. B. Čović

E) *Željezno doba.* Na razvoj religije tokom ovog doba bitno su uticala tri činioca. Prvo, bronzanodopska tradicija koja se i u ovoj oblasti duhovne kulture dugo održava; drugo, obrazovanje širih kulturnih i etničkih (plemenskih) zajednica koje se također reflektuje i u sferi religijskog života; treće, živi trgovinski i drugi kontakti s bližim i daljim susjedstvom, posebno sa zemljama civilizovanog antičkog svijeta, Grčkom i Italijom.

Kult mrtvih je i u željezno doba bio važan dio religijske svijesti i prakse, a ostavio je i najviše materijalnih tragova. Sahranjivanje pod tumulima, široko rasprostranjeno u bronzanom dobu, sada je ograničeno uglavnom na područje rasprostiranja glasinačke kulture, pa i tu u mlađe željezno doba ima kolebanja: glasinačka kultura se krajem 4. v. st. e. dezintegriše, a u istočnoj Hercegovini se već od 5. v. st. e. pojavljuju i ravni grobovi (Kačanj* kod Bileće). Velike promjene nastaju i u odnosu inhumacije (sahranjivanja) i incineracije (spaljivanja). U sjevernoj Bosni inhumacija postaje dominantna (u japodskoj* grupi već od 8—7. v. st. e., a u grupi Donja Dolina — Sanski Most* tokom 6. i 5. v. st. e.), dok se u isto vrijeme u okviru glasinačke* kulture odigrava suprotan proces; tokom 6. v. spaljivanje je sve češće, da bi na prelazu u 5. v. postalo vodeći ritus. Zatim u *mlađem* željeznom dobu ponovo dolazi do postepenog jačanja incineracije, što pokazuju grupe mlađih i najmlađih grobova (iz 4—1. v. st. e.) u Jezerinama* i Ribiću* kod Bihaća, Donjoj Dolini* kod Bosanske Gradiške, Sanskom Mostu*, zatim u centralnoj Bosni (Kamenjača* u Brezi), u jugoistočnoj Bosni (Mahrevići* kod Čajniča), pa i u istočnoj Hercegovini (naknadni ukopi helenističkog doba u tumulima na Ljubomirskom polju kod Trebinja). Prilozi su posvuda bogatiji i brojniji nego u bronzano doba, a tragovi različitih obreda (žrtve paljenice, libacije, daće) dosta su dobro dokumentovani. Bogato opremljeni ratnički, a posebno kneževski grobovi (grupa Donja Dolina — Sanski Most, glasinačka kultura) reflektuju ne samo socijalni razvoj, već, vrlo vjerovatno, i razvoj *kulta heroiziranih predaka.*

Od starijih kultova veliki značaj zadržao je još i *kult sunca,* dokumentovan brojnim likovnim simbolima: privjescima i drugim objektima u obliku točka, motivom svastike na ognjištima (žrtvenicima?) iz Donje Doline, kao i na nekim fibulama, predstavama sunčeva diska na različitim bronzanim objektima. Tu spadaju i stilizovani likovi vodenih ptica, a posebno predstava sunčeva diska na

jednom stubastom idolu, nađenim u svetilištu na Podu* kod Bugojna. Tom kultu pripada i bronzani model kolica sa Glasinca* koji je još jedna, specifična, modifikacija sunčeve barke.

Posebnu grupu objekata kultnog značenja čini *antropomorfna plastika.* Glinena antropomorfna plastika ograničena je na nalazišta u sjeverozapadnoj i centralnoj Bosni: Ripač* kod Bihaća, Donja Dolina, Pod, Debelo brdo* i Fortica* na Bakijama u Sarajevu. Pretežan dio pripada grupi sitne plastike čija je bliža namjena nejasna. Posebnu grupu čine stubasti idoli iz svetilišta na Podu kod Bugojna, te lice bradatog muškarca, prikazano u reljefu na glinenom obodu ognjišta iz istog nalazišta. Mada se funkcija i značenje sitne plastike na jednoj, a stubastih idola na drugoj sigurno razlikuju, zajedničko im je to da pokazuju kako se tokom željeznog doba shvatanje božanskih bića razvija u pravcu antropomorfizma. Malobrojna bronzana antropomorfna plastika, posebno ona iz Hercegovine (Konjic, Sovići kod Gruda, Crkvina u Studencima kod Ljubuškog) pruža takođe dokaze o takvom razvoju.

Kultna mjesta i svetilišta javljaju se u nekoliko oblika. Velike kamene ili zemljane humke, bilo kao samostalne konstrukcije, bilo kao dijelovi gradinske arhitekture, služile su u nekim slučajevima kao kultna mjesta (v. takođe: tumulus, zaspa). Ulomci keramike, ponekad i životinjske kosti, nađeni po površini i u podnožju tih objekata, ostaci su različitih obreda, obavljanih na tim mjestima. Istu ili sličnu funkciju imala su i tzv. žrtvišta u Pazariću kod Hadžića (Trojan*) i u Čelebiću kod Konjica (Čupine*); to su niski tumuli koji su se sastojali od naslaga keramike, pepela, ugljenisanog drveta i životinjskih kostiju.

Posebno građeni kultni objekti konstatovani su sa sigurnošću na dva lokaliteta. Na Podu kod Bugojna, u sloju datiranom oko 600. g. st. e., otkopana je građevina koja se sastojala od platforme veličine oko 2 × 5 m i prostora veličine oko 4 × 5 m s podom za oko 0,80 m nižim od nivoa platforme. Na platformi je otkriveno ognjište (žrtvenik?) i ostaci rešetkaste konstrukcije izgrađene od vertikalnih drvenih stubaca i poprečnih letvi. Konstrukcija je bila oblijepljena glinom u kojoj su, tehnikom udubljivanja, izvedene jednostavne kompozicije geometrijskih motiva. Istim postupkom bili su ukrašeni i zidovi, vjerovatno samo na prostoru oko platforme. Vertikalni stupci pomenute rešetkaste konstrukcije završavali su se stilizovanim ljudskim glavama (licima), tvoreći tako tzv. stubaste idole. Jedan stubac imao je umjesto ljudskog lika stilizovani sunčev disk. Najvjerovatnije je da se radi o svetilištu zajedničkom svim stanovnicima naselja, a posvećenom sunčevom božanstvu, kao i nekim drugim božanstvima, koja nije moguće definisati, ali koja očigledno već stiču ljudski lik.

Svetilište u Gorici* kod Gruda u Hercegovini pripada već tipu mediteranskih (prvenstveno grčkih) hramova arhajskog doba. Osnovano je u 7. v. st. e. a trajalo je do početka rimske vladavine. Istražio ga je Č. Truhelka i pogrešno interpretirao kao krematorij. Objekat je rađen od kamena suhozidnom tehnikom. Veličine je oko 8,5 × 4,5 m. Sastojao se od naosa, podijeljenog u dva dijela i predvorja. U stražnjem dijelu naosa bio je tezaur s velikom količinom votivnih darova (oružje, nakit). U prednjem dijelu naosa mogla je stajati statua božanstva, možda drvena.

Važan posredni dokaz o razvoju religije zapadnobalkanskih plemena željeznog doba čine mnogobrojni nalazi »ilirskih« objekata (najčešće nakita) u grčkim svetilištima 8—6. v. st. e. (Dodona, Delfi, Hera Limenija kod Korinta, Olimpija, Artemida Ortija u Sparti i dr.). Kao votivni darovi »ilirskih« stočarskih grupa, a možda i poslanstva pojedinih plemena ili njihovih vođa, ti objekti reflektuju i postojanje autohtonih, »ilirskih« božanstava sličnog ranga i funkcije.

Najzad, razvijeni domaći kultovi čija svetilišta i spomenike (»interpretatio romana«) srećemo u doba rimske vladavine (Bind-Neptun, Silvan, Dijana i dr.) takođe su posredan dokaz razvijenog religijskog života u neposredno prethodnom periodu — željeznom dobu. Taj je razvoj, po svoj prilici, dostigao stepen antropomorfizma i izgradnje lokalnih (plemenskih ili međuplemenskih) panteona. Kultovi nekih božanstava (npr. onih koje interpretatio romana poznajemo kao Silvana i Dijanu) bili su već zajednički većem broju plemenskih zajednica zapadnog Balkana.

[*Tom 1:* Tab. 13 (3—5); Tab. 19 (5—7); *Tom 2:* Tab. 8 (3)]

LIT.: *D. Rendić-Miočević* 1955; *B. Čović* 1959, 78—80; *B. Čović* 1963; *Z. Marić* 1964, 53—57; *Z. Marić* 1968, 52—57; *B. Čović* 1976, 252—255; *B. Čović* 1979; *B. Čović* 1984 b, 167—176; *A. Benac* 1985, 19—20, 198; *B. Čović* 1987, 270—273, 275—277; *B. Čović* 1987 a, 469—471; 473—475; *B. Čović* 1987 b, 511—512; 517—520; *B. Čović* 1987 c, 637—639; *S. Gabrovec-B. Čović* 1987, 921—922. B. Čović

F) Doba rimskog carstva (Principat). Na području Bosne i Hercegovine u periodu principata (9—284. god.) ostavila je antička kultura vidne tragove kultnog karaktera: na kamenim spomenicima epigrafskog i ikonografskog značaja, u bronzanoj plastici, na gemama i zemljanim lampama. Na tim spomenicima prikazana su ili spomenuta rimska, epihorska »interpretatio romana«, grčka, tračka i orijentalna božanstva. Među njima su najbrojnija *rimska* božanstva.

U ovom povijesnom razdoblju unose Rimljani kultove svojih bogova. Spomenici posvećeni Jupitru*, Junoni* i Minervi* (tzv. Trijada), nađeni na području Bosne i Hercegovine, zajedno s drugim kultovima iz rimskog panteona, predstavljaju službenu religiju Rimskog Carstva. To pokazuju posvetitelji (dedikanti) ili zavještači koji su, u većini slučajeva, predstavnici državne uprave. Na taj način širili su se kultovi rimskih bogova, koji su uticali i na razvoj (interpretatio romana) domaćih kultova.

Kao vrhovno rimsko božanstvo (I/ovi/ O/ptimo/ M/aximo), bilo samostalno ili u kultnim zajednicama, Jupiter se štovao u svim krajevima današnje Bosne i Hercegovine. Međutim, treba istaknuti da je njegov kult kao i kultovi ostalih rimskih bogova (Merkur*, Mars*, Pomona*, Dijana*, Silvan*), bio zastupljeniji u krajevima istočne Bosne (Skelani* kod Višegrada, Rogatica* i Domavia* kod Srebrenice), nešto slabije u zapadnoj Bosni (Golubić kod Bihaća, Crkvina* u Halapićima kod Livna). Uočeno je da se spomenici rimskih bogova, koje podižu doseljeni rimski građani, najviše nalaze u rimskim naseljima i postajama beneficijara. Rimska božanstva štuju također i romanizirani Iliri.

Nekoliko nađenih epigrafskih spomenika spominju i svetišta. Među njima je žrtvenik Jupitra iz Harmana* kod Jajca (aedem restituit) i poznati građevinski natpis iz Humca* (Ljubuški) koji spominje hram Libera* i Libere* (templum Liberi patris et Liberae vetustate /di/labsum restituit). I drugi kultni spomenici (reljefi, are, epigrafski spomenici) nađeni na Crkvini* u Šipovu, u Maloj Ruiški, Skelanima i Sasama (Domavia*) također ukazuju na postojanje svetišta boga Jupitra u tim naseljima. Za

rudarske krajeve područja Japre (Crkvina* u Blagaj Japri kod Bosanskog Novog) pretpostavljamo postojanje hrama »Terrae Matris«, a za ruševine otkrivene u Buturović polju* (Konjic) i svetište božice Venere.

Ilirska, panonska i druga plemena imala su, u trenutku pokoravanja od strane Rimljana, veoma vjerojatno već izgrađenu fizionomiju svoje religije s brojnim božanstvima. O tome se, međutim, zna vrlo malo. Sve što o tome doznajemo potječe iz doba rimske vladavine, odnosno preko »interpretatio romana«, koja je iznijela na vidjelo kultove romaniziranog epihorskog stanovništva. *Autohtona* božanstva Silvan i Dijana bila su veoma štovana u zapadnoj Bosni (među Delmatima*), posebno na Glamočkom polju. Silvanovi atributi »silvestris« i »mesor« ukazuju na specifičnost privrede autohtonog stanovništva. Osim toga, treba naglasiti da se u reljefima Silvana, a naročito Dijane ispoljio jak autohtoni religijski elemenat, kako u vjerskoj tradiciji, tako i u umjetnosti, koja se jače razbuktala u toku 3. st. U vezi sa starim domaćim bogovima treba istaći da se na reljefima Silvanova i Dijanina kulta zapažaju dva strana uticaja: fizionomija grčkog Pana (Gradac* u Lepenici kod Kiseljaka), što je arkadski uticaj, i antropomorfni Silvan (Crkvina* u Trusini kod Konjica) koji se pripisuje italskom uticaju; na njega upućuje i prikaz Dijane sa Karaule* u Duvnu. Na području Delmata treba spomenuti kultni sinkretizam između Silvana i grčkog Dionisa* ili rimskog Libera, odnosno poistovećivanje autohtonog Silvana s grčkim Dionisom, kojeg su Delmati mogli upoznati prije Rimljana. Stoga bi ovi primjeri upućivali na tragove helenističkog uticaja i na ranu rimsku kolonizaciju i romanizaciju. Treba još spomenuti da nam »interpretatio romana« otkriva i neka druga autohtona božanstva. Tako su Japodi u Pounju štovali Binda—Neptuna* kojemu je pripadalo svetište s brojnim arama u Privilici* kod Bihaća. Dedikanti su uglavnom principi i prepoziti Japoda. Delmati vjerovatno štuju Armata* (Karaula* u Duvnu), a neki krajevi istočne Bosne Libera i Termina* (Ustikolina*). Može se pretpostaviti da su svetišta Silvana i Dijane, s obzirom na njihove kultne specifikacije, bila samo kultna mjesta na otvorenom polju, u pristupačnim pećinama ili u zaklonjenim mjestima.

Od *grčkih* kultova koji su u krajeve današnje Bosne i Hercegovine mogli stići prije dolaska Rimljana, kontaktima s grčkim trgovcima, spadao bi Dionis, bog vina, što se ne bi moglo tvrditi za Apola* (Vršani* kod Prnjavora), Aeskulapija* i Higiju* (Skelani* kod Višegrada), te za božicu Nemezu* čiji kultovi datiraju iz perioda vladavine Rima. Ova konstatacija vrijedi i za Dioskure* (Kastor i Poluks), izuzimajući reljef na stijeni iz Krupe* kod Čapljine koji je po svoj prilici iz helenističkog doba. Oni samo upućuju na prisustvo grčkog, odnosno helenističkog elementa u našim krajevima Bosne i Hercegovine u rimsko doba, što bi također svjedočilo o slaboj zastupljenosti čistih grčkih kultova.

U 3. st. susreću se, po svoj prilici, kultovi *tračkog* karaktera: Apolla — Tadena (Ilidža, Sarajevo) i »Tračkog konjanika« u značenju heroiziranog pokojnika (Sarajevo; Crkvina u Grebenu kod Višegrada). Oni bi vjerovatno upućivali na tračku elemenat naseljen u doba rimske vladavine, a ne na autohtone Tračane.

U doba principata na područje Bosne i Hercegovine prodiru i *orijentalna* božanstva. Njih u naše krajeve prenose u prvom redu rimski vojnici porijeklom iz Male Azije. Tako već krajem 1. st. u Stocu* (Diluntum) postoji kult egipatske božice Izide*, kult Atisa* (Hardomilje*, Ljubuški) i Magnae Matris* (Vašarovine* u Priluci kod Livna). Uz Izidu, kao egipatsko božanstvo, poznat je i bog Serapis* (Crkvina* u Varošluku kod Travnika). Od orijentalnih kultova poznato je i sirijsko božanstvo Jupiter—Dolihen (Majdanište* u Maslovarama kod Bosanskog Novog), frigijsko-tračko Sabazije* (Domavia*) te Dunavski konjanici, koji predstavljaju sinkretizam nekoliko orijentalnih kultova: (Trački konjanik, Mitra, Sol i Dioskuri), prikazani na olovnim pločicama (Crkvina* u Halapićima kod Glamoča, Duvno, Ljubuški, Vitez, Velika Obarska kod Bijeljine). Kult boga Mitre poznat je već u periodu principata (Jezerine* u Pritoci kod Bihaća), samo što u tom razdoblju još nije uhvatio dublje korijenje kao u doba dominata. Sedat* je posvjedočen u sjeverozapadnoj Bosni (Stari Majdan), a zbog većeg broja potvrda iz Panonije naziva se i panonsko božanstvo.

[*Tom 1:* Tab. 14 (1—9); Tab. 15 (1, 2); *Tom 2:* Tab. 9 (1—4); Tab. 10 (1—3); *Tom 3:* Tab. 8 (6); Tab. 9 (6)]

LIT.: *V. Paškvalin* 1963, 127—153; *N. Cambi* 1963—1965, 85—107; *E. Imamović* 1977, 53—518; *J. Medini* 1982, 53—90; *V. Paškvalin* 1983, 167—176; *E. Pašalić* 1984, 290—299; *V. Paškvalin* 1986, 61—69. V. Paškvalin

G) Doba kasne antike (Dominat). Na kraju principata i na početku dominata gotovo su već bili iščezli rimski kultovi. Najprije su ih potiskivali orijentalni, među njima najviše mitraizam, a onda, definitivno, kršćanstvo. To stanje su, bez mnogo uspjeha pokušali popraviti Dioklecijan (288—305) i Julijan Apostata (361—363), želeći vratiti dominat rimskim kultovima da bi osnažili rimsku državu. Tako su u ovom razdoblju rimske povijesti na području Bosne i Hercegovine mitraizam i kršćanstvo, ostavili najevidentnije tragove.

Mitraizam, perzijska religija, kult nepobjedivog Mitre* (Deo Soli Invicto Mithrae) širili su vojnici, robovi i trgovci. Po Rimskom Carstvu širio se slobodnije od kršćanstva, pa je bio prihvaćen od samih rimskih careva, postavši za kratko i državni kult. Od spomenika ovog božanstva posebno su zanimljivi reljefi sa scenom tauroktonije, koji prikazuju pećinu kao kultno mjesto boga Mitre. Jedna scena nalazi se na živoj stijeni u pećini u Jajcu*, a druga na slobodnom reljefu iz Konjica*. Ova dva reljefa pripadala su njegovim hramovima, mitrejima. Reljef iz Konjica je kompleksnog tipa. Na aversu je natpis S/oli/ I/nvicto/ M/ithrae/, s predstavom tauroktonije, a na reversu prikaz kultnog obreda i hijerarhije. Mitrini spomenici s prikazom tauroktonije otkriveni su i u Pritoci* (Jezerine kod Bihaća), na Crkvini* u Golubiću kod Bihaća, u Sigi* u Dardaganama (Zvornik), u Vratnicama* (Lisičići, Konjic); zanimljiv je i Mitrin spomenik bez scene tauroktonije sa Grčina* u Potocima (Mostar) ili oni s natpisom iz Konjica*, Rogatice* i Skelana* (Višegrad). Na području Bosne i Hercegovine mitraizam se pojavio, izgleda, već u 2. st. kako je datiran Mitrin reljef iz Jezerina. Međutim, s obzirom na češću pojavu njegovih spomenika na ovom području krajem 3. i početkom 4. st. mitraizam ubrajamo među religije dominata.

I *kršćanstvo* je religija dominata. O njegovom prodiranju u krajeve današnje Bosne i Hercegovine može se samo nagađati, jer nema pouzdanih arheoloških dokaza o samim počecima njegova širenja koje je sigurno išlo preko Salone i Narone, a kasnije i Sirmiuma, odnosno Siscije. Za razliku od veoma velikog broja starokršćanskih spomenika i natpisa u antičkoj Saloni, u njezinom zaleđu na području

Bosne i Hercegovine nije nađen natpis za koji bi se moglo tvrditi da pripada prvim kršćanskim općinama, osim, eventualno, jedan ulomak sa Crkvine* iz Mujdžića (Šipovo). Međutim, o kršćanstvu kao prihvaćenoj religiji sigurne potvrde imamo u većem broju starokršćanskih bazilika, koje ukazuju da je kršćanstvo na području Bosne i Hercegovine sigurno prisutno već od kraja 4. st.

Uz mitraizam i kršćanstvo u ovim krajevima otkriveni su i tragovi *jevrejske* religije u vidu zemljane svjetiljke iz Mogorjela* (Čapljina), s prikazom judaističkog sedmokrakog svijećnjaka (menora).

[*Tom 1:* Sl. 7; Tab. 15 (3—5); *Tom 2:* Tab. 11 (2, 6, 7); *Tom 3:* Tab. 10 (5—9)]

LIT. *C. Patsch* 1897 a, 629—656; *D. Sergejevski* 1937, 11—18; *V. Paškvalin* 1963, 146—149; *V. Paškvalin* 1970, 667—687; *D. Basler* 1972, 23, 63—143; *E. Pašalić* 1984, 294—299.

V. Paškvalin

H) Rani srednji vijek. Poznato je da su Istočni Goti, kao i skoro sva germanska plemena koja su bila u dodiru s Rimskim Carstvom, primila hrišćanstvo već do kraja 4. v. i da su, kao i mnogi drugi narodi širom istočnog dijela Imperije, prihvatili arijansku jeres. Ova pripadnost arijanstvu, u vrijeme Teodorika, u opštoj tolerantnoj klimi tog doba, nije izazivala nikakve sukobe sa ortodoksnim hrišćanstvom domaćeg stanovništva. Koja od brojnih bazilika podignutih u ovom vremenu pripada ovom, arijanskom kultu, ostaje za sada otvoren problem. Zna se jedino da su malobrojne biskupije koje su egzistirale na teritoriji Bosne i Hercegovine bile podložne nadbiskupiji u Saloni.

Manje su nam poznate vjerske prilike u ovim krajevima u vrijeme doseljenja Slovena, ali se može pretpostaviti da su oni sa sobom donijeli i svoja davna vjerovanja u okviru paganskog shvatanja svijeta. Izvjesni toponimi, ili krsna slava, koji su se i do danas održali, predstavljaju tragove ovog vjerovanja. Pokrštavanje Slovena počelo je odmah nakon njihovog konačnog doseljenja, već u 7. v., u prvom talasu, a zatim, u širem opsegu, tokom 9. i 10. v. Rad Ćirila i Metodija imao je određenog uticaja i na prilike u ovom području. Tragovi sakralne arhitekture, prema sačuvanim natpisima iz Groblja* u Rapovinama kod Livna i iz Livna*, sežu do u kraj 9. v.

[*Tom 1:* Sl. 42 (1—3); *Tom 2:* Tab. 12 (1); *Tom 3:* Tab. 11 (4, 8)]

LIT.: *N. Miletić* 1984, 377, 396—397.

N. Miletić

I) *Kasni srednji vijek.* Slika vjerskih prilika u ovom dobu postaje sve složenija. S postepenim širenjem granica prvobitne bosanske države, u kojoj je zabilježeno postojanje katoličke biskupije, a od 13. v. i Bosanske crkve, obuhvaćeni su i krajevi sa pravoslavnim življem, posebno u okviru humske episkopije. Prisustvo dualističke Bosanske crkve, samo uslovno određene kao heretičke, izazvalo je mnoge peripetije i snažne proteste i otpore i ugarskog dvora i rimske kurije, uz brojne intervencije i vojne pohode, kojima su se od 14. v. svojom djelatnošću priključili i pripadnici franjevačkog reda. Najviši dostojanstvenici Bosanske crkve bili su djed i gost, čiji je spomen, osim u arhivskim dokumentima, ostao zabilježen i u natpisima ili likovnim predstavama na stećcima. Pitanje pravog karaktera učenja Bosanske crkve i njene stvarne organizacije još uvijek je predmet proučavanja. Brojni ostaci sakralnih objekata, tragovi fresaka, rukopisne knjige ukrašene minijaturama, ikone poznate iz arhivske građe, sistematski prikupljena građa o stećcima i dr, svjedoci su intenzivnog vjerskog života u srednjovjekovnoj Bosni, čija integralna analiza tek predstoji.

[*Tom 1:* Sl. 17, 43; *Tom 2:* Tab. 13 (1—3, 6); *Tom 3:* Tab. 13 (1, 2, 5, 6)]

LIT.: *J. Šidak* 1975; *S. Ćirković* 1987, 191—254.

N.Miletić

RENĐEO, *Ivan,* numizmatičar (Ilok, 5. 5. 1884 — Zagreb, 9. 5. 1962). Obrađivao je gotovo sve probleme numizmatike južnoslavenskih naroda i uređivao numizmatičke časopise (»Numizmatika«, »Numizmatičke vijesti«). Objavio je brojne studiozne radove iz raznih područja numizmatike. Među njima značajno mjesto zauzimaju radovi iz oblasti bosanske srednjovjekovne numizmatike, od kojih jedan ima karakter zaokružene sinteze. Njegovo životno djelo — — korpus srednjovjekovnih novaca — u kojem su obrađeni novci Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Bosne, za sada je jedini priručnik ovih novaca za numizmatičare.

Relevantni radovi: v. Bibliografija.

LIT.: *B. Zmajić, Ivan Rengjeo,* Historijski zbornik XV, Zagreb 1962, 353—357.

T. Glavaš

RENESANSA. Upravo u vrijeme najintenzivnijeg širenja renesansnih ideja i uticaja u zapadnim dijelovima Balkana, naročito na Primorju, Bosna je izgubila političku samostalnost, postala poprište dugotrajnih sukoba kršćanskog Zapada i Osmanskog Carstva i našla se u sferi islamske civilizacije. Stoga su neposredni uticaji renesanse u Bosni slabi i sporadični. Zapažaju se na pojedinačnim kamenim ukrasima u Jajcu, na bronČanom kotliću sa Bobovca, likovnom tretmanu pojedinih pečata, i nekim drugim predmetima umjetničkih zanata.

LIT.: *P. Anđelić* 1984 a, 435—587.

P. Anđelić

RIS... *(Colonia Ris...).* Mjesto u istočnoj Bosni (Dalmatia)). *T.Cl(audio) Maximo dec(urioni) c(oloniae) Ris...* CIL III 2766 b=8369, Rogatica. *Th. Mommsen* u CIL III dopunja u *Risiniųm; C. Patsch,* 1907, 468 je protiv. U pitanju je ime rimske kolonije u Rogatici (I. Bojanovski 1987, 134—135; I. Bojanovski 1988).

I. Bojanovski

ROMANIKA. Na području Bosne i Hercegovine sačuvan je mali broj romaničkih spomenika, ali se ipak ne može tvrditi da recepcija romanike nije bila intenzivna i dugotrajna. O tome svjedoče brojni relikti, koji se ponegdje raspoznaju sve do danas. Po široj klasifikaciji ovdje bi spadao i najveći broj utvrđenih gradova s jednom ili dvije kule i jednostavnim dvorištem (oborom). Kao romaničke građevine mogu se označiti i starije crkve u Jajcu* i Arnautovićima*, na čijim su temeljima kasnije izgrađene franjevačke crkve gotičkog stila, benediktinske samostanske crkve u Crnču* (Čičevo kod Trebinja) i u Koluniću, Crkvina* u Gornjoj Bijeloj kod Konjica i Crkvina* u Lisičićima kod Konjica, a vjero-

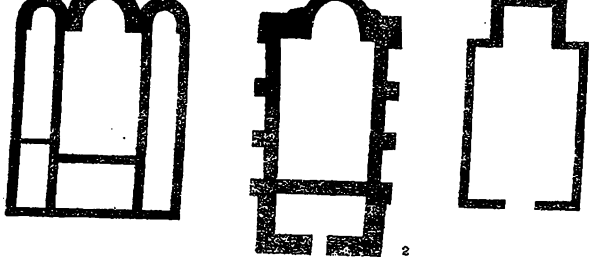

Sl. 43: Osnove romaničkih crkava

vatno i mnoge druge seoske crkve čije karakteristike nije moguće stilski sasvim sigurno odrediti na osnovu sačuvanih ostataka, kao što su Gradac* kod Hadžića, Trijebanj* kod Stoca i dr. U kamenoj plastici romanički stil se očituje u dekorativnim detaljima crkava u Jajcu, Lisičićima i Crkvine u Razićima* kod Konjica, u dijelu plastične dekoracije Crkvine* u Zavali kod Trebinja, ili u modelaciji reljefne ploče iz Metaljke* u Carevom polju kod Jajca i glave iz Čaplji* kod Sanskog Mosta. Izrazite osobine romanike ima brončano raspelo iz Mujdžića* kod Jajca, a u slikarstvu stariji slojevi fresaka u Jajcu i minijature Miroslavljevog evanđelja. Među značajne retardacije romanike spadaju detalji kamene plastike sa Bobovca* (Dragovići kod Vareša), nastali u 14. st. i toranj Sv. Luke u Jajcu, izgrađen u 15. st. Utjecaji romanike osjećaju se i u većini minijatura bosanskih rukopisa s kraja 14. i početka 15. st. i na ornamentici stećaka.

LIT.: *V. Đurić* 1982, 343—346; *P. Anđelić* 1984 a, 435—587.

P. Anđelić

RUDARSTVO. *A) Praistorijsko doba.* Nema pouzdanih dokaza rudarske eksploatacije mineralnih sirovina tokom paleolitskog, mezolitskog i neolitskog doba. Potrebe za raznim vrstama kamena zadovoljavane su, kako izgleda, najvećim dijelom prikupljanjem u rječnim naslagama, rasjedima i sl. Vinčanska* kultura je poznavala upotrebu bakra, što se odnosi i na njena naselja u sjeveroistočnoj Bosni (»Donja« Tuzla*, Gornja Tuzla*, stratum III i II), ali porijeklo sirovine još nije utvrđeno. Ni iz *eneolitskog* doba nema pouzdanih direktnih dokaza o rudarstvu, mada sastav metala u kasnoeneolitskim bakrenim sjekirama ukazuje na mogućnost da su bile izrađene od bakra dobijenog taljenjem domaćih sulfidnih rudača (Fahlerze). Nije isključeno da je već u to vrijeme bilo otvoreno okno u Mračaju* kod Gornjeg Vakufa. U svakom slučaju to okno je funkcionisalo najkasnije u posljednjim fazama *bronzanog* doba, krajem 2. ili početkom 1. milenija st. e. Znatna količina ugljenisanog drveta i rastrošenog kamena, kao i kameni batovi, nađeni u oknu, pokazuju da se primjenjivao metod zagrijavanja stijena vatrom i naglog hlađenja vodom, nakon čega se ispucala stijena razbijala kamenim batovima. Snažan procvat domaće metalurgije bronze tokom kasnog bronzanog doba može se uzeti kao indirektan dokaz pojačane eksploatacije lokalnih ležišta bakrene rudače, odnosno razvijenijeg rudarstva u to doba. Uz bakar se, vjerovatno, dobijalo i nešto zlata i srebra.

Metalurgija *željeza* čiji razvoj na tlu današnje Bosne i Hercegovine možemo pratiti od 9. v. st. e. nadalje zahtijevala je znatne količine željezne rude. Jedan dio je, najvjerovatnije, pribavljen površinskim prikupljanjem rude (V. Radimsky 1891 a), ili ispiranjem iz rječnih naslaga, ali se, sudeći po velikom obimu metalurške produkcije, mora pretpostaviti i klasična rudarska eksploatacija, mada posve pouzdane arheološke dokumentacije o tome nema. Isti reviri su, naime, bili i dalje eksploatisani (u doba rimske vladavine, u srednjem vijeku i u kasnijim periodima), pa su tragovi praistorijskih rudarskih radova najvjerovatnije uništeni. Srebro i zlato dobijalo se i u željezno doba najvjerovatnije pretežno ispiranjem.

LIT.: *V. Radimsky* 1891 a; *V. Ćurčić* 1908 b; *B. Čović* 1976 a; *B. Čović* 1980 b; *A. Durman* 1983; *B. Čović* 1984. *B. Čović*

B) Doba rimske vladavine. Smatra se da je jedan od ratnih ciljeva Rima u sukobu s ilirskim i panonskim plemenima zapadnog Balkana bilo i rudno bogatstvo tih krajeva, napose zlatom, srebrom i željezom. Nakon što su bili iscrpljeni rudnici Etrurije, Italija je oskudijevala metalima, a povećane potrebe ratovanja, privrede i državnih kovnica nisu mogli podmiriti rudnici Elbe i Sardinije (rudnik srebra i olova Iglesias, što su ga otvorili još Feničani, a koji radi i danas), pa ni Hispanije.

Čini se da su Rimljani, kao i Kartažani, željezne proizvode još od punskih ratova nabavljali iz Ilirije, iz njezinog zapadnog dijela (nalaz afrikanskog novca u Vrankamenu kod Bosanske Krupe). Iliri i srodna im plemena bili su poznati u starom svijetu kao vrsni rudari i metalurzi, kako to potvrđuje i razvitak njihove materijalne kulture kroz metalno doba. Vadili su i prerađivali bakar, ali i zlato, srebro i olovo, te željezo i druge rude. Kao vrsni rudari napose su bili cijenjeni Desitijati* i Pirusti*, Delmati i Sardeati*, a svakako i Mezeji*, ali i drugi.

U doba principata, sve do Vespazijana, nema potvrda o eksploataciji rudnog blaga zemlje. Za prvo vrijeme značajan je jedino podatak Plinija Starijeg, možda nešto i preuveličan, da se u Neronovo doba u Dalmaciji* »u sretan dan« znalo izvaditi i po pedeset funti zlata (oko 16—17 kg): *singulis diebus quinquagenas libras* (Plin. XXXIII 21). I pjesnik Stacije krajem 1. st. spominje »dalmatinsku kovinu« *(Dalmaticum metallum,* Silv. I 2, 13 i III 3, 86) misleći na zlato. Ilirija je bila i inače poznata kao »zlatonosna zemlja« *(aurifera terra,* Mart. Ep. 1, X 78).

Malo se zna i o organizaciji rudarstva, prosijavanju i kopanju *zlata* u toj ranijoj fazi, jer prve vijesti o aurarijama u Dalmaciji, Meziji i Daciji datiraju iz nešto kasnijeg vremena. Jedino bismo mogli kazati da se eksploatacija rudišta zasnivala na robovskom radu i konfiskaciji prirodnih resursa, uz asistenciju vojske. Već je, naime, Augustov vojskovođa Vibije prisiljavao stanovništvo na kopanje zemlje i ispiranje zlata: *qui efferum genus fodere terras coegit aurumque venis repurgare,* što su navodno, pohlepno prihvatili kao da kopaju za sebe (*... quod alioquin gens omnium cupidissima eo studio ea diligentia anquirit, ut illud in usus suos eruere videantur* — Flor. Epit. II 25). Sudeći po analogijama, organizacija rudarenja bila je u rukama zakupnika *(publicani,* kasnije *conductores),* koji su držali u zakupu i prikupljanje poreza, carina, raznih taksa i nameta. Zbog zloupotreba publikana, država je u 2. st. ukinula zakup, pa otada rudnicima i metalurgijskim oficinama upravljaju carski upravitelji *(procuratores)* iz viteškog staleža. Kako posljednji konduktor spominje se 201. g. C. Iul(ius) Agathopus, a kao prvi prokurator T. F(avius) Verecundus 209. g., obojica u rudnicima željeza u Ljubiji. Tada se u državnim (carskim) rudnicima prelazi na direktno ubiranje proizvoda.

Kada su u pitanju rudnici zlata *(aurariae),* jedan od najstarijih natpisa koji spominje aurarije je epitaf Taumasta, službenika dalmatinskih aurarija *(Thaumasto commentariensi aurariarum Delmatarum)* iz Salone (CIL III 1997). Vjerojatno je tada i uprava dalmatinskih rudnika zlata bila u Saloni. Nešto se kasnije spominju i prokuratori aurarija u Daciji, kao M. Ulpius Aug. lib. Hermia *proc(urator) aurariarum* iz Ampeluma (CIL III 1312). Kao procurator Daciae Apulensis navodi se i izvjesni T. Cl(audius) Xenophon, koji je neposredno nakon toga (između 180. i 192. g.) postao *proc(urator) argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum* (CIL III 7127, Ephesus), vjerojatno sa sjedištem u Domaviji.

Topografskih podataka o položaju dalmatinskih aurarija nema, ali se one po nekim arheološkim indikacijama mogu locirati u centralnu Bosnu, gdje su u rječnim dolinama Lašve, Grovnice i Fojnice — —oko Turbeta i Travnika, Viteza i Busovače (Jezvine), Fojnice, Gromiljaka i Višnjice sačuvane brojne gomile jalovine. Zlato se kopalo i u majdanima (to potvrđuje i navedeni podatak iz Flora), kao što je Zlatno guvno u predjelu Rosinj na Vranici (na Vranici je evidentirano nekoliko stotina pinga, tj. rudarskih udolica, rupa), pa oko Gornjeg Vakufa, te više zlatonosnih hodnika na planini Radovan kod Bugojna. Zlato su sakupljali leguli auriarum = auri leguli, robovi, ali i peregrini.

Kada je car Trajan početkom 2. st. zauzeo Daciju, aurarije Dalmacije pomalo padaju u zasjenak. Tada počinje intenzivnija eksploatacija *srebra i olova*, a uskoro i *željeza*. Čini se da je prve korake na proizvodnji srebra poduzeo car Vespazijan oko Bugojna i na Drini (v. Metalurgija). Najizdašnija rudišta srebra, olova i cinka s nešto zlata bila su oko Srebrenice (Argentaria), ali je manjih rudišta bilo i u široj regiji oko Višnjice i Fojnice. U području Vranice vadio se bakar i zlato, ali i olovo, sve rude uz koje dolazi i srebro (P. Anđelić 1963). Područje Vranice bilo je i u srednjem vijeku poznato po proizvodnji srebra. Na jednom natpisu iz Višnjice spominje se *patronus collegii(?) fabrum*, što bi ukazivalo i na postojanje strukovnog udruženja ili društva zakupnika, na drugom vrlo fragmentiranom natpisu izgleda da se spominju *coloni* = zakupnici.

Najbogatija željezna rudišta ležala su u zapadnoj Bosni, između Grmeča i Kozare, oko Ljubije i Bahremaginice. Za poznavanje rimskog rudarstva u ovom regionu značajni su epigrafski i arheološki nalazi u današnjim rudarskim područjima: Ljubiji, Starom Majdanu, Staroj Rijeci i dr. Područje zahvata prostrani rudarski revir na Sani, Japri i njihovim pritokama, a eksploatacija se, ne uvijek intenzivno, vršila sve do pred kraj 6. st. Željezna ruda se eksploatirala i na drugim stranama, u predjelu Majdan-Sinjakovo, između Šipova i Mrkonjić-Grada, gdje su se sačuvala troskovišta u Bešnjevu, Majdanu, Donjem polju i dr. Željezo se vadilo i u širem području gornjeg Vrbasa (Gornji Vakuf, Bugojno, Gornje Pećine), pa u Lepenici i oko Busovače itd. O počecima eksploatacije v. Metalurgija.

LIT.: *P. Anđelić* 1963, 160—162; *D. Sergejevski* 1963; *E. Pašalić* 1975, 247—307; *I. Bojanovski* 1983 b. I. Bojanovski

C) Srednji vijek. Izvori za izučavanje rudarstva u srednjovjekovnoj bosanskoj državi su: materijalni tragovi, toponimija i arhivske vijesti. U okolini poznatih rudnika i rudarskih naselja nalaze se mnogobrojni materijalni tragovi rudarske djelatnosti: rudarske jame, otpaci od ispiranja rude, troskovišta i dr. Znatne tragove nekadašnje rudarske aktivnosti sadrže i toponimi vezani za rudarsku terminologiju. Ti su toponimi dobrim dijelom njemačkog porijekla i zaostali od *saskih* rudara. Arhivska građa daje nam, također, dragocjene podatke. Posebno su značajni podaci iz turskih rudarskih zakona, jer se organizacija i tehnologija rudarske proizvodnje nakon propasti srednjovjekovne bosanske države nije mijenjala, a zatečeni rudarski zakoni su prevođeni i unošeni u turske tekstove.

Rudarska djelatnost u Bosni ima duboke korijene u prahistorijskim i antičkim vremenima. Tokom dugog vremenskog perioda ta se djelatnost razvijala, stagnirala ili opadala, zavisno od općih društveno-ekonomskih kretanja. Preloman period u razvoju rudarstva u Bosni bila je prva polovina 14. st., kada je prethodno iscrpljivanje evropskih rudnika srebra dovelo u Srbiju, zatim i u Bosnu, velik broj saskih rudara, koji su znatno unaprijedili tehnologiju proizvodnje i organizaciju poslovanja. Tada započeta ekspanzija rudarske proizvodnje nije se zaustavljala do propasti države. Rudarstvo je ubrzo nakon toga postalo važna privredna grana, koja je stvorila solidnu sirovinsku bazu za brži razvitak trgovine i zanatstva. Razvoj rudarstva stvorio je i uvjete za prelazak na robno-novčani promet i direktno je utjecao na osnivanje naselja gradskog tipa. Snažno je utjecao i na kulturna kretanja zahtijevajući pismenost u poslovanju i privlačeći umjetnike u zlatarstvu, graditeljstvu i sl. Organizacija rudarske proizvodnje potiskivala je i razbijala feudalne okvire i tako čitav društveni razvitak pokretala naprijed i usmjeravala ka bržem razvitku građanske klase.

U Bosni se najviše eksploatirala ruda *srebra, olova* i *željeza*, a u manjim količinama *zlata* i drugih metala. Zlato se dobijalo, osim izdvajanjem iz glamskog srebra, i ispiranjem iz mulja zlatonosnih rijeka. Poznata su ispirališta oko Fojničke rijeke. Na području centralne Bosne razvili su se tokom srednjeg vijeka značajni rudarski centri u kojima se najviše kopala srebrna ruda (Ostružnica, Fojnica, Deževice, Kreševo, Dusina). Sve ove rudarske centre nadmašila je Srebrenica u srednjem Podrinju. Oko nje se tokom srednjeg vijeka razvio čitav niz manjih rudnika u kojima se vadila ruda srebra. U dolini Krivaje od sredine 14. st. razvija se rudnik Olovo, a u njegovoj blizini i rudnik Kamenica, gdje se također eksploatirala olovna ruda. Olovo iz ovih rudnika bilo je naročito cijenjeno zbog kvalitete. Olovna ruda vađena je i u okolini Srebrenice. Rudnici željeza nalazili su se u okolini Kreševa, Fojnice i Sutjeske, te u krajevima između Une, Sane i Vrbasa. Ima indicija da se u nekim krajevima Bosne kopao i arsen, ali eksploatacija ove rude, kao i nekih drugih, nikada nije dosegla veće razmjere ni po obimu ni po značaju.

U proizvodnji bosanskih rudnika, pored domaćih rudara, bili su angažirani i stranci, *Dubrovčani* i *Sasi*, svaki na svoj način. Dubrovčani su uglavnom bili vlasnici rudarskih jama. Već od sredine 14. st. oni kupuju dijelove pojedinih rudnika i s ovom praksom nastavljaju i u 15. st. Njemački rudari Sasi vezani su za sam početak intenzivnije proizvodnje i ekspanzije rudarstva u Bosni. Na osnovu toponomastičkih podataka može se ustanoviti da ih je bilo u Srebrenici, Fojnici i Ostružnici. Njihov doprinos razvoju rudarstva u Bosni je velik. Vjerovatno je da su od samih početaka rudarstva domaći ljudi bili uključeni u rudarske poslove. Vremenom su se sve više usavršavali, pa su postali čuveni i traženi daleko izvan granica bosanske države.

Kao i u ostalim evropskim zemljama toga vremena, i u Bosni je pravo na rude bilo jedno od regalnih prava vladara, koje isključuje feudalnu vlast okolnih vlastelina. Stoga su se pojedina rudarska središta mogla organizirati u posebne rudarske općine s autonomnim organima vlasti. Prihodi od rudnika donosili su vlasnicima velike dobiti. Tako je 1458. g. kralj samo od Srebrenice na ime rudarske carine imao 30.000 dukata. U nastojanju za povećanjem prihoda, pojedini rudnici ili dijelovi rudnika davani su u zakup. Najčešći su zakupnici Dubrovčani, koji u rudarskim i trgovinskim centrima imaju svoje kolonije. Kasnije se i domaći ljudi pojavljuju kao zakupnici rudnika. Rudarska djelatnost je ostala važna privredna grana u Bosni sve do gubitka samostalnosti.

LIT.: *V. Skarić* 1939; *M. Dinić* 1955; *D. Kovačević-Kojić* 1978; *D. Kovačević-Kojić* 1987, 145—150. T. Glavaš

S

SABAZIJE *(Sabazius, Sabázios)* je frigijsko-tračko božanstvo. Na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba štovan je u Sasama (Domavija*). Na području Jugoslavije tragovi ovog kulta poznati su još u Ninu, Osijeku i Pirotu. Naročito je štovan u Traciji. Kult se susreće i u drugim provincijama. Sabazije se najčešće identificira s vrhovnim rimskim božanstvom Jupiterom* slično kao i Dolihen* (Dolichenus). Osim bronzanih votivnih ruku s tri ispružena prsta *(benedictio latina)* i s atributima na njima: žabom, zmijom itd., ovom božanstvu se podižu i žrtvenici, a posvećuju im se i votivne pločice u formi male edikule s prikazom boga Sabazija u sredini. Spomenici Sabazija najčešće su datirani u 3. st.

[*Tom 1:* Tab. 15 (2)]

LIT.: *V. Paškvalin* 1961; *J. Medini* 1980 a. V. Paškvalin

SALDIS v. Saobraćaj B), 8.

SALVIAE v.: a) Saobraćaj B), 8; b) Tom 3, Reg. 22, br. 29, 66, 146.

SALVIUM, municipium (Dalmatia). Izvori: *Municip(io) Salvio* CIL III 14249, 2; *mun. Salvi...* CIL XIII 6538; *Salouia* Ptol. II 16, 6; *Salviaticum* sc. municipium Farlati, Illyr. sacr. 2, 173 (a. 533). Ethnikon: *civis Salviata* BD XXVIII, 48, Rider. Što se tiče lokacije v. Salviae (Glavice, Grkovci, Grahovo), najvjerojatnije Podgradina (Kamenska), odnosno Vrba na Glamočkom polju *(E. Pašalić* 1959; *E. Pašalić* 1960; *I. Bojanovski* 1986). I. Bojanovski

SAOBRAĆAJ. *A) Praistorijsko doba.* Nema zasad pouzdanih podataka o saobraćaju tokom starijeg kamenog (paleolitskog) doba. U *neolitsko* doba saobraćaj se odvijao pretežno rječnim dolinama u kojim su i bila smještena gotovo sva naselja. To su doline Save, Bosne, Drine i njenih pritoka u Bosni, a Neretve u Hercegovini. Najvažniji komunikacijski pravac bio je Bosna — Neretva; on je spajao Jadran s Podunavljem. Kako kola nisu bila poznata, a ni tovarne životinje (domaći konj ili magarac), jedini faktor *kopnenog* saobraćaja bio je čovjek, pa je i količina roba koje su se mogle prenositi u cilju razmjene (trgovine*) bila veoma ograničena. Nema direktnih dokaza o *vodenom* saobraćaju, ali s obzirom na snažne veze neolitskih kultura u unutrašnjosti s onim na jadranskim otocima, na import opsidijana, spondilus školjki i drugih dobara, može se pretpostaviti da su ljudi neolitskog doba poznavali neke vrste plovila kojim su se služili na moru, a vjerovatno i na rijekama pored kojih su trajno boravili.

U *eneolitu* se situacija prilično mijenja. Uz one ranije uspostavljene, važan komunikacioni pravac postaje i dolina Vrbasa, naročito u trgovini* bakrom što je dokumentovano ostavama i pojedinačnim nalazima bakrenog oruđa i oružja; određenu važnost morala je imati i dolina Sane, kao i Une, bar u njenom donjem toku. Druga značajna inovacija je upotreba kola, dokumentovana, doduše, zasad jedino glinenim modelima kolskih točkova u sloju A-1 naselja na Velikoj gradini* u Varvari kod Prozora. Kola, kao i domestificirani konj, poznati su, međutim, u okviru većine eneolitskih kultura susjednih krajeva u Podunavlju (od badenske* kulture nadalje), pa se pojava tog prevoznog sredstva može s pravom pretpostaviti i za eneolitske kulture u Bosni (badensku* kostolačku* i vučedolsku*).

Bronzano i *željezno* doba su razdoblja daljeg intenziviranja saobraćaja, što je bio neophodan preduslov za trgovinu* čiji obim konstantno raste. Saobraćaj se odvija *kopnom, rijekama* te (malim dijelom) *morem.* Kosti konja nađene u naseobinskim slojevima, a ponekad i u grobovima, te konjska oprema u grobovima (počevši od 6. v. st. e.) potvrđuju važnu ulogu te domaće životinje u saobraćaju (tovarni i jahaći konj). Zaprežna kola su, vjerovatno, pretežno vukli volovi. Postojanje tog saobraćajnog sredstva dokumentovano je, doduše, samo posredno, objektima rađenim za potrebe kulta (v. religija*). ali realistički prikaz konstrukcije kola na bronzanom modelu sa Glasinca pokazuje ne samo visok tehnički nivo, već i tip kola: to su dvoosovinska kola s četiri visoka osmopaočna točka. Možda se na osnovu toga smije pretpostaviti da su u željezno doba mjestimično građeni i putovi (bar na dionicama koje bi inače bile za kola neprohodne). Ipak, u planinskim krajevima i, uopšte, na veće udaljenosti, najvažnije prevozno sredstvo bio je, najvjerovatnije, tovarni konj, a prenos roba na taj način obavljao se. po svoj prilici, ustaljenim pravcima preko planinskih prevoja i visoravni, možda i u grupama (karavanima). *Saonice,* dokumentovane nalazom salnika u jednom grobu ranog bronzanog doba na Kupresu (Pustopolje) služile su, vjerovatno, uglavnom u lokalnom prevozu. *Riječni* saobraćaj bio je također važan. Na manjim rijekama plovili su mali *čamci* (jedan tip takvog čamca, sličnog kanuu, dokumentovan je crtežom na jednoj japodskoj zemljanoj urni iz Crkvine* u Golubiću kod Bihaća). Na većim rijekama (Sava i donji tokovi njenih pritoka) plovili su, osim malih čamaca, i veći objekti: veliki čamac iz Donje Doline* kod Bosanske Gradiške bio je dug preko 12 m, a imao je i posebno izrađenu krmenu konstrukciju. Gravure brodova pokretanih jedrima i veslima iz grobova glasinačke kulture* u Ilijaku* (Gornja Vinča kod Pala) prikazuju, najvjerovatnije, brodove za plovidbu morem, negdje na južnom Jadranu, ali su prikazi brodova na novcima Daorsa* omogućili dosta pouzdanu rekonstrukciju izgleda i karakteristika plovnih objekata kojim su se služili Daorsi na donjoj Neretvi, kao i za *morski* saobraćaj uz obale Jadrana. Pored ratnih, Daorsi su raspolagali bar s dva tipa trgovačkih *brodova:* manjim, dužine do 10 m. i nosivosti 10 t. i većim, dužine do 15 m. i nosivosti 15—18 t.

[*Tom I:* Tab. 19 (6)]

LIT.: *A. Benac* 1964 a, 117—118, 156—160; *B. Raunig* 1968 a, 83, T. I, 1; *A. Benac* 1971, 176—177; *B. Čović* 1978, 25—26; *M. Kozličić* 1981; *M. Kozličić* 1983, 116—117; *D. Nikić* 1983; *B. Čović* 1984, 129—130; *B. Čović* 1984 b, 154—155. B. Čović

B) Doba rimske vladavine. 1. Uvod. a) *Saobraćaj vodenim putovima.* Rimljani su preferirali transporte vodenim putovima gdje god se to moglo (mora, jezera, rijeke, kanali). Ponekad su to u novoosvojenim zemljama bili i najpogodniji putovi. Robe veće težine obavezno su se prevozile vodenim putovima, a promet morima (cfr. veze Italije s Dalmacijom u *Imperatoris Antonini Augusti Itinerarium maritimum* 496, 6—7; 497, 1—3, 8; 519, 3—4 i 520, 1—2) i rijekama (Sava, Drava, Dunav, Neretva) bio je dobro organiziran na većim i manjim udaljenostima. Još prije osvajačkih ratova je akvilejska roba doprla do Nauporta, a dalje tokovima Ljubljanice i Save do Emone, Siscije i Petovija, pa dalje Savom i Dravom dublje u zemlju (Plin. III 147, Strab. IV 6, 10). Dalje se trgovačka razmjena gra-

nala pritokama Save i njihovim dolinama (Kupa, Una, Vrbas, Bosna i Drina). Grčki su trgovci prodirali na sjeveru Dunavom i Savom, a na jugu dolinama Neretve i Bosne, Trebišnjice i Drine. Prvi se podatak o plovidbi našim rijekama odnosi na Neretvu (*Naro* Ps.-Skyl. gl. 24). U vrijeme opsade Segestike 35. g. st. e. Oktavijan je dao sagraditi i brodovlje (App. III. 22), a koristio se i brodovima panonskih plemena na Savi i Dunavu (Dio XLIX 37). Za Vespazijana je na Savi osnovana i ratna flota (*Classis I i II Flavia,* Not. Dign. 32, 50, 51), a također i na Dunavu i Dravi (*Classis Histrica,* Mursae, Not. Dign. 32, 52). Na bosanskom teritoriju se nalazilo sjedište *Classis primae Pannonicae,* Seruitii* (Not. Dign. 32, 55), a vjerojatno i Graium* (*Graio,* Not. Dign. 32, 51), gdje je bilo sjedište II flavijevske flotilje. Zasad u Bosni nije istraženo nijedno riječno pristanište, iako ih je na Savi bilo nekoliko. I prenošenje težih tereta kopnom između pojedinih luka i vodotoka imalo je veći značaj. Prevoz žita iz Galije u Ilirik ilustrira i jedan natpis (*A. Pflaum* 1955, 135). Ponekad je i cestovni promet bio u funkciji riječnog, što je slučaj i sa cestom Siscia—Sirmium (Tab. Peut.). To bi bio lijep primjer tzv. integralnog prometa već u antici (*I. Bojanovski* 1984, 248).

b) Kopneni saobraćaj. Temelji kopnenom saobraćaju bili su udareni uskoro nakon okupacije zemlje. Čim bi osvojili neku zemlju, prva je briga Rimljana bila da je povežu dobrim cestama s maticom zemljom, a da bi u osvojenoj zemlji učvrstili vlast, u početku su gradili strategijske putove, a uskoro i trgovačke ceste. Neke od magistralnih cesta sagrađene su iz strategijskih razloga kao vojnički putovi (*viae militares*), a takve su bile i Dolabeline ceste. Kasnije su izvršene korekcije, kao npr. na sektoru In Alperio — Leusaba (*D. Nikić* 1983). Ceste na kraškom i planinskom terenu obično su široke između 3,5 i 4 m, uključujući i rubnjake (*umbones*), dok im na stjenovitom terenu širina iznosi jedva 1,5 m, tek za širinu kola (*Ph. Ballif* 1893, 8), a u ravničarskim područjima i do 5 m. Na važnijim cestama bili su organizirani releji (*cursus publicus*) sa svojim stanicama različita ranga (*mansiones, mutationes; tabernae*). Taberne su obično bile u privatnom posjedu. Ceste su uskoro postale gravitaciona snaga za razvoj naselja. To je dovodilo i do gradnje novih komunikacija, posebno na transverzalnim pravcima, pa se tako vremenom cestovna mreža sistematizirala. S razvojem rudarstva i metalurgije izgrađeni su brojni putovi i u planinskim područjima, koje narod poznaje pod imenom »vozници« (u području Vranice, Ljubije, oko Japre i Srebrenice itd.).

Na samom početku izgradnje ove putne mreže stoji ime P. Kornelija Dolabele, carskog namjesnika (*P. Cornelius Dolabella, legatus Augusti pro praetore*), koji je u kratkom vremenu između 14. i 21. g. n. e. položio temelje putnom sistemu. Nema sumnje da je Dolabela osim onih pet cesta sa solinskih natpisa (v. Izvori) dao sagraditi ili započeo još poneku komunikaciju, kao što su ceste Epidaurum — Ad Zizio i Epidaurum — Resinum (Tab. Peut.). Bili su to vojnički putovi, na kojima se nisu izbjegavali jači usponi, a nije se mnogo pazilo ni na širinu i konstrukciju korpusa. Kasnije su izvršene neke rekonstrukcije za potrebe javnog prometa (*viae publicae*). Bile su to zidane ceste, ali su i dalje mnogi vicinalni i lokalni putovi ostali na nivou naslijeđenom iz predrimske baštine. Tehnički termin za gradnju takvih putova koji se odnosi na Dolabeline ceste jeste »viam munire« (...*a Salonis ad Hedum* (?) *castellum Daesitiatium per milia passuum CLVI munit,* CIL III 3201 = 10159 + 3198, b=10156, b = *M. Abramić* 1928, 151). No, za cestogradnju u prvo vrijeme ni Rimljani nisu imali jedinstvenih normativa. Konstrukcija ceste je ovisila o njenoj funkciji, ali i o geološkim i topografskim uvjetima. Najčešće su odlučivale lokalne okolnosti (ali i potrebe trenutka), pa stoga i razlika u gradnji pa čak i na pojedinim odsjecima iste komunikacije. Zapažena su tri sloja: osnovica puta, ponekad s kolcima zbog drenaže, o čemu su rimski inženjeri vodili veliku brigu, zatim elastična jezgra od pijeska i površinski zastor, ali rijetko i od popločenja (*Via Appia* je popločana tek za Hadrijana), na močvarnim mjestima i kroz gradove (*R. Chevallier* 1972, 93 ss.).

Rimljani su, kao i epihorsko stanovništvo, znali izabrati najkraće i najpovoljnije prijelaze preko planinskih prijevoja (sedla). Cesta se, izbjegavajući nasipe i usjeke, što više prilagođavala terenu. Na strmoj je strani imala manji podzid, a na višoj jarak za oticanje atmosferilija. Obično su zbog bržeg topljenja snijega i sušenja blata birali prisojnu stranu (cesta preko Prosare, kroz Bukovi do kod Ljubinja itd.). Materijal za izgradnju uzimao se na licu mjesta: u donji stroj polagao se kamen iskopan iz nivelirajućeg planuma, a u gornji nasipao šljunak, a ako je u blizini bilo kamena, i s jakim ivičnjacima. Na ravničarskim terenima je i donji stroj nasipan šljunkom iz obližnjih potoka i rijeka (cesta Siscia—Sirmium). Popločenja (kaldrma) uočena su na močvarnim terenima i kroz naselja (Čičkovo polje, Gornji Vakuf, Prusac itd.). Preko rijeka i potoka se prelazilo gazom, skelom ili mostom drvene konstrukcije na kamenim stupovima (Moštanica, Vrbaška, Trilj, Prisoje, Vitaljina itd.).

Očuvanost rimskih cesta ovisila je o karakteru terena i geološkim prilikama: teren Dinarida (*Adrion oros* Strab. VII 5, 5) bio je dosta povoljan za njihovo trajanje, pa su služile dugo vremena (*I. Bojanovski* 1974, 35), ponekad zarasle u ledinu (*Đ. Basler* 1953 a, 339), često sačuvane kao »tlake« ukopane u teren. U nizinskim se regijama obično nalaze zatrpane i poznajemo ih samo kao arheološki fenomen. O održavanju javnih cesta brinule su se upravne vlasti, pa je, vjerojatno, svaki municipalni grad imao i ured koji se brinuo o tome, o organizaciji puta i o postavljanju miljokaza. Centralni ured za izgradnju cesta u Rimu osnovao je August (također *cura viarum*). No i pored toga, ceste su se dosta slabo održavale, što je putnicima stvaralo prilično velike teškoće (*C. Patsch* 1907 a, 31; *F. Bulić* 1916, 175). Tim su neugodnostima putovanja doprinosila i kola sa slabom amortizacijom i neprilagođena konjska oprema.

O kolima (*currus*) malo se zna, pronađeni su tek dijelovi okova i ukrasa. Po spurilama (kolotečine) zna se da su kontinuirano upotrebljavana čvrsta, ponešto uzdignuta kola (zbog neravnog terena), sa četiri jaka točka i s razmakom točkova 1,20 do 1,25 m (po *C. Patschu* 1907, 44 razmak točkova iznosi 1,30—1,35 m); takva kola su, vjerojatno, naslijeđena još iz predrimske prošlosti. Vukle su ih mazge ili mule, ali i konji i volovi. To su teretna kola. Za putnički prijevoz, posebno visokih funkcionera i careva, služile su razne vrste kočija sa četiri, rjeđe sa dva točka i sa spregom od više mula ili konja: *raeda, carpentum, essedum, carruca dormitoria* i dr. (*E. Pašalić* 1965, 149 d). Ne zna se da li su i koliko su se takve kočije rabile i na cestama u ovim krajevima.

Svi sačuvani miljokazi iz Bosne i Hercegovine prikupljeni su u stručnim radovima (*I. Bojanovski*

1973 c, 1974 c, 1977 b, 1978, 1981 c, 1984. i 1987). Za proučavanje cesta, njihovih pravaca i kronologije, značajni su i razni drugi natpisi, prvenstveno beneficijarski. Posljednji su dosad pronađeni u Banjoj Luci (1), Privilici* kod Bihaća (2), Halapiću (3), Lipi na Livanjskom polju (1), Skelanima (9), Sasama kod Srebrenice (1), Stocu (3) i Voljevici (2). Kao neka vrsta vojne policije, beneficijari su imali svoje stanice na važnijim putnim punktovima i raskršćima.
LIT.: *Ph. Ballif* 1893; *E. Pašalić* 1960, 103—108; *E. Pašalić* 1965; *R. Chevallier* 1972; *I. Bojanovski* 1974, 15—39; *D. Nikić* 1983; *E. Pašalić* 1984, 231—239.

2. Izvori. *a) Pisani izvori. I. Solinski natpisi.* Postavljeni su u Saloni 16/17. i 19/20. g. n. e. prilikom izgradnje pet cesta. Sastoje se od po dva natpisa ispisana na četiri ploče, sada u Arheološkom muzeju u Splitu. Postavljeni su u počast P. Kornelija Dolabele, tadašnjeg namjesnika cara Tiberija u Dalmaciji.
(a) CIL III, 3198, a = 10156, a + 3200 iz 16/17. g.:
1. ... ad fines provinciae Illyrici (...) cuius viai millia passus sunt CLXVII munit per vexillarios leg(ionis) VII et XI...
2. ... viam Gabinianam ab Salonis Andetrium, aperuit et munit per leg(ionem) VII.
(b) CIL III, 3201 = 10159 + 3198, b = 10156, b iz 19/20. g.:
3. ...a Salonis ad Hedum (?) castellum Daesitiatium per millia passuum CLVI munit...
4. ... viam ad Bathinum (?) quod dividit Breucos Oseriatibus (?) a Salonis munit per millia passuum CLVIII...
5. ad imum montem Ditionum Ulcirum per millia passuum a Salonis LXXVIID...
LIT.: *K. Miller* 1916; *M. Abramić* 1928; *A. Budrovich* 1957. 91; *D. Rendić-Miočević* 1964 a, 343; *G. Alföldy* 1965 a; *I. Bojanovski* 1974, 39.

II. Imperatoris Antonini Augusti Itineraria provinciarum et maritimum. Smatra se da je nastao za Karakale, odakle mu i naziv (M. Aurelius Antoninus zv. Caracalla) i da je redigiran osamdesetih godina 3. st. Sadrži tekstualni popis putnih stanica po rutama s oznakom udaljenosti među stanicama u miljama (milijacije). S područja Bosne i Hercegovine unesene su dvije ceste: a Sirmio Salonas 260, 1—269, 7 (v. cestu br. III) i a Salonis Durrachium 337, 3 — 338, 8. (VII). Antoninov je Itinerar pouzdan izvor.
LIT. *K. Miller* 1916; *O. Cuntz* 1929.

III. Tabula Peutingeriana. Grafička skica (nije karta) u boji (Itinerarium pictum) — od Velike Britanije do Indije. Putovi, tzv. poligoni (pravci), određeni su kartiranjem na terenu, ali nisu dati u razmjeru, zato su između stanica (naselja) upisane distance u rimskim miljama (na istoku u parasangama i grčkim miljama, na zapadu i u leugama). Zbog praktičnije upotrebe izrađena je u obliku svitka *(volumen)*, pri čemu je projekcija sjever—jug zbijena (vis. 33 cm), a ona istok—zapad izdužena (duž. 668,2 cm). Ima mišljenja da je današnji izgled Tab. Peut. deformirani izgled Augustove karte, ali ipak s dovoljno tačnim podacima. Koruptele i lakune su nastale prepisivanjem. Komparativnim putem (Itin. Ant., Ptolomej, Ravenat) koruptele se najčešće mogu sanirati. Smatra se da današnji izgled Tab. Peut. potječe iz sredine 4. st. Novija su istraživanja cesta u Bosni i Hercegovini pokazala da je Tabula pouzdan izvor ako se dobro primijeni na terenu i tačno odredi pravac ceste. Bogata je topografskim i geografskim podacima. Od cesta u unutrašnjosti Dalmacije unesene su: br. III, IV, VI, VIII i IX, pa je za naš region najvažniji izvor.
LIT.: *K. Miller* 1888; *K. Miller* 1916; *G. A. Škrivanić* 1974.

IV. Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica. Ravenatova Kosmografija potječe iz 6/7. st., s kasnijim interpolacijama (tzv. ekvacije), kako sam to već ukazao (1977, 187 d.), što je prihvatio i *J. Medini* (1978). Guidova Geografika je iz 11. st. (12. st.?), u stvari, to su izvodi iz Ravenatove knj. IV, i V. Ravenat daje mehaničku kompilaciju iz izvora 5. i 6. st. bez oznaka u miljama, ali sa najviše naselja *(civitates)*. Ima podataka koji ne dolaze u Itin. Ant. i u Tab. Peut., ali im nedostaju elementi za ubikaciju. Koristan je u kombinaciji s drugim pisanim izvorima.
LIT.: *J. Schnetz* 1940; *M. Suić* 1970; za Bosnu i Hercegovinu *I. Bojanovski* 1977 d. (Split 1980), 187 d.

V. Geografike hyfegesis (Geographia) Klaudija Ptolemeja. Ptolemejevo (oko 100—180. g. n. e., v. RE XXIII/2 s. v. Ptolemaios, 1970, Sp. 1825—27) djelo je jedini izvor pomoću kojeg se mjestimično mogu kontrolisati podaci Tab. Peut. o cesti Siscia—Sirmium (II 14, 15). To je sistematičan prikaz tadašnjeg svijeta s geografskim koordinatama (širina od ekvatora, dužina od podnevnika 17°14', zapadno od Greenwicha). Gornju i Donju Panoniju opisuje u II 14 i 15, a Dalmaciju (Illyricum) u II 16. Na karti od bosanskih gradova ima Serbition (Serbinon) = Servitium* 42°20', 46°30', Salvia* 41°20', 44°20' i Delminion = Delminium* 44°45' 43°50', te neke rijeke i plemena (v. Europae tabula quinta).
LIT.: *O. Cuntz* 1929; *A. CermanovićKuzmanović* 1974.

VI. Pojedinačne vijesti kod ostalih antičkih pisaca: Vellej Paterkul II, 113, 115; Strabon VII, 5, 2; Plinije Stariji nat. hist. III 19; Tacit ann. II 20, 1; App. Illyr. 10, 15 i 21, 25 (ibidem: borbe s Japodima), 17, 10 *(Alpeon, ore dysbata)*; Dio Kasije LVI 11—16, XLIX 35. Za kasno doba neke podatke daje i Aurelije Kasiodor, Variae 1, 14 Savia, 1, 25, 26 (oko 507—511. g.).

b) Arheološka izvorna građa. Ovoj se vrsti izvora u novije vrijeme poklanja sve veća pažnja. To su, u prvom redu, ostaci samih putova s njihovim elementima, pa ruševine naselja i drugih građevina u zoni cesta, zatim nekropole sa nadgrobnim spomenicima i natpisima, te milijarni, beneficijarski, građevinski i municipalni natpisi. Tako je npr. cesta Narona—Sarajevsko polje (Aquae S...) kao i neke druge) rekonstruirana samo na osnovu arheološke građe. Pravac ceste mogu određivati i predrimska naselja, tumulusi, a naročito gradine, ali i nalazi iz kasnijih vremena, kao što su nekropole stećaka uz putove, depoi novca i drugo.
LIT.: *R. Chevallier* 1972, 68—147; usp. i: *F. Ballif* 1893, 6—11; *E. Pašalić* 1960; *I. Bojanovski* 1974, 26—38 i d; *E. Pašalić* 1975, 139 i d.

c) Etnološka građa. U ovu vrstu izvora spadaju legende i pripovijetke vezane za stare putove, često demonskog karaktera. Posebno su indikativni nazivi takvih komunikacija: Put Crne kraljice, Put Marije Terezije, Kaurski drum, Sekulan, Solarski put, Carigradski drum (njegovi su dijelovi — Bosanski i Dubrovački put) — nastali na rimskim putovima, itd. Čest je motiv i kazivanje o zakopanom blagu (zlato). Slični nazivi općenito pripadaju evropskoj etnološkoj baštini: Turrim Brunchildis, Put Karla Velikog, Equoranda itd.
LIT.: *R. Chevallier* 1972, 56——57, *I. Bojanovski* 1974, 22 i passim (Indeks pojmova) i *I. Bojanovski* 1984, 159 d. (magna via, »veliki put zv. Plandi«), 237 (manga via Wracha vocata).

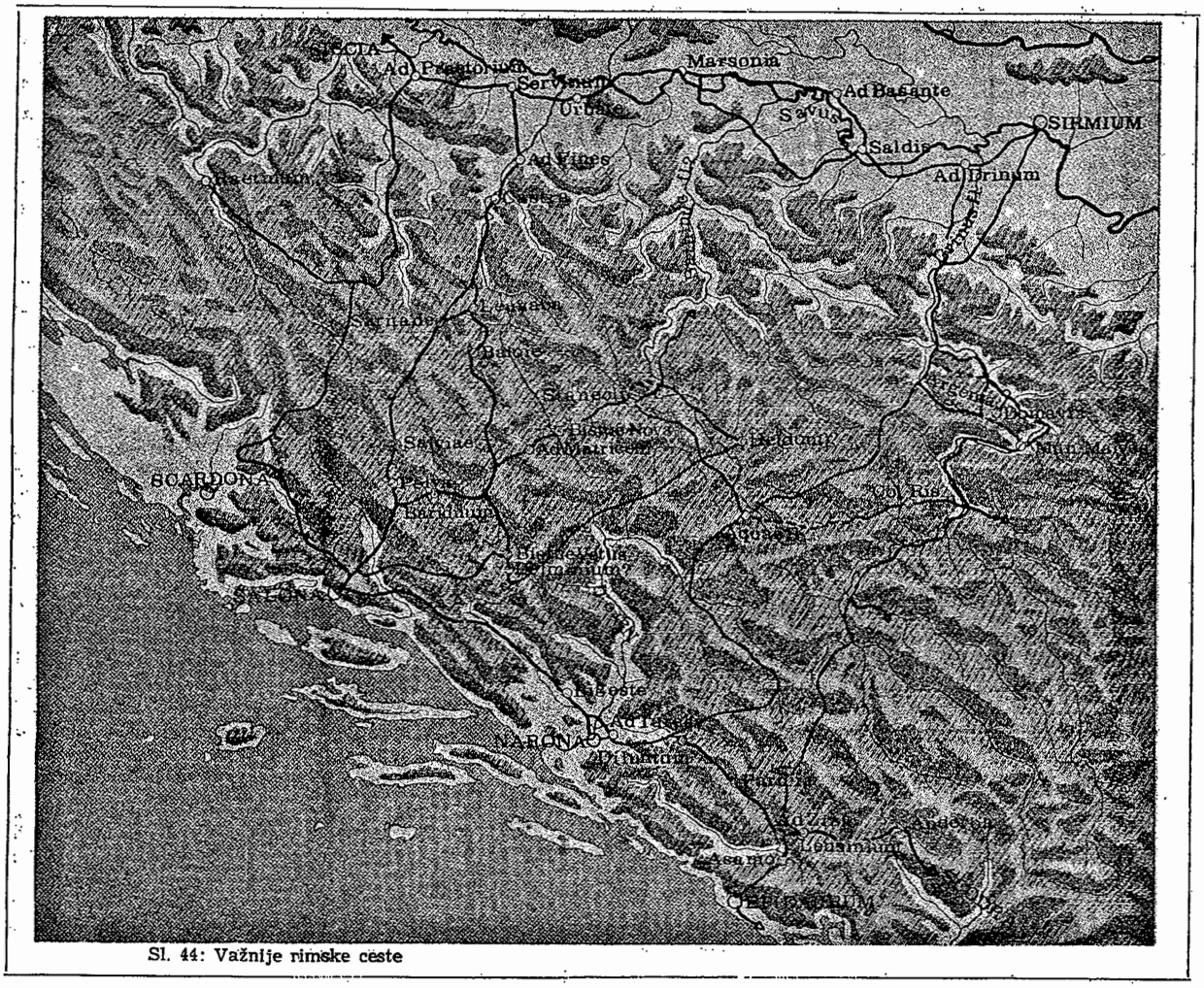

Sl. 44: Važnije rimske ceste

3. Glavni pravci rimskih cesta. *I. Dolina Une.* Značajno prometno čvorište iz kojeg je izlazilo više cesta bilo je u Golubiću kod Bihaća (Raetinium*): a) Cesta dolinom Une vodila je pravcem Golubić—Kostel—Otoka—Kostajnica—Sisak, ali je izgubljena u vremenu i prostoru. Vjerojatno je između Kostela i Bosanske Krupe imala dvije varijante: jednu preko Kostela i Cazina lijevom obalom Une, a drugu desnom preko ogranaka Grmeča *(Č. Truhelka, I. Bojanovski).* b) Cesta dolinom Korane: Golubić—Kostel—Brekovica—Vrsta—Gata—Ilidža—Bugar-dolina Korane —Cetingrad—Sisak *(I. Bojanovski).* Na odsjeku Bugar—Sisak nije istražena. c) Cesta u Krbavu i dalje: Golubić—Zavalje—Izačić—L. Petrovo Selo—Priboj—Babin Potok—Gacko polje (Arupium)—Senj *(C. Patsch,* 1900, 4—8). d) Cesta prema Burnumu (Ivoševci kod Kistanja): Golubić—Plješivica—Donji Lapac (raskršće za Udbinu i Gračac) — Doljani—Suvaja—Neteka—Srb—Kupirevo (veza sa cestom Senia—Burnum)—Palanka—Duboki dol—Burnum (logor. leg. XI Cl. p. f.) *(C. Patsch,* 1900, 46—51). e) Cesta Golubić—Petrovačko polje: Golubić—Vranovina (kroz šumu »Kaldrma«)—Suvaja—Vojevac—Jasenica i tako obišla Ripački klanac. Kod Bilaja, na »Kraljevu putu«, postojali su, navodno, i miljokazi *(P. Mirković* 1890, 155 d). Nastavljala je, vjerojatno, ispod Osječenice do Kolunića starom putinom s nekoliko izvora pored puta. Kod Bara se uključivala na cestu br. II (ovdje).

LIT.: *Ph. Ballif* 1893; 16; *C. Patsch* 1900, 4, 46; *E. Pašalić* 1960, 13—17; *I. Bojanovski* 1974, 230.

II. Cesta Salona—Burnum—Grab na Ilici—Donji Unac—Petrovačko polje—dolina Sane—Una (ad Praetorium).* Do Burnuma (Ivoševci) odgovara cesti Salona—Burnum (Tab. Peut.), a do Graba (ad imum montem Ditionum Ulcirum) Dolabelinoj cesti solinskog natpisa dugoj 77,5 m. p. Dalje je vodila preko Vidovića (Grahovo) i Donjeg Unca (Drvar), Oštrelja i Petrovačkog polja (Bara) te silazila u dolinu Sane. Dalje je dolinom Mlječanice vodila do njenog ušća u Unu *(Oeneus)* kod stanice Ad Praetorium (Tab. Peut.), Kamenik u Suvaji kod Bosanske Dubice. Obilježena je s 22 miljokaza, većinom cara Klaudija, koji je 47/48. g. završio izgradnju do doline Sane. Prolazila je kroz područja bogata željeznom rudom, šumama i ispašama. Sa brojnim ograncima pokrivala je veći dio zapadne Bosne, te ovo rudonosno područje vezivala sa Salonom, Siscijom i Sirmijem.

LIT.: *Ph. Ballif* 1893, 12, 16; *E. Pašalić* 1960, 10—13 *I. Bojanovski* 1974, 212—219; *I. Bojanovski* 1984, 233—238.

III. Cesta Salona—Servitium (Itin. Ant., Tab. Peut.). U svom osnovnom pravcu odgovara Dolabelinoj cesti Solinskog natpisa dugoj 167 m. p. (oko 250 km). Budući da ova komunikacija nije odgovarala potrebama javnog saobraćaja *(D. Nikić* 1983, 229 id.), izgrađene su nove dionice, koje su formirale dva pravca, jedan preko Glamočkog polja (Salviae*) Itin. Ant. 269, 4, dug 154 m. p. (Itin. Ant.), koji je potvrđen sa 37 miljokaza, a drugi preko Kupreškog polja i doline Plive (Iomnaria*, Baloie*),

dug 156 m. p. (Tab. Peut.), ali bez miljokaza. Sačuvani su jasni tragovi puta i na ovom pravcu (agger planum). Ceste su se rastavile na Livanjskom polju i ponovno sastale kod stanice Leusaba*, oko 60 milja sjevernije. Pravac joj je do Kupreškog polja odredio *Ph. Ballif* (1893, 17 ss.). Dalja joj trasa ovisi o lokalizaciji Leusabe* (v. ovdje, 8). Ako se Leusaba locira u Mrkonjić-Grad ili u Bjelajce, trasa joj se dobro uklapa u podatke Tabule i Itinerara. Sjeverno od Leusabe vodila je jedinstvenom, zajedničkom trasom iznad lijeve obale Vrbasa do Dobr(i)nje i Radmanića u Dobrinjskom polju (Aemate*, Lamatis*), odakle se spuštala u Banju Luku (Castra*), te preko Lijevče-polja vodila na Savu, gdje je izlazila na cestu br. IX kod Bosanske Gradiške (Servitium*).

LIT. *E. Pašalić* 1960, 18—34; *I. Bojanovski* 1974, 41—129.

IV. Cesta ad Hedum castellum Daesitiatium i njezin nastavak do Argentarije na Drini (Tab. Peut). Dolabelina cesta dijagonalnog pravca od Salone kroz srednju Bosnu u Podrinje bila je 19/20. g. n. e. završena do kaštela He(dum)? u zemlji Desitijata. Kasnije je produžena do područja Srebrenice na Drini (Argentaria*). Do putne stanice Stanecli* (Mali Mošunj) duga je 122 rimske milje. Trasu joj je do Kupreškog polja dobro odredio *Ph. Ballif* (1893, 25 id.). Na tom se segmentu sačuvalo i pet miljokaza careva Gordijana III, Decija i Klaudija II, od kojih dva imaju i oznaku milijacije XXXIIII i XXXV m. p., svi su iz Renića na Buškom blatu. *C. Patsch* joj je nastavak tražio na pravcu Duvno—Gornji Vakuf i Mali Mošunj, no vjerovatnije je da je vodila od Duvna na Kupreško polje pravcem današnje glavne komunikacije, te preko stanice Ad Matricem* (Otinovci) i Velikih vrata (1384 m) u Bugojno, gdje joj je *V. Radimsky* našao tragove na Jazvinama u Poričju; odatle je preko Kopila silazila u dolinu Lašve, i to pravcem Bugojno—Kalin—Kopilo—Pećine—Hrastovci—Rankovići—Čehova—Gladnik—Mali Mošunj (Stanecli?*), kao što se vidi iz opisa *M. Kreševljakovića* (1984, 79 id.). *C. Patsch* ju je dalje usmjerio preko Zenice i Zvijezde planine na istok, što je do danas ostalo otvoreno pitanje. Taj istočni segment nije na terenu otkriven (v. br. VIII). Noviji je istraživači vode na Sarajevsko polje, te preko Romanije na Drinu (*E. Pašalić* 1960, 50; *I. Bojanovski* 1981, 165 id.), ali ni za taj pravac nema određenijeg uporišta u nalazima na terenu.

LIT.: *E. Pašalić* 1960, 35—51; *I. Bojanovski* 1981, 125—197; *I. Bojanovski* 1984, 88; *M. Kreševljakovič* 1984, 79—97.

V. Cesta Salona — ad Bathinum flumen. Cesta je tradirana na Salonitanskom natpisu (br. 4/2); izgrađena je za Dolabele 20. g. n. e. Za ovu 158 milja dugu saobraćajnicu se pretpostavlja *(I. Bojanovski)* da je — uz moguća manja odstupanja — vodila trasom dijagonalne ceste (IV) do Travničkog polja (Stanecli?*), odakle je preko Zenice ušla u dolinu Bosne, te nastavila na sjever u područje panonskog plemena Breuka*, vjerovatno do Doboja, gdje se nalazio i vojni logor (Gradina*). Na terenu nije otkrivena; nije ušla ni u itinerare, a nema ni miljokaza. *G. Alföldy* je o njenoj trasi na segmentu do Travničkog polja iznio drukčije mišljenje, koje se ne uklapa u poznatu milijaciju.

LIT.: *E. Pašalić* 1960, 51; usp. *G. Alföldy* 1965 a; *I. Bojanovski* 1974, 199—202.

VI. Cesta Delminium (Borčani)—dolina Rame—prijevoj Pogorelica na Vranici—Dusina—Višnjica (Kiseljak)—Ilidža (Aquae S...).* Nije tradirana u izvorima ni potvrđena miljokazima. Na odsjeku Borčani (Delminium*) — Lipa—Trebiševo—Orašac—Kopčić u Rami, i dalje trasom Uzdol—Vratna Gora kod Konjica—Solakova Kula (kasnoantička bazilika)—Bare (kasnoantička bazilika) — prijevoj Pogorelica—Dusina—Kamenik kod Kreševa—Otigošće—Višnjica kod Kiseljaka—Podastinje, odnosno Han Ivica—Kobilja Glava—Ilidža kod Sarajeva (Aquae S...) ispitao ju je *P. Anđelić*. Dio toga pravca ispitivao je i *O. Blau* (1877, 150 dd.). U pitanju je jedan rudarski put (kao i onaj Klapavica—Gornji Vakuf), sa brojnim ograncima (tzv. voznicima) na Vranici i Bitovnji. Intenzivno je bila u prometu i u turško doba. Ne uklapa se u milijaciju ceste sa Solinskog natpisa od 158 milja (4). Cesta nije do kraja ispitana, samo joj je određen pravac. Na karti kod *Ph. Ballifa* između Lipe i Kopčića (Varvara) označena je kao sigurna i otkrivena.

LIT.: *I. Bojanovski* 1981, 165, bilj. 20.

VII. Cesta Salona—Narona (Vid)—Leusinium—Scodra (Itin Ant., Tab. Peut. V, 3—5). Dio je velike carske ceste od Akvileje do Carigrada. Topografiju ceste daju oba itinerara i Ravenat. Na odsjeku kroz zapadnu Hercegovinu milje se broje od Trilja na Cetini *(caput viae)* do Skadra *(a Tilurio Scodram* XVIII, miljokaz cara Tita sa Prud—Orepka kod Viola). Većim je dijelom prolazila kroz današnju Dalmaciju, a preko Hercegovine kroz Ljubuško polje (stanica Bigeste*) i dalje; od Čapljine dalje je vodila preko Stoca (Diluntum*) do Panika na Trebišnjici (Leusinium*), i dalje preko Crne Gore u Skadar. Dobro je istražena, jer je ostavila vidljive tragove. Potvrđena je brojnim miljokazima, od Trilja (Tilurium) do Narone 25, a od Narone do Panika još 42, ukupno 67 miljokaza. Jedna se regionalna rimska cesta kod Bigeste odvajala na sjeveroistok te preko Brotnja silazila u Bišće polje i Mostar *(V. Radimsky, I. Bojanovski).*

LIT.: *Ph. Ballif* 1893, 31—32; *K. Miller* 1916, 462—471; *E. Pašalić* 1960, 57—59; *I. Bojanovski* 1985, 91.

VIII. Cesta Narona—Sarajevsko polje (Aquae S...). Cesta nije tradirana u izvorima, ali je dobro sačuvana na terenu i obilježena miljokazima (njih 61), među kojima je i miljokaz s natpisom *Divo Augusto* (14. g. n. e.) iz Podorašca kod Konjica. Sačuvali su joj se i tragovi (planum, agger, ostaci brojnih naselja itd.). Do Crnića u Dubravama vodila je trasom ceste Narona—Scodra (br. VII), gdje se odvajala prema Nevesinjskom polju. S Nevesinjskog polja, na kojem se dobro sačuvala, spuštala se na Borke i u Konjic; nastavila je dolinom Trešanice i izlazila na Ivan-sedlo (967 m), s kojeg se dugodolinom između Bjelašnice i Ormana (pravcem današnje ceste) spuštala u Sarajevsko polje. Vjerovatno je preko Romanije i dalje nastavljala na Drinu (11 miljokaza), što bi mogao biti istočni krak ceste Salona—Argentaria (br. IV). Smatra se da današnja cesta: Sarajevo—Travnik—Donji Mošunj—Vitez—Busovača—Kiseljak—Sarajevo odgovara rimskoj.

LIT.: *Ph. Ballif* 1893, 109; *D. Sergejevski* 1948 b, 43—61; *I. Bojanovski* 1978, 51—125; usp. i *I. Bojanovski* 1974, 179 dd.

IX. Cesta Siscia—Sirmium (Tab. Peut. IV, s— — V, 4). Dio je magistralne ceste Aquileia—Emona—Siscia—Sirmium (varijanta dolinom Save = Save-Strasse, *A. Mócsy* 1959, 662 za razliku od kraka dolinom Drave) — Singidunum-Naissus ... Constantinopolis. Od Siska do Srpca *(Urbate)* išla je nešto južnije od Save. U Bosnu je ulazila kod Bosanske Dubice, nastavila preko Prosare planine, gdje se dobro sačuvala, te dolinom Jablanice vodila sve do Bosanske Gradiške (Servitium*). Savu je prešla niz-

vodno od Srpca te nastavila Slavonijom preko Slavonskog Broda *(Marsonia)* i Županje *(Ad Basantem)*. Savu je ponovo prešla istočno od Gunje i vodila kroz Semberiju, prešla Drinu kod Brodca (Drinum flumen*) te sjevernom Mačvom vodila u Sremsku Mitrovicu *(Sirmium)*. Bila je funkcionalno povezana sa Savom (kombinirani promet roba, ali i radi obrane). Izgrađena je, naime, u vrijeme Flavijevca, kada je na Savi bio podignut limes i osnovana ratna flota (v. ovdje: a) Saobraćaj vodenim putovima). Od Siska do Sremske Mitrovice duga je 220 milja = =oko 330 km. Sa trase je poznato devet miljokaza iz 3. i 4. st. S juga i sjevera je primala više priključnih komunikacija.
LIT.: *I. Bojanovski* 1984.

X. Cesta dolinom Drine i njena veza sa Sirmijem *(Tab. Peut. V, 4—VI, 2)*. Tradirana je na poligonu Sirmium—Gensis (Lešnica u Mačvi) — Ad Drinum* (Zvornik) ... Argentaria* (Tab. Peut.). Povezivala je Sirmium s rudnicima olova i srebra na Drini. Č. Truhelka ju je ispitao na relaciji od Bratunca do Skelana* (Mun. Malvesiatium). Drinu je prešla kod Han Palatora (Šepak) i vodila lijevom obalom Drine. Jasne tragove ostavila je u Voljevici kod Bratunca, gdje se nalazila neka još neodređena rimska aglomeracija (officina argentaria?). Jedan ju je priključni put dolinom Saske rijeke povezivao sa centrom rudarstva u Domaviji* (Gradina u Sasama). Bila je obilježena i miljokazima. Nizvodno od Han Palatora se od nje, lijevom obalom Drine odvajala cesta, koja nije ušla u itinerare. Ova se cesta sjeverno od Dvorova, relevantnog naselja u rimsko doba, vezivala sa cestom Siscia—Sirmium (br. IX). Podrinjska se cesta nastavljala i na jugu od Skelana prema Višegradu, dok joj je jedan ogranak prelazio Drinu i vodio u područje zapadne Morave. Postojala je i veza s gornjim Podrinjem i dolinama Lima, Uvca i Čehotine i na jug od Epidaura (br. XI).
LTI.: *Č. Truhelka* 1891 a; *Ph. Ballif* 1893, 40—43; *I. Bojanovski* 1977, 138—142; *I. Bojanovski* 1981, 177—185; 211—220.

XI. Gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija. Značajno čvorište cesta bilo je i u Višegradu na Drini, gdje su se spajali putovi s juga, iz Foče i Goražda, i oni iz Rogatice* (col. Ris...*) — — preko Sjemeća i Međede. Iz Višegrada je jedan put vodio dolinom Drine do Skelana* (Malvesia?, mun. Malvesiatium*) i dalje do Sirmija (br. X), a drugi na istok dolinama Rzava i Budimlije do Bijelog Brda (miljokaz iz Štrbaca) i Priboja na Limu. Ovaj je put iz Dobruna imao dolinom Đetinje vezu i s Titovim Užicem, dok se drugi krak odvajao dolinom Uvca — sjeverno od Zlatar planine — preko Radoinje i Akmačića do Aljinovića (Sjenica) i tu se spajao sa cestom koja je dolazila iz Kolovrata (Prijepolje) i vodila južno od Zlatara, pored manastira Mileševe i preko planine Jadovnika (po *A. J. Evansu*, ARI III, 46 *Montagna di Morlacco*). Iz Aljinovića se preko Sjeničkog polja (Pešterska visoravan) spuštala u dolinu rijeke Ljudske i njom vodila do današnjeg Novog Pazara, gdje se vezivala sa cestama u dolinama Ibra i Velike Morave. Ova južna transverzala je dolazila iz Epidaura (Cavtat kraj Dubrovnika), te preko Trebinja (Asamum*) i Panika (Leusinium*) i dalje preko Bileće, Gacka i Foče vodila do Pljevalja *(mun. S... u* Kominima), te preko prijevoja Jabuka (1260 m) silazi u Kolovrat na Limu, značajno rimsko naselje i raskršće. Obilježena je miljokazima između Epidaura i Leusinija (Panik), zatim s Jabuke, iz Prijepolja i s Jadovnika *(A. J. Evans)*. Oba su pravca prolazila kroz područja bogata rudama (posebno srebrom i olovom) i služila sve do kraja turskog doba; krak koji je vodio sjeverno od Zlatara poznat je kao »Bosanski drum«, a onaj južno od Zlatara kroz sandžački koridor (preko Jadovnika) kao »Dubrovački put (drum)«. Njihova antička topografija nije poznata, jer nisu ušli u itinerare, osim na odsjeku Epidaurum-Leusinium (Tab. Peut.). Tranzitni značaj gornjeg Podrinja u antici uočili su još Th. Mommsen (CIL III p. 284), A. J. Evans (1885, III, 24) i A. Domaszewski (1904).
LIT.: *I. Bojanovski* 1987, 71—182.

8. Popis putnih stanica i toponima uz ceste

AD BATHINUM FLUMEN v. Bat(h)inus

AD DRINUM, mansio. Via Sirmium—Argentaria (Pann. Inf.?). Izvor: *ad Drinum* Tab. Peut V, 5; v. Drinus. Lokacija: ZVORNIK *(H. Kiepert* FOA XII; *K. Miller* 1916, p. 472; *I. Bojanovski* 1981, 190); »kod današnje Drinjače« *(C. Patsch,* RE V, 1905, 1708 d.); Drinjača *(E. Pašalić* 1959, p. 70; *E. Pašalić* 1960, 74; TIR L 34, list Aquincum, 24).

AD FINES, mansio. Via Salona—Servitium (Pann. Sup.). Izvori: *ad fines* Tab. Peut. V, 1; *Fines* Rav. IV, 19 p. Ubikacije: LAKTAŠI *(O. Blau* 1867; CIL III, 1873; *I. Bojanovski* 1974); »kod Laktaša« *(W. Tomaschek* 1880; *M. Hoernes* 1882; *Ph. Ballif* 1893; CIL III, 1902, *C. Patsch* RE VI, 2325; TIR L, 33); »kod Bakinaca ili Laktaša« *(K. Miller* 1916); Mahovljani) *(E. Pašalić* 1959; *E. Pašalić* 1960).

AD LADIOS, mansio. Via Salona—Servitium (Pann. Sup.). Izvor: *ad Ladios* (nom. Ladii?) Itin. Ant. 268, 8. Ubikacije: TRN kod Laktaša *(W. Tomaschek* 1880; *Ph. Ballif* 1893, karta; *K. Miller* 1916; *E. Pašalić* 1960; TIR L, 33; *I. Bojanovski* 1974); Banja Luka *(O. Blau* 1867).

AD LIBROS, mansio. Via Salona—Narona (Dalm.). Izvori: *ad Libros* Tab. Peut. V, 4; *Libros* Rav. IV 16 p. 55 (nom. Libri). Ubikacije: BUKOVA GORA, između Mukišnice (Korita) i Gradine; kod Zidina *(E. Pašalić* 1960, 47; *I. Bojanovski* 1974, 155); kod Vidoša *(W. Tomaschek* 1880, 518; *M. Hoernes* 1881, 937; *A. J. Evans* 1883; *K. Miller* 1916); Letka *(C. Patsch* 1906, 158; ali 1909, 112—115, drukčije). Usp. *E. Pašalić* 1960, 36, 39 i 47; *I. Bojanovski* 1974, 153—155.

AD MATRICEM, mansio Via Salona—Argentaria (Dalm.). Izvor: *ad Matricem* (nom. Matrix?) Tab. Peut. V, 5. — Zbog različitog vođenja ceste, različito je ubicirana: OTINOVCI kraj Kupresa *(I. Bojanovski* 1974); Gornji Vakuf *(W. Tomaschek* 1880; *Ph. Ballif* 1893, karta: *C. Patsch* 1906); Vrhbosna *(M. Hoernes* 1882, *A. J. Evans* 1883); Travničko polje *(K. Miller* 1916); »kod Gornjeg Vakufa« *(E. Pašalić* 1959; *E. Pašalić* 1960).

AD PRAETORIUM, mansio. Via Siscia—Sirmium (Pann. Sup.). Izvori: *ad Pr(a)etorium* Tab. Peut. V, 1; *Praitorion* Ptol. II 14, 4. Ubikacije: GORNJI BAČIN, SR Hrvatska *(K. Miller* 1916; *G. Škrivanić* 1975; *I. Bojanovski* 1984); »pri ušću Une u Savu« *(A. Mayer* 1957, v. i *M. Mutavgjić* 1900); Plesma ili Kraplje, odnosno »kod ušća Sunje u Savu« *(I. Kukuljević* 1873, 123); Bosanska Dubica (TIR L 33).

AD TURRES, mansio. Via Narona—Scodra (Dalm.). Izvori: *ad Turres* Tab. Peut. V, 5; *Turres* Rav. IV 16 p. 55, V 14 p. 95; Guido 114 p. 137. Ubikacije: TASOVĆIĆI kod Čapljine *(A. J. Evans* 1883, 92; *Ć. Truhelka* 1892 c; *I. Bojanovski* 1969; *I. Bojanovski* 1973 cfr. *D. Sergejevski* 1962.); »kod Kleka« *(W. Tomaschek* 1880); »na ušću Norina« *(M. Hoernes* 1882); »u Hutovu blatu« *(H. Kiepert,* FOA); »na ušću Neretve« *(A. Mayer* 1940; *E. Pašalić* 1960); »u Hutovu« *(K. Miller* 1916) itd.

AD ZIZIO (Zidium?), mansio. Via Narona—Scodra (Dalm.). Izvori: *Adzizio* Tab. Peut. V, 5; *Zidion* Rav. IV 16 p. 55; *Assidium* Rav. V 14 p. 95; Guido 114 p. 137. Ubikacije: UKŠIĆI na Ljubomirskom polju, kod Moska *(I. Bojanovski* 1973c; 1983d, 24); Bileća *(A. J. Evans* 1883); Trebinje *(W. Tomaschek* 1880; *H. Kiepert* FOA; *K. Miller* 1916); Slano kod Dubrovnika *(M. Hoernes* 1881); Gacko (H. *Domaszewski* 1902); »najvjerovatnije negdje na Popovu Polju« *(E. Pašalić* 1960, 64); »kod Moskog« *(D. Sergejevski* 1962, 112).

AEMATIS *(Lamatis),* mansio. Via Salona—Servitium (Pann. Sup.) Izvori: *Aemate* Itin. Ant. 269, 1; *Lamatis* Tab. Peut.. V, 1—2; Rav. IV 19 p. 57. Etnik: *.../matinos* CILL III 9864a (v. Sapua). Ubikacije: DOBRNJA (=Dobrinje), Dobrinjsko polje *(O. Blau* 1867; CIL III, 1902; *K. Miller* 1916; *I. Bojanovski,* ovdje); Bunari (CIL III, 1873, *M. Hoernes* 1882; *Ph. Ballif* 1893); Han Pavić *(W. Tomaschek* 1880); Šljivno na Dobrinjskom polju *(E. Pašalić* 1959 b, *E. Pašalić* 1960).

ALPERIUM, mons, danas Prolog. Izvori: *in Alperio* Tab. Peut. V, 3; mansio, via Salona—Servitium (Dalm.). Ubikacija: na Prologu *(I. Bojanovski* 1974); Han Prolog *(I. Alačević* 1882); »oko Han Prologa« *(F. Pichler* 1903, 154); Bili Brig *(W. Tomaschek* 1880 i RE 1894, 1599).

AQUAE S..., banjsko lječilište, raskrsnica putova, via Narona—Sarajevsko polje (Dalm.). Izvor: *r(es) p(ublica) Aq(uarum) S(. . .) D. Sergejevski* 1936; Ubikacija: ILIDŽA kod Sarajeva *(D. Sergejevski* 1936; *E. Pašalić* 1960, 68; *I. Bojanovski* 1981, 134, 166). Usp. TIR K 34 p. 17. Etnik *Aqu(a)esiani* CIL III, 5565, Bedaium: eq(uitibus) Dalm(atis) Aquesianis comit (atensibus) izvodi se od +Aquesia, selo u Dalmaciji (?), što bi bilo bliže nego Aquae S... *(A. Mayer,* 1957, 53).

APEVA, mjesto (Dalm.). Izvor: *Apeva* Rav. IV, 19 p. 57 (u nizu Baloia, Apeva, Sapua, Bersellum, Ibisua). Ako se složimo da je Baloia* (Baloie) Šipovo, onda bi Apeva i ostale Ravenatove civitates valjalo tražiti negdje na pravcu Šipovo—Jajce—Divičani—Turbe (Bersellum?) i Bugojno. Lokacija: Jajce (?), ali uz poštovanje i mišljenja *E. Pašalića* (1960, 50).

ARGENTARIA. 1. mansio. Izvor: Tab. Peut. VI, 1—2; via Salona—Argentaria, lokacija: Konjević polje (K. Miller 1916). 2. U širem smislu: rudarsko područje s rudištima srebra oko Srebrenice, sa centrom u Sasama (Domavia), v. *E. Pašalić* 1954; *E. Pašalić* 1959; *E. Pašalić* 1960, 93; *I. Bojanovski* 1974, 186; *I. Bojanovski* 1981, 189. Ostale lokacije v. TIR L 34, 1968 s. v. Sase.

ASAMUM, mansio. Via Ad Zizio—Epidaurum (Dalm.). Izvori: *Asamo* Tab. Peut. VI. 1; *Asamon* Rav. IV 16 p. 55. Ubikacija: Trebinje *(A. J. Evans* 1883; *A. Domaszewski* 1902; *I. Bojanovski* 1983); Slano *(K. Miller* 1916); Zaton *(W. Tomaschek* 1880); Lapad *(A. Mayer* 1940; *E. Pašalić* 1960, 63). Asamum se nalazio u zaleđu Epidaura, na putu prema stanicama Ad Zizio, odnosno Leusinium, tj. »sjeverno od Dubrovnika« *(A. Mayer* 1957).

AUFUSTIANA, mansio. Via Salona—Narona (Dalm.). Izvori: *Aufustianis* It. Ant. 338, 3, Rav. IV, 16 p. 55; *Ausutis* Rav. IV, 16 p. 55 (?); *ad Fusciana* Tab. Peut. V, 4; sc. *Fusciana castra* ili *praedia.* Ubikacije: TKANICE u Tihaljini, kod vrela Jakšenice *(I. Bojanovski* 1977, 127); »kod Nezdravica« *(W. Tomaschek* 1880); Rašići (CIL III, 1902, *C. Patsch* 1907; 1908); Tihaljina *(J. Alačević* 1878; *J. Alačević* 1897); »kod Tihaljine« *(K. Miller* 1916); »kod Rašića« *(A. Mayer* 1957; *E. Pašalić* 1959; *E. Pašalić* 1960) — sve u dolini Tihaljine.

BALOIE, mansio. Via Salona—Servitium (Dalm.). Izvori: *Baloie* Tab. Peut. V, 2; *Baloia* Rav. IV 19 p. 57. Ubikacije: ŠIPOVO na Plivi *(I. Bojanovski* 1974 u ARR VI, 359 ss.; *I. Bojanovski* 1974); Varcar-Vakuf ili Majdan *(W. Tomaschek* 1880); »južno od Podrašnice« *(K. Miller* 1916). Usp. *E. Pašalić* 1960, 31.

BARIDUUM, mansio. Via Salona—Servitium (Dalm.). Izvor: *Bariduo* Tab. Peut, V, 2. Lokacije: LIVNO *(M. Hoernes* 1881; *I. Bojanovski* 1974); Glamoč *(K. Miller* 1916); Stražbenica na Kupresu *(W. Tomaschek* 1880); Ševarevo blato na Livanjskom polju *(J. Alačević* 1882); »kod Šušnjara« *(B. Gabričević,* 1953); »na Kasalovoj gradini« kod Livna *(D. Nikić* 1983, 246). Usp. *E. Pašalić* 1960, 31.

BATHINUS, rijeka (Dalm., Pann. Inf.). Izvor: *Bathinus flumen* Vell. Pat. II 114, 4. Raniju identifikaciju s Bednjom u Hrvatskom Zagorju potisnula je ona sa BOSNOM *(B. Saria* 1929, 1933; *M. Budimir* 1959; *G. Alföldy* 1965; *I. Bojanovski* 1974); *A. Mócsy* je identificira s Bosnom, ali dozvoljava »također identificiranje s Bacuntius *(A. Mócsy* 1959, 546; *A. Mócsy* 1965, 128). S takvom interpretacijom ne slažu se *A. Mayer* (1940) i *N. Vulić* (1933). Usp. i *I. Bojanovski* 1974, 192—199, te *A. Mayer* 1957, s. v. Bathinus.

BENZAVATICUM sc. municipium ili territorium. Izvor: Farlati, Illyr. sacr. II, 173 iz 533. g. Lokacija: na sjeveroistočnoj ili sjevernoj granici biskupije Sarsiteron, kao i Potuatico i per Rasticiarum, negdje sjeverno od Cima (lokalitet Crkvine*, Mostar) usp. *I. Bojanovski* 1978, 114, s ostalom literaturom, odnosno izvorima *A. Mayer* 1957. ima oblik *Benzzavaticum rusticarium.*

BERGINIUM, rudarsko (?) naselje (Pann. Sup.). Izvor: *Berginio* Rav. IV 19 p. 57, jednom u nizu Clande, Assino, Bercio, Serbitium, Fines, a odmah zatim Asinoe, Clandate, Berginio. Lokalizacije: naselja na cesti Assino — mun. Azina(tium) u Lici (CIL III 8783) — Servitium (?) *(A. Mayer* 1957); Bosanska Dubica *(W. Tomaschek* 1880); usp. *E. Pašalić* 1960, 12. Nema elemenata za ubikaciju.

BERSEL(L)UM. Izvor: Rav. IV 19 p. 57 (218, 1). *Ć. Truhelka* 1892 c, 347) locira ga u Mali Mošunj na Travničkom polju, a *W. Tomaschek* u centralni ili južni dio Dalmacije, kod Situa, Derva, Bisua i Sapua. (RE V, 1897, col. 317). *A. Mayer* (1957, 84 s. v. Bersellum) kaže »iza Sapue, a ispred Ibisue (Bistua?) i Dervę« *E. Pašalić* (1960, 50) pobija loka-

ciju u Varošluk i Ravenatov pravac (IV 19 p. 57) identificira sa tzv. »Solarskim putem« (Kupreško polje-dolina Janja—Šipovo), na kojem stoji terminacijski natpis *inter Sapuates et ...?matinos* (CIL III 9864 a). *I. Bojanovski* (1974, 225) neodređeno na putu Jajce—Karaula—Turbe. *Isti* (1988) locira Berselum u Varošluk na Lašvi (Turbe), na mjestu na kojem se Ravenatov pravac spuštao u dolinu Lašve (danas Turbe).

BIGESTE, mansio. Via Salona—Narona (Dalm.). Izvori: *Bigeste* Tab. Peut. V, 4; Rav. IV, 16 p. 55. Lokacije: Varoš, Donji Radišići *(I. Bojanovski* 1975 i *I. Bojanovski* 1977 b); Humac ili Ljubuški *(J. Alačević* 1878; *J. Alačević* 1897); *Ljubuško* polje *(W. Tomaschek* 1880); »kod Humca« *(M. Hoernes* 1883); Vitina *(H. Cons* 1882); Gračine, Humac *(A. J. Evans* 1883); Proboj kod Vitine *(C. Patsch* 1907; *C. Patsch* 1908); »Ruševine u Humcu« *(K. Miller* 1916); Bišće polje *(A. Mayer* 1957); »kod Humca« *(E. Pašalić* 1959; *E. Pašalić* 1960).

BISTUE, Nova i Vetus, mansiones. Via Salona—Argentaria (Dalm.). 1. *Bistue Vetus.* Izvori: Tab. Peut. V, 5; *Bistue betus,* Rav. IV 16, p. 55. Lokacije: DUVNO, Županjac *(I. Bojanovski* 1974; *I. Bojanovski* 1983, EJ III s. v. Delminium; *I. Kujundžić* 1916, *I. Kujundžić* 1933); Šuica *(J. Alačević* 1878; *Ph. Ballif* 1893); Eminovo Selo *(W. Tomaschek* 1880); Fojnica *(M. Hoernes* 1882); »oko Konjica« *(A. J. Evans* 1883); Otinovci *(K. Miller* 1916); Varvara u Gornjoj Rami *(C. Patsch* 1906; *E. Pašalić* 1959; *E. Pašalić* 1960).

2. *Bistue Nova.* Izvori: Tab. Peut. VI, 1; *Ibisua* ili *Bistua* Rav. IV 19 p. 57; *mun. Bist... (Bis...)* CIL III 12765, 12766, Zenica 12761 Fazlići Travničko polje, *episcopus Bestoensis ecclesiae* iz 533. g. (Farlati, Illyr. sacr. II 163, 173). Ubikacije: BUGOJNO *(I. Bojanovski* 1974); Fojnica *(W. Tomaschek* 1880); Rogatica ili Goražde *(M. Hoernes* 1882); »u blizini Rogatice« *(A. J. Evans* 1883); Fojnica *(Ph. Ballif* 1893); Zenica *(C. Patsch* 1906; *A. Domaszewski* 1902); Putičevo *(H. Kiepert,* FOA XVII, 1914); Mošunj—Vitez *(I. Kujundžić* 1925; *E. Pašalić* 1959; *E. Pašalić* 1960); Vitez ili Zenica (TIR L 33, 1961).

BULSINIUS, brdo, danas Tušnica (Dalm.); mansio na cesti Salona—Argentaria (Tab. Peut. V, 4). Izvori: *in monte Bulsinio* Tab. Peut.; *Monte Bulsi* Rav. IV 16 p. 55. Lokacije: ŽBANICA na Privali kod Duvna *(V. Radimsky* 1894; *A. Mayer* 1940; *I. Bojanovski* 1974); Borova glava *(J. Alačević* 1878); *Bužanin* grad *(W. Tomaschek* 1880; *A. J. Evans* 1883; *A. Mayer* 1957); »kod Duvna« *(Ph. Ballif* 1893); *Aržano* CIL III 1873; *A. Bauer* 1906); Ljubuša planina *(C. Patsch* 1906); »u području Duvanjskog polja«, »između Prevale i Duvna« *(E. Pašalić* 1959, 66; *E. Pašalić,* 1960, 47).

CASTRA, mansio. Via Salona—Servitium (Pann. Sup.). Izvori: *Castra* It. Ant. 269, Tab. Peut. V, 1. Ubikacije: BANJA LUKA *(W. Tomaschek* 1880; *M. Hoernes* 1882; *H. Kiepert* FOA XVII; *K. Miller* 1916; *E. Pašalić* 1959; *E. Pašalić* 1960; *I. Bojanovski* 1974); Han Pavić *(O. Blau* 1867); *Dobrinje* (CIL III 1873; *Ph. Ballif* 1893; *F. Pichler* 1903). *C. Patsch* RE III 1766 ne prihvaća lokaciju u Banjoj Luci. Cfr. TIR L, 33 (Trieste), 1961, 32 = Banjaluka, kao i *A. Mayer* 1957, 181.

CLANDATE (Clandatis) v. Berginium. Izvori: *Clandate* Rav. IV 19 p. 57; *Clande* Rav. IV 19 p. 27 = 217,12. Ubikacije: Bosanski Novi *(W. Tomaschek* 1880); Rakanske Barice *(Ć. Truhelka* 1890; *C. Patsch* 1898, 495); Rakanske Barice? (TIR L 33 Trieste, 1961). Cfr. *C. Patsch,* RE III 2625, s. *I. Bojanovski* 1984, 232.

DELMINIUM (Delminion), stari delmatski centar na Libu, Duvanjsko polje. Izvori: *Delminion* Ptol. II 16, 7, App. Illyr. 11; *Delmion* Strab. VII 5, 5; *Delminium* Flor. II 25 i dr. Natpisi: *Delminensibus* CIL III 3202, *dec. municipi Delminensium (I. Bojanovski* 1970). Ubikacije: Gardun kod Trilja *(Th. Mommsen, G. Zippel, J. Alačević, W. Tomaschek, H. Cons, A. Hirschfeld, A. Bauer);* Duvanjsko polje *(A. J. Evans* i dr.); Duvno (Županjac) *(C. Patsch* 1904; *D. Sergejevski* 1957; *E. Pašalić* 1959; *E. Pašalić* 1960, 37; *M. Zaninović* 1967; *A. Budrovich* 1969, itd.); BORČANI pod Libom na Duvanjskom polju *(I. Bojanovski,* Enc. Jug. III, 1983, 412—413; cfr. *A. Benac* 1975, 81 id).

DILUNTUM, mansio i centar municipija. Via Narona—Scodra (Dalm.). Izvori: *Dilunto* Tab. Peut. V, 5; *Dallunto* Itin. Ant. 338, 5. *dec(urioni) mun(icipii) Dil(unti),* Trebimlja na Popovu polju, *D. Sergejevski* 1935, 17. *Municipium Delontinum* Farlati, Illyr. sacr. 2, 173 (a. 533). Ubikacije: STOLAC *(A. J. Evans* 1883, 92; *Ć. Truhelka* 1892, 364; *I. Bojanovski* 1969, *I. Bojanovski* 1973, 151, usp. *D. Sergejevski* 1962, karta, ali s upitnikom): Hutovo polje *(W. Tomaschek* 1880); Vranjevo Selo *(M. Hoernes* 1882); Popovo polje *(H. Kiepert,* FOA XVII); Kotezi *(K. Miller* 1916); Hutovo *(A. Mayer* 1940, *A. Mayer* 1957); Trebimlja pogr. štamp. »Trebinje« *(E. Pašalić* 1959; *E. Pašalić* 1960); »Okolina Trebimlje« *(G. Alföldy* 1965, 144); Trebinje, Popovo polje ili Ljubinje *(J. J. Wilkes* 1969, 258).

DOMAVIA, rudarski grad u Argentariji na Drini, danas Gradina u Sasama. Izvori: *ordo mun. Dom...* odnosno *Domav...* CIL III 8359, 8360 = 12720, *(patrono) muni[cipii Dom]aviano(rum)* CIL III, 12732, *ordo dec(urionum) col(oniae) M. D. = m(etalli) D(omaviani) O. Hirschfeld:* CIL III, 12728, 12729. Usp. CIL III, 8363 = 12733, 12734, 12736, usp. TIR L 34 (Budapest) s. v. Domavium s ostalom literaturom.

DRINUM FL(UMEN), mansio. Via Siscia-Sirmium (Pann. Inf.). Izvori: *Drinum fl(umen)* Tab. Peut V, 4; *Drinum* Rav. IV, 19 p. 56; Ubikacija: Brodac *(I. Bojanovski* 1984). Ranije lokacije: Sremska Rača (TIR L 34, 1968, 24); »kod ušća Drine u Savu« *(C. Patsch* RE V, 1708 d., *F. Pichler,* 1903, 142); Srpska Rača *(F. Kanitz,* 1892, 124 i karta). Usp. *C. Patsch* 1902, 416, bilj. 5.

EMANIUM, naselje na putu (Narona?) — Ausustis-Emano-Sarsiteron-Bistue vetus, dakle u zapadnoj Hercegovini. Izvor: *Emanio* Rav. 16 p. 55, Brotnjo polje? *(W. Tomaschek* 1880, 528). Ubikacija je ovisna o lokaciji Sarsiterona* Za Ausustis v. Aufustiana.

FINES v. Ad fines.

FUSCIANA v. Aufustiana = ad fusciana Tab. Peut. V, 4.

HE(DUM?), utvrda u zemlji Desitijata (Dalm.). Izvor: *ad He[dum?] [c]astel(lum) Daesitiatium* CIL III, 3201 = 10159, negdje oko Breze ili Kiseljaka *(I. Bojanovski* 1984 a, usp. *A. J. Evans* 1883); »Breza ili njena okolica« *(E. Pašalić* 1960). Usp. *C. Patsch* 1906, 158.

IBISUA v. Bistue Nova.

INDENEA, mansio. Via Salona-Servitium (Dalm.). Izvor: *Indenea* Tab. Peut. V, 2. Ubikacije: MUJDŽIĆI na Janju (*I. Bojanovski* 1974); Jezero (*W. Tomaschek* 1880, *H. Cons* 1882); Glamoč (*M. Hoernes* 1882); Crna Gora = Karadag u izvorištu Sane (*J. Alačević* 1881—82); Gradina u Peckoj (CIL III 1902), Pecka (*K. Miller* 1916). Usp. *E. Pašalić* 1959, 63; *E. Pašalić* 1960, 22, 31, gdje se daju i ostale lokacije.

IONNARIA, mansio. Via Salona-Servitium (Dalm.). Izvor: *Ionnaria* Tab. Peut. V, 2. Ubikacije: BLAGAJ na Kupresu (*I. Bojanovski* 1974); Vagan na Janju (*W. Tomaschek* 1880); Staretina (CIL III 1902); Glavica (*K. Miller* 1916); »Vaganj oder im Polje von Livno« (*A. Mayer* 1957). Ostale lokacije v. *E. Pašalić* 1960, 31.

LADII v. Ad ladios, usp. *E. Pašalić* 1960, 28, bilj. 93, 94; *I. Bojanovski* 1974, 93—97.

LAMATIS v. Aematis, usp. *E. Pašalić* 1960, 28; *I. Bojanovski* 1974, 115.

LEUSABA, mansio. Via Salona-Servitium (Dalm.). Izvori: *Leusaba* It. Ant. 269, 2, Tab. Peut. V, 2; *Lausaba* Rav. IV 19 p. 57. Ubikacije: BJELAJCE kod Mrkonjić-Grada (*I. Bojanovski* 1974, 105 d); Podrašnica (*O. Blau* 1867; *W. Tomaschek* 1880, CIL III, 1873, *H. Kiepert* FOA XVII; *Ph. Ballif* 1893, karta); južno od Sitnice (*K. Miller* 1916, 478); Bunari, Han Bunari (*E. Pašalić* 1959, 64; *E. Pašalić* 1960, 29).

LEUSINIUM, mansio. Via Narona-Scodra (Dalm.). Izvori: *Leusinio* It. Ant. 338, 6; *Leusino* Tab. Peut. VI, 1. Ubikacije: PANIK na gornjoj Trebišnjici (*I. Bojanovski* 1973, 1984, usp. *D. Sergejevski* 1962); Zupci (*W. Tomaschek* 1880); Popovo polje (*M. Hoernes* 1882); Trebinje (*H. Cons* 1881—82); *A. Mayer* 1940); Grančarevo (*H. Kiepert* FOA XVII; *K. Miller* 1916); Arslanagića most ili Trebinje (*E. Pašalić* 1960, 63).

LIBRI v. Ad libros, usp. *E. Pašalić* 1960, 36, 39, 47; *I. Bojanovski* 1974, 153 d.

PARDUA, mansio. Via Narona-Scodra (Dalm.). Izvori: *Pardua* Tab. Peut. V, 4; *Pardua id est Stamnes* Rav. IV 16 p. 55. Ubikacije: GORNJI GRADAC kod Ljubinja (*I. Bojanovski* 1969; *I. Bojanovski* 1973; usp. *D. Sergejevski* 1962); Slano (*W. Tomaschek* 1880; *H. Cons* 1881—82); Ston (*M. Hoernes* 1882; *A. Mayer* 1940; *A. Mayer* 1957; *M. Zaninović* 1970); Gacko (*A. Domaszewski* 1902); Žakovo (*K. Miller* 1916); Popovo polje (*H. Kiepert,* FOA XVII), usp. *E. Pašalić* 1960, 63 (Ston).

PELVA, mansio. Via Salona-Servitium (Dalm.). Izvor: *Pelva* It. Ant. 269, 5. Ubikacije: LIŠTANI (*W. Tomaschek* 1880; *Ph. Ballif* 1893, CIL III, 1873; *I. Bojanovski* 1974); Ljubunčić (*O. Blau* 1867); Vrlika (*M. Hoernes* 1882); Vrlika-Koljane (*K. Miller* 1916); »kod Livna« (*E. Pašalić* 1959; *E. Pašalić* 1960, 29); »u Livanjskom polju ili možda još zapadnije« (*A. Mayer* 1957).

PER RASTICIARUM v. Benzavaticum.

POTUATICO = Potuaticum municipium? (territorium), Farlati Illyr. sacr. 2, 173 (a. 533) v. Benzavaticum.

PRETORIA, mjesto između Narone i Biston. Izvor: Pretoria Rav. V 14 p. 95 = 380, 3. Praegoria Guido c. 114 p. 137 = 542, 5, na desnoj obali Neretve, između Vida (Narona) i Baćina (Biston?), vjerojatno na potezu Luke kod Opuzena (*I. Bojanovski* 1980 a, 185). V. i: Praetorium.

PRAETORIUM, mjesto između Epidaura i Narone. Izvori: Bretorium Rav. 14 p. 95 = 379, 16; Praetorium Guido 114 p. 137 = 542, 2; nema elemenata za lokaciju. U oba izvora iza Bretorium (Praetorium) dolazi Ad Turres, zato možda negdje kod Stoca (Diluntum); eventualno utvrđeni kompleks na Mogorjelu u Čapljini, kao centar nekog kasnoantičkog pretorija (usp. *I. Bojanovski* 1980 a, 183—185). V. i: Ad Praetorium.

SALDIS, mansio. Via Siscia-Sirmium (Pann. Inf.). Izvori: *Saldis* Tab. Peut. V, 3; Rav. IV, 19 p. 57; *Sal(l)is* Ptol. II, 15, 4. Lokacije: Soljani (*M. P. Katančić, I. Kukuljević, W. Tomaschek, A. Graf,* TIR L, 34, Budapest, 98 i dr.); Brčko (*H. Kiepert* FOA XVII, *K. Miller* 1916; *A. Mócsy* 1962, 659 i 662); Donja Mahala (*C. Patsch* 1902, 408, bilj. 9); »između Lipovca i Vrbanje« (*A. Mayer* 1957, 289); Posavski Podgajci (*I. Bojanovski* 1984).

SALVIAE, mansio. Via Salona-Servitium (Dalm.). Izvor: *Salviae* It. Ant. 269, 4. HALAPIĆ na Glamočkom polju (*I. Bojanovski* 1974). Ranije ubikacije: Glavice na Glamočkom polju (CIL III 1873; *W. Tomaschek* 1880); Grahovo (*K. Miller* 1916); Grkovci (*C. Patsch* 1906); Podgradina (Kamenska) (*E. Pašalić* 1959; *E. Pašalić* 1960).

SAPUA, mjesto u provinciji Dalmaciji, negdje oko Jajca; nema elemenata za određeniju ubikaciju. Izvor: *Sapua* Rav. IV, 19 p. 57. Ethnikon: *Sapuates,* terminacijski natpis iz Vagana na Janju (*fines inter Sapuates et..? matinos)* CIL III, 9864 a (usp. 10159). Sapua je po Ravenatu ležala na putnom pravcu Baloia-Apeva-Sapua-Bersellum-Ibisua (IV 19 p. 57).

SARITTE v. Sarute.

SARNADE, mansio. Via Salona-Servitium (Dalm.). Izvori: *Sarnade* It. Ant. 269, 3; *Sa(r)niglon* Rav. IV 19 p. 57 (?); *Sarniensis [Sarni(t)ensis] ecclesia,* odn. presbyter, Farlati, Illyr. sacr. 2, 164 (a. 530). Obično se ubicira u Pecku kod Mrkonjić-Grada (*O. Blau* 1867; *W. Tomaschek* 1880; *O. Ballif* 1893; *E. Pašalić* 1959; *E. Pašalić* 1960; *I. Bojanovski* 1974); kod Han Kokoroša (*K. Miller* 1916). Potencijalni municipij, usp. *I. Bojanovski* 1980, 121 d. i *I. Bojanovski* 1988.

SARSITERON (Sarsenterum), sjedište biskupije iz 535. god. (Dalm.). Izvori: *Sarsiteron* Rav. IV, 16, p. 55; *Sarsenterensis* Farlati, Illyr. sacr. 2, 173 d. (a. 533). Ubikacije: kod Mostarskog blata (*W. Tomaschek* 1880); Roško polje (F. Rački, Documenta 1894); Aržano (*J. J. Wilkes* 1969, 432); možda Cim (*I. Bojanovski* 1978, 114), na pravcu: Anderba, Ausustis, Emanio, Sarsiteron (Rav. IV, 16, p. 55). Problem nije riješen. Cfr. *N. Vulić,* RE III, 51.

SARUTE, mansio. Via Salona-Servitium. Izvor: *Sarute* var. *Saritte* Tab. Peut. V, 2. Ubikacije: Sarići na Plivi (*W. Tomaschek* 1880); Skokovi (*K. Miller* 1916); Strojice na Janju (*I. Bojanovski* 1974, 112 d). Usp. *E. Pašalić* 1960, 31 (ostale lokacije).

SERVITIUM, mansio, rječna luka na Savi (Pann. Sup.). Izvori: *Servitii* It. Ant. 268, 7. *Servitio* Tab.

Peut. V, 1; *Praefectus classis primae Pannonicae, Seruitii* Not. dign occ. XXXII 55. *Serbitium* Rav. 19 p. 57. *Serbition* Ptol. II 15, 4 [42°20' (vis.), 46°30' (šir.)]. Ubikacije: BOS. GRADIŠKA (Berbir) (*C. Patsch* 1897, 516; *E. Pašalić* 1960, 28, 33; *I. Bojanovski* 1974; *I. Bojanovski* 1984. i dr.). Lokacije u Staroj Gradiški (*K. Miller* 1916; *A. Mayer* 1957) i u Srpcu (*I. Kukuljević* 1873) su otpale. Usp. TIR L 33 (Tergeste) 1961, 66 (Bosanska Gradiška), *Th. Mommsen* CIL III p. 417, 422, 506; *A. Graf* 1936, 49—55; *I. Bojanovski* 1984, 172 d.

STANECLI, mansio, via Salona-Argentaria (Dalm.). Izvor: *Stanecli* Tab. Peut. VI, 1. Ubicira se različito: Ilidža kod Sarajeva (*W. Tomaschek* 1880; *Ć. Truhelka* 1890; *K. Miller* 1916); Osijek kod Blažuja (*C. Patsch* 1890); Sarajevsko polje (*G. Novak* 1918, 24); Dabravine (*V. Skarić* 1923); kod Kiseljaka (*E. Pašalić* 1960); Gromiljak (*E. Imamović* 1974); Mali Mošunj na Travničkom polju (*I. Bojanovski* 1974).

TURRES v. Ad Turres.

ULCIRUS v. Mons Ditionum Ulcirus.

URBANUS, Urbate, danas Vrbas, rijeka i naselje na njoj (Pann. Sup.). Izvori: *Urpanus* Plin. III 148. *Urbate*(m) Tab. Peut. V, 1; *Urbatensi (est) civitate* Iustin. Nov. XI praef. a. 535. Prevladala je ubikacija u Srbac (*K. Miller* 1916; *Ph. Ballif* 1893, karta; *A. Graf* 1936; *A. Mayer* 1957; *I. Bojanovski* 1984), usp. TIR L 33 (Tergeste), 1961, 66. I. Bojanovski

C) Rani srednji vijek. Nema sigurnih pisanih podataka o putevima i saobraćajnim sredstvima u Bosni i Hercegovini u ranom srednjem vijeku, a ni odgovarajućih arheoloških nalaza. Ipak, sigurno je da su rimske saobraćajnice, magistralne i vicinalne, ostale u upotrebi kroz veoma dugi period, i u toku dinamičnih kretanja u vrijeme seobe naroda, a i u vrijeme stabilizacije slavenskih plemena na području današnje Bosne i Hercegovine. N. Miletić

D) Kasni srednji vijek. O razvoju saobraćaja u Bosni u ovo doba fragmentarne i posredne podatke daju pisani izvori koji se odnose na trgovinu primorskih gradova sa zaleđem na Balkanskom poluostrvu. To su prvenstveno dokumenti iz Dubrovačkog arhiva koji se odnose na pregovore o mjestima na kojima se naplaćuje carina, na istrage i tužbe zbog pljačke karavana, pozivi dubrovačkih podanika pred sud, te instrukcije i korespondencija sa dubrovačkim poslanicima koji su boravili na dvorovima kraljeva i oblasnih gospodara u Bosni. Kroz ove izvore može se pratiti lagano oživljavanje drumskog saobraćaja u drugoj polovini 14. v. i njegov intenzitet u prvoj polovini 15. v. uz povećanje i razvoj trgovine. Osnovni saobraćajni pravac kroz Bosnu je vodio od zapada ka istoku i sjeveroistoku, tj. od luka na istočnoj obali Jadranskog mora, preko Bosne za Srbiju, Ugarsku i Hrvatsku. Polazne tačke na Jadranu od najveće važnosti za Bosnu bile su Dubrovnik, ušće Neretve i Split.

Najživlji drumski saobraćaj odvijao se najkraćim putem od Dubrovnika za Srbiju, čiji je izvoz bio isključivo usmjeren preko Dubrovnika, preko istočne Bosne, drumom zvanim Via Drinae. Ovaj put zvao se i Dubrovački drum; imao je međunarodnu važnost, a njim se od Dubrovnika do Niša stizalo za 15 dana. Njegova trasa vodila je od Dubrovnika preko Brgata za Trebinje, Bileću i Cernicu, pa preko Gatačkog polja i Vratara, dolinom rijeke Sutjeske na Tjentište i dalje dolinom Drine do Foče. Od Foče drum je nastavljao slijedeći tok rijeke Drine preko Goražda, Ustiprače do Višegrada, Srebrenice i Zvornika. Razdaljina od Dubrovnika do Zvornika u uslovima karavanskog prevoza savladavana je za 10 dana.

Od Trebinja jedan krak je vodio Popovim poljem do Stoca i Nevesinja ili na Bišće polje, a drugi preko Mičevca i Klobuka do Grahova u Crnoj Gori. Drugi odvojak od glavnog druma vodio je od Gatačkog polja do Nevesinja.

Na području Gornjeg Podrinja najvažnije trgovačko naselje bila je Foča, završna stanica preko Čemerna i polazna tačka u unutrašnjost Balkana, kao i raskrsnica puteva. Od Dubrovnika do Foče opisanom trasom preko Čemerna stizalo se za 5 dana. U Foči se nalazila karavanska stanica. Od Foče jedan put se odvajao na zapad, preko Jeleča i Uloga na Konac polje, a drugi na istok, u Polimlje. Nizvodno od Foče na glavnom drumu razvila su se još dva veća trga na kojima su uspostavljene carinarnice, i to u Ustikolini i Goraždu. Kod Ustiprače iznad Goražda važan odvojak spuštao se i vodio dolinom rijeke Prače u Borač, gdje su bile uspostavljene carinarnica i karavanska stanica, pa u Praču i preko Glasinca do velikog rudarskog bazena u Olovu.

Glavni drum dolinom Drine nastavljao je nizvodno preko Samobora i Brodara do Višegrada, u čijem se podgrađu razvilo trgovačko naselje. Kod Višegrada je bila raskrsnica puteva: ka istoku preko Dobruna prema Srbiji, i ka zapadu preko Rogatice dolinom Prače ka Olovu. Od Višegrada do Srebrenice put je išao preko Vratara. U Srebrenici je bio najrazvijeniji rudarski trg sa jakom naseobinom dubrovačkih trgovaca i carinom. Preko Kušlata, u čijem je podgrađu također bila carina, stizalo se do Zvornika, krajnje tačke ovog puta kroz Bosnu. U Zvorniku bio je razvijen trg u prvim decenijama 15. v. Ovdje je bila i karavanska stanica na raskrsnici pravaca za Ugarsku i Srbiju. Opisana trasa Via Drinae vodila je kroz župne predjele u dolini Drine i njenih pritoka. Kraj je bio prevashodno agraran i imao je odlične uslove za uzgoj stoke. Povećavanjem trgovine i trgovinskog prometa povećao se i uzgoj konja, a došlo je i do umnožavanja vlaških grupa, koje su se bavile prevozom robe za račun domaćih i stranih, prvenstveno dubrovačkih trgovaca. Prema dokumentima iz Dubrovačkog arhiva, može se primijetiti da se težište dubrovačke trgovine tokom prve polovine 15. v. pomjeralo ka istočnoj Bosni. U slivu Drine, od Čemerna do Zvornika, stvorena su podgrađa skoro ispod svakog utvrđenog grada kao začetak procesa jače urbanizacije, a niklo je i nekoliko važnih trgova. Oživljavanjem prometa uspostavljene su karavanske stanice i carine.

Drugi važan put vodio je od ušća Neretve do centralne Bosne i zvao se Via Narentae. Pošto to nije bio najkraći put za Srbiju, on nije imao međunarodni značaj kao put niz Drinu, ali je za srednjovjekovnu bosansku trgovinu bio od velike važnosti, naročito u prvoj polovini 15. v., kada se u punoj mjeri razvila eksploatacija srednjobosanskih rudnika. Do tridesetih godina 15. v. grad Visoki sa podgrađem Podvisokim bio je najveći trgovinski i politički centar u centralnoj Bosni. Poslije tog perioda težište trgovačkog života pomjerilo se u Fojnicu, uz same centralnobosanske rudnike.

Ušće Neretve je do Drijeva bilo plovno, sa mnogo malih faktorija i pristaništa. Drijeva su bila velika luka, veoma važan trgovinski centar i carina. Do njih se kopnom iz zaleđa dovozila roba namijenjena

za izvoz, a morskim putem se transportovala dalje. Iz Dubrovnika se roba također dovozila brodovima do Ušća Neretve i kopnenim putem prevozila za Bosnu. Kroz cio kasni srednji vijek ovdje je bilo glavno tržište soli, čiji su monopol držali Dubrovčani. U 14. v. preko Drijeva su se uvozile žitarice i vino, a izvozilo roblje. U 15. v. je došlo do porasta izvoza iz Bosne, prvenstveno olovne rude, te kože i voska. Ovdje je stvorena jaka naseobina dubrovačkih trgovaca, koji su bili i glavni zakupci drijevske carine. Put je od Drijeva lijevom obalom Neretve vodio do podgrađa Blagaja u Bišće polju, gdje je u 15. v. uspostavljena carina. Od Bišća je jedan krak vodio ka Nevesinju, Konac-polju i preko Vrapča na Konjic. U Konac-polju jedan krak se odvajao za Foču i istočnu Bosnu. Od Bišće-polja je trasa glavnog druma nastavljala preko Mostara, Porima do Boraka. Zatim se spuštala preko Vrapča za Biograd (Konjic). U Vrapču i Podbiogradu su uspostavljene carine krajem 14. i početkom 15. v. Od Konjica put je vodio preko Bradine do Vrhbosne. Jedan krak se od Tarčina odvajao za Fojnicu i Podvisoki. Podvisoki se nalazio na stjecištu puteva blizu centralnobosanskog bazena i Olova. Dolinom rijeke Bosne Podvisoki je bio vezan za treću saobraćajnicu, koja je vodila ka Panonskoj niziji i Ugarskoj. Ovaj put imao je prevashodno strateški karakter.
U naseljima ispod utvrđenih gradova u dolinama rijeka Neretve i Bosne nema znakova tako živog privrednog buđenja kao uz put dolinom rijeke Drine. Treća važna polazna tačka sa Jadranskog mora u zaleđe bio je Split. Od Splita preko Klisa i Sinja vodila je trasa puta za Livno, Kupres i Uskoplje, ili od Livna preko Glamoča za Jajce. Dolinom Vrbasa Uskoplje je bilo povezano sa Jajcem, a preko Vesele straže išao je jedan krak puta u centralnu Bosnu. Cijelo područje sjeverozapadne Bosne bilo je zaleđe srednjodalmatinskih gradova, čiji su se trgovci trudili da budu bar posrednici između Bosne i italijanskih gradova, posebno Venecije. Vjerovatno je u ovom dijelu, naročito tridesetih godina 15. v., kada Jajce postaje upravni i politički centar, trgovinski saobraćaj bio življi nego što je o tome ostalo traga u pisanim dokumentima.
LIT.: *M. Dinić* 1937, 119—154; *K. Jiriček* 1951; *D. Kovačević-Kojić* 1976; *D. Kovačević-Kojić* 1987, 149, 156. L. Fekeža

SAPUA v. Saobraćaj, B), 8.

SARANDE v. Saobraćaj, B) 8; b) Tom 1, Reg. 10, br. 34.

SARDEATI *(Sardeates, Sardiōtai)*, pleme u rimskoj provinciji Dalmaciji. Izvori: *Sardeates* Plin. III, 142; *Sardiōtai* Ptol. II 16, 5. itd.; *Sarziaticum (Sardiaticum)* sc. municipium dodijeljen novoformiranoj biskupiji Ludrum (kod Knina?) 533. g., Farlati Illyr. sacr. 2, 173. Pripadali su salonitanskom konventu i brojili 52 dekurije. Ne mogu se lokalizirati oko Pecke i Šipova (*G. Alföldy* 1965, 53, 158), niti u dolinu Plive oko Šipova (*J. J. Wilkes* 1969, 170), jer bi bili daleko od centra biskupije i nepovezani s njom. *C. Patsch* ih locira u sredinu zapadne Bosne (1900, 556), a *W. Tomaschek* (1880, 563) u Ramu i dolinu gornjeg Vrbasa; *H. Kiepert* (FOA XVII) u izvorište Vrbasa, a *A. Mayer* (1965, 293) negdje u sjevernu Bosnu. Sardeati su živjeli u dolini Unca, sa centrom u Donjem Vrtoču kod Drvara (*I. Bojanovski* 1988). Usp. i *I. Bojanovski* 1975, 265—271.
I. Bojanovski

SAVUS, rijeka Panonije. Izvori: *Savus, Saus* Plin. III 128, 147, 148; Tab. Peut.; Flor. II 28; Rav. IV 20 p. 58 (221, 5: *Saus*) itd.; *Sauos* Strab. VII 5, 2; App. Illyr. 22; Saouos Ptol. II 15, 1, 4. Danas Sava. Usp. *Noaros* Strab. VII 5, 2, navodno donji tok Save, v. Drinus. *Savo deo* CIL III 3896, božanstvo Save. Usp. TIR L 34, 1968, 100. I. Bojanovski

SEDAT *(Sedatus)*. Kao božanstvo poznat je naročito na području susjedne Panonije, pa se zove još i panonsko božanstvo. Njemu posvećeni žrtvenici nađeni su na lokalitetu Troska* u Starom Majdanu (Sanski Most), a potječu iz 3. st. S obzirom na posvetu Sedato Augusto Sacrum i na mjesto nalaza, može se sa sigurnošću tvrditi da je božanstvo vatre pa bi se mogao poistovetiti s rimskim Vulkanom (Vulcanus) kao bogom kovačkog umijeća. Općenito govoreći, njegova je kultna specifikacija zaštitnik metalurga — kovača i drugih koji se bave ovim ili sličnim zanatima. Sedatu u čast postoje i udruženja s vilikom (villicus) na čelu.

[*Tom 2:* Tab. 10 (2)]

LIT.: *V. Paškvalin* 1969. V. Paškvalin

SERAPIS *(Sérapis)*. Egipatsko božanstvo sunca. Na području Bosne i Hercegovine nije poznat votivni ili reljefni spomenik posvećen tom božanstvu. S tog područja, navodno, potječe bista Serapisa od pečene zemlje, koja se sada čuva u Franjevačkom samostanu u Sinju. Jedino pouzdano svjedočanstvo o tom božanstvu je prsten od srebra s bistom Serapisa iz Turbeta kod Travnika, što znači da je pripadao osobi koja je njegovala njegov kult. Prsten je datiran u 3. st.
LIT.: *N. Cambi* 1971, 100—102. V. Paškvalin

SERETION, utvrda Mezeja, zauzeta 9. g. n. e. Izvor: *Seretion* Dio LVI 12, 1. Nema elemenata za određeniju lokaciju; negdje na Germanikovu putu od Siscije do dinarskog razvođa (*J. Šašel* 1953, 265); bliže dalmatinskoj obali (*E. Pašalić* 1957; *E. Pašalić* 1975, 415); možda identičan sa Sarute* (*W. Tomaschek* 1880, 509; *A. Mayer* 1957, 301). Seretion valja tražiti bliže Pounju (*I. Bojanovski* 1988).
I. Bojanovski

SERGEJEVSKI, *Dimitrije, arheolog* (Sanktpetersburg — Petrograd /danas Lenjingrad/, 20. 6. 1886 — Sarajevo, 10. 12. 1965). Završio je studij arheologije i klasične filologije na Univerzitetu u Sanktpetersburgu (Lenjingrad). Nakon završenih studija, do odlaska u 1. svjetski rat, predaje latinski jezik na gimnaziji. Po završetku rata prelazi u Jugoslaviju, gdje radi kao srednjoškolski profesor latinskog jezika. Kao profesor gimnazije u Sarajevu (1924—1930) bio je dobrovoljni saradnik Zemaljskog muzeja, a 1930. god. prelazi na rad u Muzej, kao kustos, u kojem ostaje do odlaska u penziju (1961), nastavljajući sve do smrti karijeru naučnika i muzejskog radnika. Njegov naučni rad u Zemaljskom muzeju imao je dva vremenska razdoblja. Prvi, prije 2. svjetskog rata, a drugi od 1945. do 1965. godine. U prvom razdoblju Sergejevski vrši istraživanja, obilazeći pojedine krajeve Bosne i Hercegovine, sakupljajući, u prvom redu, epigrafsku građu i druge kamene spomenike iz rimskog doba. Usput je registrirao arheološke lokalitete, koje je i opisivao. Tako je postao vrstan poznavalac ne samo epigrafske građe nego i antičke topografije. Iz ovog razdoblja potječu otkrića brojnih spomenika autohtonog delmatskog stanovništva, kao što su reljefi Dijane i Silvana iz Opačića i Suhača, te mnogi drugi, hrama Mitre u Jajcu, pa značajnog sepulkralnog spomenika — cipusa iz Breze s očuvanim imenom princepsa Desitijata (F. Va-

lens Varronis f/ilius/) i dr. Uz niz objavljenih epigrafskih spomenika (GZM i Spomenik SAN), u ovom razdoblju svog rada Sergejevski se posebno interesira za izučavanje uticaja likovnih shvaćanja i tradicija autohtonog (provincijalnog) stanovništva na ikonografiju rimskih spomenika (stela i drugih) iz Zenice itd. Također je važan njegov rad o nadgrobnim spomenicima na Drini, u kojem iznosi prva zapažanja o njihovim tipovima i o uticaju Panonije (Sirmium) na ove spomenike. Sa G. Čremošnikom objavio je rezultate prvih iskopavanja bazilike u Brezi (Crkvina*). Poslije 2. svjetskog rata znanstveni rad D. Sergejevskog također je značajan. Ističe se nizom naučnih priloga, a od svega je najvažnija orijentacija na izučavanje starokršćanske arheologije. Najprije je obavio nekoliko arheoloških iskopavanja kasnoantičkih bazilika (Klobuk, Mokro, Nerezi i Dolac) i dva reviziona (Dabravina, Breza). Na žalost, ta istraživanja nije uspio zaključiti jednim sintetičkim djelom, kako je najavljivao. Njegov naučni interes prelazio je i na izučavanje rimskih cesta u sjevernoj Bosni i u Hercegovini; posebno je obradio one na relaciji Epidaurum—Anderba i Narona—Leusinium. Na bazi epigrafske građe sa područja sjeverozapadne Bosne proučavao je organizaciju rudarstva i metalurgije (procurator, vilicus). Uz proučavanje uticaja drvoreza ili provincijalne autohtone umjetnosti na rimske spomenike bavio se uticajima umjetnosti s područja Sirije na kasnoantičku umjetnost u Bosni i Hercegovini. Dao je značajan doprinos proučavanju japodskih urni, kao i srednjovjekovnih stećaka.

Važniji radovi: v. Bibliografija.

LIT.: *A. Benac,* Uz jubilej prof. Dimitrija Sergejevskog, GZM n. s. A, XI, 1956, 7—8. V. Paškvalin

SERVITIUM v.: a) Saobraćaj, B), 8; b) Tom 1, Reg. 3, br. 12.

SFRAGISTIKA. Kao pomoćna historijska nauka koja se bavi pečatima, sfragistika ima velik značaj za izučavanje kulturne historije srednjovjekovne Bosne. Pečati su praktično jedini izvori za upoznavanje državnih simbola (prijestolje, kruna, grb, zastava, žezlo i dr.) i najvažniji dokumenti bosanske i humsko-hercegovačke heraldike uopće. Važni su likovni izvori za upoznavanje odijela, bojne opreme i oružja feudalaca, te vrijedni spomenici srpskohrvatskog jezika i pisma. Osim toga, jedan dio bosanskih pečata ima i izuzetno visoke kvalitete u domenu likovne umjetnosti. Najcjelovitiju i najznačajniju grupu pečata ne samo u bosanskoj nego u čitavoj južnoslavenskoj sfragistici predstavljaju pečati bosanskih vladara. Među njima posebno mjesto zauzima veliki svečani dupli pečat kralja Tvrtka I, koji predstavlja remek-djelo svoje vrste u svjetskim relacijama. Pečati humskih knezova, iako malobrojni, vrlo su zanimljivi. Među njima je najstariji južnoslavenski pečat s legendom na narodnom, srpsko-hrvatskom jeziku (druga polovina XII st.). Od pečata koji su pripadali brojnim velikaškim porodicama s kraja XIV i u XV st. najbrojniji su pečati porodice Kosača. Dalje izučavanje pečata ne samo u okviru sfragistike nego i drugih disciplina koje proučavaju politička i kulturna zbivanja otvara mogućnost rješenja nekih pitanja srednjovjekovne bosanske historije.

LIT.: *P. Anđelić* 1970. T. Glavaš

SILVAN *(Silvanus).* Italsko božanstvo šuma i stada (grčki *Pán).* Na području današnje Bosne i Hercegovine nađen je veliki broj njegovih votivnih spomenika i reljefa. Nalazi se kao samostalan kult ili u kultnim zajednicama, najčešće s Dijanom* i nimfama*. Silvanov kult ima posebno značenje za poznavanje autohtonih kultova i predrimskog i rimskog doba, jer se iza votivnih spomenika i reljefa podignutih njemu u čast krije štovanje važnog epihorskog božanstva nepoznata imena. Na to ukazuju i ikonografske odlike, a i imena dedikanata koji pretežno potječu iz sloja domaćeg stanovništva. Spomenici Silvanova kulta nađeni su u najvećem broju na području Delmata, pa se može zaključiti da je epihorsko božanstvo koje *interpretatio romana* poznajemo pod tim imenom bilo jedno od važnijih delmatskih božanstava. Poznati su spomenici njegova kulta iz Graca* u Halapićima, Kamena* i Drage* u Opačićima na Glamočkom polju, iz Suhače* kod Livna, iz Kamenoloma* i Karaule* kod Duvna, iz Crkvine* u Čerinu kod Čitluka i mnogi drugi.

Silvanov kult bio je rasprostranjen i na područjima drugih plemena: Dvorišta* u Putovićima kod Zenice, Nadvoda* u Carevu polju kod Jajca, Gromile* u Čavkićima kod Bihaća i dr. Iz Bosanskog Grahova (Mramorje*) potječe njegov žrtvenik značajan po tome što je na njemu sačuvan epitet »S. S MESSORI«, koji ga označava kao boga šuma i oranica. Iz Graca* u Homolju kod Kiseljaka potječe spomenik Silvana prikazanog u drugačijoj ikonografiji, bližoj onoj grčkog (arkadskog) Pana.

[*Tom 1:* Tab. 14 (3—5, 7—9); *Tom 2:* Tab. 9 (4); Tab. 10 (3); *Tom 3:* Tab. 8 (6)]

LIT.: *D. Sergejevski* 1927; *D. Sergejevski* 1929 *V. Skarić* 1932; *D. Rendić-Miočević* 1955; *V. Paškvalin* 1963, 128—136; *V. Paškvalin* 1964 a; *E. Imamović* 1977, 55—82; *V. Paškvalin* 1980; *I. Bojanovski* 1984 a, *V. Paškvalin* 1985. V. Paškvalin

SIVRIĆ, *Marjan,* historičar-arheolog (Čitluk, 4. 8. 1936—). Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu diplomirao grupu istorija, a na Filozofskom fakultetu u Zadru magistrirao. Direktor je Zavičajnog muzeja u Trebinju. Kao upravitelj i muzealac unapređivao je arheološku djelatnost na području svog Muzeja. Bavi se srednjovjekovnom arheologijom, problemima stećaka i drugim.

Važniji radovi: v. Bibliografija. V. Paškvalin

SKARIĆ, *Vladislav,* historičar (Sarajevo, 1869—6. 8. 1943), naučni radnik i dugogodišnji direktor Zemaljskog muzeja. Bavio se izučavanjem različitih problema iz prošlosti Bosne i Hercegovine od prethistorije do XIX st. (problem krsnog imena, migracija, stećaka, toponomastike, rudarstva itd.). Najsigurniji naučni trag ostavio je o epohi turske vladavine.

Posebno ga je zanimala kulturna i ekonomska prošlost Bosne i Hercegovine. Intenzivno se bavio izučavanjem rudarske djelatnosti u bosanskoj srednjovjekovnoj državi i pod turskom vlašću. Ispitivao je djelatnost saskih rudara u Bosni i u Srbiji pronalazeći tragove te djelatnosti u toponomastici. Rezultate tih ispitivanja dao je u nekoliko opsežnijih radova. Njegovu je pažnju zaokupljao i problem samostalne crkve bosanske, pa je u nekoliko priloga pomogao rasvjetljavanju ovoga pitanja. Pored ovog, objavio je i nekoliko kraćih rasprava iz perioda rimske vlasti u Bosni i Hercegovini. Vršio arheološka iskopavanja na lokalitetu Gradac* u Homolju (Kiseljak) i Gradac* u Kotorcu (Ilidža).

Relevantni radovi: v. Bibliografija.

LIT.: *M. Ekmečić:* Vladislav Skarić, čovjek i djelo. U: Vladislav Skarić, Izabrana djela, I, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1985, 9—25. T. Glavaš

SKORDISCI *(Scordisci, Skordístai, Skordiskoi).* Keltski narod u srednjem Podunavlju, na širem

prostoru oko ušća Save u Dunav (Srem, sjeverna Srbija). Sudeći po izrazito keltsko-latenskom karakteru nekih nalaza iz okoline Bijeljine (Golo brdo*, Brodić* u Dvorovima, Pjeskulja* u Triješnici) Skordisci su u mlađe željezno doba mogli držati i dio Semberije.

LIT.: *Z. Marić* 1961, 43; *Z. Marić 1963; F. Papazoglu* 1969, 209—298; *B. Jovanović* 1987 a. B. Čović

SKULPTURA v. Umjetnost.

SLAVONSKA KULTURA v. Vučedolska kultura.

SLIJEPČEVIĆ, *Pero,* književni istoričar (Samobor kod Gacka, 12. 6. 1888 — Beograd, 13. 12. 1964). Diplomirao germanistiku i filozofiju u Beču (Austrija), doktorirao u Friburgu (Švajcarska). Od 1928 do 1941. profesor Filozofskog fakulteta u Skoplju, od 1945 do 1958. profesor na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Među brojnim esejima i studijama, obišao je i opisao nekropole stećaka u bližoj okolini Gacka.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. N. Miletić

SLIKARSTVO v. Umjetnost.

SOPOTSKA (SOPOTSKO-LENĐELSKA) KULTURA. To je sekundarna pojava u mlađem neolitu Bosne, ograničena na svega tri nalazišta u njenom sjevernom dijelu: Lanište* u Klakaru kod Bosanskog Broda, Donja Mahala* kod Orašja i Visoko brdo* u Lupljanici kod Dervente. Na ovom prostoru sopotska kultura se iskazuje kao periferni ogranak koji u periodizaciji S. Dimitrijevića pripada njenoj I B i II fazi.

[*Tom 2:* Tab. 3 (8)]

LIT.: *A. Benac* 1964, 136—139; *A. Benac* 1964 a, 39—42. B. Marijanović

SPLONUM, municipij u rimskoj Dalmaciji. Izvori: *Splaunon* Dio. LVI, 11; *T. Aur. Aper Dalmata ex m(unicipio) Splono* CIL III 1322, Zlatna, Dacia. Etnik: *Splonistarum* CIL III 2026, Salona; *municipp. Azina(tium), Splonistarum, Ar(upinorum)* 8783, Sućurac kod Splita; *cur(ator) Arbensi(um) Metlensi(um) Splonista(rum)* D. Sergejevski 1941, 20, Komini kod Pljevalja. Ubikacije su različite: Stari Majdan na Sani *(W. Tomaschek* 1880, TIR L 33, 68; *E. Pašalić* 1960, 12); Vital kod Otočca *(O. Hirschfeld* 1890, 354); Šipovo *(G. Alföldy* 1962, 1—12); Komini kod Pljevalja *(J. A. Evans* ARI III, 1885, 45, *N. Vulić* 1948, 130, *J. J. Wilkes* 1969, 281, 354); *C. Patsch,* RE IV, 2454, ne nalazi elemenata za ubikaciju; negdje nedaleko od Une *(I. Bojanovski* 1974. b, 359 i d.).

I. Bojanovski

SREDNJOBOSANSKA KULTURNA GRUPA. Nastala je, vjerovatno, tokom 12. i 11. v. st. e. u području oko gornjeg i srednjeg toka Bosne. Geneza joj je još nejasna, najviše stoga što je na navedenom području rano i srednje bronzano doba gotovo neistraženo. Tokom 11. v. prodrla je i u područje oko gornjeg toka Vrbasa, gdje se nalazi i najbolje ispitano naselje ove grupe — Pod* kod Bugojna. U najstarijem sloju tog naselja zastupljeni su neki elementi srodni kulturi »prelazne zone« (Velika gradina* u Varvari kod Prozora, Debelo brdo* u Sarajevu), što bi značilo da u genezi ove grupe učestvuje i autohtona komponenta. Ima i elemenata iz oblikovnog kruga kulture polja sa urnama*, što je i normalno s obzirom na ekspanziju te kulture u periodu geneze srednjobosanske grupe i na područja južno od Save. Dosta su brojni i elementi koji srednjobosansku grupu vezuju za kulture srednjeg bronzanog doba u istočnom dijelu srednjeg Podunavlja: vatinsku i žutobrdsku. Ti, svakako stariji, oblici (posude na visokoj nozi, perforirana »postolja za posude«, posudice s dvojnim recipijentom, poklopci, neki ornamentalni motivi) mogli su samo posrednim putem ući u keramografski repertoar srednjobosanske grupe, ali je mehanizam prenosa tih elemenata još nejasan.

Srednjobosanska grupa se kontinuirano razvija dalje, na istom prostoru (područja oko gornjih, djelimično i srednjih tokova Bosne i Vrbasa, sliv Lašve), sve do kraja praistorijskog doba. Razlikujemo dva njena glavna razvojna perioda: stariji, koji pripada još kasnom bronzanom dobu, definisan zasad kao faza 1. ove grupe (približno od sredine 11. do

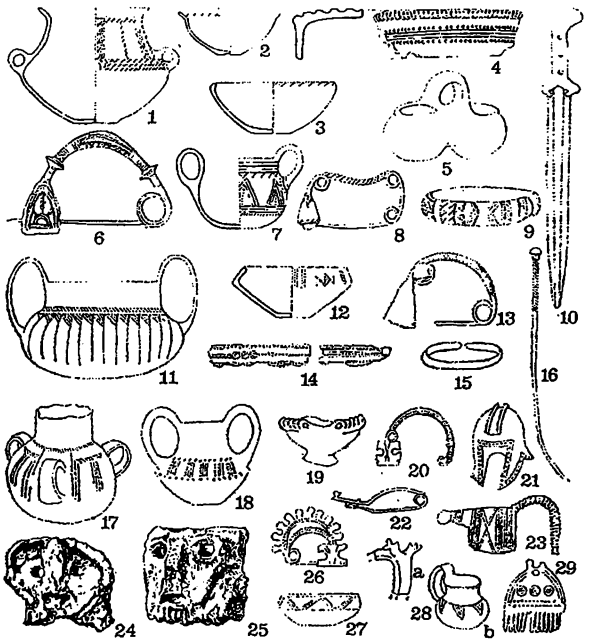

Sl. 45: Srednjobosanska kulturna grupa (1—10: faza 1; 11—16: faza 2; 17—29: faza 3, 4 i 5)

sredine 8. v. st. e., 1.050—750/725 g. st. e.) i mlađi, koji pripada željeznom dobu, a dijeli se na više razvojnih faza (faze 2. do 6. srednjobosanske grupe). Najmlađi (završni) period njenog razvoja (3—1. v. st. e.) još je nedovoljno osvijetljen. U razvoju grupe nema nikakvih prekida, a prelaz iz bronzanog u željezno doba je postepen; produkcija željeza u okviru ove grupe počinje najkasnije u 9. v. st. e., dakle još u toku faze 1. koja se (po drugim kriterijima) ubraja još u kasno bronzano doba.

Za srednjobosansku grupu kao cjelinu može se reći da pripada razvijenijim grupama svog vremena na sjeverozapadnom Balkanu. Karakter joj je izrazito sjedilački, s brojnim naseljima gradinskog tipa koja pokazuju dug kontinuitet, a u određenim slučajevima i visok stepen organizovanosti, s elementima protourbane organizacije (Pod* kod Bugojna). Privreda je raznovrsna: poljoprivreda*, s razvijenim stočarstvom (ovce, koze, svinje, goveda, konji) i zemljoradnjom (pšenica, ječam, proso, ovas, leća, bob, grašak), rudarstvo* (eksploatacija željeznih, a možda i bakarnih ruda), metalurgija* i obrada metala (bronza i željezo), ostali zanati* (lončarstvo, obrada kosti i rožine), trgovina* s bližim i udaljenijim krajevima (između ostalog dokumentovana i

importom bronzanog posuđa i keramike iz južne i srednje Italije). Sahranjivanje je slabije poznato, ali se može reći da se mrtvi pokopavaju u tzv. ravnim grobovima, a inhumacija je isključivi ritus sve do 3. stoljeća kada se, kako izgleda, prelazi na incineraciju (Kamenjača* u Brezi). U oblasti duhovne kulture vodeća pojava je dekorativna umjetnost*: u okviru srednjobosanske grupe locira se jedan od vodećih centara zapadnobalkanskog geometrijskog stila kasnog bronzanog i ranog željeznog doba. Važni su i kultni objekti: poseban objekat za libacije iz sloja B na Podu i svetilište iz vremena oko 600. g. st. e. na istom nalazištu, s posebnim tipom kultne plastike (stubasti idoli). Toj plastici pripada i reljef u glini s predstavom lica bradatog muškarca, vjerovatno nekog božanstva, također sa Poda. Vaza s natpisom (vjerovatno prepis s neke metalne posude) iz istog sloja u kojem je otkriveno i svetilište, te još neki objekti sa slovnim znacima iz mlađih slojeva Poda, indiciraju na mogućnost elementarnog poznavanja pisma (v. pismenost).

Stariji period srednjobosanske grupe, odnosno *fazu 1.* predstavljaju: sloj B naselja Pod* kod Bugojna, faza C Gradine* u Alihodžama kod Travnika, Gradina* u Kopilu kod Zenice, ostave Motke* (Brnj kod Kaknja), Veliki Mošunj* (Vitez) i Brgule* (Vareš), male nekropole i pojedinačni grobovi u okolini Kaknja (Srijetež*, Čatići*, Dragi Kamen*) i u Donjem Vakufu (D. Vakuf* i Klimenta*), te neki pojedinačni nalazi (bodež iz Lašve* kod Zenice, Pakline u okolini Bugojna). Karakterističan je visok stepen razvoja fortifikacione tehnike, smišljena unutrašnja organizacija naselja i nivo stambene arhitekture (Pod), bogatstvo keramičkih oblika, autohtoni oblici nakita i oružja i jedinstvo stila ukrašavanja keramičkih i bronzanih izrađevina. Uz raznovrsne oblike posuđa, karakteristični metalni oblici su fibule tipa Golinjevo i Kakanj, duge spiralne narukvice, otvorene grivne, ukrašene graviranim motivima, tutuli, tordirane ogrlice, a od oruđa i oružja — sjekire-keltovi, srpovi, koplja, bodeži i kratki mačevi tipa Veliki Mošunj. U ovoj fazi srednjobosanska grupa je prilično ekspanzivna. Ona snažno utiče na susjedne grupe na sjeveru (grupa Vis — —Pivnica*), kao i na jugu i jugozapadu, gdje bi se moglo raditi i o populacionoj penetraciji nosilaca ove grupe (oblici i ornamentika srednjobosanske grupe u fazi C—3 Velike gradine* u Varvari kod Prozora, na Debelom brdu* u Sarajevu, na gradinama srednjodalmatinske* grupe, sve do Gradine* u Koritima kod Duvna).

Početak *drugog perioda* u razvoju ove grupe predstavlja *faza 2.* (750/725—625/600.. g. st. e.) kojoj pripadaju slojevi iz druge polovine 8. i pretežnog dijela 7. v. st. e. naselja Pod, grupa nalaza iz usjeka pod Gradinom* u Alihodžama, najstariji dio naseobinskih i grobnih nalaza na lokalitetu Grad* u Svrakama kod Vogošće, grobni nalazi iz Putičeva* kod Travnika, te stariji dio grobnih nalaza iz Gračanice* u Malom Čajnu kod Visokog. Ovu fazu karakterišu, između ostalog, veliki radovi na jačanju fortifikacije naselja Pod i njegov dalji razvoj kao visoko organizovanog naselja, s posebnom kultnom građevinom (svetilištem) zajedničkom za čitavo naselje, kristalisanje završne faze zapadnobalkanskog geometrijskog stila (tanki urez, izduženi šrafirani trouglovi, rombovi, motiv mreže), te određeni oblici nakita: masivne narukvice s prebačenim krajevima glasinačkog tipa, ovalne grivne sa sastavljenim krajevima, dvopetljaste fibule s trougaonom nogom, uske dijademe od bronzanog lima s iskucanim ornamentom, igle s tordiranim vratom.

Faze 3. i 4. srednjobosanske grupe (625/600—550 i 550—450. g. st. e.), predstavljene odgovarajućim slojevima Poda i nalazima iz Putičeva* kod Travnika, donose dalji razvoj metalurgije željeza, zanatstva i, naročito, trgovine koja se odvija i sa susjednim i s daljim krajevima (oblici glasinačke* kulture i srednjodalmatinske* grupe, odnosno grupe Donja Dolina — Sanski Most*, keramika s bronzanim aplikacijama, nastala pod uticajem iz istočnoalpske oblasti, bronzano posuđe uvoženo iz južno- i srednjoitalskih radionica). Pod kod Bugojna razvija se dalje i pokazuje elemente protourbane aglomeracije (pojačanje fortifikacije jugozapadnim suhozidom s kapijom, trg u centru naselja, osnivanje podgrađa). Nakit pokazuje dosta srodnosti s glasinačkim (fibule s nogom u obliku beotskog štita, okrugle pojasne kopče s laticama, krestaste fibule), ali ima i oblika karakterističnih za susjedne krajeve na jugozapadu i zapadu: fibule »a tre bottoni« i »a due bottoni«, igle s prstenastom glavicom (preuzete, najvjerovatnije od srednjodalmatinske grupe). Neki oblici nakita, a i keramike, zajednički su s grupom Donja Dolina — Sanski Most u sjeverozapadnoj Bosni.

Faze 5. i 6. ove grupe (450—350 i 450—300. g. st. e.) reprezentuju najmlađi slojevi Poda (kao i njegovog podgrađa), mlađi dio grobnih nalaza iz Gračanice, grobni nalaz iz Podastinja kod Kiseljaka (Ukućevci*), odgovarajući dio nalaza s lokaliteta Grad u Svrakama i zajednička grobnica ratnika iz Vratnice* kod Visokog. Karakterističan je kontinuitet razvoja autohtonih formi (naročito keramike), ali i pojava novih oblika kao što su rebraste glasinačke i Certosa-fibule, te samostrelne Certosa-fibule i fibule ranolatenske sheme u fazi 6, široke narukvice od bronzanog lima, glasinačkog tipa, pravougaone pojasne kopče, prstenje s ugraviranim figuralnim predstavama na pločici, helenističkog tipa, te razne varijante dvojnih igala. Pod uticajem koji, preko sjeverozapadne Bosne (grupa Donja Dolina — Sanski Most) struji iz istočnoalpske oblasti, pojavljuju se ukrasi u obliku roščića i stilizovanih životinjskih glavica na keramici.

Završni period u razvoju srednjobosanske grupe (3—1. v. st. e.) ne može se još preciznije definisati. Iz tog vremena su na Podu očuvani samo malobrojni nalazi u jamama, a najkarakterističniji predstavnik je (još neobrađeni) materijal iz grobova ovog doba u velikoj nekropoli Kamenjači* u Brezi. Karakterističan je nagli prelaz na incineraciju, te mješavina keltsko-latenskih, helenističkih i autohtonih elemenata, kako u okviru metalnih izrađevina (nakit, oružje), tako i u keramičkom materijalu. Po svom geografskom položaju i kontinuiranom trajanju srednjobosanska grupa bi se mogla dovesti u vezu s plemenskom zajednicom Desitijata* koja je pouzdano živjela na području oko gornjeg toka rijeke Bosne (a vrlo vjerovatno i u poriječju Lašve i gornjeg toka Vrbasa.

[*Tom 1:* Sl. 4, 30; Tab. 6 (1); Tab. 7 (8, 9); Tab. 8 (7, 8); Tab. 12 (1, 2); Tab. 13 (2, 4); Tab. 18 (1—3, 5); Tab. 20 (2, 3, 6)]

LIT.: *B. Čović* 1976 c, 187—237; *B. Čović* 1983 e; *B. Čović* 1986; *B. Čović* 1987 b.

B. Čović

SREDNJODALMATINSKA KULTURNA GRUPA. Tu grupu Š. Batović definiše kao dalmatsku, a S. Gabrovec i B. Čović kao srednjodalmatinsku. Rasprostire se u *srednjoj Dalmaciji* (između Krke i Neretve), te u susjednim područjima Bosne i Hercegovine: u zapadnoj Hercegovini (do Neretve) i na području oko velikih kraških polja jugozapadne Bosne (Glamočkog, Livanjskog i Duvanjskog). Kao za-

tvorena cjelina, srednjodalmatinska grupa se kristalisala tokom kasnog bronzanog doba, a zatim se kontinuirano razvijala u starijem i mlađem željeznom dobu. Geneza joj još nije dovoljno rasvijetljena. Vjerovatno je nastala iz starijeg, bronzanodopskog supstrata, uz uticaje kulture polja sa urnama i srednjobosanske grupe. Ukupan razvoj je podijeljen na pet faza koje obuhvataju raspon između 1.200 i 300. g. st. e. Najmlađi razvojni period još nije preciznije definisan.

Za srednjodalmatinsku grupu u cjelini karakteristično je da se *naselja* koncentrišu na rubovima većih i manjih kraških polja, ali ih ima dosta i na visoravnima i pobrđima između tih polja. Gotovo sva su gradinskog tipa, s razvijenim i raznovrsnim tipovima fortifikacije. Glavna *privredna* grana je stočarstvo (ovce, koze, goveda, svinje, konji) koje je davalo osnovni višak proizvoda za razmjenu (trgovinu). Zemljoradnja je, vjerovatno, podmirivala osnovne potrebe stanovništva, a i *lov* (jeleni, srne, divlje svinje) je imao dosta važnu ulogu u prehrani (bar u starijim fazama razvoja ove grupe). Metalni objekti, a i sirovine za njihovu izradu (bronza, željezo), morali su se nabavljati *trgovinom**, kao i luksuznija bojna oprema (šljemovi, knemide), finija keramika, pa i nakit (osobito srebrni). Ipak, brojni lokalni oblici bronzanog nakita, pa i željeznog oružja, potvrđuju da je i lokalno *zanatstvo** bilo dosta razvijeno, osobito od faze 3. nadalje. S obzirom na svoj geografski položaj, ova je grupa mogla igrati i dosta važnu ulogu u posredničkoj trgovini između jadranske obale i unutrašnjosti. U fazi 1. je, vjerovatno, još praktikovano sahranjivanje pod *tumulima*, ali od faze 2. nadalje dominantni su *ravni grobovi*. Najčešće su to rake poklopljene kamenim pločama, ponekad grobnice usječene u mekši kamen. Radi se, uglavnom, o manjim nekropolama ili većim (porodičnim) grobnicama s više sukcesivnih sahra-

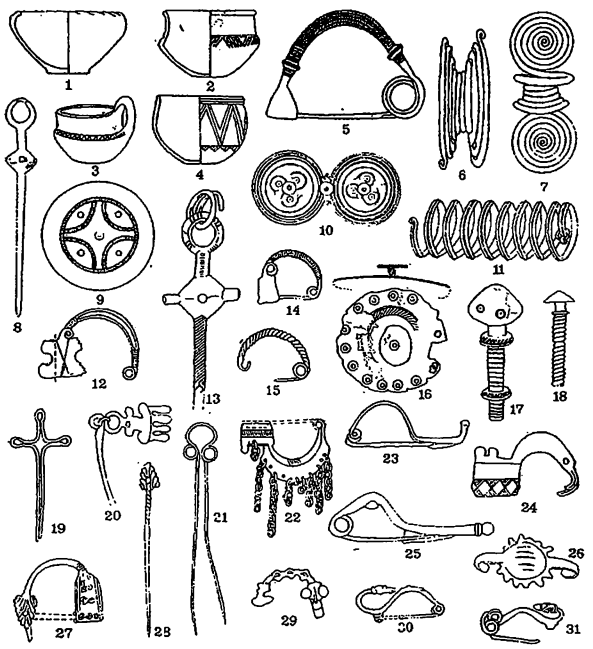

Sl. 46: Srednjodalmatinska kulturna grupa (1—7: faza 1; 8—11: faza 2; 12—18: faza 3; 19—26: faza 4; 27—31: faza 5)

na. U grobove se prilaže nakit i oružje. Inhumacija je isključivi ritus; na području grupe nije zabilježen ni jedan slučaj spaljivanja u bilo kojoj fazi.

Važni su *kultni objekti:* veliki tumuli-žrtvenici, u sastavu gradina ili samostalni (Mandina gradina* u Mandinom selu kod Duvna i neki drugi) i svetilište mediteranskog tipa u Gorici* kod Gruda. *Za umjetnost** ove grupe karakterističan je zapadnobalkanski geometrijski stil (faze 1. i 2), te sitna bronzana plastika (faze 3—5).

Najstariji period u razvoju srednjodalmatinske grupe, definisan zasada kao *faza 1.*, obuhvata posljednja stoljeća 2. i prva stoljeća 1. milenija st. e. (približno od 1.200. do 800. g. st. e.), a važnija nalazišta tog perioda su: Velika gradina* u Mesihovini, Gradina* u Buhovu i Gradina* u Koritima (Duvno), Gradina* u Reljinu selu (Glamoč) i Gradina* u Grkovcima (Bosansko Grahovo), ostava iz Mokronoga* (Duvno), te pojedinačni nalazi iz Golinjeva*, Zagoričana* i Grgurića* (Livno), Grkovaca*, te okoline Livna, Duvna, Posušja, Gruda i Ljubuškog. Tipične forme keramičkih posuda srodne su onim iz Velike gradine* u Varvari kod Prozora (faza C), a dijelom i iz srednjobosanske* grupe, od koje su preuzeti i neki ornamentalni motivi. Vodeći tipovi nakita su fibule Golinjevo-tipa (1. i 2. generacije), tordirane ogrlice, dvospiralne toke i privjesci, a od oruđa i oružja sjekire-keltovi, srpovi, koplja (isključivo od bronze).

Faza 2 (800—725. g. st. e.) je kratkotrajna, prelazna etapa iz bronzanog u željezno doba. Reprezentuju je ostave Krehin Gradac* kod Čitluka i Vihovići* kod Mostara, nalaz nakita iz korita Mlade u Otoku* kod Ljubuškog — vjerovatno votivni darovi nekom vodenom božanstvu, dio nalaza sa Gradine* u Koritima, neki pojedinačni (slučajni) nalazi, a svakako i znatan dio gradinskih naselja. Karakteristični tipovi nakita su: fibula Golinjevo-tipa (3. generacije) iz Otoka, kolutasta fibula iz ostave Krehin Gradac, sljepoočni kolutovi s lančićima, tordirane ogrlice, masivne i duge spiralne narukvice, velika bronzana dugmad sa šiljkom, veliki »tutuli« ukrašeni fino graviranim geometrijskim motivima, najstariji primjerci igala s prstenastom glavicom i dr.; oružje i oruđe još je od bronze (sjekire-keltovi, koplja).

Faza 3 (725—550. g. st. e.) predstavljena je starijim materijalom iz riznice svetilišta u Gorici* kod Gruda, grobnim nalazima iz Gruda*, Drinovaca kod Gruda (Vrcani*), Crvenice kod Duvna (Pod Stražnicom*) i Potočana kod Livna (Gusta Strana*). Vodeće forme nakita su: dvopetljaste fibule s tordiranim lukom, dvopetljaste fibule s nogom u obliku beotskog štita, razvijenije forme igala s prstenastom glavicom, igle s koničnom glavicom, pojasne kopče glasinačkog tipa, tordirane ogrlice; u grobovima se pojavljuju i željezna koplja.

Faza 4 (550—375. g. st. e.) je klasično razdoblje u razvoju srednjodalmatinske grupe u kojem raznovrsni domaći oblici nakita, kombinovani s onim preuzetim iz drugih grupa ili kultura, dolaze do punog izraza. Pored odgovarajućeg dijela darova iz riznice svetilišta u Gorici, ovu fazu predstavljaju: pretežan dio nalaza iz Gruda, mlađi nalazi iz Drinovaca (Vrcani) i Potočana (Gusta Strana), grobnica iz Crvenice (Ritke Liske*) i iz Priluke—Vašarovina kod Livna (Grudine*), kao i brojna gradinska naselja. Najvažniji tipovi nakita su fibule »a tre bottoni«, polumjesečaste fibule s privjescima, »delmatske« fibule s pravougaonom nožicom, razne varijante Certosa-fibule, naočaraste fibule, razne varijante ljevanih igala i dvojnih igala od bronzane žice, sljepoočni kolutovi i različiti nakit od smotaka bronzane žice, lančića i sl., tordirane ogrlice, različiti privjesci, mala dugmad (toke) sa šiljkom i druge forme. Oružje je željezno: koplja, kratki krivi

mačevi i bojni noževi, te bronzani šljemovi grčko-ilirskog tipa. Ovoj fazi treba pripisati i bronzanu statuetu iz Studenaca kod Ljubuškog (Crkvina*), a i malu, primitivno rađenu žensku figurinu iz Sovića* kod Gruda.

Faza 5 (375—300. g. st. e.) reprezentovana je takođe dijelom nalaza iz svetilišta u Gorici, najmlađim nalazima iz Priluke—Vašarovina (Grudine) i nekim pojedinačnim nalazima. Uz tradicionalne forme nakita, naslijeđene iz prethodne faze, pojavljuju se i novi oblici, bilo kao rezultat uticaja sa sjevera (fibule ranolatenske sheme), bilo kao produkti ili uticaji helenističkih radionica (srebrne i bronzane šarnirske fibule, tipa Štrpci ili s pravougaonom nožicom i dr.). Oružje, je, uglavnom, istih formi kao i u prethodnoj fazi, a pojavljuju se i novi tipovi: koplja latenoidnih formi, mahajra (Glamoč, »Krstanovića pilana«*).

Najmlađi period (3—1. v. st. e.) nije dovoljno istražen ni definisan. Pripada mu najmlađi dio darova iz riznice svetilišta u Gorici, ostava iz Gorice*, grobnica sa Glavica* u Viru (Posušje) i neki manji nalazi. Među nakitom preovlađuju oblici širokog areala rasprostiranja, uglavnom helenistički i latenski.

Pretežan dio kontinentalnog područja srednjodalmatinske grupe pripadao je plemenskoj zajednici Delmata* u vrijeme njenog najvećeg uspona. Stoga se smije pretpostaviti da su nosioci ove grupe uglavnom bila plemena željeznog doba koja su ušla u tu plemensku zajednicu.

[*Tom 1:* Tab. 8 (11); Tab. 18 (4); Tab. 19 (5, 7)]

LIT.: *Ć. Truhelka* 1899; *M. Zaninović* 1966; *M. Zaninović* 1967; *B. Čović* 1970; *B. Čović* 1976 c, 239—267; *B. Govedarica* 1982; *Š. Batović* 1983, 331—357; *A. Benac* 1985; *B. Čović* 1987 b.

B. Čović

STALIO, *Blaženka*, arheolog (Makarska, 12. 2. 1927—). Diplomirala na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1950, a doktorirala na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1965. god. Od 1951. god. arheolog u Narodnom muzeju u Beogradu. Bavila se pretežno kasnim neolitom i eneolitom. Učestvovala na iskopavanju nalazišta Crkvina* u Batkoviću kod Bijeljine, Brdo* u Donjoj Mahali i Karavlaške kuće* u Pađinama (Zvornik) u organizaciji Muzeja istočne Bosne (Tuzla).

Relevantni radovi: v. Bibliografija

M. Kosorić

STANECLI v. Saobraćaj, B) 8.

STARČEVAČKA KULTURA. Najstarija neolitska manifestacija u sjeveroistočnoj Bosni i jedna od dvije komponente najstarije neolitske pojave u centralnoj Bosni — starčevačko-impresso-kulture. Spomenute oblasti predstavljaju periferne oblasti rasprostranjenosti ove kulture, u koje se ona raširila u svom već oformljenom obliku. Do danas je istraženo samo jedno naselje starčevačke kulture — Gornja Tuzla*, stratumi VIb i VIa — te zajednički sloj starčevačko-impresso-kulture u Obrama I* (kod Kaknja) — stratumi II i I.

Gledano u cjelini, starčevačka kultura u Gornjoj Tuzli i starčevački materijal iz Obra I pokazuju veliku usaglašenost s osnovnim keramografskim elementima iz samog Starčeva. Međutim, uprkos opštoj usaglašenosti postoje i određene razlike koje omogućavaju izdvajanje jedne posebne regionalne varijante ove kulture. Ovu varijantu karakteriše, izgleda, nedostatak figuralne plastike. Naime, u Gornjoj Tuzli ona potpuno nedostaje, dok u Obrama I dolazi u zanemarljivom broju. U slikanoj keramici karakteristična je pojava meandroidnih motiva i horizontalnih traka na vratu posude (obje karakteristike se odnose na Gornju Tuzlu), potpuno prevladavanje pravolinijskih nad krivolinijskim motivima (poznata samo dva takva primjerka), te neuporedivo češća upotreba tamne boje za izvođenje ornamenata (poznat samo jedan ulomak sa polihromnim slikanjem). Od drugih karakteristika treba spomenuti pojavu visokih loptastih sudova bez izdvajanja noge i profilisanja vrata, kao i intenzivnu primjenu organizovanog barbotina.

Sve spomenute karakteristike ukazuju na opravdanost izdvajanja jedne posebne varijante starčevačke kulture u sjeveroistočnoj, pa i u centralnoj Bosni. Isto tako, ove karakteristike govore i u prilog kasnijeg početka njenog razvoja u ovim oblastima. Sinhronizacija materijala iz spomenutih nalazišta sa materijalom iz Starčeva, odnosno periodizacijom kulture u cjelini, ukazuje na paralelizam: Gornja Tuzla VIa, b—Starčevo IIb, odnosno Obre I faza I i II—Gornja Tuzla VIa, b—Starčevo IIb.

[*Tom 1:* Sl. 49 (2, 6); Tab. 3 (1)]

LIT.: *B. Čović* 1961 a; *A. Benac* 1964 a, 30—32; *A. Benac* 1973, 5—171; *A. Benac* 1979 a, 372—392.

B. Marijanović

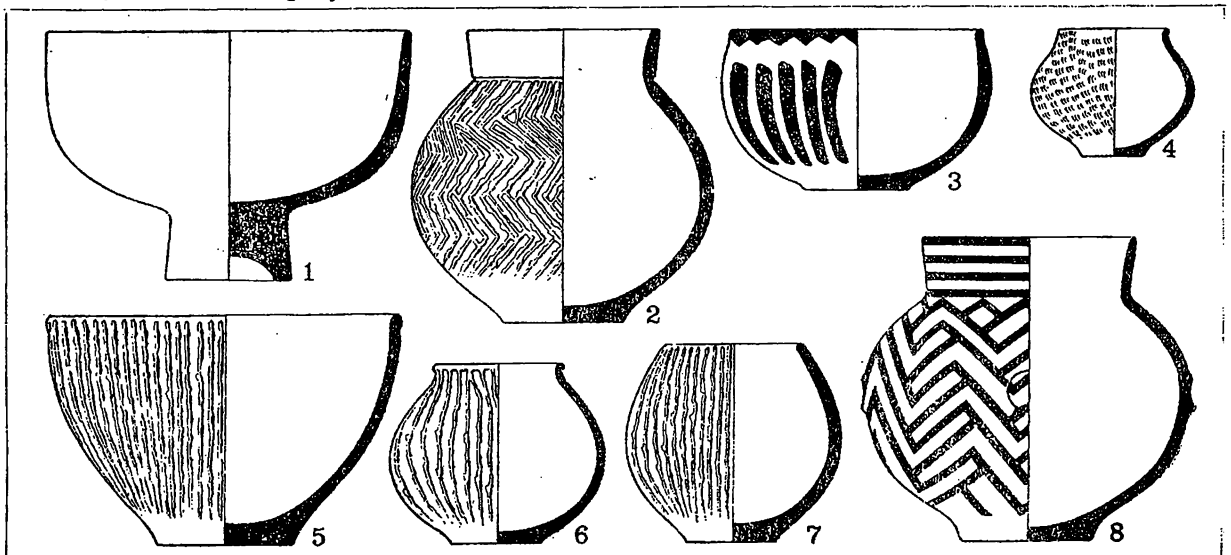

Sl. 47: Starčevačka kultura

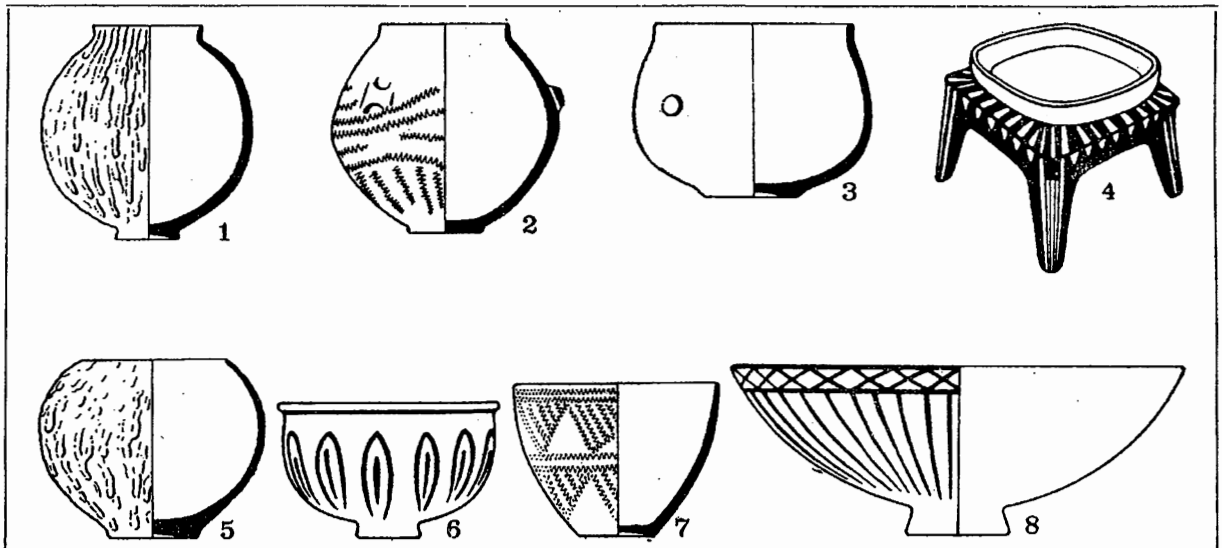

Sl. 48: Starčevačko-impresso kultura (Obre I)

STARUA. Mjesto na području municipija Salviuma* (Dalmatia). Izvor: *Capito dec(urio) municip(pio) Salvio, natus Starue* CIL III, 14249, 2. Dovodi se u vezu s planinom Staretinom *(F. Bulić* 1899, 34), sa mansio Sarute, Saritte iz Tab. Peut. *(O. Hirschfeld* CIL III, p. 2328, 1) sa toponimom Strupnić na Livanjskom polju *I. Bojanovski* 1974, 68).

I. Bojanovski

STEĆAK. Srednjovjekovni nadgrobni spomenik, koji se u ogromnom broju javlja na čitavom području Bosne i Hercegovine, kao i u pojedinim krajevima Hrvatske, naročito u Dalmaciji, Crne Gore i Srbije. Korijeni njegove pojave sežu do kraja 12. v., ali svoj puni razvoj stećak doživljava u toku 14. i 15. v., u vrijeme razvijenih feudalnih odnosa na ovom tlu. Nekoliko desetina hiljada do danas sačuvanih spomenika grupisano je u većim ili manjim nekropolama po sistemu groblja na redove, ali se javlja i kao grupa od nekoliko spomenika ili kao usamljeni grobni kamen. Veoma često locirani su uz spomenike starijih epoha, naročito uz kultna mjesta i objekte (tumulusi, crkvine i groblja), kao i uz savremene sakralne objekte. U mnoštvu ovih spomenika izdvaja se nekoliko osnovnih oblika — — ploča, sanduk, sarkofag, visoki sanduk, stela i nišan — različito zastupljeni i varirani u pojedinim oblastima. Veliki broj ovih spomenika nosi ukrase koji se samo okvirno mogu svrstati u geometrijske motive, simbolične znake, arhitektonske, vegetabilne i zoomorfne motive, simbolične znake, arhitektonske, vegetabilne i zoomorfne motive, heraldičke znake, prikaze oružja, figuralne prikaze i scene, date u bezbrojnim i teško uhvatljivim kombinacijama i varijantama. Oko 360 poznatih natpisa otkrivaju povremeno i ime pisara-dijaka i majstora, »kovača«, među kojima posebno mjesto pripada Grubaču iz Boljuna. I oblici i ukrasi stećaka otkrivaju spoj ukorijenjenih tradicija i savremenih uticaja različitog porijekla (vizantijska, romanička i gotička umjetnost), uz uvijek prisutne komponente sepulkralne umjetnosti.

[*Tom 1:* Tab. 4 (4—6); Tab 6 (4)]

LIT.: *Š. Bešlagić* 1971; *N. Miletić* 1982 a. N. Miletić

STELA. Nadgrobni spomenik — predstavnik najbrojnije kategorije sepulkralnih spomenika u Bosni i Hercegovini u rimsko doba. Najrašireniji je tip koji posjeduje arhitektonski oblik *edikule.* Sastoji se od zabata ili timpanona, sa poprsjem pokojnika u edikuli (niši) ili bez njega, i s natpisom unutar edikule ili ispod nje, s usadnikom ili bez njega. Postavlja se unutar grobne parcele, vertikalno, nad urnom ili jamom u kojoj su deponirane kosti pokojnika. S arhitektonskim elementom timpanonom javlja se u antičkoj Grčkoj već u 5. st. pr. n. e., a u čistoj arhitektonskoj kompoziciji u doba helenizma u 4. st. pr. n. e. Ovaj tip stele (nadgrobnog spomenika) po našim krajevima šire vojnici i veterani rimske vojske već na samom početku 1. st. n. e. Dolazi iz krajeva Male Azije, a predstavlja najstariji nadgrobni spomenik u ovim krajevima u rimsko doba. Iz tog tipa sepulkralnog spomenika razvili su se u Bosni i Hercegovini u rimsko doba svi drugi tipovi stela arhitektonske forme (kompozicije) dobivajući u toku razvoja od 1. do 4. t. nove elemente. Stela je predstavnik ritusa incineracije.

[*Tom 1:* Tab. 5 (3, 5); Tab. 6 (2); Tab. 9 (1—7); Tab. 21 (3, 7, 9); *Tom 2:* Tab. 10 (6); Tab. 11 (1, 3); *Tom 3:* Tab. 8 (1—3)]

LIT.: *C. Patsch* 1914; *V. Paškvalin* 1961; *D. Sergejevski* 1965; *D. Rendić-Miočević* 1976; *V. Paškvalin* 1983 b; *E. Pašalić* 1984, 266—268; *V. Paškvalin* 1985. V. Paškvalin

STERUD, *Eugene* (Gene) L., arheolog (Konmare, North. Dakota, USA, 2. 12. 1933—), arheolog. Studij arheologije (antropologije) završio na University of California, Los Angeles, USA. Učestvovao u arheološkom istraživanju neolita centralne Bosne u okviru projekta »Obre«.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. B. Čović

STERUD (BOHLIN), *Ann—Kristin,* arheolog (Upsala, 2. 10. 1939). Studij arheologije (antropologije) završila na University of California, USA, 1967. Učestvovala u arheološkom istraživanju neolita centralne Bosne u okviru projekta »Obre«.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. B. Čović

STOČARSTVO v. Poljoprivreda.

STRATIMIROVIĆ, *Đorđe,* konzervator (Graz, 22. 2. 1858 — Beč, 4. 12. 1936). Kao građevinski inženjer službovao u Beču, Zadru i Splitu, gdje je bio nad-

zornik radova na popravku katedrale i zvonika Crkve sv. Duje. Bavio se arheološkim istraživanjima na više mjesta u Bosni; naročito na nekim srednjovjekovnim gradovima i nekropolama. U 1891. god. vodio sistematska iskopavanja tumula na Glasincu.
Relevantni radovi: v. Bibliografija. Đ. Basler

SUŠNIK, *Julijana,* dokumentarist (Sarajevo, 16. 2. 1924 — 13. 7. 1987). U Zemaljskom muzeju u Sarajevu od 1945. do 1979. god. Radila najprije kao administrativni službenik, pa knjižničar, a najveći dio radnog vijeka kao šef službe za dokumentaciju u Odjeljenju za arheologiju. Učestvovala na brojnim sistematskim iskopavanjima (Lisičići, Zecovi, Pod kod Bugojna, Breza, Obre I i II i dr.), organizovala službu za arheološku dokumentaciju i izradila katalog grobova i grobnih nalaza iz tumula glasinačkog područja. B. Čović

T

TADENUS v. Apolon.

TERMINUS je lokalno božanstvo koje susrećemo samo u istočnoj Bosni. Kao samostalno nalazimo ga u Ustikolini kod Foče (Čelije*) i u Donjoj Sopotnici* kod Goražda. U kultnoj zajednici nalazi se s Liberom* i Jupitrom*, a štovan je u Ustikolini. Odsustvo kultnih spomenika ovog božanstva u ostalim krajevima Bosne ukazuje na njegovo epihorsko porijeklo u istočnoj Bosni, pa bi među domaćim stanovništvom predstavljao boga međa — granica. Spomenici su datirani u 3. st.
LIT.: *C. Patsch* 1894 a, 53—54; *D. Sergejevski* 1936; *V. Paškvalin* 1963; *E. Imamović* 1977, 181—182. V. Paškvalin

TERRA HILLYRICA. Na jednom ulomku žrtvenika iz Hardomilja kod Ljubuškog čitamo *T(erra) Hillyric(a).* Javlja se u kultnoj zajednici s Jupitrom, pa se može govoriti da je T(erra) Hillyric(a) božanstvo. Teško je reći da li je autohtonog porijekla, jer je natpis fragmentiran, pa na njemu nisu sačuvani dedikanti ili dedikant ilirskog porijekla. Slične kultne zajednice s Jupitrom nisu rijetkost, a jedna je poznata u Daciji. Spomenik je datiran u 2—3. st.
LIT.: *E. Imamović* 1977, 183—184. V. Paškvalin

TERRA MATER je božanstvo zemlje, a i zaštitnica od zemljotresa. Nalazište njezinih zavjetnih spomenika je područje Ljubije i Biševa karakteristično po antičkom rudarstvu i metalurgiji. Štovana je u zajednici s Jupitrom* i Liberom*. Votivne spomenike (datirane u 3. st.) podižu vilici — upravitelji rudarskih i metalurških pogona, pa je, dakle, i zaštitnica rudara.
LIT.: *D. Sergejevski* 1957, 110—116; *D. Sergejevski* 1963, 88—92; *E. Imamović* 1977, 185—188. V. Paškvalin

TOMIČIĆ, *Ljiljana,* arheolog (Sarajevo 12. 1. 1937— — 25. 5. 1982). Studije istorije umjetnosti završila je 1960. god. na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Od te godine pa do smrti radila je kao kustos u Zavičajnom muzeju u Visokom. Sa P. Anđelićem vršila je arheološka istraživanja na gradovima Bobovcu i Blagaju, te na srednjovjekovnim nekropolama u Biskupićima i Arnautovićima.
Važniji radovi: v. Bibliografija. L. Fekeža

TRAČKI KONJANIK ili Heros podzemno je božanstvo lova. Prema spomenicima dosada nađenim u Bosni i Hercegovini štovan je u Podrinju i na području Sarajeva. Po Kacarovu, trački konjanik, predstavljen na votivnim spomenicima, je tračko božanstvo, a na sepulkralnim — heroizirani pokojnik. Većina istraživača drži da predstavlja lokalno tračko božanstvo. N. Vulić smatra da je grčkog porijekla i da predstavlja samo heroiziranog pokojnika. I »sarajevski medaljon« s prikazom tračkog konjanika trebao bi imati nadgrobni karakter, te bi predstavljao heroiziranog pokojnika. Spomenici iz Bosne su datirani u 3. st.
[*Tom I:* Tab. 15 (1)]
LIT.: *D. Sergejevski* 1948, 172—174; *B. Gabričević* 1954. V. Paškvalin

TRAČKOMITRIČKI KULT. Još se naziva i kult Kabira, reljef o misterijima i Dunavski konjanici. Ovaj zadnji termin izgleda da se općenito prihvaća kao zajednički za ovu vrstu kultnih spomenika. Sudeći po prikazima na tim malim spomenicima oblika ikona istih ili vrlo sličnih dimenzija radi se o sinkretizmu kultova nastalom u Podunavlju, odakle se proširio i u provinciju Dalmaciju. Na osnovu prikaza na tim olovnim pločicama može se raspravljati o kultu Tračkog konjanika, Mitre*, Sola i Dioskura*. U Bosni i Hercegovini ovi spomenici poznati su iz Halapića kod Glamoča (Gradac*), Velike Obarske* kod Bijeljine, te iz okoline Duvna, Viteza i Ljubuškog, a datirani su u 3—4. st.
LIT.: *E. Novotny* 1894, 201—208; *V. Paškvalin* 1963, 147—148; *M. Gabričević* 1972. V. Paškvalin

TRAJKOVIĆ, *Čedomir,* arheolog (Preševo, 2. 4. 1938—). Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1968. Od 1969. do 1972. arheolog u Muzeju grada Zenice, zatim u Gradskom muzeju u Somboru. Otpočeo istraživanje praistorijskog naselja Gradina* u Kopilu kod Zenice, učestvovao u rekognosciranju i istraživanju arheoloških nalazišta u Bosni.
Relevantni radovi: v. Bibliografija. B. Čović

TRAJKOVIĆ, *Dušanka,* arheolog (Beograd, 16. 7. 1939—). Diplomirala na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1966. Od 1969. do 1972. arheolog u Muzeju grada Zenice, zatim u Gradskom muzeju u Somboru. Vodila iskopavanje antičkog nalazišta Mlinčići* u Putovićima kod Zenice, učestvovala u istraživanju Gradine u Kopilu i srednjovjekovnog grada Vranduka kod Zenice, te drugih nalazišta u Bosni.
Relevantni radovi: v. Bibliografija. B. Čović

TRBUHOVIĆ, *Vojislav,* arheolog (Zemun, 5. 10. 1930—). Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1953. godine, gdje je i doktorirao, 1964. Od 1954. do 1957. arheolog u Gradskom muzeju u Zemunu, a od 1958. u Arheološkom institutu u Beogradu. Bavi se pretežno praistorijom, pa je iz te oblasti objavio veliki broj izvještaja, studija i rasprava. Sarađivao na istraživanju tumula u Ljubomiru kod Trebinja i praistorijskih nalazišta u sjeveroistočnoj Bosni.
Relevantni radovi: v. Bibliografija. B. Čović

TRGOVINA. *A) Paleolitsko doba.* Nema egzaktnih podataka o trgovini (razmjeni dobara) u ovo doba u današnjoj Bosni i Hercegovini.

B) Neolitsko doba. O trgovini, preciznije, naturalnoj razmjeni materijalnih dobara tokom neolita u Bosni i Hercegovini može se suditi samo na osnovu fragmentarnih podataka, pa i zaključci izvedeni na osnovu njih imaju sasvim jednostrano značenje. Jednostranost ovog zaključivanja uslovljava činjenica da o ovoj aktivnosti neolitskih stanovnika Bosne i Hercegovine svjedoče isključivo importovani predmeti — dakle, objekti koji su po svom sirovinskom sastavu, tehnološkim, tipološkim, ornamentalnim ili nekim drugim karakteristikama potpuno strani kulturno-geografskim okvirima unutar kojih su pronađeni — dok, s druge strane, u najvećem broju slučajeva nije moguće egzaktno utvrditi koja su lokalna materijalna dobra upotrijebljena kao protuvrijednost importovanim predmetima. Uopšteno govoreći, neolitski stanovnici Bosne i Hercegovine su iz drugih područja dobavljali: opsidijan, školjke Spondylus, ćilibar i keramičke proizvode. Razmjena između pojedinih kultura zastupljenih u Bosni i Hercegovini obuhvatala je so i keramičke proizvode. Pregled razmjene materijalnih dobara sistematizovan prema hronološkom redu daje sljedeću sliku:

Najstariji podatak o razmjeni vezan je za starčevačku* kulturu u Gornjoj Tuzli*, gdje je u tamošnjoj VI b fazi pronađen nožić od opsidijana, čije je porijeklo vjerovatno vezano za područje Bükk gorja u Mađarskoj. Podatke o razmjeni tokom starijeg neolita nalazimo još samo u Obrama I* kod Kaknja, gdje je u starčevačko-impresso-fazi pronađen nedovršen ukrasni predmet od školjke Spondylus porijeklom sa Jadrana, te jantar, čije porijeklo nije sasvim jasno određeno. Podaci o razmjeni dobara tokom *srednjeg* neolita ograničeni su samo na nalaze opsidijana, vjerovatno takođe porijeklom iz Bükk gorja, u kakanjskim fazama naselja Obre I.

Tokom *mlađeg* neolita najživlju razmjenu su razvili nosioci butmirske kulture, o čemu svjedoče prvenstveno nalazi iz naselja Obre II* kod Kaknja. Iz krajeva van Bosne i Hercegovine dobavljani su: školjke Spondilus i keramika danilske kulture (s istočne Jadranske obale), slikana keramika tipa Ripoli i Serra d'Alto (takođe s juga, iz južne Italije, preko Jadrana), keramika lenđelske kulture (iz Podunavlja). Razmjena keramičkih proizvoda između butmirske i hvarsko-lisičićke kulture odvijala se u oba pravca, o čemu svjedoče odgovarajući nalazi u Lisičićima* kod Konjica, Obrama II i Butmiru* kod Ilidže, dok je najvažniji predmet razmjene između butmirske kulture i naselja vinčanske kulture u Tuzli* i Gornjoj Tuzli* bila so koja se u tim naseljima proizvodila i izvozila u posudama posebnog tipa. U zamjenu za so nosioci vinčanske kulture u Tuzli i Gornjoj Tuzli mogli su dobijati druge proizvode, npr. opsidijan, što je dokumentovano nalazom tog materijala u Gornjoj Tuzli.

LIT.: *A. Benac* 1964 a, 117—118; *A. Benac* 1973, 22—23.

B. Marijanović

C) Eneolitsko doba. Trgovinu (razmjenu dobara) tokom ovog doba dokumentuje samo jedna vrsta nalaza — izrađevine od bakra. Da se bakarne izrađevine mogu smatrati dovoljno pouzdanim pokazateljem razmjene, ukazuju dvije okolnosti. Prvo, na tlu Bosne i Hercegovine razvijena proizvodnja predmeta od bakra nije dokumentovana sve do kasnog eneolita, nasuprot relativno velikom broju skupnih nalaza — ostava — ovih proizvoda. I drugo, gotovo svi ovi nalazi su vezani uz glavne rječne tokove (posebno Bosne i Vrbasa), što se poklapa s osnovnim praistorijskim putevima, odnosno komunikacijskim pravcima.

Što se tiče porijekla bakarnih izrađevina, danas još uvijek nije moguće sasvim egzaktno utvrditi iz kojih su oblasti one nabavljene, ali se može pretpostaviti da je većina iz Podunavlja. Ova konstatacija važi prvenstveno za starije eneolitske faze, dok od vremena razvijenog (kasnog) eneolita treba računati i sa lokalnom razmjenom s obzirom na zasvjedočenu proizvodnju bakarnih predmeta u određenim naseljima na tlu Bosne i Hercegovine, koja su mogla snabdijevati bakarnim izrađevinama užu i širu okolinu.

[*Tom 1:* Sl. 38]

LIT.: *A. Benac* 1964 a, 156—160; *B. Marijanović* 1977, 273; *B. Čović* 1984, 119—128.

B. Marijanović

D) Bronzano doba. Nedovoljna količina pristupačnih sirovina (bakra, a pogotovu kositra), nerazvijeno domaće rudarstvo* i metalurgija* (posebno u *ranom i srednjem* bronzanom dobu) i geografski položaj današnje Bosne i Hercegovine određivali su osnovne predmete i pravce trgovine (razmjene dobara). Neizvjesno je koliki je mogao biti obim te trgovine; u svakom slučaju on je zavisio od potreba i mogućnosti stanovništva ovih krajeva da proizvede viškove svojih (prvenstveno stočarskih) proizvoda za razmjenu. Kako izgleda, te su mogućnosti u ranom, pa i u srednjem bronzanom dobu bile relativno skromne. Uvozilo se bronzano oružje*, oruđe* i nakit* i to uglavnom iz radionica Karpatskog bazena. Kao karakteristični objekti tog importa mogli bi se navesti: bodež na palici iz Martin Broda* kod Titovog Drvara, triangularni bodež iz Sope* u Vinjanima kod Posušja, kratki mač tipa Apa iz Donje Doline* kod Bosanske Gradiške, pa neki tipovi narukvica, igala i tutula iz grobova srednjeg bronzanog doba na Glasincu* i u podrinjskoj* grupi. S juga, vjerovatno iz egejske oblasti, potiču bronzani nož iz Pologa* i bodež iz Gnojnica* kod Mostara; importu iz tih krajeva pripadao bi i primjerak mikenske keramike s Debelog brda* u Sarajevu.

U *kasno* bronzano doba situacija se mijenja. Dosta brojni nalazi nakita, mjestimično i oružja, u grobovima, a naročito brojne ostave*, te tipološka raznovrsnost objekata s mnoštvom karakterističnih oblika čije je porijeklo moguće odrediti, dokumentiraju značajno povećanje obima trgovine. I dalje su karpatsko-podunavske radionice glavni snabdjevači krajeva južno od Save oružjem, oruđem i nakitom, dok je uloga drugih oblasti mnogo manja (sjekire južnojadranskog i italskog porijekla na Debelom brdu). Dvije glavne vrste ostava bronze — —tzv. trgovačke (sadrže čitave, često neupotrebljavane predmete) i ljevačke (polomljeni, neupotrebljivi, objekti) — pripadale su najvjerovatnije putujućim trgovcima koji su bilo mijenjali nove metalne proizvode za druga dobra, bilo trgovali po principu »novo za staro«, a prikupljenu staru bronzu prodavali ljevačkim centrima. Takvih je centara u kasno bronzano doba bilo i u Bosni i Hercegovini (v. metalurgija), a njihovi proizvodi su takođe bili predmet trgovine, lokalne ili dalje.

[*Tom 1:* Sl. 39]

LIT.: *Z. Vinski* 1959; *Z. Vinski* 1961; *Z. Marić* 1964, 23—31, 51; *J. A. Sakelerakis—Z. Marić* 1975; *B. Čović* 1983 c, 408—409; *B. Čović* 1983 h, 811—813; *Z. Vinski—Gasparini* 1983; *Z. Vinski-Gasparini* 1983 a, 641—643.

B. Čović

E) Željezno doba. Trgovina, već dobro razvijena tokom kasnog bronzanog doba, dobija u željezno doba novi polet. Uslovi za to su bili: porast broja stanovništva, opšti privredni razvoj, a naročito raz-

voj autohtone metalurgije* željeza koja je mogla davati i značajne tržišne viškove, društveni razvoj (nastajanje sloja ratnika i rodovske, odnosno plemenske aristokratije, što je izazivalo pojačanu potrebu nabavke naoružanja razne vrste, ali i luksuznijih artikala), te ekspanzivna trgovina snažnih proizvođačkih centara u Grčkoj i Italiji. Izvozni artikli bili su, vrlo vjerovatno, na prvom mjestu stoka i stočarski proizvodi, zatim željezo, a vjerovatno i dragocjeni metali (srebro, zlato), možda i robovi. Uvozilo se bronzano posuđe i finija keramika, defanzivno i ofanzivno oružje* (šljemovi, štitovi, knemide, mačevi) iz Grčke i Italije, jantar sa Baltika, bronzani i srebrni nakit* iz italskih i grčkih (makedonskih) radionica, u manjoj mjeri i iz onih u istočnoalpskom području. Intenzivna je bila i lokalna trgovina u okviru pojedinih plemenskih zajednica, a i između njih, što je dokumentovano mnogobrojnim primjerima importa karakterističnih proizvoda jedne u nalazištima druge kulture (kulturne grupe). Neka od naselja željeznog doba razvila su se u značajne trgovinske centre: npr. Donja Dolina* kod Bosanske Gradiške, smještena na važnom putu koji je vodio iz sjeverne Italije, preko jugoistočnih Alpa u dolinu Save, a zatim dalje, moravsko-vardarskom komunikacijom, u Egejsku oblast. Važan trgovinski centar bilo je i naselje na Debelom brdu* u Sarajevu, locirano na tački na kojoj se završavao put koji je iz Podunavlja vodio u središte sjeverozapadnog Balkana, pa Pod* kod Bugojna, naselje značajno zbog trgovine s južnom i srednjom Italijom.

LIT.: *M. Parović-Pešikan* 1960; *Z. Marić* 1964, 31—52; *R. Vasić* 1975; *B. Čović* 1976 c, 170—171, 206—209, 246—247, 291—297; *R. Vasić* 1982; *M. Parović-Pešikan* 1982; *B. Čović* 1983 b; *R. Vasić* 1983; *R. Vasić* 1985; *M. Parović-Pešikan* 1986; *B. Čović* 1987, 274—275; *B. Čović* 1987 a, 472; *B. Čović* 1987 b, 516—517; *B. Čović* 1987 c, 637—638; *R. Drechsler-Bižić* 1987, 430—431; *S. Gabrovec—B. Čović* 1987, 916—917.

B. Čović

F) Helenističko doba. Naturalna razmjena dobara, karakteristična za čitav praistorijski period, od vremena helenizma poprima karakter robno-novčanih odnosa. Heleniziran stanovnici Hercegovine aktivno učestvuju u uspostavljanju ovih odnosa primajući ne samo platežna sredstva drugih već i kujući vlastiti novac. Brojni su dokazi koji potvrđuju ovu konstataciju, ali ipak svi su ograničeni samo na „životni prostor heleniziranog ilirskog plemena Daorsi*. Ovi podaci prikupljeni u njihovom centru na Ošanićima dijele se u dvije grupe: importovane predmete nabavljene u nekim od mediteranskih centara i nalaze novca.

Jedan od najboljih pokazatelja vrlo žive trgovine koju su razvili stanovnici naselja na Gradini* u Ošanićima kod Stoca jesu brojni nalazi amfora za ulje i vino. Sačuvani grafiti na nekim od amfora nesumnjivo dokazuju postojanje trgovinskih odnosa između Ošanića i grčkih kolonija Faros i Korkira, mada je vjerovatno da se ti odnosi ne ograničavaju samo na spomenute centre. Na Ošanićima je pronađen i veliki broj gnatia keramike južnoitalske provenijencije, nakit od kauri-školjki, obrađeno i neobrađeno poludrago kamenje i drugi ukrasni predmeti ili instrumenti (kalupi) za njihovu izradu iz različitih dijelova Mediterana. Drugu grupu čine prvenstveno nalazi novca samih Daorsa, kovani u njihovom centru, ali i veliki broj novaca drugih gradova, koji još rječitije od drugih vrsta nalaza ukazuju na pravce trgovinskih odnosa. To su novčići kralja Balaiosa u dvije varijante (faroska i rizonska), Dirahiona, Anaktoriona, Korinta i rimski republikanski novčići. Konačno, o značaju trgovine kod Daorsa i, u vezi s tim, moreplovstva dovoljno govori i predstava broda na novcu koji su sami kovali.

[*Tom 1:* Sl. 34]

LIT.: Z. *Marić* 1973 a, 237—255.

B. Marijanović

G) Doba rimske vladavine. S organizacijom uprave, izgradnjom novih puteva, urbaniziranjem naselja, te stvaranjem sistema obrane provincija Dalmacije i Panonije nastaje i novo razdoblje u razvitku trgovine na područjima današnje Bosne i Hercegovine. Posebno povoljno utiče na trgovinu dobra mreža javnih puteva sa stanicama, te prisustvo vojske, jer je ona i najveći potrošač, ali uz nju i drugo stanovništvo: zanatlije, oslobođenici i ostali kolonisti, naročito veterani. Jedan od glavnih puteva iz Aquileje vodio je kroz provinciju Dalmaciju, koju je povezivao s Panonijom kopnenim transverzalama. To su nove i dograđene stare ceste, koje je sagradio namjesnik provincije Dalmacije Dolabela (14—20. g. n. e.). Njima se, preko istočne obale, Rim približio Limesu radi efikasnijeg snabdijevanja vojske. Za obavljanje trgovine italskom i robom iz drugih krajeva u našim krajevima, služio je i drugi put, i to morski, koji je preko Narone i Salone vodio u unutrašnjost , pa i dalje, na Limes. I poznati put Via Egnatia bio je povezan sa putevima provincije Dalmacije. Tako je provincija Dalmacija bila dobro povezana sa svim krajevima Rimskog Carstva, dobro organiziranom mrežom puteva, te je, s obzirom na velik broj rimskih jedinica /leg. VII i XI C. p. f., kohorta III Alp(inorum), I Bel(garum), I Lucensium itd./ morala biti jako tržište i vrlo povoljno tranzitno područje za italsku i drugu robu. Na ovom području trgovina je najviše cvala u vrijeme kada su rimske jedinice osiguravale ovo područje od ponovnih ilirskih pobuna (pacifikacija). To je, uglavnom, period 1. i 2. st., kad je Rim, u pogledu trgovine, napravio veliki prodor snabdijevajući vojsku vojnom opremom (štitovima, mačevima, noževima i kopljima) i drugim potrebnim artiklima (kaserolama, vrčevima, zemljanim posuđem — terra sigillata — itd.), a da ne govorimo o žitu, ulju i vinu. U prva dva vijeka trgovina se odvijala na relaciji Rim — sjeverna Italija preko Akvileje, i tako je snabdijevana ne samo vojska nego i drugo stanovništvo (koje se nalazilo uz vojsku) i veterani. Manje je robu mogao kupiti domaći stanovnik, pogotovo onaj bez rimskog civiteta. Arheološki kultni objekti od bronze (statuete boga Apola iz Vršana* kod Prnjavora, Dijane iz Taleža* kod Trebinja itd.) dokazuju da se trgovalo i proizvodima kapuanskih radionica 1. i 2. st. One su se isticale u proizvodnji bronćanih figura, naročito kultnih, koje su izrađivane u duhu augustovskog klasicizma.

Kad je vojska napustila ove krajeve, trgovina je opala, stizalo je manje robe, pa se u gradskim (urbanim) sredinama (kolonijama i municipijima) počelo razvijati domaće zanatstvo i trgovina, naročito uz carske i državne rudnike i livnice (Domavia* kod Srebrenice, područje Japre kod Bosanskog Novog). Posebno se u 3. st. na području Panonije razvija zanatstvo u bronci i s tim u vezi i trgovina (metalno posuđe iz Ustikoline). Na tu proizvodnju vidljiv pečat stavlja autohtono stanovništvo, unoseći elemente sačuvane tradicije.

Arheološki nalazi od stakla (staklenke većeg i manjeg obima) iz 1. i 2. st. govore o importu proizvoda iz staklarskih radionica Rajne, Aquileje ili drugih mediteranskih radionica. Za neke druge staklarske proizvode iz 3. i 4. st. (iz Stoca*, Domavije, Panika kod Bileće (Crkvina*) itd.) može se pretpo-

staviti da su potekli iz radionica domaćih ljudi, koji su svoje proizvode prodavali domaćim kupcima. Trgovalo se i drugim proizvodima, npr. u južnim krajevima vinom i maslinovim uljem, koje se transportiralo u amforama.

Trgovinska roba stizala je također i s Orijenta. Grčki trgovci dolazili su u Naronu još u doba helenizma, a razmjena dobara vršila se mediteranskim kulturama još u doba neolita. To se u kulturno-povijesnom kontinuitetu događalo i u doba rimske uprave. Trgovina se vršila vjerojatno i na osnovi razmjene dobara i na novčanoj osnovi (grčki i rimski novac). Osim trgovaca Grka ovdje borave i trgovci s Orijenta, što dokazuju i kultni objekti orijentalnog porijekla (Sabazije*, Dolihen*, Serapis* i Izida*). Slično se dešavalo i u 5. i 6. st. Naime, to je doba prevlasti kršćanstva, religije koja dolazi s Orijenta, pa i u trgovinskom smislu prevladava uticaj Bizanta.

Epigrafski kameni spomenici govore da su u većim urbanim centrima postojale zidane građevine, tržnice (macellum), kao npr. u Domaviji (Srebrenica). O postojanju drugih trgovina ili tržnica u krajevima Bosne i Hercegovine za sada nemamo ni arheoloških ni epigrafskih potvrda, što ne znači da do novih otkrića neće doći. Brojni arheološki predmeti nađeni unutar arheoloških objekata ukazuju da su mogli postojati slični dućani, npr. na području Japre (kod Bosanskog Novog), gdje je bila razvijena metalurgija, a i u drugim naseljima mogu se očekivati nalazi druge robe (keramičke, građevinske itd.).

[*Tom 1:* Sl. 34]

LIT.: *V. Paškvalin* 1962, 141—151; *B. Popović* 1969, 11—14; *Đ. Manozisi* 1969, 21—25; *M. Veličković* 1969, 33—36; *B. Jeličić* 1969, 45—46; *E. Pašalić* 1984. 231—240; *V. Paškvalin* 1985. V. Paškvalin

H) Rani srednji vijek. Na osnovi arheološkog materijala i numizmatičkih nalaza može se zaključiti da je određeni tip trgovine nastavljen i u doba seobe naroda. Importirani, naročito luksuzniji nalazi nakita, iz Italije i Podunavlja, kao i Carigrada, dopunjeni su nalazima ranovizantijskog novca, naročito Justinijana I uz rjeđe primjerke istočnogotskog novca do 536. g. i usamljeni primjerak gepidskog novca. U starijoj fazi ranoslovenskog perioda može se pretpostaviti razmjena dobara na užem, a i širem prostoru, ali je očigledno po prisustvu velikog broja nalaza, naročito nakita porijeklom iz dalmatinskog područja ili iz panonskih radionica, da se u kasnijoj fazi odvijao i određeni vid trgovine. U ovom vremenu primjećuje se opticaj novca isključivo vizantijskih careva u rasponu od sredine 8. do sredine 11. v.

[*Tom 1:* Sl. 34]

LIT.: *N. Miletić* 1984, 389, 394, 422. N. Miletić

I) Kasni srednji vijek. Od sredine 12. do prve polovine 14. st., učvršćivanjem feudalnog poretka i procesom jačanja osnove bosanskog državnog organizma, nastajali su postepeno povoljniji uslovi za razvoj mnogih privrednih grana, a među njima i trgovine. U tom periodu u Bosni je još vladala naturalna razmjena dobara, čiji su se tragovi, i pored značajnog razvoja trgovine u 14. i 15. v., održali. Prvi sačuvan izvorni dokument koji se odnosi na trgovinu iz tog razdoblja jeste povelja bana Kulina, izdata 1189. g., kojom je regulisana sloboda kretanja i trgovanja dubrovačkih trgovaca na teritoriji njegove države. Povelja bana Ninoslava, izdata 1240. g., ukazuje na dalje napredovanje trgovine u Bosni. Od druge polovine 13. v. u trgovinsku razmjenu su se uključili, pored Dubrovčana i trgovci iz drugih primorskih gradova. Za vladavine bana Stjepana II Kotromanića (1322—1353) bosanska država se konsolidovala i proširila svoju teritoriju, što se odrazilo na razvoj mnogih privrednih grana, prvenstveno rudarstva, zanatstva i trgovine. U kasnom srednjem vijeku trgovina u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva bila je u mletačkoj trgovinskoj sferi. U 14. i 15. v. su italijanske republike bile vladajuće trgovinske i industrijske sile u Evropi. Dubrovčani su vršili najveći dio posredničke trgovine u prvom redu između Mletaka i država na Balkanu.

Bosna je trgovcima pružala široke mogućnosti za laku i unosnu zaradu. Pored trgovaca iz dalmatinskih gradova, Dubrovčana, Trogirana i Splićana, vremenom se javlja i domaći trgovački element raznorodnog porijekla.

Glavni izvori o trgovini u ovo doba u Bosni su podaci iz Dubrovačkog arhiva, a manje iz Splitskog, Trogirskog i Mletačkog. Pisani izvori iz same Bosne gotovo i ne postoje. Iz dubrovačke građe najviše izvornih podataka pružaju knjige iz raznih serija koje pripadaju finansijsko-ekonomskoj, javnopravnoj i privatnopravnoj grupi, kao što su: Knjige zaduženja, spisi iz Kancelarije i Notarijata, kupoprodajni ugovori, ugovori o prevozu robe, žalbe, testamenti itd. Pošto izvori potiču uglavnom iz arhiva primorskih gradova, ova građa je jednostrana i najvećim dijelom se odnosi na razmjenu domaćih trgovaca sa primorskim centrima. Stoga nedostaju podaci o međusobnom prometu i odnosima domaćih trgovaca i o lokalnoj trgovini svakog gradskog naselja pojedinačno. Ipak, iz navedenih izvora crpu se podaci o razvoju trgovine, njenoj strukturi, načinu trgovanja i poslovanja, transportu robe itd. Pokretni arheološki nalazi potvrdili su pisane izvore. U kasnosrednjovjekovnim grobovima feudalne gospode (nekropola porodice Sankovića iz Biskupa kod Konjica, u Veličanima, Kaknju, Humskom itd.), te na nekim gradovima (u kraljevskom gradu Bobovcu i na dvoru u Kraljevoj Sutjesci, Blagaju na Buni, Sokolu na Plivi, Borču) nalaženi su skupocjeni predmeti od stakla, majolike i ostaci zlatotkanih brokatnih tkanina. Roba je bila uglavnom italijanskog porijekla.

U drugoj polovini 14. v. se, uz razne nove ekonomske i privredne procese, u Bosni počelo razvijati rudarstvo. Podsticaj za takav razvoj domaće rudarske proizvodnje bio je, između ostalog, prouzrokovan krizom u evropskim rudnicima, naročito srebra. Kao posrednici, Dubrovčani su tokom čitavog ovog perioda pojačavali izvoz srebra i olova na prekomorska tržišta. S druge strane, bosanski vladari i feudalci, na čijoj su se teritoriji nalazili rudnici, bili su neposredno zainteresovani za dobit od eksploatacije rude, te su podržavali razvoj rudarstva, a uporedo i intenziviranje trgovine. Do tridesetih godina 15. v. u Bosni se kao veliki trgovački centri koji su se razvili na bazi trgovine metalom ističu Visoki i Zvornik. Uglavnom se trgovalo srebrom kao izvoznim artiklom, a trgovina ovim metalom bila je u rukama dubrovačkih trgovaca. Zato oni u ovim naseljima osnivaju i svoje naseobine. Za trgovinu olovom je karakteristično da nije bila pod monopolom dubrovačkih trgovaca, jer u njenoj organizaciji neposredno prisustvo Dubrovčana nije bilo potrebno. Ovom trgovinom su se bavili uglavnom domaći ljudi. U prvoj deceniji 15. v. Prača se, zahvaljujući razgranatosti i organizaciji trgovine olovom, razvila u jedan od najvećih trgova za prodaju olova. Oko tridesetih godina 15. v. potražnja ovog metala opada, a sreb-

ra raste. Na evropskom tržištu vladala je nestašica srebra, za kojim je i dalje bila velika potražnja. U Bosni se stoga povećala proizvodnja plemenitih metala u srednjobosanskom i istočnobosanskom rudarskom bazenu. Centri trgovine su se između 1430. i 1450. g. pomjerili u centre proizvodnje, tj. iz Visokog u Fojnicu, a iz Zvornika u Srebrenicu. U to doba trg u Prači znatno je zaostao i postepeno zamro.

Uporedo sa centrima trgovine, koji su se prvenstveno razvili na osnovu prodaje neprerađenih metala, razvili su se i centri u kojima se trgovalo raznim drugim artiklima. Pojedini trgovi su se specijalizirali za trgovinu određenim proizvodima. Naročito su se razvili trgovinski centri u Gornjem Podrinju zahvaljujući povoljnim geografskim i privrednim uslovima. Vezani za glavni drum Via Drinae, koji je bio vrlo prometan i od značaja za međunarodnu trgovinu, te smješteni u pitomom kraju povoljnom za uzgoj stoke i poljoprivrednih kultura, razvili su se trgovi u Foči, Goraždu, Ustikolini i Rogatici, kao i mnoga podgrađa, od kojih su nešto značajnija ona u Podvišegradu, Podborču i Podjeleču. Na trgovima u istočnoj Bosni i gornjem Podrinju najviše se trgovalo stočarskim proizvodima, žitaricama i voskom, a u mnogo manjoj mjeri srebrom i olovom. Glavni trgovački element sačinjavali su domaći ljudi koji su se zaduživali u Dubrovniku, ali Dubrovčani se u ovom kraju nisu duže zadržavali. Glavni uvozni artikli u kasnosrednjovjekovnoj Bosni bili su: sol, tkanine, razne vrste metalne robe (oružje, oruđe, dijelovi konjske opreme, nakit), te razna druga roba široke potrošnje, kao stakleni predmeti, posuđe, dijelovi pokućstva i svi ostali proizvodi pod zajedničkim nazivom mrčarije. Do dvadesetih godina 15. v. u Bosnu su se preko Dubrovnika uvozile tkanine proizvedene u radionicama italijanskih gradova ili s Istoka. Poslije osnivanja tkačkih radionica u samom Dubrovniku, dubrovačke tkanine su plasirane u velikim količinama na bosansko tržište. Uvoz tkanina je u prvoj polovini 15. v. naročito porastao, jer se povećala i kupovna moć bosanskog življa i novog mladog građanskog sloja. Među centrima razmjene u bosanskoj državi posebnu ulogu imala su Drijeva, koja su bila privredno središte prostranije oblasti. Nalazila su se na polaznoj tački glavnog putnog pravca koji je spajao centralnu Bosnu sa morem. Morskim putem se roba transportovala u ušće Neretve, koja je u to doba bila plovna u svom najdonjem dijelu. Roba iz Bosne namijenjena za izvoz dovozila se karavanima drumom preko Ivana, Bradine, Konjica, Boraka, Porima, Mostara i Bišće polja do Drijeva. Ekonomski uspon Drijeva zasnivao se prvenstveno na trgovini solju, koja je bila veoma ustaljena i čiji su monopol držali Dubrovčani. Sol se u Drijeva dovozila iz raznih mjesta na Jadranu, a rjeđe iz Italije, Grčke, pa čak i iz Španije. Ostala trgovina zasnivala se na razmjeni žitarica, vina, a u 14. v. zabilježena je i trgovina robljem. U 15. v. osjetno je opao izvoz roblja iz Bosne, a povećao se izvoz olova, voska i koža. Uvoz soli, tkanina i ostale robe nastavio se nesmanjenim intenzitetom. U Bosni su se trgovinom najviše bavili dubrovački trgovci, koji su se okupljali u ovdašnjim privrednim centrima već oko sredine 14. v. Za vladavine Tvrtka I, u drugoj polovini 14. v., uključuju se u cjelokupni privredni život bosanske države, ali trgovina je bila njihova osnovna djelatnost i glavni razlog okupljanja. Njihovim posredstvom uglavnom se vodila spoljna, a dijelom i lokalna trgovina. Preko Dubrovnika izvozili su srebro najvećim dijelom u Mletke, a olovo šalju brodovima u Mletke, Ankonu, na Siciliju, u Španiju i na Levant. Već u drugoj polovini 14. v. dubrovački trgovci su se duže ili kraće vrijeme zadržavali u rudarskim i trgovinskim centrima. Taj proces se intenzivirao u prvoj polovini 15. v., kada se formiraju u gradskim naseljima u bosanskoj državi naseobine Dubrovčana. Ovi trgovci su trgovali pojedinačno, ili udruženi u trgovačke kompanije u obliku Kolegancija. Iz svojih sjedišta održavali su poslovne veze sa Dubrovnikom i ostalim privrednim središtima u Bosni, Srbiji i Ugarskoj. Bili su važan činilac i u lokalnoj trgovini pojedinih naselja, jer su vodili računa o potrebama potrošača. Sa lokalnim stanovništvom su trgovali na malo, a od njega su kupovali potrebne sirovine. Davanjem kredita podsticali su aktivnost domaćih trgovaca. Uz dubrovačke, u dokumentima se u mnogo manjoj mjeri javljaju još trgovci iz srednjodalmatinskih gradova, koji su vezali svoju trgovinsku djelatnost za Bosnu, naročito za njene zapadne i sjeverozapadne dijelove sa centrom u Jajcu.

I Dubrovnik je bio važan centar kreditne trgovine, koja je u srednjem vijeku na Balkanu bila opšta pojava. Domaći trgovci iz Bosne uzimali su u Dubrovniku kredit pod istim uslovima kao i sami Dubrovčani. Vraćanje duga kreditoru je bilo u vidu isporuke sirovina. Domaći trgovački element se povremeno zadužuje već od sredine 14. v. Tek u prvoj polovini 15. v. pojavio se nov snažan talas domaćih trgovaca skoro iz cijele Bosne koji se zadužio kod Dubrovčana. U većim centrima, kao što su bili Zvornik, Fojnica, Visoki i Srebrenica, dubrovački trgovci koji su se u njima duže zadržavali kreditirali su domaće ljude. Vremenom su se u mrežu kreditnih poslova uključili, osim trgovaca, i zanatlije, rudari, činovnici, pa čak i stanovništvo iz bliže okoline jačih naselja. Bosanska vlastela se također aktivno bavila kreditnim poslovima, koji su bili unosan oblik bogaćenja. Priroda izvorne građe osvjetljava nam djelatnost domaćih trgovaca u okvirima spoljne trgovine, i to prvenstveno sa Dubrovnikom. Najviše su trgovali olovom, koje je za njih imalo prvorazredan značaj u prvim decenijama 15. v., zatim kožama, voskom, crvcem i stokom. Od uvoznih artikala najviše su se bavili preprodajom soli, tkanina, mrčarija, ulja i mnogih zanatskih proizvoda.

Domaći trgovci su radili samostalno ili su se udruživali i zajednički zaduživali. Prilikom udruživanja sa dubrovačkim trgovcima davali su manji ulog od Dubrovčana, za koje su domaći obavljali posao na terenu. Na licu mjesta su primali i dalje otpremali robu. Bili su vrlo mobilni i nisu se vezali za jedan trgovinski centar. Može se pretpostaviti da bi se poslovna djelatnost domaćih trgovaca mnogo više razvila da Dubrovčani nisu držali trgovinu u srednjovjekovnoj bosanskoj državi u svojim rukama. Porijeklo domaćeg trgovačkog elementa bilo je različito. Bilo ih je iz sloja sitnih feudalaca, zanatlija i imućnijeg sloja trgovaca. Vremenom je među njima došlo do raslojavanja. Pravo na »dubrovačko građanstvo« sticali su domaći ljudi koji su se dovoljno obogatili, bez obzira na porijeklo. Neki od domaćih trgovaca su postali dvorjani najviše vlastele u Bosni i vršili razne diplomatske misije. Iz gornjeg sloja domaćih trgovaca također su regrutovani razni upravni činovnici.

Novac kao platežno sredstvo dugo je bio rijedak. U uskoj vezi sa privrednim usponom i povećanjem razmjene, a naročito otvaranjem rudnika, počelo se sa kovanjem i bosanskog novca za bana Stjepana II Kotromanića. S određenim prekidima kovan je sve do 1463. g. U 14. i 15. v. u Bosni je skoro redovito bio u opticaju i dubrovački, a i novac raznih drugih država, naročito mletački, kao opšte

platežno sredstvo. Bosanski vladari su preduzimali čitav niz mjera da oslabe, smanje ili čak spriječe kolanje dubrovačkog i ostalog stranog novca, no to im nije pošlo za rukom, jer su Dubrovčani bili ne samo uvoznici nego i veliki izvoznici bosanske robe, koju su plaćali svojom valutom.

[*Tom 1:* Sl. 34]

LIT.: *M. Dinić* 1937, 119—146; *M. Dinić* 1938, 109—147; *I. Rengjeo* 1944, 234—291; *D. Kovačević-Kojić* 1978; *D. Kovačević-Kojić* 1987, 151—165. L. Fekeža

TRUHELKA, *Ćiro* (Osijek, 2. 2. 1865 — Zagreb, 27. 9. 1942). Po završetku studija povijesti umjetnosti na Sveučilištu u Zagrebu kratko vrijeme kustos Strossmayerove galerije starih majstora, a od 1886. g. u Sarajevu sa zadatkom da učestvuje u osnivanju Zemaljskog muzeja (1888). Godine 1921. odlazi privremeno u penziju, no uskoro potom preuzima katedru za arheologiju na Filozofskom fakultetu u Skopju. Truhelka je kao istraživač vrlo kompleksna ličnost; osim arheologije, bavi se historijom srednjega vijeka, epigrafikom, numizmatikom i drugim disciplinama muzejske djelatnosti.

Uskoro po dolasku u Sarajevo otpočinje seriju istraživačkih radova: grobnih tumula i gradina na Glasincu* (1888—1890), na starom gradu Jajcu* (1888—1894), starokršćanske bazilike na Bilimišću* u Zenici (1891), zatim rimskog naselja u Stocu* (1892), Vitini (1893) i Malom Mošunju, bazilike na Crkvini* u Turbetu (također 1893), svetišta željeznog doba u Gorici kod Gruda (1899), sojeničkog naselja u Donjoj Dolini* kod Bosanske Gradiške (1901—1906) i na drugim mjestima. Radove na starom gradu Jajcu objavljuje u posebnoj publikaciji (1914), a i veći broj poznatijih srednjovjekovnih gradova (1904). Osobito veliko polje rada predstavlja istraživanje srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, za koje je uveo u nauku naziv »stećak«. O topografiji, umjetnosti i epigrafici stećaka objavio je mnogo studija i članaka, te sistematizirao znakove bosanskog ćirilskog pisma. Saznanja stečena tokom 25-godišnjeg djelovanja u Bosni i Hercegovini objavio je u sintetskim radovima pod naslovom »Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehističko« i »Osvrt na sredovječne spomenike Bosne« (GZM, XXVI, 1914).

Relevantni radovi: v. Bibliografija. Đ. Basler

TUMULUS. Tumuli su u Bosni i Hercegovini poznati pod različitim nazivima (gomila, gromila, glavica, umka, humka, unjka, zaspa). Spadaju među najbrojnije praistorijske objekte s osnovnom koncentracijom u južnoj Bosni, Podrinju (u cjelini) i u Hercegovini, a sporadično se pojavljuju i u centralnoj i sjevernoj Bosni. U principu, to su nasuti objekti, po pravilu kružne osnove (ponekad i eliptične, pa i nepravilne), prvobitno najvjerovatnije kupasti, a sačuvani najčešće u obliku više ili niže kalote. Podizani su od zemlje, kombinacijom zemlje i kamena, u tipično kraškim krajevima, po pravilu, od kamena (osim onih u poljima). Izuzimajući tumule u fortifikacionoj funkciji (tzv. limitni tumuli u okviru gradinskog fortifikacionog sistema), kao i one u funkciji kultnih objekata (v. zaspa), najveći dio tumula su sepulkralni objekti, s jednom ili više sahrana, koje, opet, mogu biti funkcionalno povezane (sahrane iz iste hronološke faze u porodičnom ili rodovskom tumulu), ili pak iz različitih faza istog perioda; nerijetko se sreću i sahrane iz različitih epoha (npr. naknade sahrane iz rimskog doba ili čitave srednjovjekovne nekropole na praistorijskim tumulima). To je, opet, u svakom pojedinom slučaju, ipak povezano sa shvatanjem tumula kao posvećenog, sepulkralnog objekta, odnosno prostora. Najstarije sahrane pod tumulima u Bosni i Hercegovini, potiču iz *eneolita:* Ljeskova glavica* u Ljubomiru kod Trebinja, Rudine* u Rusanovićima i Gosinja planina* na glasinačkom području (kod Rogatice), Naklo* u Grabovici u Buškom Blatu (kod Duvna) i neki drugi. Veliki broj tumula pripada *ranom bronzanom dobu* (stotine kamenih tumula sa skeletima u zgrčenom položaju u kamenim sanducima, rasprostranjenih u Hercegovini, tumuli na većem broju lokaliteta glasinačkog područja i dr.). Sahrane iz *srednjeg bronzanog doba* nađene su u većem broju humki glasinačkog područja, te srednjeg i donjeg Podrinja (podrinjska* grupa), a jedan specifičan tip veoma niske, dosta velike humke s brojnim ukopima (paljevina u plitkoj jami, pokrivena zdjelom) karakterističan je za grupu Barice—Gređani* (u sjevernoj Bosni), posebno za njenu ranu fazu, koja pripada srednjem i prelazu na kasno bronzano doba. Najveći broj tumula (bar prema situaciji u jugoistočnoj Bosni, gdje je ispitan najveći broj) pripada *kasnom bronzanom* i, posebno, *željeznom dobu.* Potrebno je podvući da se na prelazu iz bronzanog u rano željezno doba situacija mijenja utoliko što se u krajevima zapadno od Neretve prelazi na sahranjivanje u ravnim grobovima, a tumuli ostaju karakteristični za glasinačku kulturu* na glasinačkom području, u gornjem Podrinju i istočnoj Hercegovini. Ukoliko se približava kraj praistorijskog doba, ovih je objekata sve manje, a prelaz na ukope u ravnim grobovima može se zapaziti i u istočnoj Hercegovini (Kačanj* kod Bileće, Radimlja 2* kod Stoca). Problem hronološke pripadnosti još neistraženih grupa ili pojedinačnih tumula sjeverne Bosne ostao je otvoren. B. Čović

[*Tom 2:* Tab. 7 (2)]

TURRES v. Ad Turres (Saobraćaj, B), 8).

U

ULCIRUS v. Mons Ditionum Ulcirus (Saobraćaj, B), 8).

UMJETNOST. *A) Paleolitsko doba.* Do sada je otkriveno samo nekoliko objekata paleolitske umjetnosti: skulptura divlje patke na Maloj gradini* u Kulašima (Prnjavor), te gravura na stijeni i gravirane kosti u Badnju* (Borojevići kod Stoca).

Badanjska gravura na stijeni sadrži prikaz životinje slične konju i nekoliko strelica sa ranama, a iz istog vremena potiču i gravirane kosti. Crteži na kostima su dati shematski i do te mjere pojednostavljeno, da se ni na jednom primjerku ne zapažaju likovi životinja ili ljudi. Umjetnički spomenici u Badnju vezani su za nalazišta na Apeninskom poluotoku i na Siciliji, osobito za pećinu Romanelli. Izvođači crteža bili su ljudi kromanjonske rase i epigravettienske kulture u vremenu oko 12.000 godina prije današnjice (BP). Otkrićem gravura na stijeni u Badnju područje mediteranske zidne umjetnosti prošireno je na Balkanski poluotok. Njeno ishodište se vjerojatno poklapa sa ishodištem same kulture kasnog gravettiena, odnosno tardigravettiena, za koju se pretpostavlja da je formirana u području

Otrantskih vrata, gdje se prvi tragovi takvih zajednica zapažaju već oko 27.000 godina prije sadašnjosti, ali se prvi spomenici umjetnosti javljaju tek oko 15.000 god. BP, dakle sa znatnim zakašnjenjem u odnosu na biskajsku (frankokantabrijsku) umjetnost.

Kamena figurica u obliku glave i vrata divlje patke iz Kulaša je bez sumnje prirodna tvorevina kojoj je čovjek zarezao nekoliko crtica da bi pojačao efekat. Otkrivena je u sloju s kulturom aurignaciena i moguće ju je datirati u vrijeme oko 30.000 god. BP.

[*Tom 3:* Tab. 1 (2)]

LIT.: *Đ. Basler* 1979, 347—348, 352—353. Đ.Basler

B) Neolitsko doba. Nalazi koji dokumentiraju umjetnost neolitskih zajednica na tlu Bosne i Hercegovine veoma su bogati i raznovrsni, ali je njihova interpretacija veoma teška, jer je neodvojiva od ukupnog duhovnog života neolitskih populacija. Gledano u cjelini, umjetnost neolitskog doba, neovisno od toga koji aspekti duhovnog života na nju djeluju, nalazila je najširi medij u keramičkim posudama, a zatim u figuralnoj plastici, ali se određene estetske vrijednosti ne mogu odrediti ni pojedinim, istina malobrojnim, primjercima koštane industrije. Keramičku produkciju, kao najširi, svakom čovjeku pristupačan, medij moguće je posmatrati kroz oblikovne i dekorativne vrijednosti. Mada je prvi element u dobroj mjeri definiran namjenom posuda, određene estetske vrijednosti im se ne mogu odrediti.

Keramika starčevačke* i impresso* kulture starijeg neolita oblikovana je u skladu s opštim karakteristikama primarne keramičke produkcije koju odlikuje zatvorena sferna površina. Skladnost i proporcionalnost oblika su oni elementi koji razbijaju monotoniju relativno stereotipnih formi. Tokom srednjeg neolita zatvoreni sferni oblici su i dalje vodeći oblikovni tip, ali je već uočljiva tendencija njihovog razbijanja i otvaranja, što će do punog izražaja doći tokom mlađeg neolita. Zatvoreni oblici posuda su tokom mlađeg neolita samo jedna od oblikovnih mogućnosti u kojoj vještina i maštovitost majstora dolazi do punog izražaja, praćena velikim umijećem u oblikovanju drugih, naročito bikoničnih formi. Nema sumnje da je najviši domet u oblikovanju posuda ostvaren u okviru butmirske* kulture.

Dekorativne vrijednosti neolitske keramike predstavljaju onaj element o kojem se najviše govori kada je riječ o umjetnosti vezanoj za keramičku produkciju. Iako promjenljiva kroz različite vremenske odsjeke ovog perioda i uslovljena psihološkim determinantama tvoraca različitih stilskih pravaca, umjetnost ukrašavanja se, gledano u cjelini, može okarakterizirati kao skladno organizirana apstrakcija, čiji je pravi smisao jasan jedino njenim tvorcima. Neovisno od toga da li se ukrašavanje izvodi najprimitivnijim sredstvima (urezivanjem noktom, štipanjem, prevlačenjem prstima), ili se za to koriste mnogo finije tehnike (slikanje i posebno priređeni instrumenti za izrezivanje površine, udubljivanje, urezivanje i punktiranje), estetske vrijednosti se postižu ne samo vještim izvođenjem geometrijskih motiva, već i njihovim skladnim kombiniranjem i ponavljanjem u beskonačnim kompozicijama.

Ne odričući estetske vrijednosti slikanim motivima starčevačke kulture, žigosanim ornamentima impresso* kulture, plastičnim ukrasima kakanjske* kulture, mora se ipak konstatirati da je vrhunac dekorativne umjetnosti ostvaren na keramici butmirske kulture. U izboru između tehničkog majstorstva u izvođenju motiva, kompozicionih rješenja ili pojedinačnih ukrasa bilo bi vrlo teško izdvojiti ma koji od njih i dati mu prevagu nad ostalim. Butmirski stil ukrašavanja ne djeluje u pojedinačnim elementima, već u cjelini, a njegova posebna vrijednost su spiraloidna i trakasta ornamentika u kojoj je prevaziđen domet ostvaren na područjima sa kojih butmirska kultura crpi svoje izvore.

Odmah uz butmirsku stoji umjetnost hvarsko-lisičićke* kulture koja je na keramici iz Lisičića* kod Konjica, kroz simbolične predstave solarno-lunarnog karaktera i naturalističke predstave iz realnog života, doživjela poseban izraz, jedinstven u neolitu Bosne i Hercegovine.

Figuralna plastika, kao drugi medij neolitske umjetnosti, predstavlja posebnu karakteristiku neolita Bosne i Hercegovine. Rijetka u starijem neolitu i kulturno vezana za starčevački krug, figuralna plastika se odlikuje svim onim osobinama važećim na njenom izvornom području. Ženski likovi su uprošteni i stilizirani, sa osnovnim obilježjima ljudskog tijela, a zapostavljeno je sve suvišno i individualno. U osnovi proistekla iz neolitskog shvatanja ova figuralna plastika je bila predodređena za kruto kanoniziranje i ustaljeni šablon lišen svježine i života.

U poređenju s takvim odlikama plastike starijeg neolita, plastika mlađeg neolita, odnosno butmirske kulture, djeluje kao suštinski nova pojava, lišena svakog uzora. Premda je i većina butmirskih figurina modelirana po opštem neolitskom principu stiliziranih i shematiziranih oblika, isticanje pojedinih detalja, sa smislom za skladnost, ovdje nalazi punu ravnotežu, pa tvorci ovih figurina nikad ne silaze do stepena grubog hipertrofiranja ili grubog shematiziranja u okviru krutih stubastih formi. Posebnu vrijednost butmirske antropomorfne plastike predstavljaju, istina malobrojni, primjerci individualiziranih realističkih predstava po čemu se ova kultura izdvaja u jedinstvenu pojavu neolita Jugoslavije.

Pored antropomorfne plastike, butmirska kutura njeguje i zoomorfnu plastiku koja je, međutim, modelirana krajnje shematizirano i po svojim estetskim dometima, izuzimajući rijetke primjerke, ne može se usporediti s antropomorfnom plastikom. Kada je riječ o drugim izrađevinama koje se ističu svojim estetskim vrijednostima, treba posebno izdvojiti ukrasne koštane igle butmirske (Obre II) i hvarsko-lisičićke kulture (Lisičići).

[*Tom 1:* Sl. 9 (1—11); Sl. 10, 23a, 23b, 24, 47, 48, 52; Tab. 17 (1, 2); *Tom 2:* Tab. 3 (1—8); *Tom 3:* Tab. 2 (1—15)]

LIT.: *J. Korošec* 1943 a; *A. Benac* 1964 a, 122—126; *A. Benac* 1971, 101—104; *A. Benac* 1973, 46—49; *B. Čović* 1976 c, 36—68; *A. Benac* 1979 a, *B. Marijanović* 1981, 42—52.

B. Marijanović

C) Eneolitsko doba. U gotovo potpunom odsustvu plastike, zastupljene po jednim primjerkom sa Debelog brda* u Sarajevu i iz Hrustovače* kod Sanskog Mosta, modeliranim krajnje shematizirano, o umjetnosti eneolita moguće je govoriti isključivo na osnovu oblikovnih i dekorativnih vrijednosti keramičkih posuda. No, i tu su mogućnosti dosta ograničene, jer je o ovom aspektu moguće govoriti samo na osnovu materijala kostolačke i vučedolske kulture, dok ostale kulture, bar u onom obliku u kojem su zastupljene na prostoru Bosne i Hercegovine, ne pružaju mnogo elemenata ove vrste.

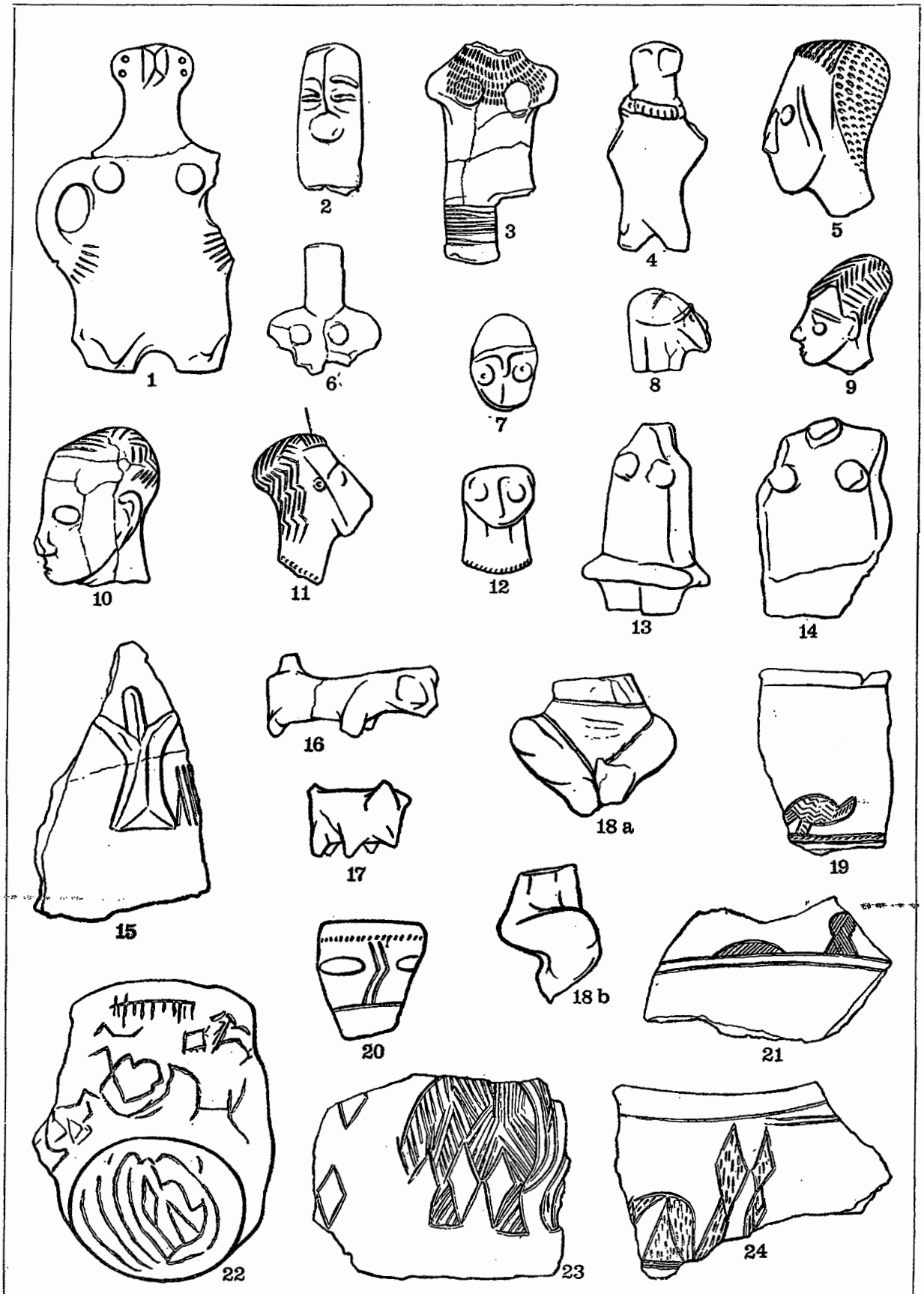

Sl. 49: Neolitska umjetnost — crteži i plastika

Oblikovne vrijednosti eneolitske keramike su, čini se, podređene dekorativnim efektima koji, u odnosu na neolitsku keramiku, pokazuju kvalitetnu razliku. Nije u pitanju samo uvođenje novih tehnika ukrašavanja — brazdasti urez, duborez, nova tehnika žigosanja, obilna upotreba bijele inkrustacije — već i sasvim drugačiji pristup organizaciji dekorisane površine. Kostolačku kulturu karakterizira metopski raspored žigosanih geometrijskih motiva koji, zahvaljujući tehnici međusobnom odnosu i preciznosti izvođenja, djeluju prozračno poput najfinije čipke. Vučedolsku kulturu, međutim, karakterizira kazetiranje velikih površina i arhitektonsko povezivanje različitih geometrijskih motiva, uz, također, obilnu upotrebu bijele inkrustacije. Inkrustiranje ornamenata, karakteristično za obje kulture, ima dvostruku ulogu. S jedne strane ističe kompozicijska rješenja, a s druge doprinosi utisku polihromije, djelujući kontrastno na tamnoj, smeđoj ili crvenkastoj osnovi zida posude.

[*Tom 1:* Tab. 17 (3—5); *Tom 2:* Tab. 4 (1—8); Tab. 5 (1—7); Tab. 6 (1—6); *Tom 3:* Tab. 3 (1—8)]

LIT.: *A. Benac* 1948, 22—25; *A. Benac* 1962, 28—29.

B. Marijanović

D) Bronzano doba. Ukrašavanje zemljanog posuđa i bronzanih predmeta (nakita i oružja) je osnovna i gotovo jedina grana umjetnosti ove epohe. U *rano* bronzano doba tu dekorativnu umjetnost karakteriše velika heterogenost i tehnika i sadržaja. Stare eneolitske tehnike ukrašavanja keramike, posebno one »tekstilne«, još žive u različitim oblicima: kasna vrpčasta tehnika, tzv. licenska tehnika i tehnika namotane niti (Pod* kod Bugojna, Velika gradina* u Varvari kod Prozora, naselja posuške* kulture). Uz te tri tehnike, primjenjivano je još i urezivanje, odnosno udubljivanje, kaneliranje i plastični ukras (rebra, bradavice) koje poznaju gotovo sva nalazišta ranog bronzanog doba. Motivi su jednostavni (obične i šrafirane trake, najčešće u obliku tzv. ljestvičastog motiva, cik-cak trake, trouglovi), kao i kompozicije. Izuzetak je keramika cetinske* kulture s bogatijim repertoarom motiva, složenijim kompozicijama izvedenim udubljivanjem i žigosanjem uz obilnu primjenu bijele inkrustacije. Još jedna zanimljiva pojava karakteriše keramiku ranog bronzanog doba: odbacivanje ukrasa i insistiranje na samoj formi posude, profilaciji, igri svjetlosti i sjenke, dekorativnim drškama. Ta tendencija (tzv. antornamentalni stil) postaje dominantna u *srednjem* bronzanom dobu u kojem većina pomenutih tehnika (posebno »tekstilne«) posve iščezava. Bronzani predmeti ukrašeni graviranjem još su rijetki: iz ranog bronzanog doba samo triangularni bodež iz Sope* u Vinjanima kod Posušja, a iz srednjeg kratki mač iz Donje Doline* kod Bosanske Gradiške i narukvice podrinjske* i glasinačke* grupe ukrašene šrafiranim trouglovima, motivom »ribljeg mjehura« i tekućim spiralama.

U *kasno* bronzano doba u okviru ove dekorativne umjetnosti nastaje i razvija se zapadnobalkanski geometrijski stil. U svojoj ranoj fazi (13—11. v. st. e.) on je ograničen na ukrašavanje metalnih izrađevina, kao što su široke ogrlice podrinjske i glasinačke kulturne grupe, falere i neki drugi objekti; krivolinijski motivi (naročito spirale) u toj su fazi dominantni, a pravolinijski (trake, trouglovi) imaju sporednu ulogu. U zreloj fazi (10—9. v. st. e.), pored bronzanih izrađevina — oružja i nakita (Veliki Mošunj* kod Viteza, Brgule* kod Vareša, Paklenica* u Tešnju, falere faze III glasinačke grupe), ovaj stil je obuhvatio i ukrašavanje keramike, naročito one srednjobosanske* grupe. Pravolinijski motivi (trouglovi, trake, cik-cak linije, rombovi i sl.) dominiraju u ovoj fazi, a krivolinijski (koncentrični kružići, girlande i sl.) igraju manju ulogu; spirala je gotovo posve iščezla.

Krajem bronzanog doba pojavljuju se prvi primjerci *plastike* i to sitne, *bronzane* (stilizovane ptice: ostava Boljanić* kod Gračanice i Veliki Mošunj) i *glinene,* antropomorfne (krajnje stilizovani prizmatični idoli iz Velike gradine u Varvari kod Prozora). Kasnom bronzanom dobu, ili možda početku željeznog doba, pripadaju, najvjerovatnije, i crteži na stijeni u Žlijebu kod Višegrada (Stijena pod pismom*): geometrizovani ljudski likovi, svastike i drugi simboli, najvjerovatnije kultnog značenja.

[*Tom 1:* Sl. 15 (2, 26); Sl. 40 (1, 2, 13, 14); Sl. 45 (1, 2, 6, 7, 9); Sl. 46 (2—5); Tab. 13 (2); Tab. 17 (6—11); Tab. 18 (1—3, 5); *Tom 2:* Tab. 7 (1, 2, 5—9); *Tom 3:* Tab. 4 (1—7, 9—14); Tab. 5 (2, 4, 7, 8)]

LIT.: *I. Marović-B. Čović* 1983, 215—216; *B. Čović* 1983 d, 152—153, 175—178; *B. Čović* 1984 b, 116—126; *B. Čović* 1984 c.

B. Čović

E) Željezno doba. Početkom željeznog doba (8. i 7. v. st. e.) *zapadnobalkanski geometrijski stil* doživljava svoju posljednju fazu. Nju karakteriše pojava novih motiva i kompozicija (uske šrafirane trake, tzv. malteški krst, izduženi šrafirani trouglovi, kompozicije u obliku rama i dr.), ali i pojava prvih figuralnih predstava, graviranih na bronzanom limu (brodovi na oklopima za prsa iz Ilijaka* u Gornjoj Vinči kod Pala, jeleni na knemidama iz istog nalazišta, povorka jelena na ukrasnom dugmetu iz ostave Krehin Gradac* kod Čitluka), predstava čamca na glinenoj urni iz Golubića kod Bihaća. Date likovnim sredstvima geometrijskog stila, s izrazitom linearnošću i uprošćavanjem formi, ali i s dovoljno osjećaja za karakterizaciju predmeta koji prikazuju, te gravure odražavaju vodeću tendenciju likovne umjetnosti tog vremena u Evropi — povratak figuraciji. Na ovom prostoru i u tom okviru ta se tendencija nije mogla dalje razviti, jer je krajem 7. v. zapadnobalkanski geometrijski stil, kao koherentna cjelina, prestao postojati. Graviranih likova nema u kasnijim stoljećima ni na kojoj vrsti metalnih izrađevina, a na keramici su poznata samo dva, veoma uprošćena, lika strijelca koji napinje luk: jedan je urezan na dno zdjelice prije pečenja, a drugi je grafit na ulomku posude (oba nađena u sloju ranog 6. v. na Podu* kod Bugojna).

Figuralna umjetnost je znatno bolje predstavljena glinenom i bronzanom plastikom, mada su i u tom vidu likovni dometi veoma skromni. Najbrojniju grupu u tom okviru čini sitna *životinjska plastika,* rađena u bronzi i glini. Samostalna *bronzana plastika* (najčešće privjesci u obliku konja, govečeta ili ptice), ne prelazi okvire solidnog zanatskog rada. To su stilizovane predstave, ponekad dosta blizu realističkog u osnovnoj konturi, češće uprošćene, date plošno (četvoronožne životinje imaju samo dvije, a ptice samo jednu nogu). Dijelovi životinjskog tijela (najčešće glave konja, ovna, bika, ptice, zmije), također stilizovani, pojavljuju se kao ukras na različitim bronzanim predmetima (fibule, pojasne kopče, psalije, narukvice). Među uspjelije primjerke u ovoj grupi sitne plastike spada fibula s protomima bika i ovna iz Jezerina* u Pritoci kod Bihaća, kao i par konjskih glava na jednoj pojasnoj kopči iz iste nekropole. Posve izuzetna i usamljena pojava su bronzana kultna kolica sa Glasinca*, izvanredan rad vrsnog majstora, s realistički prikazanim točkovima i drugim tehničkim detaljima kola i s posudom

(kadionicom?) u obliku ptice kojoj kao poklopac služi druga, manja figura ptice.

Bronzana antropomorfna plastika je veoma rijetka. U sjevernoj Bosni poznat je samo antropomorfni privjesak »japodskog« tipa z Donje Doline i lik nagog ratnika sa šljemom, izrađen tehnikom proboja na jednoj pojasnoj kopči iz Jezerina, veoma stilizovan, ali dat u pokretu, što je značajan napredak (5. ili 4. v. st. e.). Iz Hercegovine potiču tri primjerka sitne bronzane plastike: lijepo rađena kasnoarhajska figurina žene u dugoj haljini, najvjerovatnije proizvod neke etrurske radionice, nađena u Studencima kod Ljubuškog (Crkvina*), te dvije likovno znatno skromnije male figure žena s karakterističnim položajem ruke na donjem dijelu trbuha iz Konjica* i iz Sovića* (Grude); najvjerovatnije su rad domaćih majstora, a prikazuju, možda, neko epihorsko božanstvo.

Glinena životinjska plastika znatno je rjeđa. Samostalnoj plastici ove vrste pripada nekoliko krajnje stilizovanih malih terakota iz Donje Doline* kod Bosanske Gradiške (vjerovatno predstave govečeta). U istom nalazištu, kao i u Sanskom Mostu* i Čarakovu* kod Prijedora, na jednoj vrsti keramike, porijeklom vjerovatno iz jugoistočnih Alpa, pojavljuju se stilizovane životinjske glave ili rogovi kao dekorativni detalji na drškama posuda. Stilizovanim glavama konja završavaju se i veliki keramički sopalji kovačkih mijehova, poznati iz Ripča*, kod Bihaća, Sanskog Mosta i Poda kod Bugojna.

Glinena antropomorfna plastika, nastala krajem bronzanog, razvija se dalje tokom starijeg željeznog doba. Po svom karakteru i namjeni te terakote su prvenstveno objekti kulta, pa je estetsko-umjetnički momenat bio od malog značaja u njihovom oblikovanju. Dijele se u dvije osnovne grupe: slobodne statuete i tzv. stubaste idole. U prvoj grupi najpoznatiji su idoli iz Ripča kod Bihaća. To su male terakote među kojima se razlikuju tri osnovna tipa: pljosnato-ovalni, možda rađeni u kalupu, valjkasti odnosno vretenasti idoli (i jedni i drugi s naznačenim dijelovima lica, genitalijama, grudima i ekstremitetima u obliku patrljaka), te prizmatični idoli, nalik na praistorijske utege za tkalački stan, posve uprošćene, zapravo simbolične predstave antropomorfnog bića, tek s ponekim detaljem, više markiranim nego predstavljenim (oči, nos, usta, roščići(?), dijelovi nakita i odjeće). Ovaj posljednji tip poznat je još i sa Kekića glavice* u Gornjim Petrovićima (kod Bosanske Krupe), dok su pojedinačni primjerci idola prvog i drugog tipa nađeni još u Donjoj Dolini, Podu kod Bugojna i Fortici* na Bakijama u Sarajevu.

Stubasti idoli iz svetilišta otkrivenog na Podu (sloj je datiran oko 600. g. st. e.), u tehničkom smislu, su reljefi, izrađeni modelovanjem sloja gline, nalijepljenog na vertikalne stupce jedne rešetkaste konstrukcije u svetilištu. Donji dio (trup idola) je stubast, ukrašen geometrijskim motivima i povezan horizontalnim gredicama s ostalim, a na vrhu svakog stupca nalazi se predstava ljudske glave (lica) u veoma jakoj stilizaciji. U ikonografskom pogledu razlikuju se likovi s ovalnim i oni s četvrtastim čelom, a jedan od idola ima, umjesto ljudskog lica, stilizovani sunčev disk. U tehnici reljefa u glini izrađeno je i lice bradatog muškarca, modelovano na obodu jednog ognjišta (žrtvenika?) otkriveno u nešto mlađem sloju Poda (druga polovina 6. v. st. e.). Mada donekle srodan stubastim idolima, ovaj reljef se izdvaja jednom dozom realizma u tretmanu nekih detalja (oval lica, brada), pa nije isključeno da je mogao nastati pod uticajem djela (reljefi na bronzanom posuđu, keramika) grčke ili etrurske umjetnosti.

Posebnu grupu i poseban problem čine *japodski kameni spomenici* iz šire okoline Bihaća (tzv. japodske urne). Hronologija ovih spomenika još je predmet rasprave. Najmlađi primjerci urni su nesumnjivo iz doba rimske vladavine, a većina je nedatirana (pošto se radi o ulomcima iz uništenih nekropola, odnosno grobova, često u sekundarnoj upotrebi). Praistorijskom dobu najvjerovatnije pripada fragmentovana stela sa Crkvine* u Golubiću kod Bihaća — stilizovan ljudski lik (vjerovatno žena), s prikazanim dijelovima nakita, a izgleda i neki drugi spomenici: dio sarkofaga s povorkom ratnika iz Gromila* u Čavkićima kod Bihaća (poznat pod netačnim nazivom ploče iz Založja), možda i neki fragmenti urni. Ti spomenici su više gravure u kamenu nego reljefi; pokazuju izrazito arhaične crte, preuzete, direktno ili posredstvom italske umjetnosti, iz ikonografskog i ornamentalnog repertoara grčke arhaike, ali i neke druge uticaje. U idejnom smislu oni svakako pripadaju cirkumadrijatičkoj kamenoj plastici željeznog doba (Nezakcij, Novilara, daunske stele), bez obzira na to kako će se razriješiti problem njihove hronologije.

[*Tom 1:* Sl. 11 (32); Sl. 24 (11, 16); Sl. 45 (11, 12, 24, 25); Sl. 46 (9, 10); Tab. 6 (1); Tab. 13 (4, 5); Tab. 18 (4); Tab. 19 (1—7); Tab. 20 (1—6); Tab. 21 (1); *Tom 2:* Tab. 8 (1—5); *Tom 3:* Tab. 6 (1—9)]

LIT.: *D. Sergejevski* 1950; *B. Raunig* 1968 a, 83, T. I, 1; *B. Raunig* 1974; *B. Čović* 1976 c, 144—167; 177—185; 209—237; 255—267; 302—319; *B. Čović* 1984 b, 147—159; *B. Čović* 1984 c.

B. Čović

F) Helenističko doba. Kada je riječ o umjetnosti ovog doba u Bosni i Hercegovini, potrebno je odmah naglasiti dvije važne činjenice. Prvo, da je ukupan fond nalaza i podataka na osnovu kojih se može govoriti o ovom segmentu helenističke kulture vrlo ograničen i vezan gotovo isključivo za najvažnije nalazište ovog vremena — Gradinu* u Ošanićima uz neke manje nalaze s drugih lokaliteta (Gorica*). I drugo, unutar ovog ograničenog fonda nalaza gotovo da i ne postoje objekti koji se mogu označiti umjetničkim predmetima u užem smislu, već potpuno dominiraju objekti primjenjene umjetnosti. Nalazi koji bi se mogli smatrati umjetničkim predmetima u u užem smislu ograničeni su samo na nekoliko fragmenata monumentalne kamene plastike (prst ruke, lakat, dio draperije) koji, vjerovatno, predstavljaju ostatke jedne monumentalne statue, čije se likovne, ikonografske i druge značajke ne mogu ni približno sagledati i ocijeniti.

Drugu, znatno brojniju grupu predstavljaju objekti primjenjene umjetnosti, i to u dva svoja vida: kao instrumenti za izradu umjetničkih predmeta i kao gotovi proizvodi. Prvi vid je zastupljen u poznatim kalupima za izradu sitne plastike, a drugi u gotovim proizvodima načinjenim pomoću ovih ili nekih drugih kalupa. Među najznačajnije primjerke primjenjene umjetnosti spadaju: obloge pojasnih ploča, kutija za nakit, zlatni prsten s uloškom u obliku skarabeja i naušnice s umecima od poludragog kamena u obliku minijaturnih negroidnih glavica, te novci Daorsa s predstavama brodova i likom vladara.

U stilskom, sadržajnom i ikonografskom pogledu ovi primjerci pokazuju visok stepen usklađenosti sa odgovarajućim nalazima na izvornom helenističkom prostoru.

[*Tom 3:* Tab. 7 (4—7)]

LIT.: *Č. Truhelka* 1899; *D. Rendić-Miočević* 1965; *Z. Marić* 1973 c; *Z. Marić* 1976; *Z. Marić* 1979; *D. Rendić-Miočević* 1984, 75—78.

B. Marijanović

G) Doba rimskog carstva (principat). 1. Skulptura. Na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba može se govoriti o punoj kamenoj skulpturi, skulpturi u reljefu i o skulpturi u bronzi. U zaleđu istočne obale Jadrana slabo je zastupljena puna skulptura. Predstavljena je glavom djevojke iz Šipova, glavom žene iz Konjica*, nedovršenom statuom sa lokaliteta Lončari* iz Vinjana kod Posušja i pojedinim dijelovima statua kultnog karaktera boga Jupitera iz M. Ruiške*. Drugu skupinu predstavljaju reljefi, koji su široko zastupljeni poprsjima ili portretima pokojnika na nadgrobnim i kultnim spomenicima. S obzirom na izradu glave djevojke iz Šipova, dobiva se utisak da je skulptor nije obradio do kraja. Glava se ističe finom modelacijom i preciznošću izrade, ali detalji nisu dorađeni. Frizura je izrađena u formi dinje. Rad upućuje na vrsna skulptora s visokim umjetničkim kvalitetama, porijeklom vjerojatno iz Salone, čiji su skulptori imali uticaja u antičkom urbanom naselju u Šipovu. Realizam i individualizam — osnovne karakteristike rimske portretistike u razdoblju principata, odlikuju i ovaj rad, pa stoga, u širem smislu, datira u 2. st. Glava iz Konjica odaje likovne karakteristike kasnog rimskog portreta, ali još uvijek uz prisustvo realizma i individualizma, pa je najvjerojatnije mogla nastati sredinom **3. st.**

Za statuu žene iz Lončara kod Vinjana, koja nije završena, ne bi se mogla dati detaljnija likovna analiza, pa prema tome i datacija. Međutim, s obzirom na radionicu skulptora Maksimina, koja je djelovala upravo na ovom području, statua vjerojatno nije starija od **3. st.**

Likovne karakteristike rimskog portreta 1. st. očituju se na portretima poprsja rimskih vojnika, za šta najbolji primjer pruža portret veterana G. Licinija na steli sa lokaliteta Beluša* iz Hardomilja kod Ljubuškog. Ovaj portret nosi karakteristike realističkog portreta iz republikanskog doba, čiji su korijeni u etrurskom realističkom i helenističkom shvatanju o čemu svjedoče i portreti nastali u razdoblju od Augusta do Hadrijana. Naime, ove portrete karakterizira izduženi oblik glave, naglašene jagodice, donje čeljusti, niska kosa s meko modeliranim uvojcima, čiji pramenovi pokrivaju čelo, glatko lice s naglašenim bademastim očima, očni kapci i arkade, te kao posebna karakteristika raširenost ušiju. Ipak, kao zajedničku likovnu i stilsku karakteristiku portreta iz doba principata treba istaći kosu, koja u pramenovima pokriva čelo. Ove su osobine zajedničke svim portretima građana. Portret republikanskog doba, koji se u periodu julijsko-klaudijske epohe prenio u provincije Rimskog Carstva, pa i na područje provincije Dalmacije, javlja se bez promjene sve do Trajana, kada dolazi do promjene u prikazivanju kose, koja više nije u poznatim pramenovima, već je puno kovrčastija.

Portreti 2. st., koji su do nas stigli preko stela, malobrojni su i veoma slabo sačuvani, pa se ne mogu pratiti njihove likovne karakteristike. Trajanovoj epohi ipak su najbliža dva portreta. Jedan na steli iz Sasa kod Srebrenice (Domavia*) s blagim pramenovima kose, ali i više kovrčastim, s realističkim izrazom lica. Ovom portretu, iako je slabo sačuvan, blizak je portret na steli iz Obra* (Konjic) i s područja Bihaća (nepoznata provenijencija). Na osnovu opće poznatih stilskih i likovnih karakteristika portreta prvih decenija 2. st. nije uvijek moguće pouzdano odrediti kulturno razdoblje portreta, bez epigrafsko-povijesnih elemenata, posebno onih u provincijama, u kojima vlada, kao pravilo, likovna retardacija o kojoj govore primjeri ženskih frizura. Ova konstatacija odnosila bi se i na portrete iz 3. st. i to bez obzira na slabu sačuvanost ili provincijsku izradu reljefa. Međutim, u suštini još uvijek je prisutan dah realizma toliko karakterističnog za rimski portret, koji na kraju 2. i na početku 3. st. počinje postepeno doživljavati promjene. One se mogu pratiti na nekim stelama iz okolice Konjica, a da je definitivno povlačenje na području Bosne i Hercegovine bilo, vidjet ćemo na stelama iz kraja 3. i 4. st. otkrivenim u centralnoj Bosni.

Od bronzanih objekata, što ubrajamo u skulpturu, nešto su brojnije zastupljene statuete božanstava (Diana, Apollo, Venera-Afrodita i Amor), uz statuu trubača (tubicen) i figurinu komičara. Odvojenu grupu čine dijelovi statua. To je bronzana ruka sa Crkvine* iz Duvna i bronzani prst iz Domavije. Među malobrojnim nalazima je i bronzana ruka boga Sabazija* također iz Gradine — Domavije (Srebrenica). Bronzani portreti ili statue rimskih careva i zaslužnih rimskih građana nisu zasada otkriveni. Postoje samo tragovi statua koje su već spomenute. O njihovoj umjetničkoj izradi, kao ni o vremenu, radionicama ili o autoru, nema pouzdanih podataka. Ostaci statua samo se mogu okvirno datirati u razdoblju od 1. do 3. st. One su morale biti izrađene u tehnici šupljeg lijevanja bronze pomoću voska (cera perduta).

Zanimljiva je pojava bronzanih statueta, a naročito kultnih. Statueta Dijane iz Taleža (Trebinje), pažljivo očešljanom frizurom, oblika dinje, na zatiljku skupljena u čvor, te veoma visokom kvalitetom obrade, pokazuje ukus augustovskog klasicizma, vjerojatno, majstora iz kapuanskih radionica 1. st. Stoga ovu statuetu Dijane* treba smatrati italskim uvozom. Put je, vjerojatno, vodio preko Akvileje, a ne isključuje se i morski. U pogledu izrade, ista umjetnička shvatanja pokazuje i bronzana statueta boga Apola iz Vršana* (Prnjavor), koja je također obrađena po ukusu augustovskog klasicizma i može se datirati u 1. st. Put je mogao biti dvojak, preko Akvilije u Sisak (Siscia), pa dalje, ili preko Akvileje u Salonu, pa unutrašnjošću Dalmacije u Panoniju. I statua Apola je također proizvod kapuanskih radionica, koje su u to doba intenzivno proizvodile za izvoz u novoosvojene provincije. Nalaz bronzane statuete božice Venere* (Afrodite) iz Crnog Luga* (Bosansko Grahovo) spada u rijeđe nalaze. Budući da pokazuje visoki domet majstora, ne bi se mogla sigurno pripisati domaćim radionicama, već, vjerojatnije, italskim iz 1. ili 2. st. U to doba ove statuete predstavljaju kultna i ideološka sredstva romanizacije. Iz toga vremena datira i Venera iz Crnog Luga* kod Bosanskog Grahova. Međutim, statueta Venere iz Mogorjela* kod Čapljine i krilati genije iz Gradine-Domavije kod Srebrenice, izraziti su provincijski rad. Ove statuete i ostale njima slične, pripadaju sigurno lokalnim radionicama i lako se mogu datirati u 3. st. Statueta glumca iz Privale* kod Duvna, na osnovu skromne analogije figurine Pigmeja iz Sremske Mitrovice, upućivala bi na veze područja Panonije s istočnom obalom Jadrana, odnosno obostranih kontakata urbanih sredina s antičkim teatrom u Saloni, Naroni, Sirmiumu, itd. Tako statueta komičara koja odaje bolju izradu, nego one iz Mogorjela i Gradine-Domavije, ukazuje i na veću starinu, te bi mogla pripadati importu iz Italije iz 1. i 2. st. Naime, ponekad je teško razlikovati import od provincijske replike. Bronzana statueta tubicena (vojnog trubača) sa Crkvine iz Donje Blatnice* kod Mostara, umjetničkom obradom dokazuje da ni ona ne može pripadati domaćim radionicama, već onima iz Rima ili sjeverne Italije iz 1. i 2. st.,

koje su za vojsku u našim krajevima isporučivale vojnu opremu.

Bronzana kultna ruka iz Gradine-Domavije, koja predstavlja boga Sabazija*, mogla je nastati samo u radionici vrsnog majstora, koji je radio u antičkoj Domaviji (Srebrenica). Datirana je u 3. st. i zajedno s bronzanim prstom ruke neke statue, također iz ovog rudarskog i metalurškog središta, svjedoči o postojanju livnice, kao i o vrsnim majstorima-umjetnicima koji su se bavili ovom djelatnošću na nivou dostignuća u kamenu.

LIT.: *C. Patsch* 1896, 273—276; *C. Patsch* 1902 a, 1—16; *C. Patsch* 1902 a, 310—311; *C. Patsch* 1904, 47; *C. Patsch* 1904 a, 319—321; *J. Brunšmid* 1913, 224; *C. Patsch* 1914, 204, 205; *D. Sergejevski* 1951, 301—310; *D. Sergejevski* 1952, 55; *K. Prijatelj* 1952, 135—153; *I. Čremošnik* 1954, 186; *D. Sergejevski 1965, 121—132; D. Sergejevski* 1965, 126—140; *V. Paškvalin* 1961, 203—209; *D. Rendić-Miočević* 1967, 339—356; *B. Popović-Đ. Mano-Zisi-M. Veličković-B. Jeličić* 1969, 11—14, 21—25, 33—36, 45—46; *E. Pašalić* 1984, 259—277.

V. Paškvalin

2. Mozaici. Sastavni su i omiljeni dio rimske arhitekture. Predstave na mozaicima otkrivenim u Bosni i Hercegovini odražavaju namjenu prostorija. Većina ovih mozaika predstavlja čisto zanatski rad. Najraniji mozaici u crno-bijeloj tehnici nađeni su na lokaciji Ograje* u Putovićima kod Zenice. Mozaici otkriveni u prostranom kompleksu vile na Kućištu* u Višićima kod Čapljine i datirani u sredinu 2. v. su polihromni. Najbliže analogije nalaze u mozaicima iz okoline Rima, koji pokazuju slično jednostavne motive, klasičnu mirnoću i jasnoću u izvođenju. Krajem 2. i 3. v. pripadaju mozaici sa Ilidže, na kojima su zastupljene šeme iz doba Septimija Severa, sa bogatim okvirima i predstavama u središnjem polju. Ističe se motiv Amora koji jaše na morskom čudovištu, koji po slikarskom načinu prikazivanja i trodimenzionalnim geometrijskim motivima spada u 3. v. Istu šemu pokazuju i mozaici iz Stoca, među kojima se, po umjetničkoj obradi, ističu prikazi godišnjih doba, iz 2—3. v, i Minotaura, iz kasnijeg 3. v, na kome je labirint prikazan u duhu narodne umjetnosti Rima. Kasnom 3. v. pripadaju mozaici sa Crkvine u Paniku kod Bileće. Najbogatiji je mozaik sa Orfejom i Muzom, na kome je zastupljen iluzionistički i stilizovani način prikazivanja, karakterističan za kraj 3. v. Uz njega je nađen i jedini dvobojni mozaik s ambivalentnim motivima. Mozaici iz Domavije (Sase kod Srebrenice) datirani su u 4. v. Mozaik sa predstavom portika rađen je također u duhu narodne rimske umjetnosti, a drugi mozaik sa geometrijskim motivima ima analogije na mozaicima 4. v. iz okoline Salzburga. Na mozaicima Bosne i Hercegovine sačuvane su samo mitološke predstave, dok je prikaz Orfeja, izgleda, kriptokršćanski.

LIT.: *J. Kellner* 1895, 161; *V. Radimsky* 1894 f, 1—47; *E. Pašalić* 1959 a, 113; *I. Čremošnik* 1965 a, 147; I. *Čremošnik* 1976, 41; *I. Čremošnik* 1984 a.

I. Čremošnik

3. Zidno slikarstvo. Nalazi fresaka otkriveni u Bosni i Hercegovini malobrojni su, i fragmenti se rijetko mogu rekonstruisati u jednu cjelinu. Može se dati samo rekonstrukcija načina ukrašavanja zidova. Freske su većinom rad domaćih majstora bez većih umjetničkih pretenzija. Očuvane su uglavnom freske iz 2. v. Šeme podjele zidova kandelabrima i stubovima, karakteristične za provincijsko slikarstvo 1.—2. v, očuvane su samo u tragovima na Kućištu* u Višićima kod Čapljine i na Crkvini* u Paniku kod Bileće. Preovladavala je klasična podjela zida na sokl sa mramornom oplatom ili njenom imitacijom, srednju zonu, koja je sistemom traka bila podijeljena u različito obojena polja sa predstavama, i gornju zonu.

U Višićima su polja žuta i crvena. U žutim poljima su bile predstave pejsaža sa pticama, čiji su detalji dati na slikarski način karakterističan za 2—3. v. On se javlja i na prikazu vijenca na ostacima sa Čiševina* u Lisičićima kod Konjica iz 2—3. v, dok je očuvani fragment lica dat realistički. Najveći broj fresaka iz kraja 3. v. nađen je u Paniku. Brojni su geometrijski ornamenti okvira polja, stilizovano cvijeće, a u jednom od polja očuvana je muška figura i glava Meduze. Fragmenti fresaka sa predstavom arhitekture (pročelje zgrade s pogledom na peristil), pokazuju individualan rad. Detalji su stilizovani i često iluzionistički prikazani, tako da freske djeluju kao kulise i predstavljaju dragocjen primjer lokalne umjetnosti u Bosni i Hercegovini. Freske iz Stoca* i Ilidže* iz 2—3. v, zatim iz Mogorjela* kod Čapljine iz 4. v, pokazuju slične šeme i motive. Po svojoj gruboj izradi, mutnom i nejasnom koloritu, izdvajaju se freske iz Bilimišća* u Zenici iz 3—4. v.

[*Tom 1:* Tab. 5 (3); Tab. 6 (2); Tab. 9 (1—6); Tab 14 (1—9); Tab. 15 (1, 2); Tab. 21 (2—8); *Tom 2:* Tab. 9 (3, 4); Tab. 10 (3, 6); *Tom 3:* Tab. 8 (4, 6, 7); Tab. 9 (1, 6)]

LIT.: *V. Radimsky* 1891 e, *V. Radimsky* 1893 c, 331; *I. Čremošnik* 1965 a, 147; *I. Čremošnik* 1976, 41; *Čremošnik* 1984 a.

I. Čremošnik

H) Doba kasne antike (dominat). Već na portretima julijsko-klaudijevske epohe u 2. i 3. st. nastaju likovne promjene tj. počinje se kod portreta gubiti nota realizma i individualizma, što je naročito karakteriziralo portrete 1. i 2. st. Naime, postepeno počinje nestajati fino oblikovane plastičnosti, tipične za klasičnu rimsku umjetnost u kojoj se ne javljaju bogato naborane haljine, mekano modelirana kosa i dr. Sad se sve svodi na tvrde i oštre ureze ukočenih linija bez zaobljenja, koje okomito i paralelno idu po tijelu. Kosa je svedena na teške i tvrdo izvajane brazde, izraz lica je apstraktan, dat šematski urezanim osnovnim crtama lica. Reljef postaje linearan, prelazi u plošnost i gubi plastičnost. Osim toga, uz sve ove elemente iz kojih se formira likovni izraz portreta, javlja se, kao rezultat, izvjesna rustikalnost i vidna disproporcionalnost likova.

Do spomenutih likovnih promjena u rimskom portretu i u rimskoj umjetnosti uopće, pa i na prostoru današnje Bosne i Hercegovine dolazi u sklopu okolnosti koje djeluju na širem planu Rimskog Carstva. To je opadanje broja kamenih spomenika, nadgrobnih i votivnih, koji u 4. st. gotovo nestaju. U to doba nema ni kršćanskih spomenika, a što je do nas stiglo od reljefne skulpture pokazuje opadanje te umjetnosti. Ilustrativni primjer imamo u portretu pokojnika u medaljonu na timpanonu mauzoleja iz Šipova (Šipovo 1*). Međutim, daleko je zanimljivija problematika likovnih shvatanja ovog doba koju pružaju portreti s kraja 3. i sa početka 4. st. otkriveni u centralnoj Bosni na čije smo karakteristike već ukazali i koji otkrivaju postepeni put i prelaz na umjetnost 4. st.

Na portretu sa stele iz Ostrošca* (Jablanica), koja je datirana u kraj 2. i početak 3. st., na ulomku stele iz Zukića* (Travnik) i stele sa Bilimišća* (Zenica), kao još na nekim stelama s područja centralne Bosne, uočavamo nekoliko zajedničkih likovnih osobenosti. U prvom redu, kod ovih portreta je očito da se gube likovne crte realističkog rimskog portreta i da nastupa plošnost, a na steli iz Ostrošca i plitkost reljefa. Na ovim portretima zapažamo još uvijek određenu plastičnost reljefa, koja je izraženija na poprsjima iz Zukića* (Travnik) i stele Victorinus-a sa Bilimišća iz Zenice. Pri konfrontiranju likova na steli iz Zukića i Bilimišća uočava se jasna

stilizacija, jer se glave i lica sastoje od okruglih i glatkih površina.

U vezi s drugim likovnim karakteristikama reljefa potrebno je također primjetiti da se lica prikazuju bez individualizacije i da je ova likovna osobenost portreta upečatljivija na reljefima iz Zukića i drugih nalazišta centralne Bosne. S druge strane, odjeća pokojnika na steli iz Ostrošca (Jablanica) prikazana je gotovo bez nabora, što nije slučaj s odjećom pokojnika na steli iz Zukića, sa lokaliteta Bijele Vode* (Višnjica kod Kiseljaka) i Strana* (Binježevo kod Hadžića) gdje je naglašena oštro urezanim naborima. To ukazuje na krutost odjeće, koja figure pravi ukočenim i otkriva u njima mirnoću i duhovnu koncentraciju. Vidna je razlika i u načinu prikazivanja očiju. Naime, kod pokojnika na steli iz Ostrošca očne zjenice nisu naglašene ubodom, kako je to učinjeno na likovima iz Zukića i sličnim portretima sa ovog područja Bosne. Ovaj likovni detalj već bi pripadao kasnoantičkoj umjetnosti.

Ako bismo ovu likovnu analizu rezimirali, uočili bismo da portreti pokojnika na steli iz Ostrošca još pokazuju neke tragove rimskog realističkog portreta (blagi nabori na haljini i velumu, te zjenice bez uboda) pred njegovo lagano nestajanje, dok tu likovnu karakteristiku samo naslućujemo na poprsjima sa odlomka stele iz Zukića, kao i na drugim njemu sličnim portretima. Tako bi reljef iz Zukića u odnosu na likovne karakteristike portreta na steli iz Ostrošca (Jablanica), predstavljao središte prelaza na likovno izražavanje umjetnosti kasne antike. Ovoj grupi reljefa su po istoj ili sličnoj izradi, odnosno analognim likovnim crtama portreta, najbliži fragmenti reljefa sa Graca* (Kiseljak), Putičeva* (Travnik), Bilimišća (Zenica), kao i fragment reljefa sa Bijelih Voda iz Višnjice. Svi ovi reljefi, neki bolje, a neki slabije izrade, u svemu pokazuju odsustvo realističkog shvatanja rimskog portreta, uz jasne likovne karakteristike kasnoantičke umjetnosti (plošnost, odsustvo individualnosti, ukočenost, mirnoća, simetričnost).

Posebno se odvajaju četiri portreta ili poprsja na steli Crescentinusa sa Bilimišća iz Zenice. Na njoj su posve jasno izražene već spomenute karakteristike: plošnost, simetričnost, ukočenost i shematičnost, a oči su prikazane s označenom zjenicom i oštro urezanim kapcima. Ova stela je najizrazitiji primjer likovnog poimanja figuralne umjetnosti uopće u unutrašnjim krajevima rimske Dalmacije u doba odumiranja klasične umjetnosti julijsko-klaudijske epohe. Stoga, ako uzmemo u obzir ovu sumarnu likovnu analizu poprsja pokojnika na steli iz Ostrošca (Jablanica) i likova na drugim navedenim spomenicima, može se zaključiti da, u kronološkom pogledu, pojave likovnog izražavanja kasne antike nastaju već u 3. st. tj. na samom prelazu iz antičkog u kasnoantički period, odnosno na prelazu od antičkih prema kasnoantičkim umjetničkim shvatanjima.

Očigledan je i uticaj kulture toga doba na Orijentu. Uz otvoreno pitanje da li je spomenuti uticaj, odnosno likovni pravac koji se našao u zemlji Desitijata dospio preko Narone ili Salone. Već je istaknuto da bi na području Desitijata trebalo tražiti povijesne razloge zašto se u kasnoantičkoj likovnoj umjetnosti, a posebno u portretistici, intenzivnije nego na drugim unutrašnjim područjima rimske Dalmacije odrazio ovaj likovni pravac. Uzroke toj pojavi, čini se, treba gledati u kulturno-historijskim zbivanjima toga doba na Orijentu, a valja imati u vidu i ekonomsku situaciju, posebno intenzivnost trgovine sa Zapadom, odnosno s istočnom obalom Jadrana, kao i religijska zbivanja, koja su već tada nastala na Istoku i širila se prema Zapadu. U pitanju je, naime, pojava kršćanstva, koje poslije 313. god. postaje slobodna religija. I konačno ne bi trebalo zanemariti postojeći orijentalni etnički elemenat koji je već u to doba živio i radio u Dalmaciji, bilo na raznim poslovima, bilo u rudnicima, kojih je bilo i u unutrašnjosti Dalmacije, pa i u kraju Desitijata, današnjeg centralnog područja Bosne. U svemu ovom trebalo bi gledati uzroke što se spomenuti likovni pravac intenzivnije reflektirao među Desitijatima, nego u drugim krajevima rimske Dalmacije.

Ako se početak 4. st. može nazvati prelomnim za kasnu antiku, onda se to isto može reći da je bio preloman i za njezinu kulturu, ali u smislu njenog opadanja, koje je u tom procesu i zaustavljeno, o čemu svjedoče i ostaci kasnoantičke materijalne kulture: nova arhitektura, slikarstvo, mozaici u bazilikama i drugim objektima. Tako su iz ovog perioda očuvani samo fragmenti mozaika sa geometrijskim motivima otkriveni u Sarajevu i Paniku, a od slikarstva nalazi fresaka iz 5-6. v. sačuvani u bazilici na Crkvini u Majdanu kod Mrkonjić Grada. Date su u živom koloritu s motivima preuzetim iz ranijeg perioda. Umjetnost ovog vremena pada pod talase orijentalnog uticaja što se odrazilo i na umjetnost u metalu, odnosno u bronzi. Međutim, ni u ovom kulturnom razdoblju 4. do 6. st. nemamo na području Bosne i Hercegovine statua ili statueta, već bronzanih fibula (krstastog tipa), kopča i dr. Ipak je iz ovog perioda vrijedno spomenuti značajni nalaz četvrtasti moćnik od srebrnog lima sa Crkvine u Cimu kod Mostara. Inače, treba spomenuti da su iz ovog perioda slabo zastupljeni metalni predmeti koji bi bili izrađeni u starokršćanskom duhu (lampe i sl.). Prema tome, teško je dati sliku umjetničkog razvoja u periodu kasne antike u metalu kad u Bosni i Hercegovini nisu nađeni predmeti na osnovu kojih bi se moglo nešto odrediti zaključivati. Najviše toga već je tada propalo, pa se nije sačuvalo ni do naših dana.

Posebno poglavlje kasnoantičke umjetnosti 5. do 6. st. čini arhitektonska skulptura crkvenih građevina na području Bosne i Hercegovine. S pljosnatim likovnim reljefom 4. st. završava cvjetanje jedne umjetnosti, da bi se nakon jednog i po stoljeća ponovo javila jedna skulptura, koja na istom području doživljava procvat, ali sad u dekorativnoj skulpturi ranokršćanskih crkava. Ona se odrazila na oltarnim pregradama, odnosno na njihovim pločama i stupovima, kapitelima, impostima i drugim objektima dekorativne crkvene skulpture. I ovaj reljef karakterizira plošnost, stilizacija i simetrija, bliski, prema mišljenju D. Sergejevskog, tehnici drvoreza. Unutar crkvene skulpture postoje i drugi motivi. Jedan od najznačajnijih ornamentalnih motiva je vinova loza, koju kršćanstvo prihvata od antičke klasične umjetnosti kao bitnu simboliku kršćanske religije. Tu je još bršljan, također motiv preuzet od starije umjetnosti, kao i list akantusa. Na ovim predmetima, uz zoomorfne predstave i rijetke ljudske figure, mogu se naći i geometrijski motivi.

[*Tom 1:* Tab. 9 (7); Tab. 15 (3—5); Tab. 21 (9, 10); *Tom 2:* Tab. 10 (4, 5); Tab. 11 (1—3, 7); *Tom 3:* Tab. 10 (5, 9)]

LIT. *D. Sergejevski* 1932, 35—56; *D. Sergejevski* 1938, 49—63; *D. Sergejevski* 1952, 41—57; *K. Prijatelj* 1952, 136—138; *D. Sergejevski* , *Serta Kazarovina* 1950, 84; *D. Sergejevski* 1954/1957, 108—113; *D. Rendić-Miočević* 1954/1957, 156—161; *D. Sergejevski* 1965, 126—140; *B. Jeličić* 1969, 11—14; *T. Anđelić* 1976, 202; *V. Paškvalin* 1983, 109—125; *V. Paškvalin* 1983 a, 95—108; *Đ. Basler* 1984, 357—360; *I. Cremošnik* 1984 a, 191; 102—105. V. Paškvalin

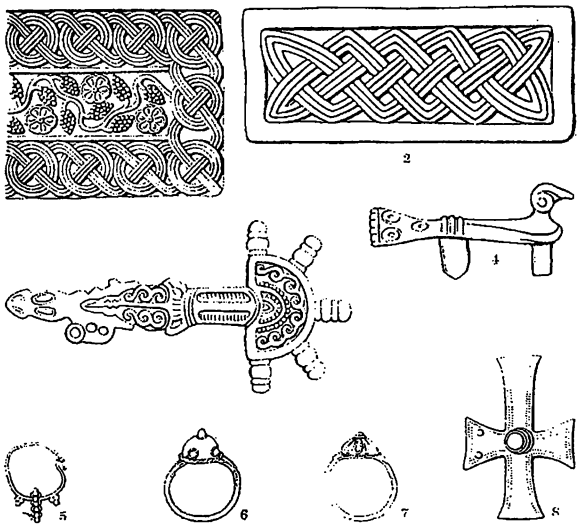

Sl. 50: Umjetnost, rani srednji vijek

I) Srednji vijek. Umjetnički spomenici doba *seobe naroda,* ako ostavimo po strani sakralne spomenike ranohrišćanskog obilježja, svode se na rijetke primjerke zlatarske produkcije visokog kvaliteta, na kojim se podjednako ogledaju uticaji kasnoantičkih tradicija, refleksi naglašene simbolike vizantijske* umjetnosti, kao i novih impulsa istočnogotskog stvaralaštva s omiljenim motivima životinjskih protoma, polihromije, tehnike kosog reza i dr. O tome svjedoče jedinstveni primjerci zlatne ogrlice iz Varošluka* u Turbetu kod Travnika, fibula u vidu krsta iz Gradine* u Koritima kod Duvna, zlatna garnitura iz Vrbe* u Potocima kod Mostara, fibule iz Varošišta* u Mihaljevićima kod Sarajeva i Gornjih Pećina* kod Pucareva ili umbo iz Crkvine* u Brezi. Svi oni predstavljaju produkte nastale u radionicama Carigrada, Donjeg Podunavlja ili Italije koji su različitim kretanjima i kontaktima dospjeli u ove krajeve tokom 5. i 6. v. Neznatni odjeci vizantijsko-avarskog zlatarstva u ranoj fazi potvrđeni su nalazom zlatne naušnice iz Velike Kladuše* i parom naušnica iz Čobe* kod Maglaja, a u kasnijoj fazi pozlaćenim jezičkom pojasa sa Duvanjskog polja, datiranim u kraj 8. v.

Ranoslovenski period (u vremenu od 9. do sredine 12. v.) osvijetljen je raznovrsnijim vidovima umjetničkog stvaranja. Već u 9. v. nastala je prva faza crkve sv. Stefana na Crkvini* u Vrucima kod Ilidže, nešto kasnije njena druga faza gradnje, u tom vremenu i crkva sv. Petra (Crkvina*) u Zavali kod Trebinja, sredinom 11. v. crkva sv. Petra, a sredinom 12. v. crkva sv. Pavla u kompleksu benediktinskog samostana u Crnču* (Čičevo kod Trebinja), poznatog kao sv. Petar de Campo. U pogledu plana one nastavljaju tradicije monumentalnog *vizantijskog** graditeljstvo, bilo da je u pitanju jednostavna longitudinalna osnova s pravougaonom apsidom (u kombinaciji s polukružnom), osnova u vidu upisanog krsta ili trikonhosa, u kojima se ogleda simbolika vladajuća u ovom vremenu, ili centralni plan u vidu šesterolista, kakav je, vjerovatno, imala crkva na Crkvini* u Rogačićima kod Ilidže krajem 11. ili u ranom 12. v. Uticaj primorja ovdje je evidentan. U načinu gradnje i pojedinim stilskim karakteristikama vidljiva je primjena iskustava benediktinskog graditeljstva, konstatiranog duž naše jadranske obale i u njenom zaleđu, mada ponekad u pojednostavljenoj i rustificiranoj varijanti, čime je otežano preciznije datiranje i nekih drugih, u novije vrijeme otkrivenih, crkvenih građevina (Crkvenjak* u Haljinićima kod Kaknja, Gradac* kod Hadžića, Crkvina* u Tepčićima kod Čitluka i dr.) i njihovo atribuiranje ovom, *ranoromaničkom**, periodu. Ranoj fazi ovog razdoblja pripadaju i rijetki ostaci ranoromaničkih skulptura s motivima pleterne ornamentike i vegetabilnog ukrasa, uz dva natpisa, otkrivenim u Glamoču i okolini, na Groblju* u Rapovinama kod Livna i u Livnu (Perkuša džamija*), na Crkvini* u Vrucima kod Ilidže, u Gorici* kod Gruda, na Crkvini* u Tepčićima kod Čitluka i na Crkvini* u Zavali kod Trebinja; ti ostaci nam — i kad nisu otkriveni uz ostatke građevina — ukazuju na njihovo postojanje. Nešto mlađe su reljefne ploče iz Kopčića-Doca* kod Glamoča i iz Zavale* s motivima iz kruga vizantijske simbolike kombiniranim s pleternim ukrasom, dok na samom kraju ovog niza stoje dijelovi ciborija iz Rogačića kod Ilidže (Crkvina*) , bogato i neobično ukrašeni pod uticajem vizantijske skulpture s kraja 11. ili ranog 12. v. Ostaci kamene plastike iz Crkvine* u Prijeđelu kod Foče s neuobičajeno profiliranim stubićima, kapitelima s ljudskim figurama, bazom s predstavom lava, još uvijek su predmet domišljanja na relaciji kasna antika — rani srednji vijek, mada se težnje ranosrednjovjekovnih stilskih koncepcija mogu nazrijeti. Ostaci fresaka otkriveni u jedinstvenoj crkvi na Crkvini* u Paniku kod Bileće pripadaju krugu *vizantijskog* fresko-slikarstva iz perioda Komnena, njegovoj južnoitalijanskoj varijanti, i datirane su u sredinu 12. v.

Zlatarska umjetnost obilježena je na samom početku ovog razdoblja produktima *franačkog** kruga sa kraja 8. ili početka 9. v., izuzetno vrijednom pojasnom garniturom iz Mogorjela* (Čapljina) i jezičkom pojasa sa Grada* u Gornjim Vrbljanima kod Ključa, izrađenim u duhu insularnog stila karolinškog doba visokog dometa. Jezičak iz Vrbljana rad je majstora koji se kao TETGIS FABER potpisao uz ligature liturgijskog teksta, čime se uveliko izdvaja iz niza sličnih produkata. Luksuzni nakit ovoga perioda, prije svega zlatna garnitura iz Kućišta* u Višićima kod Čapljine, zlatne naušnice iz Mogorjela* kod Čapljine i Grudina* u Bugojnu, srebrni primjerci različitih tipova naušnica ili, rjeđe, prstenja s različitih lokaliteta, rad su ili vizantijskih radionica u primorskim gradovima ili domaćih majstora iz istog područja, uz primjerke dvodijelnih privjesaka bolje izrade koji potiču iz panonskih radionica. Dva enkolpiona sa Crkvenjaka* u Haljinićima kod Kaknja i sa Crkvica* u Kumjenovićima kod Foče pripadaju tzv. palestinskim krstovima 8—11. v. pa, uz privjesak u obliku krsta s prikazom Raspeća iz Grudina* u Bugojnu, predstavljaju jedine primjerke na kojim se odražava vjerska pripadnost vlasnika u bogatom fundusu nakita otkrivenog u Bosni i Hercegovini.

Umjetnost *kasnog srednjeg vijeka* obilježena je velikim graditeljskim i umjetničkim stilovima, a svakako i mnogim spomenicima koje, zbog lokalnog preinačavanja i pojednostavljenja osnovnih stilskih oblika, nije uvijek moguće odrediti u stilskom pogledu, mada je očigledno da su odjeci tih stilova stizali do ovog područja i s primorja i iz srednje Evrope. Kao sigurno *romaničke** građevine mogu se smatrati crkva u Koluniću, starije crkve u Jajcu* i Arnautovićima* kod Visokog, crkva na Crkvini* u Gornjoj Bijeloj i na Crkvini* u Lisićićima kod Konjica; od njih svaka ima drukčiju osnovu, konstrukcione detalje ili čitav sklop, a datirane su u 12. v. Retardirane reflekse ovog stila otkrivaju detalji na zvoniku crkve sv. Luke u Jajcu*. Skulptura ovog

stila javlja se samo sporadično, u vidu reljefne ploče sa Metaljke* u Carevom polju kod Jajca ili fragmenata kamene plastične dekoracije na Crkvinama* u Razićima kod Konjica i Crkvini* u Zavali kod Trebinja, a kao retardirana primjena u dijelu skulpture sa Bobovca* (Dragovići, Vareš). Mada je u dokumentima ostao zabilježen spomen boravka majstora slikara i zlatara iz Zadra, braće Mateja i Aristodija, u Bosni krajem 12. vijeka, njihov rad do sada nije identificiran. Romaničkom slikarstvu pripadaju samo rane freske u Jajcu, sačuvane u fragmentima, a bogati ukras Miroslavljevog jevanđelja,

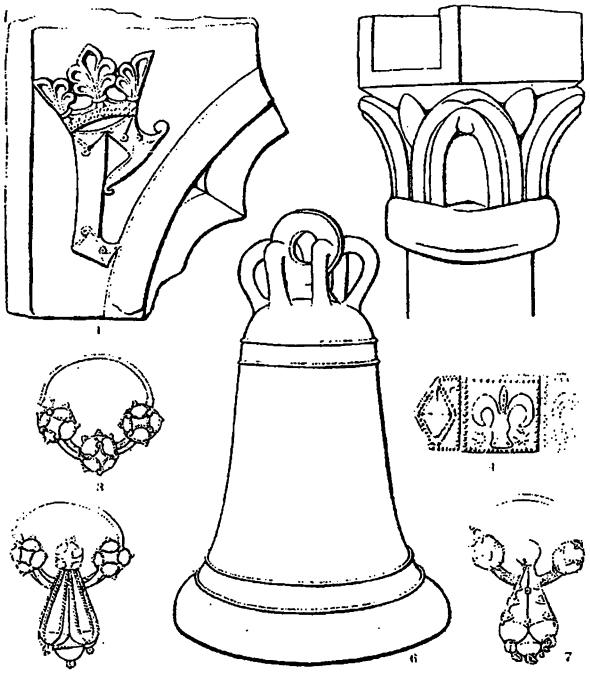

Sl. 51: Umjetnost, kasni srednji vijek

nastao na samom kraju 12. v, uz evidentne uticaje vizantijskog kruga, otkrio je i usku povezanost sa romaničkim koncepcijama skriptorijâ srednje Italije, posebno Capue; ovaj rukopis ostaće kao uzor mnogim bosanskim rukopisima nastalim tek krajem 14. ili početkom 15. v. koji u svojoj arhaičnosti otkrivaju duboku vezanost za stare tradicije. Bronzano Raspelo (Corpus) iz Mujdžića* kod Jajca, datirano u 12—13. v. nastalo je, takođe, u krugu romaničke umjetnosti.

Spomenici *gotičkog** stila, čiji su uticaji takođe stizali, preko dalmatinske obale, sa zapadnih strana, kao i iz Ugarske, predstavljeni su, u arhitekturi, najvećim dijelom franjevačkim crkvama karakterističnе osnove, podignutim često u 14. i 15. v. na starijim crkvenim građevinama, zatim u većim gradskim naseljima i rudarskim centrima, uz utvrđene gradove i kraljevski dvor ili u sklopu samostanskih kompleksa. Skulpturu ovoga pravca čine bogati ostaci kamenog ukrasa iz Jajca, Bobovca i Arnautovića, kao i ukras kamene stolice iz Bukovice* kod Konjica ili fragmentirano Raspelo iz Glamoča, dati u nešto rustikalnijoj varijanti. Zapadnom, najvećim dijelom gotičkom krugu pripadaju i brojni, ali sitni, fragmenti fresaka, otkriveni u većem obimu na Bobovcu, a u znatno manjem u Jajcu, Arnautovićima, Olovu ili u crkvama u Podrinju. Nekoliko složenih ikona rad su poznatih dubrovačkih slikara Lovre Dobričevića i Đivana Ugrinovića iz sredine 15. v. ili slikara iz njihovog kruga, kao što je bio slučaj i sa Paskojem Miličevićem, Jurajom Dalmatincem i njegovim saradnicima, Andrijom Alešijem i majstorima njegove radionice, kada su bile u pitanju značajnije gradnje i njihov plastični ukras, razumljivo uz djelatnost i domaćih majstora koji su u velikom broju odlazili na naukovanje u poznate primorske radioničke centre. U rukopisnim knjigama ovog vremena koje potiču iz Bosne primjetan je ukras koji u cjelini ili u detaljima nosi pečat gotičkog slikarstva, u varijanti koja se njegovala u slikarskim radionicama dalmatinske obale. Među zlatarskim proizvodima najizrazitije odlike gotike zapažaju se na pojedinim tipovima razvijenog i bogato ukrašenog prstenja, na dijelovima bogato ukrašenih luksuznih pojaseva, na luksuznim dugmetima sa Klisine* u Ališićima kod Prijedora, kao i na poznatoj čaši vlastelina Sanka, nastaloj u drugoj polovini 14. v. (danas u Metropolitan muzeju u Njujorku). Jedan dio bosanskih kraljevskih pečata 14. i 15. v. izrađen je u čistim gotičkim oblicima. Na ponekom prstenu, pored toga, naslućuju se i uticaji istočnomediteranskog, mamelučkog zlatarstva.

Odjeci stvaralaštva u duhu *renesansnih** umjetničkih shvatanja sasvim su rijetki i moguće ih je nazrijeti u jednom dijelu skulpture iz Jajca*, na ponekoj minijaturi rukopisnih knjiga ili na ikoni, na rijetkim sačuvanim zlatarskim proizvodima ovog vremena.

U Gornjem Podrinju i njemu susjednim krajevima u crkvenoj arhitekturi se ogleda uticaj monumentalnog *srpsko-vizantijskog* graditeljstva, mada uz poneki konstrukcioni detalj u koncepcijama, romaničke, odnosno gotičke arhitekture (Dobrun* kod Višegrada, Sopotnica* kod Goražda i dr.), kao što i malobrojni sačuvani fragmenti fresaka na ovim spomenicima odaju shvatanja zapadnog slikarskog kruga. Čistu, mada sasvim pojednostavljenu, varijantu srpskog monumentalnog slikarstva predstavlja, nažalost uveliko oštećeni, ciklus fresaka iz Dobruna, nastao krajem 14. v. Srodnost, u određenoj mjeri, s minijaturama ovog kruga već je istaknuta.

Paralelno sa spomenicima navedenih stilskih pravaca u toku 14. i 15. v. razvijala se i *umjetnost stećaka**, nastala u simbiozi duboko ukorijenjenih tradicija sepulkralne umjetnosti brojnih prethodnih stoljeća i njima savremenih umjetničkih strujanja, pretočenih kroz shvatanja seoskih majstora-klesara, »kovača«, od kojih ovdje izdvajamo samo Grubača iz okoline Stoca (s kraja 15. v.) čije je djelo i najobimnije i sagledivo u njegovom punom kontekstu.

[*Tom 1:* Sl. 21; Sl. 50 (1, 2); Sl. 55 (1, 2); Tab. 2 (4); Tab. 3 (1—3); Tab. 4 (4—6); Tab. 6 (3, 4); Tab. 10 (1); Tab. 22 (1—7); Tab. 23 (3—9); *Tom 2:* Tab. 12 (1, 8); Tab. 13 (2—6); *Tom 2:* Tab. 11 (4, 5); Tab. 12 (1, 3); Tab. 13 (1—6)]

LIT.: *O. Bihalji-Merin — A. Benac* 1962; *N. Miletić* 1963 a; *M. Wenzel* 1965; *B. Radojković* 1969; *I. Nikolajević* 1969 b, 245—252; *I. Nikolajević* 1970, 91—112; *J. Maksimović* 1971; *Z. Kajmaković* 1971; *B. Radojković* 1973, 192—210; *I. Nikolajević* 1975, 191—202; *I. Nikolajević* 1976, 69—78; *J. Maksimović* 1976 a, 175—188; *I. Bojanovski* 1976 a, 245—258; *Z. Vinski* 1977/78, 143—208; *N. Miletić* 1980 a, 43—50; *V. Đurić* 1982, 343—370; *T. Anđelić* 1982 a, 99—101; *N. Miletić* 1982 a; *Š. Bešlagić* 1982 a; *M. Wenzel* 1982, 47—78; *J. Maksimović* 1983; *N. Miletić* 1984; *P. Anđelić* 1984 a; *T. Anđelić* 1985, 109—110; *V. Jovanović* 1986. N. Miletić

URBANUS (Urbate) v. Saobraćaj, B), 8.

URBS ROMA. Uz kultnu zajednicu Augusta i Romae, štovanu u Šipovu, izgleda da je samostalni kult grada Rima (Urbs Roma) štovan na području Zenice. To saznajemo na osnovu fragmenta nadgrobnog spomenika s natpisom koji spominje svećenik (sacerdos), čuvar ovog kulta (sacerdos).

LIT.: *Ć. Truhelka* 1892 c, 343, br. 8; *D. Sergejevski* 1932 a, 39, N° 115, *E. Imamović* 1977, 189—190. V. Paškvalin

V

VAROŠ. Riječ je madžarskog postanka i označava naselje trgovaca i obrtnika u srednjovjekovnoj Bosni, ali i na širokom području zapadnog Balkana i Panonije. Varoši se formiraju u podgrađima utvrđenih gradova i na drugim mjestima pogodnim za trgovinu i obrt. Toponomastička građa sa područja Bosne i Hercegovine pokazuje da su gotovo sva trgovačko-zanatlijska naselja praktično imala status varoši. Privrednu osnovu varoši čini stacionirana trgovinska i zanatska djelatnost, koje ravnomjerno sudjeluju u ekonomici nasélja. Uvjeti za prelazak sa periodične na stacionarnu trgovinu i zanatstvo u Bosni su se stekli tek u drugoj polovini 14. st. Taj proces nije završen ni u 15. st. Prema karakteristikama smještaja, postoje varoši u podgrađima utvrđenih gradova koje nikada nisu obuhvaćene fortifikacijama, zatim varoši u blizini rudnika i varoši formirane na raskršćima važnih putova, ili u središtima pojedinih teritorijalno-političkih zajednica kojima su i politički i administrativni centri.

LIT.: *P. Anđelić* 1963 a, 184—186, 189; *P. Anđelić* 1984 a, 483—484; *D. Kovačević-Kojić* 1978. T. Glavaš

VARVARA v. Velika gradina u Varvari (Prozor). Reg. 21, br. 343.

VASILJ, *Snježana,* arheolog (Nevesinje, 27. 2. 1954-). Diplomirala arheologiju na Filozofskom fakultetu. Od 1980. g. asistent za historiju starog vijeka na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Đ. Basler

VEGO, *Marko,* istoričar (Čapljina, 8. 1. 1907. — Sarajevo, 26. 2. 1985), naučni radnik na polju medievalistike. U dugogodišnjem naučnom radu izučavao je kulturnu historiju srednjovjekovne bosanske države, shvaćenu u najširem smislu. Objavio je preko 250 naslova: posebnih knjiga općeg i monografijskog profila, rasprava u periodičnim naučnim publikacijama i članaka u časopisima i revijama širokog kulturnog profila. Opredjeljujući se za arheološku metodologiju, i arhivske podatke obično tretira kao arheološke nalaze. Najveći doprinos historiografiji Bosne i Hercegovine, koja je isključiv predmet njegovog interesiranja, dao je na polju arheološke topografije, zatim epigrafike i s njom povezane paleografije, a značajno mjesto u njegovu radu zauzimaju arheološka iskopavanja srednjovjekovnih nekropola i spomenika sakralne arhitekture, historijska onomastika, numizmatika itd.

Na polju historijske topografije Vego je postigao značajne rezultate, koji su sumirani u ediciji »Naselja srednjovjekovne bosanske države« i »Historijska karta Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku«. »Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine«, u 4 knjige, kapitalno je djelo južnoslavenske ćirilske epigrafike. Rezultati arheoloških iskopavanja lokaliteta Grčka glavica* u Biskupu kod Konjica i Crkvina* u Zavali u Popovu polju kod Trebinja jedinstveni su u čitavoj jugoslavenskoj arheologiji. Njegova je zasluga da je u problematiku o samostalnoj bosanskoj crkvi uvrstio i arheološku građu. U nekoliko regionalnih kulturnohistorijskih monografija, osim poznatih izvora, uvrstio je i mnogo novih naučnih podataka.

Važniji radovi: v. Bibliografija.

LIT.: *A. Dautbegović Marko Vego,* GZM n. s. A, 40—41 1986, 1—4; *L. Fekeža,* Izbor iz bibliografije naučnih radova Marka Vega, GZM n. s. A, 40—41, 5—6. T. Glavaš

VICUS v. Naselja.

VILLA (rustica, urbana) v. Naselja.

VINČANSKA KULTURA. U sjeveroistočnoj, odnosno istočnoj Bosni, ova kultura je predstavnik mlađeg (a djelimično i srednjeg) neolita. Sigurno je utvrđena na području između Drine i Bosne, odnosno Usore, a na jug se širi do doline Spreče, pa dolinom Bosne do Tešnja i dolinom Drine do Goražde. Najznačajnija njena nalazišta su Gornja Tuzla* i Varoš* u Koraju-Lukama (Lopare), zatim Gradina* u Gornjoj Slatini-Grbači (Bosanski Šamac), Gradić* u Matiću (Orašje), »Donja« Tuzla*, Lug* u Zupčićima-Lugu (Goražde), pa Debelo brdo* u Ularicama, Vinogradine* u Ševarlijama (stariji sloj) i Stjenčice* u Šijama (sva oko Doboja) i Malo brdo* u Kaloševiću (Tešanj). U tim nalazištima vinčanska kultura je predstavljena svojom perifernom, dosta osiromašenom, varijantom. Međutim, u pomenutim područjima Bosne ipak se može pratiti razvoj ove varijante, koji korespondira svim osnovnim razvojnim etapama vinčanske kulture u cjelini.

U poređenju sa klasičnom i ostalim varijantama, istočnobosanska se odlikuje znatno skromnijim sadržajem. Vodeći keramički element predstavljaju bikonične zdjele i posude na nozi, te kanelirani ornamenti. Druge forme i tehnike ornamentiranja karakteristične za ostale vinčanske varijante ne mogu se obilježiti kao tipične u ovoj varijanti. Isti je slučaj i s izuzetno siromašnom plastikom. Pored spomenutih karakteristika, istočnobosansku varijantu odlikuju i neke specifičnosti koje su nepoznate u drugim oblastima rasprostiranja vinčanske kulture. Jedna od najizrazitijih takvih karakteristika su tzv. šiljate noge, odnosno sudovi sa šiljatim dnom, koje se u Gornjoj Tuzli javljaju već od stratuma V i traju kroz sve razvojne faze, dok su u Varoši one vezane samo za stratum II. Slična je situacija i sa posudama sa valovitim obodom, koje su u Gornjoj Tuzli karakteristične od stratuma V, a u Varoši od stratuma III.

Jedna od vrlo važnih karakteristika vinčanske kulture u istočnoj Bosni je i poznavanje bakra i tehnologije njegove prerade. Ova karakteristika je, za sada, vezana samo za naselje u Gornjoj Tuzli, gdje su, u tamošnjim stratumima III i II, pronađeni ukrasni predmeti od bakra, a u pojedinim slojevima je konstatirano prisustvo bakarnog oksida. Sinhronizacija materijala sa nalazišta istočnobosanske varijante sa klasičnom varijantom i periodizacijom kulture u cjelini daje sljedeće paralelizme:

G. Tuzla V	— Varoš IV	— Vinča Tordoš I
G. Tuzla IV	— Varoš III	— Vinča Tordoš II
	Varoš III/II	— Vinča Pločnik I
G. Tuzla III	— Varoš II	— Vinča Pločnik IIa
G. Tuzla II	— Varoš I	— Vinča Pločnik IIb

[*Tom 1:* Sl. 49 (1, 15); *Tom 2:* Tab. 3 (2—7)]

LIT.: *A. Benac* 1959; *A. Benac* 1961; *B. Čović* 1961 a; *A. Benac* 1964; *A. Benac* 1964 a; *A. Benac* 1965. B. Marijanović

VINSKI, *Zdenko,* arheolog (Zagreb, 3. 5. 1913—). Diplomirao 1937. g. u Beču, gdje je iste godine i doktorirao. Od 1945. do 1979. g., do odlaska u penziju, radio u Arheološkom muzeju u Zagrebu, u među-

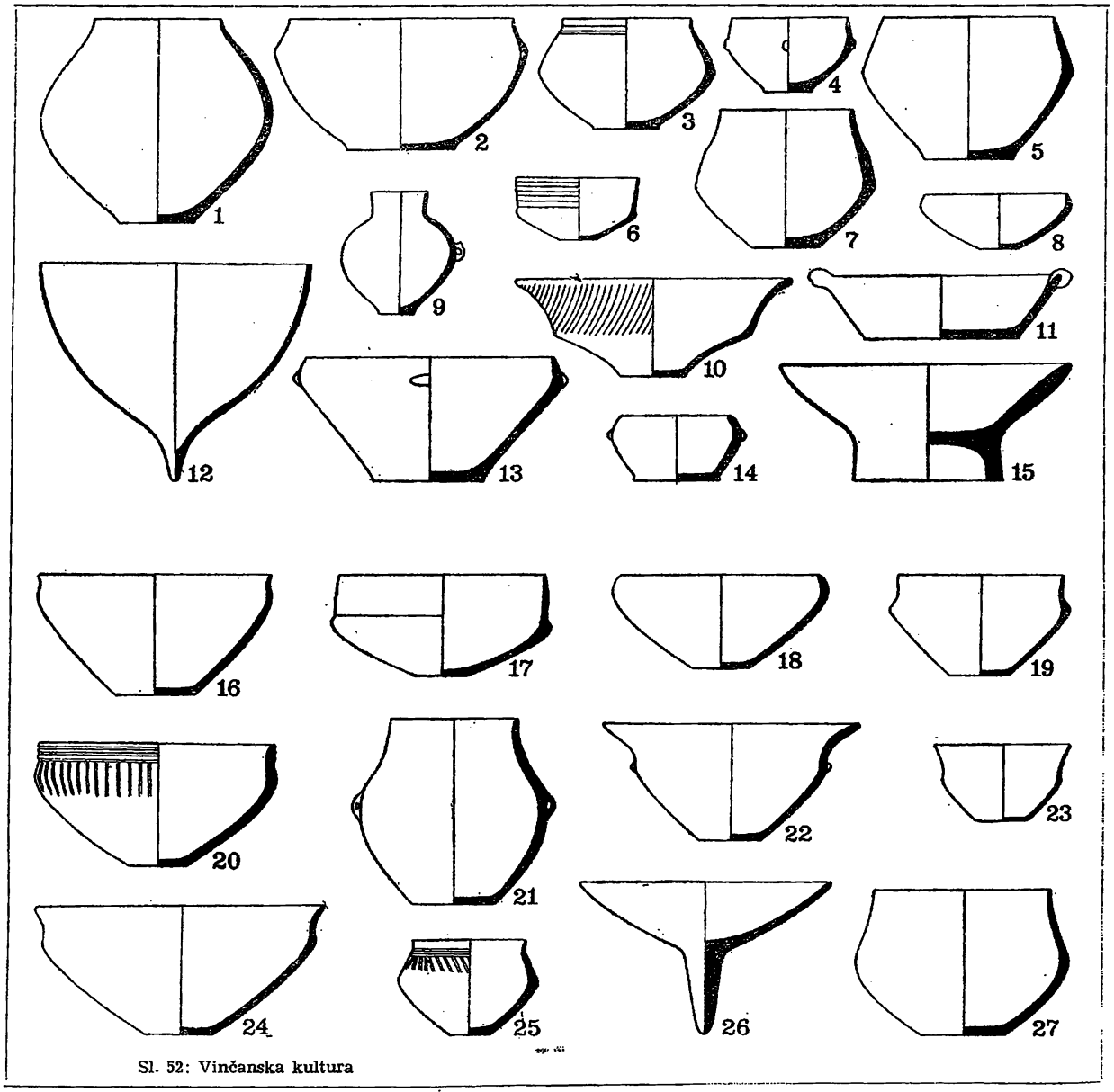

Sl. 52: Vinčanska kultura

vremenu obavljao i fakultetsku nastavu u Zagrebu i Ljubljani. Svoj naučni interes posvetio je naročito arheološkim spomenicima ranog srednjeg vijeka, koje je obrađivao u sklopu novih postavki i pogleda u pogledu njihovog stilskog određenja i etničkog porijekla, ali i bronzanog doba, pri čemu je uveliko obuhvaćen i materijal iz Bosne i Hercegovine, a prvi put objavljen i nalaz naušnica iz Velike Kladuše*.

Relevantni radovi: v. Bibliografija.

LIT.: Uredništvo, *Dr Zdenko Vinski*, (biografija); *K. Simoni*, Bibliografija arheoloških radova od 1940. do 1980. godine, VAMZ 3. ser. XII—XIII, Zagreb 1979—80, IX—XV (broj posvećen Z. Vinskom). N. Miletić

VINSKI-GASPARINI, *Ksenija*, arheolog Zadar, 25. 7. 1919—). Diplomirala 1944. god. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, doktorirala 1973. na Filozofskom fakultetu u Zadru. Bavi se praistorijom i, djelimično, ranim srednjim vijekom. Glavna joj je oblast istraživanja bronzano doba, posebno period kulture polja s urnama. Obradila je monografski kulturu polja s urnama u sjevernoj Hrvatskoj, objavila veliki broj izvještaja, rasprava i studija. Dala je prvu hronološku podjelu ostava kasnog bronzanog doba u sjevernoj Bosni.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. B. Čović

VIS—PIVNICA — kulturna grupa v. Kultura polja sa urnama.

VIZANTIJA. Prvi jasniji tragovi vizantijskog uticaja na tlu Bosne i Hercegovine primjetni su već u prvim stoljećima ranog srednjeg vijeka, osim u arhitekturi i skulpturi i na predmetima s motivima iz kruga naglašene hrišćanske simbolike, izvedenim u tradicijama visokorazvijene zlatarske produkcije ili njihovim podražavanjem: zlatna ogrlica iz Varošluka* u Gornjem Turbetu (Travnik), fibule u vidu krsta iz Čiševina* u Lisičićima (Konjic) i Gradine* u Koritima (Duvno), fibule u vidu goluba iz Mogorjela* (Čapljina), Ljubuškog, Crkvine* u Rotimlji (Stolac) i Mazluma* (Galešine—Novi Dulići kod Gacka), fibule s povijenom nogom, kopče iz Varošišta* u Mihaljevićima (Sarajevo) i Dračevice* u Proboju

(Ljubuški), uz sporadične nalaze vizantijskog zlatnog novca. U ranoslovenskom periodu ovaj uticaj odraziće se uglavnom na spomenicima sakralnog obilježja i na nakitu. Već u posveti dosad poznatih crkvenih građevina (Sv. Petru, Sv. Mihajlu, Sv. Stefanu), vidni su uticaji široko rasprostranjenih istočnih kultova. Osnove crkava u vidu longitudinalnih građevina s pravougaonom apsidom pripadaju uobičajenom tipu vizantijske arhitekture, kao što je slučaj i s osnovama u vidu upisanog krsta i trikonhosa (Crnač*, Čičevo, Trebinje). Mnogi detalji u krugu preromaničke skulpture, kao motiv, ikonografsko rješenje ili likovno ostvarenje, nose pečat ove umjetnosti poznate širom mediteranskih prostora, kao što i formula pojedinih natpisa ili samo pismo na ovim fragmentima odaju vezanost za vizantijski krug (Groblje* u Rapovinama kod Livna, Perkuša džamija* u Livnu, Humac* kod Ljubuškog). Najstarije do sada poznate freske u Bosni i Hercegovini otkrivene na Crkvini* u Paniku kod Bileće, pripadaju vizantijskom slikarstvu epohe Komnena (sredina 12. v.). U ranoslovenskom nakitu vizantijski uticaj zapažen je počev od najstarijih zlatnih nalaza iz Kablića* kod Livna, Velike Kladuše* i Kućišta* u Višićima kod Čapljine, datiranih u početak 7, odnosno u 9. v., koji predstavljaju rad vizantijskih majstora, do brojnih tipova naušnica i prstenja dalmatinskohrvatske* grupe, izvedenih u imitaciji luksuznih vizantijskih uzora, ili pojedinih tipova bjelobrdske* grupe u krajnje rustificiranoj izvedbi. Među povremenim nalazima vizantijskog novca ovog razdoblja posebno se ističe nalaz oko 300 zlatnika Romana III Argira (1028—1034) iz Gornje Drežnice* (Mostar). Uticaj vizantijske umjetnosti odražava se i u toku kasnijih stoljeća u različitim vidovima, naročito u izvjesnim spomenicima sakralne arhitekture, u fresko-slikarstvu i minijaturama, u nakitu i dr.

[*Tom 1:* Sl. 29 (3, 4, 6, 23); Sl. 34; Sl. 36 (2); Sl. 50 (4, 8); Tab. 1 (2, 7, 8, 16, 17); Tab. 2 (3, 4); Tab. 10 (16); *Tom 3:* Tab. 11 (4, 5); Tab. 12 (2, 4)]

LIT.: *N. Miletić* 1980, 287—306, sl. 1—17; *N. Miletić* 1984, 384—405, sl. 119, 120, 122, 123, 128—136. N. Miletić

VRPČASTA (»SCHNUR-«) KERAMIKA. Pri današnjem stanju istraženosti izgleda da keramika ukrašena utiskivanjem tekstilne vrpce u glinu predstavlja sasvim sporednu pojavu u eneolitu Bosne i Hercegovine. Također izgleda da je ova pojava ograničena na južne dijelove ovog teritorija. Naime, primjerci vrpčaste keramike su pronađeni samo na tri nalazišta u Hercegovini: u Zelenoj pećini* u Blagaju (Mostar), u stratumu I, u tumulusu br. 11 iz Ljubomira kod Trebinja (Ljeskova glavica*), te u (novootkrivenoj) pećini Lazaruši u Dabrici kod Stoca. U sva tri slučaja se radi o gotovo identičnim tipovima posuda (loptaste s uskim otvorom) i o vrlo sličnoj ornamentalnoj kompoziciji horizontalnih traka i trouglova. Svi primjerci imaju određenu vrijednost hronološkog karaktera, a u kulturnohistorijskom pogledu primjerak iz Ljubomira ima znatno veći značaj. Naime, dok se na osnovu primjerka iz Zelene pećine i Lazaruše ne može sa sigurnošću govoriti o prisustvu nosilaca vrpčasto ukrašene keramike na ovom prostoru, nalaz takve keramike u tumulu iz Ljubomira tu mogućnost čini sasvim vjerovatnom. Pored toga, nalaz iz Ljubomira ukazuje da se nosioci vrpčaste keramike na ovom prostoru eksponiraju i kao nosioci sahranjivanja pod tumulima, što je najranija pojava grobova tog tipa na tlu Bosne i Hercegovine.

[*Tom 3:* Tab. 3 (2)]

LIT.: *A. Benac* 1957 a, 82—83; *B. Čović* 1980 c, 35—36. B. Marijanović

VUČEDOLSKA KULTURA. To je najizrazitija eneolitska kultura na području Bosne i Hercegovine. Na ovo područje ona prodire u svom već oformljenom obliku, pa i nalazišta iz ove oblasti pripadaju njenim razvijenijim fazama. Bosna i Hercegovina je jedna od perifernih oblasti njene rasprostranjenosti. Najznačajnija vučedolska nalazišta na ovom prostoru koncentrisana su u zapadnoj i južnim dijelovima centralne Bosne. U zapadnoj Bosni to su: Zecovi* (Zecovi, Prijedor) i Topića glavica* (Begogačani, Prijedor), Hrustovača* (Hrustovo, Sanski Most), Pejića gradina* (Svodna—Šurlani, Prijedor), te Dabar pećina* (Donji Dabar—Filipovići, Sanski Most), Bahtagića gradina* (Krasulje, Ključ). U centralnoj Bosni najbrojnija su naselja u okolini Sarajeva: Debelo brdo (Sarajevo—Centar), Fortica* (Sarajevo, Stari grad), Gradac—Ilinjača* (Gornji Kotorac, Ilidža), Gradac* (Homolj, Kiseljak), a zatim u okolini Travnika: Gradina* (Alihodže, Travnik), Crkvine* (Gornje Turbe, Travnik). Pored ovih oblasti, vučedolskih elemenata ima i na prostoru Hercegovine, a najizrazitiji su u Velikoj Gradini* (Varvara, Prozor). Pojedinačni vučedolski nalazi zabilježeni su i na nalazištu Vis* (Modran—Gradina, Derventa).

Tipološke odlike keramičkih nalaza prikupljenih na pomenutim nalazištima ukazuju na potrebu izdvajanja dviju zasebnih varijanti (tipova) ove kulture. Prvoj varijanti (zapadnobosanski ili hrustovački tip) pripadaju nalazišta u zapadnoj Bosni, dok drugoj varijanti (južnobosanski ili tip Debelo brdo) pripadaju naselja iz centralne Bosne.

Zapadnobosanski ili hrustovački tip je u tipološkom pogledu blizak slavonsko-sremskom tipu, ali ga odlikuju i neke forme tipične za klasičnu fazu vučedolske kulture, pa se zbog toga zapadnobosanska varijanta iskazuje kao sadržajno najbogatija u krugu kasne vučedolske kulture. Vodeći oblici ove varijante su bikonične zdjele, lonci i amfore, te trbušaste amfore, terine, vrčevi s trakastom drškom i kupe na nozi. Ornamentalni sistem karakterišu prvenstveno tehnike duboreza i izdubljivanja, a u manjoj mjeri i žigosanje, Furchenstich i urezivanje. Sve ove tehnike su praćene obilnom upotrebom bijele inkrustacije. Ornamentalni motivi se kreću u okviru geometrijskih oblika (trouglovi, rombovi, kvadrati) koji dolaze u različitim kombinacijama, ili se radi o jednostavnim linearnim motivima (cikcak i prava linija, stepenasti motivi i sl.).

Južnobosanski ili tip Debelo brdo se u tipološkom pogledu znatno razlikuje od ostalih istovremenih varijanti vučedolske kulture. Vodeći keramički oblici ovog tipa pokazuju izrazitu sklonost ka trbušastoj profilaciji (lonci, posude sa neznatno izvijenim vratom, piriformne vaze), dok su bikonični oblici zastupljeni u manjoj mjeri. Ornamentalni sistem ovog tipa je znatno jednostavniji i siromašniji od ornamentalnog sistema zapadnobosanske varijante. Među ornamentima dominiraju koncentrični rombovi i kvadrati izvedeni Furchenstich-tehnikom i tehnikom udubljivanja, a zatim redovi žigosanih trouglova. Južnobosanskoj varijanti pripada i jedini nalaz figuralne plastike (Debelo brdo) u okviru vučedolske kulture u Bosni i Hercegovini.

Vučedolska kultura u Bosni i Hercegovini je i prvi pouzdan predstavnik razvijene metalurgije bakra. Iako s ovog prostora potiče relativno veliki broj nalaza bakarnog oruđa, prvi pouzdani dokazi o razvijenoj metalurgiji bakra potiču iz naselja vučedolske kulture. Na Zecovima, Debelom brdu, Alihodžama i Velikoj gradini u Varvari pronađeni su kalupi za izradu bakarnih sjekira različitih oblika (trape-

zaste sjekire i sjekire sa jednim sječivom i cilindričnim usadnikom), bodeža i igala (ili šila), te keramički završeci mijeha (duhaljke).

Bosanskohercegovačka nalazišta vučedolske kulture relativno su udaljena od velikih centara i glavnog područja te kulture u Slavoniji i Srému. Zbog toga postoje i određene hronološke razlike u odnosu na razvojne faze te kulture na njenom matičnom području, a iz istog razloga je došlo i do izvjesnih odstupanja u keramografskim odlikama u odnosu na klasično područje vučedolske kulture. Vučedolska naselja u Bosni i Hercegovini pripadaju kasnoj fazi ove kulture, a samim tim obilježavaju i kasni eneolit ovog područja.

[*Tom 1:* Tab. 7 (1); Tab. 17 (5); *Tom 2:* Tab. 5 (1—7); Tab. 6 (1—6); *Tom 3:* Tab. 3 (3—7)]

LIT.: *A. Benac* 1964 a, 136—140; *B. Čović* 1978, 16—27, 46—54; *A. Benac* 1979, 136—140; *S. Dimitrijević* 1979 a, 308—310, 338—339; *A. Benac* 1984, 72—87. B. Marijanović

VULETIĆ—VUKASOVIĆ, *Vid,* pisac, sakupljač arheološke građe (Brsečine kod Dubrovnika, 16. 12. 1853 — Dubrovnik, 10. 7. 1933). Djelovao je kao profesor u Dubrovniku, a svoje radove objavljivao u raznim časopisima. Bavio se proučavanjem starobosanskih natpisa te pojedinim problemima iz srednjovjekovne bosanske istorije.

Važniji radovi: v. Bibliografija. L. Fekeža

W

WENZEL, *Marian,* istoričar umjetnosti i slikar (Pittsburgh, USA, 18. 12. 1932—). Studirala umjetnost na University of California u Santa Barbari (USA), doktorirala 1962. u Londonu. Duži period bila saradnik u Warburg and Courtauld Institute u Londonu. Poseban interes njenog istraživačkog rada posvećen je dugi niz godina umjetničkoj obradi stećaka, naročito ornamentike, njihovom porijeklu i uklapanju u umjetnička strujanja na širokom evropskom i mediteranskom prostoru. Učestvovala je u programu zaštitnih iskopavanja nekropola stećaka u dolini Trebišnjice 1967—1968. g. i sa Lj. Kojić obavila iskopavanja nekoliko grobova pod stećcima u Veličanima.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. N. Miletić

LIT.: *J. Filip,* Enzyklopädisches Handbuch zur Ur-und Frühgeschichte Europas 2, Prag 1969, s. v. Wenzel. N. Miletić

WERNER, *Joachim,* arheolog (Berlin, 23. 12. 1909 —). Diplomirao 1932. g. u Marburgu, između ostalog bio profesor univerziteta u Frankfurtu, Strassburgu i Münchenu. U mnogim studijama koje se odnose na arheološki materijal ranog srednjeg vijeka na širokom evropskom području, (među ostalima) obuhvaćeni su i nalazi iz Bosne i Hercegovine uz posebnu objavu pojasne garniture iz Mogorjela* kod Čapljine.

Relevantni radovi: v. Bibliografija.

LIT.: *J. Filip,* Enzyklopädisches Handbuch zur Ur-und Frühgeschichte Europas 2, Prag 1969, s. v. Werner. N. Miletić

Z

ZANATSTVO. *A) Neolitsko i eneolitsko doba.* Određena podjela rada, pa i specijalizacija (npr. u izradi finijeg kremenog i koštanog oružja i oruđa) morala je postojati već u mlađem paleolitu, ali nije imala karakter izdvojenih, specijalizovanih pojedinaca ili grupa. U *neolitsko doba* podjela rada je bila izgrađena na novoj i posve drugačijoj privrednoj i društvenoj osnovi, a viši stepen specijalizacije opet je bio vezan za izradu oružja i oruđa od kamena i kosti, te drugih upotrebnih predmeta (posebno zemljanog posuđa, pa i nakita), kao i nekih predmeta kultne namjene (glinene figurine, žrtvenici i sl.). Visok tehnički i estetski domet, dostignut u izradi značajne količine tih objekata, dozvoljava pretpostavku da se u većini naselja ovog doba dio *populacije* u znatnoj mjeri posvećivao ovim poslovima. Ostaje otvoreno pitanje da li je obim tih poslova bio tako velik i važan da bi pojedincima mogao biti osnovno zanimanje i obezbjeđivati im egzistenciju. U okviru vinčanske* kulture u istočnoj Srbiji dio populacije bavio se rudarstvom* i metalurgijom* bakra, pa bi se u tom slučaju moglo govoriti o nosiocima tih djelatnosti kao izdvojenom društvenom sloju — zanatlijama. Naselja vinčanske kulture u sjeveroistočnoj Bosni (»Donja« Tuzla*, Gornja Tuzla*) poznavali su upotrebu i preradu bakra, a i pokušavali su taliti neke rude, ali obim tih djelatnosti nije bio velik, pa pitanje postojanja rudara i metalurga, kao izdvojene socijalne grupe, ostaje otvoreno.

Tokom *eneolitskog doba,* sa sve većom upotrebom bakrenog oružja, oruđa i nakita, metaloprerađivačka djelatnost dobija poseban status u praistorijskim društvenim zajednicama, a njoj se (ovdje gdje su za to postojali uslovi) pridružuje i rudarstvo. Pronalaženje, kopanje, finiranje i taljenje rude, rafiniranje sirovog bakra, izrada kalupa i livenje bakrenih izrađevina, tražili su mnoga specifična znanja i iskustva, ograničena na manji broj ljudi koji su se tim poslovima bavili (vjerovatno, kako to etnografske paralele pokazuju, čuvajući tajne tog posla u socijalnoj grupi i porodičnom okviru kojim su pripadali). To je i početak *zanatstva* u pravom smislu tog pojma. Mada treba računati da su zanatlije ove vrste (makar i u veoma ograničenom broju) postojale i u naseljima drugih eneolitskih kultura, pouzdane podatke o radu livaca bakrenih izrađevina u Bosni i Hercegovini dala su samo naselja vučedolske* kulture: Zecovi* kod Prijedora, Gradina* u Alihodžama kod Travnika, Debelo brdo* u Sarajevu i Velika gradina* u Varvari kod Prozora. Utvrđena je proizvodnja običnih »trapezastih« sjekira, klinova i dlijeta, bodeža u obliku lista, šila i, posebno, sjekira s cilindričnom ušicom (bojne sjekire). Mada je količina nađenih dijelova pribora za livenje (kalupi, keramički završeci duvaljki) relativno mala, sami nalazi kalupa omogućili su da se s djelatnošću vučedolskih zanatlija — *livaca* dovede u vezu proizvodnja bojnih sjekira s cilindričnom ušicom, nađenih u Bosni u značajnom broju (v. ostave). To pokazuje da je produkcija ovog oružja bila znatna; pored bojnih sjekira te ostave sadrže i bakrene ingote u obliku lepeze kao specifičan proizvod talioničara ovog doba.

LIT.: *A. Benac* 1964 a, 116—118, 156—160; *B. Marijanović* 1977; *A. Benac* 1979 a, 383—384, 402, 440—441; *B. Čović* 1984, 118—128. B. Marijanović

B) Bronzano doba. Pronalazak bronze ubrzao je proces podjele rada i specijalizacije zanatlija. Pored složenih poslova legiranja i livenja pojavljuje se dalja obrada: hladno i vruće kovanje, kaljenje, izrada bronzane žice i lima i njihova dalja prerada, spajanje dijelova zakovicama ili lemljenjem, glačanje površina (cizeliranjem) i ukrašavanje, uglavnom graviranjem, punciranjem i iskucavanjem plastičnih motiva (na limu), tordiranjem (žice i šipki) i sl. Mada je, najvjerovatnije, većina majstora — me-

taloprerađivača tog doba umjela raditi više poslova, treba pretpostaviti da je u toj oblasti bila uspostavljena osnovna podjela ovih poslova na *rudare, talioničare, livce* i *kovače-kujundžije;* ovi posljednji su, po svoj prilici, istovremeno bili i *graveri,* odnosno *toreuti.* Kako su i rudarstvo i metalurgija tokom *ranog,* pa i *srednjeg* bronzanog doba u Bosni i Hercegovini bili slabo razvijeni, prve podatke o autohtonom metaloprerađivačkom zanatstvu nalazimo ovdje tek krajem srednjeg bronzanog doba: nakit autohtonih oblika ili ukrasa u podrinjskoj* grupi i na Glasincu*, kalup u sloju B—2 Velike gradine* u Varvari kod Prozora. Tokom *kasnog* bronzanog doba, a naročito u prva dva stoljeća 1. milenija st. e., ovi se zanati naglo razvijaju, pa možemo identifikovati i veće radionice: Čungar* u Osretku kod Cazina, Ripač* kod Bihaća, Donja Dolina* kod Bosanske Gradiške, Pivnica* u Potočanima kod Odžaka, Velika gradina* u Varvari kod Prozora, Debelo brdo*, u Sarajevu, kao i proizvode lokalnih bosanskih radionica ovog doba, specifičnih oblika i ukrasa (ostave Veliki Mošunj* kod Viteza i Brgule* kod Vareša, grobovi iz Paklenice* u Tešnju i glasinačke* grupe kasnog bronzanog doba, neki tipovi fibula, kopalja, kratkih mačeva i sl. iz raznih nalazišta). Pomenuta nalazišta, kao i neke ostave* sjeverne Bosne (posebno Boljanić* kod Gračanice) dali su dosta podataka i o alatu tih zanatlija: to su različiti kalupi, čekići, dlijeta, nakovnji, probojci, punce, pile, manji nakovnji, sjekači za lim i dr., a pojedini objekti svojom izradom i izvođenjem ukrasa indiciraju i upotrebu tocila i šestara s pomičnim kracima. Uz bronzani, u kasno bronzano doba izrađuje se i nešto zlatnog nakita*.

Uz ove zanate, vezane za dobijanje i preradu metala važnu ulogu i dalje ima stari, lončarski zanat. Mada je, vjerovatno, jednostavnije posuđe za svakodnevnu upotrebu izrađivalo svako domaćinstvo samo, fina keramika, posebno ona složenijih oblika i bogato ukrašena, odaje veoma izvježbane ruke i upućuje na postojanje specijalizovanih zanatlija — — lončara koji su proizvodili za tržište. Teško je reći da li je i u nekim drugim djelatnostima (npr. drvodjelstvo i drvorezbarstvo, pa obrada kosti i rožine) u bronzano doba bilo ovakve specijalizacije, ili je to još ostalo isključivo u okviru kućne radinosti, kao i izrada tekstilnih predmeta, obuće i sl.

LIT.: *V. Ćurčić* 1908 b; *Z. Marić* 1964, 51; *B. Čović* 1975, 12—13; *K. Vinski-Gasparini* 1983, 660—665; *K. Vinski-Gasparini* 1983 a, 628, 634—635; *B. Čović* 1983 c, 408—409; *B. Čović* 1983 e, 450—451; *B. Čović* 1984, 128—135; *B. Čović* 1984 b, 102—104, 111—112. B. Čović

C) Željezno doba. Zanatstvo ovog doba u Bosni i Hercegovini je prirodni nastavak te djelatnosti iz prethodnog razdoblja, ali je i po obimu, a i po stepenu podjele rada i specijalizacije, mnogo razvijenije. Znatno pristupačnija i bogatija ležišta željeznih ruda omogućila su snažan polet metalurgije* željeza, a količina metala u prometu neuporedivo se povećala. Pored oruđa* (sjekire, noževi, motike, srpovi, kliješta i sl.) u velikim količinama izrađuje se željezno oružje* (koplja, mačevi, bojne sjekire, obloge štitova), pa i izvjesna količina nakita. Kako je i produkcija bronzanih izrađevina takođe rasla (defanzivno oružje*, posuđe, velika količina različitog nakita*) povećao se dalje broj zanatlija; usljed toga, a i usljed različnosti tehnologija, vjerovatno je da su *kovači željeza* činili posebnu grupu među zanatlijama, dok su se drugi bavili *livenjem bronze* i izradom predmeta od poluprerađevina: bronzanih šipki, žice i lima (kujundžije). Treba, ipak, reći da su u izradi nekih tipova alata, pa i oružja (drške mačeva i noževa) upotrebljavani kombinovano i bronza i željezo. Uvedene su i nove tehnike u izradi bronzanih predmeta, kao što su tehnika proboja i šupljeg livenja. Pored bronze i željeza, za izradu nakita upotrebljava se (iako u mnogo manjoj količini) još i kositar, srebro i zlato, mada je malo vjerovatno da se zlatarski zanat bio izdvojio kao posebna specijalnost; proizvodi od dragocjenog metala tipološki se ne razlikuju od onih izrađenih od bronze.

U sloju željeznog doba naselja Pod* kod Bugojna otkriveni su ostaci jedne kuće, obnavljane više puta u toku dužeg vremenskog raspona, u kojoj se tokom života nekoliko generacija odvijala intenzivna izrada različitih predmeta od *kosti i rožine.* To pokazuje koliko je daleko bila otišla specijalizacija među zanatlijama. U tom su naselju inače nađeni ostaci veoma razvijene zanatske djelatnosti, pa se može pretpostaviti da se znatan dio njegovog stanovništva bavio livačkim, kovačkim i kujundžijskim poslovima, uz *lončarstvo,* koje je takođe bilo važna zanatska grana i u željezno doba. Slično se može reći i za Donju Dolinu* kod Bosanske Gradiške, Sanski Most* i Debelo brdo* u Sarajevu. Uz alat i sprave poznate još iz bronzanog doba, pojavljuju se kovačka kliješta, vatralj, te kovački mijeh sa glinenim sopaljem, izrađenim u obliku glave konja.

LIT.: *B. Čović* 1959, 73—77, *Z. Marić* 1964, 51—52; *B. Čović* 1975 a; *B. Čović* 1980 b; *B. Čović* 1984, 135—140; *B. Čović* 1987, 273—274; *B. Čović* 1987 a, 472; *B. Čović* 1987 b, 515—516; *B. Čović* 1987 c, 637; *R. Drechsler-Bižić* 1987, 530; *S. Gabrovec-B. Čović* 1987, 916—917. B. Čović

D) Helenističko doba. Ekonomska i socijalna struktura društva ovog doba dopušta sasvim vjerovatnu pretpostavku o razvijenosti čitavog niza specijalnosti i zanata, premda sasvim egzaktni podaci postoje samo za manji broj. Naravno, kao što je to slučaj i sa svim ostalim aspektima helenističkog doba, gotovo svi ti podaci su vezani za Ošaniće. Jedan od najizrazitijih podataka te vrste vezan je za građevinsku djelatnost na ovom nalazištu. Brojnost arhitektonskih objekata, posebno onih od opšteg značaja, kvalitet gradnje i pažljivost u obradi osnovnog materijala — kamena — nesumnjivo ukazuju u pravcu razvijenosti jednog posebnog zanata, ili bolje reći vještine, koja se može uspoređivati sa nešto kasnijim i savremenim *kamenorezačkim* ili *klesarskim* zanatom.

Brojnost keramičkih izrađevina, posebno amfora i gnatia keramike, poznavanje lončarskog točka i kvalitet keramičkih proizvoda nužno ukazuju da je, u uslovima razvijene ekonomije i podjele rada, morala postojati i specijalnost te vrste, za koju sasvim slobodno možemo upotrijebiti naziv lončarski zanat.

Sadržaj poznatog depoa (ostave*) različitih alata (kalupi, vaga, čekići, nakovanj i sl.), te pojedinačni nalazi ukrasnog karaktera (prsten sa skarabejom, obloge pojasnih ploča, fibule i igle) ili objekata utilitarnog karaktera (okovi gradske kapije, čavli) nesumnjivo govore u prilog vrlo razvijenog kovačkog, ljevačkog i juvelirskog zanata. Nije moguće sasvim razjasniti jesu li ove specijalnosti sastavni dio jednog zanata ili ih treba razdvojiti. Spomenuti depo, pored juvelirskih proizvoda i alata, sadrži proizvode čisto kovačkog karaktera (motike, testere, veći čekići, turpije i sl.) što bi prije govorilo u prilog prve mogućnosti, ali treba računati i sa mogućnošću da je depo pripadao većoj radionici u kojoj je moglo raditi više zanatlija različitih specijalnosti *(livci, kovači, kujundžije, juveliri).*

Konačno, robno-novčani karakter proizvodnje i trgovine, odnosno samo postojanje novca i potreba

za kontrolom njegovog kovanja, nužno podrazumijeva i postojanje kovnica novca i odgovarajuće specijalizacije, odnosno zanata.

LIT.: *Z. Marić* 1973 a, 237—255; *Z. Marić* 1977, 35—36; *Z. Marić* 1979. B. Marijanović

E) Doba rimske vladavine. Autohtono zanatstvo, dosta intenzivno u predrimsko doba, nije se osobito dalje razvijalo u prva dva stoljeća rimske vladavine, osim onih zanata koji su radili direktno za potrebe vojske. Naime, zna se da su zanatske radionice Rima, sjeverne Italije i Galije preplavile i naše krajeve svojim proizvodima, snabdijevajući, u prvom redu, vojsku, a zatim građane oružjem*, oruđem*, posuđem (tera sigilata, staklo, bronzano posuđe), pa i sitnom plastikom (v. trgovina).

Kad su se rimske vojne jedinice povukle, prestao je uvoz većih količina zanatske robe, pa su se i na tlu Bosne i Hercegovine u 3. i 4. st. počele u većem broju osnivati zanatske radionice. Brojni arheološki predmeti potvrda su mnogim zanatima koji su se obavljali u ovim krajevima. Tako, na osnovu ingota, te raznih drugih ostataka i tragova, pa i gotovih proizvoda lokalnog karaktera, doznajemo da su postojali majstori *(livci, zlatari, kujundžije, juveliri),* koji su obrađivali bronzu i dragocjene metale (zlato, srebro), te izrađivali nakit* (fibule, naušnice, pektorale, razne aplike, narukvice, prstenje), postižući u nekim izrađevinama zavidnu umjetničku razinu. Jedan od najvažnijih zanata bio je *kovački;* kovača je ponajviše bilo na poljoprivrednim dobrima (vile rustike, fundusi). Oni su izrađivali i održavali poljoprivredni alat, raonike, motike, srpove, kosijere, sjekire). S obzirom na dosta intenzivnu izgradnju javnih i privatnih građevina moralo je biti dosta *zidara,* pa *tesara* i *drvodjelaca.* Rad ovih zanatlija potvrđen je nalazima njihova alata: čekića, bradvi, pila, svrdla, visaka itd., a ima i likovnih potvrda (npr. na urni Dicija Sestenija iz Jezerina* u Pritoci kod Bihaća). Arhitekturna plastika (stubovi, kapiteli i dr.), te nadgrobni i drugi spomenici potvrda su djelovanja velikog broja *klesara;* neki njihovi proizvodi dostizali su dosta visoku umjetničku razinu, a na jednom (nadgrobni spomenik djevojke Lupae iz Sovića kod Gruda) pominje se u natpisu i ime klesara: Maximinus sculpet.

Mnogi nalazi željeznih i koštanih predmeta (noževa i šila) ukazuju na *kožarski* zanat, na obradu kože i izradu obuće. I pored velikog uvoza posuđa, postojalo je domaće *lončarstvo,* potvrđeno nalazima peći (Oglaja u Putovićima kod Zenice — već u 1. st. — i druga nalazišta). Posljednju potvrdu nalazimo na kasnoantičkom grafitu sa Debelog brda kod Sarajeva (Ego iustus ollarius...). S obzirom na postojanje sirovine (kvarcni pijesak), mogle su i u ovim krajevima postojati radionice stakla, ali je za sada staklarska peć nađena samo na lokalitetu Crkvina* u Paniku kod Bileće (3—4. st.).

LIT.: *C. Patsch* 1902 a, 1—16; *D. Sergejevski* 1952, 41—57; *E. Pašalić* 1953, 345—348; *D. Sergejevski* 1963, 97; *M. Kosorić* 1965 b, 49—56; *D. Rendić-Miočević* 1967, 339—356; *Đ. Mano-Zisi* 1969, 21—25; *M. Veličković* 1969, 33—36; *B. Jeličić* 1969, 45—46; *V. Paškvalin* 1969, 165—169; *B. Raunig* 1974, 203— 214; *Đ. Basler* 1977, 121—216; *N. Cambi* 1982, 91—109; *I. Bojanovski* 1983 b, 119—130; *E. Pašalić* 1984, 214—219. V. Paškvalin

F) Rani srednji vijek. Ne raspolažemo direktnim podacima o razvoju i vrstama pojedinih zanata u periodu seobe naroda, ali je vrlo vjerovatno da je u određenoj mjeri nastavljena djelatnost mnogih zanatlija različitih grana poznatih na ovom području u doba rimske vladavine. To se može sasvim sigurno pretpostaviti za *zidare,* o čemu nam svjedoče brojne sakralne građevine, zatim za *lončare* i *kovače* i, u određenoj mjeri, za *zlatare.* Sa više sigurnosti o razvoju pojedinih zanata možemo zaključivati za period koji pripada ranoslavenskom dobu, jer nam to omogućuje raznovrsni i bogati fundus prikupljenog materijala. Pored zidarskog i, vjerovatno, *tesarskog*

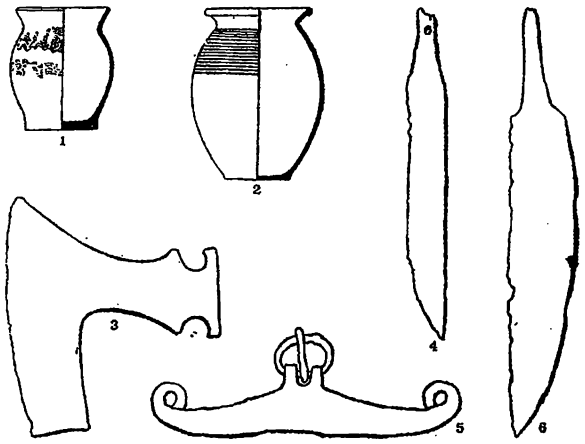

Sl. 53: Zanatstvo, rani srednji vijek

zanata, *lončarstvo* je svakako u velikoj mjeri bilo zastupljeno u prvoj fazi sa primitivnom, tradicionalnom tehnikom, a kasnije proizvodnjom usavršenom upotrebom lončarskog kola, ukrašavanjem i ostalim finalnim postupcima. Množina sitnijeg oružja i dijelova vojne opreme (koplja, strelice, mamuze), pored očiglednog importa iz franačkih radionica i onih u susjednoj Dalmaciji, svjedoči i o prisustvu domaćih majstora, a to isto može se pretpostaviti i za majstore koji su izrađivali jednostavnije varijante brojnih tipova naušnica i prstenja. Ovdje svakako treba pribrojiti i *tkače,* koji su proizvodili jednostavnije tekstilne materijale za široku upotrebu. Dalji razvoj pojedinih zanatskih grana uslovljen je i razvojem feudalnih društvenih odnosa, razmjenom iskustava na širem prostoru, imitiranjem uvoženih predmeta, poklonima i dr.

LIT.: *N. Miletić* 1984, 420—422. N. Miletić

G) Kasni srednji vijek. Proučavanje zanatstva u srednjovjekovnoj bosanskoj državi zasniva se na materijalnim, likovnim i pisanim izvorima. Na osnovu nalaza zanatskih proizvoda nije uvijek moguće utvrditi da li su oni rad domaćih majstora ili su uvezeni. Pisani izvori su brojniji i određeniji od materijalnih, ali su ograničeni na posljednja dva stoljeća srednjega vijeka i odnose se samo na majstore koji obavljaju neki posao izvan Bosne. Njima su obuhvaćene zanatlije iz gradova, dok o mnogobrojnim seoskim majstorima ne daju nikakvih podataka. Za druge domaće majstore znamo iz toponomastičke građe. Razvoj zanatstva tekao je uporedo sa razvojem bosanske privrede, koja je sa snažnim razvojem započela od sredine 14. st. Osnovni faktori koji su doveli do toga su: razvoj rudarstva* i metalurgije*, podizanje naselja gradskog tipa i prisustvo stranih zanatlija koji donose savršeniji alat, zatim odlazak domaćih ljudi na izučavanje zanata u primorske gradove, gdje su se upoznali sa novim, naprednijim tehnologijama.

Zanatska djelatnost feudalnog doba odvijala se u kući, na selu, vlastelinstvu i gradskim naseljima. Najbolje je poznata djelatnost zanatlija u gradovima. Zanatlije su svojim radom i proizvodima opsluživale seosko stanovništvo, vlastelu i ratnike i zadovoljavale potrebe svih društvenih slojeva.

Među najstarijim zanatima je *lončarski.* O majstorima koji su izrađivali predmete od keramike ne može se puno reći, jer su ostali potpuno anonimni, ili su iza sebe ostavili neznatne tragove u znakovima majstorskih radionica. Tako se na domaćoj keramici s Bobovca* (Dragovići—Mijakovići kod Vareša) mogu prepoznati znakovi desetak keramičarskih radionica.

Pored keramičarskog zanata, koji je, sudeći po arheološkim nalazima, bio najrasprostranjeniji i sa najdužim tradicijama, za srednjovjekovnu Bosnu od izuzetnog značaja je bio *kovački* zanat. Ova djelatnost u Bosni, zahvaljujući bogatim rudnim nalazištima, također ima bogatu tradiciju. Kovanje željeza ovdje se razvilo još u okviru seoskih gazdinstava. Imena mnogih sela izvedena su od naziva »kovač«, što govori o raširenosti ovoga zanata. U početku se ovim nazivom označava majstor, obrađivač tvrde sirovine pa i kamena, ali se vremenom iz ovog zanata izdvajaju pojedine specijalnosti. Kovači su se bavili i kovanjem oružja*, ali je došlo i do odvajanja pojedinih majstora *oružara: mačara, štitara, tulara* i *lukara.* Složenije vrste oružja, kao što su: oklopi, samostreli, puške i topovi, uvoženi su iz Dubrovnika i Ugarske, ili su ih za domaće potrebe radili stranci. Međutim, sredinom 15. st. iz Bosne se pozivaju majstori koji u Dubrovniku izrađuju topove za tamošnje potrebe, a livnice za topove podižu se u okolini bosanskih rudarskih centara. Svakako da je usavršavanju domaćih majstora na ovim poslovima dosta pomoglo poznavanje taljenja metala, koje se obavljalo u blizini rudnika (v. također rudarstvo i metalurgija).

Tokom cijelog srednjeg vijeka *zlatarstvo* je u Bosni bilo jedna od najvažnijih zanatskih i umjetničkih djelatnosti, kako po obimu tako i po značaju.

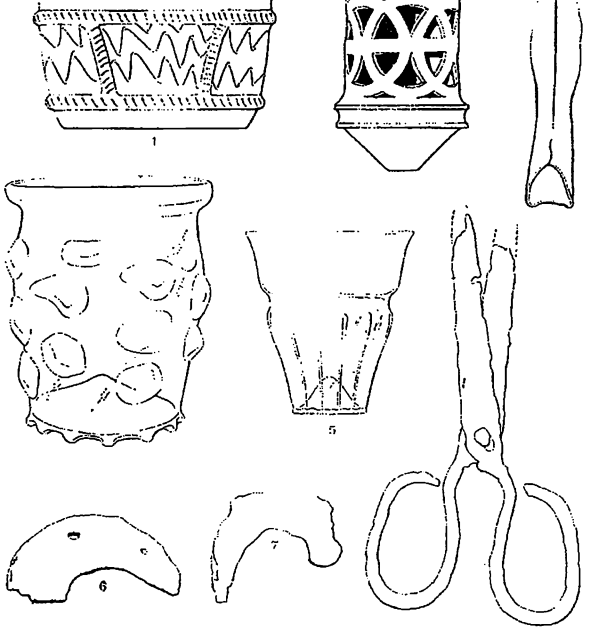

Sl. 54: Zanatstvo, kasni srednji vijek

Poimenično je poznat čitav niz zlatara — umjetnika, domaćih i stranih, koji su radili u Bosni, ali se ni u jednom slučaju ne može povezati zlatarsko djelo i njegov autor. Poimenično su poznati zlatari stranci, među kojima su najbrojniji Dubrovčani, dok su ostali majstori poznati samo izuzetno i pojedinačno. Bogata nalazišta srebra u istočnoj i srednjoj Bosni privlačila su zlatare iz srednje Dalmacije još krajem 12. i početkom 13. st. Utjecaj srednje Dalmacije zasvjedočen je geografskim smještajem najvažnijih nalazišta nakita 12. i 13. st. (Mramorje* u Grborezima kod Livna, Grudine* (Crkvina) u Bugojnu, Mogorjelo* kod Čapljine). U narednim periodima ovaj utjecaj slabi i teritorijalno se ograničava na zapadnu Bosnu. Ostalom zemljom dominira utjecaj dubrovačkih zlatara, koji tokom 14. i 15. st. dostižu visok umjetnički domet. Njih samo u Srebrenici između 1413. i 1459. g. ima 66. Ako se ovom broju dodaju i domaći majstori, onda nije teško vidjeti da je Srebrenica posebno razvijen zlatarski centar. Zlatara stranaca bilo je još u Fojnici, Kreševu, Visokom, Prači, Goraždu, Foči, Drijevima i dr. Domaći ljudi idu na izučavanje zlatarskog zanata u Dubrovnik i druge primorske gradove i vraćaju se u Bosnu da bi tamo radili, ali neki od njih ostaju u mjestima izučavanja zanata.

Zlatarski proizvodi su služili kao čisti ukras ili kao funkcionalni predmeti: kao ukrasni dijelovi nošnje, oružja, opreme, pokućstva i crkvenog namještaja, knjiga, slika i dr. Među zlatarske proizvode spadaju također pečati i novac. Primjenjujući gotovo sve zlatarske tehnike toga vremena, zlatari u Bosni izrađuju kraljevske i herceške krune, metalne čelenke, dijademe, naušnice, dugmad (puceta), prstenje itd. Naročit predmet rada zlatara bio je pojas, najtipičniji proizvod bosanskog srednjovjekovnog zlatarstva. Pojaseve su radili posebne vrste majstora *pojasara.* Oružje i bojna oprema, te konjska oprema također su bili predmet rada i zlatara. Bogati slojevi društva naručivali su od zlatara razne vrste pozlaćenog i posrebrenog posuđa, svijećnjake, a ukrašavane su i knjige i ikone. Predmeti namijenjeni kultu (križevi, relikvijari, kaleži i sl.), te pečatne matrice i kalupi za novac proizvodi su zlatarskih radionica.

Graditelji nose različna imena: *zidar, kamenar, klesar* ili *kamenorezac, drvodjelja* ili jednostavno *majstor.* Usprkos njihovoj specijalizaciji, redovna je pojava da jedan majstor obavlja i ostale poslove koji su potrebni za podizanje jedne građevine: kamenari i zidari obično poznaju klesarstvo, a drvodjelje se često bave i *rezbarstvom.* Najveći dio stambenih, gospodarskih i poslovnih zgrada podizale su domaće zanatlije, zidari i tesari. Za izgradnju nekih objekata, kao što su palače, crkve, cisterne i fortifikacije, pored domaćih, pozivani su i majstori iz primorskih gradova. Istovremeno, domaći majstori odlaze i u Dubrovnik da obave ugovorene poslove. O njihovoj djelatnosti najbolje svjedoče i brojni stećci izrađeni i ukrašeni od strane brojnih majstora »kovača«, od kojih su mnogima imena ostala zapisana.

Javni objekti u srednjovjekovnoj Bosni zidani su kamenom, dok su stambene zgrade i njihova unutrašnjost od drveta. Gradnja objekata od drveta i ukrašavanje tih objekata pretpostavlja, pored rada drvodjelja, i rad posebnih majstora *rezbara.* O njihovoj djelatnosti svjedoče nalazi alata i proizvoda rađenih u kosti. Sačuvani su i ugovori o odlasku dječaka iz Bosne u primorske gradove radi izučavanja rezbarskog zanata. Dubrovnik i Zadar su centri gdje su najčešće odlazili, ne samo zbog rezbarstva nego i zbog izučavanja ostalih graditeljskih struka.

U Dubrovniku, vjerovatno i u drugim primorskim gradovima, mladići iz Bosne izučavali su i zanate *tekstilne* struke. Samostalni domaći majstori

krojači spominju se dosta rijetko. Pored domaćih, u Bosni rade i majstori stranci, među kojima su najpoznatiji Dubrovčani. Oni rade na vladarskim i vlasteoskim dvorovima, kasnije i po gradovima. Osim *krojača*, često se spominju i *podstrigači — cimatori*, među kojima ima i domaćih ljudi. Znatan dio zanatskih poslova oko izrade odijela odvijao se na selu. Obavljali su ih seoski majstori, koji su se obično zvali *šavci* ili *šavnici* i sl. *Tkači* i drugi specijalizirani majstori za pojedine vrste i faze tekstilne proizvodnje izrađivali su tekstilne proizvode, od kojih su se neki i izvozili. U 15. st. spominju se i druge zanatlije koji se bave izradom odjevnih predmeta: *cipelari, papučari, klobučari, krznari i kožuhari*. Od ostalih zanatlija javljaju se: *sedlari, mesari, pekari, brijači i svjećari*.

Zanatska djelatnost u srednjovjekovnoj bosanskoj državi može se podijeliti na nekoliko struka: metalnu, građevinsku, tekstilnu, kožarsku, prehrambenu i neke druge, u okviru kojih je izvršena specijalizacija na pojedine zanatske grane. Na osnovu pregleda zanatlija samo u gradovima mogu se nabrojati 34 vrste raznih zanata. Za neke je karakteristično da se njima bave isključivo domaći ljudi. Takav je kovački ili lončarski zanat. To isto, s malim izuzetkom, važi za rezbare, mačare, lukare, pekare, mesare, kožuhare, papučare i tulare. Dalja karakteristika zanatske djelatnosti u Bosni jeste njena povezanost sa trgovinom, odnosno da se zanatlije pored zanatske proizvodnje bave i prodajom svojih proizvoda. Ta pojava nije karakteristična samo za srednji vijek već se, u izvjesnim vidovima, proteže i do danas.

LIT.: *D. Kovačević-Kojić* 1978, 201—222; *P. Anđelić* 1984 a, 435—587; *D. Kovačević-Kojić* 1987, 165—169. T. Glavaš

ZASPA. Narodni naziv za poseban oblik praistorijskog tumula* u zapadnoj Bosni. U novije vrijeme se gubi, zamijenjen drugim nazivima (humka, unjka, crkvina, glavica i sl.), ali uz još očuvanu tradiciju da se radi o zasutoj crkvi. U pitanju su obično tumuli nasuti zemljom ili mješavinom zemlje i pijeska, ponekad i kamena, većih dimenzija, visine i do 10 m. Prvi ih je zabilježio F. Fiala (1896 a). Poznatiji su: Zaspa* u Benakovcu kod Bosanske Krupe, Crkvina* u Johovici kod Bosanskog Novog, Glavica* (Hunjka) u Rejzovićima kod Ključa i Humka* u Kljevima kod Sanskog Mosta. Okvirna datacija: bronzano i željezno doba.

LIT.: *F. Fiala* 1896 a, 352. B. Čović

ZECOVI—DONJA DOLINA — kulturna grupa v. Kultura polja sa urnama.

ZELENIKA, *Anđelko*, istoričar umjetnosti i konzervator (Mostar, 18. 4. 1928—). Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu (1954), a magistrirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Od 1956. g. konzervator u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Mostaru. Posebno se bavio problemima istraživanja stećaka i njihove zaštite.

Relevantni radovi: v. Bibliografija. L. Fekeža

ZIZIO v. Ad Zizio.

Ž

ŽERAVICA, *Zdenko*, arheolog (Trebinje, 7. 6. 1945-). Diplomirao 1969. god. na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gdje je i magistrirao, 1973. Od 1969. do 1971. arheolog u Negotinu, 1971. do 1978. u Muzeju Bosanske krajine u Banjaluci, a od 1978. u Republičkom zavodu za zaštitu kulturnoistorijske i prirodne baštine u Sarajevu. Obavio više zaštitnih i sistematskih iskopavanja: praistorijsko naselje i grobovi u Donjoj Dolini* kod Bosanske Gradiške, praistorijska gradina Zemunica* u Radosavskoj i srednjovjekovna nekropola Bagruša* u Petoševcima kod Banjaluke, Kaštel* u Banjaluci, praistorijski tumuli u istočnoj Hercegovini. Objavio veći broj referata i izvještaja.

Važniji radovi: v. Bibliografija. B. Čović

ŽIVOTINJSKI STIL — Na evropskom kontinentu, u ranom srednjem vijeku, karakteristično ukrašavanje prepletenim zoomorfnim motivima, tzv. životinjski stil, razvija se na tradicijama kontinentalnog stila II, s jakim uticajem insularne ornamentike irsko-keltskog porijekla, koju su irsko-anglosaksonski misionari prenijeli tokom 8. v. u iluminiranje rukopisa, zatim na metalne proizvode. Centri ove umjetničke djelatnosti ranokarolinškog vremena bile su samostanske radionice i njima bliski proizvodni krug. U Bosni i Hercegovini primjerke ovog stila,

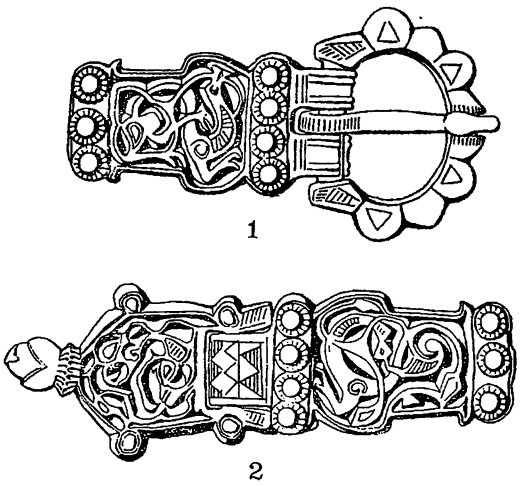

Sl. 55: Životinjski stil

među izuzetno rijetkim u našoj zemlji, predstavljaju dijelovi pojasne garniture iz Mogorjela* i jezičac pojasa iz Gornjih Vrbljana kod Ključa (Grad*), datirani u drugu polovinu 8. v.

LIT.: *Z. Vinski* 1979, 143—157. N. Miletić

IZVORI

I Z V O R I

Acta Alb. = Acta et diplomata res Albaniae mediane aetatis illustrantia, edd. Thallóczy, Jireček, Šufflay. I. II., 1913—1928.

Agatharch. = Agatharchid. (Vidi GGM = Geographi Graeci Minores, ed. C. Mullerus, Parisiis, 1855).

App. Illyr. = Appiani Historia romana, ed. L. Mendelssohn, Lipsiae, in aed. B. G. Teubneri 1879.

Arr. anab. = Arrianus, Anabasis, ed. Arrians Anabasis, I i II, Leipzig 1871, 1975.

Bell. Alex. = C. Iulius Caesar De bello Alexandrino, ed. A. Klotz in aed. Teubneri, 1927[1], 1966[2] (bell. Alex., Afr., Hisp., fragmenta.

Caes. civ. = C. Iulius Caesar De bello civili, ed. A. Klotz in aed. Teubneri, 1950.

Caesar BG. = Caes. Gall = C. Iulius Caesar De bello Gallico, ed. O SEEL in aed. Taubneri, 1961.

Diod. = Diodori bibliotheca historica, rec. L. Dindorf, Teubner.

Dio. = Dionis Cassii Cocceiani Historia Romana editionem primam curavit Ludovicus Dindorf, recognovit Ioannes Melber, vol. II, Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri, MDCCCXCIX.

Hieron. de viris illust. = Hier. vir. ill. = Hieronymus De viris illustribus, u Patrologiae cursus completus (ecc.), ed. J. P. Migne, Series Latina u 217. svezaka, Paris, 1844—55, Registar. sv. 1—4, 1862—64, Supl. 1 dd, 1958 dd: /kratica PL/; Corpus Scriptorum Christianorum Latinorum, editum consilio et impensis Academiae Litterarum (Caesareae) Vindobonensis, Wien, 1866 dd. (kratica CSEL).

Jordan, Getica = Jord. Get. = Jordanes Geta, De origine actibusque Getarum, et. Th. Mommsen, Monumenta Germaniae historica ecc (MG) V, 1. 1882.

Iustin. = M. Iunianus Iustinus, Epitoma historiarum Philippicarum Pompei Trogi, ed. O. Seel, Bt, 1935.

Konst. Porph. adm. = Konstantini Porphyrogeniti, De administrando imperio, Gy. Moravcsik, Budapest, 1949.

Liv. = Titus Livius, Ab urbe condita, ed. W. Weissenbron, Lipsiae Teubner, 1906.

Lucius, De regno = Lucius/Lučić,Lucić/ Ivan, Ioanes, De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, Amsterdam 1666.

Mela = Pomponii Melae, De Chorographia libri tres G. Ranstrand, acta Universitatis Gouthoburgensis 1971.

Not. Dign. occo. = Notitia dignitatum, ed. O. Seeck, Berolini, 1876.

Plin. nat. = C. Plinii Secundi Naturalis Historia libri XXXVII, in aed. Teubneri, Lipsiae 1906.

Polyb. = Polybius, Historiae, ed. Th. Bütnner—Wobst, Lipsiae, Teubner, 1904.

Ps.—Skyl. = Pseudo Scylacis Periplus, K. Müller, Geographi Graeci Minores, Vol. I, Paris 1855.

Ptol. geogr. = Geographie des Ptolemaeus von Otto Cuntz, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1923.

Rav. = J. Schnetz, Itineraria Romana volumen alteruum. Ravennatis Anonoymi Cosmographia et Guidonis Geographica /ed. J. Schnetz/, Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri MCMXL.

Steph. Byz. = Stephanos (v. Byzanz) Ethnika, u F. Gr. H. I, ed. A. Meineke, 1849.

Strab. = Strabon, Geographica, ed. A. Meineke, Lipsiae. in. aed. Teubneri, 1877.

Suet. Tib. = Suetonius Tranquillus, De vita Caesarum, rec. C. L. Roth Lipsiae, Teubner, 1882.

Tab. Peut = K. Miller, Itineraria Romana, Römische Reisewerke an Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916.

Vell. = C. Velleii Patorculi historiae Romanae libri duo, ed. stereotypa C. Tauchnitiana (nova impressio), Lipsiae sumptibus Ottonis Holtze, 1931.

BIBLIOGRAFSKI DIO

PREDGOVOR

Bibliografski dio toma 1. Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine nije rađen s ambicijom da pruži sistematiziranu i cjelovitu bibliografiju radova iz arheologije koji se tiču teritorija današnje Bosne i Hercegovine. Izrada takvog bibliografskog djela bio bi poduhvat za sebe i zahtijevala bi dugotrajan rad tima stručnjaka, a i posebnu publikaciju. To u ovom trenutku nije bilo izvodljivo. Zadatak »Bibliografskog dijela« je nešto skromniji. On je u neposrednoj funkciji samog leksikona, što se posebno odnosi na rad pod naslovom »Bibliografija — popis djela citiranih u tomu 1 — 3 Arheološkog leksikona«. Kako sam naslov kaže, rad sadrži pune bibliografske podatke za sva djela koja su u obliku skraćenica citirana u sva tri toma leksikona. »Bibliografija« je, dakle, ograničena na one radove o arheološkim nalazištima i pojavama u Bosni i Hercegovini koje su autori pojedinih dijelova, odnosno leksikografskih jedinica, uzeli u obzir pišući svoje tekstove. Treba imati u vidu i to da je jedan od osnovnih principa izrade djela leksikografskog tipa sažetost, što važi ne samo za tekstove u užem smislu, već i za literaturu koja se citira; ona je uvijek data u obliku užeg, selektivnog, popisa važnijih radova. Stoga je redakcioni odbor leksikona, dajući uputstva autorima i intervenišući tu i tamo tokom redigovanja, nastojao da tako sužena literatura u pojedinim člancima ipak pruži čitaocu mogućnost da se detaljno informiše o određenom periodu, pojmu, nalazištu. Citirani su po pravilu radovi koji sadrže prvi pomen nekog nalaza ili nalazišta, odnosno osnovnu obradu ili osnovni izvještaj o iskopavanju, zatim oni koji donose novu obradu ili nova tumačenja pojedinih nalaza, odnosno pojava, monografije i druga djela u kojim se sintetski obrađuju pojedini periodi, pojedine kulture (kulturne grupe), važnija nalazišta i ostale pojave koje arheologija istražuje i, najzad, važnije rasprave o pojedinim problemima relevantnim za arheologiju Bosne i Hercegovine. U saradnji s autorima tekstova, redakcioni odbor je posebno nastojao da se u leksikonu što više citiraju noviji radovi o pojedinim periodima, nalazištima i pojavama, te djela sintetskog karaktera koja sadrže iscrpniju bibliografiju o pojedinim temama. Tako je nastala ova selektivna bibliografija koja u većini slučajeva može zadovoljiti zahtjev čitaoca da se šire informiše o određenom pojmu obrađenom u leksikonu.

»Pregled bibliografske građe o arheologiji Bosne i Hercegovine« sastoji se od popisa različitih djela bibliografskog karaktera (bibliografija, pregleda sadržaja pojedinih časopisa i sl.) objavljenih u vremenu od 1914. do 1988. godine. Taj pregled je dalji putokaz čitaocu. Uz njegovu pomoć se mogu naći i ona djela — relevantna za arheologiju Bosne i Hercegovine — — koja nisu citirana u pojedinim člancima ovog leksikona, pa stoga nisu ušla u »Bibliografiju«. Redakcioni odbor se nada da je s oba glavna rada sadržana u »Bibliografskom dijelu« omogućen dovoljno širok uvid u relevantnu literaturu, te da će taj dio našeg leksikona u izvjesnoj mjeri i za određeno vrijeme nadomjestiti bibliografiju bosanskohercegovačke arheologije koju u ovoj prilici nismo mogli dati.

Redakcioni odbor

Dobrila Bokan

BIBLIOGRAFIJA

(popis djela citiranih u tomu 1—3 Arheološkog leksikona)

SKRAĆENICE

Bd	Band
br.	broj
fasc.	fascicule
knj.	knjiga
Krt.	Karta
l. sl.	listova slika
Nr	Nummer
n. s.	nova serija
Pl.	Plan
Prl.	Prilog
P. o.	Posebni otisak
Sl.	Slika
sv.	sveska
Tbl.	Tabla
Tfl.	Tafel
Vol.	Volumen

NASLOVI ČASOPISA

Acta antiqua	Acta antiqua Academiae scientarium Hungariae. Budapest.
Acta Archaeologica Carpatica	Acta Archaeologica Carpatica. Krakow.
AEM	Archäologisch—epigraphische Mitteilungen aus Österreich — Ungarn. Wien.
Anali Zavoda za znanstveni rad	Anali Zavoda za znanstveni rad. Osijek.
Archaeologia Iugoslavica	Archaeologia Iugoslavica. Beograd.
Arh. Vest.	Arheološki vestnik. Acta Archaeologica. Ljubljana.
Arkiv za povj. jug.	Arkiv za povjesnicu jugoslavensku. Zagreb.
AP	Arheološki pregled. Beograd.
ARR	Arheološki radovi i rasprave. Zagreb.
Atti e memorie della Società dalmata di storia patria	Atti e memorie dela Società dalmata di storia patria. Roma.
Balcanoslavica	Balcanoslavica. Prilep.
Bayerische Vorgeschichtsblätter	Bayerische Vorgeschichtsblätter. München.
Beiträge zur Namenforschung	Beiträge zur Namenforschung. Heidelberg.
Berichten van de Rijksdinst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek	Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Leiden.
Bosanska vila	Bosanska vila. Sarajevo.
Bull. ASD	Bullettino di archeologia e storia dalmata. Spalato.
Bulletin JAZU	Bulletin Zavoda za likovnu umjetnost. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb.
Bull. Soc. Préh. Franç.	Bulletin de la Société Préhistorique Française Études et travaux. Paris.
Crkva u svijetu	Crkva u svijetu. Split.
ČGT	Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne. Tuzla.
Dobri pastir	Dobri pastir. Sarajevo.
Geografski pregled	Geografski pregled. Sarajevo.

Germania	Germania. Berlin.
Gl. jug. prof. dr.	Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva. Beograd.
Glas	Glas. Srpska kraljevska akademija. Beograd.
Glasnik SND	Glasnik Skopskog naučnog društva. Skopije.
Glasnik VIS	Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva. Sarajevo.
Godišnjak CBI	Godišnjak. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja. Sarajevo.
Godišnjak Društva istoričara	Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine. Sarajevo.
Godišnjica Nikole Ćupića	Godišnjica Nikole Ćupića. Beograd.
GZM*	Glasnik Zemaljskog muzeja. Sarajevo.
Hercegovina	Hercegovina. Mostar.
Hermes	Hermes. Berlin.
Iliria	Iliria. Revistë arkeologjike. Tiranë.
Inventaria archaeologica	Inventaria archaeologica. Bonn.
Istorijski časopis	Istorijski časopis. Istorijski institut SANU. Beograd.
Istorijski glasnik	Istorijski glasnik. Društvo istoričara Srbije. Beograd.
Jahrbuch für Altertumskunde	Jahrbuch für Altertumskunde. Wien.
Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. Mainz.
JIČ	Jugoslovenski istorijski časopis. Beograd.
Klio	Klio. Leipzig.
Kršni zavičaj	Kršni zavičaj. Drinovci.
Libyca	Libyca. Bulletin du Service des Antiquités Archéologie—Epigraphie. Alger.
Ljetopis	Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb.
MAGW	Mitteilungen der Antropologischen Gesellschaft in Wien. Wien.
Mitt. Cen. Comm.	Mitteiluegen der K. K. Central—Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst-und historischen Denkmale. Wien.
Mitt. Geogr. Ges.	Mitteiluegen der Geografischen in Wien. Wien.
Most	Most. Mostar.
Nada	Nada. Sarajevo.
Napredak	Napredak. Hrvatski narodni kalendar. Sarajevo.
Naše starine	Naše starine. Sarajevo.
Num. vijesti	Numizmatičke vijesti. Zagreb.
Opuscula archaeologica	Opuscula archaeologica. Zagreb.
Otadžbina	Otadžbina. Banja Luka.
Peristil	Peristil. Zagreb.
Prilozi	Prilozi. Institut za istoriju. Sarajevo.
Pril. za prouč. ist. Sar.	Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva. Sarajevo.
Rad	Rad. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb
Radovi	Radovi. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo.
Radovi FF	Radovi Filozofskog fakulteta. Sarajevo.
SEZ	Srpski etnografski zbornik. Beograd.
Situla	Situla. Ljubljana.
Slovo Gorčina	Slovo Gorčina. Zajednica kulture »Slovo Gorčina«. Stolac.
Spomenik	Spomenik. Srpska kraljevska akademija. Beograd.
Starinar	Starinar. Beograd.
Starine	Starine. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb.
Starohrvatska prosvjeta	Starohrvatska prosvjeta. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika. Split.
Studia albanica	Studia albanica. Tirana.
Südost—Forschungen	Südost-Forschungen. München.
Sveske	Sveske. Institut za proučavanje nacionalnih pitanja. Sarajevo.
Treći program	Treći program. Radio Sarajevo. Sarajevo.

* Od 1954. god. Glasnik ima posebnu svesku za arheologiju.

Tribunia	Tribunia. Trebinje.
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. Split.
VAMZ	Vjesnik Arheološkog muzeja. Zagreb.
Vesnik	Vesnik. Vojni muzej JNA. Beograd.
VHAD	Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva. Zagreb.
Viestnik Hrv. ark. družtva	Viestnik Hrvatskoga arkeologičkoga družtva. Zagreb.
Vijesti muz. i konz. Hr.	Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske. Zagreb.
WZGK	Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst. Trier.
WMBH	Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina. Wien.
WMBHL	Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinisches Landesmuseums. Sarajevo.
Zbornik AD BiH	Zbornik Arheološkog društva Bosne i Hercegovine. Sarajevo.
Zbornik FF	Zbornik Filozofskog fakulteta. Beograd.
Zbor. Nar. muz.	Zbornik Narodnog muzeja. Beograd.
Zbor. Zav. muz.	Zbornik Zavičajnog muzeja Travnik. Travnik.
ZKM	Zbornik krajiških muzeja. Banja Luka.
ZRVI	Zbornik radova Vizantološkog instituta. Beograd.
ŽA	Živa antika. Skopje.

ČEŠĆE NAVEDENE SKRAĆENICE NASLOVA ZBORNIKA, ENCIKLOPEDIJA I SLIČNIH EDICIJA

CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum III, Berolini.

FOA = H. Kiepert, Formae orbis antiqui XVII, Berlin, 1893 — 1914.

GGM = Geographi Graeci Minores, ed. C. Mullerus, Parisiis, 1855.

RE = Pauly—Wissowa-Kroll, Real-Encyklopädie der classichen Altertumswissenschaft, Stuttgart.

TIR = Tabula Imperii Romani, Aquincum 34—Budapest, Budapest 1968.

PJZ = Praistorija jugoslavenskih zemalja I—V, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i »Svjetlost«, 1979—1987.

AUTORSKI NIZ*

M. ABRAMIĆ	1928	O novim miljokazima i rimskim cestama Dalmacije Starinar III ser. 4 (1926—1927), 1928, 31—44+Krt. 1 + Tbl. IV—V.
J. ALAČEVIĆ	1878	Delminium. Bull. ASD I, 1878, nr. 2, 21—32; nr. 3, 38—42; nr. 4, 51—61.
	1881	La via Romana da Sirmio a Salona. Bull. ASD IV, 1881, nr. 1, 5—8; nr. 2, 20—23; nr. 452—53; nr. 5, 66—68; nr. 7, 100—102; nr. 9, 132—134, nr. 10, 148—149.
	1882	La via Romana da Sirmio a Salona. Bull ASD V, 1882, nr. 5, 69—70; nr. 6, 83—84; nr. 8, 115—118; nr. 9, 139—140.
	1897	Delminium. Bull. ASD XX, 1897, nr. 7—8, 102—115.
G. ALFÖLDY	1962	Splonum. Acta antiqua 10, fasc. 1—3, 1962, 3—12+Krt. 1.
	1964	Des territoires occupées par les Scordisques. Acta antiqua XII, fasc. L—2, 1964, 107—127. Acta antiqua XII; fasc. 1—2, 1964, 107—127.
	1965	Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Mit einem Beitrag von András Mócsy. Budapest, Akadémiai kiadó, 1965, 233+Krt. 1.
	1965 a	Eine Strassenbauinschrift aus Salona. Klio 46, 1965, 323—327.
	1969	Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia. Beiträge zur Namenforschung N. F. Beiheft 4, 1969, 400+Krt. 1.
P. ANĐELIĆ	1956	Prethistorijske gradine u dolini Neretvice. GZM n. s. A, XI, 253—258.
	1958	Srednjovjekovni gradovi u Neretvi. GZM n. s. A, XIII, 1958, 179—231.
	1959	Slavenska keramika sa Crkvine u Nerezima kod Čapljine. GZM n. s. A, XIV, 1959, 175—178+Tbl. I—II.
	1959 a	Srednjovjekovna nekropola u Čipuljiću kod Bugojna. AP 1, 1959, 163—165.
	1959 b	Dva srednjovjekovna nalaza iz Sultića kod Konjica. GZM n. s. A, XIV, 1959, 203—215+Tbl. I—IV.
	1961	Nova nalazišta iz rimskog doba u Neretvi. GZM n. s. A, XV—XVI, 1960—1961, 331—335.
	1961 a	Revizija čitanja Kulinove ploče. GZM n. s. A, XV—XVI, 1960—1961, 287—308+Tbl. I—II.

*Na zahtjev Redakcionog odbora edicije striktno je poštovan hronološki redoslijed pojavljivanja pojedinih radova istog autora, uključujući i radove u kojim se, uz prvoimenovanog, pojavljuju i drugi autori.

1962 Izvještaj o probnom iskopavanju na srednjovjekovnom gradu Borču. GZM n. s. A, XVII, 1962, 159—164+Tbl. I.

1963 Arheološka ispitivanja. U: Lepenica — priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje. Sarajevo, Naučno društvo SRBiH, 1963, 151—191+Prl. 2. (Posebna izdanja III).

1963 a Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni. (Prilog tipologiji naselja). GZM n. s. A, XVIII, 1963, 179—194.

1964 Neka pitanja bosanske heraldike. GZM n. s. A, XIX, 1964, 157—172.

1965 Pečat humskog kneza Miroslava. GZM n. s. A, X, 1965, 277—280.

1970 Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1970, 126+Tbl. I—XXXIII. (Djela XXXVIII, Odjeljenje društvenih nauka 23).

1970 a Periodi u kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku. GZM N. s. A, XXV, 1970, 199—212.

1971 Stara bosanska župa Vidogošća ili Vogošća. Problem ubikacija srednjovjekovnih župa uže ili srednje Bosne. GZM n. s. A, XXVI, 1971, 337—346.

1973 Bobovac i Kraljeva Sutjeska. Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću. Sarajevo, Veselin Masleša, 1973, 264+Pl. 2.

1973 a Ruševine srednjovjekovne crkve u Varošišću kod Vranduka. Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«. Zenica, 1973, 439—452. (Izdanja Muzeja grada Zenice III).

1973 b Pogled na franjevačko graditeljstvo XIV i XV vijeka u Bosni. Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«. Zenica, 1973, 201—206. (Izdanja Muzeja grada Zenice III).

1975 Historijski spomenici Konjica i okoline. Konjic, Skupština opštine, 1975, 324.

1975 a Zanimljivi primjerci srednjovjekovnog oružja iz okoline Bileće. Tribunia 1, 1975, 73—81.

1976 Srednjovjekovna župa Večenike — Večerić i postanak Mostara. GZM n. s. A, XXIX, 1974 (1976), 259—279.

1977 Ubikacija oblasti Trebotića i teritorijalno-politička organizacija bosanskog Podrinja u srednjem vijeku. GZM n. s. A, XXX—XXXI, 1975—1976 (1977), 243—268.

1978 Srednjovjekovna župa Krivaja ili Kamenica. GZM n. s. A, XXXII, 1977 (1978), 331—343.

1980 Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog. GZM n. s. A, XXXIV, 1979 (1980), 183—247+Pl. 2.

1981 Bišće i Blagaj, politički centar Humske zemlje u srednjem vijeku. Hercegovina 1, 1981, 41—72.

1984 Doba srednjovjekovne bosanske države. U: Visoko i okolina kroz historiju. I. Visoko, Skupština opštine, 1984, 103—309.

1984 a Doba srednjovjekovne bosanske države. U: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast. 2. izd. Sarajevo, Veselin Masleša, 1984, 435—587.

1985 Tko bi mogli biti Bret i Krsmir sa humačke ploče. U: 100 godina Muzeja na Humcu (1884—1984). Ljubuški, 1985, 165—168.

T. ANĐELIĆ

1966 Potoci, Mostar — srednjovjekovni grob. AP 8, 1966, 165—166+Tbl. XXXVII, 2.

1969 Nekoliko praistorijskih nalaza iz Hercegovine (Gubavica, Rabina, Dolac). GZM n. s. A, XXIV, 1969, 109—113.

1974 »Gorica«, Malo Polje, Mostar — nekropola sa tumulima. AP 16, 1974, 55—57, 165.

1976 Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara. GZM n. s. A, XXIX, 1974 (1976), 179—244+Pl. 1.

1977 Rimski nalaz iz Biograca u Hercegovini. Tribunia 3, 1977, 51—66.

1977 a Vinjani kod Posušja (Hercegovina) — kasnoantička bazilika. AP 19, 1977, 87+Prl. 1.

1978 Kasnoantička bazilika u Cimu i Žitomislićima. Arh. vest. XXIX, 1978, 629—640.

1978 a Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislićima kod Mostara. GZM n. s. A, XXXII, 1977 (1978), 293—330+Pl. 1.

1978 b Srednjovjekovni grad kod vrela Lištice u Hercegovini. Tribunia 4, 1978, 11—24+ +Tbl. I—V+Pl. 1.

1980 Neki objekti kasnoantičke sakralne arhitekture u okolini Mostara. U: Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka. Znanstveni skup — Metković, 4—7. X 1977. Split, 1980, 257—260. (Izdanje Hrvatskog arheološkog društva 5).

1982 Ostava srednjovjekovnog novca iz Medina kod Mostara. Hercegovina 2, 1982, 33—44.

1982 a Crkvina, Tepčići kod Čitluka, Hercegovina — kasnoantička i srednjovjekovna sakralna arhitektura. AP 23, 1982, 99—101.

1985 Crkvina, Tepčići kod Čitluka, Hercegovina — kasnoantička srednjovjekovna sakralna arhitektura. AP 24, 1985, 109—110.

J. ASBÓTH 1888 Bosnien und Herzegowina — Reisebilder und Studien. Wien, Alfred Hölder k. k. Hof- und Universitäts—Buchhändler, 1888, XII+488+Tabellen I—XIX.

V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1964 Zaštita srednjovekovne nekropole u Gnojnicama kod Mostara. Naše starine IX, 1964, 175—180.

1966 »Hardomilje«, »Torine«, Ljubuški — rimski grobovi sa spaljivanjem. AP 8, 1966, 114—115, 213, Tbl. XXI.

1966 a Ogradica, Knežpolje — slučajni nalaz ranohalštatskog groba. AP 8, 1966, 47—48.

1966 b Vukodol, Mostar, Hercegovina — antički, ranosrednjovjekovni grobovi. AP 8, 1966, 159—162.

1973 Stolac, »Čairi«, Hercegovina, naselje neolita ranobronzanog doba, rimski grobovi. AP 15, 1973, 16—19, Tbl. VI.

1975 Livno — Podvornice — srednjovekovna nekropola. AP 17, 1975, 135—136.

1976 Stolac, Čairi, Hercegovina — naselje neolita i ranobronzanog doba, antička nekropola, te ranosrednjovekovni nalazi. AP 18, 1976, 24—28, Tbl. XI.

1977 Prethodni izvještaj sa istraživanja praistorijskih tumula u Ljubomiru. Tribunia 3, 1977, 19—50.

1978 Kontinuitet praistorijskog naselja na lokalitetu Čairi u Stocu. U: Naseljavanje i naselja u praistoriji. Referati održani na X kongresu arheologa Jugoslavije, oktobra 1976. god. u Prilepu. Beograd, 1978, 89—90+Tbl. I—IV+Prl. 1. (Materijali XIV).

1978 a Gračine, Humac, Ljubuški — antički vojni logor sa naseljem. AP 20, 1978, 73—77+T. XLIII—XLIV.

1979 Antički Diluntum u svetlu novih arheoloških istraživanja (Stolac i Trebimlja). Tribunia 5, 1979, 7—39+Prl. /4/.

1980 Crkvina, Donji Jasenjani, Hercegovina — ostaci srednjovekovne crkve i nekropole stećaka. AP 21, 1980, 152—154.

1981 Arheološka nalazišta na području Hutova blata. Hercegovina 1, 1981, 11—26+Krt. 1.

1981 a Kameni spomenici u Arheološkoj zbirci na Humcu. Naše starine XIV—XV, 1981, 257—284.

1984 Praistorijska posuda iz Borojevića. Slovo Gorčina 12, 1984, 49—50.

1985 Praistorijski grob u Vojnu — Bijelo Polje kod Mostara. Hercegovina 4, 1985, 23—39+Prl. 3.

1985 a Arheološko istraživanje srednjovekovne nekropole Pivnice u Hardomilju kod Ljubuškog. U: 100 godina Muzeja na Humcu (1884—1984). Ljubuški, 1985, 169—184+Tbl. I—II.

M. BABIĆ 1980 Arheološka otkrića iz antičkog doba u Vidovicama. Vijesti muz. i konz. Hr. 4, 1980, 19—21.

1980 a Istraživanja ostataka antičkog naselja u Vidovicama. ČGT. XIII, 1980, 123—134+Krt. 1.

S. BABIĆ 1892 O starim grobovima u okolini Grahova. GZM IV, 1892, 273—275.

I. BACH 1980 Metalni dijelovi pojasa 14. stoljeća iz Bile kod Travnika. Zbornik Zav. muz. 3, XVI, 1980, 95—110+Prl. 2.

I. BAJO 1973 »Kamenjača«, Vogošća, Sarajevo — kasnosrednjovekovna nekropola. AP 15, 1973, 120—121.

1974 Karta arheoloških nalazišta u okolini Sarajeva. Pril. za prouč. ist. Sar. IV, 1974, 43—68.

P. BAKULA 1867 Schematismus topographico-historicus Custodiae provincialis et Vicariatus apostolici in Hercegovina sub regimine spirituali Fratrum Min. Observ. Sancti Francisci pro Anno Domini 1867. Spalati, Typis Antonii Zannoni, 1867, 208.

1970 Hercegovina prije sto godina ili topografsko-historijski šematizam Franjevačke kustodije i apostolskog vikarijata u Hercegovini za godinu Gospodnju 1867 (Šematizam fra Petra Bakule). Mostar, Provincijat hercegovačkih franjevaca, 1970, 186. (Život i svjedočanstva. Zavičajna biblioteka 1).

PH. BALLIF 1891 Rimska cesta od Prologa preko Donjeg Unca i Pretrovca u dolini Sane. GZM III, 1891, 395—404+Krt. 1.

1893 Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina. Theil I. Wien, Herausgegeben von Bosnisch-Hercegovinischen Landesmuseum, 1893, 70+Tfl. 12+Krt. 1.

N. BARIŠIĆ 1892 Posušje. GZM IV, 1892, 275—277.

1893 Tihaljina i njezine znamenitosti. GZM V, 1893, 558—560.

Đ. BASLER 1952 Topografska građa. A. Ivanjsko Polje (Bosanski Brod) — B. Gornji tok Ukrine (Kulaši — Kremna). GZM n. s. VII, 1952, 411—424.

1953 Konzervatorski zahvat na Mogorjelu. Naše starine I, 1953, 145—150.

1953 a Kupres (Arheološka skica). GZM n. s. VIII, 1953, 335—343+Krt. 1.

1953 b Paleolitski nalaz na Usori. GZM n. s. VIII, 1953, 215—223.

1954 Kreševo — Kiseljak — Fojnica. GZM n. s. A, IX, 1954, 299—306+Krt. 1.

1954 a Prethistorijske gradine i njihova zaštita. Naše starine II, 1954, 87—98.

1955 Dolina Neretve od Konjica do Rame (Jablaničko jezero). GZM n. s. A, X, 1955, 219—229+Krt. 1.

1956 Kalinovik i okolica. GZM n. s. A, XI, 1956, 247—252.

1957 Paleolitski nalaz na Crkvini u Makljenovcu. GZM n. s. A, XII, 1957, 93—108+Tbl. I—IV+1. Sl. 2.

1957 a Stari grad Srebrenik i problem njegove konzervacije. Naše starine IV, 1957, 119—131.

1958 Bazilike na Mogorjelu. Naše starine V, 1958, 45—62.

1959 Ruševine zgrade iz rimskog doba na Ilidži kao konzervatorski problem. Naše starine VI, 1959, 167—172.

1960 Bazilika u Oborcima. Naše starine VII, 1960, 59—72.

1961 Arheološko nalazište Crkvina u Makljenovcu kod Doboja. ČGT IV, 1960, 75—88+1. sl. 3.

1961 a Londža — Makljenovac — Doboj, paleolitska stanica. AP 3, 1961, 8—10.

Đ. BASLER — D. JANEKOVIĆ 1961 b Paleolitsko nalazište Luščić u Kulašima. (Rezultati iskopavanja 1958—1959). GZM n. s. A, XV—XVI, 1960—1961, 27—28+Tbl. I—VI.

Đ. BASLER 1962 Paleolitsko nalazište Visoko brdo u Lupljanici. GZM n. s. A, XVII, 1962, 5—13+Tbl. I—V.

1962 a Severna Bosna — Sondažna rekognosciranja paleolitskih nalazišta. AP 4, 1962, 8—10.

1962 b Spolija antičke arhitekture na nekropoli Mramorje u Grborezima kod Livna. Naše starine VIII, 1962, 115—118.

1963 Paleolitska nalazišta u sjevernoj Bosni. GZM n. s. A, XVIII, 1963, 5—24.

1964 Brdašce, Laktaši, Banjaluka — paleolitska stanica. AP 6, 1964, 7.

1964 a Manji nalazi iz starije prošlosti Jajca. ZKM II, 1963—1964, 40—49.
V.: Š. Bešlagić — Đ. Basler 1964.

1965 Kadar, Gornji Svilaj, Odžaci (Bosna) — Paleolitska stanica. AP 7, 1965, 9—10.

1965 a Ulomci rimske arhitekture u Bratuncu. ČGT VI, 1965, 95—100.

1966 Kadar, Gornji Svilaj, Odžak — paleolitska stanica. AP 8, 1966, 10.

1966 a Londža, Makljenovac, Doboj — paleolitska stanica. AP 8, 1966, 9—10, Tbl. XXI.

1970 Krndija u Potočanima — paleolitska stanica. ČGT VIII, 1970, 5—8+Tbl. 1.

1971 Londža — Station paléolithique. U: Epoque préhistoriques et protohistoriques en Yougoslavie. Belgrade, 1971, 63—64.

1971 a Novčić plemena Daorsa. Prilog ilirskoj numografiji. GZM n. s. A, XXVI, 1971, 333—336.

1972 Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, Veselin Masleša, 1972, 1972, 171+Krt. 1.

1972 a Stari gradovi u Majevici i Trebavi. ČGT IX, 1972, 57—73+Krt. 1+Tbl. 2.

1973 Dvije paleolitske stanice u dolini Ukrine. ČGT X, 1973, 7—15.

1973 a »Zagrebnice«, selo Papratnica, Kakanj — neolitsko naselje. AP 15, 1973, 13—14.

1973 b Nalaz novaca iz predrimskog doba u Japri. GZM n. s. A, XXVII—XXVIII, 1973, 261—271.
V.: K. Brunnacker — V. Ložek — Đ. Basler 1973.

1974 Kadar, Gornji Svilaj, SO Odžak — paleolitska stanica. AP 16, 1974, 9—10, 161.

1975 Die »Basilika II« in Breza bei Sarajevo. ŽA XXV, 1975, 259—264.

1976 Paleolitsko prebivalište Badanj kod Stoca. GZM n. s. A, XXIX, 1974 (1976), 5—18.

1976 a Ein Vierteljahrhundert der Paläolithforschung in Nordbosnien. Godišnjak XIII, CBI 11, 1976, 27—32+Tfl. I—II+Beilage 1.

1977 Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre. GZM n. s. A, XXX—XXXI, 1975—1976 (1977), 121—216.

1977* V.: A. Montet—White — Đ. Basler 1977.

1978 Paleolitsko nalazište Mala Gradina u Kulašima. ČGT XII, 1978, 9—16.

1978 a Paleolitsko nalazište na Krčevini u Maloj Brijesnici kod Gračanice. ČGT XII, 1978, 5—7.

1979 Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Bosni i Hercegovini. PJZ I, 1979, 313—330.

1979 a Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Bosni i Hercegovini. PJZ I, 1979, 331—355+Tbl. XXXIV—XLVII.

	1980	Pojava gigantolita u paleolitiku sjeverne Bosne. GZM n. s. A, XXXIV, 1979 (1980), 7—13.
	1980 a	Građevinarstvo kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini. U: Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru. Znanstveni kolokvij održan u Zadru od 6. do 8. XII 1976. Zadar, 1980, 135—140.
	1981	Ruda glavica, Trnovo, SO Sarajevo — paleolitska stanica. AP 22, 1980 (1981), 8—9.
	1982	Kanelirani stup iz Stoca. Slovo Gorčina X, 1982, 52—53.
	1983	Paleolitske kulture u jadranskoj regiji Jugoslavije. GZM n. s. A, 38, 1983, 1—63.
	1984	Paleolitsko doba. Kasnoantičko doba. U: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast. 2. izd. Sarajevo, Veselin Masleša, 1984, 13—28, 309—373.
Š. BATOVIĆ	1979	Jadranska zona. PJZ II, 1979, 473—634.
	1983	Kasno brončano doba na istočnom Jadranskom primorju. PJZ IV, 1983, 271—373.
A. BAUER	1894	Zum dalmatisch-pannonischen Kriege 6—9 n. Chr. AEM XVII, 1894, 135—148.
M. BAUM	1958	Nekoliko interesantnih stećaka sa područja istočne Bosne. ČGT II, 1958, 54—63+ +Prl. 3.
M. BAUM — D. SREJOVIĆ	1959	Prvi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama. ČGT III, 1959, 23—54.
	1960	Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama — Iskopavanje 1959—1960. ČGT IV, 1960, 3—31.
M. BAUM	1961	Sase, Srebrenica, Tuzla — Nekropola. AP 3, 1961, 96—97.
	1962	Karaule, Sase — rimska nekropola. AP 4, 1962, 180—182.
G. BECK MANNAGETTA	1896	Plodovi i sjemenje iz sojenice u Ripču. GZM VIII, 1896, 43—48.
A. BEJTIĆ	1956	Povijest i umjetnost Foče na Drini. Naše starine III, 1956, 23—74.
	1976	Stari gradovi u donjem Polimlju. Starinar XXVI, 1975 (1976), 106—107.
B. BELIĆ	1963	Danilovića Brdo i Grabovca Brdo, Podnovlje, Doboj — paleolitska nalazišta. AP 5, 1963, 7—9.
	1963 a	Vrela, Bosanski Brod — gradina kasnog bronzanog doba. AP 5, 1963, 35—36.
	1964	Prilozi za poznavanje kasnog bronzanog doba severne Bosne. ZKM II, 1963—1964, 19—35.
	1964 a	Vis, Modran, Derventa — višeslojno praistorijsko naselje. AP 6, 1964, 22—23.
	1964 b	Bare, Liplje, Teslić — nekropola kasnog bronzanog doba. AP, 1964, 24—25.
	1965	Tuk, Zavidovići — neolitsko naselje. AP, 7, 1965, 13—14.
	1965 a	Kulište, Kruškovo Polje, Bosanski Šamac — neolitsko naselje. AP 7, 1965, 12.
	1966	Greda u Podnovlju kod Doboja — nekropola bronzanog doba. AP 8, 1966, 27—29, 208, Tbl. VI.
	1966 a	Doboj, Centar — naselje bronzanog doba. AP 8, 1966, 29—32.
	1966 b	Grabovica, Doboj — nekropola bronzanog doba. AP 8, 1966, 33—35+Tbl. VII, 3—8.
A. BENAC	1948	Završna istraživanja u pećini Hrustovači. GZM n. s. III, 1948, 3—41+Tbl. I—XV.
	1950	Istraživanja prehistorijskih nalazišta u dolini Bile. GZM n. s. IV—V, 1949—1950, 5—44+Tbl. I—XV.
	1952	Prehistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture. Ljubljana, Univerza u Ljubljani, Arheološki seminar, 1952, 164+1. sl. 3+Tbl. I—XXV.
	1953	Neolitsko naselje u dolini Bile. (Rezultati istraživanja u 1951. godini). GZM n. s. VIII, 1953, 237—263+Prl. 8+Tbl. I—XIII.
	1954	Novi prehistorijski nalazi iz Bosne i Hercegovine. GZM n. s. A, IX, 1954, 163— —171+Tbl. 1.
	1954 a	Prethodna istraživanja na neolitskom naselju u Lisičićima. GZM n. s. A, IX, 1954, 137—150+Tbl. I—VI+Sl. 1.
	1954 b	Sarajevo kroz arheološke spomenike. U: Sarajevo od najstarijih vremena do danas. I. Sarajevo, Izdanje Muzeja grada Sarajeva, 1954, 1—42.
	1955	Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica. GZM n. s. A, X, 1955, 49—77+Tbl. I—XIV+Prl. 4.
A. BENAC — B. ČOVIĆ	1956	Glasinac. Dio I. Bronzano doba. Sarajevo, Zemaljski muzej, 1956, 79+Tbl. I— —XXXVIII+Prl. 1+Krt. 1. (Katalog prehistorijske zbirke, sv. 1).
A. BENAC	1956 a	Osnovna obilježja neolitske kulture u Kaknju. GZM n. s. A, XI, 1956, 167—182+Tbl. I—VI.
	1956 b	Prehistorijska gradina Zecovi kod Prijedora. GZM n. s. A, XI, 1956, 146—166+Tbl. I—X.
A. BENAC — B. ČOVIĆ	1957	Glasinac. Dio II. Željezno doba. Sarajevo, Zemaljski muzej, 1957, 127+Tbl. I— —L+Prl. 1. (Katalog prehistorijske zbirke, sv. 2).

A. BENAC	1957 a	Zelena pećina. Istorijat istraživanja i terenski podaci. GZM n. s. A, XII, 1957, 61—92+Pl. 1+Tbl. I—XIII.
	1958	Građevinska djelatnost u prehistorijskom naselju Varoš kod Koraja. ČGT II, 1958, 5—22+Tbl. 1.
	1958 a	Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica. Sarajevo, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1958, 106+1. sl. 3+Tbl. I—XXX+Pl. I—V. (Djela X, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 9).
	1959	Dvije neolitske stanice kod Goražda ČGT III, 1959, 55—65+Tbl. 2.
	1959 a	Slavonska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora. GZM n. s. A, XIV, 1959, 13—51+Pl. 1, 4+Tbl. I—XX.
	1961	Neolitski telovi u sjeveroistočnoj Bosni i neki problemi bosanskog neolita. GZM n. s. A, XV—XVI, 1960—1961, 39—78+Tbl. I—XIII.
	1962	Pivnica kod Odžaka i neki problemi kostolačke kulture. GZM n. s. A, XVII, 1962, 21—40+Tbl. I—X. V.: O. Bihalji—Merin — A. Benac 1962.
	1963	Gradac Ilinjača kod Kotorca. Pril. za prouč. ist. Sar. I, 1963, 25—31.
	1963 a	Odnosi Bosne sa srednjom Evropom u neolitskom dobu. GZM n. s. A, XVIII, 1963, 25—39.
	1964	Prilozi za proučavanje neolita u sjevernoj Bosni. GZM n. s. A, XIX, 1964, 129—149.
	1964 a	Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu. Sarajevo, Veselin Masleša, 1964, 167+Tbl. XXXV.
	1964 b	Preiliri, Protoiliri i Pradiliri. Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti BiH, 1964, 59—73. (Posebna izdanja IX, CBI 1).
	1965	Prilozi za praučavanje neolita u dolini rijeke Bosne. GZM n. s. A, XX, 1965, 261—275+Sl. 1.
	1967	Kameni kalupi sa Pivnice. GZM n. s. A, XXI—XXII, 1966—1967, 150—160+Tbl. I—III.
	1969	Jedno svjedočanstvo o taurobolijskom kultu u Bosni. GZM n. s. A, XXIV, 1969, 115—135.
	1971	Obre II — Neolitsko naselje butmirske grupe na Gornjem polju. GZM n. s. A, XXVI, 1971, 5—300+Prl. 2, 3a, 4a, 5—14.
	1973	Obre I — Neolitsko naselje starčevačko-impresso i kakanjske kulture na Raskršću. GZM n. s. A, XXVII—XXVIII, 1972—1973, 5—171+Sl. 1—3 i 9.
	1979	Eneolitsko doba u Bosni i Hercegovini — neka nova razmatranja. GZM n. s. A, XXXIV, 1979 (1980), 15—26+Krt. 1.
	1979 a	Prelazna zona. PJZ II, Sarajevo, 1979, 363—470.
A. BENAC — — M. GARAŠANIN — — D. SREJOVIĆ	1979 b	Zaključna razmatranja, PJZ II, 1979, 635—667.
A. BENAC	1984	Mlađe kameno i prelazno doba. U: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast. 2. izd. Sarajevo, Veselin Masleša, 1984, 29—99.
	1985	Utvrđena ilirska naselja I, delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1985, 219+Pl. 5+Krt. 5+Tbl. I—V. (Djela LX, CBI 4).
	1986	Praistorijski tumuli na Kupreškom polju. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1986, 111. (Djela LXIV, CBI 5).
	1987	O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji. PJZ V, 1987, 737—802.
Š. BEŠLAGIĆ	1954	Kupres. Srednjevjekovni nadgrobni spomenici. Sarajevo, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine, 1954, 199. Srednjevjekovni spomenici BiH, sv. 5).
	1954 a	Stećci u dolini Neretve (s područja Jablaničkog jezera). Naše starine II, 1954, 181—216.
	1955	Mastan Bubanjić. Godišnjak Društva istoričara VII, 1955, 67—80+Sl. 10.
	1956	Stećci kod Raške Gore. Naše starine III, 1956, 253—260.
	1958	Stećci Duvanjskog polja. Starinar n. s. VII—VIII, 1956—1957 (1958), 375—396.
	1959	Stećci na Blidinju. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1959, 78+1. sl. 14+Pl. 1.
	1960	Stećci u Gornjem Hrasnu. Naše starine VIII, 1960, 91—112.
	1962	Kalinovik. Sarajevo, Zavod za zaštitu spomenika kulture, 1962, 108. (Srednjevjekovni nadgrobni spomenici, sv. 7).
	1962 a	Srednjovjekovni nadgrobni spomenici — stećci. Naše starine, 1962, 17—38.
Š. BEŠLAGIĆ — Đ. BASLER	1964	Grborezi — srednjovjekovna nekropola. Sarajevo, Zavod za zaštitu spomenika kulture, 1964, 100+Tbl. I—XLIII.

Š. BEŠLAGIĆ	1964 a	Stećci u Bitunjoj. Naše starine IX, 1964, 79—101.
Š. BEŠLAGIĆ — — Z. KAJMAKOVIĆ — — F. IBRAHIMPAŠIĆ	1965	Ćirilski natpis iz doba Kulina bana. Naše starine X, 1965, 203—208.
Š. BEŠLAGIĆ	1965 a	Ljubinje — srednjovjekovni nadgrobni spomenici. Naše starine X, 1965, 113—163.
	1966	Popovo. Sarajevo, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, 1966, 170. (Srednjovjekovni nadgrobni spomenici, sv. 8).
	1967	Stećci Centralne Bosne. Sarajevo, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, 1967, 115+Krt. 1. (Srednjovjekovni nadgrobni spomenici, sv. 9).
	1967 a	Trnovo, srednjovjekovni nadgrobni spomenici. Naše starine XI, 1967, 101—135.
	1969	Novopronađeni natpisi na stećcima. Naše starine XII, 1969, 133—148.
	1971	Stećci. Kataloško topografski pregled. Sarajevo. Veselin Masleša, 1971, 495+Krt. 1—5+[2].
	1972	Nevesinjski stećci. Naše starine XIII, 1972, 97—122.
	1972 a	Stećci oko Kušlata i Nove Kasabe. ČGT IX, 1972, 65—73.
	1974	Stećci u okolini Vlasenice. Starinar n. s. XIII, 1972 (1974), 102—124+Tbl. I—VI.
	1975	Novopronađeni natpis na stećku u Gornjoj Međeđi kod Gradačca. ČGT XI, 1975, 27—31.
	1982	Hrišćanski nišani u Stranama kod Prače. Prilozi XVIII, br. 19, 1982, 261—270.
	1982 a	Stećci — kultura i umjetnost. Sarajevo, Veselin Masleša, 1982, 638.
	1985	Kamene stolice srednjovjekovne Bosne i Hercegovine. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1985, 119. (Djela LIX, Odjeljenje društvenih nauka, 34).
A. BETZ	1939	Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien. Baden bei Wien, Verlag M. Rohrer, 1930, VI+75+Krt. 1. (Abhandlung des Archäologisch--epigraphischen Seminars der Universität Wien, N. F., Heft 3).
O. BIHALJI-MERIN — — A. BENAC	1962	Stećci. Beograd, Jugoslavija, 1962, XXXV+80.
N. BILOGRIVIĆ	1936	Srednjevekovni grad Vrbaška i kraj pod njim. Napredak. Hrvatski narodni kalendar, 1936, 179—194+L. Sl. 1.
R. BIŽIĆ	1952	Grobovi u Donjoj Dolini. GZM VII, 1952, 201—229+Tbl. I—III.
O. BLAU	1877	Reisen in Bosnien und der Herzegowina. Berlin, Verlag von Dietrich Reimer, 1877, VIII+231.
C. BODENSTEIN	1908	Povijest naselja u Posavini god. 1718—1739. GZM XX, 1908, 95—112.
J. BOESSNECK — — J. STORK	1972	Tierknochenfunde aus einer Siedlung des 9/8 Jahrhunderts v. Chr. in Bosnien--Herzegowina. WMBHL II, Heft A, 1972, 127—160.
J. E. BOGAERS	1969	Cohortes Breucorum. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 19, 1969, 27—50+Tbl. III—V.
P. BOGUNOVIĆ	1930	Stari nadgrobni spomenici u selu Vrućici. GZM XLII, 1930, sv. 2, 177—182.
I. BOJANOVSKI	1962	Arheološki spomenici. Naše starine VIII, 1962, 7—16.
	1963	Grebine, Gornji Vakuf — antička radionica. AP 5, 1963, 122—125.
	1963 a	Nalaz srednjovjekovnih mamuza na Crkvini u Šipovu. Naše starine VIII, 1963, 167—171.
	1964	Bilješke iz arheologije I. Naše starine IX, 1964, 193—198.
	1964 a	Blagaj na Sani. Bulletin JAZU XII, 1964, br. 3, 6—18.
	1964 b	Dretelj, Čapljina — antički grob sa grobnim oltarom. AP 6, 1964, 101—103.
	1964 c	Kasnoantičke grobnice na svod u Čitluku i njihova prethodna konzervacija. Naše starine IX, 1964, 103—122.
	1964 d	Rimska stela iz Klotijevca na Drini. Naše starine IX, 1964, 189—192.
	1965	Arheološki pabirci sa područja antičke Domavije. ČGT VI, 1965, 101—110.
	1965 a	Crkvina, Crvenica, Duvno — kasnoantička bazilika, praistorijski i antički nalazi. AP 7, 1965, 135—140.
	1965 b	Gradac, Donje Selo, Konjic — kasnoantičko naselje sa grobljima. AP 7, 1965, 140—144.
	1965 c	Novi votivni reljef Silvana i Dijane. Bulletin JAZU XIII, br. 1—2—3, 1965, 11—23.
	1965 d	Stari grad Maglaj — istraživački i konzervatorski radovi 1962. i 1963. g. Naše starine X, 1965, 61—97.
	1967	Arheološko-epigrafska bilješka sa Drine. ČGT VII, 1967, 41—53.
	1967 a	Čepelica i Miruše, Zavođe, Bileća — omeđine, antičke i srednjovjekovne građevine. AP 9, 1967, 188—191.
	1967 b	Iz rada Arheološkog referata Zavoda. Naše starine XI, 1967, 187—196.

1967 c Nepoznata varijanta barbarske tetradrahme. Num. vijesti 25, 1967, 7—9+Tbl. 2.

1967 d Novi ilirsko-grčki šljem iz Crvenice. Naše starine XI, 1967, 181—186.

1967 e Rimski kameni spomenici iz Rogatice. Naše starine XI, 1967, 143—164.

1967 f Vrbljani, Grad, Ključ — kasnoantički refugij. AP 9, 119—121.

1968 Grad, Gornji Vrbljani, Ključ — kasnoantički kastel. AP 10, 1968, 156—159, Tbl. LIV.

1968 a Municipium Malvesiatum. ARR VI, 1968, 241—262+L. sl. 2.

1968 b Prisoje, Buško Blato, Duvno — kasnoantička bazilika. AP 10, 1968, 162—165, 256.

1969 Antička uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara. Naše starine XII, 1969, 27—54.

1969 a Mogorjelo — Rimsko Turres (Prilog topografiji provincije Dalmacije). GZM n. s. A, XXIV, 1969, 137—163+Prl. 4.

1970 Nova epigrafska potvrda Delminiuma sa Duvanjskog polja. GZM n. s. A, XXV, 1970, 5—18.

1972 Pavlovac na Prači. Naše starine XIII, 1972, 71—77.

1972 a Sokol na Plivi. Naše starine XIII, 1972, 41—69.

1973 Ključ na Sani, Ključ — srednjovjekovni grad. AP 15, 1973, 100—105.

1973 a Problem ubikacije Bigeste. GZM n. s. A, XVII—XVIII, 1972—1973, 303—311.

1973 b Rimska cesta dolinom Bosne i njezina topografija. U: Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«. Zenica, 1973, 393—414. (Izdanja Muzeja grada Zenice III).

1973 c Rimska cesta Narona — Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta. Godišnjak X, CBI 8, 1973, 137—187+Krt. 1.

1974 Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1974, 277+Tbl. I—V. (Djela 47, CBI 2).

1974 a Krupa na Uni, Krupa — srednjovjekovno i tursko utvrđenje. AP 16, 1974, 129—132, 172, Tbl. LIV i LV, 1.

1974 b Baloie — rimski municipij u Šipovu na Plivi. ARR VII, 1974, 347—369+Tbl. I—VIII.

1975 Le municipe inconnu dans le pays des Ditions. ŽA XXV, 1975, 265—271.

1976 Gatačko polje u antici. Tribunia 2, 1976, 17—44.

1976 a Ranosrednjovjekovno utvrđenje u Vrbljanima na Sani. GZM n. s. A, XXIX, 1974 (1976), 245—258.

1977 Bočac, Dabrac, Mrkonjić-Grad — srednjovjekovno i tursko utvrđenje. AP 19, 1977, 111—114.

1977 a Bosanska Posavina u antici u svjetlu novih istraživanja. U: Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima. Varaždin 1975. Beograd, Antička sekcija SADJ — Hrvatsko arheološko društvo — Gradski muzej u Varaždinu, 1977, 147—154.

1977 b Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine). I— — Prethistorijska i antička komunikacija Salona — Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i istorijskih izvora. Godišnjak XV, CBI 13, 1977, 83—152+Tbl. I—III+Prl. 1—3.

1977 c Rimski natpisi iz doline Trebišnjice. Tribunia 3, 1977, 67—98+Krt. 1.

1978 Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) II — — Prethistorijska i rimska cesta Narona — Sarajevsko polje s limotrofnim naseljima. Godišnjak XVII, CBI 15, 1978, 51—125+Tbl. I—VI+Prl. 1.

1979 Novi rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja. GZM n. s. A, XXXIII, 1978 (1979), 115—126.

1979 a Dva rimska vojnička natpisa iz okolice Ljubuškog. (Novi natpis veterana leg. XV Apollinaris). Tribunia 5, 1979, 41—51.

1980 Kasnoantički kaštel u Gornjim Vrbljanima na Sani. GZM n. s. A, XXXIV, 1979 (1980), 105—126+Pl. 1.

1980 a Neka pitanja antičke topografije Donje Neretve. U: Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Znanstveni skup — Metković 4—7. X 1977; Split, 1980, 181—192. (Izdanje Hrvatskog arheološkog društva 5).

1981 Dobor u Usori (sjeverna Bosna). Naše starine XIV—XV, 1981, 11—37.

1981 a Gračine, Ljubuški — rimski vojni logor. Ap 22, 1981, 63—66.

1981 b Kasnoantička bazilika u Vrbi na Glamočkom polju, GZM n. s. A, 35—36, 1980—1981, 195—211.

1981 c Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, III — Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni. Godišnjak XIX, CBI 17, 1981, 125—197+Tbl. I—III+Krt. 1.

	1982	Noviji rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja II. GZM n. s. A, 37, 1982, 15—40.
	1982 a	Slučajni arheološki nalazi s područja Domavije I. ČGT XIV, 1982, 137—153.
	1982 b	Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora. ARR VIII—IX, 1982, 89—120+Tbl. I—VIII.
	1983 a	Livanjsko polje u kasnoantičko doba. Zbornik AD BiH I, 1983, 179—181.
	1983 b	O rimskom rudarstvu i metalurgiji u sjeverozapadnoj Bosni. Rimska ferarija u Starom Majdanu (prethodni izvještaj). Zbornik AD BiH I, 1983, 119—130.
	1983 c	Praetorium fundi u Suvaji kod Bosanske Dubice. Zbornik AD BiH I, 1983, 211—216.
	1983 d	Trebinje — rimski Samo (Asamum) s kratkim osvrtom na ager kolonije Epidaura. Tribunia 7, 1983, 7—36+Krt. 1.
	1984	Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na području Bosne i Hercegovine) IV — — Rimska cesta Siscia — Sirmium (Tab. Peut.) njena topografija. Godišnjak XXII, CBI 20, 1984, 145—265+Tbl. I—IX+Prl. 1.
	1984 a	Razdoblje rimske uprave. U: Visoko i okolina kroz historiju I. Visoko, Skupština opštine, 1984, 49—99.
	1985	Epigrafski i topografski nalazi sa područja antičke Bigeste (Pagus scunasticus). U: 100 godina Muzeja na Humcu (1884—1984). Ljubuški, 1985, 65—94.
	1985 a	Ilirska plemena u istočnoj Hercegovini i njihov smještaj. Tribunia IX, 1985, 7—24.
	1986	Noviji rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja III, GZM n. s. A, 40—41, 1985—1986, 79—108.
	1987	Gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija. Godišnjak XXV, CBI 23, 1987, 71—182+Tbl. I—III+Prl. 2.
	1988	Bosna i Hercegovina u antičko doba. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1988.
S. BÖKÖNYI	1974	The vertebrate fauna. WMBHL IV, Heft A, 1974, 55—154+Tbl. 4.
R. BONIĆ	1965	Srednjovjekovni grad Kruševac u Humu. U: Mandićev zbornik u čast o. dra Dominika Mandića prigodom njegove 75-godišnjice života. Rim, Hrvatski povijesni institut, 1965, 117—139.
BOSANSKOHERCEGOVAČKA KNJIŽEVNA	1974	Bosanskohercegovačka književna hrestomatija. I. Starija književnost. Sastavljači: Herta Kuna, Pavao Anđelić, Petar Pejčinović... Sarajevo, Zavod za izdavanje udžbenika, 1974, 348+1. sl. 18.
D. BOŽIĆ	1987	Zapadna grupa. PJZ V, 1987, 815—845+Tbl. LXXXV—LXXXVIII.
T. BRATIĆ	1893	Hercegovo vrelo i grčki grad. GZM V, 1893, 166—168.
S. BRODAR	1953	K odkritju kamenih industrij ob Usori. GZM n. s. VIII, 1953, 225—236+Tbl. I—X.
K. BRUNNACKER — — V. LOŽEK — Đ. BASLER	1973	Beobachtungen am Kalktuff von Jajce, Mittelbosnien. WMBHL, Heft C, III, 1973, 21—27.
J. BRUNŠMID	1902	Nahođaji bakarnog doba iz Hrvatske i Slavonije i susjednih zemalja. VHAD VI, 1902, 32—67.
	1905	Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu. VHAD VIII, 1905, 37—106.
	1914	Antikni figuralni bronzani predmeti u Hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu. VHAD XIII, 1913—1914, 207—268+Prl. 3.
M. BUDIMIR	1959	Flumen nomine Bathinus. Glas 236, Odeljenje literature i jezika 4, 1959, 57—64.
A. BUDROVICH	1957	Per la lettura di alcune importanti iscrizioni salonitane. VAHD LVI—LIX, 1954— —1957, vol. II, 91—93.
	1969	Ubicazione del capoluogo preromano dei Dalmati. Atti e memorie delle Società dalmata di storia patria VI, 1969, 119—142.
F. BULIĆ	1899	Salvia in Dalmazia. Bull. ASD XXIII, 1899, nr. 1—2, 31—34.
	1890	Prinosak k poviesti uređenja granica među raznim plemenima u Dalmaciji za rimsko doba. GZM II, 1890, 406—413.
	1891	Rimski nadpisi u Srebrenici (Municipium Domavia). GZM III, 1891, 387—390.
	1920	Stridon (Grahovo polje u Bosni) rodno mjesto svetoga Jeronima. VAHD XLIII, 1920, 5—104.
N. CAMBI	1967	Personifikacija godišnjih doba na spomenicima Salone. VAHD LXII, 1960 (1967), 55—78.
	1971	Nove potvrde egipatskih kultova u antičkoj provinciji Dalmaciji. VAHD LXV— —LXVII (1963—1965), 1971, 85—112+Krt. 1+Tbl. I—VI.
	1978	Unpublished excavation and finds of early christian period in Yugoslavia. Atti del IX congresso internationale di archaeologia christiana, Roma 21—27 settembre 1975. Vol. II. Roma, 1978, 141—156.
	1982	Sarkofag iz Šipova. Godišnjak XX, CBI 18, 1982, 91—109.

	1980	Antička Narona — urbanistička topografija i kulturni profil grada. U: Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka. Znanstveni skup — Metković 4—7. X 1977; Split 1980, 127—153. (Izdanje Hrvatskog arheološkog društva 5).
A. CERMANOVIĆ — — KUZMANOVIĆ	1974	Jugoslovenske zemlje na Ptolomejevoj karti. Monumenta Carhographica Iugoslaviae I. Beograd, 1974, 9—30+Krt. 1+Prl. 2. (Posebna izdanja. Istorijski institut 12).
R. CHEVALIER	1972	Les voies romaines. Paris, Armand Colin, 1972, 313. (Série »Histoire ancienne«).
R. CONS	1882	La province romaine de Dalmatie. Paris, 1882, XV—414+Krt. 1.
O. CUNTZ	1929	Itineraria Romana I. Antonini Augusti Itinerarium Provinciarum et Maritimum. Leipzig, 1929, VIII+139.
DŽ. ČELIĆ — — M. MUJEZINOVIĆ	1969	Stari mostovi u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, Veselin Masleša, 1969, 281.
J. ČOKIĆ	1889	Ćelija u selu Rataji. GZM I, knj. 3, 1889, 75—77.
B. ČOVIĆ	1955	Preistorijski depo iz Lukavca. GZM n. s. A, X, 1955, 91—102+Tbl. I—II.
	1956	Ilirska nekropola u Čarakovu. GZM n. s. A, XI, 1956, 187—204+Pl. I—II+Tbl. I—V. V.: A. Benac — B. Čović 1956.
	1957	Nekoliko manjih preistorijskih nalaza iz Bosne i Hercegovine. GZM n. s. A, XII, 1957, 241—255+Tbl. I—II. V.: A. Benac — B. Čović 1957.
	1958	Barice — Nekropola kasnog bronzanog doba kod Gračanice. GZM n. s. A, XIII, 1958, 77—96+Tbl. I—II.
	1959	Glasinac 1957 — Rezultati revizionog iskopavanja tumula glasinačkog tipa. GZM n. s. A, XIV, 1959, 53—85+Prl. III+Tbl. I—XIV.
	1961	Donja Dolina, nécropole de l'âge du fer. Inventaria archaeologica, fasc. 3, 1961, Y21—Y30.
	1961 a	Rezultati sondiranja na praistorijskom naselju u Gornjoj Tuzli. GZM n. s. A, XV—XVI, 1960—1961, 79—139+Prl. 1—2+Tbl. I—XV.
	1962	Gradinsko naselje na Kekića glavici. GZM n. s. A, XVII, 1962, 41—61+Prl. 1+ +Tbl. I—IV.
	1963	Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinačkog područja. GZM n. s. A, 1963, 41—61.
	1964	Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području. U: Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 1964, 95—134+Krt. I—IV+Tbl. I—VI. (Posebna izdanja IX, CBI 1).
	1964 a	Die inschrift von Bugojno und ihre Chronologie. Archaeologia Iugoslavica V, 1964, 25—32+Tbl. I—VII+Prl. 1.
	1965	Novi nalazi sa nekropole »Gradac« u Sokocu i neka pitanja glasinačke hronologije. ČGT VI, 1965, 57—82.
	1965 a	Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni. GZM n. s. A, XX, 1965, 27—145+Prl. 2.
	1966	Novi podaci o praistorijskom naselju »Gradac« kod Kotorca. Pril. za prouč. ist. Sar. II, 1966, 9—17.
	1967	Praistorijska nekropola »Petkovo brdo« u Radosavskoj. GZM n. s. A, XXI—XXII, 1966—1967, 161—167+Pl. 1+Tbl. I—II.
	1967 a	O izvorima za istoriju Autarijata. Godišnjak V, CBI 3, 1967, 103—122.
	1969	Grobnice željeznog doba iz Crvenice kod Duvna. VAHO LXIII—LXIV, 1961—1962 (1969), 25—48.
	1970	Vodeći tipovi kasnog bronzanog doba na području Delmata. Godišnjak VIII, CBI 6, 1970, 67—97+Krt. I—III.
	1971	Dva specifična tipa zapadnobalkanske lučne fibule. GZM n. s. A, XXVI, 1971, 313—331+Krt. 1.
	1971 a	Nalaz praistorijskog nakita iz Otoka (Vitina). GZM n. s. A, XXVI, 1971, 301— —312+Sl. 1.
B. ČOVIĆ — Ž. MIKIĆ	1973	Praistorijske lubanje iz grobova glasinačkog područja. Godišnjak XI, CBI 9, 1973, 29—92+Prl. 2.
B. ČOVIĆ	1975	Ostava iz Nove Kasabe. ČGT XI, 1975, 11—14+Tbl. 1.
	1975 a	Pod bei Bugojno, eine befestigte Siedlung der Bronzeund Eisenzeit in Zentralbosnien. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne Hercegovine, 1975, 121—129+Pl. 1. (Posebna izdanja XXIV, CBI 6).
	1975 b	Zwei specifische Typen der westbalkanischen Bogenfibel. WMBHL V, 1975, 19— —39+Krt. 1.
	1976	Bronzane knemide iz Dabrice kod Stoca. GZM n. s. A, XXIX, 1974 (1976), 19— —33+Tbl. I.
	1976 a	Metalurška djelatnost vučedolske grupe u Bosni. Godišnjak XIII, CBI 11, 1976, 105—115+Tbl. I—III.

	1976 b	Nekoliko manjih praistorijskih nalaza iz Hercegovine. GZM n. s. A, XXIX, 1974 (1976), 281—288.
	1976 c	Od Butmira do Ilira. Sarajevo, Veselin Masleša, 1976, 333.
	1978	Velika gradina u Varvari — I dio (Slojevi eneolita, ranog i srednjeg bronzanog doba). GZM n. s. A, XXXII, 1977 (1978), 5—175+Pl. 2, 3+Tbl. I—XLVII.
	1979	Kneževski grobovi glasinačkog područja. U: Sahranjivanje kod Ilira. Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu, Zlatibor 10—12. maj. Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti — Balkanološki institut, 1979, 143—169. (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2).
	1980	Grobni nalaz iz Borajne. ČGT XIII, 1980, 117—122+Tbl. I—III.
	1980 a	Ostava Brgule. GZM n. s. A, XXXIV, 1980, 43—53.
	1980 b	Počeci metalurgije željeza na sjeverozapadnom Balkanu. Godišnjak XVIII, CBI 16, 1980, 63—79.
	1980 c	»Schnur« i »Litzen« keramika na području Neretve. U: Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka. Znanstveni skup — Metković 4—7. X 1977. Split, 1980, 35—43. (Izdanje Hrvatskog arheološkog društva 5).
	1981	Neka pitanja hronologije bronzanog doba glasinačkog područja. GZM n. s. A, 35—36, 1980—1981, 99—140.
	1982	Praistorijski tumulusi sa srednjovjekovnim ukopima u Orahu kod Bileće. Tribunia 6, 1982, 7—26+Prl. 3.
	1982 a	Tumulusi željeznog doba u Gubavici. Hercegovina 2, 1982, 13—32+Pl. 1—6.
	1983	Glasinačko područje. PJZ IV, 1983, 183—190.
B. ČOVIĆ — D. NIKIĆ	1983 a	Grobnice željeznog doba iz Vašarovina kod Livna. Zbornik AD BiH I, 1983, 87—92+Tbl. I—II.
B. ČOVIĆ	1983 b	Importation of Bronze Vessels in the Western Balkans (7th to 5th Century). U: L'Adriatice tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità (Leece — Matera, 21—27 ottobre 1973). Taranto, Istituto per la storia e l'archeologia della Magna Grecia, 1983, 147—154+Tbl. XXXII—XXXVIII.
	1983 c	Prelazna zona. PJZ IV, 1983, 390—412.
	1983 d	Regionalne grupe ranog bronzanog doba. PJZ IV, 1983, 114—190.
	1983 e	Srednjobosanska kulturna grupa. PJZ IV, 1983, 433—457.
	1983 f	Sjeverna Bosna i Karpatski bazen u rano i srednje bronzano doba. Zbornik AD BiH I, 1983, 65—70+Tbl. I.
	1983 g	Glasinačka kulturna grupa. PJZ IV, 1983, 413—432+Tbl. LXII—LXIV.
	1983 h	Zaključna razmatranja. PJZ IV, 1983, 807—829.
	1983 i	Eneolitski supstrat. PJZ IV, 1983, 103—113. V.: I. Marović — B. Čović 1983.
	1984	Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini — stanje i problemi istraživanja. Godišnjak XXII, CBI 20, 1984, 111—144+Krt. 1.
	1984 a	Bakreno, bronzano i željezno doba. U: Visoko i okolina kroz historiju. I. Visoko, Skupština opštine, 1984, 29—48.
	1984 b	Bronzano i željezno doba. U: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast. 2. izd. Sarajevo, Veselin Masleša, 1984, 101—190.
	1984 c	Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu. Simpozijum »Duhovna kultura Ilira« (Herceg Novi, 4—6. novembra 1982). Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1984, 7—40+Tbl. I—VI (Posebna izdanja LXVII, CBI 11).
	1985	Praistorijska zbirka Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog. U: 100 godina Muzeja na Humcu (1884—1984), Ljubuški 1985, 49—59+Tbl. I—IV.
	1986	Neki primjeri razvoja fortifikacija na praistorijskim gradinama Bosne i Hercegovine. U: Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, referati XII kongresa arheologa Jugoslavije, Novi Sad, 1984. Novi Sad, 1986, 55—64+Tbl. XXIX—XXXII. (Materijali XXII).
	1986 a	Die Ethnogenese der Illyrier aus der Sicht der Vorund Frühgeschichte. U: Bernhard — Kandler — Pálsson, Ethnogenese europäischer Völker. Stuttgart—New York, 1986, 55—74.
	1987	Grupa Donja Dolina — Sanski Most. PJZ V, 1987, 232—286+Tbl. XXIV—XXIX.
	1987 a	Srednjodalmatinska grupa PJZ V, 1987, 442—480+Tbl. XLVIII—L.
	1987 b	Srednjobosanska grupa. PJZ V, 1987, 481—528+Tbl. LI—LIII.
	1987 c	Glasinačka kultura. PJZ V, 1987, 575—643+Tbl. LX—LXV. V. S. Gabrovec — B. Čović 1987.
G. ČREMOŠNIK — D. SERGEJEVSKI	1930	Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo. Sarajevo 1930, 9+Tbl. I—III (Novitates Musei Sarajevoensis 9).

G. ČREMOŠNIK 1930 a Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva. GZM XLII, 1930, sv. 2, 211—225+Tbl. XVI.

1940 Studije iz srpske paleografije i diplomatike. Glasnik SND XXI, 1940, 1—19.

I. ČREMOŠNIK 1950 Iskopavanje Crkvine u Zgošći 1948. g. GZM n. s. IV—V, 1949—1950, 411—416.

1950 a Nalaz slovenske keramike u Rači 1947. god. i pregled nalaza slovenske keramike u Bosni do danas. GZM n. s. IV—V, 1949—1950, 383—395+Tbl. I—II.

1951 Nalaz staroslovenskih mamuza iz Sultanovića. GZM n. s. VI, 1951, 311—321+Tbl. 1.

1951 a Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu. GZM n. s. VI, 1951, 241—270+Tbl. I—IV.

1952 Srednjevjekovna kapa iz Bile kod Travnika. GZM n. s. VII, 1952, 111—120+Tbl. 1.

1952 a Keramika iz rimskog nalazišta Mogorjela, GZM n. s. VII, 1952, 241—271+Tbl. I—VII.

1953 Dva srednjevjekovna grada u okolici Grahova. GZM n. s. VIII, 1953, 349—351+Sl. 1.

1953 a Izvještaj o iskopavanjima u Rogačićima kod Blažuja. GZM n. s. VIII, 1953, 303—315+Prl. 2+Tbl. I—V.

1954 Izvještaj o iskopavanjima na Crkvini u Lisičićima kod Konjica. GZM n. s. A, IX, 1954, 211—226+Tbl. I—VII.

1954 a Nešto o antičkim naseljima u okolici Konjica. GZM n. s. A, IX, 1954, 179—188+Tbl. I—VII.

1955 Nova antička istraživanja kod Konjica i Travnika. GZM n. s. A, X, 1955, 107—136+Tbl. I—V+I—II.

1955 a Novi srednjovjekovni nalazi kod Prijedora. GZM n. s. A, X, 1955, 137—148+Tbl. I.

1956 Crkvina u Golubiću. GZM n. s. A, XI, 1956, 126—136+Tbl. I.

1956 a Reljef Silvana i Nimfa i Založja (Bihać). GZM n. s. A, XI, 1956, 111—126+Tbl. I—II.

1956 b Rimski ostaci na gradini Zecovi. GZM n. s. A, XI, 1956, 136—146+Tbl. I.

1957 Arheološka istraživanja u Brodcu. ČTG I, 1957, 127—150+Tbl. 7.

1957 a Dalja istraživanja na rimskom naselju u Lisičićima. GZM n. s. A, XII, 1957. 143—162+Tbl. I—II.

1957 b Narodna simbolika na rimskim spomenicima u našim krajevima. GZM n. s. A, XII, 1957, 217—234+Tbl. I.

1957 c Rimski spomenici iz okoline Bihaća. GZM n. s. A, XII, 1957, 163—172+Tbl. I—III.

1958 Arheološka istraživanja u okolici Bihaća. GZM n. s. A, XIII, 1958, 117—136+Tbl. I—VI.

1958 a Rimska vila sa slavenskim naseljem u Tutnjevcu. ČGT II, 1958, 37—49+Tbl. 6.

1959 Iskopavanje u Ljusini 1957. GZM n. s. A, XIV, 1959, 137—147+Tbl. I—IV.

1959 a Rimsko naselje u Paniku, selo Parežani kod Trebinja. AP 1, 1959, 129—130.

1959 b Spomenik sa japodskim konjanicima iz Založja kod Bihaća. GZM n. s. A, XIV, 1959, 103—111+Tbl. I—II.

1961 Nalazi bojene keramike u BiH u rimsko doba. GZM n. s. A, XV—XVI, 1960—1961, 189—202+Tbl. I—II.

1961 a Prethodna istraživanja na rimskom lokalitetu na Paniku. GZM n. s. A, XV—XVI, 1960—1961, 173—184+Tbl. I—II.

1962 Nalaz terre sigillate chiave u Višićima. GZM n. s. A, XVII, 1962, 115—140+Tbl. I—X.

1963 Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini. GZM n. s. A, 1963, 117—121.

1965 Gradina, Doboj — rimski kastrum. AP 7, 1965, 134—135.

1965 a Rimska vila u Višićima. GZM n. s. A, XX, 1965, 147—260+Prl. 1—3+Tbl. I—XXIII.

1966 Gradina, Doboj — castrum i canabae. AP 8, 1966, 122—124.

1967 Doboj — Gradina — rimski castrum. AP 9, 1967, 93—94.

1967 a Panik, Bileća, Crkvina i Dračeva strana — rimska vila. AP 9, 1967, 100—102.

1968 »Tanoge« u Ljubomiru kod Trebinja — rimsko naselje. AP 10, 1968, 151—152.

1969 Biograci, Gradine, Mostar — rimsko utvrđenje sa praistorijskim i ranosrednjovjekovnim slojevima. AP 11, 1969, 201—202.

1970 Gradina, Biograci, Mostar — rimsko utvrđenje sa slojevima od praistorijskog doba do ranog srednjeg vijeka. AP 12, 1970, 132.

1970 a Istraživanja u Mušićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas. GZM n. s. A, XXV, 1970, 45—117+Pl. 2.

	1970 b	Jazbine i Oraščići, Batkovići, Bijeljina — slavenska naselja. AP 12, 1970, 151—152.
	1970 c	Die Chronologien der ältesten slavischen Funde in Bosnien und der Herzegovina. Archaeologia Iugoslavica XI, 1970, 99—103+Tbl. I—IV.
	1971	Biograci, Gradina, Mostar — rimsko utvrđenje sa slojevima od praistorijskog doba do ranog srednjeg vijeka. AP 13, 1971, 76.
	1971 a	Jazbine, Batkovići, Bijeljina — Slavensko naselje. AP 13, 88.
	1971 b	Nalazi mediteranskih radionica u BiH i njihova hronologija. U: Sa Simpozijuma »Hronološka i tipološka determinacija rimske keramike u Jugoslaviji«. Zenica, 1970. Zenica, Muzej grada Zenice, 1971, 73—88. (Materijali VIII).
	1972	Kastel, Banja Luka — gradina sa slojevima od praistorije do danas. AP 14, 1972, 133—134.
	1973	Batkovići »Jazbine«, Bijeljina — slavensko naselje. AP 15, 1973, 87—88.
	1974	»Jazbine«, Batkovići, Bijeljina — slavensko naselje. AP 16, 1974, 113—114, 170.
	1976	Rimsko naselje na Paniku kod Bileće. GZM n. s. A, XXIX, 1974 (1976) 41—164+Pl. II—IV.
	1977	Ranoslavensko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine. Godišnjak XV, CBI 13, 1977, 227—308+Tbl. I—XIII+Pl. 1—2.
	1980	Dijelovi paradnog bronzanog šljema iz kastruma kod Doboja. GZM n. s. A, XXXIV, 1979 (1980), 85—95.
	1984	Rimski castrum kod Doboja. GZM n. s. A, 39, 1984, 23—84+Krt. 1.
	1984 a	Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, Veselin Masleša, 1984, 233.
	1984 b	Porijeklo rimske slikane keramike. Arh. vest. XXXV, 1984, 260—247.
A. ĆATIĆ	1901	Bilješke o Koraju i Tutnjevcu. GZM XIII, 1901, 443—449.
S. ĆIRKOVIĆ	1964	Istorija srednjovekovne bosanske države. Beograd. Srpska književna zadruga, 1964, 415.
	1987	Bosanska crkva u bosanskoj državi. U: Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987, 191—254 (Posebna izdanja LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka 17).
V. ĆOROVIĆ	1913	Izvještaj o iskopavanjima u Brezi 1913. godine. GZM XXV, 1913, 409—420.
	1914	Naučni rad Zemaljskog muzeja. GZM XXVI, 1914, 3—34.
	1956	Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku. Naše starine III, 1956, 127—147.
V. ĆURČIĆ	1898	Ravna grobišta Japoda u Ribiću kod Bihaća. GZM X, 1898, 627—656+Tbl. I—III.
	1900	Gradina na vrelu Rame, prozorskog kotara. GZM XII, 1900, 99—118+Tbl. I—VI.
	1902	Starine iz okoline Bos. Petrovca. GZM XIV, 1902, 229—255.
	1907	Heraklov čvor na srebrnom nakitu iz Gorice. GZM XIX, 1907, 395—400.
	1907 a	Nekoliko prehistoričkih predmeta iz Bosne i Hercegovine u zbirci c. kr. naravoslovnoga dvorskoga muzeja u Beču. GZM XIX, 1907, 203—214+Tbl. I—III.
	1908	Prehistorička sojenica iz brončanog doba u Ripču kraj Bihaća u Bosni. GZM XX, 1908, 149—179+Tbl. I—VIII.
	1908 a	Prehistoričke utvrde oko Sarajeva. GZM XX, 1908, 363—386.
	1908 b	Prilozi poznavanju prehistorijskog rudarstva i talioničarstva brončanog doba u Bosni i Hercegovini. GZM XX, 1908, 77—90+Prl. 1.
	1909	Arheološke bilješke iz Livanjskog kotara. GZM XXI, 1909, 167—175+Tbl. I.
	1944	Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini. Glasnik Hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu, LV, 1943 (1944) 21—225+Tbl. I—XXIV.
S. DELIĆ	1891	Ćuprija na Mostu. GZM III, 1891, 115—122.
	1892	Samobor kod Drine. GZM IV, 1892, 255—269.
	1911	Dva stara natpisa iz Hercegovine. GZM XXIII, 1911, 485—502.
	1912	Petrov manastir kod Trebinja. GZM XXV, 1912, 275—282.
D. J. DEROKO	1939	Drina. Geografsko-turistička monografija. Novi Sad, 1939, 317+Krt. 2. (Biblioteka Društva Fruška Gora 1).
S. DIMITRIJEVIĆ	1979	Lasinjska kultura. PJZ III, 1979, 137—181+Tbl. XVIII—XXI.
	1979 a	Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks. PJZ III, 1979, 267—341+Tbl. XXVII—XLV.
	1979 b	Sjeverna zona. Neolit u centralnom i zapadnom dijelu sjeverne Jugoslavije. PJZ II, 1979, 229—360+Tbl. XLI—LII.
M. DINIĆ	1934	Srebrenik kraj Srebrenice. Glas 161, 1934, 186—196.

	1937	Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina. JIČ III, 1937, 119—146.
	1938	Trg Drijeva i okolina u srednjem veku. Godišnjica Nikole Čupića XLVII, 1938, 109—147. (Izdanje Čupićeve zadužbine 80).
	1952	Veliki bosanski zlatnik. Istorijski časopis III, 1951—1952 (1952), 41—53.
	1955	Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni. I. deo. Beograd, Srpska akademija nauka, 1955, 109. (Posebna izdanja CCXL, Odeljenje društvenih nauka 14).
R. DODIG	1985	Greda — srednjovjekovna nekropola u Crvenom Grmu. Hercegovina 4, 1985, 73—80.
	1985 a	De Lubussa disputationes archaeologicae et epigraphicae. U: 100 godina Muzeja na Humcu (1884—1984). Ljubuški, 1985, 95—118.
A. DOMASZEWSKI	1902	Die Beneficiarienposten und die römischen Strassennetze. WZGK XXI, 1902, 159—211+Tfl. 3.
T. DRAGIČEVIĆ	1896	Ruševine rimskih kuća u Novom Šeheru (kotar Žepče). GZM VIII, 1896, 423—427.
	1897	Nahogjaji iz broncanog i bakarnog doba. GZM IX, 1897, 479—481.
	1897 a	Nalazište iz neolitičkog doba na Kraljevinama kod Novog Šehera. GZM IX, 1897, 161—167.
	1906	Nekoji neolitski nalazi iz kotara Žepče. GZM XVIII, 1906, 243—244.
R. DRECHSLER—BIŽIĆ	1953	Novi pogledi na kulturu sojeničkog naselja u Ripču. GZM n. s. VIII, 1953, 103—110.
	1983	Srednje brončano doba u Lici i Bosni. PJZ IV, 1983, 242—270+Tbl. XXXVI—XLI.
	1983 a	Japodska kulturna grupa. PJZ IV, 1983, 374—389+LII—LVI.
	1987	Japodska grupa. PJZ V, 1987, 391—441+Tbl. XLIII—XLVII.
A. DURMAN	1983	Metalurgija vučedolskog kulturnog kompleksa. Opuscula archaeologica 8, 1983, 87+Prl. 15.
S. DUŠANIĆ	1980	Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji. Istorijski glasnik 1—2, 1980, 7—55.
E. DYGGVE — H. VETTERS	1966	Mogorjelo, ein spätantiker Herrensitz in römischen Dalmatien. Wien — Graz — — Köln, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1966, 64+Tbl. I—XIII+Prl. 8. (Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung, Bd. XIII).
M. ĐURĐEVIĆ	1982	Vrbaška, Gornji Podgradci, Bosanska Gradiška — srednjevekovni grad. AP 23, 1982, 146—148.
	1983	Ranoslovenske gradine na području Bosanske Gradiške. Zbornik AD BiH I, 1983, 225—229+Krt. 1.
	1983 a	Rimski legionarski šljem iz Save kod Bosanske Gradiške. ZKM, VII, 1983, 135—136.
V. ĐURIĆ	1981	Počeci umetnosti kod Srba. U: Istorija srpskog naroda I, Beograd, Srpska književna zadruga, 1981, 230—248+Prl. 31—37.
	1982	Umetnost u Bosni između jadranskih gradova i Srbije. U: Istorija srpskoga naroda II, Beograd, Srpska književna zadruga, 1982, 343—370+Prl. 98—113.
O. ĐURIĆ—KOZIĆ	1903	Šuma, Površ i Zupci u Hercegovini. SEZ V, Naselja i poreklo stanovništva 2, 1903, 1106-1297.
S. ERCEGOVIĆ	1960	Istraživanje u Gackom polju i rasprostranjenost starohrvatskih naušnica izvan dalmatinske Hrvatske. Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 7, 1960, 243—254+Tbl. I—IX+Prl. A—C.
A. J. EVANS	1876	Through Bosnia and the Herzegovina on foot during the Insurrection, August and September 1875. London, Longmans, Green, and Co., 1876, LXIII+435.
	1883	Antiquarian Researches in Illyricum. (Parts I and II). Westminster, Printed by Nichols and Sons, 1883, 105+Krt. 2+Pl. II.
	1885	Antiquarian Researches in Illyricum. (Parts III and IV). Westminster, Printed by Nichols and Sons, 1885, 167+Krt. 2.
B. FERJANČIĆ	1959	Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije. Tom 2. Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti, 1959, VII—XII, 1—98. (Posebna izdanja CCCXXIII, Vizantološki institut 7).
F. FIALA	1889	Nova predhistorijska naseobina kod Sarajeva. GZM I, sv. 2, 1889, 92—93.
	1889 a	Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine. GZM I, sv. 3, 1889, 89—92.
	1890	Predistorijski nalazi na Sobunaru kod Sarajeva. GZM II, 1890, 212—220.
	1891	Predistorijska istraživanja na Sobunaru kod Sarajeva u godini 1891. GZM III, 1891, 424—431.
	1892	Prehistorički nahogjaji na Naklu kod Vojkovića. GZM IV, 1892, 211—214.
	1892 a	Pretraživanje pećina u Bosni. GZM IV, 1892, 237—243.
	1892 b	Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892. GZM IV, 1892, 389—444+Tbl. I—III.
	1893	Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine. GZM V, 1893, 145—159.

	1893 a	Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine. GZM V, 1893, 511—532+Tbl. I—II.
	1893 b	Uspjeh pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1893. GZM V, 1893, 717—764.
F. FIALA — F. TOPIĆ	1894	Crtice iz Donjeg Unca. GZM VI, 1894, 421—428.
F. FIALA	1894 a	Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kraj Sarajeva. GZM VI, 1894, 107—140.
	1894 b	O nekim nasutim gradinama u sjeverozapadnoj Bosni. GZM VI, 1894, 683—689.
	1894 c	Prehistoričke bilješke. GZM VI, 1894, 325—332.
	1894 d	Rimski nahođaji iz Bosne. GZM VI, 1894, 95—96.
	1894 e	Skizzen von Glasinac. WMBH II, 1894, 317—320.
	1894 f	Uspjesi prekopavanja prehistoričkih grobova na Glasincu godine 1894. GZM VI, 1894, 721—760.
	1895	Prilozi k rimskoj arheologiji Hercegovine. GZM VII, 1895, 365—378.
	1895 a	Rezultati pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1895. GZM VII, 1895, 535—565.
	1895 b	Rimski grobovi s paljevinom kod Rogatice. GZM VII, 1895, 199—205.
	1896	Arheološke bilješke. GZM VIII, 1896, 161—162.
	1896 a	Arheološke vijesti. GZM VIII, 1896, 343—357.
	1896 b	Izvještaj o prekopavanju na Debelom brdu kod Sarajeva. GZM VIII, 1896, 97—107.
	1896 c	Nekropola ravnih grobova kod Sanskog mosta. GZM VIII, 1896, 219—272+Tbl. I—II.
	1896 d	Rezultati prekopavanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1896. GZM VIII, 1896, 429—461.
	1897	Arheološke bilješke iz Bosne i Hercegovine. GZM IX, 1897, 675—679+Tbl. I.
	1897 a	Nekoliko grčkih šljemova, nađenih u Bosni i Hercegovini. GZM IX, 1897, 657—663+Tbl. I—III.
	1897 b	Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta. GZM IX, 1897, 281—307+Tbl. I—IV.
	1897 c	Uspjesi prekopavanja prehistoričkih gromila u jugoistočnoj Bosni (do Glasinca) godine 1897. GZM IX, 1897, 585—619.
F. FIALA — M. HOERNES	1898	Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien. Teil II. Wien, Herausgegeben von Bosnisch-Hercegovinischen Landesmuseum, 1898, 47+Tfl. I—XIX.
M. S. FILIPOVIĆ	1924	Dubrovnik u Bosni. GZM XXXVI, 1924, 101—105.
	1928	Starine u Bakićima kod Olova. GZM XL, sv. 2, 1928, 69—78.
	1928 a	Visočka nahija. SEZ XLIII, Naselja i poreklo stanovništva 25, 1928, 195—774.
	1930	Vogošća i Bioča u Bosni. SEZ XLVI, Naselja i poreklo stanovništva 26, 1930, 617—835.
	1939	Grad i predeo Birač. JIČ V, 1939, 212—214.
	1955	Rama u Bosni. SEZ LXIX, Naselja i poreklo stanovništva 35, 1955, 1—228+Krt. 1+1. sl. 1.
	1960	Propast franjevačkog manastira Gradovrha kod Tuzle i poreklo »Crne gospe« u franjevačkom manastiru u Baču. ČGT IV, 1960, 89—94.
	1969	Majevica s osobitim obzirom na etničku prošlost i etničke osobine majevičkih Srba. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1969, 269. (Djela XXXIV, Odjeljenje društvenih nauka 19).
	1969 a	Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1969, 169. (Građa XVI, Odjeljenje društvenih nauka 12).
C. FISKOVIĆ	1973	Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini. U: Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«. Zenica, 1973, 147—199. (Izdanja Muzeja grada Zenice III).
S. FRANKFURTER	1884	Epigraphischer Bericht aus Österreich. AEM VIII, 1884, 104—179.
B. FUČIĆ	1982	Glagoljski natpisi. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1982, I—XII+420. (Djela 57, Razred za filologiju).
B. GABRIČEVIĆ	1953	Dvije ilirske općine s područja Vrlike. VAHD LV, 1953, 103—119+Krt. 1.
	1953 a	O nekim mitričkim natpisima Sarajevskog muzeja. GZM n. s. VIII, 1953.
	1954	Sarajevski medaljon s prikazom tračkog konjanika. GZM n. s. A, IX, 1954, 41—46.
M. GABRIČEVIĆ	1972	Olovna pločica sa predstavom dunavskih konjanika iz Velike Obarske (OŠ Bijeljina). ČGT IX, 1972, 53—56+Tbl. 1.
	1973	Izvještaj sa probnog iskopavanja ranohrišćanske bazilike u Nikolićima kod Vlasenice. ČGT X, 1973, 73—75.

S. GABROVEC 1964 Problem severozahodnega področja Ilirov. U: Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1964, 215—252. (Posebna izdanja IX, CBI 1).

S. GABROVEC — B. ČOVIĆ 1987 Zaključna razmatranja, PJZ V, 1987, 901—928.

D. GARAŠANIN 1954 Katalog metala — Katalog der vorgeschichtlichen Metalle. Beograd, Narodni muzej, 1954, 88+Tbl. I—LXV+Krt. 1. (Praistorija I).

1967 Miscellanea Illyrica III. Ražana, Kriva reka i glasinački kompleks. Zbor. Nar. muz. 5, 1967, 41—50+Sl. 19+Prl. 1.

D. GARAŠANIN — — M. GARAŠANIN 1967 a Crna Gora u praistorijsko doba. Crna Gora u osvit pisane istorije. U: Istorija Crne Gore, knj. I. Titograd, 1967, 35—277+Krt. 4+Sl. 47+Pl 2.

M. GARAŠANIN 1947 Položaj Butmira prema preistoriskim nalazištima u Srbiji. GZM n. s. II, 1947, 1—11.

1954 Iz istorije mlađeg neolita u Srbiji i Bosni. GZM n. s. A, IX, 1954, 5—39+Tbl. I—III.

1961 Pontski i stepski uticaj u Donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolitskog u metalno doba. GZM n. s. A, XV—XVI, 1960—1961, 5—26.

1964 Istočna granica Ilira prema arheološkim spomenicima. U: Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1964, 135—175. (Posebna izdanja IX, CBI 1).
V.: D. Garašanin — M. Garašanin 1967 a.

1973 Praistorija na tlu SR Srbije. Tom I—II. Beograd, Srpska književna zadruga, 1973. Tom I; XII+396; Tom II: 400—700+Tbl. 1—127+I—VII.

1979 Centralnobalkanska zona. PJZ II, 1979, 79—212+Tbl. XIII—XXXVII.
V.: A. Benac — M. Garašanin — D. Srejović 1979 b.

1982 Praistorija. Beograd — Zagreb — Mostar, Jugoslavija — Spektar — Prva književna komuna, 1982, 148. (Umetnost na tlu Jugoslavije).

1983 Zapadnosrpska varijanta vatinske grupe. PJZ IV, 1983, 736—753+Tbl. CII—CIII.

B. GAVELA 1950 O pitanju originalnosti i datovanja butmirske kulture. GZM n. s. IV—V, 1950, 397—402.

B. GAVRANOVIĆ 1959 Povijest franjevačkog samostana na Petrićevcu i franjevačkih župa u Bosanskoj krajini. Dobri pastir IX, 1959, 111—226.

M. GAVRILOVIĆ 1978 Kamena ploča sa predromaničkom ornamentikom iz sela Dolac kod Glamoča. GZM n. s. A, XXXII, 1977 (1978), 345—348.

M. GIMBUTAS 1974 Chronology of Obre I and Obre II. WMBHL A, IV, 1974, 17—24.

T. GLAVAŠ 1978 Ornamentirana kamena ploča iz predromaničke crkve u Čipuljiću (Bugojno). GZM n. s. A, XXXII, 1977 (1978), 349—352.

1982 Iskopavanje preromaničke crkve u Vrutcima kod Vrela Bosne. GZM n. s. A, 37, 1982, 93—122.

1986 Starokršćanska bazilika u Barama kod Konjica. GZM n. s. A, 40—41, 1985—1986, 113—128.

V. GLUŠAC 1934 Banja Luka. Gl. jug. prof. dr. XIV, 1933—1934, sv. 10—12, 878—891.

L. GLÜCK 1896 Ljudske kosti iz sojenice u Ripču. GZM VIII, 1986, 1—2.
V.: A. Weissbach — L. Glück 1901.

B. GOVEDARICA 1978 Novi arheološki prilozi istraživanju tumulusa glasinačkog područja. Godišnjak XVII, CBI 15, 1978, 15—35+Tbl. I—VII+Prl. 1.

1982 Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni. Godišnjak XX, CBI 18, 1982, 111—188+Tbl. I—XXI.

1984 Neue Aspekte zur Erforschung von Fundplätzen des Typs »Gradina« im Nordwesten Balkans. Acta Archaeologica Carpatica XXIII, 1984, 79—97.

1985 O istraživanju glasinačkih gradina. Beograd, Savez arheoloških društava — Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, 1985, 15—27. (Materijali XX).

A. GRAF 1936 Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Budapest, 1936, 156+Krt. 1. (Dissertationes Pannonicae ex Instituto numismatico et archeologico Universitatis de Petro Páznany nominatae Budapestinensis provenientes, Ser. I, Fasc. 5). [Upor. naslov na mađ, jez.].

B. GRALJUK 1980 Krčevine, Silosi, Prnjavor — naselje sopotsko-lendelske kulture. AP 21, 1979 (1980), 23—25+Tbl. XII.

1980 a Pećine, Klašnice, Banja Luka — naselje vučedolske kulture. AP 21, 1979 (1980), 25—28+Tbl. XIII—XVI.

1980 b Pećine, Klašnice, Banja Luka — paleolitska stanica. AP 21, 1979 (1980), 9—15+Tbl. I—IV.

1983 Novija arheološka otkrića i ispitivanja na području Banja Luke i okolice. Zbornik AD BiH I, 1983, 23—40.

L. GRĐIĆ-BJELOKOSIĆ 1891 Dvije čudnovate ruševine. GZM III, 1891, 38—41.

1892 Starine u fojničkom kotaru. GZM IV, 1892, 202—203.

	1892 a	»Kozi-grad«, »Zvoni-grad« i »Gradina« u kotaru Fojničkom. GZM IV, 1892, 91—94.
	1892 b	Gradina Kruševac. GZM IV, 1892, 271—272.
N. HAJRIĆ-SARAJLIĆ	1960	Blažuj kod Sarajeva. Geografski pregled IV, 1960, 91—114.
HAMBARINE KOD...	1892	Hambarine kod Detlaka. GZM IV, 1892, 243—244.
M. HADŽIJAHIĆ	1974	Razvoj ekonomskih, političkih i kulturnih centara u općini Hadžići kod Sarajeva od 1878. godine. Pril. za prouč. ist. Sar. IV, 1974, 69—89.
A. HANDŽIĆ	1973	Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka. U: Radovi sa simpozija »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«. Zenica, 1973, 385—391. (Izdanja Muzeja grada Zenice III).
	1974	Postanak i razvitak Dervente u XVI stoljeću. Prilozi X/II, 1974, 111—133.
	1975	Tuzla i njena okolina u 16. vijeku. Sarajevo, Svjetlost, 1975, 401+Krt. 2.
B. HEAD	1911	Historia Numorum. A Manuel of greek Numismatics. Oxford, 1911, LXXXVIII+966+Tbl. I—V.
O. HIRSCHFELD	1890	Zur Geschichte des pannonisch-dalmatischen Krieges. Hermes 25, 1890, 351—362.
F. HOCHSTETTER	1881	Über einem Kesselwagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasinac in Bosnien. MAGW X, 1880—1881, Nr. 10—12, 289—298+Tfl. 3.
M. HOERNES	1880	Römische Alterthümer in Bosnien und der Hercegovina. AEM IV, 1880, 32—47; 184—207.
	1882	Alterthümer der Hercegovina II, und der südlichen Teile Bosniens. Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der Kais. Akademie der Wissenschaften XCIX, 2, Wien, 1882, 799—946.
	1889	Grabhügelfunde von Glasinac in Bosnien. MAGW XIX, 1889, 135—149.
	1894	Dinarische Wanderungen. Cultur- und Landschaftsbilder aus Bosnien und der Hercegovina. 2. mit einer Einleitung vermehrte Ausgabe. Wien, Verlag von Carl Graeser, 1894, 364+I—XII+Krt. 1.
	1895	Vorrömischer Grabstein von Jezerine. WMBH III, 1895, 516—518. V.: V. Radimsky — M. Hoernes 1895 b.
	1897	Bruchstück eines zweiten vorrömischen Grabsteines aus der Gegend von Bihać. WMBH V, 1897, 337—338. V.: F. Fiala — M. Hoernes 1898.
	1901	Srebrni pokladni nalazak iz Štrbaca u Bosni. GZM XIII, 1901, 527—536.
A. HOFFER	1893	Rimski natpis iz Fazlića. GZM V, 1893, 321—323.
	1895	Nalazišta rimskih starina u travničkom kotaru. GZM VII, 1895, 43—61.
	1901	Stara crkva na Bukovici kod Travnika. GZM XIII, 1901, 468.
V. HOFFILLER	1911	Oprema rimskog vojnika u prvo doba carstva. VHAD n. s. XI, 1910—1911, 145—240.
	1912	Oprema rimskog vojnika u prvo doba carstva. VHAD n. s. XII, 1912, 16—123.
P. HOPF	1958	Neolitische Getreidefunde aus Bosnien und der Herzegowina. GZM n. s. A, XIII, 1958, 97—103, Tfl. I—II.
	1967	Untersuchungen über die botanische Reste aus der neolitischen Ansiedlung in Gornja Tuzla. GZM n. s. A, XXI—XXII, 1967, 169—171.
K. HÖRMANN	1889	Mač od tuča izvađen iz Drine. GZM I, sv. 2, 1889, 84—86.
	1889 a	Ravne gomile (Flachgräber) kod Sreteša u Bosni. GZM I, sv. 1, 1889, 93—94.
	1889 b	Olovo. GZM I, sv. 3, 1889, 63—74.
	1890	Dva rimska natpisa iz Bosne. GZM II, 1890, 306—308.
K. HÖRMANN — — V. RADIMSKY	1892	Ošanić kod Stoca. GZM IV, 1892, 40—49.
K. HÖRMANN	1892 a	Zlatna plojka iz rimskog pečatnog prstena. GZM IV, 1892, 235—236.
	1893	Eine römische Siegelringplatte aus Berggold. WMBH I, 330.
K. HRELJA	1957	Zenica i njena okolina. Istorijski prikaz. Sarajevo, Veselin Masleša, 1957, 148.
F. IBRAHIMPAŠIĆ	1965*	V.: Š. Bešlagić — Z. Kajmaković — F. Ibrahimpašić 1965.
B. ILAKOVAC	1981	Nakit u doba rimskog carstva. U: Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas (katalog izložbe). Zadar, Arheološki muzej i Etnografski odjel Narodnog muzeja, 1981, 41—50.
E. IMAMOVIĆ	1972	Područje Fojnice, Kiseljaka i Kreševa u rimsko doba. Naše starine XIII, 1972, 193—204.
	1974	Oko ubikacije rimskog naselja Stanecli. Godišnjak XII, CBI 10, 1974, 223—232.
	1977	Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine. Sarajevo, Veselin Masleša, 1977, 518.
	1978	Da li je rimska Arduba današnji Vranduk u Bosni. Prilozi XIV, 14—15, 1978, 337—347.

	1979	Novonađeni rimski nadgrobni natpis iz Ilidže kod Sarajeva. GZM n. s. A, XXXIII, 1978 (1979), 127—131.
	1979 a	Problem ubikacije Stridona, rodnog mjesta sv. Jeronima. Godišnjak Društva istoričara, XXVIII—XXX, 1979, 1—18.
	1980	Novi nalazi antičkih kultnih spomenika iz Bosne, GZM n. s. A, XXXIV, 1980, 97—100.
P. IVANČEVIĆ	1889	Mali i veliki grad. GZM I, sv. 4, 1889, 23—25.
	1890	Razvaline u banjalučkom kotaru. GZM II, 1890, 342—344.
	1891	Derviš-kula. GZM III, 1891, 320—321.
	1891 a	Hrkina gradina. GZM III, 1891, 96—97.
	1891 b	Kula. GZM III, 1891, 43—45.
	1892	Selo Zelenci i njegove starine. GZM IV, 1892, 95—97.
IZVJEŠTAJ O RADU...	1959	Izvještaj o radu Zavoda u 1958. godini. Naše starine VI, 1959, 269—275.
A. JAGENTEUFEL	1958	Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diocletian. Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1958, 146. (Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung XII).
N. JAKŠIĆ	1982	Solidus romanatus na istočnoj jadranskoj obali. Starohrvatska prosvjeta, III ser., sv. 12, 1982, 173—184+Tbl. I—II+Krt. 1.
O. JAMAKOVIĆ	1982	Odjeljenje za arheologiju. ZKM VII, 1982, 21—25.
Đ. JANEKOVIĆ	1961*	V.: Đ. Basler — Đ. Janeković 1961 b.
B. JELIČIĆ	1969	Kasnoantička i ranohrišćanska bronza. U: Antička bronza u Jugoslaviji (katalog izložbe). Beograd, Narodni muzej, 1969, 45—49.
V. JELOVAC	1960	Banja Luka u prošlosti (period od najstarijih — predistorijskih vremena do početka drugog svjetskog rata). Banja Luka, vlastito izdanje, 1960, 84.
K. JIREČEK	1951	Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku. Sarajevo, Svjetlost, 1951, 146.
B. JOVANOVIĆ	1979	Indoevropljani i eneolitski period Jugoslavije. PJZ III, 1979, 397—416.
	1987	Uvod. PJZ V, 1987, 805—814.
	1987 a	Istočna grupa. PJZ V, 1987, 815—845+Tbl. LXXIX—LXXXIV.
R. JOVANOVIĆ	1957	Preistorijski nalaz u dolini rečice Soline. ČGT I, 1957, 245—249.
	1958	Dve preistorijske ostave iz severoistočne Bosne. ČGT II, 1958, 23—35+Prl. 10+Tbl. 4.
V. JOVANOVIĆ	1986	Umetnost ranog srednjeg veka u Bosni i Hercegovini. U: Rani srednji vijek, Prosveta — Spektar — Prva književna komuna, Beograd — Zagreb — Mostar, 1986, 74—82 i 147—150.
I. F. JUKIĆ	1953	Putopisi i istorijsko-etnografski radovi. Sarajevo, Svjetlost, 1953, 451.
E. JUSIĆ	1975	Cazin — srednjovjekovni grad. AP 17, 1975, 143—145+Tbl. LXVIII, 1, 2; LXIX, 1.
	1983	Informacije o stanju arheološke istraženosti srednjovjekovnih gradova na području Pounja. Zbornik AD BiH I, 1982 (1983), 239—242+Tbl. I.
Z. KAJMAKOVIĆ	1964	Natpisi i krstače sa Gatačkog polja. Naše starine IX, 1964, 145—165+Tbl. I. V.: Š. Bešlagić — Z. Kajmaković — F. Ibrahimpašić 1965.
	1967	Jedno starije kultno mjesto. Naše starine XI, 1967, 175—180.
	1969	Manastir Rmanj i njegove freske. U: Zbornik Svetozara Radojčića. Beograd, Filozofski fakultet, 1969, 133—142+Sl. 8.
	1971	Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, Veselin Masleša, 1971, 398.
	1981	Drina u doba Kosača. Naše starine XIV—XV, 1981, 141—177.
	1984	Novi natpisi na stećcima. Naše starine XVI—XVII, 1984, 69—73.
F. KANITZ	1892	Römische Studien in Serbien. Denkschriften der k. Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse 41, Abh. II, Wien 1982, 1—158+Krt. 1.
H. KAPIDŽIĆ	1954*	V.: H. Kreševljaković — H. Kapidžić 1954.
	1957*	V.: H. Kreševljaković — H. Kapidžić 1957.
M. KARANOVIĆ	1925	Pounje u Bosanskoj krajini. SEZ XXXV, Naselja i poreklo stanovništva 20, 1925, 281—724+Krt. 1.
	1934	Grobna crkva — grafički izražena na bosanskom srednjovekovnom spomeniku. Sarajevo, Zemaljski muzej, 1934, 31+Prl. 1. (Novitates Musei Sarajevoensis 11).

	1936	Granice srednjovekovne župe Zemljanik. GZM XLVIII, 1936, sv. 1, 27—36.
	1940	O »Mramoru vojvode Mončila«. GZM LII, 1940, sv. 1, 69—75.
R. KATIČIĆ	1964	Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija. U: Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1964, 9—30. (Posebna izdanja IV, CBI 1).
	1965	Zur Frage der keltischen und pannonischen Namengebiete im römischen Dalmatien. Godišnjak III, CBI 1, 1965, 53—76.
	1980	Die Balkanprovinzen. U: Die Sprachen in römischen Reich der Kaiserzeit. Kolloquium vom 8. bis 10. April 1974. Köln-Bonn, 1980, 103—120+Krt. 1.
I. KELLNER	1890	Ostanci rimske kuće u Laktašima. GZM II, 1890, 55—63.
	1895	Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajevo. GZM VII, 1895, 161—198+Tbl. I—X.
K. KILIAN	1976	Bosnisch-Herzegowinische Bronzen der Eisenzeit II aus Griechenland. Godišnjak XIII, CBI 11, 1976, 163—171+Tfl. I—V.
V. KLAIĆ	1882	Poviest Bosne do propasti kraljevstva. Zagreb, vlastito izdanje, 1882, 352.
T. KNEZ	1958	Preistorijski depo iz Osretka. GZM n. s. A, XIII, 1958, 255—260.
LJ. KOJIĆ	1961	Nalazi fresaka iz grobnice na Paniku. GZM n. s. A, XV—XVI, 1960—1961, 185—187+Tbl. I.
LJ. KOJIĆ — M. WENZEL	1968	Veličani — srednjovekovna nekropola i pregled srednjovekovnog stakla Bosne i Hercegovine. Starinar n. s. XVIII, 1967 (1968), 139—155+Tbl. I—IV.
V. KORAĆ	1966	Trebinje, istorijski pregled I. Period do dolaska Turaka. Trebinje, Zavičajni muzej, 1966, 239+1. sl. 14+Krt. 1.
J. KOROŠEC	1941	Bericht über die bisher unveröffentlichten, vorgeschichtlichen Funde auf der Gradina »Gradac« bei Kotorac. GZM LII, sv. 1, 1940 (1941), 77—81.
	1943	Nekoliko novih nalaza sa gradine »Grad« iznad Semizovca. GZM LIV, 1942 (1943), 56—59.
	1943 a	Likovna umjetnost u Butmiru. GZM LIV, 1942 (1943), 87—112+Tbl. I—VI.
	1945	Brončani nalaz iz Velikog Mošunja. Sarajevo, Zemaljski muzej, 1945, 1—7+Sl. 1. (Novitates, Ser. II, 1).
	1946	Pećina Hrustovača, novi lokalitet slavonske kulture. GZM n. s. I, 1946, 7—37+Tbl. I—XVIII.
	1950	Travnik i okolina u predhistorijsko doba. GZM n. s. IV—V, 1949—1950, 243—268.
	1952	Ljudske statuete iz Ripča. GZM n. s. VII, 1952, 231—239+Tbl. I—II.
	1957	Neolitska naseobina na Crkvinama u Turbetu kod Travnika. GZM n. s. A, XII, 1957, 5—18+Tbl. I—VII.
P. KOROŠEC	1943	Rano srednjoviekovni nalaz u Junuzovcima. GZM LIV, 1942 (1943), 271—280.
	1952	Srednjovjekovne nekropole okoline Travnika. GZM n. s. VII, 1952, 375—407+Tbl. I—II.
	1961	Rasprostranjenost slavonske kulturne grupe. GZM n. s. A, XV—XVI, 1960—1961, 141—150+Krt. 1.
P. KOROŠEC-VRAČKO		V.: P. Korošec.
M. KOSORIĆ	1965	Praistorijska nekropola u selu Dvorovima kod Bijeljine. ČGT VI, 1965, 83—90.
	1965 a	Probni arheološki radovi na lokalitetu »Brdo« u Dvorovima. ČGT VI, 1965, 91—95.
	1965 b	Spomenik Mitrinog kulta iz okoline Zvornika. ČGT VI, 1965, 49—56.
M. KOSORIĆ — — B. STALIO	1967	Neolitsko naselje u selu Batkoviću kod Bijeljine. ČGT VII, 1967, 21—27+Tbl. I—XIV+Prl. 2.
M. KOSORIĆ	1967 a	Praistorijska nekropola kod Bijeljine. ČGT VII, 1967, 29—33+Prl. 1+Tbl. I—II.
M. KOSORIĆ — — D. KRSTIĆ	1970	Iskopavanje praistorijskih humki u Pađinama i Roćeviću. ČGT VIII, 1970, 23—36+Pl. 5+Tbl. I—VII.
M. KOSORIĆ	1970 a	Neolitsko naselje na lokalitetu Dobrovac. ČGT VIII, 1970, 9—13+Pl. 2+Tbl. I—VII.
	1970 b	Rezultati zaštitnog iskopavanja na lokalitetu Brdo u Donjoj Mahali kod Orašja. ČGT VIII, 1970, 41—43+Pl. 2+Tbl. I—IV.
	1972	Iskopavanje humki na lokalitetu Međa u Podčaušu. ČGT IX, 1972, 33—36+Pl. 1.
M. KOSORIĆ — — D. KRSTIĆ	1972 a	Iskopavanje praistorijskih humki u Pađinama i Roćeviću 1970—1971. ČGT IX, 1972, 9—27+Pl. 1+Tbl. I—VII.

M. KOSORIĆ 1972 b Istraživanje humke u Bratuncu. ČGT IX, 1972, 75—78+Pl. 2.

1975 Istraživanje praistorijskih humki na području Pađina — Trnovice. ČGT XI, 1975, 15—20+Pl. 2+Tbl. I—III.

1976 a Istraživanje praistorijskih humki na području srednjeg Podrinja. ČGT XI, 1975, 5—9+Pl. 2+Tbl. I—III.

1975 b Spomenik Mitrinog kulta iz okoline Zvornika. ČGT XI, 1975, 49—52.

1976 Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja. Tuzla, Muzej istočne Bosne, 1976, 90+Tbl. I—XXV. (Dissertationes et monographiae XVIII).

1978 Nalaz bronzanih objekata iz Gornjeg Zalukovika kod Vlasenice. ČGT XII, 1978, 19—21+Tbl. I.

1978 a Rezultati istraživanja humki na području Roćevića 1977. godine. ČGT XII, 1978, 23—29+Pl. 1+Tbl. I—VI.

1978 b Rezultati probnih radova na lokalitetu Njive kod Patkovače. ČGT XII, 1978, 17—18+Tbl. I—II.

1978 c Gradina kod Savića, Šekovići — Gradinsko naselje. AP 20, 1978, 25—26.

1979 Rezultati istraživanja praistorijskih nekropola i naselja na području Podrinja 1974—1977. Starinar n. s. XXVIII—XXIX, 1977—1978 (1979), 173—199+Tbl. I—VIII.

1980 Praistorijska naselja na području Spreče. ČGT XIII, 1980, 103—116+Tbl. I—XII+ +Prl. 4.

1980 a Rezultati istraživanja na nekropoli Karavlaške kuće u Pađinama 1979. GZM n. s. A, XXXIV, 1979 (1980), 35—42.

1982 Rezultati iskopavanja humki na nekropoli Šume u Roćeviću. Starinar n. s. XXXIII, 1981 (1982), 41—46+Tbl. I—II.

1982 a Rezultati istraživanja praistorijskih naselja na području Semberije. ČGT XIV, 1982, 121—132+Pl. 5+Tbl. I—VI.

1983 Rezultati istraživanja praistorijske humke na nekropoli Krčevine 1979. godine. Zbor. Nar. muz. XI, 1983, 31—40+1. sl. 3.

1983 a Praistorijsko naselje Gradina u Savićima kod Šekovića. GZM n. s. A, 38, 1983, 73—94.

J. KOVAČEVIĆ 1953 Srednjevekovna nošnja balkanskih Slovena. Studija iz istorije srednjevekovne kulture Balkana. Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti, 1953, V+361+Tbl. I—LXXII. (Posebna izdanja CCXV, Istorijski institut 4).

1961 Nadgrobni natpis i reljef kaznaca Nespine. GZM n. s. A, XV—XVI, 1960—1961, 317—322.

1961 a Prvi klesari ćiriličnih natpisa na Balkanu. GZM n. s. A, XV—XVI, 1960—1961, 309—316.

1966 Avari na Jadranu. Simpozijum praistorijske i srednjevekovne sekcije Arheološkog društva Jugoslavije, Novi Sad, 1965. Beograd, Arheološko društvo Jugoslavije — — Društvo muzejskih radnika Vojvodine, 1966, 53—81. (Materijali III).

K. KOVAČEVIĆ — — P. MIRKOVIĆ 1890 Iskopine kod Bišća u Jezerini niže Pritoke. GZM II, 1890, 330—337.

K. KOVAČEVIĆ 1895 Ruševine u selu Doljanima i rimski natpisi ondje nađeni. GZM VII, 1895, 231—235.

D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ 1952 Gdje je bila kovnica bosanskih vladara? Godišnjak društva istoričara IV, 1952, 269—276.

1967 Zvornik (Zvonik) u srednjem vijeku. Godišnjak društva istoričara XVI, 1965 (1967), 19—35.

1978 Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države. Sarajevo. Veselin Masleša, 1978, 424.

1987 Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države. U: Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987, 85—190 (Posebna izdanja LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka 17).

M. KOZLIČIĆ 1981 Prikazi brodova na novcu plemena Daorsa. (Prilog istraživanju antičkog brodarstva istočne jadranske obale). GZM n. s. A, 35—36, 1980/1981, 163—188+Tbl. 1—7.

1983 O problemu japodske prisutnosti u primorju istočnog Jadrana. Zbornik AD BiH I, 1983, 109—118.

J. KRAJINOVIĆ 1944 Tri revidirana nadpisa iz okoline Travnika. GZM LV, 1953 (1944), 227—236.

G. KRALJEVIĆ 1970 Skupni nalaz rimskih sestercija u Bijači kod Ljubuškog. GZM n. s. A, XXV, 1970, 39—43.

	1972	Skupni nalaz sestertiusa i denariusa u Bijači kod Ljubuškog. Arh. vest. XXIII, 1972, 67—68.
	1973	Skupni nalaz rimskih carskih denariusa u Usori kod Doboja. GZM n. s. A, XXVII—XXVIII, 1972—1973, 297—302.
	1976	Antički novci iz Posuškog Graca u zbirci Zemaljskog muzeja. GZM n. s. A, XXIX, 1974 (1976), 169—177.
	1976 a	Skupni nalaz rimskog novca u Mliništu. Godišnjak Društva istoričara XXI—XXVII, 1976, 273—276.
	1977	Rimski novci sa područja Stoca. GZM n. s. XXX—XXXI. 1975—1976 (1977), 217—230.
	1978	Antički novci u Zemaljskom muzeju, pronađeni na području Gacka, Bileće i Trebinja. Tribunia 4, 1978, 155—159+Prl. 1.
	1979	Antički novci sa područja Ljubuškog. GZM n. s. A, XXXIII, 1978 (1979), 133—136+Prl. 1.
	1979 a	Rimski novci iz Bos. Gradiške i Laktaša. GZM n. s. A, 1978 (1979), 137—139.
	1980	Antički novac s travničkog područja koji se nalazi u zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Zbornik Zav. muz. Travnik, 3, XVI, 1980, 85—94.
	1981	Rimski novci iz Bosanskog Grahova. GZM n. s. A, 35—36, 1980—1981, 189—193.
	1981 a	Rimski novci nađeni u okolici Glamoča. ŽA 31, sv. 1—2, 1981, 277—280+Prl. 2.
	1983	Antički novci s livanjskog područja. Zbornik AD BiH I, 1983, 145—165+Tbl. I.
	1983 a	Rimski novci iz Mostara i okoline. Hercegovina 3, 1983, 15—28.
	1983 b	Rimski novci iz okolice Banja Luke. GZM n. s. A, 38, 1983, 127—131.
	1985	Numizmatička zbirka na Humcu. U: 100 godina Muzeja na Humcu (1884—1984). Ljubuški, 1985, 133—139.
H. KREŠEVLJAKOVIĆ	1953	Stari bosanski gradovi. Naše starine I, 1953, 7—45.
H. KREŠEVLJAKOVIĆ — — H. KAPIDŽIĆ	1954	Stari hercegovački gradovi. Naše starine II, 1954, 9—22.
	1957	Podaci o tvrđavama u Derventi i Travniku iz početka XIX stoljeća. Naše starine IV, 1957, 205—212.
H. KREŠEVLJAKOVIĆ	1959	Kamengrad, Naše starine VI, 1959, 21—34.
M. KREŠEVLJAKOVIĆ	1984	Prilozi za istoriju sela i spomenika kulture na području komune Pucarevo. Naše starine XVI—XVII, 1984, 79—97.
D. KRSTIĆ		V.: M. Kosorić — D. Kosorić 1970. M. Kosorić — D. Kosorić 1972 a.
A. KUČAN		V.: J. Vuković — A. Kučan 1947.
D. KUČAN	1984	Kulturpflanzfunde aus Pod bei Bugojno, Zentralbosnien. Plants and Ancient Man, Studies in Palaeoethonobotany. Proceedings of the International Work Group for Palaeobotany /Groningen/ 30 May — 3 June 1983, Rotterdam 1984, 247—256.
I. KUJUNDŽIĆ	1917	Najnovije rimske iskopine u Mošunju. GZM XXVIII, 1916 (1917), 477—496.
	1925	O položaju rimskog municipija NISTVE NOVA u Bosni. VAHD XLVII—XLVIII (1924—1925), 75—83.
J. KUJUNDŽIĆ	1968	Srednjovjekovna crkva u Srebrenici. Dobri pastir XVII—XVIII, 1968, 236—242.
	1973	Crkva sv. Marije u Zvorniku. Dobri pastir XXIII, 1973, 203—210.
B. KURIPEŠIĆ	1950	Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju. Sarajevo, Svjetlost, 1950, 54.
R. KUZMANOVIĆ	1973	Čelinac kroz vijekove. Čelinac. Skupština opštine, 1973, nepaginirano.
R. LOPAŠIĆ	1943	Bihać i bihaćka krajina. Zagreb, Matica hrvatska, 1943, 292.
I. LOVRENOVIĆ	1981	Stećci okoline Mrkonjić-Grada. Naše starine XIV—XV, 1981, 85—96.
A. LOVRIĆ	1937	Glagoljski natpis na kamenu iz okolice banjalučke. GZM XLIX, 1937, sv. 1, 31—36.
S. LOZIĆ	1959	Dva rimska spomenika iz okolice Travnika. Zbor. Zav. muz. Travnik I, sv. 1, 1959, 37—42.
	1959 a	Praistorijski nalaz ispod Kalvarije. Zbor. Zav. muz. Travnik I, sv. 1, 1959, 59—60.
V. LOŽEK	1973*	V.: K. Brunnacker — V. Ložek — Đ. Basler 1973.
Š. LJUBIĆ	1883	Još jedno odkriće rimskih novaca i drugih predmeta kod Broda. Viestnik Hrv. ark. družtva V, 1883, br. 3, 94—95.

	1889	Popis arkeologičeskoga odjela Narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu, Odsjek I, svezak I. Egipatska sbirka — Predhistorička sbirka. Zagreb, 1889. 192+Tbl. I—XXXVI.
A. MAKANEC — — Ć. TRUHELKA	1890	Rimske starine. I. Stanecli (Osijek). GZM II, 1890, 95—96.
A. MAKANEC	1906	Nekoliko numizmatskih nalaza iz Bosne. GZM XVIII, 1906, 109—111.
J. MAKSIMOVIĆ	1971	Srpska srednjovjekovna skulptura. Novi Sad, Matica srpska, 1971, 187+Prl. 1—278. (Studije za istoriju srpske umetnosti 6).
	1976	Le naïf et l'abstrait dans l'art médiéval. Balcanoslavica 5, 1976, 79—99.
	1976 a	Slikarstvo minijatura u srednjovekovnoj Bosni. ZRVI XVII, 1976, 175—188+Sl. 33.
	1983	Srpske srednjovekovne minijature. Beograd, 1983, 158+Prl. 6+Sl. 170.
M. MALEZ	1968	Bijambarske pećine kod Olova u središnjoj Bosni. GZM n. s. Prirodne nauke VII, 1968, 159—191.
	1971	Kvartar — geološka i speleološka istraživanja u 1971. godini. Ljetopis JAZU 76, 1971, 215—227.
K. MALY	1904	Plodovi i sjemenje iz predhistorijske sojenice u Donjoj Dolini, GZM XVI, 1904, 487—492.
M. MANDIĆ	1902	Patarensko groblje pod Osmačom planinom. GZM XIV, 1902, 560—562.
	1922	Nepublikovani predmeti u našoj prehistorijskoj zbirci. GZM XXXIII—XXXIV, 1921—1922, 27—32.
	1925	Starine kod fojničkog Kiseljaka. GZM XXXVII, 1925, 61—65.
	1926	Prehistorijske i sredovječne utvrde oko Travnika. GZM XXXVIII, 1926, 35—43.
	1927	Rezultati otkopavanja neolitskog naselja u Donjoj Mahali kod Orašja na Savi. GZM XXXIX, sv. 2, 1927, 199—206+Tbl. I—IV.
	1927 a	Arheološke crtice iz Bosne. Starinar, III ser, IV, 1926—1927, 9—13.
	1928	Sarkofag od muljike s dječjim kosturom iz Čukli kod Guče Gore. GZM XL, sv. 2, 1928, 55—56.
	1930	Tragovi prastare kulture oko Glamoča. GZM XLII, sv. 2, 1930, 101—118+Tbl. II—IV.
	1931	Arheološke bilješke. GZM XLIII, sv. 2, 1931, 13—17.
	1931 a	Prehistorijsko naselje u Sanskom Mostu. Izvještaj o nastavljenom otkopavanju godine 1929. GZM XLIII, sv. 2, 1931, 1—6+Tbl. I—IV.
	1931 b	Vezirski grad Travnik nekada i sada. Zagreb, Matica hrvatska, 1931, 79.
	1933	Prehistorijski nalazi prigodom rekognosciranja u okolici Kaknja, Semizovca i Novog Šehera kod Žepča (u mjesecu julu i avgustu god. 1933). GZM XLV, sv. 2, 1933, 1—6+Tbl. I—III.
	1935	Gradine, gromile i druge starine u okolici Livna. GZM XLVII sv. 1, 1935, 7—16+Tbl. I—III.
	1937	Skeletne gromile halštatskog doba u okolici Livna i Rogatice. GZM XLIX sv. 1, 1937, 5—9+Tbl. I—IV.
	1940	Prehistorijska radionica kod Pazarića. GZM LI, 1939 (1940), 1—6.
	1940 a	Prethodni izvještaj o započetom iskapanju u Hrustovačkoj pećini kod Bos. Vrpolja. GZM LI, 1939 (1940), 65—71+XIX—XXIV.
N. MANDIĆ—STUDO	1985	Gacko kroz vijekove. Gacko, Skupština opštine, 1985, 550.
Đ. MANO—ZISI	1969	Problem importa i zvanične umetnosti u rimsko doba. U: »Antička bronza u Jugoslaviji«. (Katalog izložbe). Beograd, Narodni muzej, 1969, 21—31.
C. MARCHESETTI	1891	Od Spljeta do Sarajeva. Putno izvješće. GZM 1891, 246—251.
R. MARIĆ	1933	Antički kultovi u našoj zemlji. Beograd, 1933, 115. (Izdanja zadužbine Luke Ćelovića Trebinjca 4).
Z. MARIĆ	1958	Neki novi manji preistorijski nalazi iz Bosne i Hercegovine. GZM n. s. A, XIII, 1958, 243—253+Tbl. I—III.
	1959	Grobovi ilirskih ratnika iz Kačnja. GZM n. s. A, XIV, 1959, 87—102+Tbl. I—IV.
	1961	Praistorijski nalazi i lokaliteti iz Triješnice i Dvorova kod Bijeljine. ČGT IV, 1961, 43—67+Tbl. 7).
	1961 a	Vis kod Dervente — naselje kasnog bronzanog doba. GZM n. s. A, XV—XVI, 1960, 151—171+Tbl. I—VII.

	1962	Uzde iz Baltinih bara kod Prijedora. ZKM I, 1962, 91—97.
	1962 a	Vir kod Posušja. GZM n. s. A, XVII, 1962, 63—72+Tbl. I—III.
	1963	Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine. GZM n. s. A, XVIII, 1963, 63—83.
	1964	Donja Dolina. GZM n. s. XIX, 1964, 5—128+Prl. 1.
	1964 a	Problem sjevernog graničnog područja Ilira. U: Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 1964, 177—213+Prl. 1—2+Tbl. I—III. (Posebna izdanja IX, CBI 1).
	1968	Japodske nekropole u dolini Une. GZM n. s. A, XXIII, 1968, 5—79+Tbl. I—XXV+ +Tbl. I—VII.
	1969	Ljeskova Glavica, Ljubomir, Trebinje — praistorijski i srednjovjekovni tumulus. AP 11, 1969, 42—44.
	1973	Arheološka istraživanja na Gradini u Ošanićima kod Stoca 1963. godine. GZM n. s. A, XXVII—XXVIII, 1972—1973, 173—235+Pl. 1.
	1973 a	Novčići trećeg i drugog stoljeća stare ere sa Gradine u Ošanićima kod Stoca. GZM n. s. A, XXVII—XXVIII, 1972—1973, 237—256.
	1973 b	Daorsi. Ime, teritorija i etnička pripadnost plemena Daorsi. Godišnjak X, CBI 8, 1973, 109—137.
	1973 c	Ornamentirane pojasne ploče sa Gradine u Ošanićima kod Stoca. GZM n. s. A, XXVII—XXVIII (1972—1973), 1973, 257—260.
	1975	Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa. U: Međunarodni kolokvij Utvrđena ilirska naselja, Mostar, 24—26. oktobra 1974. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1975, 103—111+Tbl. 3+Krt. 1. (Posebna izdanja XXIV, CBI 6). V.: J. A. Sakellarakis — Z. Marić 1975.
	1976	Novootkrivena obloga pojasne ploče sa Gradine u Ošanićima kod Stoca. GZM n. s. A, XXIX, 1974 (1976), 35—40.
	1977	Revizijono iskopavanje ilirske grobnice u Kačnju kod Bileće. GZM n. s. A, XXX— —XXXI, 1975—1976 (1977), 101—110.
	1977 a	Arheološka istraživanja Akropole ilirskog grada Daors...a na Gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine. GZM n. s. A, XXX—XXXI, 1975—1976 (1977), 5—99+Pl. 1, 2/3, 18/20, 22/23.
	1979	Depo pronađen u ilirskom gradu Daors... (2. st. p. n. e.). GZM n. s. A, XXXIII, 1978 (1979), 23—113.
B. MARIJAN	1986	Zajednička grobnica željeznog doba iz Vašarovina kod Livna. GZM n. s. A, 40—41, 1985—1986, 23—38.
B. MARIJANOVIĆ	1977	Bakarna sjekira iz Tešnja. GZM n. s. A, XXX—XXXI, 1975—1976 (1977), 269—276.
	1978	Fragment eneolitske keramike iz Badnja. GZM n. s. A, XXXII, 1977 (1978), 177—180.
	1979	Nova nalazišta impresso-kulture u Hercegovini. GZM n. s. A, XXXIII, 1978 (1979), 5—21.
	1980	O položaju privjesaka od spondylusa iz Obra. GZM n. s. A, XXXIV, 1979 (1980), 27—33.
	1981	Ravlića pećina (Peć Mlini). GZM n. s. A, 35—36, 1980—1981, 1—97.
	1982	Novi eneolitski nalazi iz Hercegovine. GZM n. s. A, 37, 1982, 217—225.
I. MARIJANOVIĆ	1984	Rimska nekropola sa spaljenim pokojnicima u Zeniku kod Rakovice. GZM n. s. A, 39, 1984, 89—96.
	1986	Votivni žrtvenik iz Šuice. GZM n. s. 40—41, 1985—1986, 109—112.
T. MARKOVIĆ	1938	Rimska grobnica pod Dželilovcem kod Travnika. GZM L, sv. 2, 1938, 65—68.
I. MAROVIĆ	1980	Novi prilozi upoznavanju ranog bronČanog doba u srednjoj Dalmaciji i južnoj Bosni. VAHD LXXIV, 1980, 5—25+Prl. 2.
I. MAROVIĆ — B. ČOVIĆ	1983	Cetinska kultura. PJZ IV, 1983, 191—231.
F. MARTINČEVIĆ	1901	Narodna pričanja iz Bosne. GZM XIII, 1901, 468—471.
N. MASLAĆ	1932	Zlatni nalaz u kršćanskoj bazilici u selu Turbetu. GZM XLIII, sv. 2, 1932, 31— —33+Tbl. XVI.
A. MAYER	1940	Doprinosi poznavanju rimskih cesta u Dalmaciji. VAHD LI 1930—1934, (1940), 125—156+Krt. 1.
	1957	Die Sprache der alten Illyrier. Wien, R. M. Rohrer, 1957, VIII+364. (Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung XXV).

Đ. MAZALIĆ 1936 Stare ikone i drugo. GZM XLVIII, sv. 1, 1936, 49—79.

1940 Starine po okolini Sarajeva. GZM LI, sv. 1, 1939 (1940), 15—35.

1941 Hercegova crkva kod Goražda i okolne starine. GZM LII, sv. 1, 1940 (1941), 27—43.

1942 Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka. GZM LIII, 1941 (1942), 31—94+Krt. 1.

1942 a Starine u Dobrunu. GZM LIII, 1941 (1942), 101—123.

1943 Gradac kod Hadžića. GZM LIV, 1942 (1943), 193—206.

1948 Travnik i Toričan. GZM n. s. III, 1948, 145—166.

1950 Kraći članci i rasprave. GZM n. s. IV—V, 1949—1950, 215—242+Krt. 1.

1950 a Semizovac i okolina. Arheološke bilješke. GZM n. s. IV—V, 1949—1950, 403—410.

1951 Biograd — Prusac, stari bosanski grad. GZM n. s. VI, 1951, 147—189+Pl. 1.

1952 Stari grad Jajce. (Novija arheološka istraživanja). GZM n. s. VII, 1952, 59—100+Tbl. 1.

1953 Tešanj. GZM n. s. VIII, 1953, 289—302+Sl. 1.

1954 Visoki, bosanski grad srednjeg vijeka. GZM n. s. A, IX, 1954, 227—253+Pl. 1.

1955 Zvornik (Zvonik) stari grad na Drini. GZM n. s. Istorija i etnografija X, 1955, 73—116.

1956 Zvonik (Zvornik), stari grad na Drini. (Kraj). GZM n. s. Istorija i etnografija XI, 1956, 243—278+Pl. 2.

1957 Hrišćanski nišani u okolini Travnika. Evidencija važnijih spomenika i predlozi za zaštitu. Naše starine IV, 1957, 97—118.

1958 Vinac i Doboj. GZM n. s. A, XIII, 1958, 234—240+Pl. I.

1959 Konzervatorski zahvat na Batalovoj grobnici i njezin današnji izgled. Naše starine VI, 1959, 239—242.

1972 Novi podaci o Gradcu kod Hadžića. Naše starine XIII, 1972, 79—84.

J. MEDINI 1980 O nekim kronološkim i sadržajnim značajkama poglavlja o Dalmaciji u djelu Cosmographia anonimnog pisca iz Ravene. U: Putovi i komunikacije u antici. Beograd — Priština, Savez arheoloških društava Jugoslavije — Muzej Kosova, 1980, 69—83 (Materijali XVII).

1980 a Sabazijev kult u rimskoj provinciji Dalmaciji. VAHD LXXIV, 1980, 67—86.

1982 Kult Jupitra Dolihena u rimskoj provinciji Dalmaciji. Godišnjak XX, CBI 18, 53—90.

1984 Spomenici s Atisovim likom na području Sinjske krajine. U: Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka. Znanstveni skup Sinj, 3—6. VI 1980, Split, Hrvatsko arheološko društvo, 1984, 107—125.

P. MEDOVIĆ 1978 Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju. Beograd, 1978, 112+Tbl. I—CXXXVII+Prl. 1—2. (Dissertationes et monographiae XXII).

H. MIHAJLOVIĆ 1890 Manastir Zavala i Vjetrenica pećina. GZM II, 1890, 130—143.

1890 a Crkva sv. Petra u Zavali. GZM II, 1890, 271—273.

1892 Grad u Klisuri. GZM IV, 1892, 252—254.

Ž. MIKIĆ 1973* V.: B. Čović — Ž. Mikić 1973.

1977 Antropološki nalazi iz ilirske grobnice iz Kačnja kod Bileća. GZM n. s. A, XXX—XXXI, 1975—1976 (1977), 115—120.

1978 Dinarski antropološki tip sa srednjovekovne nekropole Raška Gora — Stećci kod Mostara. Godišnjak XVII, CBI 15, 1978, 223—280+Tbl. I.

1979 Rezultati antropoloških ispitivanja ranosrednjovekovne nekropole u Koritima kod Duvna. GZM n. s. A, XXXIII, 1978 (1979), 205—222.

1986 Die Ethnogenese der Illyrier aus der Sicht der Anthropologie. U: Bernhard — Kandler — Pálsson, Ethnogenese europäischer Völker. Stuttgart — New York, 1986, 75—89.

V. MIKOLJI 1942 Rudarstvo u Bosni i Hercegovini u srednjem vieku. U: Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I. Sarajevo, Napredak, 1942, 651—667.

N. MILETIĆ 1954 Crkva sv. Klimenta u Mostaćima. GZM n. s. A, IX, 1954, 281—297+Tbl. I—II.

1955 Nalaz ranosrednjevekovnih fibula iz Rajlovca. GZM n. s. A, X, 1955, 151—155+Tbl. I.

1956 Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca. GZM n. s. A, XI, 1956, 9—39+Tbl. I—XII+Pl. 1.

1959 Srednjevekovni grobovi u tumulu na »Crkvini« (Sjeversko). GZM n. s. A, XIV, 1959, 217—219+Tbl. I.

1961 Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca (Rezultati naknadnih istraživanja). GZM n. s. A, XV—XVI, 1960—1961, 249—257+Pl. 1+Tbl. I—III.

1962 Izveštaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara. GZM n. s. A, XVII, 1962, 153—157+Tbl. I—III.

1963 Nakit i oružje IX—XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine. GZM n. s. A, XVIII, 1963, 155—178.

1963 a Nakit u Bosni i Hercegovini od kasne antike do najnovijeg doba. Sarajevo, Zemaljski muzej, 1963, 105+Sl. 7.

1966 Ranoslovensko doba. U: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine, Sarajevo, Veselin Masleša, 1966, 379—402.

1967 Slovenska nekropola u Gomjenici kod Prijedora. GZM n. s. A, XXI—XXII, 1966—1967, 81—154+Tbl. I—XXXII.

1970 Ranosrednjovekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora. GZM n. s. A, XXV, 1970, 119—177+Pl. 1.

1971 Do završnih stoleća srednjeg veka. U: Laktaši, Skupština opštine Laktaši, 1971, 15—28.

1972 Résultats des recherches sur la période paléoslave en Bosnie-Herzégovine. Balcanoslavica 1, 1972, 121—128.

1975 Elementi della cultura di Koettlach in Bosnia e Ercegovina. Balcanoslavica 4, 1975, 93—111.

1977 Ranosrednjovekovni nalazi iz Rudića kod Glamoča. GZM n. s. A, XXX—XXXI, 1975—1976 (1977), 231—242.

1978 Reflets des Grandes Invasions en Bosnie — Herzégovine. U: Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini. Saopštenja sa naučnog skupa 13—16. decembra 1976. u Novom Sadu. Novi Sad, Matica srpska, 1978, 97—107+Tbl. I—IV+1. sl. 2.

1979 Ranosrednjovekovna nekropola u Koritima kod Duvna. GZM n. s. A, XXXIII, 1978 (1979), 141—204+Pl. 2—3.

1979 a Ranosrednjovekovno koplje iz Mogorjela. Zbor. Nar. muz. IX—X, 1979, 145—151+Tbl. I—IV.

1980 Reflets de l'influence byzantine dans les trouvailles paléoslaves en Bosnie-Herzégovine. Rapports du IIIe Congrès International d'archéologie slave, Tome 2, Bratislava, VEDA—Vydatelstvo Slovenskej akademie vied, 1980, 287—306.

1980 a Resultate der neueren archäologischen Untersuchungen des frühen Mittelalters in Bosnien und Herzegowina. Balcanoslavica 9, 1980, 43—50.

1980 b Slovenska nekropola u Mahovljanima kod Banjaluke. GZM n. s. A, XXXIV, 1979 (1980), 137—181.

1982 Izveštaj o iskopavanjima srednjovekovnih nekropola u Buškom blatu. GZM n. s. A, 37, 1982, 123—177+Prl. 3—5.

1982 a Stećci. Beograd — Zagreb — Mostar, Jugoslavija — Spektar — Prva književna komuna, 1982, 166. (Umetnost na tlu Jugoslavije).

1983 Rani srednji vek u arheološkim istraživanjima na području severozapadne Bosne. Zbornik AD BiH I, 1983, 217—224.

1983 a Srednjevekovni arheološki spomenici jugozapadne Bosne. Zbornik AD BiH I, 1983, 231—237.

1984 Rani srednji vek. U: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast. 2. izd. Sarajevo, Veselin Masleša, 1984, 375—434.

V. MILIĆ 1980 Sondažno rekognosciranje lokaliteta Ljeskovac u Poljacima. ČGT XIII, 1980, 135—137+Tbl. I.

1982 Dva metalna praistorijska objekta iz Soline. ČGT XIV, 1982, 133—136+Krt. 1+Tbl. I.

A. MILINOVIĆ 1982 Prilozi za identifikaciju i ubikaciju srednjovjekovnog grada Novog na Uni. ZKM VII, 1982, 137—146.

K. MILLER 1887 Die Weltkarte des Castorius, genannt die Peutingerische Tafel. Einleitender. Text. Ravensburg, 1887, 126+I+II.

1888 Weltkarte des Castorius, genannt die Peutingerische Tafel. Ravensburg. 1888. (Karta)

1916 Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana. Stuttgart, 1916, LXXV+992.

P. MILOŠEVIĆ 1976 Radionice stakla u Sirmiumu Arh. vest XXV, 1976, 102—107.

K. MINICHREITER 1983 Pregled istraživanja nekropola grupe »Gređani« u Slavoniji. Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku 2, 1982/1983, 1983, 7—122.

P. MIRKOVIĆ 1889 Manastir Panađur (u petrovačkom kotaru). GZM I sv. 1, 1889, 12—15.

1889 Vozvoda Toma (Tomina kula u kotaru sanskomoskom). GZM I, sv. 2, 1889, 28—32.

1890 Bilaj. GZM II, 1890, 152—157.
V.: K. Kovačević — P. Mirković 1890.

K. MISILO 1936 Rimski spomenici iz Bosne. GZM XLVIII, sv. 1936, 15—16+Tbl. V.

A. MÓCSY 1959 Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannekriegen. Budapest, 1959, 15—276.
V.: G. Alföldy 1965.

A. MONTET—WHITE — Đ. BASLER 1977 L'industrie gravettienne de Kadar en Bosnie du Nord (Yougoslavie). Bull. Soc. Préh. Franç. 74, Etudes et Travaux, fasc. 2, 1977, 531—544.

M. MUCH 1888 Der Bronzeschatz von Krehin—Gradac in der Herzegowina. Mitt. Cen. Comm. XI, 1888, 5—15.

M. MUJEZINOVIĆ 1953 Džamija bobovačkog dizdara Osmanage u Janjićima. Glasnik VIS, 1953, 141—143.
V.: Dž. Čelić — M. Mujezinović 1969.

1977 Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine. Knj. II. Istočna i centralna Bosna. Sarajevo, Veselin Masleša, 1977, 515.

J. MULAOMEROVIĆ 1984 Paleolitsko nalazište Pećina u Rudoj glavici kod Trnova. GZM n. s. A, 39, 1984, 1—10.

1986 Ostaci srednjovjekovne toponomastike na području župe Vrhbosne. GZM n. s. A, 40—41, 1985—1986, 211—230.

S. MUTAPČIĆ 1982 Pavlovac (nekropola stećaka). GZM n. s. A, 37, 1982, 167—177.

1984 Staro jevrejsko groblje na Borku u Kovačićima. Sveske 7—8, 1984, 85—95.

M. MUTAVGJIĆ 1900 Iskapanje rimskih ostanaka kod Dubice. U: Izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja. VHAD n. s. IV, 1899—1900 (1900), 225—228.

M. NEDIĆ 1857 Starine bosanske. Arkiv za povj. jug. IV, 1857, 142—159+Prl. 1.

D. NIKIĆ 1983 Prilog proučavanju predrimskih i rimskih komunikacija na području Livna, Glamoča i Duvna. Godišnjak XXI, CBI 19, 1983, 229—250+Tbl. I—IV+Krt. 1.
V.: B. Čović — D. Nikić 1983 a.

I. NIKOLAJEVIĆ 1969 Zvonici crkava u Koluniću i Jajcu. Starinar n. s. XX, 1969, 249—254.

1969 a Kasnoantičke presvođene grobnice u srednjovjekovnoj crkvenoj arhitekturi Bosne i Hercegovine. U: Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena, održan 24—26. oktobra 1968. u Mostaru, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1969, 217—227. (Posebna izdanja XII, CBI 4).

1969 b Reljefi iz Bilimišća, Zenica. U: Zbornik Svetozara Radojčića. Beograd, Filozofski fakultet, 1969, 245—252+Sl. 11.

1970 Oltarna pregrada u Dabravini. ZRVI XII, 1970, 91—112+Sl. 17.

1975 Skulpture iz Predjela u Bosni. ZRVI 16, 1975, 191—202+1. Sl. 3.

1976 Sculpture médiévale dans les régions centrales de la Yougoslavie — question de chronologie. Balcanoslavica 5, 1976, 69—78.

V. NIKOLIĆ 1961 Rimski sarkofag iz Šargovca kraj Banjaluke. GZM n. s. A, XV—XVI, 1960—1961, 329—330.

1962 Kratak izvještaj sa sondažnog iskopavanja u Laktašima kod Banja Luke. ZKM I, 1962, 300—301.

1962 a Nekoliko predmeta bakarnog i bronzanog doba iz sjeverozapadne Bosne. ZKM I, 1962, 67—89.

1964 Izvještaj sa iskopavanja u Donjoj Gornjoj Dolini 1963. i 1964. godine. ZKM II, 1963—1964, 201—204.

M. NOSIĆ 1985 Humačka ploča. U: 100 godina Muzeja na Humcu (1884—1984). Ljubuški, 1985, 159—164. /Preštampano iz Zbornika Pedagoškog fakulteta u Rijeci za 1984. g./.

G. NOVAK 1918 Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije. Suplemenat Bulletinu Dalmato god. XXXVIII, 1915, Zagreb, 1918, 39.

1952 Latinska paleografija. Beograd, 356.

1965 Quaestiones Epidauritanae. Rad 339, 1965, 97—104+Tbl. I—II.

E. NOWOTNY 1984 Zanimljivi relijef o misterijama u bosansko-hercegovačkom zemaljskom muzeju. GZM VI, 1894, 201—208.

Đ. ODAVIĆ	1975	Antička naselja u Dživarima — rezultati dosadašnjih istraživanja. Tribunia 1, 1975, 68—70+Tbl. II—III.
	1976	Praistorijsko naselje u Kličnu u Krajkovićima. Tribunia 2, 1976, 7—15.
	1978	Praistorijska nalazišta na području Trebinja (gomile i gradine). Tribunia 4, 1978, 149—154.
	1983	Prethodni izvještaj sa arheološkog iskopavanja na srednjovjekovnom gradu Mičevcu. Tribunia 7, 1983, 213—215.
A. OMERHODŽIĆ	1981	Derventa i okolina. Sarajevo, 1981, 79. (Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, knj. 6).
P. OREČ	1975	Gradac — s posebnim osvrtom na narodnu samoupravu (monografija). Treći program Radio Sarajevo, IV, 1975, br. 9, 474—516.
	1978	Prapovijesna naselja i grobne gomile (Posušje, Grude i Lištica). GZM n. s. A, XXXII, 1977 (1978), 181—291+Krt. 1.
	1982	Pisma i natpisi iz zapadne Hercegovine. Most IX, 43—44, 1982, 87—103.
	1982 a	Ranokršćanska dvojna crkva u Gracu kod Posušja. GZM n. s. A, 37, 1982, 55—85.
	1984	Prilog arheološkoj topografiji duvanjske regije. Zbornik AD BiH I, 1983, 79—85.
	1984	Novi arheološki nalazi iz ranoga srednjeg vijeka iz zapadne Hercegovine. GZM n. s. A, 39, 1984, 97—129.
V. PALAEVSTRA — — M. PETRIĆ	1964	Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Žepi. Radovi XXIV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 8, 1964, 139—180+Tbl. I—VIII.
V. PALAVESTRA	1974	Historijska narodna predanja i toponomastika o Fojnici i okolini. GZM n. s. Etnologija, XXVII—XXVIII, 1972—1973 (1974), 111—153.
	1981	Bilješke o historijskim predanjima i toponomastici u gornjem Podrinju. Naše starine XIV—XV, 1981, 127—139.
F. PAPAZOGLU	1957	Le municipium Malvestatium et son territoire. ŽA 7, sv. 1, 1957, 114—122.
	1963	O teritoriji ilirskog plemena. Ardieja. Zbornik FF VII—1, 1963, 71—86.
	1967	Poreklo i razvoj ilirske države Godišnjak V, CBI 3, 1967, 123—144.
	1969	Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1969, 497+Krt. 2. (Djela XXX, CBI 1).
M. PAROVIĆ—PEŠIKAN	1960	O karakteru grčkog materijala na Glasincu i putevima njegovog prodiranja. Starinar n. s. XI, 1960, 21—45.
	1982	Grčka mahajra i problem krivih noževa. Godišnjak XX, CBI 18, 1982, 25—51+Tbl. I—V.
	1986	Grčko-italske i helenističke vaze iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu. GZM n. s. A, 40—41, 1985—1986, 39—60.
E. PAŠALIĆ	1953	Antički tragovi iz okoline Bugojna i Gornjeg Vakufa. GZM n. s. VIII, 1953, 345—348.
	1954	Tragom rimske ceste od Mliništa preko Podrašnice do Banja Luke. GZM n. s. A, IX, 1954, 307—316.
	1956	Rimska cesta od Podrašničkog polja do Banjaluke. Naše starine III, 1956, 239—244.
	1956 a	Rimski put od Mrkonjić Grada prema Banja Luci. Naše starine III, 1956, 75—78.
	1957	Rimska cesta između Banjaluke Bosanske Gradiške. Naše starine IV, 1957, 63—74.
	1958	O hodološkim pitanjima u izučavanju antičke istorije (s naročitim osvrtom na našu zemlju). Godišnjak Društva istoričara IX, 1957 (1958), 139—175.
	1959	Iskopavanje rimskih objekata u Ilidži kod Sarajeva. AP 1, 1959, 113—116.
	1959 a	Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva. Prvi prethodni izvještaj o iskopavanjima 1955—1958. GZM n. s. A, XIV, 1959, 113—136+Pl. »c«+Tbl. I—IV.
	1959 b	Römische Strassen in Bosnien und der Herzegowina. Archaeologia Iugoslavica III, 1959, 61—73+Krt. 1.
	1960	Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, Zemaljski muzej, 1960, 118+Krt. I—IV+Tbl. I—V.
	1965	Problem istraživanja ilirskih i rimskih cesta u provinciji Dalmaciji. Radovi FF 3, 1965, 243—260.
	1975	Sabrano djelo. Sarajevo, Svjetlost, 1975, 471.

	1984	Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere. U: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast. 2. izd. Sarajevo, Veselin Masleša 1984, 193—307.
V. PAŠKVALIN	1957	Nalaz sa gradine Hrvaćani kod Banjaluke. GZM n. s. A, XII, 1957, 259—262+Tbl. I.
	1958	Tri rimska natpisa sa područja Bosne i Hercegovine. GZM n. s. A, XIII, 1958, 153—157.
	1959	Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriji Bosne i Hercegovine. GZM n. s. A, XIV, 1959, 149—162+Tbl. I.
	1959 a	Antička istraživanja u selu Čipuljiću kod Bugojna. AP 1, 1959, 98—99.
	1961	Bronzana votivna ruka iz Sasa. GZM n. s. A, XV—XVI, 1960—1961, 203—209.
	1961 a	Rimski nadgrobni spomenik iz Borasa. GZM n. s. A, XV—XVI, 1960—1961, 325—327.
	1961 b	Čipuljići, Bugojno — Kasnoantičke građevine, AP 3, 1961, 89—92.
	1962	Antičko bronzano posuđe i nakit iz Ustikoline. GZM n. s. A, XVII, 1962, 141—151+Tbl. I.
	1963	Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine. GZM n. s. A, XVIII, 1963, 127—153.
V. PAŠKVALIN — — A. ZELENIKA	1964	Arheološki nalazi kod Karlova Hana kod Duvna. GZM n. s. A, XIX, 1964, 213—216.
V. PAŠKVALIN	1964 a	Reljef Silvana i Nimfi. GZM n. s. A, XIX, 1964, 151—155.
	1966	Grudine, Čipuljići, Bugojno — starokršćanska bazilika, AP 8, 1966, 146—148.
	1968	Dvorišta, Ograj u Putovićima kod Zenice —Rimske građevine. AP 10, 1968, 153—155+Tbl. LII—LIII.
	1968 a	Grudine, Čipuljići kod Bugojna — Nastavak istraživanja starokršćanske bazilike AP 10, 1968, 159—162, 256+Tbl. LV.
	1969	Rimski žrtvenici iz Starog Majdana. GZM n. s. A, XXIV, 1969, 165—169.
	1970	Grudine, Bugojno — starokršćanska bazilika. AP 12, 1970, 131—132.
	1970 a	Kasnoantički grobovi iz Jajca. GZM n. s. A, XXV, 1970, 29—38.
	1970 b	Prilog datiranju ranokršćanskih bazilika Bosne i Hercegovine. U: Adriatica praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku. Zagreb, Sveučilište, Arheološki institut Filozofskog fakulteta, 1970, 667—687+Krt. 1.
	1970 c	Dolihen i panonsko božanstvo Sedat na području Japre u antičko doba. GZM n. s. A, XXV, 1970, 19—28.
	1974	Interpretacija likovnih predstava na stijeni kod Dračeva (Čapljina). Starinar n. s. XXIII, 1972 (1974), 53—59.
	1975	»Kamenjača«, Ul. 6. aprila, Breza kod Sarajeva — mlađeželjeznodopska i rimska desitijatska nekropola. AP 17, 1975, 57—62+Tbl. XXX—XXXIII.
	1976	Antički torkular u Bihovu kod Trebinja. GZM n. s. A, XXIX, 1974 (1976), 283—293.
	1976 a	Poklopac rimske kamene urne iz Trebimlje u Hercegovini. Tribunia 2, 1976, 45—50.
	1976 b	Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine. Arh. vest. XXV, 1976, 109—125+ +Tbl. 1—11.
	1977	O staklu iz rimskog doba u istočnoj Hercegovini. Tribunia 3, 1977, 99—122+Tbl. 1.
	1980	Antički nimfej u Putovićima kod Zenice. GZM n. s. A, XXXIV, 1979 (1980), 55—84+Prl. 1.
	1981	Arheološki nalazi s teatarskom tematikom s područja SR Bosne i Hercegovine. U: Antički teatar na tlu Jugoslavije. Saopštenja sa naučnog skupa 14—17. aprila 1980. Novi Sad, Matica srpska — Savez arheoloških društava Jugoslavije, Hrvatsko arheološko društvo, 1981, 245—249+Sl. 1.
	1982	Kućište, Donji Šepak, Zvornik — rimska villa rustica. AP 23, 1982, 87—88.
	1983	Kasnoantički objekti iz Osatice, Karahodža Višnjice. GZM n. s. A, 38, 1983, 109—125.
	1983 a	Nekoliko epigrafskih spomenika rimskog doba iz Bosne i Hercegovine. GZM n. s. A, 38, 1983, 95—108.
	1983 b	Sepulkralni spomenici rimskog doba iz jugozapadne Bosne. Zbornik AD BiH I, 1983, 167—176+Tbl. I—IV.

1985 Stele arhitektonske kompozicije u formi edikule iz Muzeja na Humcu kod Ljubuškog. U: 100 godina Muzeja na Humcu (1884—1984). Ljubuški, 1985, 119—131.

1985 a Reljef Silvana iz Volara kod Šipova. GZM n. s. A, 40, 1985, 71—77.

1986 O utvrđenjima u Bosni i Hercegovini u rimsko doba. U: Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije. Referati XIII Kongresa arheologa Jugoslavije (Novi Sad 1984). Novi Sad, 1986, 151—162 (Materijali XXII).

1986 a Dva reljefa s prikazom boga Libera iz jugozapadne Bosne. GZM n. s. A, 40—41, 1985—1986, 61—70.

1986 b Reljef Silvana iz Volara kod Šipova. GZM n. s. A, 40—41, 1985—1986, 71—77.

C. PATSCH

1890 Megjašni natpis iz Bosne. GZM II, 1890, 367—368.

1893 Bericht über eine Reise in Bosnien. AEM XVI, 1893, 75—93; 125—141.

1893 a Dva odlomka rimske opeke. GZM V, 1893, 679—682.

1893 b Rimski natpisi iz Doline Lašve. GZM V, 1893, 700—707.
V.: Ć. Truhelka — C. Patsch 1893.

1894 Dva rimska natpisa iz Pecke (Ispostava Varcar-Vakuf). GZM VI, 1894, 764—769.

1894 a Grčki novci bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja. GZM VI, 1894, 167—187.

1894 b Novi i revidirani natpisi. GZM VI, 1894, 341—358.

1894 c Prilog povijesti grada Nove (Runović). GZM VI, 1894, 105—106.

1894 d Rimske starine iz Goražda. GZM VI, 1894, 53—56.

1894 e Rimske starine iz ramske doline. GZM VI, 1894, 321—323.

1894 f Rimski ostanci iz doline Neretve (Lisičići i okolica). GZM VI, 1894, 711—719.

1895 Epigrafski dodatak. GZM VII, 1895, 233—235.

1895 a Epigrafski nagođaji iz godine 1895. GZM VII, 1895, 573—586.

1895 b Epigrafsko pabirčenje. GZM VII, 1895, 285—292.

1895 c Grčko-rimske privatne zbirke u Bosni i Hercegovini. GZM VII, 1895, 237—240.

1895 d Legio VIII Augusta u Dalmaciji. GZM VII, 1895, 143—145.

1895 e Rimske pomoćne čete (alae et cohortes auxiliares) u provinciji Dalmaciji. U: Izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu objavljen na kraju (XVI) školske godine 1894/1895 (Sarajevo), 10, 1895, 5—26.

1895 f Sarajevo za rimskog doba. Nada I, 1895, 94—95.

1896 Apolova štatueta iz Vršana kod Prnjavora. GZM VIII, 1896, 273—276.

1896 a Dva otiska na ciglama iz Ljubuškog. GZM VIII, 1896, 193—195.

1896 b Japodi. GZM VIII, 1896, 113—139.

1896 c Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. WMBH IV, 1896, 243—295.

1896 d Novci iz Apollonije i Dyrrhachija. GZM VIII, 1896, 415—422.

1897 Mali rimski nahođaji i posmatranja. GZM IX, 1897, 511—537+Tbl. I—II.

1897 a Mithraeum u Konjicu. GZM IX, 1897, 629—656+Tbl. I—III.

1897 b Novi spomenici iz Županjac — Delminiuma. GZM IX, 1897, 227—243.

1898 Iapodi. GZM X, 1898, 335—364.

1898 a Rimska nalazišta u kotaru novljanskom. GZM X, 1898, 493—501.

1899 Archäologische-epigrafische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. WMBH VI, 1899, 154—273.

1899 a Arheološko-epigrafska istraživanja. GZM XI, 1899, 69—123.

1900 Nahogjaji novaca. GZM XII, 1900, 543—573.

1900 a Nove rimske epigrafske tečevine iz Bosne i Hercegovine. GZM XII, 1900, 169—193.

1900 b Rimska mjesta po Imotskom polju. GZM XII, 1900, 295—344.

1900 c Die Lika in der römischen Zeit. Wien, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 1900, 111. (Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung 1).

1902 Nahogjaji novaca. GZM XIV, 1902, 391—438+Krt. 1.

	1902 a	Pojedini nalazi iz rimskog doba. GZM XIV, 1902, 1—16.
	1902 b	Rimska mjesta u konjičkom kotaru. GZM XIV, 1902, 303—333.
	1904	Arheološko-epigrafska istraživanja o povjesti rimske pokrajine Dalmacije. GZM XVI, 1904, 33—59.
	1904 a	Prilog topografiji i povijesti Županjca — Delminiuma. GZM XVI, 1904, 307—365.
	1906	Arheološko-epigrafska istraživanja povjesti rimske provincije Dalmacije. VII dio. GZM XVIII, 1906, 151—181.
	1906 a	Pseudo-Skylaxovo jezero. Prinos povijesti donjeg poriječja Neretve. GZM XVIII, 1906, 367—390.
	1907	Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije. GZM XIX, 1907, 431—470.
	1907 a	Zur Geschichte und Topographie von Narona. Wien, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 1907, 1—118+Tbl. I—III. (Schriften der Balkankommission — Antiquarische Abteilung V).
	1908	Kleinere Untersuchungen in und um Narona. Jahrbuch für Altertumskunde 2, 1908, Heft 2—3, 87—117.
	1909	Archäologisch-epigraphische Untersuchung zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien VII. WMBH XI, 1909, 104—183.
	1911	Prilozi našoj rimskoj povjesti, GZM XXII, 1910 (1911), 177—208.
	1912	Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. WMBH XII, 1912, 68—167.
	1914	Zbirke grčkih i rimskih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju. GZM XXVI, 1914, 141—219+Tbl. I—II.
	1922	Historische Wanderungen im Karst und an der Adria. I. Teil. Die Herzegowina einst und jetzt. Wien, Verlag des Forschungsinstitutes für Osten und Orient, 1922, 169. (Schriften zur Kunde der Balkanhalbinsel, N. F. 1. Teil.)
	1924	Zur Geschichte von Sirmium. U: Bulićev Zbornik -Strena Buliciana. Zagreb — Split, 1924, 229—232.
S. PERIĆ	1971	Gradina, Ostojićevo, Bijeljina — slovensko naselje. AP 13, 1971, 90—91.
	1973	Gradina, Ostojićevo, Bijeljina — slovensko naselje. AP 15, 1973, 88—89.
	1974	Gradina, Ostojićevo, Bijeljina — slovensko naselje. AP 16, 1974, 114—115, 170.
	1980	Zaštitno iskopavanje na nekropoli sa stećcima »Rimsko groblje« u selu Loznica. ČGT XIII, 1980, 139—149+Pl. 1+Tbl. I—II.
SL. PERIĆ	1986	Novi nalazi s Okolišta kod Visokog. GZM n. s. A, 40—41, 1985—1986, 15—22.
M. PETRIĆ		V.: V. Palavestra — M. Petrić 1964.
Đ. PETROVIĆ		Dubrovačko oružje u XIV veku. Beograd, Vojni muzej, 1976, 306. (Posebna izdanja 5).
J. PETROVIĆ	1925	Izvještaj o neolitskom naselju u Donjoj Mahali kod Orašja na Savi. GZM XXXVII, 1925, 137—140+Tbl. I—IV.
	1931	S arheologom kroz Travnik. P. o. iz VI knj. »Narodne starine«, Zagreb, 1931, 1—8.
	1955	Dinarići ugarsko-hrvatskih kraljeva Matije Korvina 1458—1490 i Wladislava II Jagelovića 1490—1516 otkriveni u Lamincima kod Bos. Gradiške. GZM n. s. A, X, 1955, 167—179+Tbl. 1.
	1955 a	Rimski novac iz Obudovca. GZM n. s. A, X, 1955, 181—197+Tbl. I—III.
	1956	Numizmatički izvještaji. GZM n. s. A, XI, 1956, 91—109+Tbl. I—III.
	1957	Numizmatički izvještaji. GZM n. s. A, XII, 1957, 173—183+Tbl. I—III.
	1958	Arheološki referati iz Bugojna i Ljubije — Japra GZM n. s. A, XIII, 1958, 267—271+Tbl. I—IV.
	1958 a	Numizmatički izvještaji. GZM n. s. A, XIII, 1958, 241—242+Tbl. I.
	1961	Novi arheološki nalazi iz doline Gornjeg Vrbasa. GZM n. s. A, XV—XVI, 1960—1961, 229—234+Tbl. I—IV.
	1962	Numizmatički izvještaji. GZM n. s. A, XVII, 1962, 177—190+Tbl. I.
H. G. PFLAUM	1955	Deux carrières équestres de Lambèse et de Zana. (Diana Veteranorum). Libyca, III, 1955, 123—154.
F. PICHLER	1903	Austria Romana. Geographisches Lexicon II. Leipzig, 1903, 103—442+Krt. 1. (Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie).

G. PILARIĆ 1969 Antropološka istraživanja slavenske populacije sa Baltinih bara kod Gomjenice. GZM n. s. A, XXIV, 1969, 185—223+Prl. 12.

1970 Antropološka istraživanja artificijelno deformiranih lubanja iz ranosrednjovjekovne nekropole u Rakovčanima kod Prijedora. GZM n. s. A, XXV, 1970, 179—197+ +Prl. 3.

D. PILETIĆ 1963 Rekonstrukcija naoružanja rimskog ratnika. Vesnik 8—9, 1963, 61—80.

K. PITNER 1902 Nalazak denara u selu »Gradac« kraj Posušja. GZM XIV, 1902, 287.

L. POGATSCHING 1890 Stari rudokopi u Bosni. GZM II, 1890, 125—130.

LJ. POPOVIĆ 1969 Grčka bronza u Jugoslaviji. U: Antička bronza u Jugoslaviji 1844—1969 (Katalog izložbe). Beograd, Narodni muzej, 1969, 11—19.

M. POPOVIĆ 1967 Orah, Crkvina. AP 9, 1967, 162—163+Tbl. LVI.

1967 a Vrelo Trebišnjice, Crkvina Ružica. AP 9, 1967, 161—162+Tbl. LV.

1973 Crkvina u Paniku. GZM n. s. A, XXVII—XXVIII, 1972—1973, Tbl. LV, 347—375.

1973 a Manastir svetog Petra de Campo kod Trebinja. GZM n. s. A, XXVII—XXVIII, 1972—1973, 313—346.

F. PRENDI 1975 Un aperçu sur la civilisation de la première période du fer en Albanie. Iliria III, 1975, 109—138.

1978 L'âge du bronze en Albanie. Iliria VII—VIII, 1977—1978, 27—58.

1985 A propos de la formation de la civilisation et l'ethnie illyriennes sur le territoire de l'Albanie durant l'époque du Bronze et au debut de celle du Fer. Iliria XV—2, 1985, 101—117.

I. PUŠ 1957 Neolitsko naselje u Tuzli (slučajan nalaz u Rudarskoj ulici). ČGT I, 1957, 85— —102+Tbl. 17.

RAD ZAVODA... 1954 Rad Zavoda u 1954. godini. Naše starine III, 1954, 311—321.

V. RADIMSKY 1889 Dva rimska kamena iz okolice srebreničke. GZM I, sv. 3, 1889, 44—46.

1889 a O materijalu bogumilskih stećaka. GZM I, sv. 1, 1889, 59—60.

1890 Dvije nekropole iz brončanog doba u kotaru visočkom u Bosni. GZM II, 1890, 368—375.

1890 a Dvije prehistoričke gradine u Hercegovini. GZM II, 1890, 292—297.

1890 b Rimski grobovi kod Han-Potoka blizu Mostara. GZM II, 1890, 337—342.

1891 Bišće-polje kod Mostara. GZM III, 1891, 159—192.

1891 a O nekojim prehistoričkim i rimskim gragjevnim ostancima u području rijeke Sane u Bosni. GZM III, 1891, 431—445.

1891 b Podor gradine Tuhelj u Bosni. GZM III, 1891, 53—54.

1891 c Prehistorička nalazišta, kako se pretražuju i kako se s nagjenim predmetima postupa, s osobitim obzirom na Bosnu i Hercegovinu i one krajeve u Austro- -ugarskoj monarhiji gdje ima prehistoričkih ostataka. Sarajevo, Izdala Vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1891, 180.

1891 d Rimska utvrda na Crkvenici i kastrum kod Doboja. GZM III, 1891, 251—262.

1891 e Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi. GZM III, 1891, 1—19+Pl. 1.

1891 f Visoravan Rakitno u Hercegovini. GZM III, 1891, 413—424.

1892 Arheološke crtice. GZM IV, 1892, 117—127; 221—230.

1892 a Crkvene razvaline kod Dabravine u kotaru visočkom u Bosni. GZM IV, 1892, 372—387.

1892 b Dalji predmeti, nađeni kod rimske utvrde na Crkvenici kod Doboja. GZM IV, 1892, 190—192.

1892 c Ostanci rimskih naseobina u Šipragi i Podbrgju, za tim starobosanski stećci u Šipragi i uz Vrbanju u Bosni. GZM IV, 1892, 75—80.

1892 d Prehistoričke rimske starine kod Bačevića blizu Mostara. GZM IV, 1892, 332—336.

1892 e Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice godine 1891. GZM IV, 1892, 1—24+Tbl. I—II.

1892 f Prethodni izvještaj o prekopavanju u nekropoli pri Jezerinama kod Bišća. GZM IV, 1892, 301—310.
V.: K. Hörmann — V. Radimsky 1892.

	1893	Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine. GZM V, 1893, 479—497.
	1893 a	Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća. GZM V, 1893, 37—92+Tbl. I; 237—308; 369—466; 575—636+Tbl. 3.
	1893 b	Prehistorička sojenica kod Ripča blizu Bišća. GZM V, 1893, 129—138.
	1893 c	Rimska naseobina u Majdanu kod Varcar-Vakufa. GZM V, 1893, 331—341.
	1894	Archäologische Tagebuchblätter. WMBH II, 1894, 50—72.
	1894 a	Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine (Nastavak). GZM VI, 1894, 429—448.
	1894 b	Gradina Čungar kod Cazina. GZM VI, 1894, 495—520.
	1894 c	Gromile u bilećkom kotaru u Hercegovini. GZM VI, 1894, 97—103.
	1894 d	Prehistoričke gradine u kotaru bihaćkom. GZM VI, 1894, 697—710.
	1894 e	Starine kotara županjačkog u Bosni. GZM VI, 1894, 283—319.
	1894 f	Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893. GZM VI, 1894, 1—47.
	1895	Archäologische Tagebuchblätter. WMBH III, 1895, 284—297.
	1895 a	Arheološke crtice. GZM VII, 1895, 217—230.
V. RADIMSKY — — M. HOERNES	1895 b	Die neolitsche Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien. Wien, Herausgegeben von Bosnisch-Herzegovinichen Landesmuseum, 1895, 53+Tfl. I—XX.
V. RADIMSKY	1895 c	Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni. GZM VII, 1895, 309—335+Tbl. I—XXIV; 483—524+Tbl. XXV—XLII.
	1896	Ostanci rimske ciglane i cilgarske peći u Sarajevu. GZM VIII, 1896, 109—112.
	1896 a	Die vorgeschichtlichen und römischen Altertümer des Bezirkes Županjac in Bosnien. WMBH V, 1896, 135—169.
	1896 b	Archäologische Tagebuchblätter. WMBH IV, 1896, 185—201.
M. RADIVOJAC	1983	Mezeji, panonsko pleme u sjeverozapadnoj Bosni, ZKM VII, 1983, 111—133.
B. RADOJKOVIĆ	1969	Nakit kod Srba od kraja XII do kraja XVIII veka. Beograd, Muzej primenjene umetnosti, 1969, 453.
	1972	Primenjena umetnost moravske Srbije. U: Moravska škola i njeno doba. Naučni skup u Resavi 1968. Beograd, Filozofski fakultet, 1972, 191—210+Prl. 49.
	1973	Zapadni uticaji na primenjenu umetnost Bosne XIV i XV veka. Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«. Zenica, 1973, 207—234. (Izdanja Muzeja grada Zenice III).
P. RAĐENOVIĆ	1925	Bjelajsko polje i Bravsko, antropogeografska ispitivanja. SEZ 35, Naselja i poreklo stanovništva 20, 1925, 125—276.
	1948	Unac — antropogeografska istraživanja. SEZ 56, Naselja i poreklo stanovništva 30, 1948, 443—638.
B. RAUNIG	1960	Golubić — Bihać — nekropola. AP 2, 1960, 89—91.
	1962	Crkvina, Golubić, Bihać — Japodska nekropola. AP 4, 1962, 80—81.
	1962 a	Oružje iz Kostela kod Bihaća. ZKM I, 1962, 51—65, Tbl. I—III.
	1968	Fragment japodske urne iz Golubića kod Bihaća. GZM n. s. A, XXIII, 1968, 99—105+Tbl. I—II.
	1968 a	Japodska nekropola na Crkvini u Golubiću. GZM n. s. A, XXIII, 1968, 81—98+Pl. 1.+Tbl. I—VI.
	1969	Bodež mošunjskog tipa iz Kotela kod Bihaća. ZKM III—IV, 1968—1969, 23—26.
	1973	Osnovni izvještaj o iskopavanju srednjovjekovne utvrde Vranduk 1968. godine U: Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«. Zenica, 1973, 453—470+Pl. 1—3. (Izdanja Muzeja grada Zenice III).
	1973 a	Slučajni nalaz keramike ranog bronzanog doba iz Bihaća, ZKM V, 1973, 197—204.
	1974	Rimska ciglarska peć u selu Ljusina kod Bosanske Krupe. ZKM VI, 1974, 203—214.
	1975	»Gradina« Ripač kod Bihaća — praistorijska nekropola i naselje. AP 17, 1975, 49—51.
	1975 a	Ripač — Otoka kod Bihaća — sojeničko naselje. AP 17, 1975, 47—49+Tbl. XXII, sl. 2.
	1975 b	Velika Kladuša — srednjovjekovni grad. AP 17, 1975, 145—148.

	1975	Antički skeletni dječji grob iz Podgradine kod Cazina. GZM n. s. A, XXIX, 1974 (1976), 295—301.
	1976 a	Klisa, Vrnograč, Velika Kladuša — kasnosrednjovjekovna nekropola. AP 18, 1976, 138—139.
	1976 o	Ripač, Otoka, Bihać — sojeničko naselje. AP 18, 1976, 31—33.
	1976 c	Velika gradina Čungar, Semanići, Cazin — gradinsko naselje. AP 18, 1976, 28—31.
	1980	Tragovi puteva i komunikacija u praistoriji i antici na regiji Pounja. U: Putevi i komunikacije u praistoriji. Referati održani na simpozijumu praistorijske i antičke sekcije Saveza arheoloških društava Jugoslavije, aprila 1978. g. u Peći. Beograd, 1980, 103—108+Tbl. I—III. (Materijali XVI).
	1981	Praistorijska nekropola na Gradini u selu Ripač. GZM n. s. A, 35—36, 1980—1981, 141—161+Tbl. I—V.
	1982	Grob ranog željeznog doba iz Ostrožca kod Cazina. GZM n. s. A, 37, 1982, 1—14.
	1982 a	Velika Kladuša — srednjovjekovna cisterna. AP 23, 1982, 174—177.
	1983	Kasnoantička nekropola Dolovi u Golubiću kod Bihaća. Zbornik AD BiH I, 1983, 193—209+Pl. I—II+Tbl. I—X.
	1983 a	Neki manji neobjavljeni nalazi bronzanog doba zapadne Bosne. Zbornik AD BiH I, 1983, 71—78+Tbl. I—IV.
	1983 b	Srednjovjekovni grad Vrnograč iznad sela Ćukovi kod Bihaća. ZKM VII, 1983, 147—158.
D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ	1948	Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije. VAHD LII, 1935—1949, Prilog 3. Split, 1948, 67.
	1951	Onomastička pitanja sa teritorija ilirskih Dalmata. GZM n. s. VI, 1951, 33—47.
	1955	Ilirske predstave Silvana na kultnim slikama s područja Dalmata. (Ikonografska studija). GZM n. s. A, X, 1955, 5—40+Tbl. I—V.
	1960	Ilirske onomastičke studije (I). Porodična i rodovska imena u onomastici balkanskih Ilira. ŽA X, 1—2, 1960, 163—171.
	1964	Ilirske onomastičke studije (II). Imena Firmus, Valens, Maximus u procesu romanizacije ilirskog onomastikona. ŽA XIII—XIV, 1964, 101—110.
	1964 a	P. Cornelius Dolabella, legatus pro praetore provinciae Dalmatiae, proconsul provinciae Africae Proconsularis. U: Akten des IV. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik. Wien, 1964, 338—347.
	1965	Prolegomena ilirskoj numografiji. Godišnjak III, CBI 1, 1965, 77—93.
	1967	Dva antička signirana reljefa iz radionice majstora Maksimina. ARR IV—V, 1967, 339—356+Tbl. I—IV.
	1976	O jednom tipu »ilirskog« nadgrobnog spomenika. Godišnjak XIII, CBI 11, 1976, 285—305+Tbl. I—V.
	1984	Umjetnost Ilira u antičko doba. U: Duhovna kultura Ilira, Herceg Novi, 4—6. novembra 1982. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 1984, 65—80+Tbl. I—IX (Posebna izdanja LXVII, CBI 11).
J. M. RENFREW	1974	Report in the carbonized cereal grains and seeds from Obre I, Kakanj and Obre II. WMBHL IV, Heft A, 1974, 47—53.
L. RENĐEO	1944	Novci bosanskih banova i kraljeva. GZM LV, 1943 (1944), 237—291.
	1959	Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien Slavonien, Dalmatien und Bosnien, Graz 1959, 142+Tfl. I—XXVI.
I. RIZVANBEGOVIĆ	1979	The results of former archeological researches at medieval fortress Vidoška tvrđava at Stolac. Balcanoslavica 8, 1979, 77—92+Tbl. I—IV.
B. RUPČIĆ	1973	Stećci i njihovi problemi. Crkva u svijetu VIII, 1973, br. 3, 270—277 [Prikaz Š. Bešlagić, Stećci 1971].
	1975	Nadgrobni spomenik Vignja Miloševića na Kočerinu. Kršni zavičaj 8, 1975, 7—13.
	1985	Humačka ploča. U: 100 godina Muzeja na Humcu (1884—1984), Ljubuški 1985, 141—157.
M. SACHENBACHER— —PALAVESTRA	1986	Tierknochenfunde aus Pod bei Bugojno, einer befestigten Siedlung der Bronze- und Eisezeit in Zentralbosnien. München 1986, 149+Prl. 4.
J. A. SAKELERAKIS — — Z. MARIĆ	1975	Zwei fragmente mykenischer Keramik von Debelo brdo in Sarajevo. Germani 53, 1975, 153—156.
P. SALEM	1972	Egipatski bogovi u rimskom Iliriku. Godišnjak IX, CBI 7, 1972, 5—104.
B. SARIA	1929	Bathinus flumen. Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću povodom 60 godišnjice života (1869—1929). Zagreb, 1929, 137—142.

J. SCHNETZ 1940 Itineraria Romana. Volumen alterum. Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica. Lipsiae, MCMXL, XI+142.

D. SERGEJEVSKI 1925 Rimski natpis iz Žitomišljića. GZM XXXVII, 1925, 87—89.

1926 Epigrafski nalazi u Šipovu. GZM XXXVIII, 1926, 155—158.

1927 Rimski kameni spomenici sa Glamočkog polja. GZM XXXIX, 1927, 255—267.

1928 Rimski kameni spomenici sa Glamočkog i Livanjskog polja i iz Ribnika. GZM XL, 1928, 79—97+Tbl. I.

1929 Dijana i Silvan. GZM XLI, sv. 2, 1929, 95—101.

1930 Epigrafski i arheološki nalasci (Šipovo, Livno, Duvno). GZM XLII, sv. 2, 1930, 157—167+Tbl. VI—IX.

1930 a Nalaz rimskog novca kod Livna. GZM XLII, sv. 2, 1930, 119—132.
V.: G. Čremošnik — D. Sergejevski 1930.

1931 Rimski spomenici iz Livna iz Prekaje: GZM XLIII, sv. 2, 1931, 19—23+Tbl. XVIII—XIX.

1932 Numizmatičke beleške. GZM XLIV, sv. 2, 1932, 23—30+Tbl. XV.

1932 a Spätantike Denkmäler aus Zenica. GZM XLIV, sv. 2, 1932, 35—36+Tbl. XVII—XXIV.

1933 Novi nalasci na Glamočkom polju. GZM XLV, sv. 1933, 7—14+Tbl. IV—VII.

1934 Rimska groblja na Drini (neizdati spomenici). GZM XLVI, sv. 2, 1934, 11—41+ +Tbl. I—IX.

1934 a Rimski spomenici iz Bosne. Spomenik LXXVII, 1934, 1—28.

1935 Iz rimske arheologije. GZM XLVII, 1935, 17—22+Tbl. IV—VI.

1936 Aquae S... bei Sarajevo. Novitates Musei Sarajevoensis 13, 1936, 1—3.

1936 a Novi kameni spomenici iz Ustikoline i Rogatice. GZM XLVIII, 1936, 3—14+Tbl. I—IV.

1937 Das Mithräum von Jajce. GZM XLIX, 1937, 11—18+Tbl. V.

1938 Kasno-antički spomenici iz okolice Jajca. GZM L, sv. 2, 1938, 49—63.

1938 a I Rimski spomenici iz Bosne. II Rimski natpisi iz Bosne. Spomenik LXXXVIII, 1938, 95—131.

1940 Arheološki nalazi kod Bihaća i Bos. Novog. GZM LI, 1939, (1940), 7—14+Tbl. V—VII.

1940 a Rimski natpisi iz Bosne, Užičkog kraja i Sandžaka. Spomenik XCIII, 1940, 13—160.

1941 Rimski natpisi novi i revidirani. GZM LII, 1940 (1941), 15—26.

1942 Epigrafske bilješke. GZM LIII, 1941 (1942), 3—10.

1943 Putne bilješke iz Glamoča. GZM LIV, 1942 (1943), 113—176+Krt. 1.

1944 Nekoliko neizdatih antičkih reljefa. GZM LV, 1943 (1944), 1—20.

1947 Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici. GZM n. s. II, 1947, 13—50.

1948 Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja u Sarajevu. GZM n. s. III, 1948, 167—187+Tbl. I—VII.

1948 a Putne bilješke sa Nevesinjskog polja. GZM n. s. III, 1948, 239—250+Tbl. I—V.

1948 b Rimska cesta na Nevesinjskom polju. GZM n. s. III, 1948, 43—61+Krt. 1.

1950 Japodske urne. GZM n. s. IV—V, 1949—1950, 45—93+Tbl. I—XIII.

1951 Kasnoantički mauzolej u Turbetu. GZM n. s. VI, 1951, 135—145+Tbl. I—III.

1951 a Novi i revidirani rimski natpisi. GZM n. s. VI, 1951, 301—310+Tbl. I—II.

1952 Kasno-antički spomenici iz Šipova. GZM n. s. 1952, 41—57+Tbl. I—V.

1954 Staro-hrišćanska bazilika u Klobuku. GZM n. s. A, IX, 1954, 189—210+Tbl. I—XV.

1955 Rimski miljokaz sa ceste Narona—Salona. GZM n. s. A, X, 1955, 149—150.

1956 Bazilika u Dabravini (Revizija). Sarajevo, Zemaljski muzej, 1956, 49+Tbl. I—XXII.

1957 Epigrafski nalazi iz Bosne. GZM n. s. A, XII, 1957, 109—125+Tbl. I—II.

1957 a Nadgrobni reljef iz Višnjice. VAHD LVI—LIX, 1954—1957, 108—114.

	1958	Ad Basante. GZM n. s. A, XIII, 1958, 261—265+Krt. 1.
	1958 a	Pluteji iz bazilike u Založju. GZM n. s. A, XIII, 1958, 137—145+Sl. 1—5.
	1959	Bazilike u Nerezima i Docu. GZM n. s. A, XIV, 1959, 163—173+Tbl. I—II.
	1961	Bazilika u Mokrom. GZM n. s. A, XV—XVI, 1960—1961, 211—228+Tbl. I—III.
	1962	Rimska cesta Narona — Leusinium (prethodna istraživanja). GZM n. s. A, XVII, 1962, 111—113+Krt. 1.
	1962 a	Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe. GZM n. s. A, XVII, 1962, 73—109+Krt. I—IV+Tbl. I—XIV.
	1963	Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni. GZM n .s. A, XVIII, 1963, 85—102.
	1964	Borne frontière romaine de Kosijerevo. Archaeologia Iugoslavica V, 1964, 93—95.
	1965	Iz problematike ilirske umjetnosti. Godišnjak III, CBI 1, 1965, 119—142+Sl. 1—29.
	1965 a	Equites bistuenses. GZM n. s. A, XX, 1965, 17—25.
	1965 b	Žrtvenik Dolihena i Kasija. GZM n. s. A, XX, 1965, 7—15.
S. SIELSKI	1931	Arheološki nalasci u okolini Travnika i Žepča. XLIII, sv. 2, 1931, 7—12+Tbl. V—XVI.
C. DE SIMONE	1973	Lo stato attuale degli studi ilirici ed il problema della lingua messapica. Studia albanica X, 1, 1973, 155—159.
M. SIVRIĆ	1975	Srednjovjekovna kamena stolica i druge starine u selu Turani kod Trebinja. Tribunia 1, 1975, 103—122.
	978	Nekoliko srednjovjekovnih krstača iz okoline Trebinja. Tribunia 4, 1978, 31—50.
V. SKARIĆ	1923	Iz rimske prošlosti. GZM XXXV, 1923, 81—84.
	1924	Banja Luka i njena okolina u davnini. Otadžbina, 1924, br. 31—33, 2; 3; 2.
	1926	Apollo Tadenus. GZM XXXVIII, 1926, 101—104.
	1930	Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine. GZM XLII sv. 2, 1930, 1—99.
	1930 a	Prstenje iz Vrućice. GZM XLII, sv. 2, 1930, 183—184.
	1932	Altertümer von Gradac in der Lepenica (Bosnien). GZM, XLIV, 1932, sv. 2, 1——21+Tbl. I—XIV.
	1937	Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije. Sarajevo, Izdanje opštine grada Sarajeva, 1937, 1—290.
	1937 a	Župa Zemaljnik i stara nahija Zmijanje. GZM, XLIX, 1937, 37—53.
	1939	Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i Bosni. Beograd, Srpska književna zadruga, 1939, 117+Tbl. I—XIX. (Posebna izdanja CXXVII, Društveni i istorijski spisi 52).
P. SLIJEPČEVIĆ	1928	Staro groblje po Gacku. GZM XL, sv. 2, 1928, 57—68.
M. SMOLE GAVRILOVIĆ	1971	Carina, Sarajevo — srednjovjekovno groblje. AP 13, 1971, 89.
LJ. SPARAVALO	1977	Srednjovjekovna crkva i groblje na Ilijinom brdu kod sela Mesara blizu Trebinja. Tribunia 3, 1977, 123—152.
D. SREJOVIĆ	1965	V.: M. Baum — D. Srejović 1959. V.: M. Baum — D. Srejović 1960. Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961—1962, ČGT VI, 1965, 7—48. V.: A. Benac — M. Garašanin — D. Srejović 1979 b
B. STALIO		V.: M. Kosorić — B. Stalio 1967.
E. L. STERUD — — A. K. STERUD	1934	A quantitative analyses of the material remains, WMBHL A, IV, 1974, 155—355.
LJ. STOJANOVIĆ	1934	Stare srpske povelje i pisma. Knj. I: Dubrovnik i susedi njegovi. Drugi deo. Beograd — Sr. Karlovci, Srpska Kraljevska akademija, 1934, VI+557. (Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. Prvo odeljenje. Spomenici na srpskom jeziku. Knj. XXIV).
Đ. STOJANOVIĆ — — GABRIČEVIĆ	1970	Ispitivanje i konzervacija metalnih objekata sa istraženih humki u Pađinama i Roćeviću. ČGT VIII, 1970, 37—39+Tbl. I.
	1972	Prenos praistorijske grobne konstrukcije. ČGT IX, 1972, 29—31+Tbl. I—II.
J. ŠTORK	1972*	V.: J. Boessneck — J. Stork 1972.
Đ. STRATIMIROVIĆ	1891	Arheološki prilozi. GZM III, 1891, 283—293.
	1891 a	Sa Glasinca. Izvještaj o ljetošnjem otkopavanju. GZM III, 1891, 338—349.

	1891 b	Srednjovjekovno groblje kod Zgošće. GZM III, 1891, 122—141+Tbl. I.
	1891 c	Kraljevski dvori Sutjeska i Trstivnica. GZM III, 1891, 318—319.
	1915	Ilirska poramenica. (Predmet sa Glasinca). VAHD XXXVIII, 1915, 87—90.
	1925	Starinarske bilješke. GZM XXXVII, 1925, 85—86.
	1926	Zgošćanski stećak. GZM XXXVIII, 1926, 45—46.
M. SUIĆ	1965	Orijentalni kultovi u antičkom Zadru. Diadora, 3, Zadar, 1965, 91—128.
	1967	Zapadna granica Ilira u svjetlu historijskih izvora. U: Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1967, 33—53 (Posebna izdanja V. CBI 2).
	1970	Liburnia Tarsaticensis. U: Adriatica praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku. Zagreb, Sveučilište, Arheološki institut Filozofskog fakulteta, 1970, 707—716.
	1976	Antički grad na istočnom Jadranu. Zagreb, 1976, 328+Prl. 5+Tbl. I—VI+Krt. 1. (Studije iz historije urbanizma 1).
	1976 a	Illyrii proprie dicti, Godišnjak XIII, CBI 15, 1976, 179—196.
E. SWOBODA	1932	Octavian und Illyricum. Wien, 1932, 96.
H. ŠABANOVIĆ	1959	Bosanski pašaluk i upravna podjela. Sarajevo, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, 1959, 271. (Djela XIV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 10).
R. ŠALABALIĆ	1967	Eine umbrisch-etruskische Inschrift aus Bosnien (Pod bei Bugojno). Archaeologia Iugoslavica VIII, 1967, 35—45+Prl. 1.
P. ŠARJANOVIĆ	1896	Rimske starine iz Čapljine na Neretvi u Hercegovini. GZM VIII, 1896, 166—167.
A. ŠAŠEL — J. ŠAŠEL	1963	Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annoss MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt. Situla 5, 1963, 174+52+Krt. 2.
	1978	Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt. Situla 19, 1978, 242+Krt. 1.
J. ŠAŠEL	1953	Seretion. ŽA III, I/2, 1953, 262—267.
	1982	La fondazione delle città flave quale espressione di gratitudine politica. U: La città antica come fatto di cultura. Atti del convegno di Como-Bellagio, 1979. Como, 1982, 1—11.
J. ŠIDAK	1975	Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu. Zagreb 1975, 400 (+4).
F. ŠIŠIĆ	1902	Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350—1416). Zagreb. Matica hrvatska, 1902, IV+288+Krt. 1.
G. A. ŠKRIVANIĆ	1957	Oružje u srednjovjekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku. Beograd, Naučno delo, 1957, 226+Tbl. I—XV. (Posebna izdanja CCXCIII, Odeljenje društvenih nauka 24).
	1974	Jugoslovenske zemlje u Pojtingerovoj tabli. Monumenta carthographica Iugoslaviae I. Beograd, 1974, 31—60+Krt. 1. (Posebna izdanja. Istorijski institut 17).
N. TASIĆ	1979	Kostolačka kultura. PJZ III, 1979, 235—266+Tbl. XXV—XXVI a.
N. TASIĆ — S. DIMITRIJEVIĆ — — B. JOVANOVIĆ	1979 a	Zaključna razmatranja. PJZ III, 1979, 417—460.
L. THALLÓCZY — — S. BARABAS*	1897	A. Blagay — család Oklevéltára. Bevezetö tanúlmanynyal a család történetéhez. Budapest, Kiadja a. m. tud. akademia, 1897, CCXCIV+597. (Monumenta Hungariae historica Diplodataria XXVIII).
L. THALLÓCZY	1906	Istraživanje o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskog arkiva. GZM XVIII, 1906, 404+444+1. sl. 11+Krt. 1.
	1914	Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter. München—Leipzig, 1914, XII+478+Krt. 1.
	1916	Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450—1570. Zagreb, Trošak i naklada Kr. Hrv. slav-dalm. zemaljske vlade, 1916, IX+312+Krt. 1.
S. TIHIĆ	1971	Busovača. Sarajevo, Skupština opštine Busovača i LIK, 1971, 317.
W. TOMASCHEK	1880	Die vor-slavische Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna Gora und der angrenzenden Gebiete. Mitt. Geogr. Ges., 1880, 497—528; 545—567.
F. TOPIĆ		V.: F. Fiala — F. Topić 1894
Đ. TOŠIĆ	1982	Donji tok Neretve u srednjem vijeku s posebnim osvrtom na trg Drijeva. Hercegovina 2, 1982, 45—78.

Preuzeto iz: M. Lopac, Bibliografski podaci o historijskim radovima o BiH. GZM n. s. X, 1958, 258.

Č. TRAJKOVIĆ	1971	Kopilo, Zenica — praistorijska gradina. AP 13, 1971, 26—27. V.: D. Trajković — Č. Trajković 1969.
D. TRAJKOVIĆ — — Č. TRAJKOVIĆ	1969	Mlinčići, Tišina, Zenica — rimsko naselje. AP 11, 1969, 183—185+Tbl. XLIX—L.
D. TRAJKOVIĆ	1971	Podmočilo, Tišina, Zenica — vila rustica. AP 13, 1971, 70—72+Tbl. XLVI—XLVII.
S. TRIFKOVIĆ	1887	Blažuj i okolina. Bosanska vila II, 1887, 281; 294—296; 310—311; 327—328.
S. TRIFKOVIĆ — — V. TRIFKOVIĆ	1908	Sarajevska okolina. I Sarajevsko polje. Antropogeografska promatranja. SEZ XI, Naselja srpskih zemalja V, 1908, 1—309.
Ć. TRUHELKA	1889	Afrikanski novci od tuča (mjedi), nađeni na Vrankamenu kod Krupe. GZM I, sv. 1, 1889, 38—43.
	1889 a	Gromile na Glasincu. GZM I, sv. 1889, 23—35.
	1889 b	Predhistorijski predmeti sa Glasinca. GZM I, sv. 3, 1889, 26—44.
	1890	Iskopine na predistorijskome grobištu na Glasincu u godini 1890, GZM II, 1890, 386—401.
	1890 a	Kopanje starina na Glasincu u godini 1889. GZM II, 1890, 68—95.
	1890 b	Običaj maceriranja mrtvaca u jednoj predhistorijskoj gromili kod Foče. GZM II, 1890, 104—109.
	1890 c	Predhistorijski nalaz iz Podzvizda. GZM II, 1890, 64—67.
	1890 d	Rimske starine. GZM II, 1890, 95—99.
	1890 e	Rimski natpisi u Bosni i Hercegovini. GZM II, 1890, 188—191. V.: A. Makanec — Ć. Truhelka 1890.
	1891	Prehistoričke gradine na Glasincu. GZM III, 1891, 306—315.
	1891 a	Rimska cesta u kotaru srebreničkom. GZM III, 1891, 239—245.
	1891 b	Starobosanski mramorovi. GZM III, 1891, 368—387.
	1892	Arheološka ispitivanja jajačkog grada i najbliže okoline. GZM IV, 1892, 315—320+Sl. 1.
	1892 a	Dvije starine iz bakrenog doba i sjekire od mjedi, nađeni u Bosni. GZM IV, 1892, 80—83.
	1892 b	Katakombe u Jajcu. GZM IV, 1892, 57—68.
	1892 c	Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine. GZM IV, 1892, 340—365+Tbl. I—VII.
	1893	Iskopine u dolini Lašve. GZM V, 1893, 685—699.
	1893 a	Jedna abraksas-gema. GZM V, 1893, 551—552.
	1893 b	Neke starine iz prozorskog kotara. GZM V, 1893, 311—313.
	1893 c	Opaske o megalitičkim gromilama hercegovačkim. GZM V, 1893, 231—235.
	1893 d	Rimske iskopine u Vitini. GZM V, 1893, 673—678.
	1893 e	Pobliže određivanje prehistoričkih nahođaja u Bosni Hercegovini iz željeznog doba. GZM V, 1893, 111—159.
	1894	Broncani šljem od Vrankamena kod Krupe. GZM VI, 1894, 491—494.
	1894 a	Starobosanski natpisi. GZM VI, 1894, 189—194.
	1895	Abraksas-gema iz Sarajeva. GZM VIII, 1895, 215—216.
	1897	Slavonski banovci. GZM IX, 1897, 1—160.
	1898	Natpis Kulina bana. GZM X, 1898, 617—622.
	1899	Dva prehistorijska nalaza iz Gorice (ljubuškog kotara). GZM XI, 1899, 339—395+Tbl. I—II.
	1901	Prehistorička sojenica u koritu Save kod Donje Doline. GZM XIII, 1901, 227—287+Tbl. I—XXVII.
	1901 a	Rezultati prehistoričkog istraživanja u Bosni i Hercegovini. GZM XIII, 1901, 1—29+Tbl. I—VI.
	1902	Nalaz iz Vranjske (uz nekoliko dodataka o bosanskoj numizmatici). GZM XIV, 1902, 221—227.
	1902 a	Sojenica u Donjoj Dolini (Drugo iskopavanje god. 1901). GZM XIV, 1902, 129—144+Tbl. I—VIII; 257—274+Tbl. IX—XIX; 519—539+Tbl. XX—XXI.

	1903	Sojenica u Donjoj Dolini (Treće otkopavanje god. 1902). GZM XV, 1903, 143—151+Tbl. XLII; 373—383+Tbl. XLIII—XLV; 529—558+Tbl. XLVI—LIII.
	1904	Kraljevski grad Jajce. Sarajevo, Naklada Knjižare J. Studnička i drug, 1904, 75.
	1904 a	Naši gradovi. Sarajevo, Naklada Knjižare J. Studnička i drug, 1904, 96.
	1906	Izlet zajedničkog kongresa njemačkog i bečkog antropološkog društva u Bosni. GZM XVII, 1905 (1906), 487—491.
	1906 a	Nalaz bosanskih novaca obreten kod Ribića. GZM XVII, 1905 (1906), 1—51.
	1906 b	Nalaz dubrovačkih groša iz Kupresa. GZM XVII, 1905 (1906) 491—492.
	1906 c	Prehistorički nalazi u Bosni i Hercegovini. GZM XVIII, 1906, 117—127+Tbl. I; 265—275+Tbl. II.
	1906 d	Sojenica u Donjoj Dolini (četvrto otkopavanje god. 1903). GZM XVI, 1904 (1906), 91—98+Tbl. LIV; 225—235+Tbl. LV—LVII; 441—447+Tbl. LVIII.
	1906 e	Sojenica u Donjoj Dolini (Peto otkopavanje god. 1904). GZM XVIII, 1906, 99—106; Tbl. LIX—LX; 218—228+Tbl. LXI—LXV; 343—347.
	1907	Prehistorijski nalazi u Bosni i Hercegovini. GZM XIX, 1907, 57—75+Tbl. III.
	1909	Gromile latenske dobe u Mahrevićima, kotar Čajniče. GZM XXI, 1909, 425—441++Tbl. I—II.
	1909 a	Fojnička kronika. GZM XXI, 1909, 445—459+Faks. 1—15.
	1913	Jedan odličan nalaz broncane dobi iz Velikog Mošunja (Lašva). GZM XXV, 1913, 325—335.
	1914	Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko. GZM XXVI, 1914, 43—139+Tbl. I—IX.
	1914 a	Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne. GZM XXVI, 1914, 221—252+Tbl. I—II.
	1915	Grobnica bosanskog tepčije Batala, obretena kod Gornjeg Turbeta (kotar Travnik). GZM XXVII, 1915, 365—374.
	1931	Starokršćanska arheologija. Zagreb, Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, 1931, 221. (Knjižnica općeg znanja, prvo kolo, knj. 2).
S. UENZE	1966	Die Schnallen mit Riemenschlaufe aus dem 6. und 7. Jahrh. Bayerische Vorgeschichtsblätter 31, 1966, H. 1/2, 142—181+Tbl. 20—24.
M. VALENTIĆ	1969	Kameni spomenici Hrvatske XIII—XIX stoljeća. Zagreb, Povijesni muzej Hrvatske, 1969, 204.
P. VASIĆ	1973	O nekim vidovima srednjovjekovne nošnje u Bosni i Hercegovini. U: Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«. Zenica, 1973, 245—265. (Izdanja Muzeja grada Zenice III).
	1974	Odelo i oružje. 2. dop. izd. Beograd, Univerzitet umetnosti, 1974, 280.
R. VASIĆ	1975	Donja Dolina i Makedonija. Godišnjak XIV, CBI 12, 1975, 81—94.
	1982	Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji. Godišnjak XX, CBI 18, 1982, 5—24.
	1983	Greek Bronze Vessels Found in Yugoslavia. ŽA 33, sv. 2, 1983, 185—194.
	1985	Prilog proučavanju šarnirskih fibula u Jugoslaviji. Godišnjak XXIII, CBI 21, 1985, 121—155.
M. VEGO	1954	Ljubuški. Sarajevo, Izdanje Zemaljskog muzeja, 1954, 48+I—XLIV+Tbl. I—II. (Srednjovjekovni nadgrobni spomenici BiH VI).
	1954 a	Srednjovjekovni bihaćki latinski spomenici XVI vijeka GZM n. s. A, IX, 1954, 255—272+Tbl. I—IV.
	1954 b	Statueta iz Studenaca. GZM n. s. A, IX, 1954, 154—178+Tbl. 1.
	1955	Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica. GZM n. s. A, X, 1955, 157—166+Tbl. 1.
	1955 a	Nalaz dubrovačkih dinara u Varešu. GZM n. s. A, X, 1955, 211—215+Tbl. I.
	1956	Humačka ploča — najstariji ćirilski pisani spomenik u Bosni i Hercegovini. GZM n. s. A, XI, 1956, 41—61+Tbl. I—II.
	1957	Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica. GZM n, s. A, XII, 1957, 127—141+Tbl. I—X.
	1957 a	Naselja bosanske srednjevjekovne države. Sarajevo, Svjetlost, 1957, 184+Krt. 1.
	1957 b	Prilog topografiji srednjovjekovne Hercegovine. GZM n. s. A, XII, 1957, 267—276.

	1958	Crkva u Razićima kod Konjica. GZM n. s. A, XIII, 1958, 159—167+Tbl. I—V.
	1958 a	Iskopavanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1955. godine na srednjovjekovnim lokalitetima. Starinar n. s. VII—VIII, 1956—1957 (1958), 336—337.
	1958 b	Ćirilski natpisi iz Hercegovine. GZM n. s. A, XIII, 1958, 169—177+Tbl. I—III.
	1959	Arheološko iskopavanje u Zavali. GZM n. s. A, XIV, 1959, 179—201+Tbl. I—VII.
	1961	Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine. GZM n. s. A, XV—XVI, 1960—1961, 259——286+Tbl. I—IV.
	1962	Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine. GZM n. s. A, XVII, 1962, 191—243+Tbl. I—IV.
	1962 a	Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1962, 71+Krt. 1.
	1964	Bekija kroz vjekove. Sarajevo, Izdavači: Narodni univerzitet Grude i Posušje, 1964, 223+Prl. 2.
	1964 a	Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine. GZM n. s. A, XIX, 1964, 173—211.
	1964 b	Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine II. Sarajevo, Izdanje Zemaljskog muzeja, 1964, 61+Krt. 1.
	1964 c	Zbornik srednjovjekovnih natpisa iz Bosne i Hercegovine III. Sarajevo, Izdanje Zemaljskog muzeja, 1964, 63+Krt. 1.
	1968	Historijska karta srednjovjekovne bosanske države. Sarajevo, Svjetlost, 1968.
	1970	Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine IV, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1970, 175+Krt. 1.
	1978	Kultna mjesta u topografiji stare Hercegovine u srednjem vijeku. Starine knj. 57, 1978, 93—110.
	1981	Novi i revidirani srednjovjekovni natpisi iz Bosne. Naše starine XIV—XV, 1981, 38—64.
	1981 a	Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1978. godine. Čitluk, 1981, 325+Krt. 1.
M. VELIČKOVIĆ	1969	Karakteristike rimske provincijalne bronze i aspekti njezinog razvoja u Iliriku. U: Antička bronza u Jugoslaviji [Katalog izložbe]. Beograd, 1969, 33—43.
H. VETTERS		V.: E. Dyggve — H. Vetters 1966.
D. VIDOVIĆ	1956	Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u okolici Zvornika. Naše starine III, 1956, 221—238.
Z. VINSKI	1954	Ein völkerwanderungszeitlicher Goldschmuck aus der Hercegovina. Germania 32, 1954, 307—313.
	1954 a	Nešto o datiranju starohrvatskih arheoloških nalaza: Peristil I, 1954, 188—199.
	1956	Nalaz iz Velike Kladuše i problem naušnica tipa okrenute piramide. GZM n. s. A, XI, 1956, 63—84+Tbl. I—VII.
	1959	O prethistorijskim zlatnim nalazima u Jugoslaviji, ARR I, 1959, 207—237+Krt. 1+Tbl. I—X.
	1961	O oružju ranog bronzanog doba u Jugoslaviji. VAMZ ser. 3, II, 1961, 1—37+Tbl. I—IX.
	1964	Kasnoantička baština u grobovima ranog srednjeg vijeka kao činjenica i kao problem. U: VI kongres arheologa Jugoslavije, Ljubljana 1963. I. Beograd, 1964, 101—115.
	1974	Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavšti predslavenskog substrata. VAHD LXIX, 1967 (1974), 5—86+Tbl. I—L+Prl. 1.
	1979	Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji. VAMZ, ser. 3, X—XI, 1977—1978 (1979), 143—208+Tbl. I—XVII.
	1981	O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji. Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 11, 1981, 9—54.
	1983	Zur karolingischen Schwertfunden aus Jugoslawien. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 30, 1983, 465—501.
K. VINSKI—GASPARINI	1983	Ostave s područja kulture polja sa žarama. PJZ IV, 1983, 647—667.
	1983 a	Kultura polja sa žarama sa svojim grupama. PJZ IV, 183, 547—646+Tbl. LXXXVI——XCI.
E. VORLIČEK	1896	Rimske starine u Branjevu, kotara zvorničkog. GZM VIII, 1896, 197—199.
P. VUČKOVIĆ	1972	»Gradina«, Doboj — srednjovjekovno uvrđenje. AP 14, 1972, 128—129.
	1973	Grobni nalaz iz Detlaka kod Dervente. ČGT X, 1973, 69—71.

J. VUKOVIĆ — A. KUČAN 1947 Jedan stari bosanski nadgrobni spomenik i natpis. GZM n. s. II, 1947, 51—68+Sl. 1.

V. VULETIĆ—VUKASOVIĆ 1883 Dopisi iz Korčule. Viestnik Hrv. ark. družtva V, 1883, 20—23; 60—61; 90—92; 118—120.

1885 Starobosanski nadpisi u Hercegovini. Viestnik Hrv. ark. družtva VII, 1885, 19—21; 48—49; 76—77; 98—99.

1888 Bilješke o predhistorčkijem gomilama, špiljama itd. u Herceg-Bosni. Viestnik Hrv. ark. družtva X, 1888, br. 4, 110—116.

N. VULIĆ 1933 Antički spomenici naše zemlje. Spomenik 75, 1933, 1—89.

1948 Antički spomenici naše zemlje. Spomenik 98, 1941—1948, 1—279.

A. WEISSBACH 1895 Prehistoričke lubanje sa Glasinca. GZM VII, 1895. 105—119+Prl. 1.

A. WEISSBACH — — L. GLÜK 1901 Crania bosniaca. I dio. Prehistorijske lubanje. GZM XIII, 1901, 351—398+Tbl. I—IX.

M. WENZEL 1962 Bosnien and Herzegovinian tombstones — who made them and why. Südost-Forschungen XXI, 1962, 102—143.

1965 Ukrasni motivi na stećcima. Sarajevo, Veselin Masleša, 1965, 459.
V.: Lj. Kojić — M. Wenzel 1968.

1982 Two medieval rings in the Zavičajni muzej Trebinje. Tribunia 6, 1982, 47—78.

J. WERNER 1961 Ranokarolinška pojasna garnitura iz Mogorjela kod Čapljine (Hercegovina). GZM n. s. A, XV—XVI, 1960—1961, 235—247+Tbl. I—II.

G. WILKE 1909 Novi prinosi spiralno-meandrastoj keramici i njeni odnosi prema kružnici i tekstilnom pletivu. GZM XXI, 1909, 177—210.

J. J. WILKES 1969 Dalmatia. London, L. V. Routledge — Kegan Paul, 1969, VII—XXVII+572+Krt. 1+Tbl. 59. (History of the Provinces of the Roman Empire).

I. N. WORLDRICH 1896 Fauna kičmenjaka ripačke sojenice. GZM VIII, 1896, 3—43+Tbl. XLIII—XLVIII.

1903 Fauna kičmenjaka iz sojenica u Donjoj Dolini u Bosni, GZM XV, 1903, 231—239+Tbl. I—III.

M. ZANINOVIĆ 1966 Ilirsko pleme Delmati. (I). Godišnjak IV, CBI 2, 1966, 27—92+Krt. I—II.

1967 Ilirsko pleme Delmati. (II). Godišnjak V, CBI 3, 1967, 5—101.

1970 Limitacija Stonskog polja. U: Adriatica praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku. Zagreb, Sveučilište, Arheološki institut Filozofskog fakulteta, 1970, 489—502.

1980 Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike. U: Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka. Znanstveni skup — Metković, 4—7, X 1977. Split, 1980, 173—180. (Izdanje Hrvatskog arheološkog društva 5).

M. ZARZYCKI 1891 Varošica Ustikolina. GZM III, 1891, 209—213.

A. ZELENIKA 1959 Ugroženi kasnoantički sarkofag u Vinjanima kod Posušja. Naše starine VI, 1959, 251—252.

1960 Nekoliko slučajnih pronalazaka arheoloških spomenika kulture u Hercegovini. Naše starine, VII, 1960, 181—182.

1962 Prilozi za proučavanje srednjovjekovnih nekropola stećaka na Radimlji i Ošanićkoj Gorici kod Stoca. Naše starine VIII, 1962, 172—174.

1964 V.: V. Paškvalin — A. Zelenika 1964.

1982 Problem zaštite i prenosa stećaka u Hercegovini. Hercegovina 2, 1982, 125—147.

1985 Stećci jablaničkog područja. Hercegovina 4, 1985, 57—71.

G. ZIPPEL 1877 Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus. Leipzig 1877, 312.

LJ. ZOTOVIĆ 1969 Predstave mladićkog para na nadgrobnim cipusima Jugoslavije. Starinar n. s. XX, 1969, 431—440.

1985 Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije. Beograd—Titovo Užice, 1985, 9—151+Tbl. I—XXXVI. (Dissertationes et monographiae XXVI).

A. ZUBAC 1883 Dopisi. Viestnik Hrv. ark. družtva V, 1883, 19—20.

J. ŽELIZKO 1896 O fibulama halštatske periode sa Glasinca u zbirkama C. KR. Dvorskog muzeja u Beču. GZM VIII, 1896, 411—414.

L. ŽERAVICA 1973 Kastel, Banja Luka — kompleksno utvrđenje. AP 15, 1973, 112—113.

L. ŽERAVICA — — Z. ŽERAVICA 1974 Arheološka nalazišta u okolini Bosanske Gradiške. ZKM VI, 1974, 215—233.

L. ŽERAVICA	1982	Grobovi ispod stećaka na Pavlovcu kod Sarajeva. GZM n. s. A, 37, 1982, 179—205.
	1983	Arheološka topografija sjeverozapadne Bosne. ZKM VII, 1983, 61—110+Krt. IX. V.: L. Žeravica — Z. Žeravica 1974.
Z. ŽERAVICA	1976	Bagruša, Petoševci kod Laktaša — Ranoslovenska nekropola. AP 18, 1976, 129—130, 204.
	1976 a	Čitluk, Bos. Dubica — Praistorijska gradina i kasnoantički refugij. AP 18, 1976, 47—84.
	1976 b	Crkvina u Suvaji kod Bosanske Dubice — kasnoantička bazilika. AP 18, 1976, 94—95.
	1983	Ostaci badenskog naselja na Kastelu u Banja Luci. Zbornik AD BiH I, 1983, 41—53+Tbl. I—II.
	1986	Ranoslovenska nekropola Bagruša u Petoševcima kod Laktaša. GZM n. s. A, 40—41, 1985—1986, 129—209+Pl. 1.

Dobrila Bokan

PREGLED BIBLIOGRAFSKE GRAĐE O ARHEOLOGIJI U BOSNI I HERCEGOVINI

1914. *V. Corović:* Pregled sadržaja Glasnika Zemaljskog muzeja. Glasnik Zemaljskog muzeji XXVI, 1914, 19—34. Povodom 25-godišnjice izlaženja Glasnika. Sređen sistematski: I Prehistorija; II Klasična arheologija; III Bosna i Hercegovina u doba svoje samostalnosti; IV Bosna i Hercegovina za doba turske uprave V Jezik i književnost; VI Etnografija i antropologija; VII Zoologija; VIII Botanika; IX Geografija, geologija i mineralogija; X Razno. Unutar svake od ovih grupa autorski niz.

1936. *R. Zaplata:* Inhaltsverzeichnis der »Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina«. Band I-XIII. Glasnik Zemaljskog muzeja XLVIII, Sve za historiju i etnografiju, 1936, 89—102. Povodom 50-godišnjice Muzeja. Obuhvata 13 svezaka naučnih saopštenja koja su objavljena u Beču. Sređen sistematski: Archäologie und Geschichte; Volkskunde; Anthropologie; Geographie und Meteorologie; Botanik; Zoologie; Mineralogie; Geologie und Paleontologie; Varia.

1938. *R. Zaplata:* Pregled sadržaja »Glasnika Zemaljsog muzeja« u Sarajevu od 1889—1937 (I-XLIX). Glasnik Zemaljskog muzeja L, 1938, sv. 1,55—98. Povodom 50-godišnjice izlaženja časopisa. Sređen sistematski: Prehistorija; Klasična arheologija; Historija; Numizmatika; Jezik i književnost; Etnografija Antropologija; Likovna umjetnost i glazba; Geografija i meteorologija; Zoologija (Evertebrata); Zoologija (Vertebrata); Botanika; Hidrobiologija; Narodno gospodarstvo; Fitopatologija; Mineralogija i Geologija; Paleontologija; Vodiči kroz muzejske zbirke; Kongresi, izložbe i naučna putovanja; Biografije i nekrolozi; Bibliografija, prikazi i kritike; Razno (Varia). Alfabetski registar saradnika.

1953. *V. Popović:* Pregled sadržaja Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu od 1938—1952 (L-LV i N. S. I-VII). Glasnik Zemaljskog muzeja VIII, 1953, 423—450. Ima dva dijela: Pregled sadržaja po piscima i pregled sadržaja po strukama: I) Istorisko društvene nauke 1) Arheologija, a) Preistorija, b) Klasična arheologija, c) Srednjovjekovna arheologija, d) Epigrafika, e) Topografska građa; 2) Istorija; 3) Etnografija; 4) Paleografija; 5) Numizmatika i sfragistika; 6) Likovna umetnost; 7) Leksikografija; II) Prirodne nauke; III Bibliografija; IV Raznovrsni sastavi.

1956. *M. Lopac:* Bibliografski podaci arheološko-epigrafskih radova o spomenicima Bosne i Hercegovine. Glasnik Zemaljskog muzeja, N. S. XI A, 1956, 259—306. Obuhvata pisce od A — M. Sa anotacijama.

1957. *M. Lopac:* Bbliografski podaci arheološko-epigrafskih radova o spomenicima Bosne i Hercegovine (Nastavak). Glasnik Zemaljskog muzeja, N. S. XII A, 1957, 291—341. Obuhvata pisce od N — Ž Sa anotacijama.

1964. *H. Ćurić:* Pregled sadržaja Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu od 1953—1963. Anali Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine za godinu 1963, 1964. 49—88. Obuhvata pregled sadržaja po piscima i pregled sadržaja po strukama: I Istorijsko-društvene nauke: 1) Arheologija a) Praistorija, b) Klasična arheologija, c) Srednjovjekovna arheologija, d) Epigrafika, e) Heraldika, f) Arheološka topografija, g) Arheološke bilješke: 2) Istorija; 3) Etnografija i etnologija; 4) Paleografija; 5) Numizmatika; II Prirodne nauke; III Bibliografija; IV Raznovrsni sastavi.

1967. *A. Stinčević:* Bibliographia Illyrica Sarajevo, Akademija, nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1967, 450 (Posebna izdanja VI, Centar za balkanološka ispitivanja[3]) Sadrži materijal o svim aspektima života Ilira objavljen od početka XIX stoljeća. Ima 3 dijela: Popis kartica naslova časopisa citiranih u bibliografiji, autorski niz i predmetni indeks.

1971. *H. Ćurić-S. Kosorić:* Inhaltsverzeichnis der archäologischen und geschichtlichen Werke veröffentlicht im Glasnik Zemaljskog muzeja« 1914 — 1967. Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegovinischen Landesmuseums, Bd I, H. A-Archäologie, Sarajevo 1971, 129—162. Obuhvata pregled radova iz arheologije i istorije, objavljenih u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu od 1914. do 1967. godine, sređen po godištima, a izrađen povodom pokretanja novih »Naučnih saopštenja«.

1973. *Lj. Vekić-Čović:* Bibliografija radova objavljenih u časopisu »Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne« I-IX (1957-1972). Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne X, 1973, 77—88 Bibliografija je sređena sistematski: 1. Arheologija i istorija umjetnosti; 2. Istorija; 3. Etnologija; 4. Geologija i mineralogija; 5. Varia. Napomene u vezi sa sažetkom i naporednim tekstom.

1974. *A. Stipčević:* Bibliographia Illyrica (Supplementum 1967—1972). Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1974, 165. (Posebna izdanja XXII, Centar za balkanološka ispitivanja 5). Nastavak bibliografije iz 1967. godine. Uređena po principu kao i prethodna.

1977. *A. Stipčević:* Bibliografija antičke arheologije u Jugoslaviji, Tom 1-II. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977. Tom I: Str. 1030; Tom II: Str. 1033—1556. (Posebna izdanja XXVI, Centar za balkanološka ispitivanja 7/1 i 7/2). Obuhvata štampane radove od XVI stoljeća do konca 1973. godine, a odnose se na arheološku građu iz antičkog doba s područja koja zauzima današnja Jugoslavija. U prvom tomu su kratice citiranih naslova časopisa i autorski niz, a drugi tom obuhvata predmetni indeks.

1978 *A. Stipčević:* Bibliographia Illyrica (Supplementum 1973—1977). Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1978, 158. (Posebna izdanja XLII, Centar za balkanološka ispitivanja 8). Nastavak bibliografija pod istim naslovom, objavljenih 1967. i 1974. godine. Sređena po istim principima.

1980. *D. Bokan:* Pregled sadržaja Glasnika Zemaljskog muzeja, Arheologija, 1953—1978. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. Arheologija, XXXIV/1979. (1980) 249—270. Autorski niz. Predmetni registar geografskih imena i lokaliteta.

1984. *A. Stipčević:* Bibliognaphia Illyrica (Supplementum 1978—1982). Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1984, 165. Posebna izdanja LXXVI, Centar za balkanološka ispitivanja 12). Nastavak bibliografija objavljenih 1967, 1974. i 1978. godine, sređena po istim principima kao i prethodne.

1988. *S. Ljubičić:* Pregled izdavačke djelatnosti Zemaljskog muzeja (1888—1988). U: Spomenica stogodišnjice djelatnosti Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (1888—1988). Sarajevo, 1988, . . . Povodom 100-godišnjice Muzeja. Obuhvata pregled svih radova objavljenih u Glasniku, stare i nove serije, kao i onih u Wissenschaftliche Mitteilungen, stare i nove serije: Sređen hronološki po godištima i po serijama (Arheologija, Etnologija i Prirodne nauke), odnosno za Wissenschaftliche Mitteilungen nove serije: A-Archäologie, B-Volkskunde i C-Naturwissenschaft Sarajevoensis, Posebna izdanja, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, Anali Zemaljskog muzeja, Katalozi, Vodiči, Izložbe. Pregled je dopunjen Autorskim indeksom.

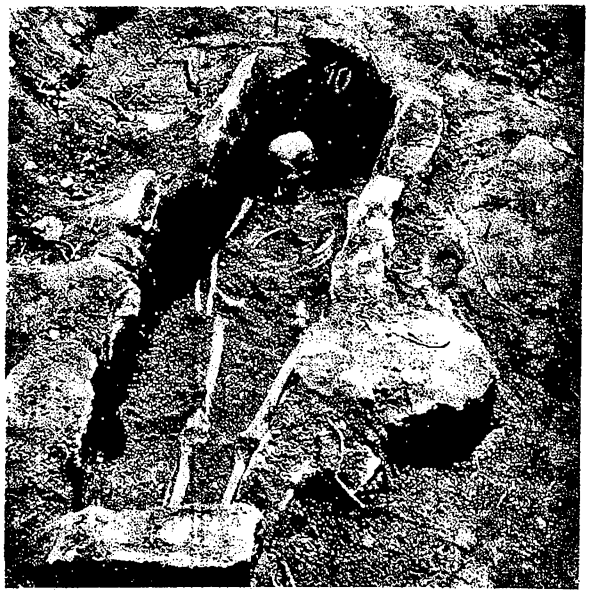
1

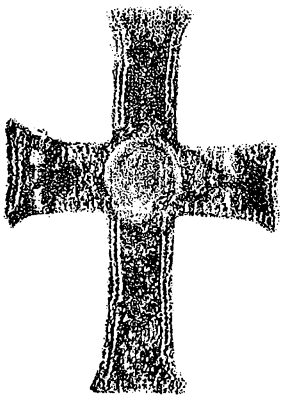
2

3

4

7

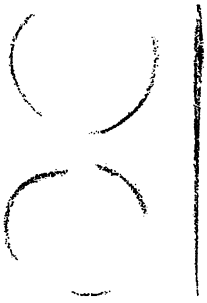
5

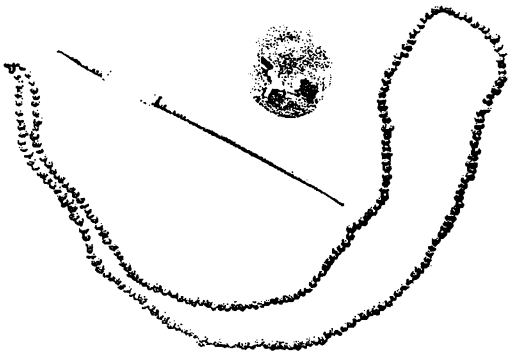
6

8

9

10

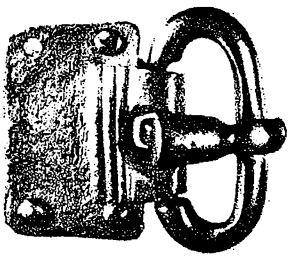
11

12

13

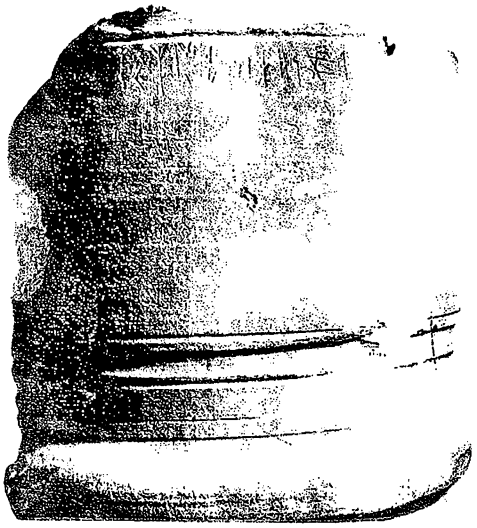
14

15 a

16 a

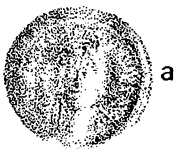
17 a

15 b

16 b

17 b

Rani srednji vijek (1 — 4: Gradina, Korita, Duvno; 5: Cimeše, Bosanski Petrovac; 6: Bošnjića voće, Rakovčani, Prijedor; 7: Rotimlja, Stolac; 8: Dračevica, Donji Radišići — Sadine, Ljubuški; 9 — 13: Bošnjića voće, Rakovčani; 14: Crkvina, Breza; 15 a, b: Novac Atalariha (527 — 534), Vinica, Duvno; 16 a, b: Novac Anastasiusa (491 — 518), Donje Vrtoče, Bosanski Petrovac; 17 a, b: Novac Justinijana (527 — 565), Grabovnik, Ljubuški).

TABLA 2.

1

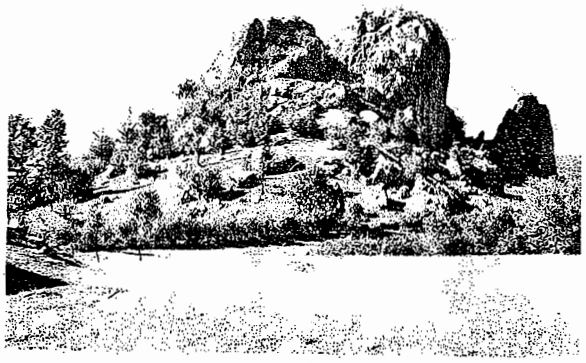

2

3

4

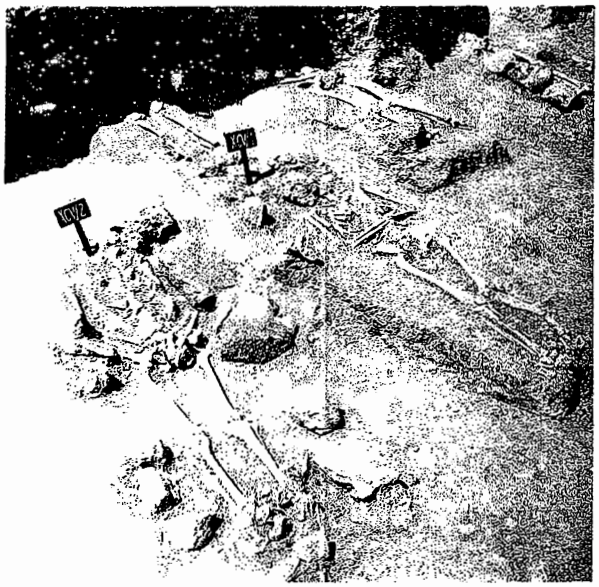

5

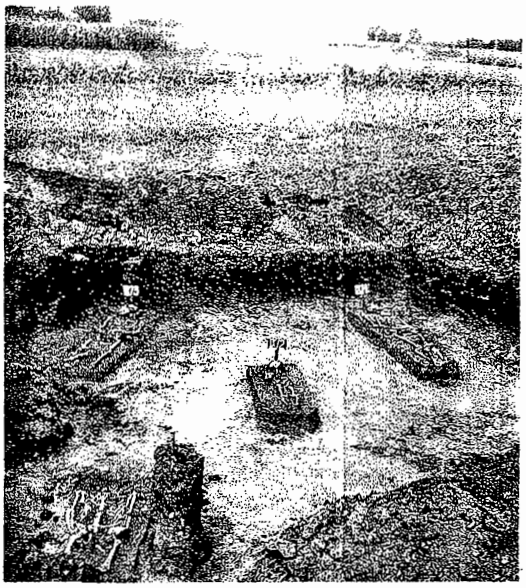

6

Rani srednji vijek (1: Berek, Mahovljani, Laktaši; 2: Vao, Donji Lukavac, Nevesinje; 3: Crnač, Čičevo, Trebinje; 4: Crkvina, Panik, Bileća; 5: Grudine, Bugojno; 6: Luke (Kužno groblje), Mahovljani, Laktaši).

1

2

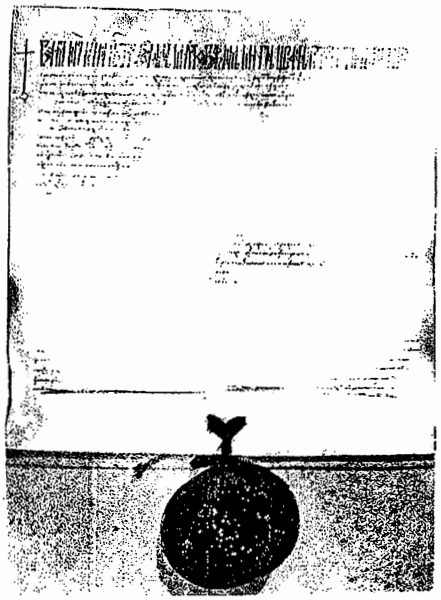
3

4

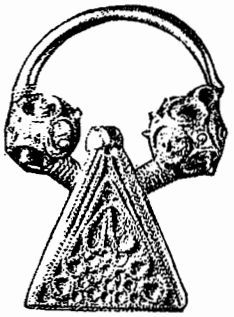
6

7

a 8 b

5

a 9 b

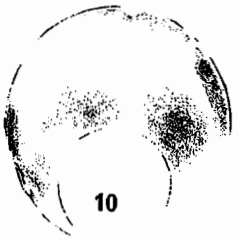
10

11

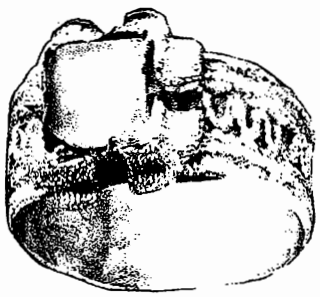
12

13

14

15

16

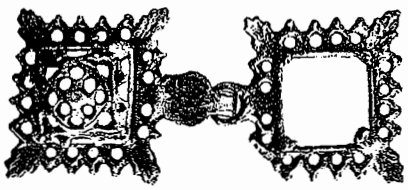
17

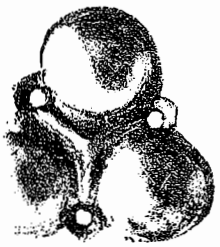
18

a 19 b

Kasni srednji vijek (1: Divoševo jevanđelje, sred. 14. v., 2: Hrvojev misal, poč. 15. v 3: povelja kralja Stefana Tomaševića (1461 — 1463); 4,5: Glavica, Podgradina, Livno; 6: Grudine, Bugojno; 7,8 a, b: Mramorje, Grborezi, Livno; 9 a, b, — 11: Klisina, Ališići, Prijedor; 12, 13: Crkvina, Arnautovići, Visoko; 14: Varošište, Mihaljevići, Sarajevo — Novi Grad; 15: Momčilov grob, Vrućica, Teslić; 16: Grudine, Bugojno; 17, 18: Pavlovac, Kasindo, Ilidža; 19 a, b: dubrovački novac, 14. v., Crkvina, Sjeversko, Rogatica).

TABLA 4.

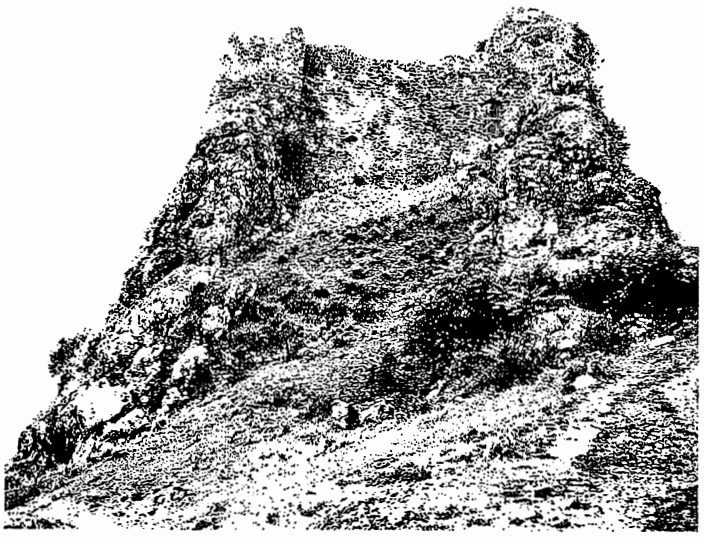

1

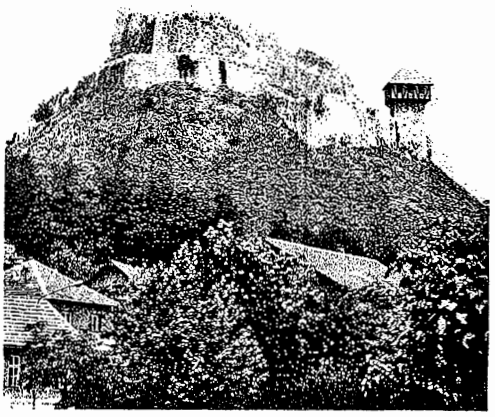

2

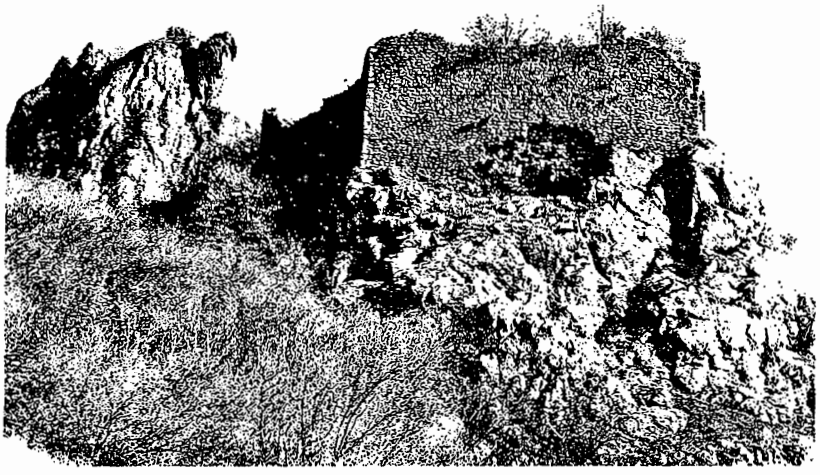

3

4

5

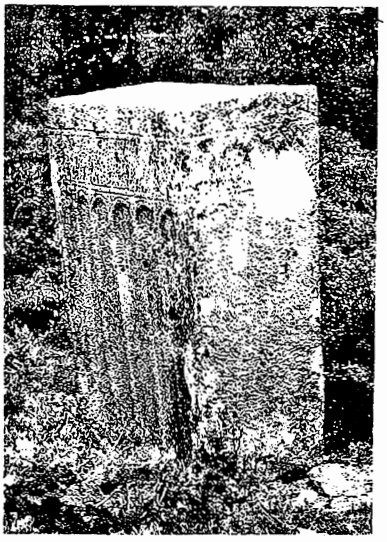

6

Kasni srednji vijek (1: Ključ, Cernica, Gacko; 2: Doboj; 3: Stržanj, Šuica — Stržanj, Duvno; 4: Donji Bačić, Brana Bačić, Bratunac; 5: Dugo polje, Vran planina — Badnje, Jablanica; 6: Radmilovića dubrave, Bunčići, Bileća).

1

2

3

4

5

6

Grobovi — doba rimske vladavine (1, 4: Stolac; 2: Kamenjača, Breza; 3: Pazarić, Hadžići; 5: Fatnica, Bileća: 6: Grudine, Bugojno).

TABLA 6.

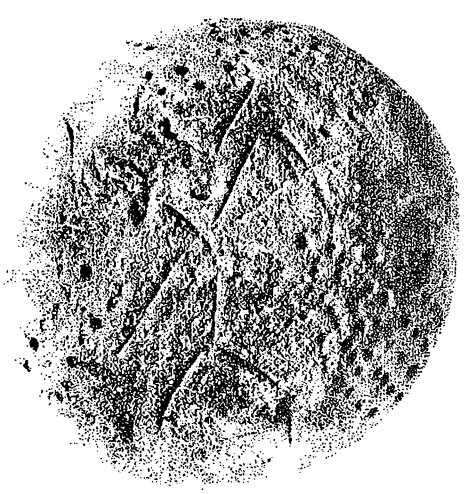

1

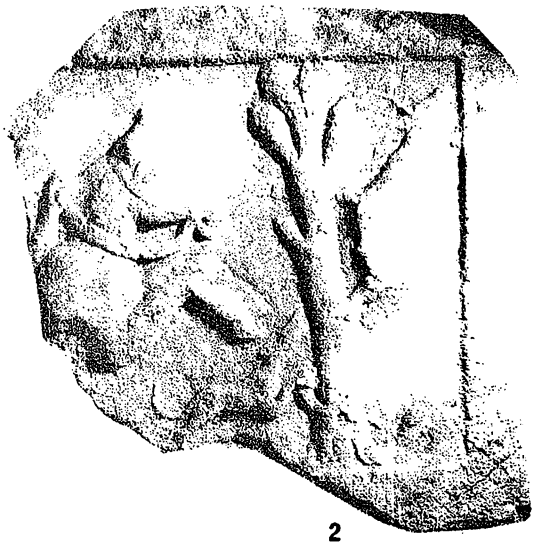

2

3

4

Lov — praistorijsko doba (1), doba rimske vladavine (2) i kasni srednji vijek (3, 4) (1: Pod, Bugojno; 2: Crkvina, Lisičići, Konjic); 3: Zgonovi, Malo Čajno, Visoko; 4: Crkvina, Vranjevo Selo, Neum).

1

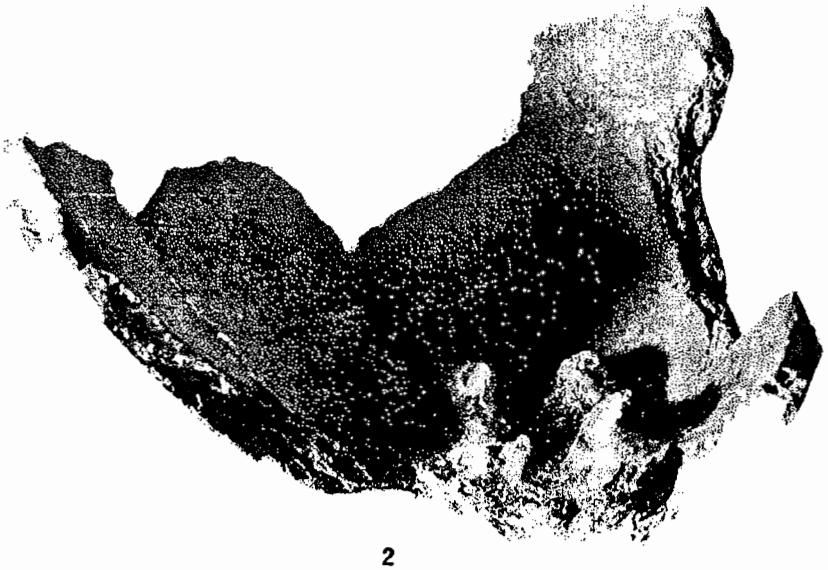

2

3

4

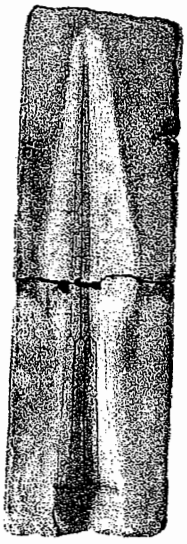

5

6

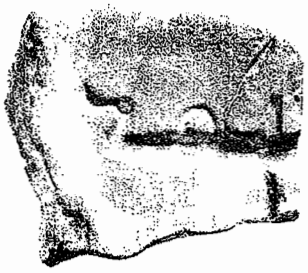

7

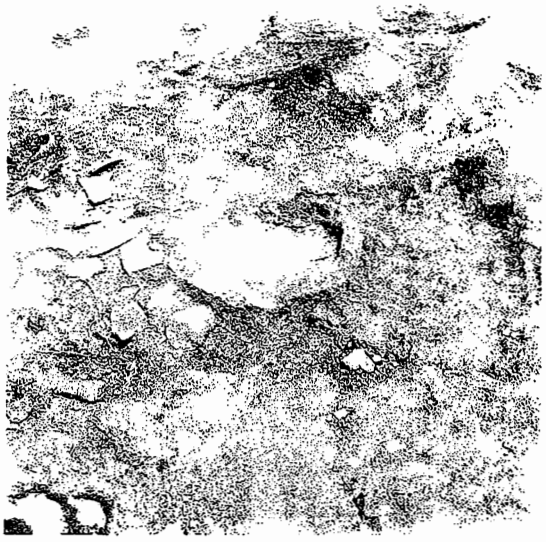

8

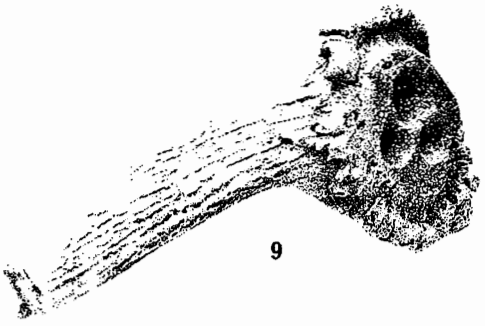

9

Metalurgija — praistorijsko doba (1: eneolit, Debelo brdo, Sarajevo — Centar, kalup; 2, 3, 4: kasno bronzano doba, Velika gradina, Varvara, Prozor, posuda za taljenje, kalup i kokila; 5: kasno bronzano doba, Pivnice, Potočani, Odžak; 6, 7: željezno doba, Donja Dolina, Bosanska Gradiška, kalup i kokila; 8, 9: željezno doba, Pod, Bugojno, peć za taljenje i kalup za bronzanu dugmad).

TABLA 8.

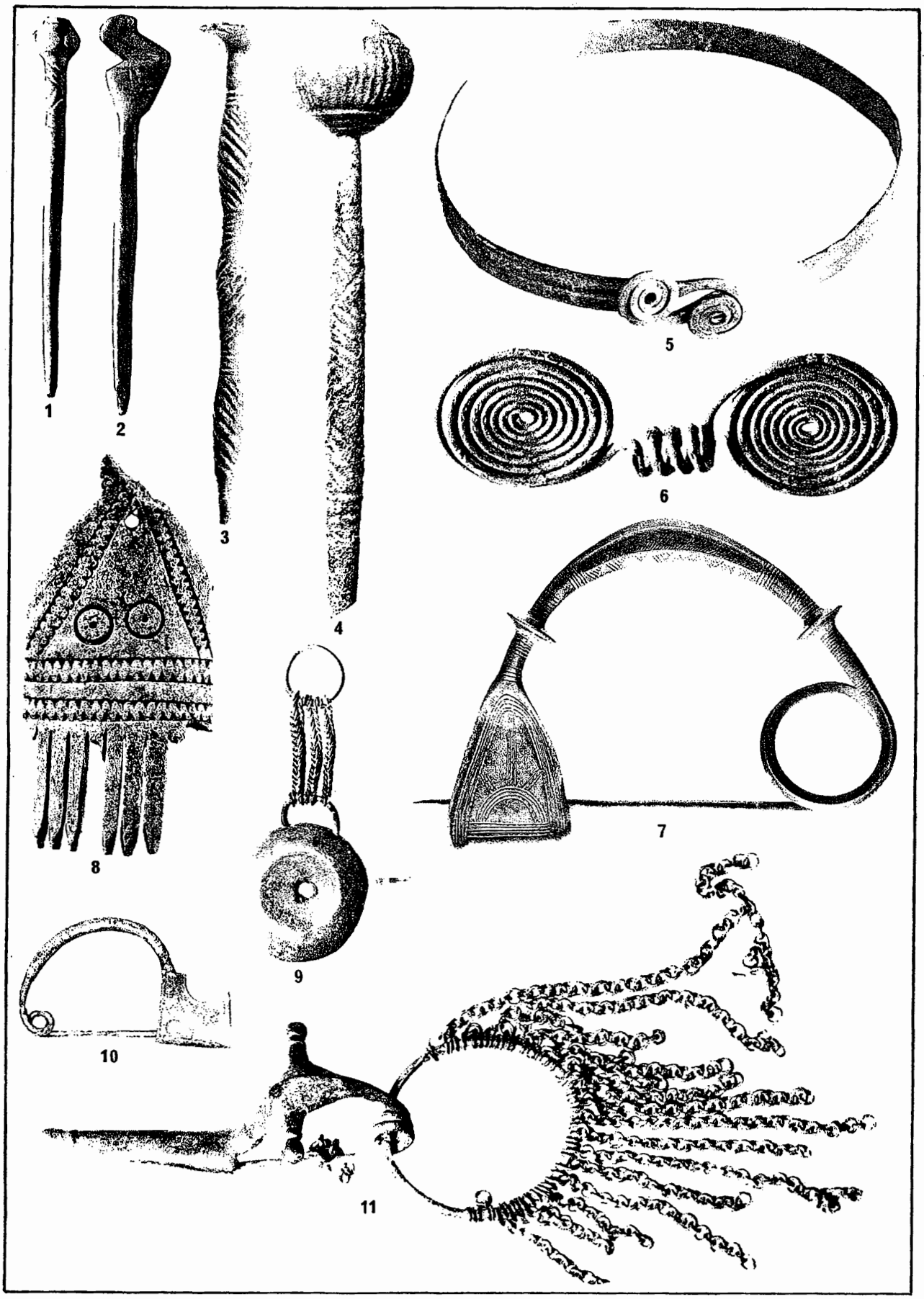

Nakit i nošnja — praistorijsko doba (1: hvarsko-lisičićka kultura; 3: podrinjska grupa; 4: glasinačka grupa kasnog bronzanog doba; 5, 6: Glasinac, srednje bronzano doba (faze II, a, b); 7, 8: srednjobosanska grupa; 9: japodska grupa; 10: glasinačka kultura željeznog doba; 11: srednjodalmatinska grupa).

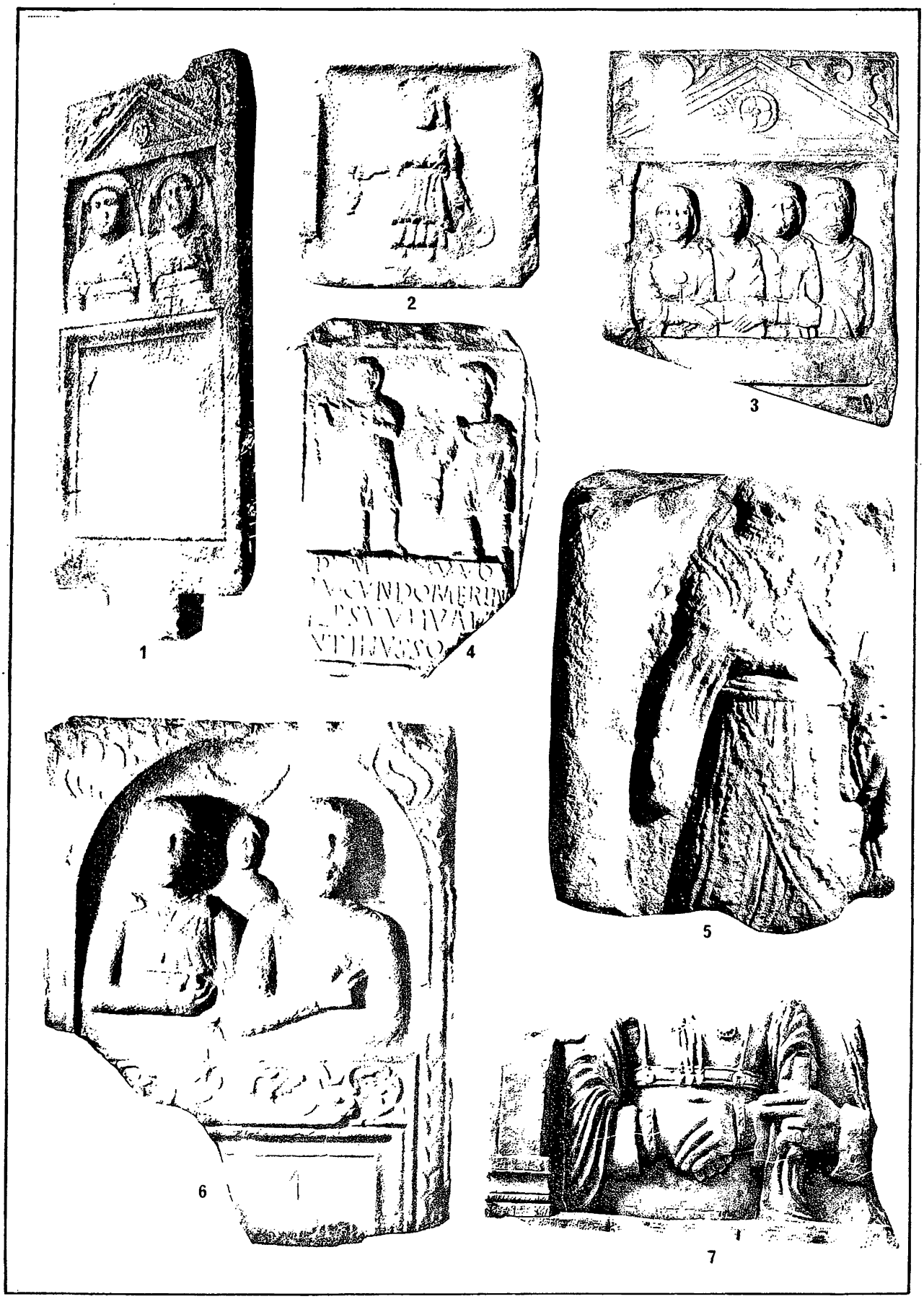

Nakit i nošnja — doba rimske vladavine (1: Crkvina, Lisičići, Konjic; 2: Ćelije, Ustikolina, Foča; 3: Gromiljak, Kiseljak; 4, 5: Vašarovine, Priluka, Livno; 6: Skelani, Srebrenica; 7: Bilimišće, Zenica).

TABLA 10.

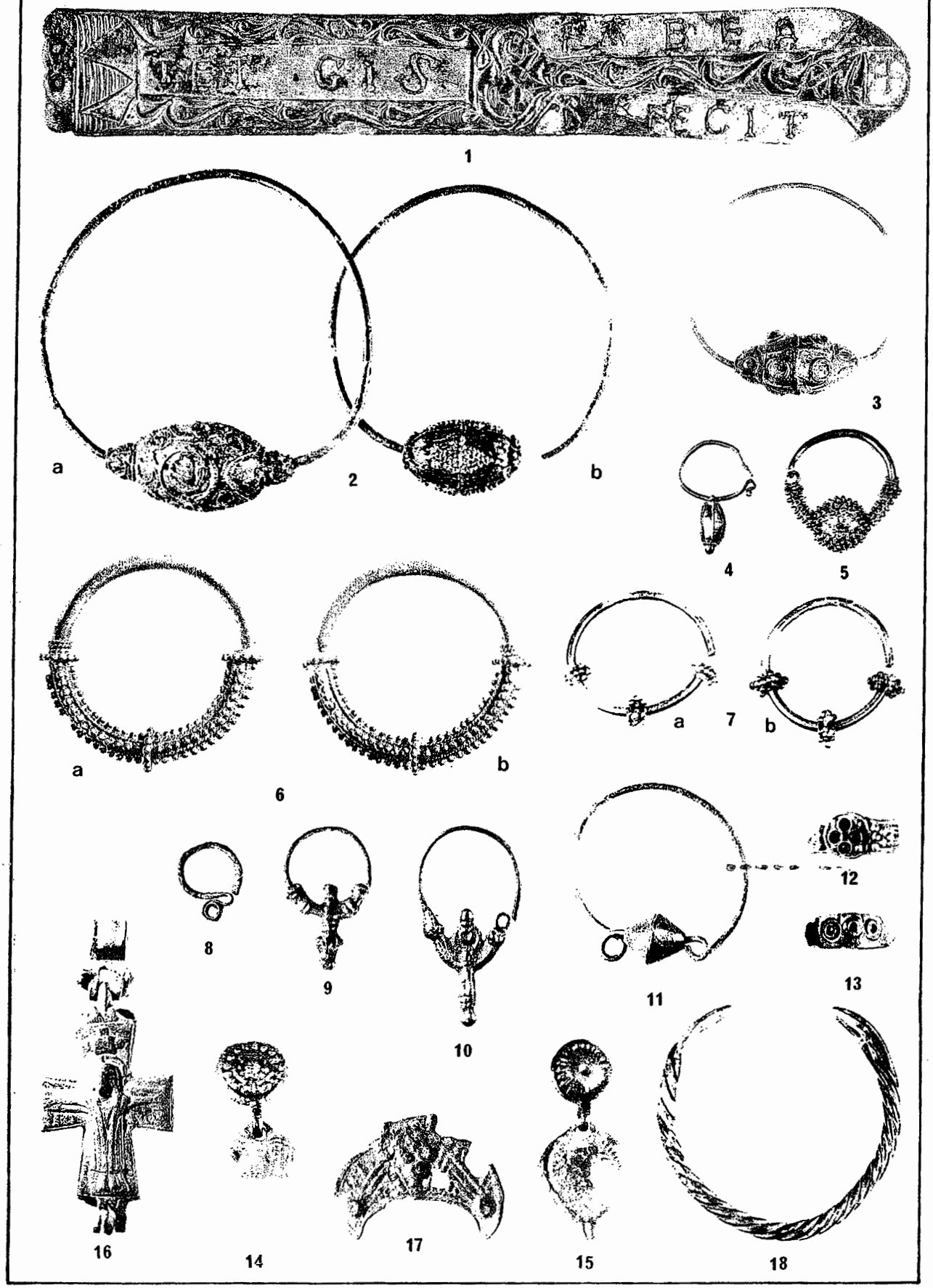

Nakit — rani srednji vijek (1: Grad, Gornji Vrbljani, Ključ; 2 a, b: Baltine bare, Gomjenica, Prijedor; 3, 4: Mogorjelo, Čapljina; 5, 6 a, b, 7 a, b: Grudine, Bugojno; 8 — 15: Baltine bare, Gomjenica; 16: Crkvina, Jabuka, Foča; 17: Tučići, Kočićevo (Junuzovci), Bosanska Gradiška; 18: Bosna i Hercegovina).

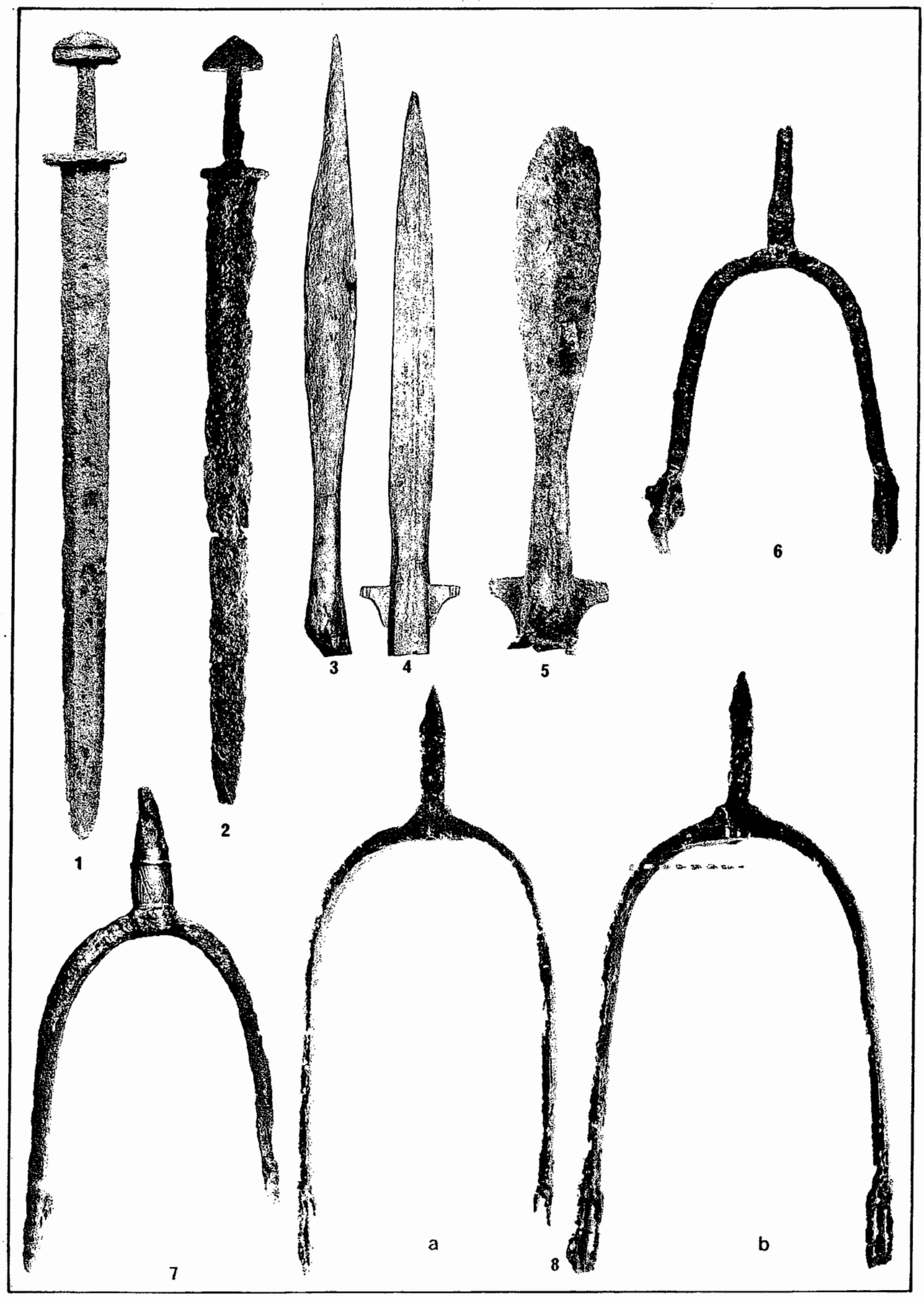

Oružje — rani srednji vijek (1: Mogorjelo, Čapljina; 2 — 4: Grebnice (Bojanov orah), Rudići, Glamoč; 5: Hatelji, Stolac; 6: Prijedor; 7: Bosna i Hercegovina; 8 a, b: Mogorjelo, Čapljina).

TABLA 12.

1

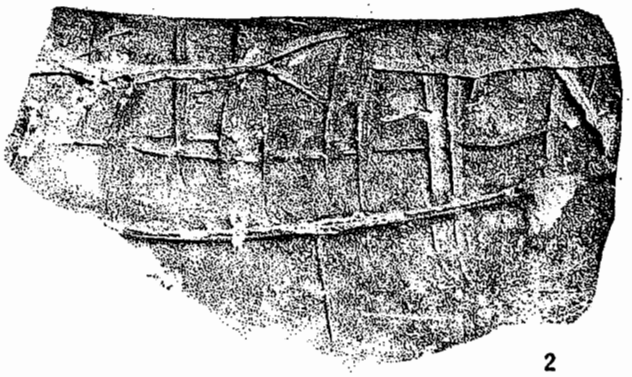

2

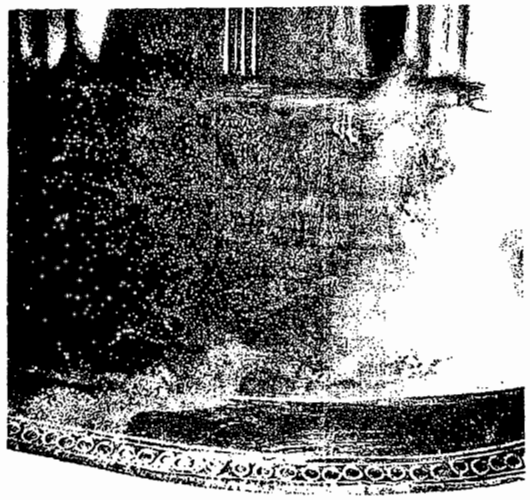

3

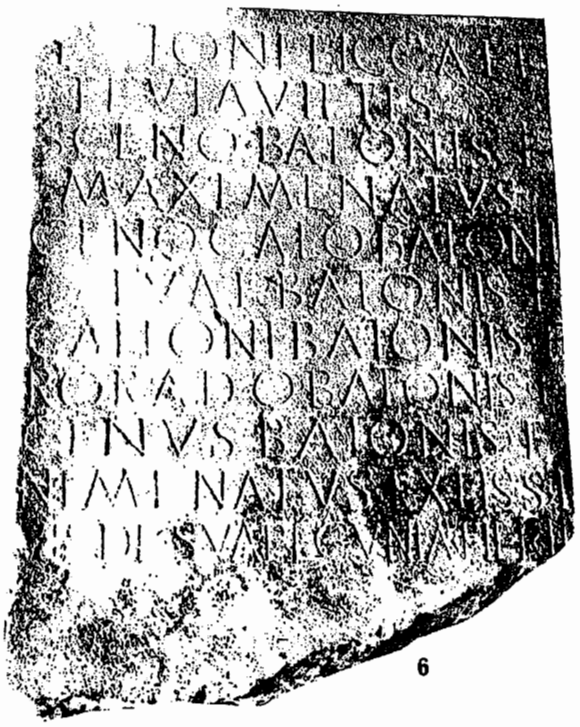

6

4

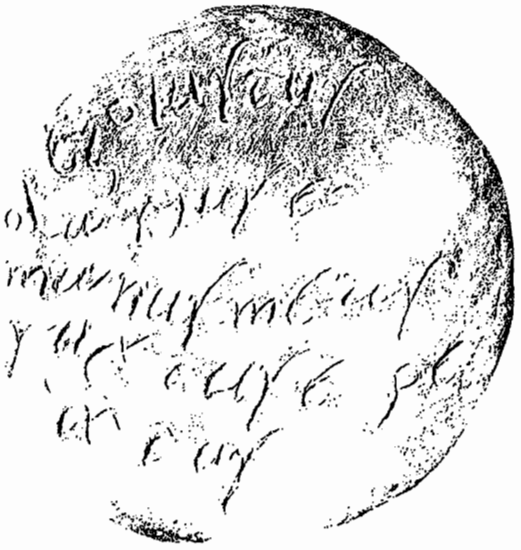

7

5

Pismenost — predrimsko i rimsko doba (1, 2: Pod, Bugojno; 3, 4: Gradina, Ošanići, Stolac; 5: Nerezi (Crkvina). Tasovčići, Čapljina; 6: Vina, Župča, Breza; 7: Debelo brdo, Sarajevo — Centar).

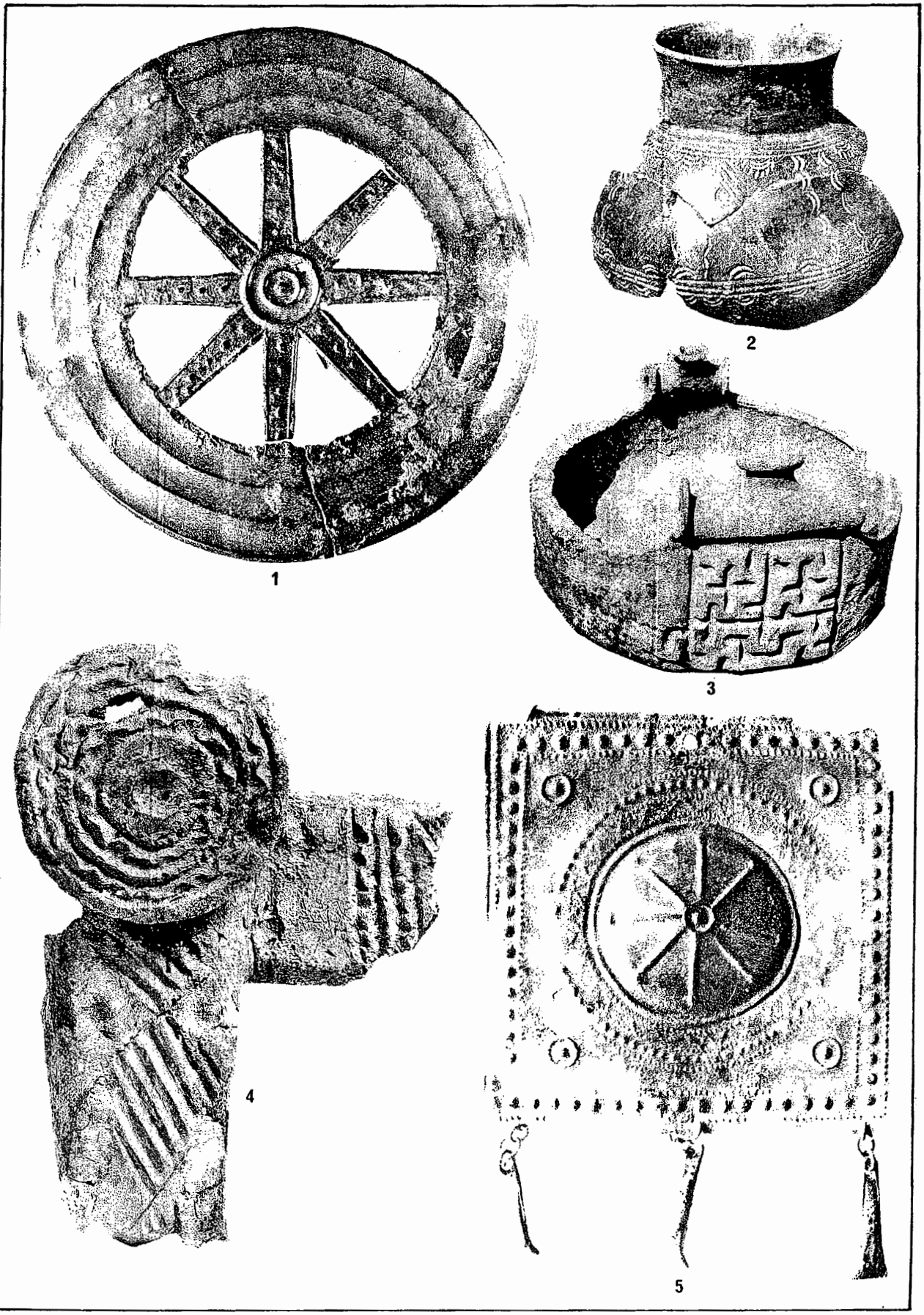

Religija — praistorijsko doba — simboli i objekti solarnog kulta (1: Blatnica, Mladikovine, Teslić; 2, 4: srednjobosanska grupa; 3, 5: grupa Donja Dolina — Sanski Most).

TABLA 14.

1

2

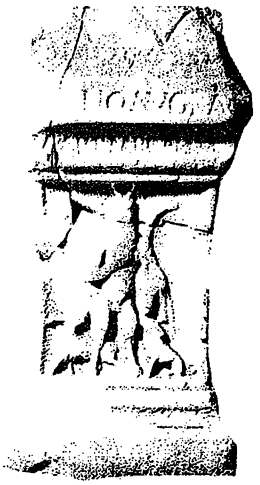

3

4

5

6

7

8

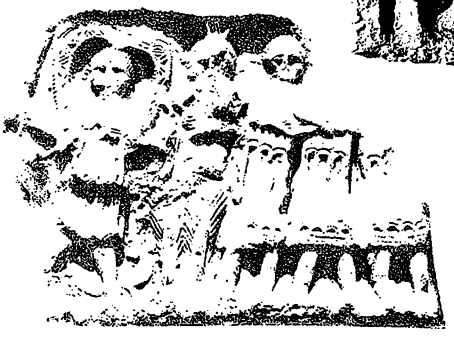

9

Religija — doba rimske vladavine — rimska i epihorska božanstva (1: Minerva i Jupiter, Šipovo; 2: Dijana, Dragnić, Glamoč; 3: Silvan, Gradac, Homolj, Kiseljak; 4, 5: Silvan i Dijana, Dijana s pratiljama, Draga, Opačići, Glamoč; 6: Liber, Vašarovine, Priluka, Livno; 7: Silvan, Karaula, Duvno; 8: Silvan, Gradina, Podgradina Kamenska, Glamoč; 9: Silvan i nimfe, Suhača, Livno).

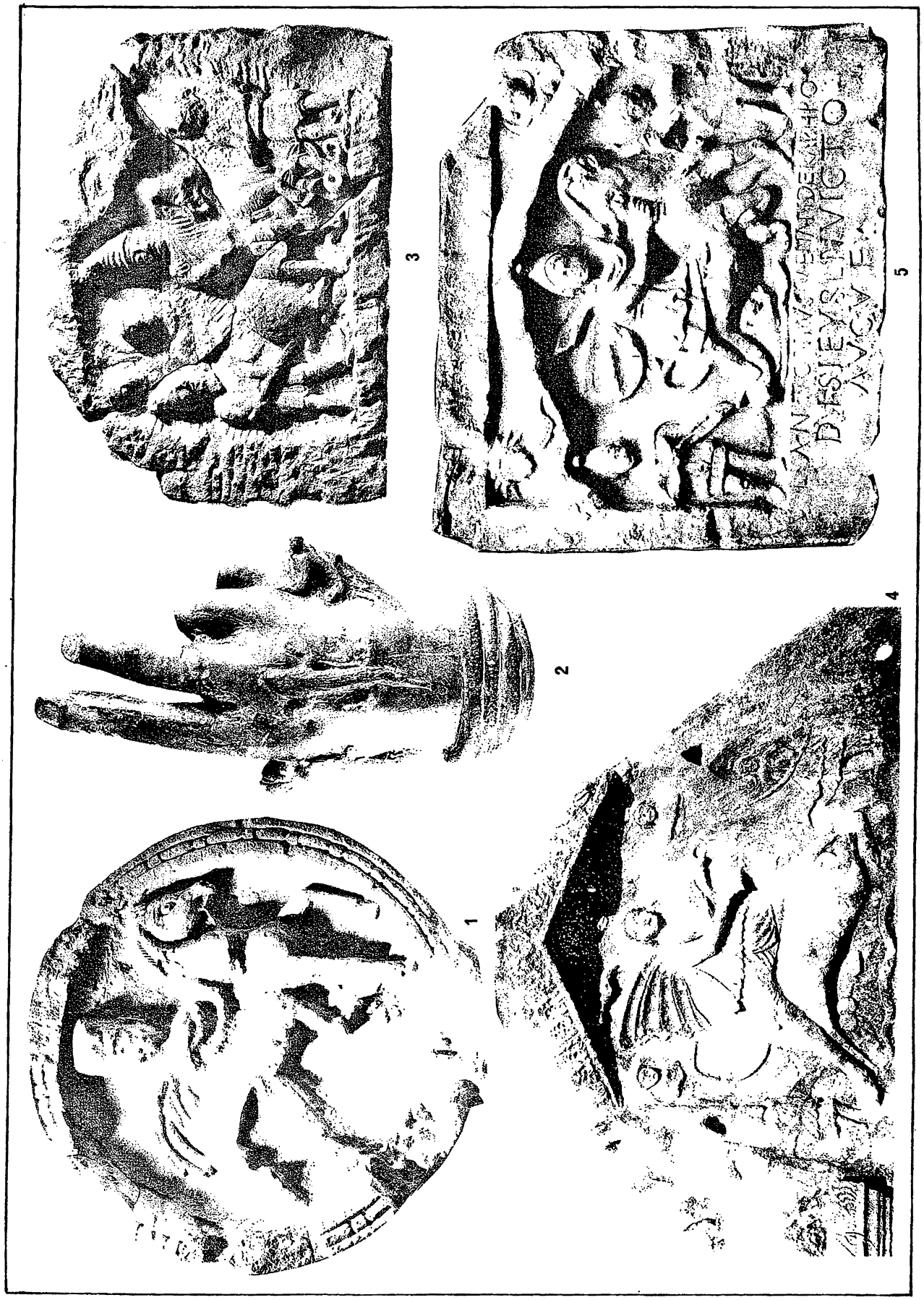

Religija — doba rimske vladavine — tračka i orijentalna božanstva (1: Trački konjanik, Sarajevo — Centar; 2: ruka Sabazija, Domavia, Srebrenica; 3: Mitras, Dardagani, Zvornik; 4: Mitras, Jajce; 5: Mitras, Vratnica, Lisičići, Konjic).

TABLA 16.

1

2

3

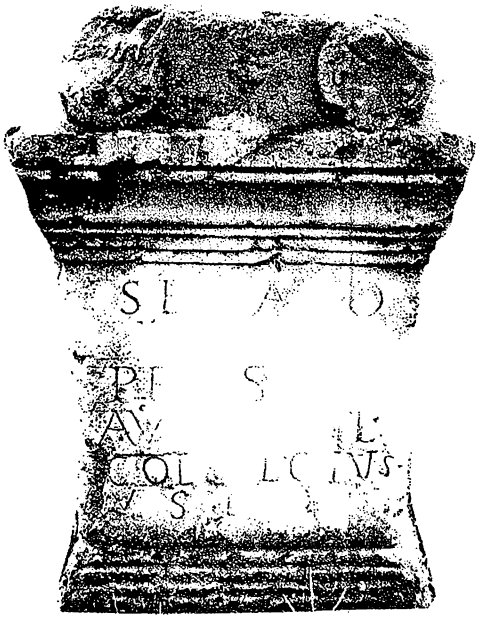

4

Rudarstvo i metalurgija — doba rimske vladavine (1: Domavia, Srebrenica; 2: Brdo, Ljubija, Prijedor; 3: Gromiliak, Kiseliak; 4: Troske, Stari Maidan, Prijedor).

1

2

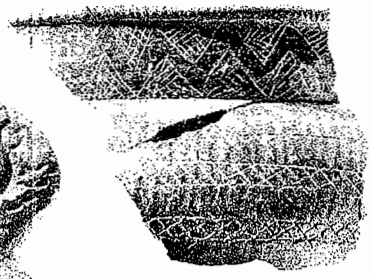
3

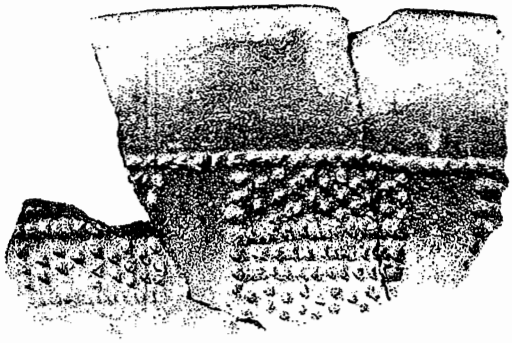
4

5

6

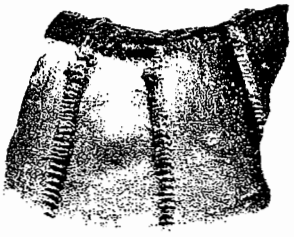
7

8

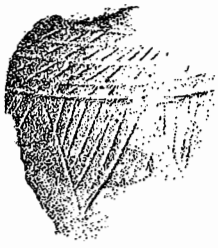
9

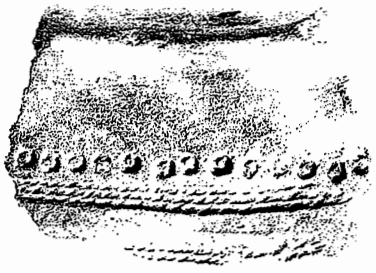
10

11

Umjetnost — praistorijsko doba (1, 2: butmirska kultura; 3: eneolit jadranske regije (Ravlića pećina); 4: kostolačka kultura; 5: vučedolska kultura; 6: Glasinac I, anornamentalni stil; 7: Pod, Bugojno; 8 — 10: posuška kultura; 11: podrinjska grupa).

TABLA 18.

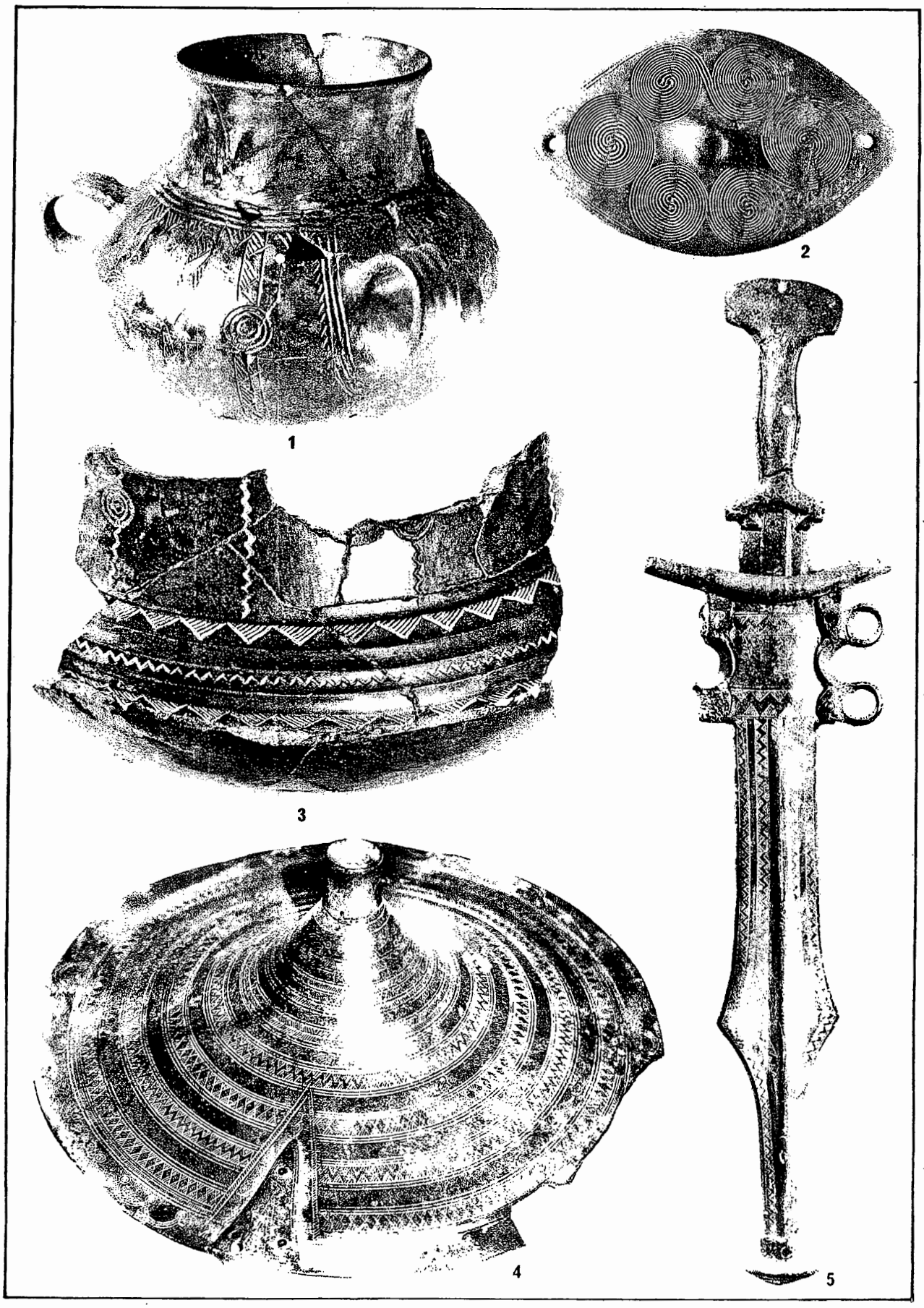

Umjetnost — praistorijsko doba — zapadnobalkanski geometrijski stil (1, 3: Pod, Bugojno; 2: Lašva, Zenica; 4: Krehin Gradac, Čitluk ; 5: Veliki Mošunj, Vitez).

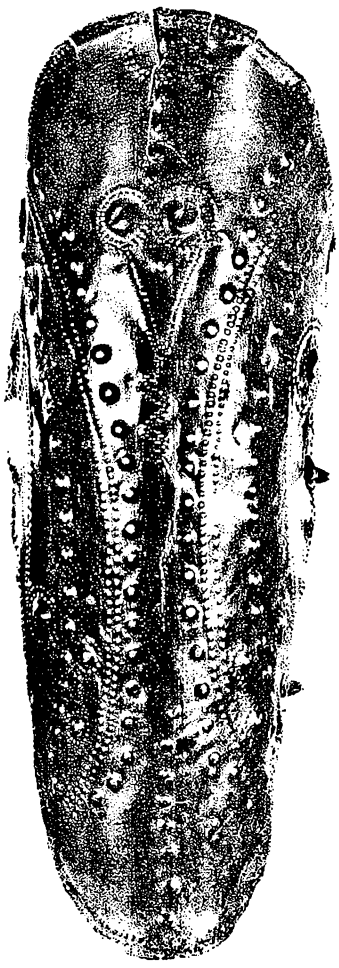

1

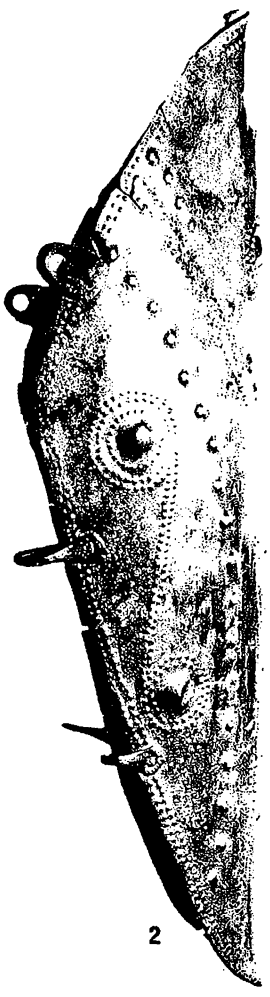

2

3

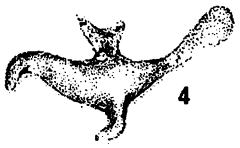

4

5

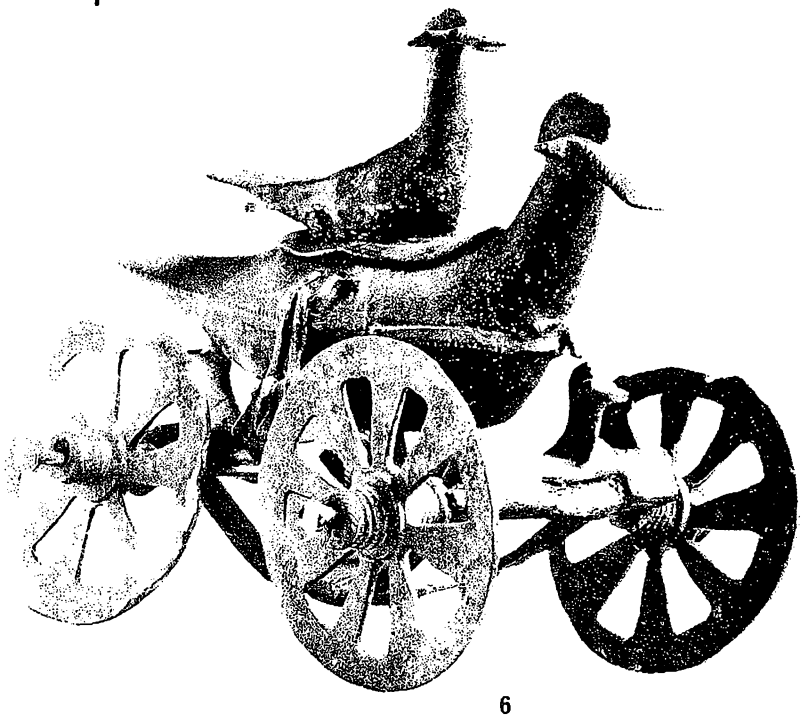

6

7

Umjetnost — praistorijsko doba — tehnika iskucavanja i bronzana plastika (1, 2: Šćepan Krst, Stolac; 3: Jezerine, Pritoka, Bihać; 4, 6: glasinačka kultura željeznog doba; 5: Sovići, Grude; 7: Crkvina, Studenci, Ljubuški).

TABLA 20.

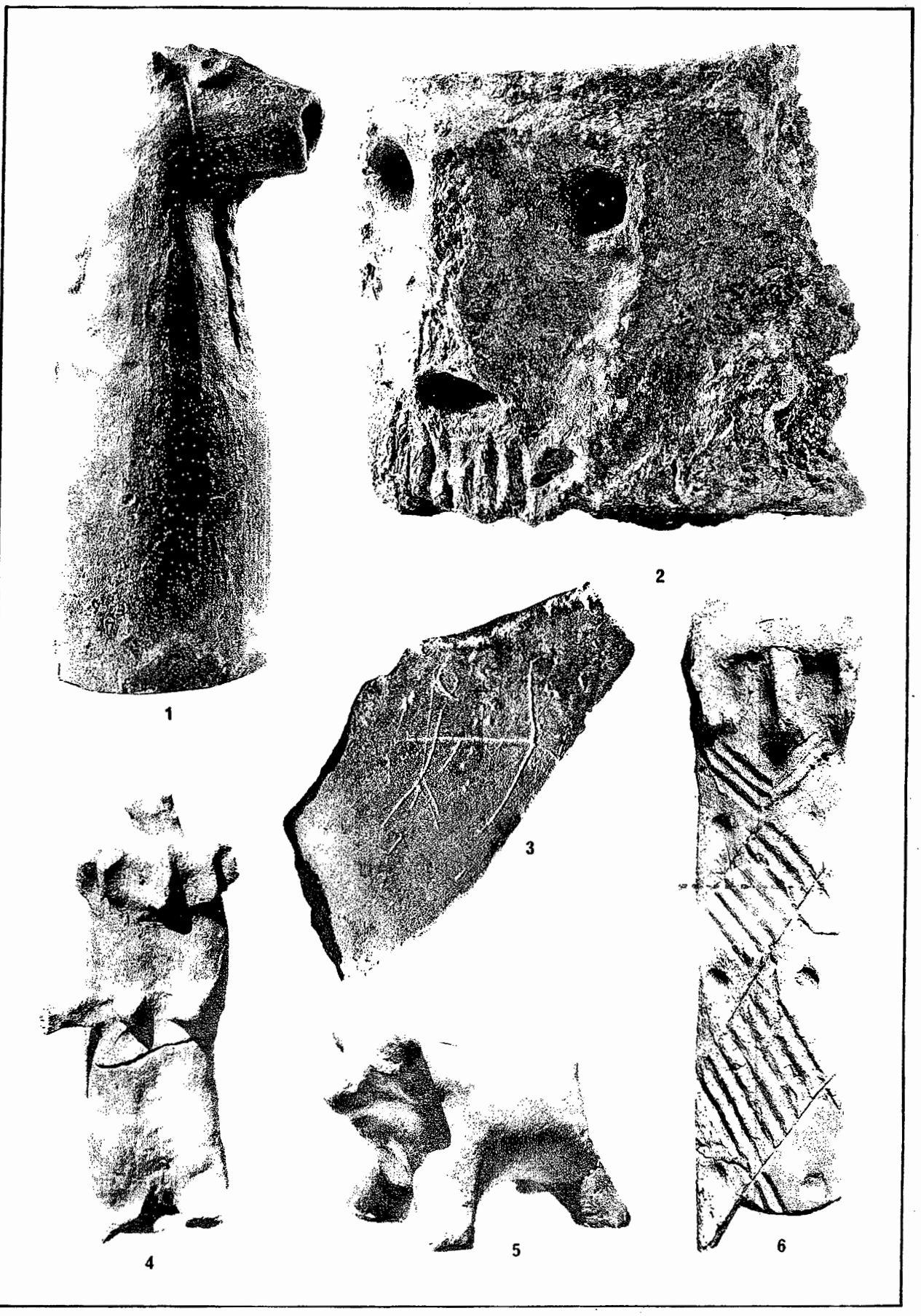

Umjetnost — praistorijsko doba — glinena plastika i crtež (1: Sanski Most; 2, 3, 6: Pod, Bugojno; 4: Ripač, Bihać; 5: Donja Dolina, Bosanska Gradiška).

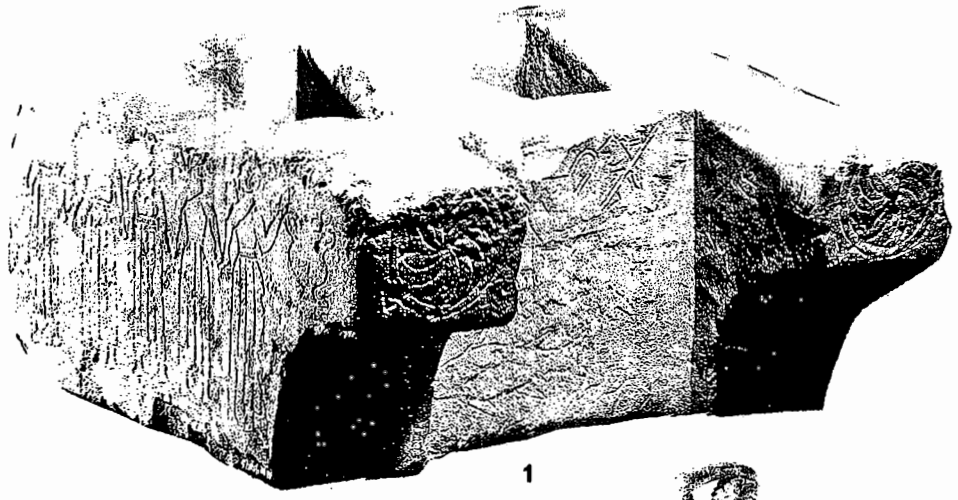
1

2

3

4

5

6

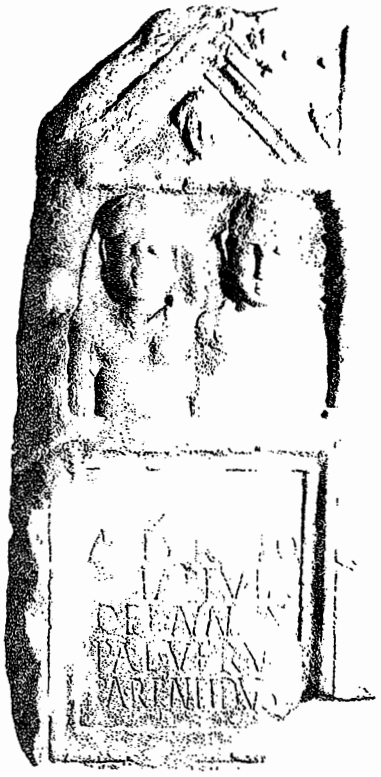
7

8

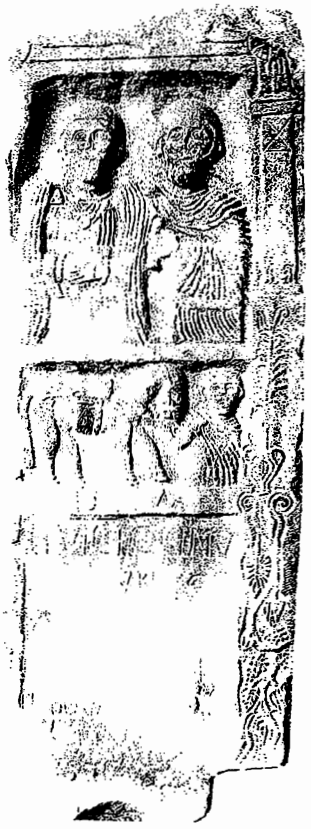
9

10

Umjetnost — mlađe željezno i rimsko doba (1: Ribić, Bihać; 2: Sutivan, Donja Blatnica, Čitluk; 3: Baščine, Hardomilje, Ljubuški; 4, 10: Šipovo; 5: Vršani, Prnjavor; 6: Taleža, Trebinje; 7: Ostrožac, Jablanica; 8: Lončari, Vinjani, Posušje; 9: Bilimišće, Zenica).

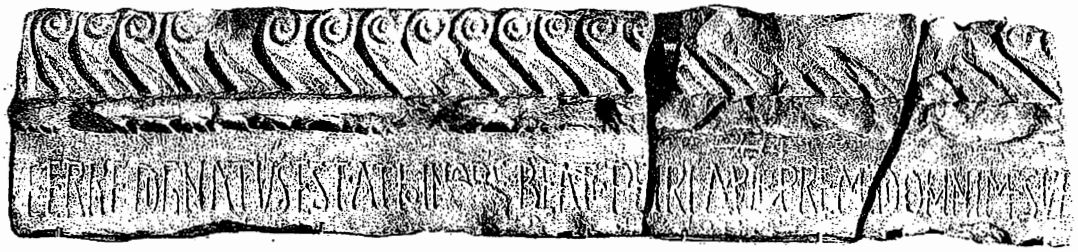

1

2

3

4

5

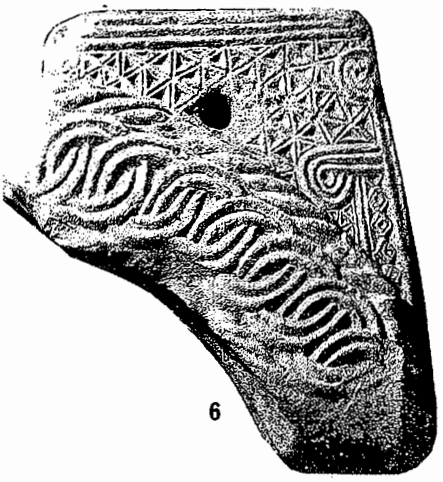

6

7

Umjetnost — rani srednji vijek — skulptura (1: Groblje, Rapovine, Livno; 2: Perkuša, Livno; 3, 4: Crkvina, Vrutci, Ilidža; 5: Crkvina, Zavala, Trebinje; 6: Crkvina, Rogačići, Ilidža; 7: Crkvina, Prijeđelo, Foča).

1

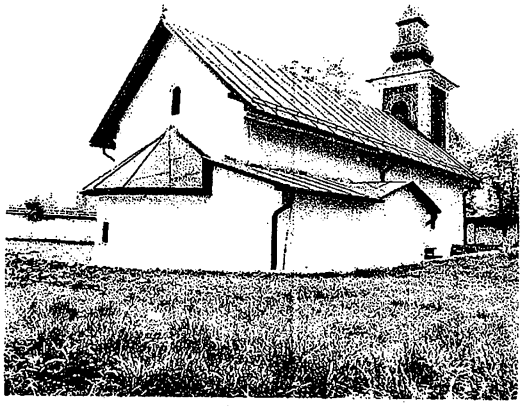

2

3

4

5

6

7

8

9

Umjetnost — kasni srednji vijek — arhitektura i skulptura (1: Crkvina (Panađur), Kolunić, Bosanski Petrovac; 2: Sopotnica, Goražde; 3: Grad, Jajce; 4 — 6: Bobovac, Dragovići — Miljakovići, Vareš; 7: Glamoč; 8, 9: Jajce).